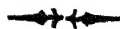

Printed by
V. VENKATESWARA SASTRULU
of V. RAMASWAMY SASTRULU & SONS
at the 'VAVILLA' PRESS
Madras.
3rd Edition—1954

విషయ సూచిక

విషయాః.	పృష్టాంకాః.	విషయాః.	పృష్టాంకాః.
ఉపోద్ఘాతః	1	విరహోత్పత్తితా	26
— ౧ నాయక ప్రకరణే —		విప్రలభా	27
నాయకగుణాః	10	ఖండితా	28
మహామలీనతా	"	కలహస్తరితా	"
కౌజ్వల్యమ్	11	ప్రాప్తితదర్శనా	29
మహాభాగ్యమ్	"	అభిసారికా	"
కౌదార్యమ్	12	సహాయాః	30
లేజన్వితా	"	వద్దిన్యాదికాతయః	"
వైదగ్ధ్యమ్	13	ముగ్ధాదినాంకాః	31
ధార్మికత్వమ్	14	— ౨ కావ్య ప్రకరణే —	
మహామహిమత్వమ్	"	కావ్యస్వరూపనిరూపణమ్	37
పాండిత్యమ్	15	అభిధానిరూపణమ్	43
నాయకస్వరూపనిరూపణమ్	"	లక్షణానిరూపణమ్	"
యశఃప్రతాపభ్యాం సుభగత్వమ్	16	వ్యజ్ఞనాప్తునిరూపణమ్	46
ధర్మకామార్థతత్పరత్వమ్	"	కైశిక్యాదివృత్తిస్వరూపనిరూపణమ్	54
ధురీణతా	17	వైదర్యాదిరీతిస్వరూపనిరూపణమ్	57
గుణాధ్యక్షత్వమ్	"	శయ్యానిరూపణమ్	58
నాయకవిశేషాః	"	ద్రాక్షాదిపాకనిరూపణమ్	59
ధీరోదాత్తః	19	కావ్యవిశేషనిరూపణమ్	60
ధీరోద్ధతః	"	ధ్వనివిశేషనిరూపణమ్	63
ధీరలలితః	20	అష్టవిధగుణీభూతవ్యక్త్యనిరూపణమ్	77
ధీరకాంతః	21	మహాకావ్యోపకావ్యాదిప్రబంధనిరూపణమ్	82
శృంగారనాయకాః	"	త్యుద్దప్రబంధనిరూపణమ్	83
అనుకూలః	22	— ౩ నాటక ప్రకరణే —	
దక్షిణః	"	నాటకస్వరూపనిరూపణమ్	85
ధృష్టః	23	దశరూపకనిరూపణమ్.	86
శతః	24	సంధిపంచకనిరూపణమ్	88
సహాయాః	25	అర్థప్రకృతిపంచకనిరూపణమ్	89
శృంగారనాంకాః	"	లితాదిపంచకనిరూపణమ్	90
స్వాధీనసతికా	25	ముఖసంధిస్వరూపనిరూపణమ్	91
వాసుకసజ్జికా	26		

విషయాః.	పృష్టాంకాః	విషయాః.	పృష్టాంకాః.
ముఖసంస్కృతజ్ఞస్వరూపనిరూపణమ్	92	ప్రథమోఽఙ్కుః	124
ప్రతిముఖసంస్థినిరూపణమ్	"	ద్వితీయోఽఙ్కుః	132
ప్రతిముఖసంస్కృతజ్ఞస్వరూపనిరూపణమ్	"	తృతీయోఽఙ్కుః	145
గర్భసంస్థినిరూపణమ్	93	చతుర్థోఽఙ్కుః	160
గర్భసంస్కృతజ్ఞస్వరూపనిరూపణమ్	"	పంచమోఽఙ్కుః	166
విమర్శసంస్థినిరూపణమ్	94	— రసప్రకరణే —	
విమర్శసంస్కృతజ్ఞస్వరూపనిరూపణమ్	"	రసస్వరూపనిరూపణమ్	183
నిర్వహణసంస్థినిరూపణమ్	95	రసవిశేషనిరూపణమ్	185
నిర్వహణసంస్కృతజ్ఞస్వరూపనిరూపణమ్	"	విభావః	"
సంస్థిప్రయోజనాని	96	అనుభావః	186
విష్కంభః	97	సాత్త్వికభావాః	187
చూళికా	"	వ్యభిచారిభావాః	188
అఙ్గాశ్రమమ్	"	రత్యాదిస్థాయిభావలక్షణోదాహరణాని	192
ప్రవేశకః	98	సాత్త్వికానాంస్వరూపోదాహరణాని	201
అఙ్గాశ్రమతారః	"	వ్యభిచారిభావానాంస్వరూపోదాహరణాని	203
అఙ్గాశ్రమరూపనిరూపణమ్	"	ద్వానిః	204
అముఖనిరూపణమ్	99	శంకా	205
అముఖజ్ఞస్వరూపనిరూపణమ్	"	అసూయా	"
దశరూపకజ్ఞస్వరూపనిరూపణమ్	103	మదః	"
సాటకమ్	"	శ్రమః	206
సాన్దిస్వరూపనిరూపణమ్	"	అలస్యమ్	"
ప్రకరణమ్	105	దైన్యమ్	207
భాణః	"	చింతా	"
ప్రహసనమ్	106	మోహః	208
డిమః	"	స్త్రుతిః	209
వ్యాయోగః	107	ధృతిః	"
సమవాకరః	"	ప్రీతి	210
వీధి	108	చలతా	"
అరికః	109	వార్తః	211
ఈహమృగః	"	అనేగః	"
సాక్షికోదాహరణమ్	110	జడతా	212
సాన్ది	"	గర్వః	"
విష్కంభః	124	విమదః	218

విషయాః.	పృష్టాంకాః.	విషయాః.	పృష్టాంకాః.
ఔత్సుక్యం	213	ద్వాదశమస్తథావస్థానిరూపణమ్	228
నిద్రా	214	చక్షుఃప్రీతిః	229
అవస్థాః	"	మనస్సంగః	"
సుప్తిః	215	సంకల్పః	"
విబోధః	"	వ్రతావః	230
అమర్షః	"	జాగరః	"
అవహితా	216	కార్యమ్	231
ఉగ్రతా	"	అరతిః	232
మతిః	217	లజ్జాత్మాగః	"
వ్యాధిః	"	జ్వరః	"
ఉత్పాదః	218	మూర్ఛా	233
మరణమ్	"	శృంగారరసస్వరూపనిరూపణమ్	"
త్రాసః	"	❧ దోషప్రకరణే ❧	
వికర్మః	219	దోషస్వరూపనిరూపణమ్	250
శృంగారచేష్టానిరూపణమ్	220	పదగతదోషః	"
భావః	"	వాక్యగతదోషః	255
హావః	221	అర్థగతదోషః,	266
హేళా	"	❧ గుణప్రకరణే ❧	
మాధుర్యమ్	"	గుణనిరూపణమ్	274
తైర్యమ్	222	చతుర్వింశతిగుణస్వరూపనిరూపణమ్	"
రీతిః	"	❧ శబ్దాలంకారప్రకరణే ❧	
విలాసః	223	అలంకారస్వరూపనిరూపణమ్	287
విచిత్రీతిః	"	అలంకారవిభాగః	288
విభ్రమః	"	శబ్దాలంకారినిరూపణమ్	291
శిలింఛితమ్	224	చేకానుప్రాసః	"
మోక్షాయితమ్	"	పృత్యనుప్రాసః	292
కుట్టమితమ్	225	యమకమ్	293
విదోషః	"	పునరుక్తపదాభాసః	"
లలితమ్	226	లాటానుప్రాసః	294
కుతూహలమ్	"	చిత్రాలంకారాః	296
చరితమ్	227	❧ అర్థాలంకారప్రకరణే ❧	
విహృతమ్	"	ఉపమాంకరః	299
హాసితమ్	228		

విషయా.	పృష్టాంకాః	విషయా..	పృష్టాంకాః
అనన్యమాలంకారః	315	విదర్శనాలంకారః	371
ఉపమేయోపమాలంకారః	316	వ్యతిరేకాలంకారః	372
స్వరణాలంకారః	"	జ్ఞేమాలంకారః	373
రూపకాలంకారః	317	పరికరాలంకారః	376
పరిణామాలంకారః	323	అజ్ఞేపాలంకారః	377
సందేహాలంకారః	324	వ్యాజస్తత్వాలంకారః	379
భ్రాంతిమదలంకారః	325	అప్రస్తుతప్రశంసాలంకారః	380
అపవన్నాలంకారః	326	పర్యాయాక్షాలంకారః	383
ఉల్లేఖాలంకారః	327	ప్రతీపాలంకారః	"
ఉత్పేక్షాలంకారః	328	అనుమానాలంకారః	384
అతిశయోక్త్యాలంకారః	339	కావ్యలింగాలంకారః	385
సహోక్త్యాలంకారః	342	అర్థాంతరన్యాసాలంకారః	386
విరోక్త్యాలంకారః	344	యథాసంఖ్యాలంకారః	387
సమాసోక్త్యాలంకారః	345	అర్థపత్త్యాలంకారః	388
వక్రోక్త్యాలంకారః	351	వరిసంఖ్యాలంకారః	389
స్వభావోక్త్యాలంకారః	352	ఉత్తరాలంకారః	390
వ్యాజోక్త్యాలంకారః	353	వికల్పాలంకారః	391
మీలనాలంకారః	354	సమచ్ఛయాలంకారః	392
సామాన్యాలంకారః	355	ద్వితీయస్పృముచ్ఛయః	393
తద్దశాలంకారః	"	సమాధ్యలంకారః	394
అతద్దశాలంకారః	356	భావికాలంకారః	395
విరోధాలంకారః	"	ప్రత్యసీకాలంకారః	397
విశేషాలంకార.	359	వ్యాఘాతాలంకారః	398
అధికాలంకారః	361	పర్యాయాలంకారః	"
విభావనా, విశేషోక్తి	362	సూక్ష్మాలంకారః	400
అసంగత్యాలంకారః	363	ఉదాత్తాలంకారః	401
విచిత్రాలంకారః	"	పరివృత్త్యాలంకారః	402
అన్యోన్యాలంకారః	364	కారణమాలాలంకారః	403
విషమాలంకారః	"	ఏకావశ్యాలంకారః	"
సమాలంకారః	366	మాటాదీపకాలంకారః	404
ఘట్టయోగితాలంకారః	"	సారాలంకారః	"
దీపకాలంకారః	367	— మిశ్రాలంకార ప్రకరణే —	
ప్రతిపస్తాపమాలంకారః	369	సంస్కృతి	406
దృష్టాంతాలంకారః	370	సంకరః	408

శ్రీ ర స్తు
శ్రీవిద్యానాథకపింద్రవిరచితమ్
ప్రతాపరుద్రీయమ్

ఉ పో డ్దా తః

శ్లో. విద్యాకైరవకౌముదీం శ్రుతిశిరస్సీమంతముక్తామణిం

శ్రీకుమారస్వామిసోమపీఠవిరచితః

ర త్నా ప ణః

కల్యాణాని తనోతు కశ్చన పుమానర్థాంగదంతావళో
గండాభోగవిలాసపానశిగణాన్కుర్వాంచలైశ్చాపయన్,
యత్పదాంబురుహవలంబశరణాః పూర్వే పుమాంసస్త్రయః
త్రైలోక్యస్థితీసర్గ సంహృతివిధౌ నిర్విఘ్నసిద్ధోద్యమాః.
అస్తు కల్యాణదం దివ్యం వస్తు నారీనరాక్షసం,
స్వోపజ్ఞం వాస్త్యయం యస్య విహరగృహవేదికా.
వాణీం కాణభుజీమణీగణదవాసాసీచ్ఛ వైయాసికీ-
మంతస్తంత్రమరంస్త పన్నగగవీగుంభేషు చాజాగరీత్,
వాచామాచకలద్రహస్యమఖిలం యచ్ఛాత్రపాదస్ఫురాం
లోకేఽభూద్యదుపజ్జమేవ విదుషాం సౌజన్యజన్యం యశః.
త్రిస్కంధశాస్త్రజలధిం చుభుకీమరులే స్త్రయః,
తస్య శ్రీమద్విద్యానాథస్య తనయోఽజని తాదృశః.
కోలచలపెద్దయార్యః ప్రమాణపదవాక్యపారదృక్వా యః,
వ్యాఖ్యాతనిఖలశాస్త్రః బ్రబంధకర్తా చ సర్వవిద్యాను.
తస్మానుజన్తా తదనుగ్రహోక్తవిద్యోఽనవద్యో వినయావనన్త్రుః,

దారాన్నద్ధభవస్త్రిలోకజననీ వందే గిరాం దేవతామ్,

స్వామీ వివశ్చిద్వికనోతి టీకాం ప్రతాపరుద్రీయరహస్యభేత్రిం.
 పుణ్యోక్తగుణోక్తికాణకవనాదుత్తేజసాం లంభితం
 సంజగ్రహ రసాదిరత్ననిచయం విద్యాధినాథః పురా,
 సోఽహం తవ్యవహారహేతుమధునా కంచితక్మరోమ్యాపణం
 తత్రానుగ్రహమూల్యతోఽభిలషితం క్రిణంతు ధన్యా జనాః.
 యద్యన్నిసూథమఖిలం శక్త్యా తత్తత్ ప్రకాశ్యతే,
 నామూలం లిఖ్యతే కించిన్నానపేక్షితముచ్యతే.

అథ తత్తదవన్విద్యాసాధనామా మహాకవిరలంకారకాస్త్రమారభమాణస్తస్యా
 విష్ణుపరిసమాప్తయే ప్రచయగమనాయ చ 'మంగళాదీని మంగళమధ్యాని మంగళాం
 తాని కాస్త్రాణి ప్రథంక' ఇత్యాది భగవద్భాష్యకారవచనమ్, 'అతిర్నమస్క్రియావస్తు
 నిర్దేశో వాని తస్యభిష్' ఇత్యాకిరాద్యన్యతమస్య ప్రబంధముఖలక్షణత్వప్రతిపాదకమాచార్య
 వందండివాక్యం చ ప్రమాణయక్, వృద్ధాచారపరిపాతం విశిష్టేష్టదేవతానమస్కార
 లక్షణం మంగళమంతేవాస్యనుగ్రహయాదౌ గ్రంథతోఽబధ్నాతి.—

విద్యేతి. విద్యా వేదవేదాంగాదయః శ్లో. "అంగాని వేదాశ్చత్వారో మిమాంసా
 న్యాయవిస్తరిః, పురాణం ధర్మకాస్త్రం చ విద్యాహ్యేతాశ్చతుర్దశ" ఇతి స్మరణాత్.
 తావివ శైరవాణి కుముదాని తేషాం కామదీం చంద్రికాం, నిఖిలనిర్దోష్టానకారణ
 భూతామిత్యర్థః. శ్రుతీనాం శిరాంస్యపనివద ఏవ శిరాంసీ మూర్ధానః తత్ర సీమంత
 ముక్తానుజీం కేశమార్గాభరణాయమానాం, వేదాంతవేద్యామిత్యర్థః. అథాస్యా తాః
 స్వరూపమాహ — దారానితి. 'దారాః పుంసీ చ భూమ్యైవ' ఇత్యభిధానాద్భూత
 త్వం పుంస్త్వం చ. త్ర్యవయవో లోకస్త్రీలోకః, కాకపార్థివాదిత్యా న్నధ్యమవదలూచీ
 సమాసః. లోకత్రయసముదాయోఽత్ర త్రిలోకశబ్దేన వివక్షితః. తస్య జననీమితి వస్త్రీ
 సమాసః. అన్యథా 'తద్దిత్యాధే' త్యాదినా సమాహరసమాసే ఆకారాంతోత్తరపదత్వేన
 స్త్రీత్వాత్ 'ద్విగోః' ఇతీకారే త్రిలోకీతి స్థాల్. అత ఏవ 'ద్విగోర్లుగసవత్యే' ఇత్యత్ర
 త్ర్యవయవా విద్యా త్రివిద్యా. తామధీతే వేత్రి వాత్రైవిద్యః, న తు త్రిస్తో విద్యా
 'అధీత ఇత్యబ్జుత్కయనిమిత్రప్రధితాధేత్యాదినా సమాసః. అత ఏవాబ్జుత్కయస్య
 లుగభావః' ఇత్యాహ భగవాన్భాష్యకారః, ఇత్థం నమస్కృత్రవ్యదేవతాయాః కైశిప్వ
 ముక్త్యా స్వగ్రంథారంభోపయోగిత్వేన ఇష్టత్వం చ. సూచయతి—యత్నాదేతి. పాదా
 వజ్ఞే ఇవేత్యుపమిత సమాసః, న తు పాదావేవాజ్ఞే ఇతి రూపకసమాసః. తథా సత్యబ్జయో

యత్పాదాబ్జనమస్మియాసుకృతినాం సారస్వతప్రక్రియాః

బీజన్యాసభువో భవంతి కవితానాత్మైకజీవాతమాః.

౧

పూర్వేభ్యో భామహాదిభ్యస్సాదరం విహితాజ్ఞాల్లిః,

వక్ష్యే సమ్యగలంకారశాస్త్రసర్వస్వసంగ్రహమ్.

౨

చిరేణ చరితాద్ధోఽభూత్కావ్యాలంకారసంగ్రహః,

ప్రతాపరుద్రదేవస్య కీర్తిర్యేన ప్రకాశ్యతే.

౩

రసప్రధానాశ్చబృద్ధా గుణాలంకారవృత్తయః,

ప్రాధాన్యేన తత్త్రి నమస్కారాయోగాత్, సారస్వతప్రక్రియాః కావ్యనాటకాది
వాఙ్మయవిశేషాః తాసాం బీజం కారణభూతశ్చక్రిప్రతిభాద్యపరిపర్యాయస్సంస్తార
విశేషః తిషేవ బీజమంకురకారణం తస్య న్యాయభువః ఆవాపభూమయః, కవితా
నాట్యనైకజీవాతవో ముఖ్యజీవనాపధాని, అవిచ్ఛేద హేతవ ఇత్యర్థః. ఆత్మ నమ
స్కారాత్కవితాకారణభూతస్సంస్కారో జాయతే, సంప్రదాయావిచ్ఛేదశ్చ భవంతి
భావాః. సమస్మియా ఇతి బహువచనం. తాసాం భక్తిశ్రద్ధాతిశయపూర్వకత్వం
ద్యోతయతి. తథావిధానామేవ శ్రేయస్కరత్వాత్, తథా చ శ్రుతిః—'భూయిష్టాం
తే నమ ఉక్తిం విధేమ' ఇతి. అత్రోపమానూపకవిశేషణాం తిలతండులవత్సరస్పర
వైరశేష్యాత్సంస్పృహిః తదన్నయనప్రకారస్త్వలంకారప్రకరణే వ్యక్తీభవిష్యతీత్యు
పగమ్యతే. గ్రంథాదా వాయబీజస్య వకారస్య క్షేమంకరస్య భూజేవతాకస్య
మగణస్య చోపాదానా ద్వర్ణగణాదికుద్ధిరస్త్యేజీతి సర్వమవదాతమ్.

అథాలంకారశాస్త్రప్రణేతృప్రణామపూర్వకం వక్ష్యమాణమర్థం ప్రతిజా
నీతే—పూర్వేభ్య ఇతి. యద్యపి రసాలంకారాద్యనేకవిషయమిదం శాస్త్రం
తథాపి ఛత్రిన్యాయేనాలంకారశాస్త్రముచ్యతే. తత్త్ర సర్వస్వం రసాదిప్రమేయం
సంగృహ్యతే సంక్షిప్యతే యేనాసావలంకారశాస్త్రసర్వస్వసంగ్రహః ప్రాప్సిమా
గ్రంథః తం, సమ్యగ్విశదం వక్ష్య ఇతి యోజనా సంక్షేపవైకణ్యభ్యాం రసాదిసర్వ
ప్రమేయప్రతిపాదనాత్సంగృహ్య స్వగ్రంథ ఇతి నూచిత్వో భవతి.

సంప్రత్యలంకారశాస్త్రస్య లోకోత్తరవర్ణ్యలాభేనోత్కర్షణమాహ-చిరేజీతి. ౩

శాస్త్రసర్వస్వసంగ్రహ ఇత్యుక్తం తద్విభజతే—రసీతి. రసప్రధానాః, రస
జీవితా ఇత్యర్థః. యద్యపి వస్త్యలంకారరసాత్తనా త్రివిధస్యాపి వ్యంగ్యస్యజీవితత్వ
ముత్తరత్ర వక్ష్యతి, తథాపి స్వాత్తమాత్రవిప్రంతత్వేన ప్రాధాన్యా ద్రసనైవ
ముఖ్యం జీవితత్వం. వస్త్యలంకారవ్యంగ్యయోస్తు సర్వధా రసపర్యవసానేనా

రీతయశ్చేయతీశ్చాస్త్రప్రమేయం కావ్యపద్ధతిః. ౪
 యద్యుక్యసా ప్రబంధేషు ప్రాచాం సాధు నిరూపితా,
 తథాప్యన్యస్సమం నేతుర్నోదాహరణమూదృతం. ౫
 పుణ్యశ్లోకస్య చరితముదాహరణమర్హతి,
 న కశ్చిత్తాదృశః పూర్వైర్విః ప్రబంధాభరణీకృతః. ౬
 ప్రబంధానాం ప్రబంధ్యాణామపి కీర్తిప్రతిష్ఠయోః,
 మూలం విషయభూతస్య నేతుర్గుణనిరూపణమ్. ౭

యథా రామగుణవర్ణనం రామాయణవల్లీకజన్మనోర్మహా
 ప్రతిష్ఠాకారణం, తథా మహాపురుషవర్ణనేన హి శ్రేయస్కురీ ప్రబంధ
 సిత్తిః. యథా వేదశాస్త్రపురాణాదేర్హితప్రాప్తిరహితనివృత్తిశ్చ, తథా
 సదాశ్రయాత్కావ్యాదపి ఇయాన్విశేషః కావ్యాత్కర్తవ్యతాధీస్య
 రసాఽన్యత్ర న తథా. తథాహి—

ప్రాధాన్యాత్తదభావేఽపి వాచ్యానుక్రమ్యత్వసామ్యాదాపచారిణో జీవితత్వ
 వ్యవహార ఇతి న కశ్చిద్విరోధ ఇతి ధ్వనిలోచనరహస్యమ్, గుణాదయో వక్ష్యమా
 అక్షణాః, అనుక్తసముచ్చయార్థశ్చబ్దశ్శయ్యాపాకావాగ్నతి. ౪

కావ్యస్వరూపనిరూపణే సత్యపుష్పదాహరణార్హనానుకనిరూపణాభావా
 త్ప్రాచీనం ప్రబంధేష్యపకర్ష ఇత్యాహ—యద్యపీతి, అసా కావ్యపద్ధతిః. ౫

అత ఏవ ప్రబంధూణామప్యపకర్ష ఇత్యాహ—పుణ్యేతి, చరితోదాహరణే
 కర్తృకర్తణీ. ౬

తన్నిరూపణే తు మహానుభయేషానుత్కర్ష ఇత్యాహ—ప్రబంధానామితి.
 ప్రబంధూణాం ప్రబంధకర్తృణాం. ౭

తత్ర దృష్టాంతమాహ—యథా రామేతి, ఉత్తమగుణవర్ణనేనైవ ప్రబంధ
 నిర్మాణమనేశ్రేయోపేతురిత్యాహ—తథా మహాపురుషేతి, అత ఏవోత్తమగుణ
 వర్ణనమవశ్యం కర్తవ్యమితి భావః. అథ స్వగ్రంథప్రతిపాద్యస్య కావ్యస్య వేదాది
 వత్పురుషార్థపర్ణవసాయితామాహ—యథా వేదేతి, సన్నతమనాయక ఆశ్రయో
 వర్ణ్యత్వేన యస్య తస్మాత్. అభ్యుచ్చయమాహ—ఇయానితి, ఉత్తమర్థముపపాద
 యతి—తథాహిత్యాదినా, ప్రత్యక్షాద్యవిషయవిష్టప్రాప్త్యుపాయం జ్యోతిష్టమాదిక
 మనిష్టపరిహారోపాయం కళంజభక్షణవర్జనాదికం చ యేన విదన్తి స వేదః, తదుక్తం—
 'ప్రత్యక్షేణానుమిత్యా వా యత్కాపాయో న బుద్ధ్యతే, ఏనం విదంతి వేదేన తస్మా

య ద్వేదాత్ప్రిభునమ్మితాదధిగతం శబ్దప్రధానాద్భిరం
యచ్చార్థప్రవణాత్పురాణవచనాదిష్టం సుహృత్సమ్మితాత్,
కాంతాసమ్మితయా యయా సరసతామూపాద్య కావ్యశ్రీయా

దేవదస్య వేదశా' ఇతి ప్రస్తాత్ప్రిభునమ్మితాద్రాజతుల్యాత్, కుతః? శబ్దప్రధానాత్
వాక్యాత్తేణ ప్రభువ వేదోఽపి విధినిషేధబలేన పుంసాం ప్రవర్తకో నివర్తకశ్చ.
ప్రభువ్యప తే దండయతి, వేదస్తు ప్రత్యవాయం జనయతీతి శబ్దప్రధానత్వమితిభావః.
ప్రత్యవాయజనకత్వం చ వేదస్య స్వరవర్ణయోరన్యథోచ్చారణేఽపి దురితశ్రవణా
దన్యధానుస్తానే అననుస్తానే వా కైముతికన్యాయసిద్ధం. అభ్యయనవిధేః ఫలవదధాన
బోధ సర్వంతత్వాదితి వేదితవ్యం. చిరిం, మీమాంసాపేక్షయా కృచ్ఛేర్జిత్యర్థః.
యశ్చ ర్తవ్యాకర్తవ్యరూపం అధిగతం ప్రమితం, అర్థప్రవణాదర్థవాదబహుళత్వే
సార్థప్రధానాత్, పురాణాదికం న వేదవ 'దేవం కుర్యాన్నైవం కుర్యా' దితి
ప్రసర్తకం నివర్తకం వా విధినిషేధబలేన, కింతు తస్యైకాశ్రేణి పూర్వపురుష
చరితస్మృతినిందాయుభేన రాగద్వేషావృత్తాద్య మిత్రవత్ప్రివృత్తినివృత్తిహేతుభూతం.
అతోఽస్యార్థప్రధాతత్వమిత్యవగంతవ్యం. అతస్సుహృత్సమ్మితాత్పురాణవచనాచ్చ
యద్విప్రమభిరుచితం, తస్మిన్నిత్యధ్యాప్రియతే; యత్ప్రవోన్నిత్యసంబంధాత్. కాంతా
సమ్మితయా యయా, కవయతే వర్ణయతీతికవిః తస్య కర్త కావ్యం, బ్రాహ్మణాదిత్వాత్
వ్యుక్తో ప్రత్యయః, తచ్చ పంకజాదివస్త్రాభ్యాద్రసోల్లసితకర్మాధ్యసంఘటనాత్కమేవ
న కర్తృమాత్రం. తస్య శ్రీయా విలాసిన, సరసతామూపాద్య, ఉత్కంఠాజననేనాభి
ముఖీకృత్యేన్యః, కర్తవ్య గుర్వాక్షాకరణాదా. బుధో వివా న్మతు పామరః. కుతుకీ
రాగవాక్, విరచితః, ఉభయత్రాప్యకారప్రక్షేపాత్ అకర్తవ్య పరదారహరణాదా
అకుతుకీ దేవవంశేతి అభ్యతే, యథా కామినీ కటాక్షవీక్షణాదివిలాసైశ్చ కామిన
మావర్ణయంతి 'మమేదమభిలషితం కురు అనభిలషితం మా కు'ర్విత్యనుక్షైవ సర్వం
సంపాదయతి, తథా కావ్యశ్రీరపి వ్యంజనవ్యాపారమాత్రపరత్వేనోపసర్జనీభూతక
బ్ధార్థతయా శబ్దార్థప్రధానాభ్యాం ప్రభుసుహృత్సమ్మితాభ్యాం వేదపురాణాభ్యాం
విలక్షణా సతీ సహృదయాయుష్లోదకారిణా వ్యంజనవ్యాపారశబ్దైవ 'రామోదీప
ద్వర్జితవ్యం న తు రావణాదివ' దితి పుంసః కర్తవ్యే ప్రవర్తయతి నివర్తయతి చాకర్త
వ్యాదిత్యస్యాః కాంతాసమ్మితత్వమవగంతవ్యమ్. ఏతేనాస్యాసరసతాపాదశేన
ప్రవర్తకత్వాదభిమానునయపురస్సరం ప్రవర్తకాభ్యాం వేదపురాణాభ్యాం విశేష
వివక్షిత ఇతి బోధవ్యం. అతస్సల్లక్షణాయ ప్రయతామహ ఇత్యాహ.....తస్యై స్ఫు

కర్తవ్యే కుతుకీ బుధో విరచితస్తస్యై స్పృహం కుర్త హే. ర
తతః కావ్యం దృష్టాదృష్టఫలజనకతయా బహుపాయుక్తమ్.

తచ్ఛాస్త్రం కావ్యప్రకాశే—

‘కావ్యం యశనేఽర్థకృతే వ్యవహారవిదే శివేతరక్షతయే,

సద్యః పరనిర్వృతయే కాంతానమ్మితతయోపదేశయుజే’ ఇతి.

ప్రసిద్ధం చైతన్యహాప్రబంధేషు—

* † ‘పరివక్ష్య ఇన్జ్ఞానం సంభావిజ్ఞ ఇసో వినష్పంతి గుణా,

సువ్య ఇ సుపురుషచరితం కిం త జ్ఞేణా న హరంతి కవ్యాభావా.’

యత్ర పునరుత్తమపురుషచరితం న నిబధ్యతే తత్కావ్యం పరి

† పుష్కతే విజ్ఞానం సంభావ్యతే యశో వినష్పంతి గుణా,

ప్రాయతే సుపురుషచరితం కిం తజ్ఞేన న హరంతి కవ్యాభావా.

హం కుర్త హ ఇతి. ‘స్పృహేరీప్సిత’ ఇతి సంప్రదానత్వా చ్ఛుక్తి. ఏతేషు ఘనమ
గ్ధోపదేశః కావ్యస్య ప్రయోజనమ్, తద్యుక్తం కావ్యం విషయః, తద్జ్ఞానం ప్రయో
జనం, ఉభయోస్సాధ్యసాధనభావసంబంధః, జ్ఞానురధికారి. ఇత్యనుబంధి
చతుష్టయం సూచితమ్. ర

న స్యుక్తోపదేశవిశేష ఏవాత్ర ప్రయోజనం కింతు కీర్త్యాదికమపి సంభవతి
త్యాహ—తత ఇతి. తతస్సప్రయోజనత్వాత్. బహుప్రయోజనసాధనత్వాదుపా
దేయమితి భావః. అత్ర పృథగ్సంవాదమాహ.—తచ్ఛాస్త్రమిత్యాదినా. కృద్విగ్యుజ్
శబ్దాః భావే సంపదాదిత్వాత్ క్విబంతాః. అత్ర యశోఽర్థానర్థప్రతీకారాద్వయో
రపి. వ్యవహారోపదేశో తు సహృదయవైశవ. నిర్వృతికారే కవిరపి సహృదయ
ఏతే నిర్వృతిర్ద్రవ్యయోరపి. పరివక్ష్యతి. న హరంతి త్యత్ర మన ఇతి శేషః. విడ
ష్పంతి గుణా, ‘అశ్లే ర్విడప్స ఇతి. కర్తానివిడప్సాదేశ ఇతి త్రివిక్రమభోజరాజ్ఞా. కిం
బహునా? చతుర్నర్గవ్యుత్పత్తిరప్యత్రైవ భవతితి భావః. తథాపి పరనిర్వృతిశేషమా
ముఖ్యం ఫలమితి రహస్యం. అన్యథా కావ్యస్య కాంతానమ్మితత్వవిశేషా న స్యాత్.
తద్యుక్తం లోచనే—‘చతుర్నర్గవ్యుత్పత్తీరపి చానంద ఏవ పార్యంతికం ముఖ్యం ఫల’
మితి. నను ‘కావ్యాభావాంశ్చ వర్జయే’ ఇతి నిషేధాద్విఫలోఽయం ప్రయాసః
ఇత్యాకంక్య స్మృతే రవ్యవిషయత్వ మేహ—యత్ర పునరితి. అన్యథా రామాయ

* అయం శ్లోకః ప్రవరణేనకృతే నేతుబంధమహాకావ్యే దృశ్యతే.

త్యాజ్యమేవ. తస్మాల్లా చేయం స్మృతిః—‘కావ్యాలాపాంశ్చ వర్జయే’
దితి. న కేవలం కావ్యస్వాయం పంథాః. కింతు శాస్త్రజాతస్యాపి
సదాశ్రయత్వేన మహాన్లోకాదరః. తథా వై శేషికాదేశ్వరప్రతి
ష్ఠాపకతయా జగత్పుజ్యతా. తథా మహాభారతాదీనామపి మహా
పురుషవర్ణనపరతంత్రైవ విశ్వాతిశాయిత్యమ్. కిం బహునా? వేదాంతా
అపి బ్రహ్మ ప్రతిపాదకతయా పరముత్కృష్ట్యంతే.

కాదేరపి హేనుత్వప్రసంగాదితి భావః. కావ్యే కైముతికన్యాయేనోత్తమపురుష
గుణవర్ణనస్యావశ్యకత్వం ప్రతిపాదయితుం శాస్త్రజాతస్యాపి తత్పరత్వమాహ—
న కేవలమిత్యాదితా. ఈశ్వరప్రతిష్ఠాపకతయేతి అంతురాదికం—సకర్తృకం—కార్యత్వా
ద్భటసాదిత్యాదిప్రమాణైరతి భావః. అత్ర ‘కర్తరి’ చేతి నిషేధాత్ ‘యాజకాదిభిశ్చ’
ఇతి పట్టిసమాసో ద్రష్టవ్యః. తస్యాకృతిగణత్వాత్. యద్వా—శేషపట్టిసమాసః,
తస్యైశన్నిషేధాభావాత్. ఏవమన్యత్రాపి ద్రష్టవ్యం భారతాదీనామపి కావ్యకర్తా
చ్ఛాస్త్రత్వేన నిర్దేశః. * నను చిదేకరసతయా నిర్ధర్తకస్య బ్రహ్మణః ప్రతిపాదకేషు
వేదాంతేషు గుణవత్పురుషవర్ణనం నాస్తితి చేన్నైవ దోషః; బ్రహ్మణ్యానందాదీనా
మాపాధికానాం విద్యమానత్వాత్. తదుక్తం పంచపాదికాయాం—‘ఆనందో విష
యానుభవో నిత్యత్వం చేతి సంతి తద్ధర్తా’ ఇతి. అథవా సచ్చిదానందస్య బ్రహ్మణో
నిర్గుణస్యాపి నిర్దోషత్వమేవ గుణః. యథాహ మాఘః—‘అపదోషతైవ విగుణస్య
గుణః’ ఇతి. తదేతదభిప్రేత్యాహ—కిం బహుశేతి న చేదం మాఘవచనమబ్రహ్మపర
మితి పచనీయమ్. తథా హి—‘అవిభావ్యతారకమదృష్టహిమద్యుతిబింబమస్తమిత
భాను నభః, ఆవసన్నతాపమతేమిస్రమభాదసదోషతైవ విగుణస్య గుణః’ ఇతి.
అత్ర ప్రాకరణికసంధ్యానభః ప్రతిపాదనాత్పరిశీలనమానస్యాప్రాకరణికస్య ‘స తత్ర
సూర్యో భాతి స చంద్రతారకం’ ‘కో మోహః కళోకః’ ఇత్యాద్యుపనిషద్గ
సనాధస్యాకౌశలపర్యాయనభిశ్చబౌద్ధాస్య బ్రహ్మణోఽర్థాంతరన్యాసేన నిర్గుణస్య నిర్దో
షత్వమేవ గణ ఇతి వివక్షితత్వాత్. పరార్థవిశేషనప్రపంచః పునరస్తన్నహోపా
ధ్యాయవिरచితమాఘవ్యాఖ్యానే సర్వంకసాఖ్యానే ద్రష్టవ్యః.

* వస్తుతస్తు—భేదవాదిమతే బ్రహ్మణో హేయప్రకృతికకల్మాషగుణవిశిష్టత
యా వేదాంతానాం గుణవర్ణనాపురుషప్రతిపాదకత్వం సూత్రపాదమేవేతి కిమనేన
నిర్గుణబ్రహ్మవలంబనశ్చేతేతి విభావనీయమ్.

అథాతో ధర్మజిజ్ఞాసేత్యుపక్రమమాణేన సూత్రకృతామహ్ని
ణాపి పురుషాశ్రితస్య గుణస్య ధర్మస్య జిజ్ఞాసాద్వారేణ .మహాపురుష
గుణవర్ణనమేవ శాస్త్రస్య ప్రాణ ఇత్యురరీకృతం తత్తత్త్వానియనిరూ
పణపరస్యాపి ప్రబంధరాశేర్మహాపురుషగుణవర్ణనం హేముః పరమా
మోదః. అతశ్చ

ప్రతాపరుద్రదేవస్య గుణానాశ్రిత్య నిర్మితః,

అలంకారప్రబంధోఽయం సంతః! కర్ణోత్పనోఽస్తు వః.

కాకతీయన రేంద్రస్య యశో భూపయితం కృతా,

విద్యానాథకృతశ్చేయం స్వయం తేన విభూష్యతే. ౧౦

నిరీక్ష్యరవాదినామపి మియాంసకానాం గుణభౌతయధర్మప్రతిపాదనాదేవ
గుణవత్పురుషవర్ణనపర్యవసాయిత్వమిత్యాహ—అథాత ఇతి. అథ వేదాధ్యయనానంత
రం, అతో వేదాధ్య వివక్షితార్థత్వాత్ ధర్మస్య జిజ్ఞాసా కర్తవ్యేతి సంక్షేపత మ్నా
త్రార్థః. మహర్షిణా జైమినీశతి శేషః. ధర్మో నామ శ్రేయస్సాధనభూతో యాగాది
రేణ, నాపూర్వమాత్మ నిష్ఠమ్. తదుక్తం—‘శ్రేయస్సాధనతా యత్ర ద్రవ్యాదౌవిధిశో
భవేత్, తస్మాదేవ ధర్మతా జ్ఞేయా ధర్మస్తత్సాధనం యతః’ ఇతి. ‘అపూర్వం చ
యాగాదేరవాంతరవ్యాపారశ్చక్తిశ్చోతి భాట్యః. తన్నతాశ్రయణే ధర్మస్యాపూర్వ
ద్వారా పురుషాశ్రితత్వం గుణత్వం చాపచారికం. ప్రాభాకరాస్తు యాగాదివ్యతి
రిక్తం స్థిరకార్యం లిక్టాదివాచ్య మపూర్వమేవ ధర్మ ఇతి ప్రతిపేదితే. తస్మాత్
పునస్తస్మాత్త నిష్ఠత్వం గుణత్వం చ సంప్రతిపన్నమేవేతి సుస్థాకం పురుషాశ్రితస్య
గుణశ్రేష్ఠత్వేతి. ఉరరీకృత మంగీకృతం, నశ్యేతచ్ఛాస్త్రం న్యాయనిరూపణపరం
న పురుషగుణవర్ణనపర మిత్యాశంక్య తస్యాపి పురుషగుణధర్మనిరూపణార్థత్వాత్
తైవ పర్యవసానమ్ అన్యథా వైఫల్యమిత్యాశయేనాహ—తత్తత్త్వానియేతి.

ఉక్తమర్థముపసంహరక స్వగ్రంథస్య విద్యుత్పరిగ్రహమాశాస్తే—అతిశ్చేతి.

వర్ణ్యప్రబంధయోరుభయోరుత్కృష్టత్వాదన్యోన్యముపస్కార్యోపస్కారకభావ
ఇత్యాహ—కాకతీయేతి. కాకతీయమదుర్గాశక్తిరశిఖానగేశ్వరాణాంకులజీవతా
సా శక్తిరీకరీయాశ్చేతి కాకతీయః. ‘పుష్పాచ్చ’ ఇతి శైవీకశ్చ ప్రత్యయః. ౯.౧౦

తదు క్తం దండినా—

‘అదిరాజయశోబింబమాదర్శం ప్రాప్య వాఙ్మయమ్,
తేషామసన్నిధానేఽపి న స్వయం వశ్య నశ్యతి.’ ఇతి.

సూక్తైవ ప్రతిపాద్యమహిమ్నా ప్రబంధమహత్తా.

తదు క్తం ప్రాచా భామహేన—

‘ఉపశ్లోక్యస్య మాహాత్మ్యాదుజ్జ్వలాః కావ్యసంపదః’ ఇతి.

ప్రతిపాదితం చోద్భటేన—

‘గుణాలంకారచారుత్వయు క్తమప్యశ్శోజ్జ్వలమ్,
కావ్యమాశ్రయసంపత్త్యా మేరుణేవామరస్రమః’ ఇతి.

రుద్రభట్టేనాపి కథితం—

‘ఉదారచరితనిబంధనా ప్రబంధప్రతిష్ఠా’ ఇతి.

ప్రపంచితం చ సాహిత్యమిమాంసాయామ్—

‘నాయకగుణగ్రథితాస్సుక్తిస్రజస్సుకృతినామాకల్పంతి’ ఇతి.

నిరూపితంచ భోజరాజేన—

‘కవేరల్పాపి వాగ్వృత్తిర్విద్యత్కర్ణావతంసతి,
నాయకో యది వర్ణ్యేత లోకోత్తరగుణోత్తరః’ ఇతి.

అత్ర ప్రబంధమహిమ్నా వర్ణోపసాగ్రే వృద్ధసంవాదమాహ—తదు క్తం దండినేతి. అత్ర బింబశబ్దః కర్తృవాచీ వాఙ్మయాదర్శః కర్తృ అత్ర నలన హుషాద్యసన్నిధానేఽపి తద్యశోబింబప్రతిష్ఠాయా వాఙ్మయాదర్శాధీనత్వోక్తేః ప్రబంధమహిమ్నా ప్రతిపాద్యోత్కర్ష ఇతి భావః. కేషుచిహ్నికేష్యేతత్పద్యం ప్రతిపాద్యమహిమ్నా ప్రబంధోత్కర్షపరగ్రంథమధ్యే తేభిరదోషాల్లిఖితం తిత్తు ‘గార్హాః కామదుఘాసద్భిః’ ఇత్యాద్యేతత్పద్యపూర్వోత్తరశ్లోకపర్యాలోచనయా అస్తదుక్తార్థావధారణా దుశేక్షణీయమ్.

అథ వర్ణ్యమహిమ్నా ప్రబంధోపసాగ్రే భామహాదీనంవాదమాహ—నూ క్తై వేత్యాదిసా. నాయకేతి. నాయకః రామాదిః తరళశ్చ, గుణాశ్శౌర్యాదయః తంశ వశ్చ, ఆకల్పవదాచరంతి ఆకల్పంతి. ‘సర్వప్రాతిపదికేభ్యః క్విభ్యా వక్తవ్య’ ఇతిక్విప్. అనేన కర్ణావతంసతిర్యాభ్యాతః.

నాయక ప్రకరణమ్.

—౧౨ మహాకులీనత్యాది నా నుకగుణాః, ౧౨—

తత్రైతే నాయకగుణాః—

మహాకులీనతౌజ్వల్యం మహాభాగ్యముదారతా,
తేజస్వితా విదగ్ధత్వం ధార్తికత్వాదయో గుణాః. ౧౧
పూర్వశాస్త్రానుసారేణ కతిచిత్కథితా ఇమే,
సతాపరుద్ర దేవస్య గుణా వాచామగోచరాః. ౧౨
అథైతేషాం స్వరూపముదాహరణం చ, తత్ర—

—౧౩ మహాకులీనతా. ౧౩—

* మహాకులీనతా నామ కులే మహతి సంభవః,

యథా—

తాదృజ్జ్యోతిషమలోకభాగ్యవిభ వాదింద్రాదిబృందారణైః
క్షోణ్యం క్రీడితుమిచ్ఛుభిశ్చిరతరం సంస్థాపితః పద్మభూః,
అత్యర్హేందుకుల ప్ర శ సైమస్పృశద్యం కాకతీయాన్వయం
తస్మిన్ సంప్రతి వీరరుద్రవపుషా జాగర్తి లక్ష్మీపతిః. ౧౩

ఏవమవశ్యం లోకోత్తరగుణో నాయకః కావ్యవర్ణ్య ఇత్యుక్తం తే గుణాః క
ఇత్యాకాంక్షాయాం పూర్వశాస్త్రానుసారేణ కతిచన గుణాన్ గణయతి—తత్రే
త్యాదినా.

అథైతేషాం యథోద్దేశక్రమం లక్షణోదాహరణే ప్రదర్శయతి—మహాకులీనతే
త్యాదినా, 'మహాకులీనత్యాది' ఇత్యల్రాన్వయతస్మాత్ గ్రహణానువృత్త్యా ఖిచ్ఛో
ప్రత్యయః. ౧౧, ౧౨

ఉదాహరణి.—తాదృగితి, అత్ర భూలోకస్య స్వర్గాలీకాయైవైధవం కాక
తీయ సరేంద్రణామింద్రాదిసాదృశ్యం చ వ్యజ్యతే. ౧౩

—ॐ ఔజ్వల్యమ్ ॐ—

* రూపసంపన్న దేహత్వ మాజ్వల్యం పరికీర్త్యతే,
యథా—

మురారే ర్యగ పూర్వం జలనిశిసుతాయాముదభవ-
న్మహాదేవాజ్ఞాతస్స పున రవనీభృద్దుహితరి,
వపుష్టా న్నామోఽయం జయతి జగతీభాగ్యవిభవైః
ప్రతాపశ్రీరుద్ర స్వయ మితి మనీషా మృగదృశామ్. ౧౪

—ॐ మహాభాగ్యమ్. ॐ—

* విశ్వంభరాధిపత్యం య త్త న్మహాభాగ్య ముచ్యతే.
యథా—

సేవానమన రేంద్ర మాభిలసద్ర త్నాంశునీరాజితం
రాజ్యశ్రీ ప్రథమావతారపదవీమారుహ్య సింహాసనమ్,
క్షోణీం రక్షతి విక్రమైరనుపమైః ప్రత్యర్థిపృథ్వీపతి-
న్లాఘాలంఘనజాంఘికైర్గుణవిధిః శ్రీవీరరుద్రో నృపః. ౧౫

ఔజ్వల్యమాహ—రూపేతి. కుండలముక్తాహరణపురాంగ దాదిచతుర్విధ భూషణాభావేఽపి భూషితవదభాసమాన ఆకారవిశేషో రూపం. తదుక్తం భావ ప్రకాశే—‘అవేధ్యారోప్యవిత్తేప్యబంధనీయైర్భూషితమ్, యద్భూషితమివాభాతి తద్రూపమితి కథ్యతే’ ఇతి.

ఉదాహరణి—మురారీతి. మహాదేవాన్త మహాదేవనామకాన్త మారాజాన్ అనన్ భృద్దుహితరి రాజపుత్ర్యం, ఈశ్వరాత్పూర్వత్వామితి చ ధ్వన్యతే. అత్ర మదనత్వో త్ప్రేక్షయా రూపసంపత్తిరుక్తా. ౧౪

మహాభాగ్యమాహ—విశ్వంభరీతి. విశ్వం చిభ ర్జితీతి విశ్వంభరా, ‘సంజ్ఞాయాం భృతృపుతీ’ త్యాదినా భక్ ప్రత్యయే ముమాగమః, తస్యా ఆధిపత్యం సార్వభౌమత్వ మిత్యర్థః.

ఉదాహరణి—సేవేతి. ప్రథమోఽవతారోఽవతరణం, ‘అవేత్సాస్త్రోర్వజ్ఞో, ఇత్యత్ర ప్రాయేణ గ్రహణానువృత్తేరసంజ్ఞాయాపి ఘృష్పాత్ప్రయః. తస్య పదవీం సింహాసనస్య రాజ్యలక్ష్మీ ప్రథమచిహ్న త్యాదితి భావః. ప్రత్యర్థి పృథ్వీపతీనాం క్లాఘాయా ఉర్గిర్న స్థలంఘన జంఘయా చరింతీతి జాంఘికాః శీఘ్ర గామినః, ‘చర’తీతి రక్, ‘దుష్టనిగ్రహశక్తపరిపాలనాభ్యా మభిలక్షోణీసంరక్షణాద్య మహాభాగ్యమ్.

—౧౭ బౌ దా ర్య మ్. ౧౭—

* యద్విద్రాణనతాచ్ఛిల్యమాదార్యం తన్నిగద్యతే.

యథా—

వదాన్యో నాన్యోఽస్తి త్రిజగతి సమో హస్తనృపతే—
 గుణశ్రేణీన్లఘుపిహితహరిదీశానయశసః,
 సమంతాదుద్భూతైర్ద్విరదమదగంధైః స్ఫురభయః
 క్రియంతే యద్విద్యజ్జనమణిగృహస్రాంగణభువః.

౧౬

—౧౮ తే జ స్వి తా. ౧౮—

* జగత్ప్రకాశకత్వం యతేజస్విత్వం తదుచ్యతే.

యథా—

సదా తేజో భానా స్ఫురతి జయినః కాకతివిభో,
 రరిత్వాభృత్కంతాచికురతిమిరాహంకృతిముషి,

బౌదార్యమాహ—యదితి. తచ్ఛిల్య, భావః తాచ్ఛిల్యం విద్రాణనే తా
 చ్ఛిల్యమితి శివభాగవతపత్నయాసః.

ఉదాహరణి—వదాన్య ఇతి. త్రయణాం జగతాం సమాహరత్త్రిజగదితి 'తద్వి
 తాశ్లే'త్యాదినా ద్విగుః. గుణశ్రేణీన్లఘుయా గుణగణోత్కర్షణేన పితౄతం తిరస్కృతం
 చారిదీశానాం దిక్పతీనాం యశో యేన తస్య. అత్ర సమృద్ధవస్తువర్ణనాదుదాత్తా
 లుకారః.

౧౭

తేజస్విత్వమాహ—జగదితి.

ఉదాహరణి—సదేతి. జయినో జయశీలస్య, కాకతివీసినో సాసశో విభుః కాకాని
 విభుః, మధ్యమపదలోపీసమాసః. అరిత్వాభృత్కంతాచికురః శత్రురాజస్త్రిగుంభా
 వీవలిమిరం తస్యాహంకృతిముషి గర్వనిర్వాపకే, ప్రియవియోజనేన తన్నివర్తకత్వా
 దితి భావః. తేజోభానా సదా న దినైవ స్ఫురతి సతీతి భావలక్షణా సత్తయా. జగంతి
 జీర్ణాని, సర్వదా ప్రకాశవిరహాద్భవీధూతానీత్యర్థః. 'జ్యేష్ఠేరత్య' స్మితి భూతే
 అత్యున్నత్యయః. తాన్మృదామాని బహుశాని తమాంసి యానాం తానాంతికోక్తానాం,
 వనూర్యం జ్వలంతీత్యనూర్యంపశ్యాః, 'అనూర్యలలాటయోద్భవ తపో' రితి ఖచ్చి
 త్యయః. 'అరుద్వివ'దిత్యాదినామూగమః. 'ఉపపద మతి' జితి సమాసః, అత్రన
 ఇన్మాన్యకర్షకర్షియాయాసంబంధః, వతునూర్యస్థయాసత్తయా, అతోనూర్య
 మిత్త్యసమర్థసమాసః. తథాపి సాధు లేవ, యదాహ భగవాన్సాధుకారః—'అనశ్యం.

ప్రకాశవృత్తిత్తిర్భవతి జరదుద్దామతమసా-

మసూర్యంపశ్యానా మవధిగిరిపాశ్చాత్యద్భవదామ్.

౧౭

—౧౭ వై ద ధ్య మ్. ౧౭—

* కృత్యవస్తుషు చాతుర్యం వైదధ్యం పరికీర్త్యతే.

యథా—

చాతుర్యం కిము వర్ణ్యతే గుణనిధే శ్రీవీరరుద్రప్రభో-

ర్యత్రాన్యోన్యవిరుద్ధయోరపి మహద్వాణీశ్రియోరార్జవమ్,

కస్యచిన్నజ్ఞో సమాసస్యాసమ్భస్య గమకస్య సాధుత్వం వక్తవ్యం ఆమూర్యంపశ్యాని
ముఖా' నీతి తా సామవధిగిరే లోకాలోకపర్యతస్య పాశ్చాత్యద్భవదాం ఆప్రకాశ
ప్రదేశవర్త్యపలానాం, ప్రకాశవృత్తిః ప్రకాశజ్ఞానం, యద్వా-ఆయం ప్రకాశ
శబ్దవాచ్య ఇతిశృంగగ్రాహికయా సంగ్రహః, ఆత్ర మూర్యప్రకాశరహితయోరపిదేశ
కాలయోగితివేత ప్రకాశజననా ల్లోకోత్తరమస్య తేజస్వీత్వమితి భావః. ౧౭

వైదధ్యమాహ—కృత్యేతి. కృత్యవస్తుషు కర్తవ్యాధేషు, చాతుర్యం ప్రయోగ
కాశలం.

ఉదాహరణి—చాతుర్యమితి. 'యత్ర విద్యా న తత్ర శ్రీర్యత్ర ర్న సర
స్వతీ' ఇతి న్యాయే నాన్యోన్యవిరుద్ధయోరపి వాణీశ్రియోః, యత్ర వీరరుద్రే, మహ
ద్వాణం సాహర్షమ్, ఏకత్రావస్థానమితి యావత్. ఆస్తితి గమ్యతే. 'ఆస్తిర్భవతిపరో
ఽప్రయుజ్యమానోఽప్యస్తీ'తి మహాభాష్యకౌరవచనాత్. ఉక్తన్యాయస్తువీరరుద్ర
వ్యతిరక్తనిర్గుణభూపాలనియ ఇత్యర్థః. ఆభ్యాం శ్రీవాణీభ్యాం, సహేతి శేషః, ఆత్ర
సహాదిశబ్దాప్రయోగేఽపి తదన్యత్రమ్యతాయాం 'వృద్ధోయూనే'తి జ్ఞాపనాత్పతీయా.
సద్వృత్తే స్వస్వకీలోచితై రుపచారైః ప్రియాచరితసత్కారవిశేషైః లలితాం, హృష్టా
మిత్యర్థః. తదుక్తం భావప్రకాశే—'ఉపచారో యథాసత్త్వం ప్రీతామల్పాఽపి
హర్షదః, మహానప్యన్యథా యుక్తో వైవ తుష్టికో భవే' దితి, ఉపచారలక్షణమపి
తత్త్వే- 'వాసోఽంగరాగాభరణమాల్యశయ్యాసనాదిషు, యత్ర యత్ర స్పృహ తత్ర
క్షేజకాలానుకూల్యతః, అత్యాదరణ సత్కారఉపచారఇతి రితి' ఇతి. ఆభ్యామిత్యత్రా
ప్రధానే తృతీయావిధానేఽపి శ్రీవాణీశ్చాబ్ద ఏవోపసర్జనభావః, నత్యావర్థః, 'సహ
శాఖయాప్రస్తరం ప్రహరతీ'త్యత్ర ప్రహరణే శాఖాప్రస్తరయోరివతయో ర్యుగళ్య
సహప్రధానభావోపపత్తేః; అన్యథా అనాచిత్యాదిరహస్యమ్, అత స్తిస్రోఽపి సద్భ
వోపచారసంతుష్టా ఇతి భావః. తాం భువం, స నృపతిః, తత్తాదృశశబ్దయోః స్వర్ణావ

కిం చాభ్యాం సదృశోపచారలలితాం తత్తాదృశై రుత్సవై-
ర్నిస్సాపత్న్య మిమాం భవం న నృపతి ర్ధత్తే దిశాం జిత్వరః. ౮

—౧౧ ధార్మికత్వమ్. ౧౧—

* ధర్మైకాయ త్తచి త్తత్వం ధార్మికత్వ ముదీర్యతే,

యథా—

పరిహాసేఽ ప్యనౌచిత్యం స్వప్నేఽ ప్యన్యవధూకథామ్,

సత్రావప్యగుణారోపం కాకాతీంద్రో న మృష్యతి.

౧౯

—౧౧ ఆదిగ్రహణాన్తహామహిమత్వ పాండిత్యప్రభృతయః. ౧౧—

—౧౧ మహామహిమశ్చమ్. ౧౧—

* తన్తహామహిమత్వం స్యాద్యా పునర్దేవతాత్మతా.

యథా—

కౌసల్యాఽఽసీ త్ప్రభమజననీ దేవకీ చ ద్వితీయా

విష్ణోర్ధాతా తదను మహితా మున్ముడంబా తృతీయా,

యస్త్రీతాయాం రఘుపతి రభూ ద్ద్వాపరే శౌరి రాజః-

త్రాతుం షోణీం న జయతి కతా వీరయద్రావతారః.

౨౦

ప్రకారస్తావకయోః ఖంజయబ్దాదివిద్విశేషణసమాసః. వయ మశక్త్య రిత్యర్థః. ఉత్సవైః హర్షోత్సాదకవ్యాపారైః, 'ఉత్సావే హర్ష మిత్యేష ఉత్సవః పరికీర్త్యత' ఇతి తత్త్రై వోక్తే. మిథో విరుద్ధానామేతాసామన్యోన్యానురాగజననైః వశీకరణాదై విదగ్ధ ముక్తం, వితరణవిద్యద్వోష్టిప్రచారంజనాదిభిః శ్రీవాణీధంజీర్నిర్విరోధం పోషయతితి భావః.

ధార్మికత్వ మాహ.—ధర్మేతి. ధర్మం చరత్వానేవత ఇతి ధార్మికః. 'సకృ త్కృతధర్మో న ధార్మిక' ఇతి వృత్తికారః. తస్య భావస్తత్త్వం.

ఉదాహరణి.—పరిహాస ఇతి. ఆనౌచిత్య మన్యద్రవ్యాభిలాషాన్మతభాషణాది హేతుకమిత్యర్థః. పరిహాసాదావప్యనౌచిత్యాదికమసహమానస్య ధార్మికత్వం కిము వత్తవ్యమితి భావః.

ఆదిగ్రహణసంగృహీతేషు మహామహిమత్వమాహ.—తదితి. ఉదాహరణి. కాస త్యేతి. కౌసలస్యాపత్యం శ్రీ కాసల్యా, 'పుద్గేతో-సలాజాదాఞ్జ్యజ్' ఇతిఞ్జ్యజ్ ప్ర త్యయే టాప్, తద్దేవకీత్వం, ఆను పశ్చాత్, దేవకీత్వానంతరమిత్యర్థః. అనుగ్రహణే, ఇతి

అత్ర గరుడవృజాత్కతయా మహామహిమతోక్తా.

—౧౦ పాండిత్యమ్ ౧౦—

* సర్వవిద్యాధికత్వం య త్పాండిత్యం తదుదాహృతమ్.

యథా—

గోష్ఠీభిః పరితోషయన్ముఖగణాన్షడ్దర్శనీ' మభిః
సత్సారస్వతమార్గదర్శనచక్రైస్సూక్ష్మైః కపిన్సీనియః,
సంగీతోపనిషద్రహస్యవిశునై రాతోద్యయోగ్యక్రమైః
ధిన్వన్సంనది వైణికాన్విహరతే శ్రీకాకతీంద్రో నృపః.

౨౦

అథ నాయకగుణనిరూపణానంతరం నాయకస్వరూపం నిరూప్యతే—

—౧౧ నాయకస్వరూపమ్ ౧౧—

* యశఃప్రతాపసుధగో ధర్మకామార్థతత్పరః,

కర్తప్రవచనీయత్వాత్తిద్యోగే ద్వితీయా, మహితా పూజ్యమానా, 'మతిబుద్ధి' త్యాది నా
వర్తమానేక్షః, అత్ర విష్ణవవతారత్వేన దేవతాత్వకత్వా న్నహామహిమత్వమ్. ౨౦
పాండిత్య మాహ—సర్వేతి.

ఉదాహరణి. గోష్ఠీభిరితి. పక్షాం దర్శనానాం పాణిన్యాదిప్రస్థానానాంసమా
హారః షడ్దర్శనీ, 'పాణినీశ్చైవి నే శ్చైవ న్యాసస్య కపిలస్య చ, కణాదస్యాక్షపాదస్య
దర్శనాని షడేవహి' ఇత్యాదుః, ద్విగుత్వాత్, జీవ. సా సీమా గోచరో యాసాం
తాభిష్టభోక్తాభిః, గోష్ఠీభిశ్చాత్మప్రసంగైః, సత్సారస్వతమార్గస్వసక్త వితామార్గస్య
దర్శనం ప్రకాశం దృశేర్జ్యోతాన్లుప్త్. తేనచిత్తైర్జ్యచక్షుః, 'తేన చిత్త శుంచుపు
ణపా'నిచిచణ పురత్యయః, సంగీతోపనిషద్రహస్యవిశునై నాట్యశేదమగ్నోద్ధాటకైః,
అతోద్యయోగ్యక్రమైః తతాదిచతుర్విధవాద్యోచితపరిపాటిభిః, ఏణా శిల్పమేషం
వైణికాః తాక, ధిన్వన్ శ్రీణయన్, అత్ర విభో స్సర్వవిద్యావిశారదత్వాదఖండం
పాండిత్యమితి భావః. ప్రభృతిగ్రహణాద్విసేతత్వాదయో యో దశరూపకోక్తాస్తే
తత్రైవ ద్రష్టవ్యాః. యథాసంభవమేతేప్రీతుంససాధారణా గుణాః పురుషమాత్రనియ
తాస్తస్యోఽపి శోభాదయః, తదుక్తం—'శోభావిలాసో మాధుర్యం గాంధీర్యం ధైర్య
తేజసీ, లలితాచార్య మిత్యష్టా సాత్వికాః పాఠశా గుణాః' ఇతి. ౨౦

తేఽపి తత్రైవ ద్రష్టవ్యా ఇత్యుపేత్య నాయకత్వణం ప్రతిపాద్యతే—అథేతి.

లక్షయతి—యశ ఇతి. గుణైః పూర్వోక్త సాధారణైర్మహాత్మనాదిభిరసా
ధారణై శ్శోభాదిభిశ్చ అథ్య ఇత్యేతావదేవ సామాన్యలక్షణమ్. నయతి ప్రాప్నోతి

ధురంధరో గుణాధ్యక్ష నాయకః పరిక్షీర్తితః.

౨౨

యథా—

ధర్మాలంబనముచ్చితాం త్రిభువన సైన్యకాతపత్రశ్రియం
ధత్తే కాకతివీరరుద్రస్థుపతేస్సార్థం యశోమండలమ్,
ఛాయేవాస్య నభస్థలీకువలయశ్యామేయమూలోక్యతే
తస్మస్యే నియతం ప్రతాపతపనస్త సోఽపరి ద్యోతతే.

౨౩

—౨౩ ధర్మకామార్థతత్పరత్వమ్, ౨౩—

యథా—

ధర్మోఽర్థ ఇవ పూర్ణశ్రీ రథో ధర్మ ఇవ స్థితిః,
కామస్తా వివ తౌ కామ ఇవ రుద్రనరేశ్వరే.

౨౪

పృథ్విం ఫలం చేతి నామక ఇతి వ్యుత్పత్త్యా ప్రబంధవ్యాపి ఫలవానిత్వసి విశేషో
ద్రవ్యస్యః. చ కర్మోఽనుక్రమశ్చయార్థ స్సన్నుత్తమమధ్యమాధమభేదేన త్రివిధో
నాయక ఇతిమం విభాగమాకర్షతి. తేనోక్తసకలగుణసంపన్నః ప్రబంధవ్యాపిఫలశిరోస్థు-
వ్యాపార ఉత్తమః. కలిషయగుణహీనో మధ్యమః, బహుగుణహీనోఽధమ ఇతి వివేకః.
ఆత్మధార్మికత్వాదయ ఇత్యాదిగ్రహణసంగృహీతానాం యః ప్రతాపాదీనాం గుణా-
ధ్యపక్షేనైవోపాత్తానామపి పునరుపాదానమేతేషాం సర్వేష్వపి నాయకేష్వావశ్యకత్వ
మభివ్యంజయతుమితి రహస్యమ్. సత్సయాభ్యా యః కోశదండజం లేజః ప్రతాపః
ధర్మాదయః ప్రసిద్ధాః. ధూరేవ ధురా, 'టాబంతత్వం హంతానా' మితివచనాట్టాన్.
తాం ధారయతీతి ధురంధరః. 'సంజ్ఞాయాం భృతృప్రాసే' త్యాదినా ఖశ్ ప్రత్యయః.
'భిత్వనవ్యయస్యే'తిప్రాస్యః 'ఆరుర్ద్విష' దిత్యాదినా యుమాగమః.

౨౫

తత్ర యథాయోగముదాహరతి—ధర్మేతి. ధర్మ ఏవాలంబో దండః తస్మిన్
సముచ్చితాం విస్తారితాం, త్రిభువనశ్రేణి సమాహరద్విగుః పాత్రాదిత్యాన్నస్త్రీస్త్రీయం
సార్థం ప్రధూతం, ఆత్మ త్రిభువనోల్లంఘినః కీర్తిమండలాశపత్రసోఽపరి ప్రతాప
తపనః ప్రకాశత ఇత్యుత్పేక్షితా దర్శాచీనసూర్యాదిమహాసాంఘత్రాధః ఖచితమణి
గణపదభాసమానత్వం కీర్తిప్రతాపయో శ్చంద్రనూర్యాధికత్వం చ వ్యజ్యతే.

౨౬

ధర్మ ఇతి. ఆత్మ ధర్మార్థయోః పర్యాకేణోపమానోపమేయభావాదుపమే
యోపమాంకార ఇతి వక్యతి. ఏతేనానయోరన్యోన్యమేవ సాదృశ్యం. నల్వేతత్స
ద్భ్యోఽన్యః కోఽపితి వ్యజ్యతే. ఏవ ముత్తరాధేఽపి యోజ్యం.

౨౭

—౧౭ ధురీణతా. ౧౭—

యథా—

గాయంతీరనుమోదతే నిజవధూశ్చేష శ్శిరఃకంపనైః
లక్ష్మీం ప్రీణయతేఽద్య కచ్చపపతి ర్వక్షస్థస్థీదర్శనాత్,
దిక్షాగాశ్చ కరేణుకా శుచ మపాకుర్వంత్యనుప్రజ్యయా.
దోష్టా కాకతివీరరుద్రస్థపతౌ విశ్వంభరాం విభ్రతి. ౨౫

—౧౮ జాధ్యత్వమ్ ౧౮—

యథా—

ముఖై స్సహస్రేణ ఫణి వచే చ్చేత్కరై స్సహస్రేణ లిఖే ద్వివస్వాన్,
నేత్రై స్సహస్రేణ హరి శ్చపశ్యేత్ స్థానే గుణా న్కాకతివీరభర్తుః.
అథ నాయకవిశేషా నిరూప్యన్తే—

—౧౯ నాయకవిశేషాః. ౧౯—

ఉదాత్త ఉద్ధత శైచన లలితశ్శాంత ఇత్యపి,

ధురీణతేతి, 'ఖస్సిగ్ధురా' నిత్యత్ర ఖచిత్యోగవిభాగాత్ప్రత్యయః.

గాయంతీరితి. స్వభర్తృభారావతరణసంతోషభరాద్వీరరుద్రకీర్తిమేవేతి భావః.
కచ్చపపతిరాదిహర్తావతారో హరిః, అపాధభారత్వాదాలింగనార్థం వక్షస్థస్థీదర్శనాత్,
దృశ్యేర్ద్యుతాన్యుత్. లక్ష్మీం ప్రీణయతే 'ప్రీణోత్పణే' ఇత్యస్తాధాతో
శ్చైరాదికాన్ణిచి 'ఘోషోప్రీణోర్య్యుక్తవ్యుః ఇతి సుత్, అనుప్రజ్యయా' రంతు
మనుభావనేన, 'ప్రజయశ్చోర్భావే' ఇతి శ్యవ్, కరేణుకాశుచం విప్రలంభజనితాం,
అద్యేతి సర్వత్ర సంబధ్యతే. శేషదయో భువం విభ్రతి శేషదీంస్తు కూర్తరాజ
ఇత్యాగమః. శేషాదిభరణీ హం విశ్వంభరాం వీరరుద్రో భుజేనైకేన విభ్రతి విక్వాతి
కాయధురంధరత్వమస్మిన్ శం. ౨౫

ముఖై రితి. కరైరిత్యంత్రంశుచా స్తయోరభేదాధ్యవసాయాల్లేఖనసాధనత్వం
విశ్లేయం. వదేదిత్యాదౌ 'అప్తే కృత్యత్వచ' శ్శ్లోత్విర్నాగ్గే లిక్ ప్రత్యయః. శేషదయః
ఏవాస్య గుణానా మభేదనాద్విర్వృంతి. తథాచే ద్యుక్తమితి వాక్యార్థః. అసం
ఖ్యేనా గుణా ఇతి భావః. సహస్రేణేత్యన్త్ర సంఖ్యేయభావమశ్యేదపి 'వింశత్యా
ద్యాసందైకత్వే సర్వాస్సంఖ్యేయసంఖ్యాయో' రిత్యనుగవచనాదేకత్వమవగంతవ్యమ్ ౨౬

అథ ధీరోదాత్తాదయశ్చత్వారో నాయకౌస్సర్వరససాధారణాస్తేషామేవ
శృంగారాశ్రయశ్చయోఽనుకూలాదిభేదేన ప్రత్యేకం చతుర్విధానాముత్తమమధ్య

ధీరపూర్వా ఇమే పూర్వై శ్చ త్వారో నాయకా స్త్వంతాః. ౨౭

తత్ర సర్వరససాధారణా శ్చ త్వారో నాయకాః ధీరోదాత్రధీరో
స్తతధీరలలితధీరశ్చాతాః. ఏతేషాం స్వరూపముదాహరణం చ.

చాధమభేదేన పునః ప్రత్యేకం త్రైవిధ్యేఽప్య చత్వారింశద్భేదాః. ధీరోదాత్రాది
శబ్దాశ్చ మహావీరచరితాదిమహాప్రబంధేష్యేకస్యా సేకరూపాభిదానేన వత్సవృషభ
మహాక్షాది శబ్దవిదవస్థాపాచినో న జాతివాచిన ఇతి ప్రతిపాదితం † దశరూపకే.
తత్ర కతిచిల్ల త్తణోదాహరణాభ్యాం ప్రదర్శ్యంతే—అథేత్యాదినా. ఉదాత్త ఇతి.
ధీరపూర్వాః ఉదాత్తాదయ ఇత్యుక్తే ధీరశబ్దపూర్వా ఉదాత్తాదిశబ్దా ఇత్యుక్తం
స్యాత్ అతోఽత్ర శబ్దపరేణాంలక్షణా కథంచిత్రం లభ్యం. ౨౭

అత్ర ధీరోదాత్రాదీనాం సర్వరససాధారణ్యేఽపి యథాక్రమం వీరతార్త
శృంగారకాంతిప్రధానత్వం వక్ష్యమాణవిశేషలక్షణపర్యాలోచనయా విశ్లేషమితి
*రూపాన్యమ్.

† ధీరలలితాదిశబ్దాశ్చ యథోక్తగుణసమూహోపితావస్థాభిధాయినో నిత్యవృషభ
మహాక్షాదివన్న జాత్యా కశ్చిదవస్థితరూపో లలితాది రస్తి. తిదాహి మహావిప్రసంభే
షువిరుద్ధా సేకరూపాభిధానమసంగతమేవ స్యాత్. జాతే రసపాయిత్వాత్. తథా చ
భవ భూతిలైక ఏవ జాతుదగ్ధ్యైః 'బ్రాహ్మణాతిక్రమత్యాగో భవతామేవ భూతయే,
జాతుదగ్ధ్యై శ్చ వో మిత్రమన్యథా గుర్తనాయతే' ఇత్యాదినా రావణం ప్రతి
ధీరోదాత్రత్వేన 'కైలాసోద్ధారసార' ఇత్యాదిభి శ్చ రామాదీన్ప్రీతి ప్రధమం ధీరో
ర్గతత్వేన పునః 'పుణ్యా బ్రహ్మజాతీః' ఇత్యాదిభిశ్చ ధీరకాన్తత్వేన ఉపన్దితః. నచా
వస్థాన్తరాభిధానమనుచితమద్దభూత నాయకానాం నాయకాన్తరాపేక్షయా. మహా
సత్త్వాదీరవ్యవస్థితత్వాదజ్జివ స్తు రామాదీరేకప్రస్థోపాత్తా స్ప్రిత్యేకరూపత్వా
దారంభోపాత్తావస్థాతోఽవస్థాన్తరోపాదానమస్యాత్మ్యమ్. యథోదాత్తత్వాభి మతస్య
రామస్య ఛత్తనా నాలివధాదమహాసత్త్వతయా స్వావస్థాపిత్యాగ ఇతి. వక్ష్య
మాణానాం చ దక్షిణాద్యవస్థానాం పూర్వాం ప్రత్యన్యయా హృత ఇతి నిత్యసా
పేక్షత్వేనావిర్భావాదుపాత్తావస్థాతోఽవస్థాన్తరాభిధానమక్లాగ్నిసోరప్యవిరుద్ధమ్.

* ఏతద్రూపస్య విజ్ఞానార్థం నాయకప్రకరణస్య అస్తే విద్యమానాః
౭౦, ౭౨, ౭౩ స్తోకాః ద్రవ్యవ్యాః.

— ౧౭ ధీరోదాత్తః. ౧౭ —

* మహాసత్యోఽతిగంభీరః కృపావాసవికత్తనః,

ప్రతాపరుద్రవద్ధీరో ధీరోదాత్తస్స సమ్యతః.

౨౦

యథా—

సందిగ్ధే కృపయా మృదుః క్షణమరీక్ హంతుం ధృతాసిః పురః

శౌర్యశ్రీప్రణయప్రశంసిషు నమద్భుగ్నిర్లజ్జతే వందిషు,

ఆకారాన్పుఖరోషహర్షపిశునా వక్త్రే న ధత్తే మనాక్

త్రైలోక్యాతిశయాభుకీర్తిసుభగశ్రీవీరరుద్రో నృపః.

౨౧

— ౧౮ ధీరోద్ధతః. ౧౮ —

* దర్పమాత్సర్యభూయిష్ఠశ్చండవృత్తిర్వికత్తనః,

తత్ర ధీరోద్ధతమా—మహాసత్య ఇతి, త్రోధాద్యసభిహృతాంతఃకరణో
మహాసత్యః ఆయమేవ ధీర ఇత్యాచూః. ఆత్ర త్యధీరశబ్దేన కూద్యో గావేరచలితత్వ
లక్షణః స్థిరశ్చాస్త్రచక్షుర్వాఽభీధీయత ఇతి న పానరు క్త్యమ్. సత్యసి వికారే సావ
హిన్యో గంభీరః, పరదుఃఖాపహంజే మ్ముః కృపావాక్, ఆత్మజ్ఞానూచిహినోఽవికత్తనః,
'అనుదాత్రేతశ్చ హలాదే' రితి యుచ్. ఏవంగుణకో యః ప్రతాపరుద్రవద్వర్తతే స
ధీరోదాత్త ఇతి యోజనా. ఏవం చ సర్వోత్కృష్టేషా వృత్తిరదాత్త్యమితి ఫలితం.
ఆత్ర శ్లైర్వాది సామాన్యగుణానాం విశేషలక్షణేషాపాదానాం తత్ర వ్యక్తత్వ
నూచనార్హమ్.

౨౨

ఉదాహరణి. సందిగ్ధ ఇతి. కృపయా మృదుః న తు కౌతక్యేణేత్యనేన మహా
సత్యతోచ్యతే. క్షణమల్పకాలమేవ పశ్యాత్తు హంశ్యేజేతి శ్లైర్వం. పురస్థినితా
సరీక్, న తు పలాయితాంతి ధార్మికత్వం శౌర్యేతి. వందివిహితప్రశంసాకర్తవ్యేనైవ
లజ్జమానసాస్త్రజ్ఞానూతు దూరత ఏవ త్యవికత్తనత్వం. నమద్భుగ్నిత్వం లజ్జానభావః,
ఇష్టానుభవజన్య ఆనందస్సుఖం, సాపరాధవిషయోఽనుష్ఠోరోషః, ఇష్టలాభజన్యో
మనఃప్రసాదో హర్షః, తేషాం పిశునాక్ నూచనాక్ ఆకారాక్ అక్షినిమీలనశ్చ
కుటిముఖరాగాః, వక్త్రే మనాగేషదపి, న ధత్త ఇత్యపిశునాయా గంభీర్యం.
త్రయో లోకాస్త్రైలోక్యం 'తదతిశయాభు' రితి మధుపిపాసుప్రభృతిత్వాద్వివీరీయా
సమాసోద్రష్టవ్యః. కీజో విక్తవ్యాదాశ్చుక్రిత్యయః. ఆత్ర శ్లైర్వధార్మికత్వకీర్తయ
స్సాధారణా గుణాః, కృపాదయస్తు విశేష ఇతి విశేషః.

౨౩

ధీరోద్ధత మాహ—దర్పేతి. దర్పశ్శైర్వాదిమదః, మాత్సర్యమసహనమ్ అనూ

మాయావీ సులభక్రోధస్స ధీరోద్ధత ఉచ్యతే.

30

యథా—

‘రే రే ఘూర్జర ! జర్జ్వరోఽసి సమరే లంపాక ! కిం కంపసే ?
వంగ ! త్వంగసి కిం ముథా ? బలరజఃకాణోఽసి కిం ? కోంకణ !
హనాణ ! ప్రాణపరాయణో భవ మహారాష్ట్రాపరాష్ట్రోఽస్యమీ
యోద్ధారో వయమిత్యరీనభీభవంత్యంధ్రక్షమాభృద్భటాః. 30
అత్ర భటానాం ధీరోద్ధతత్వమ్—

— ౧౦ ధీరలితః. ౧౦

*నిశ్చింతో ధీరలితః కలానక్తః సుఖైకభూః.

యథా—

శౌర్యోష్ఠా నిరవగ్రహః ప్రతిన్మపాస్సర్వేఽపి సమ్రాకృతాః
పాతివ్రత్యముపైతి భూరియమయం నాథస్త్వయంభూశ్శివః,
ధీరోఽయం యువరాజ ఏవ వహతి శ్రీవీరరుద్రో గురం

యేతి యావత్. ‘తాభ్యాం భూయిష్ఠః, చండవృత్తిః రాద్రః, వికథనః ఆత్మశ్లాఘా
పరః, ముత్రాదిబలేనావిద్యమానపస్తుప్రకాశకః కేవలవంచకో వా మాయావీ. 30

ఉదాహరతి—‘రేరే ఇతి. ‘హీనసంబోధనేతు రే’ ఇత్యమరః. తస్య ప్రతి
వాక్యమాపర్జ్యమానస్య ‘వాక్యాదేరామంత్రితస్యానూయాసమ్మతికోపకృతస్స
భర్తసే’ ప్రితి యథాయోగమనూయాద్యకేఘ ద్విర్భావః. అత్ర ‘స్వరిత
మామ్రేడిత’ ఇత్యాదినా ప్రాప్తస్య పుతస్య ‘సర్వ పుతస్సానాస మనిచ్ఛతా విభాస
వక్త’ శ్యేతి పాక్షికః ప్రతిషేధః. కాస్త్రత్యాగస్సానాసమితి హరదత్తః. అత్ర
ఘూర్జరాదినాశ్యేఘ యథాయోగముద్భవిత్సైర్ద్రుమాత్సర్వాదిభిర్వోద్ధానో వయ
మిత్యాత్మశ్లాఘయా చాంధ్రీక్షమాభృద్భటానాం ధీరోద్ధతత్వమ్. 30

ధీరలితమాహ—నిశ్చింత ఇతి. సుతసచివాదివినిహితయోగక్షేమతయా చింతా
విరహితో నిశ్చింతః, ఆత ఏవ కళాను గీతాదిష్యుస్త్వః, సుఖీ భోగప్రవణః,
శృంగారప్రధానత్వాత్ సుఖమారాకాకో మృదుః.

ఉదాహరతి—కాశ్యేతి. అత్రవర్గశక్యోద్భిద్ధవానుకూల్యేన యువరాజ

‘సుఖీ మృదుః’ ఇతి పాతా న్తరమ్.

సర్వామిత్యనుమోదతే ప్రతికలం శ్రీకాకతీంద్రో నృపః. 30

— ధీరశాస్త్రః —

*ధీరశాంతః ప్రసన్నాత్మా ధీరశాంతో ద్విజాదికః,

యథా—

వీరం రుద్రనృపాలరత్నమభితః ప్రాప్తోదయం మోదతే

సంఖ్యావద్గణ ఏష పూషణమివ ప్రత్యగ్రమబ్జాకరః,

ఉన్తి లత్య-మలావిహారవసతర్భుత్వా వికాసైర్నిజై-

ర్విశ్వామోదముదంచయన్నవిరతం దోషావసానోత్సుకః. 33

అత్ర విప్రాణాం ధీరశాస్త్రమ్.—

— శృంగారనాయకా నిరూప్యతే. —

*అథ శృంగారవిషయాశ్చత్వారో నాయకా ఇమే,

అనుకూలో దక్షిణాశ్చ ధృష్టశ్చత ఇతి స్మృతాః. 34

ధురంధరత్వేన చ నిశ్చింత స్ఫులకలాసుఖ మనుభవతీతి వీరయద్రులక్ష్యవ్యధీరతతి తత్వమ్. 32

ధీరశాంతమాహ—ధీర ఇతి, విజేచకః క్షేళసహిష్ణు ర్వా ధీరః. కమప్రధాన శ్శాంతః, హృష్టాంతఃకరణః ప్రసన్నాత్మా, ద్విజాదికత్వాదిగ్రహణాద్వణికించితా వివక్షితా. 'సామాన్యగుణయుక్తస్తు ధీరశాంతో ద్విజాదికః' ఇతి † కేచిత్.

ఉదాహరతి—వీరమితి, సంఖ్యాజ్ఞానం తద్వతాం విరుషాం గణః సంఖ్యావద్గణః, ప్రాప్త ఉదయోఽభివృద్ధిరన్యత్రోదయచలో యేన తం తథోక్తం, ప్రత్యగ్రమభయప్రాభినవం ఉన్తి లత్యా ఉల్లసంత్యాః కమలాయాస్సంపత్తే రన్యత్ర లత్యైః విహారవసతిః, వికాసైరత్సనాదిభి రన్యత్ర దళవిశ్లేషైః, విశ్వస్యామోదం హర్ష మన్యత్ర గంధవిశ్లేషం, ఉదంచయన్నదోషధయః, దోషావసానం పాపాపశమః ఆన్యత్ర, దోషాయ రాత్రేరవసానం ప్రభాతం, 'దోష రాత్రిముఖే రాత్రా వత్రానవ్యయ మప్యసా' వితి విశ్వః, తతోత్సుక ఇతి, అత్ర దోషావసానేత్యాదౌ ధైర్యశాంతోర్విశ్వామోదమిత్యాదౌ ప్రసాదాదీశ్చ ప్రతిపాదనాద్విప్రాణాం ధీరశాంతతత్వమ్. 33

అథ శృంగారనాయకానాం యథాక్రమ ముద్దేశలక్షణోదాహరణాని దర్శయతి—ఆశ్చేత్యాదిహ. 34

† కేచిచ్ఛబ్దేన దశరూపకసాహిత్యదర్పణకారాదయః వివక్షితాః.

— ౧౦ అంశములు: ౧౨ —

ఏమాం స్వరూపముదాహరణం చ—

* ఏకాయత్తోఽనుకూలస్సృష్టే.

ఏకస్యాం నాయికాయాం విశేషానురక్తోఽనుకూలో నాయకః.

యథా—

కిం నామాచరితం తపస్సుఖి! భువా యస్యాః పతిర్దీయతే
వీరో రుద్రస్యపః క్వ తత్పుచరితం తస్య సి యా స్యాం యతః,
జానే మానిని! మా విషేద పురతః ప్రభాస్య నామ స్థిరాం
త్వాం రత్నాకరమేఖలాం త్వయి సదా సక్తం విధాస్యే నృపమ్.

అత్ర ప్రతాపరుద్రస్య క్షోణ్యాం విశేషానురాగో వ్యజ్యతే
యేన వధ్వా స్థిరా రత్నాకరమేఖలేతి తన్నామగ్రహణేన స్నేహ
ప్రఖ్యాపనం క్రియతే.

— ౧౧ ద పీ ణః ౧౩ —

* తుల్యోఽనేకత్ర దక్షిణః,

అనేకాను నాయికాను అవైషమ్యేణ స్నేహానువర్తీ దక్షిణో
నాయకః.

యథా—

నర్తోక్యేవ నిమంత్రితా స్తరక భాకేభీషు కాచిన్తయా

తత్రానుకూలమాచా—ఏకేతి, సత్స్వపి నాయకాంతిశ్చితి శేషః.

తదేవాహ—ఏకస్యామితి, ఏకజానిశేవానుకూలః యథా రామాదిరిత్యశ్చే.

ఉదాహరణి—కిమితి, నాయికావాక్యమేతత్, భువా కయాచిన్నాయకయా,
నామేతి సంభాషనాయాం, యతస్సుచరితాత్, అథ సఖీ నాయికామానా—జాన
ఇతి, నాయకఃకుటనోపాయమితి శేషః, 'అనుపసర్గాద్' ఇత్యాత్మ శేషదమ్, నామేతి
కుత్సాయాం, అనురాగోత్పాదసార్థం సపత్ని నామసామ్యేన నాయకప్రకాశనస్య
కుత్సితత్వాత్, 'నామ ప్రకాశ్యసంభాష్యకుత్సాభ్యుపగమేషు' చేతి విశ్వః, అత్ర
రాజ్ఞో భూమా విశేషానురాగోఽన్యత్ర న తథేత్యానుకూల్యమ్. 3౫

దక్షిణమాచా—కుల్య ఇతి, స్నేహానానువర్తతే తాచ్ఛిల్లేన స్నేహానువర్తీ.

ఉదాహరణి—నర్తేతి, అగ్రామ్య ఇష్టజనావర్జనయాపః పరిహాసో నర్తశేభీషితి
విషయసప్తమీ, స్వాభిమతభావప్రకాశకో దృగ్వికార ఆకూతమ్, తదుక్తం—'అహ

సాకూతేన విలోకనేన హృదయం కస్యైవిదావిష్కృతం,
కస్యాశ్చిత్ప్రహితః ప్రసాధనవిధ్వాతీకరేణ క్వ వా
గంతాస్మి? త్యనుచింతయైవ నృపతేరాత్మభాతా నిశా. 31

తథాచ—

వాణీం ముఖేన నేత్రాభ్యాం శ్రియం దోష్టా చ మేదిసిం,
మానయం స్తుల్యతాం ధత్తే తాను రుద్రనరేశ్వరః. 32

— ధృష్టః ౧౭

* వ్యక్తాగాః గతభీర్ధృష్టః

స్పష్టం.

యథా—

రాజ్యశ్రీపరిభోగశంసి భవతస్సర్వాంగమాలోక్యతే
కస్త్రావినయోఽస్తి? సాహసమిదం తన్నామ మయ్యర్చితమ్,
జానే త్వం బహువల్లభం కిమపరం వక్తవ్య? మల్పా వయం

తం తద్యత్ర భావస్సౌఽప్యభీష్టో విభావ్యతే ఇతి. ప్రసాధనవిధిః ప్రకృదనా
భరణాదిః, ప్రభాతేత. ప్రభాతప్రాగ్భీత్యర్థః. ఆత్ర వాక్యత్రయే యథాక్రమ
ముక్తివిశేషేణ కలావినోదస్య, విలోకనవిశేషేణ విత్తస్థస్థలావిష్కరణస్య, కరేణ
వకీకరణస్య చ సూచనాద్వాణీలక్ష్మీవసుంధరాః ప్రతీయంతే, ఆత్ర ప్రభాతమనిశ్చిత
గంతవ్యతయా చింతాకులత్వేనాస్య సమానురాగత్వప్రతీత్యేక్షణోఽయం నాయకః.

ఉదాహరణాంతరమాహ—వాణీవీతి. ఆత్ర వాణ్యాదీనాం వాచ్యత్వా
స్పృహాదికభైర్నగ్నోక్త్యాదీనాం ప్రతీయమానత్వాచ్చ పూర్వోదాహరణాద్భేదః. శ్రీ
లింగమహిమా ప్రతీయమానతాకికనాయికాభేదాధ్యవసాయేన వాణ్యాద్యనురాగే
ఽపి న శృంగారనాయకత్వభంగప్రసంగః. 32

ధృష్ట మాహ—వ్యక్తేతి.

ఉదాహరణీ—రాజ్యేతి. రాజ్యశ్రీ స్తన్నామ్నా కౌచిన్నాయికారాజ్యలక్ష్మీశ్చ,
తత్ప్రతీ సర్వాంగం సప్రాంగాని, అల్పః డిరిద్రాః, నామేతి ప్రసిద్ధౌ, జన్మితైః
కిం? జన్మితసాధ్యం నాస్తీత్యర్థః. గమ్యమానసాధనక్రియాపేక్షయా కరణత్వా
త్ప్రతీయా, 'న కేవలం హ్రయమాజైవ క్రియానిమిత్తం కౌరకభావస్య, అపితు
గమ్యమానా' పీఠిన్యాసోద్యోతవచనాత్. బహుళ శైత్రతదుక్తం తాతపాదై స్సంజీవి
న్యాదౌ. ధనపరాః రాజానో న వాల్లభ్యపరా ఇతి నాయకాభిప్రాయః. అత

తస్యాం ప్రేమ తవాధికం వసుమతీ యా నామ కిం జల్పితైః. 30

— శ రః. ౧౭ —

* గూఢవిప్రియకృచ్ఛతః.

నాయికామాత్రవిదితవిప్రియకారీ శతః

యథా—

దృష్ట్యా పశ్యసి కేవలం న మనసా వాచా ప్రియం భాషసే
నో భావేన భుజాంతరం ప్రకటయస్యగ్రే న చాభ్యంతరం,
జ్ఞాతం కాకతినాథ! భూస్తవ పరం ప్రాణేశ్వరీ ధ్యాయతో
మాదృక్షేషు డంబనైవ తదలం వ్యధైర్భహస్సంభ్రమైః. 31

అత్ర తత్తన్నాయకవిషయతయా కాకతీశ్వరాణాముదాహరణేన వీరరుద్రస్యైవ వర్ణనమ్.

ఏషాం నాయికానుకూలనే పీఠమర్థవిటచేటవిదూషకనామానస్పహాయాః. తేషాం స్వరూపం నిరూప్యతే.

స్త్ర్యంతిరసంభోగ ప్రకాశాద్గోత్రస్థనా చ్ఛాపరాధాభివృక్షిర్భీకత్వం చేత్యస్య భృష్టత్వం ఆన్యసంభోగ చిహ్నైః కుపితత్వా దియం ఖండితా. 'అధీరా పరుషైర్వాక్యైః ఖేదయే ద్వల్లభం దుషే' తి అక్షణాదధీరా చ. 32

శతమాన—గూఢేతి.

ఉదాహరణి—దృష్ట్యేతి. అత్ర దర్శనప్రియభాషణయో శృణుర్వా గింద్రియ కరణత్వావ్యభిచారాజీవ నిర్భే దృష్ట్యా వాచేతి చ పునరుపాదానస్య తాత్పర్యవిషేధార్థ త్వాన్నిపానరుక్త్యం. భూః పరం భూకేవ, ధ్యాయత భ్రింత యతః, అన్యసక్తస్తేత్యర్థః. మాదృక్షేషు, జనేష్యేతి శేషః. దృశేః కస్యప్రత్యయో వక్తవ్యః. అత్ర నాయికామాత్ర విదితభాషణాన్యదర్శనాదివిధానాదస్య శతత్వం. నాయికా త్వధీరమధ్య. 33

వీరరుద్రగుణవర్ణన ప్రతిజ్ఞాభంగం పరిహరితి—అత్రేతి.

అథ శృంగారనాయకగ్య నాయికాసంబంధనియమాత్తదనుకూల నే సహాయా గాన—ఏషామితి.

* కించిదూనః పీఠమర్ద ఏకవిద్యో విటస్త్వృతః,
సంధానకుశలశ్చేటో హాస్యస్రావయో విదూషకః.

౪౦

స్పష్టమేషాముదాహరణం

అథాప్యవిధాశ్శృంగారనాయకా నిరూప్యన్తే.

— శృంగారనాయకః —

* స్వాధీనపతికా చైవ తథా వాసకసజ్జికా,
విరహోత్కంఠితా చైవ విప్రలభౌ చ ఖండితా.

కలహంతరితా చైవ తథా ప్రోషితభర్తృకా,

తథాభిసారికా చేతి క్రమాలక్షణముచ్యతే.

౪౧

— స్వాధీనపతికా. —

* స్రియోపలాలితా నిత్యం స్వాధీనపతికా మతా.

యథా—

ప్రియాం సర్వంసహం తై సైర్విశేషైరుపలాలయన్,

క్రమేణైవం లక్షణ మాహ—కించిదిత్యాది. ప్రధానేతివృత్తినాయకా
దీపన్నునగుణః ప్రాసంగికేతివృత్తినాయకః కించిదూనశబ్దేన వివక్షితః. తదుక్తం—
'పతాకానాయక స్వస్యః పీఠమర్దో విచక్షణః, తస్యైవానుచరో భక్తః కించిదూనస్తు
తద్గుణైః' (దశరూపశ్శ్. ప్ర. ౨, శ్లో. ౮) ఇతి. స చ సుగ్రీవముకరందాదిః, నాయకో
పయోగిగీతాది విద్యానా మేకవిద్యాభిజ్ఞో విటః కలహంసాదిః, వాక్యోగజేవవికా
రాదినా హాస్యకారి విదూషకః.

౪౦

అథ సంభావితనాయకసామన్యగుణయోగినీ నాయకేతి సామాన్యలక్షణం
సిద్ధపత్రుత్వ తద్వి శేషః కలిచిల్లక్షణోదాహరణాభ్యాం నిరూప్యం తే. అథేత్యాది నా.

తత్ర స్వాధీనపతికామాహ—ప్రియేతి. ఆధ్యుపరి ఇనః స్వామీ యస్యాసావ
ధీనః ఆయత్తః, 'అధీనో నఘ్న ఆయత్త' ఇత్యమరః. స్వస్తిన్నధీనః స్వాధీనః, య
ద్యా—స్వస్తిన్నధిక్రతుషధీతి వా విగృహ్య 'సప్తమీ శౌండే' రితి సమాసః. 'అషడ'
క్షేత్యాది నా ఆధ్యుత్తరపదా నిత్యః ఖప్రత్యయః. సురతనుభాస్వాదలోభేనాసన్న
త్వాత్ స్వాధీనః ఆయత్తః పతి ర్యస్యాస్స తథాక్తా.

౪౧

ఉదాహరణి—ప్రియావీతి. సర్వం సహత ఇతి సర్వంసహం నామ కౌచిన్నా

యకా, 'సంజ్ఞాయా'మిత్యాదినా ఖప్రత్యయే ముచాగమః. విశేషై ర్వాసోఽం
గరాగాదిభిరుపలాలయ స్పృశక్షత ఇత్యనేనాసన్నాయత్తరమణత్వప్రతీతే రియం

ప్రతాపరుద్రస్మృతినః ప్రతిక్షణమవేక్షతే.

౪౨

—ॐ వాసకసంజ్ఞికా. ॐ—

*ప్రియాగమనవేళాయాం మండయంతీ ముహుర్దుహుః,

కేళీగృహం తథాఽత్తానం సా స్యాద్వాసకసంజ్ఞికా.

౪౩

యథా—

స్వతేజసా పరిష్కృత్య ప్రధానాగారముత్కయా,

ప్రియాఽభిషేకవేళాయాం వీరరుద్రః ప్రతీక్షితః.

౪౪

—ॐ విరహోత్కంఠితా. ॐ—

*చిరయత్యధికం కాంతే విరహోత్కంఠితోన్మనాః.

యథా—

స శంకాఽన్యా తాదృగ్గుణపరిమళే రుద్రస్మృతౌ

కయా వా గోష్ఠ్యాఽసా చిరయతి సభిభిర్న సులభః,

స్వాధీనపతికా, నాయకస్వనుకూః, భూపరిపాలనే నిత్యజాగరూకోఽయమిత్యపి గమ్యతే

వాసకసంజ్ఞికామాహ—ప్రియేతి. వాసకే వాసవేశ్వని భోగోపకరణైస్సజ్జా సన్నద్ధా నైవ వాసకసంజ్ఞికా. 'ప్రీతికాం వారస్తు వాసకః' ఇతి పక్షే వాసకే వారదివసే సంజ్ఞయతి సంజ్ఞికరోతి హవేణ కేళీగృహాదికమితి వాసకసంజ్ఞికా. అనుమేవ పక్షో విద్యానాథస్య వివక్షితః. ౪౩

ఉదాహరణి—నేతి. పరిష్కృత్యాలంకృత్య, ఉత్కయోన్మనసా, ఉత్కంఠిత యేత్యర్థః 'ఉత్కంఠన్మనా' ఇతి నిపాతనా తానిఘః. అత్ర ప్రీతాగారపరిష్కారాదిభిర్యం వాసకసంజ్ఞికా. అత ఏవోదాత్తాఽపి. తదుక్తం—'ఉదాత్తాశ్చివా సోఽంగమాల్న భూషణ సాదరా, కయ్యాభవనసంస్కారపరిబర్హ సమేధిని.' (దశ రూపకే. ప్ర. ౨. శ్లో. ౨౫.) ఇతి.

విరహోత్కంఠితామాహ—చిరయతీతి. అన్యధిక ఇతి శేషః. 'అత ఏవ' 'చిరయ త్యన్యధికే తు' ఇతి ధనిశేనోక్తం. అనపరాధప్రియవిలంబేనోన్మనాః విరహో త్కంఠితే త్యర్థః. ౪౪

ఉదాహరణి—నేతి. అన్యాశంకా, నాయకాంతరాసక్తిరూపేత్యర్థః. అత ఏ వాసకరాధ ఇతి భావః. తాదృగితి. 'త్యదాది' ప్రియత్యాది నా క్విక్ ప్రత్యయః. 'అసర్వ నామ్న' ఇతి తద ఆత్మం. అత్ర దృశ్యర్థాభావేనాసత్యవ్యవహారే తైలపాయి

సమానేతుం కాంతం ప్రజ మదన బద్ధోఽంజలిరయం
యతో విష్వదీచః కిరతి కిరణాన్ స్వప్రియసఖః.

౪౫

— ౧౦ వి ప్ర. ౧౦ బౌ. ౧౦ —

* క్వచిత్సంకేతమావేద్య దయితేనాథ వచితా,

స్తరాంతా విప్రలభేతి కళావిద్భిః ప్రకీర్త్యతే.

౪౬

యథా—

గచ్ఛాగ్రే సఖ! కా ప్రియాగమకథా? స్తాప్తో నిశీథః పరం
సంకేతాలయ! మోక్ష్యసే మమ వృథా జాతోఽశ్రుభిః పంకిలః,
యద్వా రుద్రనరేశ్వరే ప్రియతమే రాజ్యశ్రియో వల్లభే
భారత్యా దయితే భువః కృతపదాః స్తాయో నయం వచితాః.

కాదివద్యుత్పత్తిర్నిష్ఠా. అత ఏవాహ వృత్తికారః—‘తాదృశాదయో రూఢి
శబ్దా’ ఇతి. భాష్యే తు క్వచిత్సంకేతా వ్యుత్పత్తిర్నిష్ఠా ‘తమివ పశ్యంతి జనా
సోఽయం స ఇవ దృశ్యమాన స్త ఏవాత్మానం పశ్యంతి’ తి. గోష్ఠ్యా సంగీతాదిప్రసంగే
న, అత ఏవాహా ధీరలలితో నాయకః. త్వత్ప్రియసఖ్యంప్రః, విష్వదీచః
సర్వతోదిక్ష్వాక్, ‘ఋత్వి’ గిత్వాదినా క్విక్ ప్రత్యయే ‘విష్వద్దేవయో’ రితి తే
రద్రాదేశః.

౪౭

విప్రలభామాహ— క్వచిదితి.

౪౮

ఉదాహరణి—గచ్ఛేతి ఆగమనసమయ ఇవాధునా పురోగంతుమశక్తాహ—
అగ్రే గచ్ఛేతి, నిశీథః పరమధిరాత్మ ఏవ ప్రాప్తః, న తు ప్రియః, మే సంకేతాలయ
త్వం మోక్ష్యసే, నాద్యాపి సంకేతస్థానం మోక్షం శక్నోమితి భావః. అశ్రుభి ర్న
తు సురతశ్రమజలాదినా పంకిల ఇత్యేవేన ద్వారదేశం ప్రతియాతాయాతే మాచ్యతే.
అన్యథా పంకిలత్వాభావాత్. అథ ప్రియమద్విశ్య న చాయం తవాపరాధః, కిం తు
బహువల్లభే త్వయ్యాసక్తాయా మమైవేత్యాహ—యద్యేతి. నాహమేకైవ త్వయా వం
చితా, కిం త్వనమంతారస్సఖ్యాదయస్సర్వేఽపి మదీయాః ఇత్యాహ—వయమితి.
అతఏవ న మమేత్యేకవచనప్రకృమధంగః. అత్ర ‘భారత్యా దయితే భువః’ ఇతి
పాఠస్సాధీయాక్; క్షితి నాయక ఇతి సమాసపాకే వ్యాఘ్రప్రకృమధంగప్రసంగాత్.
అత్ర సంకేతమావేద్య దయితేన వచితా సతి కామాతురేయం విప్రలభా. ౪౯

— ౧౭ ఖండితా. ౧౭ —

నీత్వాఽన్యత్ర నిశాం ప్రాతరాగతే ప్రాణవల్లభే,
అన్యాసంభోగచిహ్నైస్తు కుపితా ఖండితా మతా.

౫౮

యథా—

రాత్రి ర్యామత్రయపరిమితా వల్లభాస్తే సహస్రం
మార్గాసక్త్యా మమ గృహమపి ప్రాతరేవాగతోఽసి,
కిం కర్తవ్యం? పద నృపతిభిర్వీక్షణీయా హి సర్వాః
కో వా దోషస్తవ పునరహం కామమాయాసయిత్రీ?

— ౧౮ కలహంతరితా. ౧౮ —

*కోపాత్ప్రియం పరాణుద్య పశ్చాత్తాపనమన్వితా,
కలహంతరితా నామ సూరిభిః పరిక్షీర్ణితా.

౫౯

యథా—

ఖండితామాహ—సీత్యేతి.

ఉదాహరణి—రాత్రిరితి, అన్యంతయామార్గయోరకుంతసంచారత్వే
నారాత్రిత్వాభిమానాత్ప్రియామేతి వ్యవహారః. సహస్రమితి, 'వింశత్యాసృదైకత్వే
సర్వాసృంఖ్యేయసంఖ్యయో' రిత్యేకత్వం. తథాపి మార్గాసక్త్యా న తు మడుదేశేన,
ప్రాతరేవ, విహారానర్హ సమయ ఏవేతి భావః. అత ఏవాగమనప్రయోజనం పృచ్ఛతి—
కిమితి. యద్వా—నైవాన్యత్ప్రియోజనం ప్రజాపాలనపరాణాం నృపాదా మిత్యాహ
నృపతిభిరితి.

౬౦

కింతు తవైవం ప్రయాసజననాత్క్రియద్వా పాపం మమైవం జీవంత్యా ఇతి
చింతయామిత్యాహ—కోపేతి, అత్ర ప్రాతరాగత్య ప్రేయసోఽన్యాసంగవికార
దర్శనాత్కుపితేయం ఖండితా 'ఎక్తి సోత్వా'సవక్రోక్త్యా ధీరమధ్యా కృతాగస,
మితి అక్షణా ధీరమధ్యా చ. నాయకస్తు ధృష్టః.

కలహంతరితామాహ—కోపాదితి. ప్రియం, ప్రణామాదినా ప్రసాదనపర
మిత్యర్థః. తదుక్తం—'సత్యవా గార్జవరతిరుపకుర్వన్' ప్రియం పదక, భుజతే యస్సన్వ
యం ప్రీతః ప్రియస్స భవతి స్త్రీయాః' ఇతి. కలహే సతి కుభేనాంతరితా
కలహంతరితా,

౬౧

*తమా తమా అణుణులంతో పిట తువ హిలలరోసకలునేణ,
అవహీరిదోణ ముణిలం రావత్తి విటలవేలణం సహస్స. ౧౮

ప్రోషితార్థర్పకా. ౧౯

*చేశాంతరగతే కాంతే భిన్నా ప్రోషితార్థర్పకా,

యథా—

త్రైలోక్యప్రథమానకీర్తిమహానః శ్రీవీరరుద్రప్రభో-
స్సేవాద్ధం చిరయత్సు కాకతిపురే భూపేషు యద్యోషితః,
ద్వారానక్తదృశో నయంతి దివసాన్వ్యుష్టాశయా చ క్షపా-
స్తద్ధానప్రతిబద్ధసాంద్రపులకవ్యాకీర్ణ కామేషవః. ౧౨

అభిసారికా. ౨౦

*కాంతాభిసరణోద్యుక్తా స్మరార్తా సాభిసారికా,

యథా—

* తథా తథా ఆనునయన్ప్రియ స్వయా హృదయరోషకలుషేణ,
అవధీరితో న జ్ఞాతో రాజ్ఞేతి వియోగజేదనాం సహస్స.

ఉదాహరణి—తహేతి, ముణిఅమితి, 'జాణముజ్ఞాఙ్ఞః' ఇతి జానాతేర్దుటా
డేశః, విమూరణమితి, 'భిదే ర్విమూరః' ఇతి విమూరాడేశఇతి కోశాంతరే. తథా
తథేత్యనేన పునః పునః ప్రణామాద్ద్యోత్యతే. అత్ర తాదృశం రాజానం
ప్రియమనాదృత్య కీమర్థమధునా దూయసఇతి హృదయోపాలంభాదియం కలహాంత
రితా, నాయకస్తూతిమః, 'కామతంత్రేషు నిపుణః శ్రద్ధానునయకోవిదః' ఇత్యాది
అక్షరణి. ౨౧

ప్రోషితార్థర్పకామాహ—జేశేతి, కాంత ఇతి, 'కథాభిః కమనీయాభిః
కామ్యైశ్చైశ్చ సర్వదా, ఉపచారైశ్చ రమయేద్యస్స కాంత ఇతిరితః' ఇత్యుక్త
అక్షరణి. ౨౨

ఉదాహరణి—త్రైలోక్యేతి, వ్యుష్టం ప్రభాతం. తద్ధానప్రతిబద్ధః ప్రియ
చింతాప్రయాధాసాంద్రపులకా ఏష వ్యాకీర్ణకామేషవః కీలితకామబాణా యాసాం
తా స్తథోక్తాః. అత్ర చింతాజాగరాదిప్రతిపాదనాభిన్నత్యేనేయం ప్రోషిత
ార్థర్పకా. ౨౩

అభిసారికామాహ—కాంతేతి, కాంతస్య కర్తవ్యః కర్తవ్యార్థాభిసరణే
ఉద్యుక్తా, అత ఏవోక్తం—'స్మరార్తాభిసరత్యాంతం సారయేద్వాభిసారికా,'
[దశ మా. ప్ర. ౨. శ్లో. ౨౩.] ఇతి, సారయేదితి, చూత్వాదిముఖేనేతి శేషః.

సంభ్రమైరలమల్పజ్ఞే! ప్రేయానస్తు మహీపతిః,
కరేణుస్థాం న పశ్యామి న శృణోమ్యభిసారికామ్.

౫౩

—౧౭ సహాయాః. ౧౭—

ఆసాం నాయకానుకూలనే సహాయాః—

*దూత్యో దాసీ సఖీ కారూః ధాత్రేయీ ప్రాతివేశినీ,
లింగినీ శిల్పినీ స్వా చ సహాయాః పరికీర్తితాః.
ఏతాసాం స్వరూపముదాహరణం చ స్పష్టమ్.

౫౪

—౧౮ పద్మిన్యాదిజాతయః. ౧౮—

కామశాస్త్రప్రక్రీడాః పద్మినీచిత్రిణీప్రభృతయో జాతివిశేషాః
జ్ఞాతవ్యాః.

ఉదాహరణి—సంభ్రమైతి. కాంతాభిసరణాయ కరేణు మానయేతి కయాచి
దుక్తే సఖ్యా వచనమేతత్. ఆథవా నైవ కరేణుస్థాభిసరణం దృష్టచరం శ్రుతచరం
చేత్యాభావకముఖేన సఖీ నాయకాయాః ప్రకటాభిసరణం వారయతి.—అల్పం
జానాతీత్యల్పజ్ఞే మథే! అత్ర 'అతోఽనుపసన్తే క' ఇతి కప్రత్యయః. న తు
'ఇగుపధజ్ఞా ప్రీతిరః కః' ఇత్యాదినా. అత ఏవాహ భగవాన్ కాత్యాయనః—
'ఆకారా దనుపపదాత్కర్తృపపదో విప్రతిషేధే'నీతి. ఏతచ్చ సంజీవినీసర్వం
కమదావసకృదుక్తం తాతపాదైః. అత్ర కాంతకర్త కాభిసరణముక్తం. ఏవం
కాంతకర్తృకాభిసరణేఽభ్యుదాహర్యం. ఏతాసాం చ 'చింతానిశ్వాసభేదాశ్రు
వైషణ్యగ్నానృధూషణైః, యక్తాష్టదంత్యాద్యై చాద్యేక్రీడాజ్ఞావ్యవస్థాప్రసాద్యైః'
[దశరూ. ప్ర. ౧. శ్లో. ౨౦.] ఇత్యుక్తదశవికారా ద్రవ్యవ్యాః.

౫౩

ఆథాసాం దూతీరాన—దూత్య ఇతి. దాసీ కర్తకరీ, సఖీ స్నేహానింధనా,
కారూ రజక్యాదిః, ధాత్రేయీ ఉపమాతృసుతా, ప్రాతివేశినీ సమీపగృహవర్తిని,
లింగినీ పరివ్రాజికా, శిల్పినీ చిత్రకారాది స్త్రీ, స్వా స్వయం చేతి, దూత్యః సహాయాః,
నాయకానుకూలనే ఇతి శేషః. స్వా చేతి స్త్రీలింగే మూలం మృగ్యం. 'సోఽజ్ఞాతా
వాత్సని స్వం త్రిష్యత్తీయే సోఽన్త్రీయం ధనే' ఇతి నపుంసకత్వేనాభిధానాత్.
ఆథవా స్వా స్వకీయా, బాంధవస్త్రీతి యావత్. తదుక్తం సర్వజ్ఞసోమేశ్వరేణ—
'భగినీ స్వాలికా వాపి మాతులస్యాథవా సుతా, ఏతా భవంతి దూత్యస్తు బాంధవ
స్త్రీతిసంజ్ఞతాః' ఇతి.

౫౪

పద్మిన్యాదీనాం జాతివాచిత్యం న ముగ్ధాదివదవస్థావాచిత్యమిత్యాహ.—పద్మి

— మ గ్ధాదినాయకాః ౧౬ —

సంతేపేణ నాయకా త్రివిధా—ముగ్ధా మధ్యా ప్రాధా చేతి.

*ఉదయద్యౌవనా ముగ్ధా లజ్జావిజితమన్నథా,

లజ్జామన్నథమధ్యస్థా మధ్యమోదితయావనా,

స్మరమందీకృతప్రిడా ప్రాధా సంపూర్ణయావనా.

౫౫

యథాకమముదాహరణాని

ముగ్ధా యథా—

ముగ్ధే! యన్ననసోఽపి గోప్యమఖిలం తన్నహ్యమావేద్యతే

కిం యా కాచిదహం? తవ ప్రియసఖి ప్రచ్ఛాద్య కిం తామ్యసి?

అసక్తిస్తవ రుద్రచవస్థపతావాళాస్యతే కిం భవే?

దిత్యాశ్యాం ప్రణయికవాచి సుతనుర్ద త్రోత్తరా వ్రీడయా.

౫౬

మధ్యా యథా—

లీలావిభ్రమపూర్వరంగముదితం తామణ్యమేత్య త్రపా

సేతి. ప్రభృతిగ్రహణాచ్ఛంఖినీవాస్తిన్యా గృహ్యేతే. అక్షణాదికమేతాసాం కామ కాస్త్రం ఏవ ద్రష్టవ్యమ్.

ఇత్యం స్వాధీనపతికాద్యవస్థాప్తకముక్త్యా తదాశ్రయభూతానేకనాయకామధ్యే ముగ్ధాదిత్రయం అక్షణోదాహరణాభ్యాం ప్రదర్శయతి—సంతేపేణేత్యదితా. ౫౫

తత్ర ముగ్ధాముదాహరణి—యగ్ధఇతి యా కాచిదనాప్తా కిం? సేత్యర్థః. అనుక్తేఽపి తవ మనోరథం జానామిత్యాహ. —అసక్తిసేతి. అస్తీతి శేషః. ఆళాస్యత ఇత్యేకం వాక్యం, యస్సర్వాభిరభిలష్యత ఇత్యర్థః. యద్వా—రుద్రస్థపతా తవా సక్తిరాళాస్యతే అస్తాభిరశేష్యత ఇత్యర్థః. అజాశ్వాసు ఇచ్ఛాయా మిత్యస్తాధాతాః కర్తరి యాః. కిం భవే? దితి సంప్రశ్నే లిఖ్. అత్రాభిమాప్యాదిగుణయోగనూచనేన సుతనుశబ్దేన ప్రథమయావసస్య దత్రోత్తరా వ్రీడయేత్యనేన లజ్జావిజితమన్నథస్య చ ప్రతీతే రియం ముగ్ధా. 'అభికూప్యమకేతియమంగానాం చాతిమార్దవం, ఏవమాది గుణావస్థా ప్రథమేయావసేభవేదిత్యుక్త్యా 'కృతాధరాంగసంస్కారా సఖీ కేళిషు లాలసా' ఇత్యాదినాతచ్ఛేష్టాశ్చోక్తాః. తచ్ఛాశ్యాం ప్రణయికవాచీత్యనేన నూచ్యతే.

మధ్యాముదాహరణి.—లీలతి. పూర్వరంగో నామ నాట్యాదౌ కర్తవ్యో రంగ ప్రసాధనాఖ్యః కర్తవిశేషః. తదుక్తం—'యన్నాట్యవస్తునః పూర్వం రంగవిఘ్నోప

నేపథ్యాంతరబింబితస్తరక శాలాస్యప్రవంచశ్రియః,
సఖ్యః పశ్యత కాకతీయన్మపతౌ భావానుబంధోజ్జ్వలః
కోఽప్యస్యాస్తరభ్రువో విజయతే శృంగారనాట్యక్రమః. ౫౭

ప్రాధా యథా—

సహేలం పశ్యంత్యాః ప్రకృతిసుభగం రుద్రస్మపతిం
తదాత్మ్య ప్రత్యుద్యద్వివిధలలితాటోపమధురం,

కాంతయే, కుశీలవాః ప్రకుర్వంతి పూర్వరంగస్స కీర్తితః ఇతి. లీలావిభ్రమాణామయత్నలబ్ధవిలాసానాం పూర్వరంగం తదభ్యాస్య విలాసహేతుత్వేన తత్పూర్వభావిత్యాత్పూర్వరంగత్వేన రూపణమ్. యదా—లీలావిభ్రమోపేవ పూర్వరంగో యస్య తత్తదభ్యాసేవ రంగస్థలమితి గమ్యతే. తస్మాన్ నేపథ్యం నీహారావణసదృశీయవనికా, అత ఏవ తస్మాంతరే బింబితా స్తరకలా కామోద్దీపనం నైవ లాగ్య ప్రపంచశ్రీర్యస్యాస్త్రభోక్త్రాయః, లజ్జామన్తథమధ్యస్థానా ఇత్యర్థః. లాస్యలక్షణం తు సంగీతచూడామణి—‘శృంగారరసభూయస్మై రూఢిభావతరంగితైః, అంగై రనంగసర్వవైశ్చోభాతిశయకాఙ్గిభిః. అన్వితో నృత్యభేదో యస్తల్లాస్యమితి కథ్యతే’ ఇతి. బింబగ్రవాణోచిత నేపథ్యం తదంతరే సర్తనం చ తత్రైవోక్తం కుండలినృతప్రస్తావే—‘నీరంద్రా రిత్ర కర్తవ్యా స్నిగ్ధా యవనికాదిమా, ఆపరే ద్వీ యవనికే నీహారవనికాపమే. ప్రేక్షకాణాం వితన్వానా నయనానందకందళం, నేపథ్యాంతరతా భూత్వా సర్తకీ నృత్యమాచరే’ దితి. భావస్య రత్యాఖ్య స్థాయిభావస్యానుబంధో విచ్ఛేదాభావః. సజాతీయ విజాతీయైరతిరస్కార ఇత్యర్థః. అథవా—భావానాం సాత్వికసంచారిణామనుబంధః కల్లోలవదనకృదనువర్తనం తేనోజ్జ్వలః మనోహరః. నాట్యపక్షే భావో నామ వ్యాపారవిశేషః. తదాక్తం—‘వాగజ్ఞ సత్త్వాభినయై ర్ముఖరాగోపకోభితైః, భావయన్నాంతరం భావం వ్యాపారో భావ ఇవ్యతే’ ఇతి. కోఽప్యనిర్వచనీయః, శృంగార ఏవ నాట్యం సర్తనం తస్య క్రమః. పశ్యతేత్యన్య వాక్యార్థః కర్త. ౫౭

ప్రాధాముదాహరతి.—సహేలమితి. ప్రకృత్యా మధురం ప్రియదర్శనం, వ్యక్తశృంగారనూచకోఽంతఃకరణవికారో హేలా, తత్సహితం యథా భవతి తథా, పశ్యంత్యాః, అతఏవ తదాత్మే తత్కారే, ప్రియదర్శనసమయ ఇత్యర్థః. ప్రత్యుద్యంతి ఉత్పద్యమానాని వివిధాని చ లలితాని కిల్బకంఠూచనకుచవిమర్దనాదికోమలాంగ విన్యాసాః, ‘సుకుమారాంగవిన్యాసో లలితం పరికీర్త్యతే’ ఇతి లక్షణాత్. తేషా మౌటోపేన మధురమ్, ఇతి సర్తమండీకృతప్రీతిత్యముచ్యతే. రసస్య శృంగారస్య

రసప్రాదుర్భావాద్యుగపదుదయత్సాత్వికమహా

మృగాక్ష్యోస్తారుణ్యే కుసుమశరశిల్పం విజయతే.

౫౮

భేదాంతరం యథాసంభవముదాహార్యమ్ —

గుణాలంకారాణాం రసమహతి కావ్యే విలసితమ్

స్ఫురచ్ఛబ్దార్థభ్యాం తిషి హృదయానంది భవతి,

తయోరప్యన్వేషస్త్రివదమృతమాధుర్యసుభగః

పరం పుణ్యశ్లోకం చరితమనుబంధమ్ విజయతే.

౫౯

ఏష సంగ్రహశ్లోకః.

ప్రాదుర్భావాదుదయత్, అనుభవాదిత్యర్థః. 'ఉత్పన్న రతిశేకత్ర ప్రథమం దర్శనాదిభిః హృదారంభానుభావేన శృంగారం విశిష్టే సా' ఇతి వచనాత్. కుసుమశరశిల్పం కామకలాకాశలం. ఆత్ర దయతావలోకనకాలే అంగాదా సాతిశయవిశేషకథనాద్విలాసః. 'తత్కాలీనో విశేషస్తు విరాసోఽంగక్రియాదిభు' ఇతి లక్షణాత్.

౫౮

విస్తరభయాదస్తాభిరపేక్షితానాం ధీరాద్యవస్థా నాముదాహరణాని స్వయమేవ ద్రష్టవ్యాసీత్యాహ—భేదాంతరమితి. అత్రాయం నాయుకాంగ్రహః—'స్వాఽన్యా సాధారణా చ స్వాముగ్ధా మధ్యాప్రగల్భికా, ఆద్యైకథా త్రిధాఽన్యేభ్యే ధీరా ధీరోభయాత్తనా, జ్యేష్ఠా కనిష్ఠాభేదేన తే ఏవ ద్వివిధే పునః, ఆన్యాకన్యా పరోధా చ జ్యేష్ఠత్వేకేతి షోడశ, స్వాధీనపతికాద్యప్రవస్థాభిస్తాస్సచున్వితాః, ప్రత్యేకమష్టథా ముఖ్యా మధ్యాహీనేతి తాత్త్విగా. ఇశ్యేవం నాయుకావస్థా సముద్రాప్తాగ్ని [3౮౮] సమ్మితాః, విరహోత్కంఠితా చైవ విప్రలభ్యాభిసారికా. ఇత్యవస్థాత్రయం ప్రామాః కేచిత్కన్యాపరోధయోః, చతుఃపంచాశదధికత్రిశ [3౫౮] త్యాసాం తదా భవేత్.

ఇథం ప్రసక్తమప్రసక్తం చ పరిసమాప్య పమమప్రకృతం పుణ్యశ్లోకగుణవర్ణన ముపసంగుర్య న్నుపసంహరతి—గుణేతి. పుణ్యశ్లోకో యశో యస్తి కౌతక్పుణ్యశ్లోకం 'పశ్యే యశసి చ శ్లోకః' ఇత్యమరః.

౫౯

ఇతి శ్రీపదవాక్యప్రమాణపారాపరపారీణ శ్రీమహాపాధ్యాయ శోలచల మల్లి నాథమూరినూనూనా విశ్వజననవిద్యవ్య విద్యవృక్షే పెద్దయార్యస్వామిజేన కుమారస్వామి సోమపీఠినా విరచితే ప్రతాపరుద్రీయవాగ్విఖ్యానేరత్నాపకాఖ్యానే నాయకనిరూపణం నామ ప్రథమం ప్రకరణమ్.

*ఉపస్కారహేతునాం గుణాలంకారాణాం సద్భవేలంకార్యే
సతి చరితార్థత్వమ్, యస్యాలంకారాశ్రయత్వం తదేవ లోకన్యాయేనా
లంకార్యమ్. తేన గుణాలంకారాణాం కావ్యమేవాశ్రయభూతమితి
తదేవాలంకార్యమ్. రసాదేరలంకార్యత్వోక్తిః ప్రాధాన్యేనాత్మన
ఇవ హఃరసూపురాద్యలంకార్యత్వమ్ జీవితభూతత్వాద్రసాదేః కావ్యా
త్వతా. క్వచిద్రసస్య ప్రాధాన్యం క్వచిదలంకారస్య ప్రాధాన్యం క్వచి
దస్యనునః ప్రాధాన్యం చ.

రసప్రాధాన్యం. యథా—

ఈషదంకురితవిభ్రమచారౌ దేహపల్లవితకాంతిని తన్వన్యః,
యావనే ముకుళితస్తనమాత్రే పుష్పితశ్చ ఫలితశ్చ మనోభూః. ౬౦
ఏతత్కాంచి ద్బాలామాలోక్య సస్పృహస్య ప్రతాపరుద్రస్య
వచనమ్, అత్ర శృంగారరసో వ్యజ్యతే.

అలంకారప్రాధాన్యం యథా—

కీర్తౌ ప్రతాపరుద్రస్య విహరంత్యాం దిగంతరే,
లోకాలోకతటాశ్శశ్వద్భవచ్ఛందోపలాంకితాః. ౬౧

అత్ర చంద్రకాంతకుటిమానాం లోకాలోకాచలతటానాం
రుద్రదేవకీర్తౌ చంద్రికాబుద్ధ్యా శశ్వద్భవోఽభూదితి భ్రాంతిమదలం
కారో వ్యజ్యతే. వ్యంగ్యావస్థాయామలంకారస్యాపి ప్రాధాన్యమస్త్యేవ.

వస్తుప్రాధాన్యం యథా—

అవతరతి వీరరుద్రే కాకతీవంశే త్రిలోకమహనీయే,

త్యక్త్వా దుగ్ధపయోనిం తల్పఫణిశస్వమందిరం ప్రాప్తః. ౬౨

అత్ర తల్పఫణిశో దుగ్ధాంబుధిం విహాయ స్వగృహం ప్రాప్తృత్వ
నేన కీరసముద్రే హరిర్నాస్తితి వ్యజ్యతే. అననే పురుషోత్తమః ప్రతాప
రుద్రరూపేణ కాకతీయకులేఽవతతారేతి వస్తు వ్యజ్యతే.

ఇతి త్రివిధం వ్యంగ ప్రాధాన్యమ్.

* 'ఉపస్కారహేతునా' మిత్యా 'ద్యుతిక్లామాకారణ' మిత్యంహో గ్రంథో
బహుషు కోశేషు న దృశ్యతే, నాపి వ్యాఖ్యాతః కుమారస్యామిసోమపీఠినా.

కావ్యమౌత్రిత్య గుణాలంకారాణాం విలాసః. తచ్చ కావ్యం శబ్దస్ఫురణేనార్థస్ఫురణేన తదుభయస్ఫురణేన చ సహృదయహృదయా నంది భవతీ.

* శబ్దస్య స్ఫురణం నామ ప్రాథమికోద్భవస్య డంబరః.

యశ్చబ్దాడంబర ఆరభత్యాం ప్రతిపాదయిష్యతే తచ్చబ్ద స్ఫురణమ్.

క్షోణీరక్షణదక్షిణాః క్షతజగతోభాద్ధురీక్ష్యక్రమాః

క్షుద్రక్షుక్రయపక్షశిక్షణవిధౌ ప్రోత్తిక్రమకాక్షేయకాః.

ఉద్దామోద్యమనస్య రుద్రస్యపతే ద్దోద్దండయోశ్చండయో,

రర్జద్ధురజనగర్వపర్వతభిదాదమౌళయః కేశయః.

౬౩

* అచుంబితార్థసాపక్షిరర్థస్ఫురణమిష్యతే.

యథా—

† ఖగ్నే జన్మవిజృంభివే రిపుమహీనాహంజలిం బింబిలం

పేఖ్యంతో జయశచ్చివాసకమశం మన్యంతి విజ్ఞానినః,

మన్యే వీరపతనరుద్ధః హుణో జన్యేను ఘేత్తుం ఉణో

సిత్వే రిపుజీవితాని విధేః పత్తస్య పీఠంబుజమ్.

౬౪

ఉభయస్ఫురణం యథా—

ఉద్యద్భ్రంషితగర్విణైః కరిషుటాకాదంబినీడంబరైః

క్షోణీభృతక్షుకోపకోధపటుభిన్నద్యస్ఫురద్దిక్తపైః,

ప్రావృట్పుంభమశంసినో రిపువధూబాహ్వద్భవం చుద్దినం

కుర్వంత శ్చలమర్జిగండవృపతే రైత్రప్రయాణోద్యమాః.

౬౫

ఏవంవిధశబ్దార్థస్ఫురణాభ్యాం కావ్యస్య చారుత్వం శబ్దార్థయో రపి పుణ్యశ్లోకచరితవర్ణనేన సహృదయహృదయానందిత్యమ్. అతో నా యకస్యైవ కావ్యే ప్రాధాన్యమ్.

† ఖగ్నే యధవిజృంభితే రిపుమహీనాహంజలిం బింబిలం

ప్రేక్షంతో జయశచ్చివాసకమశం మన్యంతి విజ్ఞానినః,

మన్యే వీరపతనరుద్ధః హుణో జన్యేను ఘేత్తుం ఉణో

సిత్వే రిపుజీవితాని విధేః పత్తస్య పీఠంబుజమ్.

*కులాచారయశశ్శౌర్యశ్రుతశీలాదివర్ణనమ్,

క్రియతే నేతు కేవలం యత్తదేవ బహుసమ్మతమ్.

౬౬

అథవా ప్రతిపక్షస్య వర్ణయిత్వా గుణాన్నహమామ్.

తజ్జయాన్నాయకోత్కర్ష వర్ణనం చ మతం క్వచిత్.

౬౭

యథాక్రమముదాహరణమ్.

తత్త్వం యస్య పరః పుమానవతరో యస్యాన్వయే కాకతి-

త్వోపానాం చరితం చ యస్య భువనక్షేమంకరస్రక్రమమ్,

శ్లాఘా యస్య లఘూకృతామరతరుస్యద్ధేనుచింతామణిః

సోఽయం విశ్వధురంధరో విజయతే శ్రీవీరగుద్రో నృపః.

౬౮

యత్తేజః ప్రతిపక్షభూపవిహరగర్వాంధకారాతపో

యద్దోర్గళవిక్రమ ప్రైజగతీగుధాంతదావారికః,

సోఽప్యాసీద్యుధి సేవణక్షితిపతిస్సన్నాహభేరీధ్వనిం

శ్రుత్వా రుద్రనరేశ్వరస్య మహతో భీతః పలాయ్యాకులః.

౬౯

ఏవంవిభవర్ణనముత్పాద్యే నాయకే న ఘటతే. తస్య లోకప్ర-

సిద్ధ్యర్థం కుఃప్యపదేశాదయో బహుధా వర్ణయితుమేనోచితాః.

స్వతస్సిద్ధే తు నాయకే ద్వైవిధ్యమపి సంభవతి తస్య కుఃప్యపదేశా-

దీనాం లోకప్రసిద్ధత్వా త్కవిభిర్బలవత్ప్రతిపక్షవిజయవర్ణనం యుక్తం.

ఏవం స్వతస్సిద్ధోత్పాద్యత్వభేదేన నాయకస్య ద్వైవిధ్యమ్.

తత్తతః—

*ధీరోద్ధతే యథా రాద్రో వర్ణ్యతే బాహ్యసంభ్రమః,

యథా చ ధీరలలితే శృంగారో బహుభావకృత్.

౭౦

న ధీరోదాత్తవిషయే తథా వర్ణనమిష్కతే,

కార్యతో రససంపూర్తిస్తస్మిన్నప్యచితక్రమా.

౭౧

హాస్యాదీనాం తథాఽన్యేషాం రసానామపి కీర్తనం,

మందోద్యమానుభావం స్వాధీరోదాశ్లేతు నేతరి.

౭౨

సర్వనాయకాతిశయత్వాధీరోదాత్తస్య తద్విషయత్వం ప్రబంధా-

నామతిశ్లాఘాకారణమ్.

ఇతి శ్రీవిద్యానాథకృతో ప్రతాపరుద్రయశోభూషణాంకారశాస్త్రే

నాయకప్రకరణం సమాప్తమ్.

కావ్యప్రకరణమ్.

అథ కావ్యస్వరూపం నిరూప్యతే: —

* గుణాలంకారసహితౌ శబ్దార్థౌ దోషవర్జితౌ,

గద్యపద్యోభయమయం కావ్యం కావ్యవిదో విదుః.

౧

† అదోషౌ సగుణౌ సాలంకారౌ శబ్దార్థౌ కావ్యమితి కావ్య సామాన్య లక్షణమ్.

అథ ప్రాసంగికం నాయకస్వరూపం నిరూప్య ప్రకృతం కావ్యస్వరూపనిరూపణం ప్రతిపాద్యతే. — అథేతి.

కావ్యసామాన్యలక్షణమాహ — గుణేతి, అత్ర గద్యపద్యత్యాదినా కావ్యస్య త్రేధా విభాగో దర్శితః. శేషం లక్షణం.

౧

† ఇదం చ కావ్యలక్షణం ముఖ్యరైర్లక్ష్యతమ్, సాహిత్యదర్పణే రసగణ్ఠాధరే చ బహుధా ఖండితమ్ 'స్వక్ష్మార్ వ్యాయమే' వేతి పద్య విధేయవిమర్శ దోషస్య సత్వేఽపి ధ్వనిత్వేనోత్తమకావ్యత్వాన్లీకరణాత్ అదోషత్వపదస్య కావ్య లక్షణ కోటౌ ప్రవేశనాచిత్యం, రసధర్మస్య గుణస్య శబ్దార్థధర్మత్వాసంభవాదాప చారిత్రశబ్దార్థధర్మత్వకల్పనాయా అపి లోకవిరుద్ధత్వాత్ సగుణత్వవిశేషణస్యాపి లక్షణతావచ్ఛేదకత్వమ్. కటకమణ్డలాదిసమితస్యాలంకారస్య కావ్యత్వవ్యాపకతా నియమే మానాభివాత్యాలంకారత్వరూపలక్షణస్య లక్ష్యతావచ్ఛేదకావ్యాప కత్వం చ సర్వమపి నూపపాదితం సాహిత్యదర్పణే. రసగణ్ఠాధరస్తు శబ్దార్థయగళ ఘటితార్థపదప్రయోగమపి నానుమనతే. అర్థరూపేఽభిధేయే కావ్యశబ్దస్య శక్తేః, నిఘ్నాఘ అప్రసిద్ధత్వాత్, కావ్యం పఠితం కావ్యం శ్రుతం అర్థస్తు న జ్ఞాతః ఇత్యాది సర్వజనీనప్రయోగాన్యథానుపపత్త్వా చ కావ్యస్య అర్థాత్పర్యవ్యక్తికరణీయమే వేత్త్యర్థపదస్యాపి లక్షణే ప్రవేశోఽనుపపన్న ఇత్యుతః, అలంకారాణామసత్వేఽపి కావ్యత్వమవ్యాహతమిత్యుతః, రసధర్మాణాం గుణాలంకారదోషాణాం శబ్దార్థధర్మత్వ కల్పనమసంబంధమిత్యుతశ్చ లక్షణమేతత్సర్వథోపేక్షణీయమిత్యభిప్రేతి. 'వాక్యం రసాత్త కం కావ్యం' ఇతి సామాన్యలక్షణం సాహిత్యదర్పణే. 'చమత్కారజనకభావనావిష యార్థప్రతిపాదకశబ్దః కావ్య' మితి రసగణ్ఠాధర.

* శబ్దాఢ్ఘా మూర్తిరాఖ్యాతౌ జీవితం వ్యంగ్యవైభవమ్,

హారాదివదలంకారాస్తత్ర స్యుసపమాదయః.

౨

శ్లేషాదయో గుణాస్తత్ర శౌర్యాదయ ఇవ స్థితాః,

ఆత్మోత్కృష్టావహాస్తత్ర స్వభావా ఇవ రీతయః.

౩

శోభామాహర్మ్యకీం ప్రాప్తా వృత్తయో వృత్తయో యథా,

పదానుగుణ్యవిశ్రాంతిః శయ్యా శయ్యేవ నస్తుతా.

౪

రసాస్వాదప్రభేదాస్సయః పాకాః పాకా ఇవ స్థితాః,

ప్రఖ్యాతా లోకవదియం సామగ్రీ కావ్యసంపదః.

౫

వాచకలక్షకవ్యంజకత్వేన త్రివిధం శబ్దజాతం. వాచ్యత్వ వ్యంగ్యత్వేనార్థజాతమపి త్రివిధం. తాత్పర్యాల్లోపి వ్యంగ్యార్థ ఏవ

అత స్తదేవ నిష్కృష్టాకా—ఆహ్వానితః. అత్ర నూత్రే ప్రథమమపి తత్ స్యాపి దోషవర్జనస్యాదౌ వ్యాఖ్యానమల్పంఽపి దోషః ప్రమాదాదివాప్యనుపేక్ష్య ఇతి ద్యోతయతుం. తదుక్తం దండినా.—‘తదల్పమపి నో పేక్ష్యం కావ్యే నుష్టం కథం చన, స్యాద్వస్తుస్సుందరమపి వ్యత్రేణైవేన దుర్భగ’ మితి. ‘ఏకో హి దోషో గుణ సన్నిపాతే నిమజ్జతిదోః కిరణేష్వీవాంక’ ఇతి తు కావ్యవ్యతిరిక్తవిషయమితి ద్రష్టవ్యమ్.

అథవత్సమానలక్షణశబ్దార్థాదికావ్యసామగ్ర్యాం శరీరాదిలోకసామగ్రీమా శోభయతి.—శబ్దార్థావిత్వాది. స్వభావా జాతిప్రయుక్తధర్మ శ్చేష్టాదయః, ఆహర్మ్య కీంకృత్రియాం, వృత్తయో వర్తనాని, పదానామానుగుణ్యం పదవినియోగసహితత్వం, రసశృంగారాదిరాస్వాద్యతే యేన గాంభీర్యేణ తస్య విశేషః రసాస్వాద ప్రభేదాః.

౨-౫

అథ యథాయోగం విశేషయన్నాదౌ తావచ్చబ్దార్థా విభజతే—వాచకే త్యాదినా. క్రమేణాభిధాంతజాత్యంజనావ్యాపారైర్ధావబోధనాశ్చబ్దాః వాచకలా క్షణికవ్యంజకాః. తైశేవబోధ్యా అర్థా వాచ్యలక్ష్యవ్యంగ్యా ఇతి విభజః. నను చతుర్థే తాత్పర్యాల్లోపి జాగ్రతి కథమర్థత్రైవిధ్యక్తిః రిత్యాశంక్య తస్య తృప్తియేఽంతర్భావః ఇత్యాహ—తాత్పర్యాల్లోపి ఇతి. అత్ర వక్తృబుద్ధిసన్నిధానినో వాక్యోపగమ్యా వాక్యాల్లో రసాదిరూపప్రచ్ఛదేనోచ్యతే. తస్మిన్కాలే సత్త్వరాస్తవసక్తౌద్వీపయాః.

న పునః. పృథగ్భూతః అభిధానక్షణావ్యంజనాఖ్యా సస్రశృబ్దవృత్తయః.

ఇత్యర్థః, తేషాం భావస్తాత్పర్యం. నన్వభిహితానాం పదార్థానామర్థాభిధాయి నాం
వా పదానాంవిష్టార్థప్రత్యయనశక్తిస్తాత్పర్యమితి మతభేదేన మీమాంసకా వ్య-
యంతి. అతస్తస్య తే దేవదత్త గాయాసయేత్యాదౌ దేవదత్తకర్తృదండకరణకగోకర్తృకా
సయనరూపా విశిష్టార్థ ఏవ వ్యంగ్యత్వవిధురస్తాత్పర్యాసవగతత్వాత్తాత్పర్యార్థ ఇత్యు-
చ్యతే, కథమస్య వ్యంగ్యేంతర్యామి? ఇతి చేతనత్వం; న హి తావన్తాత్రే కవిసం-
రంభవిశ్రాంతిః! కావ్యశబ్దానామన్వయవ్యతికేకభావ్యం ప్రవృత్తినివృత్తివిషయ-
భూతస్య ప్రధానస్య ప్రయోజనాంతరస్యాసంభవాత్. కింతు తదర్థస్యక్కారేణ
ప్రతీయమానే సామాజికానందాస్వాదఫలే రసాచాపార్థంతకే అత స్స ఏవ తాత్ప-
ర్యార్థః, తత్ప్రత్యాయకపదార్థశక్తికేవ తాత్పర్యం కవిసమయే. తచ్చసాభిధా-
స్యార్థే సంకేతాభావాత్. నామి త్తతః, ముఖ్యాన్తబాధాద్యభావాత్. అతో వత్స-
మాణలక్షణవ్యవ్యంజనవైకేదిం నామాంతరకరణ మితి తదర్థస్య వ్యంగ్యార్థత్వమేవేతి
భావః. తర్హ్యత్ర సంస్కరూపా వాక్యార్థః కథం ప్రతీయత? ఇతి చేత్? తార్కికాణా
మివ వాక్యమహిమూ న పున స్తాత్పర్యేణ మీమాంసకానామివేతి బ్రూయః. అత ఏవ
తే వ్యయంతి, ఆకాంతాదిమత్త్యే సతి పదానాం పదార్థానాం వా సమన్వయశక్తి-
ర్యావ్యం, తద్బలయాతో వాక్యార్థః. తాత్పర్యార్థస్తు పరిణతివిరసం పనసఫలం
పరిణతిసరసమాఘృణల మిత్యాది నిందాప్రశంసాదివాక్యేషు హనోపాదానాదిరూప
ఏవ నాన్యః. తాత్పర్యమపి భావాభిప్రాయాద్యపరపర్యామయః. ఉద్దేశో నామ
వక్తృధర్మో న మీమాంసకానామివ వ్యాప్యధర్మ ఇతి. తదేతదుదయనాచార్యైః కుసు-
మాంజలీ 'పుద్గేశఏవ తాత్పర్య' మిత్యేత చ్ఛ్లోకవ్యాఖ్యానావసరే ప్రతిపాదితమ్.
యద్వా వైయాసికదేవతాధికరణే ఆర్థాంతరాభావే సంస్కర్త ఏవ తాత్పర్యార్థస్తత్సన్యాసే
తత్రైవ ప్రతీతివిశ్రాంతేస్స ఏవ తాత్పర్యాగ్లో న సంస్కర్త ఇతి ప్రతిపాదితం. తద్వద-
త్రాపిద్రష్టవ్యం. కావ్యే సంస్కరూప్ర విశ్రాంతి ర్న సంభవతీత్యుక్తం, తస్మి-
'అవ్యంగ్యమపరం స్పృత'మితి కావ్యప్రకాశ వచనస్య కాగతి? రితిచే నైవ. హోషః,
అవ్యంగ్యమిత్యత్రానుదరా కన్యేతివన్నః. ఈషదర్థత్యేనానుగుటవ్యంగ్యత్వస్యవివక్షి-
తత్వాత్. తదుక్తమంతకారగుధానిధా. — 'అనుబంధత్వా ద్వ్యంగ్యానామవ్యంగ్యం
చిత్రమిరితం, వ్యంగ్యస్యాత్వంతవిచ్ఛేదః కావ్యేకుత్రాపి వేష్యత'ఇతి. ఏవం చ సతి
ప్రాచీనాలంతరకాస్త్రికారాణాం సంస్కరూపవాక్యార్థస్య తాత్పర్యాగ్లో త్యేన
ప్రతిపాదనం మతాంతరాభిప్రాయేణేతి ద్రష్టవ్యం. అత ఏవోక్తం కావ్యప్రకాశ-
'తాత్పర్యాగ్లోఽపి కేషు చిదితి. ఉక్తంచ గుధానిధా - 'అన్వతం కార్యవ్యాపారా

గౌణవృత్తిరపి లక్షణా ప్రభేద ఏవ, సంబంధానుపపత్తిమూలకత్వాత్.
యథాఽగ్నిర్వాణవక ఇత్యుక్తి అగ్నిసాదృశ్యవిశిష్టమాణవక ప్రతిపత్తిర్వివ
క్షేతా, తదైవ గంగాయాం ఘోష ఇత్యుక్తి గంగాసంబంధవిశిష్ట
తీరప్రతిపత్తిర్వివక్షేతా; గంగాసంబంధస్యోపలక్షణత్వే ఘోషగత

శేతుం న భవేత్తితి, విద్యాధరశాస్త్రస్వక్తం—తాత్పర్యం నానున్యాసారాంతరం పరై
రభ్యుపగతమితి. కస్తా ద్వ్యంజనాపరపర్యాకుమేవ తాత్పర్యం కవిభిరంగీకృతం
వాన్యదితి సిద్ధం, అత ఏవోక్తం భావప్రకాశే—‘అతో ధ్వన్యాభ్య తాత్పర్యగమ్య
మానత్వతస్సృతః, కాశ్యే రసాలంక్రియాదిర్వాక్యోన్మో భవతి స్ఫుటమితి.
ఉక్తం చ ధ్వన్యాచారైః—‘యత్త్వభిప్రాయవిశేషయాసం వ్యంగ్యం శబ్దాథా
భ్యాం ప్రకాశ్యతే, తద్భవతి వివక్షేత తాత్పర్యో ప్రకాశ్యమాన’ మితి, పుత్ర
యోఽపి త్రివిధా ఇత్యాహ—అభిధేయ, గౌణవృత్తిర్నిత్యమేవ స్వేతిప్రభాకరాః,
తదయుక్తం: తిన్యా లక్షణాయమాంతర్భావదిత్యాహ—గౌణవృత్తిరపి, గుణవిమిత్తా
వృత్తిర్నా వృత్తిఃత్వర్థః, ఆత్ర హేతు మాహ—సంబంధేతి, లక్షణాగూఢా అపి తథా
త్వాదితి భావః, మఖ్యాన్యాయాగస్సంబంధః తిన్వాభోజనపపత్తిః, అగ్నిర్వాణవక
ఇత్యుక్తాగ్నిలక్షితమైంగళ్యాదిగుణసామాన్యయోగస్సంబంధః అన గ్నానగ్నిశబ్దప్రయో
గోఽనుపపన్నః, ఆత్మోభయనిష్ఠస్య గుణసామాన్యకూపస్య గుణవిశేషమాపస్య వా
సాదృశ్యస్య సంబంధమాపత్వం; తస్య చోభయనిరూపణీయత్వసాధార్యేణోప
చారాత్, తదుక్తం వాక్యపడియే—‘సాదృశ్యమాత్రం సామాన్యం ద్విష్టం కైశ్చ
త్ప్రతీయతే, గుణభేదోఽప్యభేదిన ద్వివృత్తిర్వా వివక్షితః’ ఇతి, ననుగౌణ్యాం యథా
సంబంధస్య లక్ష్యవిశేషాత్వేనాన్యయో న తథా లక్షణాయాం అతః కథమనస్సంబంధ
మూలకత్వసామ్యే? మిత్యాశంక్య లక్షణాయామపి సంబంధస్య విశేషణత్వం సదృ
ష్టాంతిమాహ—యథాగ్నిరపి, ఆత్ర సాదృశ్యస్య మాణవకనిష్ఠత్వాత్తస్య తద్విశిష్టత్వమ్,
అన్యత్ర గంగా శబ్దబోధ్యత్వహేతుకప్రవాహత్వకత్వప్రతీతివిషయత్వమేవ తీర
స్వాపి గంగాసంబంధ విశిష్టత్వం, ఏవం చ ప్రోత స్తీరయోరకశబ్దబోధ్యత్వేన తాదాత్మ్య
ప్రతీతే ప్రోతబోధర్నా ఆత్యంత పావనత్వాదయ స్తీరే ప్రతీయంత ఇతి ప్రయోజన
సిద్ధిః, ఏవమంగీకారతదనిద్ధికేవ బాధితత్వాహ—గంగాసంబంధ స్వేతి, ఉపలక్షణత్వ
ఇతి నేదం సముద్రాదితీరం, కింతు గంగాతీమితి గంగాసంబంధమాత్రప్రతీతా
విత్యర్థః, ఘోషగతేతి, తీరద్వారతేతి భావః తథా సతి గంగాతీర ఘోష ఇతి
ముఖ్యశబ్దాభిధానాల్లక్షణాయా భేదో న న్యాదితి హృదయమ్ న చ మాధూన్యేద
ఇతి ఎత్తం యుక్తం, తథాసతి ముఖ్యే సంధేతి గౌణస్వాన్యాయ్యుత్వాత్సరి

పవిత్రత్వాద్యసిద్ధేః. అతఏవ సాదృశ్యనిబంధనా సంబంధనిబంధనా చేతి ద్వివిధా లక్షణా. సంబంధనిబంధనా చ జహద్వాచ్యోఽజహద్వాచ్యో చేతి ద్వివిధా. సాదృశ్యనిబంధనా సారోపా సాధ్యవసాయా చేతి ద్వివిధా. ఏవం లక్షణా చతుర్విధా. కైశిక్యారభటి సాత్వతీ భారతీ చేతి రచనాశ్రితత్వేన రసావస్థానసూచకా శ్చతస్రో వృత్తయః.

సంప్రతిపన్నా లక్షణైవోత్పిదేతితి. అనేన సంబంధానుపపత్తిప్రయోజనానాం ప్రయోజానుపి లక్షణాబీజత్వముక్తం. తస్యానిభాగమాహ—అత ఏవేతి. నిమిత్త భేదాదిత్యుక్తః. ఆత్ర సాదృశ్యశబ్దేనారోపాధ్యవసాయపాతవోఽన్యేఽపి కాగ్యకారణభావాదయ సంబంధా ఉపలక్ష్యంతే. సంబంధశబ్దేన తద్వ్యతిరిక్తా గోబరీ వర్షన్యాగోనోచ్యతే. ద్వయోరపి ప్రత్యేకంవైవిధ్యమాహ—సంబంధేత్యాది. ఆత్ర యద్యపి సారోపసాధ్యవసాయయోస్సాద్విదృశ్యనిమిత్తత్వే గాఢత్వం గౌర్వాహితో గౌరయమిత్యాదౌ. కాగ్యకారణభావాదిసంబంధాంతరనిమిత్తత్వే తు శుద్ధత్వం ఆయుర్గుతమాయుకేదమిత్యాదౌ. ఏవం చాతుర్విధ్యే జనదజనాల్లక్షణాభ్యాం సహ షాధా లక్షణేతి కావ్యప్రకాశకారః. తథాపి ముఖ్యాధ్యక్ష చారోపాదానారోపాధ్యవసాయలక్షణోపాధివశాచ్చతుర్విధ్యమేవ లక్షణాయాః. ఆయుర్గుతమాయుకేదమిత్యాదౌపి గాఢత్వవైవ ముకల్పిత్యాచ్చ. తదుక్త ములంకారచూడామణౌ—‘యత్ర వస్త్యంతరే వస్త్యంతరముపచర్యతే స గాఢోఽధ్యః; యత్ర న తథాస లక్ష్య ఇతి పిఠేః’ఇతి. ‘మరలప్రవీణాదిశబ్దానాం సాక్షాత్సంకేత విషయత్వేన ముఖ్యత్వాన్న దూఢిహేతుకత్వం లక్షణాయా’ ఇత్యాచార్యహేమ చంద్రః. దూఢిపక్షాశ్రయణే తు ప్రయోజనలక్షణాపేక్షం చాతుర్విధ్యనితి విశ్లేయమ్. నను కైశిక్యాది వృత్తీనాం విద్యమానత్వా త్కథం తిస్త శ్చవృత్తయ ఇత్యాశంక్య శబ్దసందర్భాత్రితత్వాత్సామశబ్దవృత్తిత్వవిత్కథిప్రాయే జాహ— కైశికీతి. రసాద్యనుగుత్వేనాచిత్యమాన్యన్యాపారః కైశికాః, తాదృశ ఏవ శబ్దవ్యాపారో వైదర్భ్యాదిః; తగుక్తం గ్వన్యాచార్యైః—“రసాద్యనుగుత్వేన విద్యమానోఽగ్రశబ్దయోః, ఔచిత్యవాక్ యస్మా ఏవ వృత్తయో ద్వివిధాస్థినితా”ఇతి ఏవం కైశిక్యాదీనామగ్రప్రధాన్యేఽపి నాంతరీయకాణాం శబ్దానాం యథాయోగం వైదర్భ్యాదిపాపేక్షత్వస్య ధ్వనికారాదిభిః ప్రతిపాదనారచనాశ్రితత్వమిత్యను సంధేయమ్.

తథా చోక్తం దశరూపకే—

‘క్షైశ్చిక్యారభటీ చైవ సాత్వతీ భారతీ తథా,

చతస్రౌ వృత్తయో జ్ఞేయా రసావస్థానసూచకాః’. ఇతి.

రచనాయా అపి రసవ్యంజకత్వం ప్రసిద్ధం. రసాననుగణవర్ణ రచనాయా దోషత్వ ముక్తం. చైదర్భిప్రభృతయో రీతివిశేషా న వృత్తి వ్యవతర్కృతాః.

* తత్ర సంకేతితార్థగోచర శబ్దవ్యాపారోఽభిధా.

సా ద్వివిధా-రూఢిపూర్వీకా యోగపూర్వీకా చేతి. రూఢి పూర్వీకా యథా—

క్షైశ్చిక్యదీనాం రసవ్యంజకత్వస్య రచనాధీనత్వాత్తస్యా ప్రభాత్వమన్వయవ్యతి శేకాభ్యాం దర్శయతి — రచనాయా అపీతి. ప్రసిద్ధమితి. కావ్యాలోకావాచితి శేషః. తదుక్తం—‘యస్త్యుత్కృతమన్యోగ్యో భవతి ర్వర్ణపదాదిషు. వాక్యే సంఘటనాయాం చ సప్రబంధేఽపి దీప్యతే’ ఇతి యద్యపి విభావాదీనామేవ రసవ్యంజకత్వం, రచనా దీనాం తు విభావాదిసహకారిత్యమేవ, అత ఏవోక్తం లోచనే—‘సహకారిత్యమేవాభి ధాతుం సంఘటనాయామిత్యాదౌ సప్తమీనిదేశః’ ఇతి. తథా పోషపచారికం రసవ్యంజ కత్వమితి బోధవ్యమ్. దోషత్వమితి. ‘రసస్య స్యాద్విరోధాయ వృత్త్యనాచిత్యమేవ’ చేతి వచనాద్రసభంగమేతుత్వాదితి భావః. అథ ప్రసంగాద్యదర్శ్యాదీనాం ఐత్య మేణ క్షైశ్చిక్యద్యసంతర్భావమధునా ప్రతిజానీతే—చైదర్భిప్రభృతయ ఇతి.

అథోద్దేశక్రమానుసారేణాభిధాఅక్షరమాహ—శత్రేతి. సంకేత శబ్దార్థయో సన్నిబంధావధారణం; స కృతో యస్య స సంకేతితః; అథోఽత్ర జాతిగుణక్రియా ద్రవ్యాత్తకః శేవలజాతిర్దాత్యాఅక్షితవ్యక్తిరన్యాపోహో వా మతభేదాత్. సార్వ పథీనాః ఖలు కవయో భవంతి. విశేషణద్యయేన వ్యంజనచేష్టయోః క్రమేణవృద్ధాసః, అక్షరాయస్తు ద్యయో రన్యతరణేతి వివేకః. అక్ష్యేఽపి సంకేతోఽస్తీత్యన్వితాభి ధానవాదినః తన్తతే శబ్దవ్యాపారపదీనైవేతి విశేషః. ఆశబ్దవ్యాపారో అక్షణేతివత్స్యతే.

అభిధాం విభజితే—నేతి. రూఢిరశ్వకర్ణాదివదవయవార్థాభావేన సముదాయ ప్రసిద్ధిః. తదుక్తమాచారైః—‘అసత్స్వవయవాథేషు యోఽన్యత్రాథే ప్రయు జ్యతే, తత్రానన్యగతిత్వేన సముదాయః ప్రసిద్ధ్యతి’ ఇతి. యోగః ప్రోక్షణ్యాదౌ ప్రకృష్టోక్షరకరణత్వాదివదవయవప్రసిద్ధిః.

తపోవిశేషైః ప్రథితైః ప్రజానాం శుభైశ్చరితైః రక్షతీమహిష్యాః.
 భాగ్యైః ప్రభూతైర్భువనస్య చాస్య బిభర్షి రాజ్యం వరపీరరుద్రః.
 అత్ర సర్వే శబ్దారూఢాః. యోగపూర్వికా యథా—
 రాజ్ఞీ రుద్రనరాధీశే సంజయత్యఖిలాః ప్రజాః,
 భూరన్వర్థా వసుమతీ రత్నగర్భా స్థిరేతి చ. 2
 అత్ర వసుమతీరత్నగర్భేవమాదయో యాగికాః.

—అభిధానిరూపణమ్. —

*వాచ్యాధానుపపత్త్యా తత్సంబంధిన్యారోపితః శబ్దవ్యాపారో లక్షణా
 తత్ర జహల్లక్షణా యథా.—

జేతుః కాకతిభూభర్తురాకర్ణ్య పటహధ్వనిమ్,

అహ్యనుదాహరతి. తపఃఇతి. తపోవిశేషైః కృచ్ఛ్రిచాంద్రాయణాదిభిః, జగతీ
 మహిష్యాః భూకాంతాయః, శుభైశ్చరితైః పుండ్రీసాద్యైర్దారీప్రతాదిభిః, అస్య
 భువనస్య మధ్యమలోకస్య, భాగ్యైరదృష్టపరిపాకైః. అత్ర తపఃప్రభృతీనిమిత్ర
 భేదాద్విచ్చిత్తివిశేషం నిర్మలమధ్యమలోక ఏవ సమష్టివ్యష్టిభ్యామాశ్రితః ప్రజాపృథి
 వీవ్యతిరిక్తమధ్యమలోకాసంభవాదితి ద్రష్టవ్యమ్.

అత్ర తపఃప్రభృతీనామవయవాగ్రాభావాద్రూఢత్వే న కోఽపి వివాదః.
 ప్రజాదిశబ్దానామవయవాగ్రసదృశేన యాగికత్వేఽపి యాగిరోగ్యగమపహరతీతి
 శబ్ద శక్తిస్వాభావాద్యధాంతకే ప్రయోగనివారణాన్నిర్మంఛ్య పంకజాదివ ద్రూఢత్వ
 మభిమతమేవేత్యాశయోనాహ—అత్ర సర్వ ఇతి. 2

ద్వితీయానుదాహరతి—రాజ్ఞీతి.

2

అత్ర వసుమత్యాశబ్దానాం ధనవస్తైద్యవయవాగ్రసదృశవాద్యోగికత్వమిత్యాహ—
 అత్రేతి.

లక్షణాం లక్షణులి—వాచ్యేతి. వాచ్యాధానుపపత్త్యాముఖ్యాగ్రభాదేన హేతు
 నా తత్సంబంధిని ముఖ్యాగ్రసంబంధే విషయే ఆరోపితశబ్దవ్యాపారో లక్షణేత్యర్థః.
 అత్ర యద్యపి స్వార్థం ప్రత్యాయోపగతవ్యాపారస్య శబ్దస్య పునర్వ్యాపారాంతరా
 యోగాదగ్గవేవ లక్షకఇత్యగ్రవ్యాపారో లక్షణాః; తథాపి వాచ్యధర్మో వాచక ఉప
 చర్యత ఇతి లక్షణాయాశ్చబద్ధపృత్తిత్యవ్యవహర ఇతి విశ్లేయమ్.

అత్ర తావత్పూర్వోక్తవిభాగ క్రమేన జహల్లక్షణానుదాహరతి—జేతు రితి,

సామంతసగరాణ్యచ్చైర్రాక్రోశంతి సమంతతః.

అత్ర సగరాణ్యచ్చైర్రాక్రోశంతితి వాచ్యస్యానన్వయః ! అచే
తనానామార్కోశస్యానంభవాత్.

అజహల్లక్షణా యథా—

పత్యుః కాకతినాభస్య పాదపీఠీమనారతమ్,

స్ఫురద్రత్నప్రభాజాలై రలంకుర్వన్తి మాళయః.

అత్రాలంకారసిద్ధ్యర్థం మాళిభిస్తదాశ్రయభూతా నృపతయో
లక్ష్యే.

సారోపలక్షణా యథా—

మంథానాచలమూలమేచకశిలాసంఘట్టనశ్యామికా

ఆత్రాక్రోశసిద్ధ్యర్థం సగరశబ్దస్వాస్థిం హిత్వాః ప్రాణినో లక్షయంతిత్వేన జనా
లక్షణా, తత్రత్యప్రాణిమాత్రభయప్రసీతిః ప్రయోజనమ్.

మఖ్యాభబాధాం వ్యవక్తి—ఆత్రేతి.

అజహల్లక్షణామదాహరతి—పత్యురీతి. పాదపీఠీమితి ఆల్పం పీఠం పీఠీ; గౌ
రాదిత్వాత్ జీవ, ఆతపివోక్తమమరకోశే—‘స్త్రీ స్వాత్కాచి స్త్రుణాల్యాదిరివ
క్షపచయే య’ దీతి, బాహుశ్యప్రసీతిః ప్రయోజనమ్.

లక్ష్యే లక్షణం యోజయతి—ఆత్రేతి. నృపతయ ఇతి. మాళి సహితా ఏవ

త్యర్థః. ఏవం చాత్రాపి స్వార్థం హితైరివ తద్విశిష్టార్థాన్తరలక్షణేతి సిద్ధమ్ స్వార్థాపరి
త్యాగే తు స్వార్థాంశే ఆభిధా, అంశాన్తరే తు లక్షణా చేత్యేకస్య శబ్దవైకదా
వృత్తిద్వయాపత్తేః. తద్విజహదజహల్లక్షణయోరభేద ఇతి చేత్సత్యం; కిం త్వత్రాభిధాతః
ప్రచ్యావ్యస్వార్థస్యాపి లక్ష్యత్వేన స్వీకారాదజహత్వాన్వికేతి వ్యపక్షః. అన్యత్ర తు
తదపి నాస్తీతి జహత్వాన్వికేతి. తదుక్తం తాతపాదై రేకావశీతరశే తంత్రవార్తిక
వ్యాఖ్యానే సిద్ధాంజనేచ—‘స్వార్థత్యాగే సయానేఽపి సహతే నాన్యలక్షణా, యత్రే
యమజహత్వాన్వికా జహత్వాన్వికా తు చ విహా’ ఇతి. నన్వర్థ ఏవ లక్షక ఇత్యుక్తం;
తథా సత్యజహత్వాన్వికాయాస్వాన్వికాంశే వృత్తివిరోధ ఇతి చేన్నైషదోషః; కేవల
స్వార్థస్య లక్షకత్వం తత్సహితస్యాన్వయస్య లక్ష్యత్వమితి భేదసద్భావాదిత్యేతదపి తత్ర
వోక్తమిత్యలమబాంసులభైః ప్రసంగైః.

సారోపలక్షణామదాహరతి. మంథా నేతి. మంథానో మంథదండః, తదచలో
మంథానాచలో మందరా ద్రిరిత్యర్థః. ‘మంథానం మందరం కృత్వా యోక్తం కృత్వా

కారం యత్తుహినద్యుతౌ స్ఫురతి తత్సారంగ మాచక్షతే,
మన్యేనన్విహ వీరపద్రవృపతేః కీర్తిశ్రియా నిర్జిత
స్తన్మద్రాజ్యవరాహమిందురుసా బిభ్రత్సుముజ్జ్వంభతే.
అత్ర చంద్రకళంకరూపే కురంగే వరాహత్వమారోఽప్యతే.

* విషయవిషయిణో రభిహితయోరభేదప్రతిపత్తిరారోపః,

* విషయనిగరణేనాభేదప్రతిపత్తిరధ్యవసాయః.

సాధ్యవసాయలక్షణా యథా—

కాకతీయకులాంభోధేః ప్రభవత్యేష చంద్రమాః,

కృతః కువలయోల్లాసో యేనోదయముపేయుషా.

౧౧

చ వాసుకి' మితి విష్ణుపురాణాత్, తస్య మూలోపలేషు సంఘట్టనేన వాసుకిసంఘట్ట
ణేన యా క్వామికా కాలియా తదాకారమతీసీలమిత్యర్థః, తస్తుద్రేతి, వరాహ
ధ్వజత్వాత్కాకతీశ్వరస్యేతి భావః. లోకే కేనచి జ్జితస్తన్మద్రా మురసా బిభ్రరీతి
ప్రసిద్ధిః, అత్ర కురంగస్య వరాహత్వకత్వం ప్రతీయతే.

౧౦

అత్ర విషయవిషయిణో విశిష్టత్వారోపం దర్శయతి—ఆత్రేతి.

భేదాంతరసాంకర్యశంకానిరాసార్థమారోపలక్షణమాహ—విషయేతి. విషయః
ప్రకృతో మాణవకాదిః, విషయప్రకృతో వహ్నిద్యుదిః, తయోరభిహితయోరప
హ్నుతభేదతయా సామానాధికరణ్యేనోక్తయోశ్వర్థః. ఏతేసాధ్యవసాయశ్శేదః
ఉక్తః.

ప్రసంగాత్తస్యాపి లక్షణమాహ—విషయేతి. విషయస్య నిగరణమత్యంతా
పలాపః, తేనాభేదప్రతిపత్తిర్విషయిణ ఇతి సామర్థ్యాల్లభ్యతే. నచాయం జహల్ల
క్షణాభేదః, అత్ర సాదృశ్యాదినిబంధనస్య వస్త్యంతరే వస్త్యంతరోపచారస్య విద్య
మాసత్వాత్.

సాధ్యవసాయలక్షణాముదాహరతి—కాకతీయేతి. ఉదయమభ్యుదయం
పూర్వ పర్యంతం చోపేయుషా ప్రాప్తవతా, కువలయోల్లాసో భూమండలాహ్లాదః
కైరవవికాసశ్చ అత్రేష చంద్రయా ఇత్యేశచ్ఛబ్దేన చంద్ర ఏవ పురోవర్త్యభేదాధ్య
వసాయేనేదంతయా విశిష్యతే న కురాహ విషత్వతే, అన్యథా సారోపత్వ
ప్రసంగాత్. ఆతస్తద్భవచంద్ర ఏవ నిగిర్లవిషయతయా వికరస్యేన ప్రతీయతే. ౧౧

అత్ర ప్రతాపరుద్రశ్చంద్రతయాఽన్యవసీయతే. కాకతీయకులాం
భోధేరిత్యారోపః.

అథ వ్యంజనావృత్తిః.

* అన్వితేషు పదార్థేషు వాక్యార్థోపస్కారాన్యమథాంతర
విషయశ్శబ్దవ్యాపారో వ్యంజనావృత్తిః.

సా త్రివిధా. శబ్దార్థోభయశక్తిమూలకత్వేన.

తత్ర శక్తిమూలా యథా—

వాహిన్యః కాకతీంద్రస్య సర్వతోముఖసంభ్రమాః,

కుర్వంత్యుద్యత్కబంధాఽన్యం ప్రతిపక్షబలార్ణవమ్.

౧౨

సర్వమేతన్ననసి నిధాయాహ—ఆత్రేతి. అక్షణాంతరయోగే విచ్ఛిత్తివిశే
షోఽస్తీత్యభిప్రాయజాహ—కాకతీయేతి.

వ్యంజనావృత్తేర్లక్షణమూహ—అన్వితేషీతి. పదార్థేషు పదైరభిహితేషు,
అన్వితేషు ఆకాంతాదివశాన్నిత్యసంబధేషు సత్సు, సమన్వయశక్త్యా వాక్యార్థే ప్రతీత
ఇత్యర్థః. యద్వా అర్థప్రకరణాదివా ప్రాకరణికాన్య పర్యవసితేషీత్యర్థః. ఏతేనాభి
ధాన్యయశక్త్యోస్సతిసంభవే అక్షణాయాశ్చానంతరభావే వ్యంజనవ్యాపారఇతి
నూచితం అక్షణా తు సమన్వయశక్తిసమన్వితాన్వయవిధురీకరణధురీకర్యాదన్వయ
శక్త్యనంతర భావిశ్యేవేత్యవోచ న్నభిసవగుప్తాచార్యపాదాః. వాక్యార్థస్య కావ్య
శరీరభూతస్యాప సాకారార్థం శోభార్థం వ్యంగ్యరహితస్య కావ్యస్యానాత్మకశరీరవద
చారుత్వాదితి భావః. వాచ్యత్యాభ్యామన్యోఽర్థోఽర్థాంతరం వ్యంగ్యం తద్విషయ
శ్శబ్దవ్యాపారః. అత్ర శబ్దప్రమాణమర్థస్యాప్రసవత్యాధ్యం; అజ్ఞాతార్థస్య శబ్దస్య
విశిష్టస్య శబ్దానభిధేయస్య చార్థస్య వ్యంజకత్వాద్యోగా దుభయవ్యాపారత్వా భ్యుప
గమాత్. కింతు శబ్దార్థ శక్తిమూలయోర్యథాయోగమేకస్య ప్రాధాన్యమితరస్య సహ
కారత్వం. ఉభయశక్తిమూలేఽపి తత్తదంశయోరేవమేవ విభాగోద్రవ్యవ్యుః.

వ్యంజనావృత్తిం విభజతే—సా త్రివిధేతి. అత్ర సేకార్థస్యశబ్దస్యార్థప్రకర
ణాదిభిరప్రకృతార్థవాచకత్వే నివారితేఽపి తత్ప్రతివీరిత్యత్ప్రసాదలబ్ధా సా శబ్దశక్తి
మూలా. వక్తృబోధవ్యాదివశాత్సంపృదయానామథాంతరప్రతీతిహేతుర్యాచార్యదర్శ
వ్యాపారోఽర్థశక్తిమూలా. ఉభయసంబంధే తూభయశక్తిమూలా. ఇతి విశేషః.

తత్ర శబ్దశక్తిమూలామూదాహరతి—వాహిన్య ఇతి. నదీపక్షే సర్వతోముఖ
స్యాదకస్య సంభ్రమో యానా త ఇతి వ్యధికరణో బహువ్రీహిః. ఆర్యుడిత్వా
మద్వాత్సవీరీయోఽచ్యుత్యయః.

౧౩

అత్ర వాహినీసర్వతోముఖకబంధశబ్దానామర్థప్రకరణాదినా
పైస్యసర్వవ్యాపిత్యలూపమస్తకదేహపరాణం వాచకత్వే నియంత్రితే
తేఽపి శబ్దశక్తిమూలా నదీజలప్రతిపత్తిః యతో జాయతే సావ్యంజనా
వృత్తిః. ప్రాకరణికార్థపర్యవసితాభిధాన శక్తిత్వప్రాకరణికార్థప్రతి
పత్తిం కర్తుం. అప్రాకరణికార్థస్యాపి వాక్యార్థశోభార్థం వస్తు ర్వివక్షిత

సర్వమన్యత్స్వయమేవ వ్యాచక్షణో వ్యంజనావృత్తేశ్శబ్దశక్తిమూలత్వం
వివక్షిత—అత్రేత్యాదినా. వాహినీసర్వతోముఖకబంధశబ్దానామితి అనేకాథానా
మితి శేషః. అర్థః ప్రయోజనం ప్రకరణం ప్రస్తావనః, అదిగ్రహణాదర్థవిద్వాయకా
స్సంయోగాదయోగ్యమ్యంతే. తదుక్తం వాక్యపదీయే—‘సంయోగో విప్రయోగశ్చ
సాహచర్యం విరోధితా, అర్థః ప్రకరణం లింగం శబ్దస్యాన్యస్య సన్నిధిః. సామర్థ్య
మాచితీదేశః కాలో వ్యక్తిస్వరాదయః, శబ్దార్థస్యానవచ్ఛేదో విశేషస్తృతిహేతవ’
ఇతి. ఏతాదుముదాహరణప్రపంచః కావ్యప్రకాశకాదాద్రష్టవ్యః. వాచకత్వే
అప్రకృత నదీజలవాచకత్వ ఇత్యర్థః. నియంత్రితే నివారితే సత్యపీ, యత స్తప్రతి
పత్తిర్జాయతే సా శబ్దశక్తిమూలా వ్యంజనావృత్తిరితి యోజనా. అన్యథోద్దేశ్య
విధేయభావజైపరీత్యా పత్తేః, నన్వభిధా అక్షణా వా ప్రసిద్ధి వాప్రకృతేర్థాంత
శేఽపి ప్రవర్తతాం! కిమప్రసిద్ధేన వ్యంజనావ్యాపారకణేత్యాశంక్యక్రమేన దూష
యతి—ప్రాకరణికేత్యాదినా నను మాభూదప్రకృతార్థప్రతీతిర్వదర్థం వ్యాపా
రాంతరకల్పనేత్యత ఆహ—అప్రాకరణికేతి. వ్యంగ్యరహితస్య కావ్యత్వనైస్త్రి
వాభావాదితి భావః. శబ్దాన్వయవ్యతికేకానువిధాయకత్వాచ్ఛబ్దనైస్త్రివాయం
వ్యాపార ఇత్యాహ—అన్యత ఇతి. అన్యథః శబ్దవ్యతింక్రాదిత్యర్థః. అథ అక్షణాం
ప్రతిక్షిపతి—నాత్రేతి. తత్ర ముఖ్యాన్యభాదాభావ ఏవ హేతురిత్యాహ—వాచ్యేతి.
నన్వేకస్త్రికా వాక్యే వ్యాపారభేదేనానేకార్థప్రతిపాదనే వాక్యభేదబోధసాన్య
దిత్వత ఆహ—నాత్రేతి. అత్ర హేతుమాహ—ప్రయోక్తురితి. పాపక్షేయ
వాక్యేనాం ప్రయోక్తుపరతంత్రత్వాచ్ఛేతో ధావతీత్యాదిపదనేకార్థత్వం న
బోధయేతి భావః. నను శబ్దశక్తిమూలే ధ్వనా ప్రకృతాప్రకృతౌ ద్వావప్యర్థౌ
వాచ్యౌ తత్రాప్రకృతార్థాభిధానే వాక్యస్యాసంబధార్థాభిధాయత్వం మాప్రసాక్షీ
దితి ప్రకృతస్యాప్రకృతేన సహాపమానూపచాదికంవ్యంగ్యతయా కల్ప్యతే. తచ్చ
వ్యంగ్యమన్యథా సిద్ధం చేచ్ఛేదవేద, యథా ‘భృమి మరతి మలసహృదయతాం
ప్రళయం మూర్ఛాంతమశ్శరీరసాదం. మరణం చ జలదభుజగజం ప్రసహ్య కురుషే
విషం వియోగినీనా’ మిత్యత్ర జలవాచినా విషశబ్దేనాప్రకృతగరకార్థాభిధానే

త్వాత్. అన్యత స్తదప్రతీతేర్వ్యంజనాఖ్యం వ్యాపారాంతరం శబ్దస్యైవ కల్ప్యతే. నాత్ర లక్షణా సంభవతి; వాచ్యానుపపత్తిభావాత్. నాత్ర వ్యాపారద్వయే నార్థప్రతిపాదనే వాక్యభేదః; ప్రయోక్తృవివక్షా యదసంబద్ధాథాభిధాయకత్వం లజ్జలదభుజగతి వాచ్యేన రూపకేణైవ నిరాకృతమితి వ్యంగ్యస్యాపకా కాభావాచ్ఛేష ఏవానుమిత్యుక్తం ధ్వన్యాచార్యైః. తద్వదత్రాపి వాహిన్యాదిశబ్దానామధాంతరానభిధాననిబంధనస్య ప్రతిపక్షబలార్థం మితి రూపకేణైవ నిరాకరణాచ్ఛేష ఏవ యుజ్యతే. కిం చాలంకారసర్వస్వకాగోఽపి 'విద్వన్దానసహంసోవి' ఇత్యుక్తరాజ్ఞో హంసత్వేన రూపకం 'మానసమేవ మానసం సర' ఇత్యుద్భవ్యప్రతిపాదకస్య శ్లేషస్య నిమిత్తమ్. అతోఽత్ర రూపకమేవ 'భృమిమరతి' మిత్యాదౌతు వివక్షబ్ధ్య గరభాథాభిధానం భృమ్యాదికార్యాప్తక నిబంధనం, న పునర్బలదభుజగతి రూపకహేతుః, అతిశ్లేష ఏవాను న రూపక మిత్యుచోచత్. అతివివోక్తం తద్వ్యాఖ్యానే చక్రవర్తినా—'రూపకం పూర్వసంసిద్ధం శ్లేషమథాపయేద్యది, తదా రూపకమేవ స్యాదవ్యథా' శ్లేష ఇవ్యతే' ఇతి. తస్మాత్తావలంబనే తు వాహిన్యాదిశబ్దానామధాంతరాభిధానే నిమిత్తాంతరాభివాహరూపక హేతుత్వాచ్చ రూపకాలంకారత్వోచితా అతిశ్లేషద్వయేఽపి న ధ్వనిత్వ శంకావకాశ ఇతి చేత్సత్వం; ఆప్రకృతార్థస్య తేన సహాపమాదేరలంకారస్య చ వ్యంగ్యత్వమితి శేచిత్. తదుక్తం కావ్యప్రకాశే—'శబ్దశక్తిమూలే తు అభిధాయా నియంత్రణేనాభిధేయసాధాంతరస్య తేన సహాపమాదేరలంకారస్య చ నిర్దివాదం వ్యంగ్యత్వమితి అత ఏవాసా విదమేవోదాహృశ్య వ్యంగ్యభావిసంధాంతరాలంకారయోర్ధ్వే అలంకారస్య రూపకేణాభిహితత్వాదప్రకృతగరభాథేఽభిధాయా కుంతి భావాద్వ్యంజనావ్యాపారివిషయత్వేనాధాంతరమేవ వ్యంగ్యం. తచ్చ వాచ్యస్య జలదభుజగతి రూపకస్య సాధకత్వాద్వాచ్యసిద్ధ్యంగం నాను గుణీభూతవ్యంగ్య మిత్యుచోచత్. తద్వదత్రాపి వాహిన్యాదిశబ్దగమ్యస్య నద్యాద్యధాంతరస్య ప్రతిపక్ష బలార్థమితి రూపకసాధకత్వాత్పూర్వోక్తమేవ గుణీభూతవ్యంగ్యం భవిష్యతీతి న దోషః. న స్వేపమపి ధ్వన్యదాహరణప్రస్తావే మధ్యమకావ్యోదాహరణం కిమర్థం క్రియత? ఇతి చేదస్తు; తద్వా తాదృగ్వాకోఽన్యత్ర విశేషః? వ్యంగ్యసామగ్రి మాత్రప్రదర్శనపరాణానుస్థాకముభయత్ర ప్రయోజనసిద్ధే. ఉత్తమమధ్యమ వివేకః పునరుత్తరత్ర భవిష్యతి. న స్వేపమపి కాంతిర్నిశితీ భేతాల్లోచయః యదత్ర ద్వయోరప్యర్థయోః ప్రాకరణికత్వేనాప్రాకరణికత్వేనోభయవిధత్వేన చ త్రివిధ శ్లేషః, తత్ర తృతీయం భేద మసంగీకర్వంతః కావ్యప్రకాశకారస్య మతేఽధాంతర

పరతంత్రత్వాన్తాకికవాక్యానామ్

అర్థశక్తిమూలా వ్యంజనావృత్తిర్యథా—

స్త్రత్వా కాకతిభూభర్తుః క్షోణీపాణిగ్రహణత్వమ్,

అంగుష్ఠేనాలిఖన్యుపాః పాదపీఠేనతాననాః

అస్త్రభూపా విషణ్ణా ఇత్యర్థశక్త్యా వ్యజ్యతే స చార్థశక్తిమూలే

మస్తు వ్యంగ్యం. అభిమతోభయక్షేపస్య భవతః పూర్వాపరవిరోధస్సాన్వితో. యదుత్తరత్ర భవానేవ బ్రవీతి—‘సీరాజయంత్యంధపురీమణ్యః ప్రదీపజాలైర్వ రవీరరుద్రమ్, చంద్రాననా గోత్రపతిం రజన్యస్తారాగణై ర్చేరు మివ స్ఫురద్భి’ రిత్యల్లోభయక్షేప ఇతి. స చ శబ్దశక్తిమూలధ్వనేరనవకాశత్వం, యత్ర విశేష్యాస్యాసి జ్ఞప్త్యం తత్ర తస్యావకాశసంభవాత్. యథా—‘రాజమాభిరసా భాతి రుద్ర దేవో జగత్పతి’ రితి. ఏవం చ కలిహాస్యథోదాహరణం పరీక్షకప్రతిభా పరీక్షార్థమేవే త్యలమతిప్రసంగేన.

అర్థశక్తిమూలామదాహరణి—శ్రుత్వేతి. అస్త్రవతాననత్వాదేరనుభావస్యా నేకకారణకత్వసంభావనయా ర్ఘటితి కారణవిశేషాప్రతీతౌ వీరరుద్రవిభోగరణీ పాణయశ్రవణానుసారేణ విషాద ఏవ విక్రాంతే స్తస్య సంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యత్వమ్.

శబ్దనియమానపేక్షణాదర్థశక్తిమూలత్వం చేత్యభిప్రాయేణాహ—అత్రేతి. తస్య సంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యో రసాదిధ్వనిరిత్యస్య కా గతిః? యత్ర స్థాయిభావవ్యభిచారి భావవిభావానుభావపదాశుభావిని రసాభివ్యక్తి స్సైవ గతిరితి రహస్యమ్. తదుక్త మభినవగుప్తాచార్యైః—‘యద్యపి రసభావాది రస్థోధ్వన్యమాన ఏవ భవతి, న వాచ్యః కదాచిదపి, తథాపి న సర్వోఽసంలక్ష్యక్రమస్య విషయ’ ఇత్యాదినా. అత ఏవ ధ్వని కాఠోఽపి ‘ఏవంవాదిని దేవర్షౌ పార్శ్వే పితరుధోమఖి, లీలాకమలపత్రాణి గణయా మాన పార్వతి’ ఇత్యల్లోదాహరణే లజ్జాఖ్యం వ్యభిచారిభావ మనురణనవంగ్యత్వేనా వోచతో. వ్యంజనవ్యాపారస్యానుమానత్వమంగీచకౌర మహిమభట్ట స్తన్నతం దూషయతి. సచేతి. అర్థశక్తిమూల ఇతి. అగ్లోఽభిధేయః, సచ వస్త్రలంకారధ్వన్యోర్వస్త్రలంకార రూపా రసాదిధ్వనౌ తు విభావాదికూపతేతి విశేషః, తన్నూలే, తత్సానుగ్ధ్యాక్షిప్త ఇత్యన్ఠిః. అతఏవోక్తం లోచనే—‘వాచ్యసానుగ్ధ్యాక్షిప్త ఇతి భేదత్రయవ్యాపకం సామాన్యలక్షణమ్, ఇతి ఆనుమానత్వాభావే వ్యాప్యభావో హేతురిత్యానా— వ్యంగ్యేతి. తత్రాపి హేతుమాహ—నప్రేతి. నప్రసనత్వాదిహేతోద్గరనమస్కారాదా వనైకాంతికత్వాద్వాప్యప్యభావ ఇతి భావః. తస్మాత్ప్రవిసాదైక విషయప్రతీతిఃకుతః?

వ్యంజనేనుమానశంకా, వ్యంగ్యవ్యంజకయోరవినాభావాభావాత్. సమ్రాసనత్వాదికార్యస్యానేకకారణకత్వాత్. నియతకారణప్రతీతి ర్వివక్షానుగృహీతాచ్ఛబ్దాదేవ. కించ ఏకస్మాదేవ వ్యంజకాత్తత్తద్వ్యం గ్యార్థప్రతీతి ర్వక్తృవివక్షానుసారేణ భవతి. అనేకవ్యంగ్యార్థప్రతిపత్తి రనుమానపరిపాటివిరుద్ధా. న చాభిధావృత్తిః, సంకేతిత్యాధి ఏవ తస్యాః పరిచయ ఇతీయతీ గమనికా.

ఇత్యత ఆహ—నియతేతి. శబ్దస్వరూప ప్రకాశనేచ్ఛా చేతి ద్వివిధా వివక్షా. వాచ్య వ్యంగ్యప్రతీతి ద్వివిధః ప్రతిపాద్యః. చతుష్టయం చేదం శబ్దానాం వివక్షయః. తత్ర వివక్షాద్వయం ప్రతిపాద్యద్వయం కాబ్జమితి వివేకః. తదేతత్సర్వం ధ్వన్యాచార్యైః ప్రపంచేన ప్రతిపాదితం—‘ద్వివిధో హి వివక్షశబ్దానా ముపమేయః ప్రతిపాద్యశ్చ’ ఇత్యాది నా. తత్ర శబ్దేనార్థప్రకాశనేచ్ఛా లక్షణయా వివక్షయానుగృహీతా తత్సహాయా దిత్యర్థః. శబ్దాదితి. వ్యంజకాదిత్యర్థః. దూషణా న్తరమాహ—కించేతి యథా ‘అస్తమేతి గభస్తిమా’ నిత్యుక్తే సంధ్యావందనవిశ్రేయవస్తాపసంహరణాభిసరణాద్యనేకార్థ ప్రతీతిర్యథాక్రమం విప్రసజిక్కుముకాదీనామత్పద్యతే, తథా ‘షష్ఠీమాసయం ప్రజో ధూమపత్త్వా’దిత్యుక్తేనకస్యాప్యథాంతరప్రతీతిరితి వ్యంగ్యమేయ యోగ్యలక్షణత్వాదనుమానత్వం వ్యంజనస్య విరుద్ధమితి భావః. మిమాంసకాః పునరభిధేవ ప్రతీక్షమానేపి ప్రసర్తత ఇత్యాచుః తన్నతం దూషయతి—నచేతి. కుత ఇత్యత ఆహ—సంకేతితేతి. అసంత్యవ్యభిచారాభ్యాం ప్రతివ్యక్తిసంకేతానుప పత్తేః సామాన్యరూపాణాం కేవలపదార్థానాం సంకేతగోచరత్వం, తతస్తేషామా కాంక్షావశాన్నిధోఽన్వయే తత్సంసర్గరూపా వాక్యాగ్లో లక్ష్యమాణస్యముల్లసతీతి భావః. తదుక్తం. ‘తస్తాత్పైరభిహితైః పదార్థైర్లక్షణయా వాక్యైః ప్రతిపాద్యతే’ ఇతి. అతస్తన్నతేపి స్వార్థసంసర్గరూపతయా సన్నికృప్తవాక్యార్థాభిధానే అప్య సమర్థానాం పదానామర్థాంతరత్వేన విప్రకృప్తస్య వ్యంగ్యస్యాభిధానం దూరాపాస్త మితి వ్యంజనోపాదానమేవ సమంజసమితి భావః. తదుక్తం—‘విశేషరూపం వాక్యార్థమప దార్థమపీచ్ఛతా, వ్యక్తికిష్టైరభిధాతోఽన్యైరభిహితాన్వయ వాదినేతి. ప్రాభాకరాః పునరన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం ప్రవృత్తి నివృత్తి నిమిత్తస్య వాక్యవైభవ ప్రయోగయోగ్యత్వాత్తదంతర్వర్తినామేవ పదానాం పదార్థవిశేషాన్నిత స్వార్థసంకేతపక్షే ప్రతివాక్యం స్వార్థస్య విశేషరూపత్వాద్వాక్యాంతరేష్య

ఉభయశక్తిమూలాయథా—

విజితారిపురో మూర్తా విలసత్సర్వమంగళః,

రాజమాఖిరసౌ భాతి దుద్రదేవో జగత్పతిః.

౧౮

అత్ర విజితారిపుర ఇత్యర్థశక్తిమూలత్వం విలసత్సర్వమంగళో రాజమాఖిరితి శబ్దశక్తిమూలత్వమిత్యభయశక్తిమూలత్వం. అత్ర ప్రతాపదుద్రశంకరయోధుపమాలంకారధ్వనిః.

కైశిక్యాదివృత్తిస్వరూపనిరూపణమ్:—

అథ కైశిక్యాదీనాం స్వరూపం నిరూప్యతే—

* అత్యర్థసుకుమారార్థసందర్భా కైశికీ మతా,

అత్యుద్ధతార్థసందర్భా వృత్తిరారభతీ స్మృతా.

౧౯

ఈషస్మద్వర్ణసందర్భా భారతీ వృత్తిరివ్యతే,

ఈషత్ప్రేరథార్థసందర్భా సాత్వతీ వృత్తి రివ్యతే.

౧౬

స్వాధ్యైతన్యచకమితి ప్రత్యభిజ్ఞానుపపత్తేః పదార్థాంతరసామాన్యాన్నితే స్వాధ్యై సంకేతః; విశేషవృత్తిస్తు సంబద్ధానాం పదార్థానాం విశేషరూపత్వాద్భి విద్యుతీత్యాహుః. తస్మతేఽపి విశిష్టార్థాభిధాయినో వాక్యస్య స్వాధ్యసన్నికృష్ట పదార్థాభిధానేఽప్యసమర్థస్య కుతో విప్రకృష్టార్థాంతరాభిధానశంకా? అత స్తేషామపి వ్యంజనమవశ్యమేవైవ్యమితి భావః. తదుక్తం కావ్యప్రకాశే— 'అసన్నితోఽథోఽభిహితాన్వయేపదార్థాంతర మాత్రేణాన్వితాభిధానేఽన్విత విశేషస్త్యవచ్య ఏకేత్యుభయమతేఽప్యపదార్థ ఏష వాక్యార్థః' ఇత్యాది సర్వం మనసి నిధాయాహ—ఇయతీతి. గమనికా గమ్యతే జ్ఞాయతేఽనయేతి గమనీ గతిః, అల్పగమనీ గమనికా. కరణే ల్యుటి టిత్వాత్ జీపి 'అల్పే' ఇతికని చ 'కేణః' ఇతి స్రస్యః.

ఉభయశక్తిమూలముదాహరణి—విజితేతి. అత్ర ప్రకృతే నిర్జితారింగళోఽన్యత్ర త్రిపురాంతకః, మూర్తా విలసత్సర్వమంగళః, కల్యాణమూర్తి రిత్యర్థః. అన్యత్ర పార్వతీపరిచ్ఛిన్నార్థదేహ ఇత్యర్థః. రాజమాఖిర రాజోత్తమః, అన్యత్ర చంద్రకేఖరః.

అర్థశక్తిమూలత్వమితి. శబ్దపరివృత్తిసహితత్వాదితి భావః. అత్ర ప్రతీయ మానేనాప్రకృతేన శంకరేణ ప్రకృతస్య రాజ్ఞ ఉపమానోపమేయభావో యథేవా దివాచకాప్రయోగా ద్యమృత ఇత్యాశయేనాహ—ప్రతాపేతి.

అథ సంగ్రహకారికోద్దేశక్రమప్రాప్తౌ గుణాలంకారౌ ఽచూపక్రవ్యత్వేనోపేత్యనుచీకటాహన్యామేనాదౌ తావద్వృత్తిశబ్దవాచ్యత్వసామ్యాచ్ఛబ్దవృత్తినిహ

తత్ర—

*అత్యంతసుకుమారా ద్వా శృంగారకరుణా మతౌ,

అత్యుద్ధతరసా రాద్రబీభత్సే పరికీర్తితౌ.

౧౭

హాస్యశాంతాద్భుతాః కించిత్సుకుమారాః ప్రకీర్తితాః,

ఈషత్ప్రేక్షా సమాఖ్యాతౌ రసా వీరభయానకౌ.

౧౮

యత్ర శృంగారకరుణావతికోమలేన సందర్శేణ వర్ణ్యతే తత్ర
కైశికీ యత్ర రాద్రబీభత్సావతిప్రేక్షా సందర్శేణ ప్రతిపాద్యతే
తత్రారభటీ యత్ర నాతిసుకుమారా హాస్యశాంతాద్భుతా నాతిసుకు
మారేణ సందర్శేణ సంగ్రహ్యంతే తత్ర భారతీ. యత్ర నాతిప్రేక్షా
వీరభయానకౌ నాతిప్రేక్షా సందర్శేణ నిర్వాప్యతే తత్ర సాత్వతీ.
యథాక్రమ ముదాహరణాని.

తత్ర కైశికీ యథా—

జితమదనవిలాసం కాకతీయాన్వయేందుం

నరపతిమనిమేషం ద్రష్టు మాశంసినీనామ్,

సపది విరచితాఽఽసీ దంగనానా మపాంగై-

ద్వి కువలయదామశ్యామలా తోరణశ్రీః.

౧౯

ఆరభటీ యథా—

ఖడ్గాఘాతనికృత్తశాత్రవశిరోనిష్ఠ్యాతరక్త చ్చటా

పజానంతరం కైశిక్యాదిస్వకూపనిరూపణం ప్రతిపాద్యతే—అథేత్యాదిని. గతాగ్ర
మేతత్.

౧౫-౧౮

కైశికీ ముదాహరణి—జితేతి. జితమదనవిలాసమిత్యనేన నూచితైర్లోకోత్తర
రూపయావనాద్యుద్దీపనవిభావై ర్నరపతిమంగనానామితి చాలంబనవిభావైనిమేషం
ద్రష్టుమాశంసినీనాం కామినీనామిత్యేత్సుక్యాదివ్యభిచారిభావైద్వివిధమలయేత్యు
పమా భూషితైరప్యపాంగైరత్యుభావైశ్చసంయుక్తకోమలవర్ణసందర్భసహకృతైః
ప్రతీయమానో రససార్వభౌమశృంగారః కాకతీయాన్వయేందుం నరపతిం కైశి
విశేషణద్యయనూచితమహాకులీనతాదిగుణగరిమగంభీరవిదగ్ధనాయక విషయతయా పరి
పోషతిభూమిమనుభవతీ త్యత్రేయం కైశికీ.

౧౯

ఆరభటీ ముదాహరణి—ఖడ్గేతి. ఆత్రలాలాదినిరసనవాచినా నిష్ఠ్యాతరక్తజ్వేనోప

చారాన్నిర్గమనమాత్రముచ్యత ఇతి చారుత్వాతిశయః. తదుక్తం దండినా—

జాలైరుద్యుటశస్త్రఘట్టనభవత్సృరన్ములింగోత్కరైః,
స్తానానృక్పీశితాస్థిఖండవికటసూలోజ్జ్వలాంగారకై-
రుచ్చుండ శృలమర్రిగండనృపతేః క్రోధాగ్నిరాయోధనే. ౨౦

భారతీ యథా—

బొన్నత్యం మహదన్యదేవ మహితః కోఽప్యేష గంభీరీమా
కావ్యన్యా సరణిః ప్రతాపయశసోరవైవ బౌహ్వోః ప్రథా,
సర్వం నూతనమేవ రుద్రనృపతేజ్జానే న తన్నిర్మితౌ
సామగ్రి చతురాననేన కియతీ కీదృక్క్వా వా కల్పితా? ౨౧

సాత్వతీ యథా—

దూరాదాకర్ణ్య విశ్వప్రసృమరమహసో వీరరుద్రస్య జైత్ర-
ప్రసానారంభభేరినిదమరిస్సపాః పూర్ణకర్ణజ్వరారాః,
ఆరుహ్యద్రిక్ విశంతో గహనమతిమహాత్మకౌక్యకేళా-
స్త్రాయధ్వం ముంచతేతి ప్రతిన్యపతిధియా పాదపాన్పార్థయంతే.

‘నివృత్తోద్గీర్ణవాంతాదిగాణవృత్తివృత్తాశ్చయం, అతిసుందరమన్యత్ర గ్రామ్య
కత్యం విగాహత’ ఇతి. స్త్యానం ఘనీభూతమస్పృగ్యేషం పిశితాస్థిఖండానామితి
బహువ్రీహిః. చలమర్రిగండేతి శౌర్యాతిశయనూచకం చిరుదనాను. అత్ర ఖడ్గాది
శస్త్రోల్లాసాది నూచితో రాద్లో రక్తమాంసాదినూచితో బీభత్సశ్చ పరస్పరం
ప్రధానోపసర్జనభావాపన్నౌ పరుషవర్ణవికటబంధేన ప్రతిపాద్యతే. ౨౦

భారతీముదాహరతి— బొన్నత్యమితి. అత్ర సర్వత్ర యథాక్రమం
కిమన్య శబ్దావనిర్వచనీయత్వలోకోత్తరత్వప్రతిపాదకా. అతఏవ రుద్రనృపతే
స్సంబంధి సర్వమాన్నత్యాదికం నూతనమేవ. సామగ్రితి. బ్రాహ్మణాదిష్యుఃసంతాత్
సామగ్రిత్య శబ్దాత్ స్త్రియాం జీవృత్యయో జైకల్పికః పితృరణసామధ్యైర్లభ్యతే.
తదుక్తం. వామనేన - ‘వ్యుత్పత్తిర్కరణాదీకాణో బహుళ’మితి. జాన ఇతి.
‘అనుపసర్గాద్జ్ఞ’ ఇత్యాత్మనేపదమ్. అత్ర సంయుక్తమృదువర్ణబంధేనాద్భుతరస
ప్రతిపాదనాదాహరతి. ౨౧

సాత్వతీముదాహరతి— దూరాదితి. విశ్వప్రసృమరమహసో విశ్వవ్యాపి
తేజసః, ‘స్పృశ్యుడః క్వరచ్.’ జైత్రయాత్రారంభభేరిభాంకారాకర్ణనేనైవ కాండి
శికానామరిధూపతీనాం దూరత ఏవ సమరకథేతి భావః, అత్ర వికటబంధపరుష
వర్ణసందర్శన భయానక ప్రతిపాదనాత్పత్యశీ. ౨౨

* మధ్యమారభటీ త్వన్యా తథా మధ్యమకైశికీ,

వృత్తి ఇమే ఉభే సర్వరససాధారణే మతే.

౨౩

అనయోః స్వరూపమ్.

మృద్వర్ణైః పృథగ్విభజితా మధ్యమకైశికీ,

శృంగారకరుణయోరతిసుకుమారయో రల్పప్రేమతన్వం న దూష్యతే.

కిం త్వతిప్రేమసందర్భో నేష్యతే; ప్రతికూలవర్ణ రూపదోషాపత్తేః.

* మధ్యమారభటీ ప్రేమార్థే నాతిమృదుక్రమా. ౨౪

అతిప్రేమయోరపి శాస్త్ర బీభత్సయో రీషన్మృదుబంధో న దూష్యతే అతిమృదుసందర్భ స్తు విరుద్ధః.

మధ్యమకైశికీ యథా—

అసన్నేఽపి మహోత్సవే కథ మితస్త్వత్వా ప్రవాసం వ్రజే?

ద్ధిగ్ధిక్ సాహసమావయోర్విఘటనం కోవా విధిః కాంక్షతి?

ఇత్థం స్వప్ననివారితప్రియతమప్రస్థానబుద్ధిస్తతో

బుద్ధ్యా మూర్ఛతి కాకతీయనృపతే! త్వదైవరినారీజనః. ౨౫

అథ మతంతరానుసారణే సర్వరససాధారణం వృత్తివ్యయమాహ—మధ్యమేతి.

అనయోః క్రమేణేవతోమలేవత్ప్రేమయోరతిప్రేమాతికోమలరసాను ప్రజేతో న వికోధాయేతి వ్యుత్క్రమేణ ప్రతిపాదయతి—మృద్వర్ణ ఇత్యాదిహ. న దూష్యత. ఇత్యేతదధ్యాయత్య వ్యాచక్షే—శృంగారేతి, కిం తస్మిన్ దుష్టమిత్యా కాంక్షాయమాహ—కింత్యితి, విపత్నే విపత్నే దండమాహ—ప్రతికూలేతి, రసాననుగుణత్వం ప్రాతికూల్యమ్.

ఏతదైవసరిత్యం మధ్యమారభట్యామిత్యాహ—మధ్యమేతి.

మధ్యమకైశికీమదాహరతి—అసన్న ఇతి. త్వత్వై, మహోత్సవమితి శేషః. ఇత సర్వసౌభాగ్యనిధేర్నివాసాదిత్యర్థః. కథం ప్రవాసం వ్రజే? గర్హితమేత దితి భావః. 'విభాష కథమితి' శ్చేతి గర్హాయాం లిङ్. ధిగ్ధితి. 'నిత్యవీప్సయా' రిత్యాభిజ్ఞ్యే ద్విరుక్తిః. కో వావిధిః. న త్వమేవం సాహసక ఇతి భావః. త్వదైవ రినారీజనః. త్వయా వియోజితభర్తృక ఇతి శేషః. అత్రేవత్ప్రేమసందర్భా శంగారసంక్షిప్తః కరుణో రసః ప్రతిపాద్యతే.

౨౫

మధ్యమారభణీ యథా—

మాంసకీకససంకీర్ణాః ప్రసరద్రుధిరాపగాః,
వసాకర్దమితా యుద్ధే భువోఽంధసుభతైః కృతాః. ౨౬
ఏవం రసాంతరేష్య ప్యుదాహరణం ద్రష్టవ్యమ్.

వైదర్భ్యాదితీనాం శబ్దగుణాశ్రితానామర్థవిశేషనిరపేక్షతయా
కేవలసందర్భసౌకుమార్య పౌఢత్వమాత్రవిషయత్వాత్కైశ్చాదిభ్యో
భేదః సందర్భస్యాతిమృదుత్వమసంయుక్తకోమలవర్ణబంధత్వమ్, అతి
పౌఢత్వం పరుషవర్ణవికటబంధత్వమ్. సంయుక్తమృదువర్ణేష్విషన్నమృదు
త్వమ్, అవికటపరుషవర్ణేష్విషత్పౌఢత్వమ్.

మధ్యమారభణీయథావరతి—మాంసేతి. ఆశ్రేవన్నుదుసందర్భేణ బీభత్సః
ప్రతిపాద్యతే. ౨౭

అథ వైదర్భ్యాదీనాం మతభేదేన సృత్తిశబ్దవాచ్యత్వసామ్యాత్ కైశ్చా
ద్యనంతరం తన్నిరూపణం చిక్షేద్దుః ప్రథమం తావత్తదంతర్భాసం వారయతి.—
వైదర్భ్యాదీతి. తత్స్వరూపమాహ—శబ్దగుణాశ్రితానామితి. మాధుర్యాదిపర
తంత్రాణామిత్యర్థః. యద్యపి సహృదయహృదయానామాహ్లాదకః శృంగారాదిభర్త
మాధుర్యం, చిత్తవిస్తార రూపదీప్తిజనకో రాద్రాదిభర్తః, శుష్కేంద్రసానల
వదమల జలవద్యా యథాయోగం సహసా సహృదయహృదయవ్యాపీ సర్వరసభర్తః
ప్రసాదః, తథాపి తేహం శబ్దగుణత్వమాత్రధర్తస్య శౌర్యాదీరాకారధర్తస్య
మివోపచారికమ్. తదుక్తం ధ్వన్యాచారైః—‘శబ్దధర్తస్య వైషమన్యాశ్రితత్వేఽపి
శరీరాశ్రితత్వ విష శౌర్యాదీనా’ మితి. తదాశ్రితత్వం చాసాం కావ్యప్రకాశే—
మాధుర్యం వ్యంజకైర్వర్ణైరపనాగరికేష్యతే, ఓజః ప్రకాశకైస్తైస్తు పరుషాణా
మలా పరైః కేహంచితా వైదర్భీప్రముఖా రీతయోమతాః’ ఇతి. ఫలితమాహ—
అర్థవిశేషేతి. మాధుర్యాదిపరవ్యవసితత్వేన శృంగారాది నిరపేక్షత్వాదిత్యర్థః. వైద
ర్భ్యాదీనాం రసాశ్రితమాధుర్యాది శబ్దధర్త (పర)త్వం, కైశ్చాదీనాం తు సాహ
దేవ రసవ్యంజక (పర)త్వ మితి మహాస్పేద ఇతి భావః. తదుక్తం ధ్వన్యాచారైః
—‘శబ్దతత్త్వాశ్రయాః కాశ్చిదర్థతత్త్వాశ్రయాః పరాః’ ఇతి. ‘టవర్ణ మ్లితా
స్సవిర్భాస్సవిస్వవర్ణాంత్యకేఖరాః, లఘుశేఫలకారా చ కోమలాః పరిక్షీర్తితాః.
శశేణి యస్య కన్యాపి యోగ ఆద్యత్పతీయయోః, స్వోత్తరాభ్యాం తుల్యయోర్యా
పరుషాష్టగణశ్చపే.’ ఇతి కోమలవర్ణసంగ్రహః. యద్యా—శబ్దః పదరచనాత్మకః,
తద్గుణా ఓజః ప్రసాదాదయః, యదాహవామనః—‘ఓజః, ప్రభృతయోబంధగుణా’ ఇతి.

— వైదర్భ్యాదిరీతిస్వయాపనిమాపణమ్, ౧౭

అథ రీతీనాం స్వయాపముదాహరణం చ

* రీతి ర్నామ గుణాశ్చిప్తపదసంఘటనా మతా.

సా త్రివిధా, వైదర్భీ గౌడీ పాంచాలీ చేతి

* బంధపారుష్యరహితా శబ్దకాతస్యవర్జితా,

నాతిదీర్ఘ సమాసాచ వైదర్భీ రీతిరివ్యతే.

౨౭

యథా—

కాకతీయనచేంద్రస్య క్షీరిచందనచర్చనమ్,

దిగంగనా వితన్వంతి వతంశీకృతతద్గుణాః.

౨౮

యథావా—

వితరణగుణలీలే తోషితాశేషలోకే

విభవతి నరనాథే కాకతీయాన్వయేందా,

అథ రీతినామాన్యములు మాహ—రీతి రీతి. గుణాశ్చిప్తపదసంఘటనా మాధుర్యాది పరతంత్ర శబ్దసందర్భ ఇత్యర్థః. యద్వా-ఓజః ప్రసాద దివిష్టపదరచ సేత్వ్యర్థః.

విదర్భ్యాదిదేశీయవిదగ్ధజనపరిగ్రహేణ వైదర్భ్యాదిసంజ్ఞికానామతాసాం విశేష లక్షణాని విషయవ్యాప్త్యర్థం ప్రత్యేకముదాహరణద్వయంచ క్రమేణాహ— బంధేతి, బంధపారుష్యం దుస్సంధికృతం శబ్దకాతస్యం పరుషవర్ణారబ్ధం, సభాగ్రస్య వశబ్దస్యాతి దీర్ఘసమాసేత్వసేన 'సుప్తు' చేతి సమాసః. ఏలేనాత్ర సమాసా మధ్యమసమాసా చ వివక్షి తేతి బోధవ్యమ్. తదుక్తం—'అవృత్తి ర్నధ్యవృత్తిర్యా మాధుర్యే ఘటనా తథేతి, ౨౭

ఉదాహరణి.—కాకతీయేత్యాది. వతంశీకృతేత్యత్ర—'వప్తిభాగురిల్లోప మనాప్యో రుపసర్గయో' రీతి పచనాదకారలోపః. ౨౮

వితరణేతి, విభవతి ప్రభా సతి, క్షీరిసురజనాః బ్రాహ్మణజనా స్తేషాం సమూహ ఇతి జనశబ్దాంతాత్ 'గ్రామజ' సేత్యాదినా తల్పిత్వయః. 'ఖండికాదిభ్య' శ్చేత్యత్ర సామూహికేషు తదంతవిధిర స్తీతి జ్ఞాపనాత్. ఆత్మోదాహరణద్వయేఽపి కోమలవర్ణ రత్నసమానైర్నరుబంధేన చ కీర్త్యదార్యాదుదీపసవిభావవ్యంగ్యశ్చ గారగ తాహ్లాద కత్వలక్షణమాధుర్యప్రతిపాదనా ద్వైదర్భీరీతిః. ఆత్ర యద్యపి క్షీరిచందనచర్చన మిత్యాదౌ శేషసంయోగః, తోషితాశేషేత్యాదౌ శకారషకారా చేత్యేషమల్పశః తరుషవర్ణాస్సంతి; తథాపి న మాధుర్యభంగః, అత ఏవానందవర్ధనాచార్యైః—'శబ్దచ

సురతరుగణనాయాం కామధేనుప్రసంగే
 ఊతిసురజనతేయం వీతకాతూహలాఽఽసీత్.

౨౯

యథా—

ప్రచండతరదోర్దండఖండితారాతిమండలః,
 బిభర్త్యుర్వీధురాం గుర్వీం ప్రభవన్నంధ్రభూపతిః. 30
 ఉద్యద్దోస్తస్మింభ ఖడ్గస్త్రుటదరిమకుటాటోపసంజాతరాహుః—
 భ్రాంతిభ్రశ్యత్పతంగాభయకరణచణస్సారనాసీరరేణుః,
 అంధ్రక్షౌభ్రురాఽదధికరణధురా భిన్నమత్రేభకుంభ
 ప్రోద్యన్తుకౌఘతారాప్రకరపరివృతా స్వర్వధూవక్త్రచంద్రాః.
 * పాంచాలరీతి రైవదర్భి గాడీరీతుభయాత్తికా.

యథా—

జేతుఃకాకతివీరరుద్రనృపతేరైత్రప్రయాణోఽస్థితే

శఫసంయోగవృద్ధశ్చాపి భూయనా, విరోధినస్సుశృం గాశే తేన వర్ణా రసచ్యుతాః
 ఇత్యైత్ర భూయసేతుక్తం. ఏవముత్తరత్రాపూహనీయమ్. ౨౯

గాడియూమా—ఓజఇతి, అత్రాజశ్చజ్జేనసమాసభూయస్త్యముచ్యతే, కాంతి
 శబ్దేన చోద్యుటపదత్వం.

ఉదాహరణి—ప్రచండేతి, ఉర్వీధురాం భూభారం, 'ఋహ్నురబ్జూ' రిత్యా
 దినా సమాసాంతోఽచ్చురీత్యయః. 30

ఉద్యదితి, అత్ర ఖడ్గోస్త్రుత్ ప్రతిభటముకుటేషు స్వర్భామభ్రాంత్యాకాం
 దిశీకస్య భానో రభయకరణచణత్వం నాసీరశణోరుత్ప్రేక్ష్యతే. తేనాస్యనూర్వాస్త
 మయప్రతితజనకం తన్నండలావరణం గమ్యతే. తతశ్చ వీరవరణోఽనుకతయా సమా
 గతాపురోముఖానాం చంద్రశ్చేన దర్శితే కుంభయుగళోద్గత మాక్తికానాం తారా
 త్వేన చ కూపతాద్రణధురాయా రజనీత్వం గమ్యతే. న చానేకనిశానాథకథనం
 దోషాయ; వీరరుద్రవిక్రమవిహ్వలీకృతచేతనాం తద్వైరివీరాణాం తిథాత్వేన
 ప్రతీతే. అత్ర పరుషవర్ణసందర్శణ సమాసభూయస్త్యేన చ రౌద్రరసగడిప
 కత్వ ఉత్పాదః ప్రతిపాదనాద్గాడియా. 30

పాంచాలీ మాహ—పాంచాలేతి.

ఉదాహరణి—జేతురీతి, నభస్యంతరితే. భూవిభ్రమం భూభావం, విభ్రాతిసతి,
 వియద్ధీర్నికా మందాకినీ, విశంకటాభ్యాం విశాలాభ్యాం తటిభ్యాం దీర్ఘాసతి మర్త్యసదీ

క్షోణీరేణుభరే నభస్యతి భృశం భూవిభ్రమం బిభ్రతి,
జాతామర్త్యనదీవిశంకటతటిద్విష్టా వియద్ధిర్నికా
గాఢం గూఢతమా చ గౌతమనదీ పాతాళగంగాయతే. 32

యథా చ—స్థానే తచ్చలమర్తిగండవృపతే! త్వష్టాభోగీ ద్విష్ట-
త్ప్రజై ర్యత్పరితోషమేతి సతతం కిం త్వేతదత్యద్భుతం!
వీతేన ప్రతిపక్షపార్థివయశఃక్షీరేణ గౌరత్వపం
య త్వంవర్ధయతి త్రిలోకభరితాం త్వష్టి-ర్తిలక్ష్మీసుధామ్. 33

—శయ్యానిరూపణమ్. ౧—

అథ శయ్యా—

*యూ పదానాం పరాఽన్యోన్యమైత్రీ శయ్యేతి కథ్యతే,

యథా—

దాతుః కాకతివంశమండనమణేర్ని స్సీమవిశ్రాణన
స్థాఘాలంఘితకల్పపాదపగుణప్రాధేరగాఢాజనః,
బిభ్రచ్ఛారదకౌముదీపరిమళం సామంతసీమంతిన్-
గండాభోగనిరూఢపాండిమధురం ధత్తే యశః స్త్రాయశః. 34

భాగీధీ జాతా, తథా గూఢతమా రజోమయభూమేరథోవర్తమానా గౌతమనదీ,
పాతాళగంగాయతే భోగవతి భవతీత్యహా! మహదద్భుతమితి భావః. 32

ప్రాస ఇతి. సర్పాణాం నాతాహరత్వాత్ప్రజ్ఞోరగస్య ద్విష్టత్ప్రగపరిపుష్టత్వం
నాద్భుతమితి భావః. తర్హి కిమద్భుతమిత్యాకాంక్షాయామేతదిత్యాహ—వీతేనతి.
'పయఃపానం భుజంగానాం కేవలం వివృద్ధయ' ఇతి లోకప్రసిద్ధం. ఆత్మపునరధికతర
సుధావృద్ధయ ఇతి మహదద్భుతమితి భావః. త్రిలోకభరితామితి, త్త్యవయవో
లోక త్రిలోకః కాకపార్థివాదిత్వా నృధ్యమపదలోపీ సమాసో న ద్విగు రితి ప్రతి
పాదితం త్రిలోకజనసీమిత్యత్ర ప్రథమశ్లోకే, ఆత్రోదాహరణద్వయేఽపి పూర్వోక్త
రీతిసాంకశ్యేణాద్భుతరసప్రతిపాదనా త్పాంచాలి. 33

అథ రీతయశ్చేయతీ త్వత్త చశబ్దసముచ్చితయోశ్శయ్యాపాకయో ర్నభ్యే
శబ్దధర్మత్వసామ్యా ప్రీత్యవంతరం శయ్యా మాహ—యపదానాతి. పరాఽన్యోన్యమైత్రీ,
అన్యోన్యస్య మైత్రీ, వినిమయాసహిష్ణుత్వమిత్యర్థః. ఆత ఏవాస్యా రీతిభ్యో భేద ఇతి
భావః.

ఉదాహరణి—దాతురితి. గతాన్ధమేతత్.

అత్ర పదవినిమయాసహిష్ణుత్వాద్భంధస్య పదానుగుణ్యరూపా శయ్యా.

—ॐ ద్రాక్షాదిపాకనిరూపణమ్, ॐ—

అథ ద్రాక్షాదిపాకాః—

*అర్థగంభీరియా పాకః స ద్విధా హృదయంగమః,

ద్రాక్షాపాకో నాభికేరపాకశ్చ ప్రస్ఫుటాంతరా.

3౫

యథాక్రమం స్వరూపముదాహరణం చ—

*ద్రాక్షాపాకస్య కథితో బహిరంతస్స్ఫురద్రసః,

యథా—

స్వరస్తేరాన్యందస్తి తమధురసారభ్యసుభగా-

న్దనాగ్నీడాజాడ్యాన్ ప్రణయరసక్లౌలభరితాన్,

అక్షే లక్షణం యోజయతి—అత్రేతి.

పరిశేషత్వాకమాహ—అథేతి. అర్థస్య శృంగారాదేర్గంభీరియా ఆస్వాద్య మానతావిశేష ఇతి షష్ఠీ సమాసః ‘పూరణగుణేత్వాదినా నిషేధస్తు ‘తదశిష్యం సంజ్ఞా ప్రమాణత్వా, తద్యత్పరమం ప్రసజ్యే’తేత్వాదిపాణిని దశబరస్వామి ప్రముఖమహపురుషప్రయోగదర్శనాదనిత్య” ఇతి పదమంజరీకారః.

3౫

ద్రాక్షాపాకముదాహరతి.—స్వరేతి. విషయమాత్రవిక్రందివిరహిణో విశృంఖలవృత్తిత్వమదమంధరత్వాదిగుణశీఘ్రాః స్తేరాః, తదుక్తం భావప్రకాశే—‘ఆపరిచ్ఛిన్న విషయం మదమంధరమీరితం, స్ఫురదూర్భిషక్తితారం యత్తత్తేనమితి కథ్యతే’ ఇతి. తేచ స్వరప్రధానాః స్వరస్తేరాః మందస్తితా హాసగర్భాః సంభోగాత్సుక్యనూచకాః మధురాః సంతాపనారాః సారభ్యేణ పద్మినీజాతేః స్వాః స్థితనిమిత్తేన ముభగాశ్చ యే తథోక్తాః, ‘కటాక్షైర్హాసగర్భైః స్తు సంభోగాత్సుక్యభావనాత్, శీతలీక్రియతే తాపో యేన తన్నధురం స్పృశ’ మితి చోక్తేః నాయికాయాః ప్రాథత్యా న్దనాగ్నం ప్రిడా జాడ్యం యేషం తే తథోక్తాః, అత ఏవ స్వానుకూల్యప్రకాశకాః, తదుక్తం—‘సప్రీడాలోకనేనైవ స్వానుకూల్యప్రకాశన’మితి, ‘విస్రంభే పరమాం కాష్ఠా మారుధేదర్శనాదిభిః, యేనాంతరంగం ద్రవతి స స్నేహ ఇతి కథ్యత’ ఇత్యుక్తలక్షణః స్నేహః ప్రణయశబ్దేన వివక్షితః, స ఏవ రసో ద్రవద్రవ్యం తస్యాఽంతరంగవారిధివాస్తవ్యస్య కల్లోలైర్నహోర్దిభిర్భరితాః, ప్రేమదానునైవైర్భయః ‘ద్రవీధూతం మనో యత్ర దర్శనే ప్రేమదాయ తిదితి లక్షణాత్, కృతానేకస్కంధాః, ప్రియ

కృతానేకస్కంధాన్తనసిజసహస్రాణి సృజతః
కటాక్షాన్వామాక్షీ కిరతి పరితో రుద్రనృపతిమ్.

31

*స నారికేళపాకస్సాస్య దంతర్హాఢరసోదయః.

యథా—

లీలావిభ్రమపూర్వరంగముదితం తారుణ్యమేత్య త్రపా

నేపథ్యాంతరబింబితస్తరక శాలాన్యప్రపంచశ్రియః,

సఖ్యః పశ్యత కాకతీయనృపతౌ భావానుబంధోజ్జ్వలః

కోఽప్యస్యాస్తరశభ్రువో విజయతే శృంగారనాట్యక్రమః. 32

అత్ర స ద్రాగర్థప్రతీతిః ఏవం వస్త్యలంకారప్రతీతావపి ద్రష్టవ్యమ్.
పాకాంతరాణి మధుక్షీరాదీని యథాసంభవమూహ్యని.

—కావ్యవిశేషనిరూపణమ్ —

అథ కావ్యవిశేషాః.

సృష్టిప్రతిఘాతేనాత్మకృత్యభరణ చ యథాక్రమమాసారప్రసారాభ్యామంగీకృతత
రంగభంగికౌ ఇత్యర్థః. అత ఏతే సోత్సుకౌ స్తరంగితా శ్చ, తనుక్తం—‘సోత్సుకం
తద్యదాలోక్య భూయో భూయోఽవలోకనం, కల్లోల ఇవ యః కాంతివిచ్ఛేదస్తత్ర
రంగిత’ మితి. మనసిజసహస్రాణి సృజతః విరక్తస్యాపీతి భావః. ‘యద్దగ్ధ శేవిరక్తోఽపి
తుర్యత్యేతత్స నున్నథ’మితి లక్షణాదేతే సమన్తథా ఉచ్యంతే. ఏవం విధాన్మటా
క్షా, వామాక్షీ మనోహరనమనా, రుద్రనృపతిం పరితః సర్వతః, కిరతి. ‘ఆభిరః
పరిత’ ఇత్యాదినా ద్వితీయా. కటాక్షలక్షణం తు సంగీతరత్నాకరే—‘యద్దతాగత
విక్రాంతి వైచిత్ర్యేణ వివర్తనం, తారకాయాః కలాభిజ్ఞా స్తం కటాక్షం ప్రచక్షిణే’
ఇతి. ఆత్రేవం సమస్తసహస్రశృంగారస్య పాతసమయేఽప్యాస్వాద్యమానత్వాదం
తర్కహీన్య స్ఫురణం ద్రష్టవ్యమ్.

32

నారికేళపాకముదాహరణి—రీతేతి. విస్తరణ వ్యాఖ్యాతమేతన్నాయికా
ప్రకరణే మధ్యమోదాహరణప్రస్తావే.

33

లక్ష్మీలక్షణం యోజయతి—అత్రేతి. ఏవం వ్యాఖ్యానసాక్షేతత్వాన్నగుత
మర్థప్రతీతి రిత్యర్థః. ద్రాక్షపాక నారికేళపాకావధస్య రుతవిలంబితప్రతీత్యోగః పరాం
శోటిమాహుఢౌ, అతస్తదంతరాశవర్తిన్యా మధ్యమప్రతీతేరనేకవిధత్వాత్తదను
సారణ కదలీరసాలాదిపాకాస్సయమూహ్య ఇత్యానా—ఏవ మితి.

ఇథం కావ్యసామగ్రిం నిరూప్య తచ్ఛేదా నిరూప్యంతే—అథేత్యాదినా.—

వ్యంగ్యస్వప్రాధాన్యప్రాధాన్యభ్యామస్ఫుటత్వేన చ త్రివిధం కావ్యం. వ్యంగ్యస్వప్రాధాన్యే ఉత్తమం కావ్యం ధ్వనిరితి వ్యపదిశ్యతే. అప్రాధాన్యే మధ్యమం గుణీభూతవ్యంగ్యమితి గీయతే. వ్యంగ్యస్వాస్ఫుటత్వే ౭ ధనుం కావ్యం చిత్తమితి గీయతే.

ధ్వని ర్యథా—

స్వామి! స్తోత్రమహీధరా నిమగ్ధునా నీచైర్విధత్సే కుతో?

గాధానంబునిధీన్మరోషి? కురుషే కిం దిక్పతీనల్పకాః?

ఇతిం పార్శ్వచరానులాపమఖిలం న్యక్కుత్స్య ధర్మైషిణా

నృప్తః పర్శభువా గుణైకవనతిశ్రీవీరరుద్రో నృపః.

3౮

అత్రి ప్రతాపరుద్రస్య కులశైలాతిశాయినమున్నతత్వమతినముద్ర గాంభీర్యం లోకపాలాధికమైశ్వర్యం చ ధ్వన్యతే. తథా కులశైల పయోనిధిలోకపాలనిర్మాణసంరంభాతిశాయినర్వవిలక్షణం కాకతీయ నిర్మాణవైభవమితి చ వ్యజ్యతే.

తేషాం సామాన్యతస్వరూపనిరూపణపూర్వకం విభాగమాహ—వ్యంగ్య స్వేతి. ప్రాధాన్యాదిమిత్రవశాదుత్తమాదికావ్యానాం ధ్వన్యాదిసంజ్ఞాప్రవృత్తిరిత్యాహ—వ్యంగ్యస్వప్రాధాన్య ఇత్యాదినా. యథా లోకే కస్యచి ద్వస్తున స్సంజ్ఞాసార్థం ప్రదీపాదావివ వ్యంగ్యార్థమేవ వాచ్యవాచకవైచిత్ర్యాదౌ మహాకవిప్రవృత్తేర్వ్యంగ్యస్య మధ్యే విశ్రాంతివిరహేణ స్వపర్యంతం సహృదయహృదయాకర్షణాచ్చ తస్య ప్రాధాన్యవిత్యనసంధేయం. తద్విరుద్ధమప్రాధాన్యమ్. తచ్చ వ్యంగ్యస్య చారత్వా పకర్షోపాధిక్యతం న స్వాభావికమితి గుణీభూతవ్యంగ్యమిత్యత్ర చ్ఛిప్రత్యయేన ముచ్యతే. ఆధమకావ్యస్వాస్ఫుటవ్యంగ్యత్వేన నీరసత్వాత్కేవలవాచ్యవాచకవైచిత్ర్యాశ్రయత్వేనాతేఖ్యప్రఖ్యాత్వాచ్చిత్రిశబ్దవాచ్యత్వం. తచ్చ శబ్దార్థాలంకారయో ర్వాస్యసమాసాభ్యాం నిబంధనే శబ్దచిత్రమర్థచిత్రముభయచిత్రం యేతి ప్రేధా విభిద్యతే.

తత్త్ర ధ్వనిముదాహరణి—స్వామిన్నితి. అల్పకౌనత్యల్పకా, అనులాపం ముచుర్భాషా, మసకృత్కృతనమితి యావత్. ధర్మైషిణా న కు కులాచలాద్యుప మైషిణా, గుణైకవనతిః న పునరచలాదివక్తృకగుణాధారా.

3౯

ఆత్మోన్నత్యాదివ్యంగ్యస్వాగుణాధత్వాద్యపకర్షనిమిత్తాభివాత్సాహిధాన్యోత్త మకావ్యత్వమేతత్వభిప్రాయేణాహ—ఆత్మేతి.

గుణీభూతవ్యంగ్యం యథా.—

ప్రత్యగ్రప్రసరత్ప్రతాపవిభవవ్యాప్తాఖిలాశాంతరే
విశ్వత్రాతరి వీరరుద్రనృపతౌ సింహాసనాధ్యాసినీ,
అస్థానీ సముపాగతైర్నృపవరైస్తాస్తాస్తథా దర్శితా
శ్చేష్టా యాభిరముష్య కాకతివిభోర్ద్వస్త్రిః కృపార్ద్రీకృతా.

అత్ర ప్రాప్తాభిషేకమహోత్సవస్య ప్రతాపదుద్రదేవమహారాజస్యా
గ్రే శరణార్థినాం పార్థినానాం తథావిధకార్యణ్యోక్తిపునఃపునఃప్రణా
మాదికం వ్యంగ్యం తాస్తా శ్చేష్టా దర్శితా ఇతి వాచ్యా దనతిశాయీతి
గుణీభూతవ్యంగ్యతా.

చిత్రం త్రివిధం. శబ్దచిత్రమర్థచిత్రముభయచిత్రం చేతి తత్ర
శబ్దచిత్రం యథా.

క్షోణీరక్షణదక్షిణాః క్షతజగత్క్షోభాద్దురీక్ష్యక్రమాః
క్షుద్రక్షత్రియపక్షశిక్షణవిధౌ ప్రోక్షిప్తకౌక్షేయకాః,
ఉద్దామోద్యమనస్య రుద్రనృపతేద్దోర్దండయోశ్చండయో
ర్గర్జద్భర్జనగర్వపర్వతభిదా దంభోళయః కేళయః.

౯౦

గుణీభూతవ్యంగ్యముదాహరణి—ప్రత్యగ్రేతి. అత్ర కార్పణ్యవచనాదిచేష్టా
విశేషరూపవ్యంగ్యస్య యాభిరముష్యేత్యాదివాక్యేనోక్తప్రాయత్వాదగుణత్యేన న
చారుత్వాతిశయ ఇత్యాహ—వాచ్యాదనతిశాయీతి.

శబ్దచిత్రముదాహరణి—క్షోణీతి. దురీక్ష్యక్రమాః, అభ్యాసజనితలాఘవాతిశ
యేన దురవబోధాయథప్రయోగపరిపాటికాః, క్షుద్రక్షత్రియపక్షోరాజపార్శ్వ
బలం, కౌక్షేయకః ఖడ్గః, కులకుక్షీత్యాదినా కైషికోధకఞ్ ప్రత్యయః, యదైత
త్సూత్రం భాష్యకాకో న మమృషే తదా 'దృతికుక్షీ' త్యాదినా ధకఞ్. స్వాధికః
కప్రత్యయః, అత్ర దోర్దండక్రీడానామశనిత్వరూపణం గర్వాణాం పర్వతత్వరూ
పణే హేతుః. అతః పరంపరికం రూపకం. తస్మిన్ సత్యపి కవేర్వృత్త్యనుప్రాస
ఏవాభినికేశాద్భజిత్రన్వైవ ప్రాధాన్యమర్థచిత్రస్య తు గుణభావ ఏవేతి నోభయ
చిత్రత్వమస్యేతి భావః.

౯౦

అర్థచిత్రం యథా.—

† ఖగ్గే జుజ్ఞవిజాంభీవ రిపుమహీణాహంజలిం బింబితం
పేక్షంతో జలభచ్చివాసకమళం మణ్ణంతి విణ్ణాణిణో,
మణ్ణే వీరపటవరుగ్దవిహుణో జణ్ణేసు ఘేత్తుం ఉణో
సిత్తీవ రిపుజీవిఅణ్ణ విహిణో జత్తస్స పీతంబుఅమ్.

రం

ఉభయచిత్రం యథా.—

విద్యాసముద్రే భువనైకభద్రే ప్రతాపరుద్రే జితవైరిభద్రే,
రత్నావినద్రే ధృతశౌర్యముద్రే కాంతేన పృథ్వీరమతే గుణార్ద్రే.
అత్రానుప్రాసోపమాభ్యాం చిత్రతా.

—అథ ధ్వనివిశేషనిరూపణమ్. ౧౭—

అథ ధ్వనివిశేషా నిరూప్యన్తే అత్ర ధ్వనే ర్లక్షణాభిధామూలత్వే

† ఖగ్గే యుద్ధవిజృంభితే రిపుమహీణాహంజలిం బింబితం
ప్రేక్షంతో జయలక్ష్మీ వాసకమలం మన్యంతే విజ్ఞానినః,
మన్యే వీరప్రతాపరుద్రవిభో ర్జన్యేషు గృహీతం పునః
సృష్ట్యై రిపుజీవితాని విధే ర్భూతస్య పీతంబుజమ్.

రం

అర్థచిత్రముదాహరణి—ఖగ్గ ఇతి జన్యేషు యుద్ధేషు యా తస్య చ్చుతిః [పత్ర
స్సేతి పాతే ప్రాప్తస్యేతి ఛాయ] శచ్చివాసేత్యత్ర లక్ష్మీశబ్దస్య 'దివచా మిథ స్స'
ఇతి పాక్షికో ప్రాస్యః. ఘేత్తుం ఉణో ఇత్యత్ర 'తుమునవ్యక్తౌను గ్రహే' రితి
తుముస్సృత్యయే గ్రహే ర్థరాదేశే ఘేత్తు వితి సిద్ధమ్. తస్మ్యేత్తరపదేన సంధ్యభావః
'పదయోస్సంధి' శ్వేతి వికల్పితత్వాత్. వీరపటవరుగ్దవిహుణో 'వాసమాస' ఇతి సమాసే,
వికల్పాద్విత్వాభావః. జితవైరిభద్రే ఎర్తమానాపదేశేన పరాసు వైరిప్రాణసంగ్రహణ
లంపరుస్య కమలభువః కమలావనేశనావకౌశాభావః ప్రతీయతే అత్ర ప్రతాపరుద్ర
ఖగ్గప్రతిబింబితే రిపుస్సపాంజలా జయలక్ష్మీవాసకమలత్వ మారోప్యతదపన్నావే నార్థ
సిద్ధేన బ్రహ్మసనకమలత్వప్రతిపాదనాదపన్నావాలంకారః. అత్రైవ కవేరభినివేశాద
స్వార్థచిత్రత్వమ్. పృథ్వీరమతే తు గుణభావపవతి నాన్రపుష్కలయ చిత్రత్వ
మితి భావః.

రం

ఉభయచిత్రముదాహరణి—విద్యేతి.

అత్రోభయత్ర కవేరభినివేశా ఉభయచిత్రత్వ మిత్యభిప్రాయేణాహ—అత్రే
తి. యద్యపేతత్వాచీనాలంకారకారైర్నోదాహృతం, తథాప్యవసంతరప్రాధాన్యే

నావివక్షితవాచ్యవివక్షితాన్యపరవాచ్యాన్యో ప్రథమం ద్వా భేదా
అవివక్షితవాచ్య స్వాంతంతరసంక్రమితాన్యంతరస్కృతవాచ్యతయా
ద్వివిధస్య వాక్యపదగతిత్వేన ద్వివిధ్యే చాతుర్విధ్యమ్ వివక్షితాన్యపర
వాచ్యస్య సంలక్ష్య క్రమవ్యంగ్యసంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యతయా ద్వా
భేదా. సంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యే శబ్దశక్తిమూలే వస్త్యలంకారరూప

శత్రుభేదద్వయవదుభయప్రాధాన్యేనాన్యపి సుపచత్వాదవిరోధః. కించ-పాదాంబు
జం భవతు వో విజయాయ మంజుముఞ్జరశివతమనోహరమంబికానామ ఇత్యన్త్రో
పమానుప్రాచయోనోన్యసిరశేషత్వేన సమప్రభావభావయోన్యంస్పష్టిమంగీకు
ర్వాణైః పూర్వైకవోభయచిత్రమధ్యంగీకృత్యతి కింజ్ఞేయం. నన్వేషాదాపార
ణేషు యథాయోగం విభావానుభవపీఠేషు కథనేన విరక్త్యుగారయోః పర్వసానా
తక్రమగుత్పమ్ సత్యం; శబ్దార్థాలంకారయోః యోగవివక్షితవిషయత్వాద్విధ్య
మానోఽపి రసో దివాచం ద్రప్రకాశశ్చ ప్రతీయతే. తద్గుక్తం కావ్యాలోక-
'రసభావాదివిషయవిషయావిరహే సతి, ఆలంకారినిబంధో యస్య చిత్రవిషయో మత'
ఇతి. ౪౨

ఏవం త్రివిధమపి కావ్యం సామాన్యతో నిహిష్య తత్ప్రత్యేకమకావ్యం ప్రపంచ
యితం ప్రతిపాదితే—అథేతి. విభజితే—ఆత్రేతి. ఆవివక్షితం వ్యంగ్యేన న్యగ్భా
వితం వాచ్యం యత్ర సోఽవివక్షితవాచ్యః. అన్యపరం వ్యంగ్యపరం రాజతాత్ప
రేణ్య రాజపురుష సేవనవద్యవ్యంగ్యపరత్వేనైవ వివక్షితం వివక్షితాన్యపరం తథాభూతం
వాచ్యం యత్ర స వివక్షితాన్యపరవాచ్యః. తత్ర లక్షణామూలం చతుర్థా విభ
జితే—ఆవివక్షితేతి. తత్రాంతర సంక్రమితవాచ్యే వాచ్యస్యోపపద్యమానత్వేఽపి
తావతాన్యపరయోగాదజహల్లక్షణామూలత్వమ్, అత్యంతితిరస్కృతవాచ్యే వాచ్యస్యా
జపపన్న త్యాజహల్లక్షణామూలత్వమితి వివేకః. సంక్రమితేతి చిచా వ్యంజనసహకారి
వర్గస్యాయం ప్రభావ ఇతి నూచ్యతే. అభిధామూలం విభజితే—వివక్షితేతి. సంలక్ష్యః
స్ఫుటసంవేద్యః క్రమో వ్యంగ్యవ్యంజకయో ర్యత్ర స సంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యః. యత్ర
వ్యంజకస్య విభావాదేర్వ్యంగ్యస్య చ రసాదేస్సన్నపి క్రమో నిశితనూచ్యా శత
పత్రపత్ర శతవేదపదాశుభావిత్వాన్న లక్ష్యతే సోఽసంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యః. తత్రాద్య
స్య శబ్దార్థో భయశక్తిమూలత్వేన త్రైవిధ్యం సిద్ధపత్రత్వాద్యం చతుర్థా విభజితే—
సంలక్ష్యేతి. జాతిగుణాదిరూపాఽర్థో వస్తు. తదేవ విచ్ఛిత్తివిశేషయంతమలంకారః.
ద్వితీయస్తోత్రం శర్మకారిత్యాచా—అర్థశక్తిమూల ఇత్యాదినా, అర్థస్య మూలభూ

తయా ద్వైవిధ్యే వాక్యపదగతత్వేన చాతుర్విధ్యమ్. అర్థశక్తిమూలే సంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యే అర్థస్య స్వతస్సంభవిత్వేన కవిప్రాధోక్తిసిద్ధత్వేన కవినిబద్ధోక్తిసిద్ధత్వేన చ త్రైవిధ్యమ్. త్రివిధస్య వస్త్రలంకారరూపతయా ద్వైవిధ్యే షడ్విధత్వమ్. షడ్విధస్యాపి వ్యంగ్యవ్యంజకతయా ద్వైవిధ్యే ద్వాదశవిధత్వం. ద్వాదశవిధస్యాపి ప్రబంధగతత్వేన వాక్యగతత్వేన పదగతత్వేన చ త్రైవిధ్యే షట్త్రింశత్ప్రకారోఽర్థశక్తిమూలోఽనురణనధ్వనిః. ఉభయశక్తిమూలో వాక్యగతత్వేనైకవిధవచ. ఏవం సంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యస్వనేరేకచత్వారింశచ్ఛేదాః.

తస్య వ్యంజకస్యేత్వం. యోన కేవలం సాహిత్యమాశ్రయింకః కింతు లోకేఽప్యేచిత్వేన సంభాష్యతే స స్వతస్సంభవీ. యః పునరసన్నపి లోకే కవిసా ప్రతిభామాత్రేణ సంభాష్య సంపాద్యతే స కవిప్రాధోక్తిసిద్ధః. కవినిబద్ధపక్షప్రాధోక్తిసిద్ధస్తు కవినిబద్ధోక్తిసిద్ధ ఇతి త్రయణాం విశేషః. షడ్విధస్యేతి. వ్యంజకస్యేతి భావః. వ్యంగ్యవ్యంజకతయేతి. వ్యంగ్యయోః వస్త్రలంకారరూపయోః, వ్యంజకతయేత్వం. తథా చోక్తం కావ్యప్రకారే. 'అర్థశక్తిర్వ్యంజకస్సంభవీ స్వతః, ప్రాధోక్తిమాత్రాత్సిద్ధో వా కవే ప్రేసోదితస్య వా. సస్తువాత్సల్యేతి క్షేతి షడ్విధోఽసౌ వ్యంజకీయత్, వస్త్రలంకారమథవా తేనాయం ద్వాదశాత్తక్' ఇతి. సౌమచంద్రస్తు ప్రాధోక్తిమంతరేణ స్వతస్సిద్ధస్యాప్యంకించత్కరత్వాత్తత్త్రివిధత్వమేవ సర్వత్రేతి స్వతస్సంభవిత్యాదిభేదత్రయం నాంగీచకార. అనురణనేతి. ఘంటాదేః ప్రథమస్వనాంతరభావీ సిద్ధస్వనోఽనురణనం; తత్సాదృశ్యా తస్మింలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యశ్రీః ధోఽప్యనురణనధ్వనిరుచ్యతే. తత్త్ర 'విచ్ఛిత్తిశోభి నైకేన భూషణేనైవ భామినీ, పదద్యోత్యేన సుకేశర్థనినా భాతి భారతీ'తి ధ్వన్యాచార్యవచనా త్పదగతేష్వపి రమ్యత్వమస్తీతి పేదితవ్యం. తృతీయమాహ—ఉభయశక్తీతి. ఏకవిధవచేతి ప్రకారవైచిత్ర్యకల్పనస్య రుశ్మకత్వా దితి భావః, అనురణనధ్వనిభేదాక్ క్రోడ్యేత్వాహ—ఏవమితి. ఏకశ్చ చత్వారింశచ్చ ఏకచత్వారింశదితి ద్వంద్వః. 'సర్వో ద్వంద్వో విభాషయోఽవద్భవతి' త్యేకవచనాభావః, 'లింగమశివ్యం లోకశ్రయత్వా ల్లింగస్యేతి భాష్యకారవచనాజ్ఞన పదాదిశబ్దవన్న పుంసకత్వాభావః. నాపి భేద్యలింగత్వం వింశత్యాదీనాం సవశ్యంతా నామమరణోశే—'తాసు చానవతేః శ్రీయ' ఇతి నియమేన స్త్రీలింగతాభిధానాత్. యద్వా ఏకోత్తరా చత్వారింశదితి మధ్యమపదలోపీ సమాసః. ఏవ మన్యత్రాపి ద్రష్టవ్యం. ద్వితీయమభిధామూలధ్వనిం విభజతే—అసంలక్ష్యేతి. రసాదీనా మౌనం

అసంలక్ష్య క్రమవ్యంగ్యో రసాదిస్వనిః ప్రబంధవాక్యపదపదైకదేశరచ
నావర్ణగతత్వేన వడ్వింశః, ఏవం వివక్షితాన్యపరవాచ్యధ్వనే స్సప్త
చత్వారింశద్భేదాః. అవివక్షితవాచ్యభేదైశ్చతుర్భి స్సహ ధ్వనేః ప్రథ
మం శుద్ధా ఏకపంచాశద్భేదాః. తేషాం ప్రత్యేకమేకైకస్యైకైకేన
సంబంధే ప్రథమభేదస్యైకపంచాశద్భేదాః, ద్వితీయస్య పంచాశద్భేదాః,
తృతీయస్యోనపంచాశద్భేదాః. అనేన క్రమేణోత్తరోత్తరస్యై
కైకభేదపరిత్యాగే వడ్వింశత్సుత్తరశతత్రయాధికసహస్ర [౧౩౨౬]
సంఖ్యాకా మిశ్రభేదాః. అవివక్షితవాచ్యస్య వివక్షితాన్యపరవాచ్య
సంబంధే యో భేదస్తస్మిన్నేవాంతర్భూతో వివక్షితాన్యపరవాచ్య
స్యావివక్షితవాచ్యసంబంధే భేదో న పృథగ్భూతః. అనేనైవ క్రమేణ
వస్తుధ్వనే రలంకారధ్వనిసంబంధభేదోఽప్యలంకారధ్వనే ర్వస్తుధ్వనిసం
బంధాన్నపృథగ్భూత ఇతి పూర్వపూర్వస్యోత్తరసంబంధే ఏకైక
భేదన్యూనతా జ్ఞేయా. తస్యాపి మిశ్రణస్య త్రిరూపేణ సంకరేణైక
రూపయా సంస్పృష్ట్యా చ పునశ్చతుర్థా యోజనే చతురుత్తరశతత్ర
యాధికపంచసహస్రాణి [౧౩౦౮] భేదాః.

త్యేన తద్భేదకల్పనస్యాశక్యత్వాత్తద్వ్యోతకప్రబంధాదిక్పనో రసాదే ష్టాధా విభాగః
ఇత్యాహ — ప్రబంధేతి, సర్వానపి ధ్వనిభేదాక్ సంకలయాహ — ఏవ మితి. శుద్ధాః,
ధ్వన్యంతరాసంబద్ధా ఇత్యర్థః. మిశ్ర భేదానాహ — తేషామితి. తేషాం, శుద్ధానా
మిత్యర్థః. నను లక్షణామూలధ్వనేరభిధామూలధ్వనిసంబంధే యతైకో మిశ్ర భేదః
తత్తైవాభిధామూలధ్వనేర్లక్షణామూలధ్వనిసంబంధే భేదాంతరం భవిష్యతి, ఏవమేక
పంచాశతోఽపి భేదానాం విచార్యమాణేషోత్తరశతపట్కాధికసహస్రద్వయ
సంఖ్యాక [౨౬౦౧] మిశ్ర భేదసంభవాదేకైకన్యూనతాక్రయణేన వడ్వింశత్సుత్తర
శతత్రయాధికసహస్ర [౧౩౨౬] సంఖ్యావలంబనమయ్యుక్తమితి చేత్సత్వం; భేదద్వ
యోఽపితస్యామనా సంబంధోఽయవ్యవతేనేతి సంబంధిప్రతిసంబంధినో రుచ్చారణ
వ్యత్యాసమాత్రం న పునశ్చమత్కారవిశేషః. అతస్తేషాం యథాయోగం మిథోఽంత
ర్భావ ఏవేతి యుక్తమేవోక్తం తదేతదాహ, అవివక్షితవాచ్యస్యేతి. విషయవ్యాప్త్యర్థం
ధ్వన్యంతరేఽప్యంతర్భావం దర్శయతి — అనేనైవేతి. భూయో విభాగమాహ — తస్యా
సేతి, ధ్వన్యోస్సంబంధేనానుగ్రహ్యనుగ్రహకభావేనైకవ్యంజకానుప్రవేశేన

*శుద్ధాశ్చంద్రశరా [౧౫] మిశ్రా ఋతునేత్రానలేందవః, [౧౩౨౬]
సంస్పృష్టిసంకరాయాతా స్వస్థిఖాగ్నిశరాభిధాః. [౫౩౦౪] ౪౩

తత్ర శుద్ధానామేకపంచాశచ్ఛేదానాం నామధేయాని కథ్యంతే.

పదగతాన్ధాంతరసంక్రమితావివక్షితవాచ్యధ్వనిః	౧
వాక్యగతాన్ధాంతరసంక్రమితావివక్షితవాచ్యధ్వనిః	౨
పదగతాత్వంతిరస్కృతావివక్షితవాచ్యధ్వనిః	౩
వాక్యగతాత్వంతిరస్కృతావివక్షితవాచ్యధ్వనిః	౪
పదగతశబ్దశక్తిమూలసంలక్ష్యక్రమవస్తుధ్వనిః	౫
పదగతశబ్దశక్తిమూలసంలక్ష్యక్రమాలంకారధ్వనిః	౬
వాక్యగతశబ్దశక్తిమూలసంలక్ష్యక్రమవస్తుధ్వనిః	౭
వాక్యగతశబ్దశక్తిమూలసంలక్ష్యక్రమాలంకారధ్వనిః	౮
పదగతస్వతస్సిద్ధార్థశక్తిమూల వస్తునా వస్తుధ్వనిః	౯
పదగతస్వతస్సిద్ధార్థశక్తిమూల వస్తునాలంకారధ్వనిః.	౧౦
పదగతస్వతస్సిద్ధార్థశక్తిమూలాలంకారేణాలంకారధ్వనిః	౧౧
పదగతస్వతస్సిద్ధార్థశక్తిమూలాలంకారేణ వస్తుధ్వనిః	౧౨

చత్రిదాపేణ త్యర్థః. సంకరవత్సాక్షత్యాభావాత్సంస్పృష్టేకమాపత్వం ద్రష్ట
వ్యం ఫలితాం సంఖ్యామానా — చతురుత్తరేతి:

న్యూనాధికసంఖ్యాన్యవచ్ఛేదార్థముక్తామేవ సంఖ్యాం సంకేతభావయా క్రోడీ
కృత్యానా—శుద్ధా ఇతి. ఆత్రాంకప్రస్తావో వ్యుత్క్రమేణ ద్రష్టవ్యః. చంద్ర ఏకః,
శరాః పంచ. [౫౧] ఋతవన్జిత్, శేత్రే జీవీ. ఆనలాస్త్రయః, ఇందురేకః [౧౩౨౬]
ఆభయశ్చత్వారిః, ఖం శూన్యం-బిందుత్వర్థః. అగ్నయస్త్రయః, శరాః పంచ
[౫౩౦౪] తస్మి కింనిమిత్తంకావ్యప్రకాశకారోఽంతర్భావయాతయామానపికతిచన
భేదాకా సంగృహ్య చతురుత్తరచతుశ్చతీయజాయత [౧౦౪౦౪] సంఖ్యాకాకా
సంస్పృష్టిసంకరాయత్తభేదా నతేగణత్? కో వేద? కిం వా తత్ర నిమిత్తం? తత్తువ
స్త ఏవ తత్ర భవంతో విదాం కుర్వంతు. ఆస్తాభిస్తు 'యుక్తియుక్తం విబోధావ్యం
న తు పూరుషగరవా' దితి న్యానుసరణి రనుసరణీయేతి వ్యాసాథహృదయమ్. ౪౩

అథ ప్రతిపత్తిసాకర్యాం శుద్ధభేదానాం ప్రతిజ్ఞాపూర్వకం నామాని కథ
యంతి—తత్రేతి. గతార్థమేతత్.

వాక్యగతకవినిబద్ధోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలోలంకారేణాలంకారధ్వనిః
 వాక్యగతకవినిబద్ధోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలోలంకారేణవస్తుధ్వనిః రం
 ప్రబద్ధగతకవినిబద్ధోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలో వస్తునా వస్తుధ్వనిః రం
 ప్రబద్ధగతకవినిబద్ధోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలో వస్తునాలంకారధ్వనిః రం
 ప్రబద్ధగతకవినిబద్ధోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలోలంకారేణాలంకారధ్వనిః రం
 ప్రబద్ధగతకవినిబద్ధోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలోలంకారేణ వస్తుధ్వనిః రం
 ప్రబద్ధగతాసంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యో రసాదిధ్వనిః రం
 వాక్యగతాసంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యో రసాదిధ్వనిః రం
 పదగతాసంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యో రసాదిధ్వనిః రం
 పదైకదేశగతాసంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యో రసాదిధ్వనిః రం
 రచనాగతాసంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యో రసాదిధ్వనిః రం
 వర్ణగతాసంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యో రసాదిధ్వనిః రం
 వాక్యగతోభయశక్తిమూలో రసాదిధ్వనిః రం

అత్ర దిక్షాత్రముదాహరణయతే—

అర్థాంతరసంక్రమితా వివక్షితవాచ్యధ్వనిర్యథా—

మూర్ధానో యూయమాస్తాకాః కిమిత్యేన్నత్యమిచ్ఛథ,
 ఇతి ప్రతాపరుద్రస్య ప్రణతాః ప్రతిపాద్ధివాః. రం

అత్ర ఆస్తాకా ఇతి సర్వదైన్యభూమయో వయం ఈదృశానా
 మస్తాకం సంబంధినో యూయమిత్యర్థాంతరసంక్రమితావివక్షితవా
 చ్యతా.

అత్ర కలిపయోదాహరణప్రదర్శనేనోపాఖ్యలానాం భేదాంతరాణి నుబో
 ధానీ త్యభిప్రాయోదాహ—అత్ర దిక్షాత్ర మితి.

ఉదాహరణి—మూర్ధాన ఇతి, ఆస్తాకా ఆస్తాకీయాః, 'యుష్మదస్త్రదోరస్య
 తరస్యాం 'ఖిఖ్వి' త్యన్ ప్రత్యయే 'తస్మిన్నణి'చే త్యాస్తాకాదేశః. రం

అత్రాస్తాకప్రకృత్యాస్త్రచ్చబ్రేనాస్త్రదృగ్ మహిత్యైవ తావతానుపయోగాదై
 న్యవిశిష్టోస్త్రదృగ్ సామాన్యవిశేషభావసంబంధేన లక్ష్యతేత్యాహ—సర్వదైన్యతే.

అత్యంతతిరస్కృతవాచ్యో ధ్వనిర్యథా—

విశదిమవిలిప్తవియతోధవభిమపరిపూరితాఖిలాశాంతాః,

విహరంతి యవఃపూరా గౌరాశ్రీకాకతీంద్రస్య, ౪౫

అత్ర విశదిమవిలిప్తవియత ఇత్యత్యంతతిరస్కృతవాచ్యత్వమ్.

అనేనైవ క్రమేణ వాక్యగతత్వేనాప్యదాహార్యమ్.

అథార్థశక్తిమూలో వస్తునా వస్తుధ్వనిర్యథా—

అబ్దాసృతూకా వినా మాసాకా శుక్లపక్షాన్వినా తిథీః,

రాశ్రీర్వినాపి కాంక్షంతే కాకతీయరిపుస్త్రియః ౪౬

అత్ర ఋతుప్రభృతీనాం కామాదీపకత్వాత్తదభావో రిపుస్త్రిభి
రాకాంక్ష్యత ఇతి ప్రతీయతే. తేన తానాం స్రియవియోగరూపం వస్తు
వ్యజ్యతే. అనేన ప్రతాపరుద్రస్య సర్వే శత్రువో నిహతా ఇతి వాచ్యా

వ్యంగ్యం పున ర్విరుద్రవైణాం వైసత్యేనుసన్నిధానే వాతాశినా మివ విక్ర
మవిముఖత్వమిత్యేతదిదానిసంధాయాహ—ఆత్రేతి.

విశదిమేతి, అత్ర విశదిమధవభిష్నోర్విషయభేదాన్నిధో న పానరుక్త్యం. అ
నయోర్విషయద్వితేపనదిగంతపరిపూరణవిధానార్థత్వేనానువాద్యత్వా ద్విధేయేనగౌరా
ఇత్యనేనాపి న పానరుక్త్యమితి విక్షేయమ్. ౪౫

అత్ర విలిప్తపదం మూర్తోచితస్య విలేపనస్యామూర్తే వియత్యనుపపద్యమాన
త్వాత్సార్థపరిత్యాగేనోపరంజనాతిశయం కార్యకారణ భావసంబంధేన అత్యయ
దాకాశే ప్రకాశాధిక్యం వ్యసక్తి త్యభిప్రాయేణాహ—ఆత్రేతి. అనేనైవేతి, వాక్య
గతత్వమేవాత్ర భేదకమితి భావః. అత్ర జనాదజనాల్లక్షణయోర్వస్తుమాత్రం వ్యంగ్యం.
తచ్చ శబ్దకవ్యాపారాద్వ్యంజనాదేవ; అన్యథా అక్షణాయా ఏవానుపాదేయత్వప్ర
సంగాదితి ద్రష్టవ్యమ్. తడుక్తం కావ్యప్రకాశే—‘యస్య ప్రతీతిమాధాతుం
అక్షణా నముపాస్యతే’ ఫలే శబ్దకగమ్యేత్ర వ్యంజనాన్నాపరా క్రియే’తి.

శబ్దశక్తిమూలాక్షేపయా భేదభావాశ్చేన బహువక్తవ్యత్వాదర్థశక్తిమూలా
నాదాపుదావార్త మాహ—ఆత్రేతి. అబ్దాసతి, ౪౬

అత్ర ఋత్వాద్యభావాకాంక్షయా వాచ్యత్వేనైవ తస్యాః కామాదీపకత్వ
సాకుశల్యం వ్యంగ్యమేత్యభిప్రాయేణాహ—ఆత్రేతి. తస్య వ్యంగ్యమాహ—
తేనైతి. తేనానంతరోక్తవ్యం గ్యేనేత్యర్థః. తస్యాపి వ్యంగ్యమాహ—అనేనైతి, స్రియ

దతిశయః తథా ప్రియవిరహవిధురా శృత్రుస్త్రియః కతిపయవత్సరా-
జీవితాశయా ప్రథమమృతూనామభావం వాంఛంతి. అనంతరం
తానపి గమయితుమశక్తాః కతిపయమానేషు ప్రాణాన్ధారయితు
ముద్యుక్తాః జ్యోత్స్నావతాం పక్షాణాం వినాశం వాంఛంతి. అనంతరం
మాసానప్యపనేతుమపారయంత్యః కతిపయతిథిషు జీవితాశయా
రాత్రీణా మసృష్టి మభిలషంతీతి బహువస్తు వస్తునా వ్యజ్యతే.

వస్తునాఽలంకాలధ్వని ర్యథా—

దృష్ట్వా కాకతివీరరుద్రనృపతేః కీర్తిం జగద్వ్యాపినిం
వస్తుం వాంఛతి శంభురత్న శయితుం లక్ష్మీపతిః కాంక్షతి,
స్నాతుం ధావతి దివ్యతాపసగణః సంవర్ధితుం వార్ధయ-
శ్చేష్టుంతే సలిలాసమభ్రమురపి స్పృష్టుం శనై రీహతే. ౪౭

అత్ర హరస్య కైలాసభ్రాంతిర్హరేః క్షీరాద్భవభ్రాంతిరితి భ్రాంతి
మదలంకారో వ్యజ్యతే.

అలంకారేణ వస్తుధ్వనిర్యథా—

ప్రతాపరుద్రస్య రణే కృపాణః సద్యస్సముద్యద్రుధిరారుణశ్రీః,
ఆలంబతే రోషకసాయితస్య కాశీకటాక్షస్య విజృంభితాని. ౪౮

వియోగేనేత్యర్థః వ్యజ్యతిఇత్యనుషజ్యతే. ఏవముత్తరోత్తరవ్యంగ్య ఏవ కవిసంరంభ
విక్రాంతే స్తస్య వాచ్యా దుత్కర్ణో యేనాస్య ధ్వనివ్యపదేశ ఇత్యాహ—ఇతి వాచ్యా
దితి. కించ—ప్రథమకత్యాయాం ప్రసీయమానస్య ఋత్వాద్యభావాకాంక్షా
లక్షణస్య వస్తునో వ్యంజకవస్తుత్రైవిధ్యా త్రైవిధ్యమిత్యాహ—తథేత్యాది నా.

దృష్ట్వేతి. అత్ర కీర్తా శంభు ప్రభృతీనాం నివాసాకాంక్షాదిలక్షణేన వస్తునా
తేనాంయథాక్రమం కైలాసక్షీరోదమందాకినీచంద్రాభియాతంగభ్రాంతికాపాభ్రాంతి
మదలంకారో వ్యజ్యతే. ౪౯

తదేతదాహ—అత్ర హరస్యేతి. అత్ర వ్యంగ్యస్య ప్రాధాన్యేనాలంకార్య
త్వేఽపి బ్రాహ్మణశ్రమణన్యాయేన ప్రత్యభిజ్ఞానబలాదలంకారవ్యపదేశో న విరుధ్యతే.
ఏవమన్యత్ర పక్షలంకారధ్వనా నేదితవ్యమ్.

ప్రతాపేతి. కసాయితస్యారణీకృతస్య ఆత్ర కృపాణస్య చండికాకటాక్ష
విజృంభితాలంబనానుభవాద్విజృంభితానీవ విజృంభితానీతి సాదృశ్యాక్షేపాదసం
భవద్యస్తు సంబంధరూపా నిదర్శనాలంకారః. ౫౦

అత్రాలంబత ఇతి నిదర్శనాలంకారేణ సకలరిపుక్షయః క్షణాత్కృత
ఇతి వస్తు వ్యజ్యతే.

అలంకారేణాలంకారధ్వని ర్యథా—

కాకతీయవిభోః కీర్తిపుండరీకే విజ్ఞంభితే,

దత్తే మధుకరక్రీడాం తమాలశ్యామలం నభః.

౪౯

అత్ర కీర్తిపుండరీకే నభోభ్రమరక్రీడాం ఛత్త ఇతి నిదర్శనాలం
కారేణాశ్రయాశ్రయిణోరనానుగుణ్యరూపోఽఽకాలంకారో వ్యజ్య
తే. ఆశ్రయస్య కీర్తిపుండరీకస్య వైపుల్యం భ్రమరసాదృశ్యప్రతిపాదనే
నాల్పత్వం నభః ప్రతీయతే. ఏషు స్వతస్విధానైశ్చక్తిమూలత్వం.

అథ కవిప్రాధోక్తిమూలం వస్తునా వస్తుధ్వని ర్యథా—

క్రావం క్రావం ఖురఖివిహరత్కార్తికేయేషు జాత-

చ్చిద్రచ్చుద్రశ్రవణపదవీచారిణీం చారశః ఘోః,

శశ్వద్గీతాం భువనమహితాం కాకతీంద్రస్య కీర్తిం

కాకతీయేతి, పూర్వవినిదర్శనాలంకారః.

౪౯

ఆనానుగుణ్యరూప ఇతి. ఆధారస్య సభసోఽల్పత్వాదాధేయస్య యశసోఽధి
కత్వాచ్చేతి భావః. తచ్చ వ్యజ్యత ఇత్యాహ—ఆశ్రయస్యేతి. ఏషు స్వతస్విధౌతి,
వ్యంజకస్య లోకసిద్ధార్థత్వాదితి భావః.

అథ కవిప్రాధోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలేషు వస్తునా వస్తుధ్వనిమూదాహరతి—

క్రావం క్రావమితి. క్రావం క్రావం పునః పునః శ్రుత్వేత్సర్వః. అభిక్షేప్త్య గములి 'నిత్య
విప్పయో' ంతి ద్వీర్భావః, ఖురఖిర్తల్లాదిసాధనకాలా తత్ర విహరతిః క్రీడతిఃకార్తి
కేయస్యకృతికావత్స్యస్కందస్య ఇషుజా శశేణ జాతం యచ్చిద్రం తస్య ఛద్వనా
వ్యాజేన యాశ్రవణపదవీ బహిర్నిర్గతిం బాణరంధ్రమేవ శ్రవణసరిర్పథావతి
భావః. తత్ర చరతి తాచ్చీర్ణేన తాం తథోక్తాం. పురాణం కార్తికేయః ఖురఖివిహ
రణవేళాయాం పరశురామస్పర్ధయా క్రాంచగిరిం దదారేతి ప్రసిద్ధిః. భువనానాం మహి
తాం పూజ్యమానామితి కేషచష్ట్యా నిష్ఠాంతేన సమాసః. అతఏవ 'కేన చ పూజాయా'
మిత్యాదిభుకారకచష్ట్యా ఏవ సమాసనిషేధ ఇతి హరిదత్తః. అత్ర క్రాంచార్ద్రీశ్చ
లాంగత్యే విస్తరయాదివతి హేతోరున్మేక్షణాయత్పేక్షాం క'హో వ్యంజకా
ప్రయోగాద్గమ్యః. ఏవ మతంకారే సత్యపి క్రాంచక్షుభృదితి వస్తేవస్థావరాణామపి

క్రొంచత్కాభృద్భవతి మహతో విస్తయాన్నిశ్చలాంగః. ౫౦
అత్ర ప్రతాపద్రస్య కీర్తిః స్థావరాణామపి విస్తయకారిణీతి వస్తు
వ్యజ్యతే. వస్తునాలంకారధ్వనిర్యథా—

వీరరుద్రభటా దృష్ట్యా జయలక్ష్మీవృతాః రణే,
కర్షంత్యరివధూకేశాన్కాననే కంటకిస్తుమాః. ౫౧

అత్ర జయలక్ష్మీసమాలింగితాః వీరరుద్రభటాః దృష్ట్యా సమ
దనా ఇవ కంటకిస్తుమాశ్చత్రవధూకేశాన్కర్షంతీవేత్యుత్ప్రేతా
వ్యజ్యతే.

అలంకారేణ వస్తుధ్వనిర్యథా—

*ఓసరణ సహీ హి సమం శజ్జా వహుఆవ సిఫిశమాణావ,
అప్సగ్రహణభయేణ వ్య సవిహగవ మణోహరే దణవ. ౫౨

అత్రోత్ప్రేక్షయాఽఽలింగనరూపం వస్తు వ్యజ్యతే.

అలంకారేణాఽలంకారధ్వనిర్యథా—

అభయం యాచమానానాం కాకతీయేంద్రవిద్విషామ్,
రక్షం నాంగీకరోతీవ వనం శాఖాగ్రకంపనైః. ౫౩

అత్ర నాంగీకరోతీవేత్యుత్ప్రేతాయా ప్రతాపద్రశత్రుభ్యో
రక్షణం కర్తుం వనమపి బిభేతీవేత్యుత్ప్రేతా వ్యజ్యతే.

కవినిబద్ధవక్తృప్రాధోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలౌ వస్తునా వస్తు
ధ్వనిర్యథా—

† అపసరతి సభీభిస్సమం లజ్జా ఎధ్వాశ్శిథిలమానాయాః,

అత్ర గ్రహణభయేనైవ సవిధగతే మణోహరే దయితే. ౫౪

విస్తయకారిణీ కీర్తితి వస్తు వ్యవక్తి, న పునరలంకారభాగః, అతో ఎస్తునా ఎస్తుధ్వనే
శేవదముదాహరణం. ౫౦

వీరరుద్రేతి, నిగదవ్యాఖ్యానమేతత్. ౫౧

ఓసర ఇతి, తోవదవాపాతా ఇత్యపశబ్దస్య ఓకారః, భయేణవేత్యత్ర 'ఇవశ్య
పివమితివద్వా' ఇతివశబ్దస్య శేనాః ఏకాగ్రో హేతుత్ప్రేతావ్యంజకః. ౫౨

అభయమితి, అత్ర క్రియాత్ప్రేక్షయోర్వ్యంగ్యవ్యంజకభావైత్యాహ—
అత్రేతి. ౫౩

అథ కవినిబద్ధవక్తృప్రాధోక్తిసిద్ధార్థేషు వస్తునా వస్తుధ్వనిముదాహరణి—

† జహతహ వ హోదు అజ్ఞాణరణాహ కరేహి రఘ్విణం సనిహో,
జంతాయె కడకోక్కా అత్రాతం మసీకాదుమ్. ౫౪

అత్ర విరహాతురా ఆర్యా చంద్రికామనహమానా రోషోజ్జ్వలితయా కటాక్షోల్కయా చంద్రం ఘషీకరోతి న రక్షణీయ ఇత్యనేన వస్తునా ఇతః పరం సా జీవితం ధారయితుమశక్తౌఽధునైవ త్వయా సమాగంతవ్యమితి వస్తు వ్యజ్యతే.

వస్తునాఽలంకారధ్వని ర్వథా—

క స్త్యం శుభ్రాఖిలాంగశ్చరసి? నను యశో వీరరుద్రస్య వర్తే కోఽయం తే దివ్యదేహస్ఫురతి పరిసరే? మత్సుహృత్తప్రీతాపః,

ప్రచ్ఛాద్యాలం స్ఫురద్భిః కుముదసరసిజైః* ఖ్యాపితం వస్త్వరూపం సోమాక్కా! స్వాగతం వా మవధిగిరిరహం కల్పితో నిస్తమస్కః.

అత్ర ప్రతాపరుద్రయశఃప్రతాపయో సోమార్కసాదృశ్య ప్రతీతే రుపమా వ్యజ్యతే.

అలంకారేణాలంకారధ్వని ర్వథా—

† ఉపహ హాశా వహుఆప తహ ఆరూఢో విణిభ్రరో మాణో,
ణివధనమాఅమసంభమసంజాలభట వ్వ ఓసరభి. ౫౬

† యథా తథావా భవత్పూర్వా నరనాథ కురు రక్షణం శశిసః,

యత్రయా కటాక్షోల్కా అజ్ఞప్రా తం మషీకర్తుమ్. ౫౪

† పశ్యత హాశా వధా స్తథాదూఢోఽపి నిర్భరో మానః,

నృపతిః సమాగమసంభ్రమసంజాతిభయ ఇవాపసరతి.

జహతహ శతి. 'నవాచ్యయో దాతాదా' వితి హ్రస్వః విలంబితాగమనం ప్రియం ప్రతి విదగ్ధయాతీవచనమేతత్. ౫౪

క స్త్యమితి. అత్ర ప్రథమాశ్లే లోకాలోకవీరుర్రయశసోః ప్రశ్నోత్తరవాక్యోని చత్వారి ద్వితీయార్థ మేకం లోకాలోకవాక్యం. మత్సుహృదితి. ఉభయోరేక జన్యత్వాదితి భావః. మే నుచ్ఛాదితి క్వచిదపపాతో శేఖరదోషాత్. యుష్మదస్య దాదేశానాం పదాత్పరత్వమియమాత్; అత్ర తు వాక్యాదిత్యేన తదభావాదితి. అతఏవోక్తం—'సమానవాక్యే నిఘాతయ్యుష్మదస్య దాదేశా వక్తవ్యాః' ఇతి. ప్రచ్ఛాద్యాలమితి. న ప్రచ్ఛాదసీయమిత్యర్థః. 'అలం ఖల్వోరితి క్రౌప్రత్యయే ల్యబాదేశః. ఖ్యాపితం ఏ ఇత్యేత్ర ద్విత్యేఽభిధేయే వ ఇతి పాక్షికం బహువచనం; యుష్మదిగు రావేశేషా' వితి జయాదిత్యవచనాత్. నిస్తమస్కో బాహ్యభాగేఽపీతి భావః. ౫౫

* 'ఖ్యాపితం వాం స్వరూప' మితి పాతానరమ్.

అత్రో త్వేక్షయా ప్రియప్రార్థనాం వివైవ మానినీమనః స్రస్మ
మితి విభావనాలంకారో వ్యజ్యతే.

అలంకారేణ వస్తుధ్వని ర్యథా ----

అప్రాప్య సేవావసరం నాథ ! కాంతావృతస్య తే,

త్వత్కీర్తిం సేవమానేవ శ్యామా సర్వాంగపాండురా. ౫౭

అత్ర వేపమానేవేత్సు త్వేక్షయా సర్వధాన్వీకార్యత్వాదిరూపం
వస్తు వ్యజ్యతే.

ఏవం ప్రబంధాదిగతత్వేన యథాసంభవముదాహరణాని ద్రవ్య
వ్యాని. విస్తరభయాదిహ నోక్తాని.

అథ శబ్దశక్తిమూలధ్వనిః. స చ వస్త్యంకారమూలత్వేన ద్వివిధః
తథాచోక్తమ్--

‘అలంకారోఽథ వస్త్యేన శబ్దా ద్యత్రావభాసతే,

ప్రధానత్వేన స జ్ఞేయ శబ్దశక్త్యుద్భవో ద్విధా’ ఇతి

ఉపహేతి. పశ్యతే త్యర్థేఽవ్యయం. స శబ్దే చ సఖ్యాశ్వాసే. ‘వాసఖ్యా
మామి హానాశేతి. భటేవే త్యత్ర ‘మిషతివివిషవ్య ఇవాగ్’ ఇతివాగ్ధే ద్విత్వం
ప్రాప్తో వకారః.

విభావనాలంకార ఇతి. ఆకారణకార్యోక్త్యతే స్తల్లక్షణత్వాదితి భావః.

అప్రాప్యేతి. శ్యామా యావనవతి. అత్ర విరహపాండిన్యః కీర్తి సేవాపేతు
శత్యమప్రేక్ష్యతే. ౫౮

అపశిష్టా అర్థశక్తిమూలా అన్యథ ఏవ ద్రష్టవ్యా ఇత్యాహ—ఏవమితి. అత్రా
నుక్తా పేతుమాహ—విస్తరేతి. ఉక్తోదాహరణావహితచేతసాముదాహరణాంతరా
వగమస్య సులభత్వాత్పునస్తదుపాదానం గ్రంథగౌరవమేవావహేదితి శబ్దప్రపంచ
పరం విస్తరశబ్దం ప్రయంజానస్య హృదయం. ‘ప్రథ సేవావశబ్ద’ ఇతి ఘృణితి
షేధాదప్రతిత్యయః. ‘స తు శబ్దస్య విస్తర’ ఇత్యుపరః.

శబ్దశక్తిమూలధ్వనీర్వైవిధ్యే వృద్ధసంవాదమాహ—తథాచోక్త మితి. యద్యప్య
లంకారోఽపి వస్త్యేన; తథా ప్యలంకారో విచిత్రం వస్తు, ఇతరత్తు శుద్ధమితి
ప్రతిపాదయితుం వస్త్యేవేత్యేవకారః.

తత్రాలంకారధ్వనిర్యథా—

† ఏవో సచ్చం రాటో సోమా ఖు తుమం సమాఅమో దోణ్ణం,
కిం ఉణాణ పదోసకహో దీసయ ఏదం ఖు అచ్చరిఅమ్.

అత్ర ప్రకరణేన కాంతానృపవాచకాభ్యుదయో రాజశబ్దా
భ్యాం నిశాచం ప్రప్రతీతేరుపమా వ్యజ్యతే.

వస్తుధ్వని ర్యథా—

కాంతారవాససంతప్తాన్సంశృణుస్వంఃహితా దితః,

కురుధ్వ మధునా రాజపాదసేవాం స రేశ్వరాః.

అత్ర రాజపాదసేవామితి శబ్దశక్త్యా ప్రకృతస్య ప్రతాపరుద్రస్య
ప్రతీతిః ప్రకరణజ్ఞాయతే. అనేన ప్రతాపరుద్రస్య సేవా కర్తవ్యా
కి మరణ్యవాసేన సంతప్తా? ఇతి వస్తు వ్యజ్యతే.

† ఏవ సత్యం రాజా శ్యామా ఖుత్యం సమాగమో ద్వయోః,

కిం పున ర్నప్రదోషకథా దృశ్యతే ఏతత్ ఖ్యాత్యర్థమ్.

ఏవో ఇతి. నాయకాం ప్రతి గణీవాక్యమేతత్. సమాగమ ఇతి. యుజ్యత
ఇతి శేషః. ప్రవోష దోషః కాలవిశేషశ్చ. అత్ర శ్యామారాజశబ్దవాచ్యయోః
కాంతా నృపయోః ప్రకృతయో రప్రకృతనిశాచంద్రా భేదాధ్యవసాయేన ప్రాప్తస్య
ప్రదోషస్య కాలవిశేషలక్షణస్య ప్రతిషేధేన విరోధః ప్రతీయతే. తద్వ్యోతకమాశ్చ
ర్యపదం. పరిహరస్తు దోషనిషేధాదితి విరోధాభాసోఽలంకారః.

వ్యంగ్యం వివినక్తి—అత్రేతి. అనేకార్థపదగుంభనమహిమ్నా కి జగ్గంగంగం
వివక్షిత మేవ ప్రతీయతే. తస్మాదసంబద్ధత్వపరిచయేన ప్రకృతేనాపమ్యం కల్పనీయం.
తేన వ్యంగ్యస్యోపమాలంకారస్య శిష్టకబ్ధాస్యవివృతిరేకానువిధానత్వాచ్చబ్ధాక్షి
మాలత్వమితి భావః.

కాంతాశ్చి. హితావాస్తాదితోఽస్సాన్తత ఇత్యర్థః. సంశృణుస్వమిశ్యత
కర్తవ్యో హితోపదేశస్యావివక్షితత్వాదకర్తవ్యం. తదుక్తం—‘ధానోగ్ధాంతశ్చ
వృత్తేర్ధా త్యక్తేనోపసంగచాత్, ప్రసిద్ధిరవివక్షతః కర్తవ్యోఽకర్తవ్యోక్తియేతి.
ఆతఏవ సమాగమ్యుచ్చీత్వాదితా అత్త నేపదం.

అత్ర ప్రకరణానుగృహీతస్య రాజపదస్య మహిమ్నా ప్రతాపరుద్రసేవా
కర్తవ్యా నైవం దుఃఖమనుభవితవ్యమితి వస్తు వ్యజ్యత ఇత్యాహ—అత్రేతి.

* హితార్థః ఇతి పాఠాంతరమ్.

ఉభయశక్తిమూలధ్వని ర్యథా—

జిష్ణురేష భుజస్తంభజృంభమాణాద్భుతాయుధః,
ముంచంతు త్వాభృతస్సర్వే నిజపక్షవిజృంభితమ్.

౬౦

అత్ర త్వాభృతో నిజపక్షవిజృంభితం ముంచంతు జిష్ణురేష ఇత్యత్ర
శబ్దశక్తిమూలతా, భుజస్తంభజృంభమాణాద్భుతాయుధ ఇత్యత్రాథ
శక్తిమూలతా.

అసంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యో రసాదిధ్వనిః తథా చోక్తం శృంగార
తలకే,—

‘రసభావతదాభాసభావశాంత్యాదిరక్రమః,

భిన్నో రసాద్యలంకారాదలంకార్యతయా స్థితః’ ఇతి.

రసభావోదాహరణం తత్త్విరూపనిరూపణప్రపంచో రసప్రకరణే
భవిష్యతి.

గుణీభూతవ్యంగ్యమప్యః ధం నిరూప్యతే—

* గుణీభూతవ్యంగ్యం మధ్యమం కావ్యమప్యవిధమ్.

తథాచోక్తం కావ్యప్రకాశే—

‘అగూఢమపరస్యాంగం వాచ్యసిద్ధ్యంగమస్ఫుటమ్,

జిష్ణు రితి, జిష్ణు ర్జయశీల ఇంద్రశ్చ, అచ్ఛుతాయుధం ఖడ్గాదికం వజ్రాయుధం
చ, త్వాభృతో రాజానః పర్వతాశ్చ, పక్ష బలాని గరుతశ్చ.

౬౦

శబ్దశక్తిమూలతేతి. శబ్దపరివృత్తిసహిష్ణుత్వాభావాదితి భావః. అర్థశక్తిమూల
తేతి. తత్సహిష్ణుత్వాదితి భావః. అయం తు వాక్యగత ఏష.

అసంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యస్య రసాదిధ్వనిత్వే సప్తుతిమాహ—రసభావేతి. తదాభా
సారసభావాభాసాః, అదిగ్రహణేన భావోదయభావసంభిభావశబలత్వాని గృహ్యంతే.
క్రమః, అసంలక్ష్యక్రమఇత్యర్థః. స చాత్ర రసవదాద్యలంకారశంకా కాశ్య
త్వాహ—భిన్న ఇతి. అత్ర హేతుమాహ—అలంకార్యతయేతి. ప్రధానతయేత్యర్థః,
రసాదీనామంగభావ ఏవాలంకారత్వాత్. తడక్తం—‘ప్రధాన్యైశ్చైత్ర వాక్యార్థ
యత్రాంగం తు రసాదయః, కాశ్యే తస్మిన్నలంకారో రసాదిరితి మేమతి’ రితి.

ఉదాహరణము తరత్ర భవిష్యతీత్యాహ—రసేతి.

అథ మధ్యమకావ్యస్యోక్తలక్షణత్వాద్విభాగమాహ—గుణీభూతేతి.

సంవాదవ్యాజేనోద్దిశతి—అగూఢమిత్యాదితా. గూఢమైతి. ‘సర్వమధ్య

సందిగ్ధత్యుస్సాధాన్యే కాక్వా షీప్త మసుందరమ్, ఇతి.

కామినీకుచకలశవద్గూఢస్యైవ చమత్కారకారిత్యాదగూఢవ్యం
గ్యం మధ్యమం కావ్యమ్.

యథా—

ఔన్నత్యం యది వర్ణ్యతే శిఖరిణః క్రుశ్యంతి నీపైః కృతాః
గాంభీర్యం యది కీర్త్యతే జలధయః క్షుభ్యంతి గాఢీకృతాః,
తత్త్వం వర్ణయితుం బిభేషు యది వాజాతోఽస్త్వగస్త్యస్సిత-
స్త్వత్పాశ్చైవ గుణరత్నరోహణగిరే! శ్రీవీరయద్రుభో! ౬౦
అత్ర 'యది వాజాతోఽస్త్వగస్త్యస్సిత, ఇత్యనేన జలనిధిపర్వతే
భ్యో న బిభేషాతి వ్యంగ్యమత్రాగూఢమ్.

*అపరస్యాంగం యత్ర రసాదే రసాదిరంగం తదపి గుణీభూత
వ్యంగ్యమేవ.

యథా—

వీతప్రీడమపాస్తమానముదయదైవస్వర్య మావిర్భవ-
త్స్వేదం నిర్భరగాత్ర వేపథు మిశన్తూర్ఘం గళద్భాషకమ్,

హితం ద్రవ్యం ప్రచ్ఛాదన మశేషతే' ఇతి న్యాయాదితి భావః. వ్యంగ్యస్య రుత
ప్రతీతావగూఢత్వం, మధ్యమప్రతీతా గూఢత్వం, విలంబితప్రతీతావస్ఫుటత్వం.
తత్రాద్యంతయో ర్మధ్యమత్వం, మధ్యమస్యోత్తమత్వం చేతి విశేషః.

అగూఢముదాహరణి—ఔన్నత్యమితి.

౬౦

వానునీకృతవింధ్యాచలశ్చుకుకీకృతసింధుసలిల శ్చ కుంభసంభవ ఇతి మహతీ
ప్రథా. అతోఽగస్త్యోఽస్తీ త్యనేన శైలసముద్రేభ్యో న బిభేషాతి వ్యంగ్యస్య వా
చ్యాయమానత్వాదగూఢమిత్యాహ—అత్రేతి.

అపరస్యాంగ మితి. ఆనయోర్విపక్షీతావధౌ క్రమేణాహ—యత్రేతి.
అత్ర ప్రథమాదిశబ్దేన భావాదయో వాక్యాధీభూతో వాచ్యశ్చ గృహ్యంతే. ద్వితీ
యాది శబ్దేన చ భావాదయోఽనురణనం చ గృహ్యంతే. తేన యత్రాంగిసో రసభావా
దేర్వాచ్యస్య వా రసభావాదిరనురణనం వాఽంగత్వేన నిబధ్యతే, తదపరాంగమిత్యర్థః.

ఉదాహరణి—వీతప్రీడ మితి. ఏకత్రోక్తోశవాదవ్యత్రాలాపాచ్చ మాన
త్యాః. వైస్వర్యం గర్జదభాషిత్యం, మూర్ఛా శూశ్యోద్రియత్వం, ప్రళయో నష్ట
చేష్టతా, శైలగుహ స్విత్యత్రాపి శబ్దోఽనుగోఽపి సామర్థ్యాల్లభ్యతే అతస్థత్రాపి

సంజాత ప్రళయం చ కాకతిమహీనాధస్త రోద్వేజితా
భూపా శైలగుహాసు యాంతి విజనం భీత్యా సమాలింగితాః.

అత్ర శృంగారస్య భయరసాంగత్వం వాచ్యసిద్ధ్యంగం యథా—
కరాళః కాకతీంద్రస్య కరవాలనవాంబుదః,
ధారయా శమయత్యుగ్రం ప్రతాపజ్వలనం ద్విపామ్. ౬౩

అత్ర జలధారా వ్యంగ్యా. సా చ కరవాలనవాంబుద ఇత్యస్య వా
చ్యభూతస్య రూపకస్య సిద్ధికృదితి గుణీభూతవ్యంగ్యమ్.
అస్ఫుటం యథా—

వీరరుద్రకృపాణస్య మహిమా కోఽప్యనంకుశః,
ప్రసూతే కీర్తిగంగాం యః వీత్వా ద్విషదస్పృష్ణదీమ్. ౬౪

విజనం కంచన కోణప్రాంతం ప్రవిశంతీతి భావః. అత్ర ప్రస్తుతవిశేషణసామ్యం
ప్రస్తుతనామకధర్మప్రతీతేస్సమాసోక్తిః. అత్యస్య పోషక త్వేనాంగస్యాపి, శృంగార
రస్య వర్ణమానత్వేన ప్రాధాన్య తద్వశేన గుణీభూతవ్యంగ్యమిత్యేవ వ్యపదేశో న
పునరంగీ భూతిభయానకరిసాపేక్షయా ధ్వనిరితి. అత ఏవోక్తం కావ్యప్రకాశే—
'క్వచిత్కేనచి ద్వ్యవహర' ఇతి. ఏవమపరాంగంతరము వాహర్యమ్. ౬౫

తృతీయం భేదమాహ—వాచ్యేతి. వాచ్యస్య సిద్ధేరుత్పత్తేరంగమితి వ్యుత్పత్త్యైవ
స్వతసిద్ధస్య వాచ్యస్యోపాద్వలకాదపరాంగాదస్య భేనో దర్శిత ఇతి వేదితవ్యమ్.
ఆదాహరతి—కరాళ ఇతి. ౬౬

అత్ర జలధారా వ్యంగ్యేతి. అభిధాయః ప్రకరణాత్పద్ధధారాయామేవ
నియంత్రణాదితి భావః. అత ఏవ న క్లేష ఇత్యుక్తం—'వాహిన్యః కాకతీంద్ర'
స్యేత్యేతద్వాన్విఖ్యానావసరే. రూపకస్య సిద్ధికృదితి. యతో రూపకం స్వనిర్వాహాయ
ప్రతియ మానజలధారానుపేక్షితే. అన్యథా కరవాలఏవ నవాంబుదః కరవాలో
నవాంబుద ఇవేతి వా రూపకోపమితసమాసయోగస్సంబేదాస్సాన్వితే. న చాత్ర
ప్రయుజ్యమానస్య కరాళత్వస్యోపమితసమాసబాధకత్వం; కేవలకరవాలవిశేషణ
త్వాంగీకారణ సమానధర్మత్వాభావాత్. న చాస్తు నామ సంబేదా ఇతి వాచ్యం;
సాధకబాధకాభావ ఏవ తస్మాలంకారత్వాదితి.

అస్ఫుటముదాహరతి. వీరరుద్రేతి. జహ్నుః వీతా మేవ నదీం పున రజీవనత్;

అత్ర కృపాణస్య జహ్నురాధిక్యప్రతిపాదనాద్వ్యతిరేకః పర
మస్ఫుటః ప్రతీయతే. సందిగ్ధం యథా—

కాకతిత్మసతే ద్విష్టిరనురాగతరంగితా,

లగ్నా కల్హారమాలేవ వభ్యాస్తుగే కుచద్వయే. ౬౧

అత్రాలింగసేచ్ఛాయాం వాక్యవిక్రంతిరథవా స్తనమండలాలోక
ఏవేతి సంజహాః.

తుల్యప్రాధాన్యం యథా—

నృపాః ప్రతాపరుద్రస్య నిషేవధ్వం పదాంబుజే,

అన్యథాన్య మనస్తాదృక్ ప్రసాదం కలుషాయతే! ౬౨

అత్ర ప్రతాపరుద్రస్య పాదసేవా యది త్యజ్యతే తదానీం నగరేషు
వాసో దుర్లభ ఇతి వ్యంగ్యార్థస్య వాచ్యస్య చ సమం ప్రాధాన్యం.

అనుందరం యథా—

† ఏలసి భామహి భాణం సోఊణ ఇరేందదంసణామోలం,

గురులిణనిలంతిఆవ వహుఆవ సామళం వలిణమ్. ౬౩

† ఏకశిలామహిళానాం శ్రుత్వా సరేంద్రదర్శనామోదం,

గురుజననియంత్రితాయా విధ్యా త్యామలం విదనమ్. ౬౪

ఆయం పునరన్యథేత్యపమానాదుపమేయస్వాధిక్యతిగ్రహస్య వ్యతిరేకస్య విలంబేన
ప్రతీతేరస్ఫుటమిత్యాహ—ఆత్రేతి. ౬౫

సందిగ్ధప్రాధాన్యముదాహరణి.—కాకతీతి. ౬౬

అత్రాలింగసేచ్ఛాయాపవ్యంగ్యస్య చమత్కారకారిత్యాత్పాధాన్యం ఉత
వాచ్యస్యేతి సంజహాత్సందిగ్ధప్రాధాన్య మత్రేత్యాశయోనాహ—అత్రాలింగసేతి.

తుల్యప్రాధాన్యముదాహరణి—నృపా ఇతి. ఆకలంపం కలుషం భవతి కలుషాయతే, లాహితాదిత్వాత్కృష్ణవృత్తయః, 'వాక్యవ' ఇత్యాత్త శేషదం, సర్వత్ర కవినా
వ్యంజనైకప్రవిణేన భావ్యం అత్ర తు వాచ్యస్య వ్యంగ్యేన సమా సమప్రాధాన్యసంపా
దనాద్దుజ్జీభావ ఇతి భావః. ప్రాధాన్యస్య సంజహానాదృశ్యయోస్సహృదయ ఏవ
ప్రమాణం. ఉద్భతై రన్యథాపి వత్తుం శక్యత్వాదిత్యుక్తం భట్టగోపాలేన, ౬౭

సప్తమముల్లంఘ్య బుద్ధిస్థత్వాదప్రమం భేదముదాహరణి—అనుందరమితి.
ఏతే నైతేషా ముద్దేశక్రమో న వివక్షిత ఇతి నూచ్యతే.

ఏలసిశీతి, అత్ర గురుజనపరాధీనా కౌచిజిశిలామహిళానాం సరేంద్రసంబ

అత్ర సరేంద్ర దర్శననిమిత్తం హర్షముత్పత్త్యంత్యా వధ్వా ముఖం
శ్యామలమితి వాచ్యస్యైవ చారుత్వం. గురుజననియంత్రితాఽహం
సరేంద్రం ద్రష్టుం స గతవత్సస్తితి వ్యంగ్యాగ్రస్యాచారుత్వమ్.

*యత్ర కాక్వాఽర్థంతరమాక్షిప్యతే తదపి గుణీభూతవ్యంగ్యమేవ.
యథా—

‡ విలసహి కహేహి అహిఆ భోణీ శచ్చీ సరస్సుఈ మజ్ఞా,

జాం బహు మణ్ణాణ్ణి సో ణరణాహో గుణవిసేషణ్ణో. ౬౦

అత్ర ఊణీ మదధికేతి కాకుకల్పనయాఽధికా స భవతీతి వస్తు వ్య
జ్యతే.

చిత్రం తు కావ్యం శబ్దాలంకారచిత్రతయా బహువిధం తత్ప్ర
పంచోఽప్యలంకారప్రకరణే వ్యక్తీభవిష్యతి.

‡ ప్రియశభి! కథయాధికా ఊణీ లక్ష్మీ సురస్వతి మత్తః,

యాం బహుమన్యతే సు సరసాభో గుణవిశేషజ్ఞః. ౬౧

ర్శనసంతోషమహాలాభం శ్రుత్వా మలినముఖాఽభూదితి వాచ్యస్యాతిచారుత్వా
దాత్తన స్తదలాభయాపస్య వ్యంగ్యస్యానుందరత్వమిత్యాహ—అత్ర సరేంద్రేతి. ౬౨

అవిశ్చం భేదమాచక్షే—యత్ర కాశ్వతి. కామర్మామ శబ్దధర్మః, తత్ప్ర
యోగే సర్వత్ర శబ్దస్పృష్టత్వేన వ్యంగ్యస్య గుణీభావ ఏన. తదుక్తం లోచనే—
'కాకుయోజనాయాం సర్వత్ర గుణీభూతవ్యంగ్యతై' ఇతి. కావ్యప్రకాశకారస్తు—
'గురుః భేదం ఖిన్నే మయి భజతి నాద్యాపి కురు'ష్యిత్యాదౌ క్వచిత్కాకోః
ప్రశ్నమాత్రపర్యవసానాద్యవ్యంగ్యస్య మయి న యోగ్యః భేదః కురుషుయోగ్య
ఇత్యేవం రూపస్య గుణీభావానాదిత్యేన ప్రాధాన్యాద్ధన్వంత్యమవ్యంగీచకార.

ఉచాచారతి.—విలసహీతి, 'మయి మమ మహామజ్ఞాజనా' విలిపంచశ్యేకవచ
నేఽస్తదో మజ్ఞానేశః. 'జనే ద్దు' గితి వైకల్పికో యక్. శిత్వాత్పూర్వస్య దీర్ఘః.
అత్రాధిక్యనిషేధస్య వాచకాభావాత్ప్రేమలవాచ్యసామ్యైవలభ్యత్వేన వ్యంగ్యత్వం. ౬౩

తస్య చ కాకుసంస్కర్మాన్తూఢత్వకృతచారుత్వాచిత్యభంగేన గుణీభూతత్వ
మేవ. తదేతత్సర్వం మనసి నిధాయాహ—అత్రేతి.

అథమకావ్యప్రపంచోఽలంకారప్రకరణే భవిష్యతీత్యాహ—చిత్రంత్యితి.

మహాకావ్యోపకావ్యాది ప్రబంధనిరూపణమ్. ౧౭౭

అథ మహాకావ్యాదయః ప్రబంధా నిరూప్యంతే—

*నగరాష్ట్రవత్తైలస్తుచంద్రారోదయవర్ణనమ్,

ఉద్యానసలిలక్రీడామధుపానరతోత్సవాః.

౬౯

విప్రలంభో వివాహశ్చ కుమారోదయవర్ణనమ్,

మంత్రద్యూతప్రయాణాజినాయకాభ్యుదయా అపి.

౭౦

ఏతాని యత్ర వర్ణ్యంతే తన్మహాకావ్యముచ్యతే,

ఏషామష్టాదశానాం యైః కైశ్చిదూనమపీవ్యతే.

౭౧

తత్త్రివిధం. గద్యమయం పద్యమయం ముఖ్యమయం చేతి.

*అపాదః పదసంఘాతో గద్యం పద్యం చతుష్పదమ్,

గద్యకావ్యం కాదంబర్యాది పద్యకావ్యం రఘువంశాది.

* అసర్గబంధమపి యదుపకావ్యముదీర్యతే.

౭౨

అసర్గబంధం సూర్యశతకాది.

*గద్యపద్యమయం కావ్యం చంపూరిత్యభిధీయతే,

వక్త్రం చాపరవక్త్రం చ సోచ్ఛాప్సిత్యం చ భేదకమ్.

౭౩

వర్ణ్యతే యత్ర కావ్యజ్ఞై రసావాఖ్యాయికా మతా.

పూర్వం ప్రబంధానాం భవన్యాశ్రయత్వముక్తం. తత్సన్నిహితస్య తత్పఠన మంతరేణ దుష్టేయత్వాత్తన్నిరూపణం ప్రతిజానీతే—ఆశేతి.

తత్ర మహాకావ్యలక్షణమాహ—నగరేత్యాదినా. ఏతచ్చ సర్గనిబంధవతు ర్యర్థఫలవతురోదాత్తనాయకత్వాదీనామలక్షణం. తత్ప్రపంచస్తు కావ్యాదశ్చ ద్రవ్యేభ్యః.

౬౯-౭౧

చంపూకావ్యం దమయంత్యాది. ఆఖ్యాయికానామగద్యకావ్యవిశేషః. తల్లక్షణ మాహ—వక్త్రమితి. ఉచ్ఛాప్సిత్యసన్నిధిం పరిచ్ఛేదభేదః. భేదకమితి. కథాయాః ఇతి శేషః. తదుక్తమభినవనిష్ఠాచారైః—ఆఖ్యాయికోచ్ఛాప్సిత్యాదినా వక్త్రాపరవక్త్రా దినా యుక్తా. కథాతు తద్విరహితేతి. దండినా పున 'రుభయో రామ మౌత్ర భేదో న జాతి భేద' ఇత్యుపపాదితం—“తత్కథాఽఽఖ్యాయికేత్యాకా జాతీస్సంజ్ఞాద్య యాంకితే త్యాదినా వక్త్రం నామాష్టాక్షరపాదో మౌత్రా వృత్తివిశేషః. అపరవక్త్ర మర్థసమవృత్తభేదః. ఉపయోగలక్షణం తు వృత్తరత్నాకరే—వక్త్రం నాద్యాన్నసా

విముక్తపునరాకృష్టశబ్దం స్యాచ్ఛక్రవాళకమ్. 2౬

ఆద్యంతపద్యసంయుక్తా సంస్కృతప్రాకృతాత్తికా,
అష్టభిర్వాచతుర్భిర్వా వాక్యైస్సంఘాతాః సమన్వితా. 2౭

ప్రతిస్కంధం భిన్నవాక్యరీతిద్వేనవృత్తాచితా,
సర్వతో చేవశబ్దాదిరేషా భోగావళీ మతా. 2౮

వర్ణ్యమానాంకబిరుదవర్ణనప్రచురోజ్జ్వలా,
వాక్యాడంబరసంయుక్తా సా మతా బిరుదావళీ. 2౯

తారాణాం సంఖ్యయా సద్వైర్యుక్తా తారావళీ మతా

ఏవం కవిప్రాథోక్తిసిద్ధాః క్షుద్రాః ప్రబంధా యథాసంభవమూ
హ్యః. అథైతేషాముదాహరణాని విస్తరభయాదిహ నోక్తాని.

ఇతి విద్యానాథవిరచితే ప్రతాపరుద్రయశోభూషణే

అలంకారశాస్త్రే కావ్యప్రకరణం సమాప్తమ్.

మన్యతో ద్రష్టవ్యం, తనుక్తం—‘ఓజస్విపదభూయిష్టమాద్యంతాశీస్సమన్వితం, చతు
ర్థవాఽష్టధా వృత్తం చక్రవాళం ప్రచక్షతే’ ఇతి. 2౬

భోగావళీమాహ—ఆద్యంతేతి, స్కంధః పరిచ్ఛేదభేదః. ఆత్ర, భోగోప
కరణోద్భావవసంతనాయకగుణాదివర్ణనం ప్రాయేణ కర్తవ్యమ్.

బిరుదావళీమాహ—వర్ణ్యమానేతి ఆత్ర స్వవిక్రమకులక్రమాగతబిరుదవర్ణ
నాంతరిక్తం భోగావళీవద్ద్రష్టవ్యమ్. 2౭-2౯

తారావళీమాహ—తారాణామితి, సంఖ్యయా సప్తవింశత్యేత్యర్థః.

సన్వస్యేఽపి చతురుత్తరచతుర్భుద్రాదిచాటుప్రబంధాః కిమితి స అత్యంతే?
ఇత్యత్రాహ—ఏవమితి, ఉదాహరణానుక్తా హేతుమాహ—అథేతి.

ఇతి పదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణ శ్రీమహాపాధ్యాయ కోలచలమల్లి
నాథమూనునా విశ్వజనీనవిద్యవ్య విద్యన్తః శేషే పెద్దియార్యస్వామజేన తుమార
స్వామిసోమపీఠినా విరచితే ప్రతాపరుద్రీయవాక్యాభ్యానే రత్నాపణాఖ్యానే
కావ్యస్వరూపనిరూపణా నామ ద్వితీయప్రకరణం సమాప్తమ్.

అథ నాటక ప్రకరణమ్.

అథ నాట్యప్రధానాః ప్రబంధా నిరూప్యంతే:—

తత్ర నాట్యస్వరూపం నిరూప్యతే:—

చతుర్విధై రభినయైః సాత్వికాంగికపూర్వకైః,

ధీరోదాత్తాద్యవస్థానుకృతిర్నాట్యం రసాశ్రయమ్.

౧

అథ శ్రావ్యప్రబంధనిరూపణానంతరం నాటకదిదృశ్యప్రబంధనిరూపణం ప్రతిజానీతే—అథేతి. అభినయత్వభివ్యవస్థానిత్యభినయః, పచాద్యజంతః, 'అభిపూర్వస్తు జీజ్ఞాతురాభిముఖ్యార్థనిర్ణయే, యస్తాత్ప్రదార్థాన్నయతి తస్మాదభినయస్సనితః' ఇతి. తైశ్చతుర్విధైః. తత్ర పరగతసుఖదుఃఖభావనయా భావితాంతఃకరణత్వం సత్త్వం, తతోభివాభావాసాన్నిత్వికాః స్తంభాదయః, తదభినయోఽనిమేషనయనత్వాదిః. అంగం హస్తాది తద్వ్యాపారః పతాకాదిరాంగికాభినయః, పూర్వశబ్దేన వాచికాహార్యాభినయా గృహ్యేతే. అత్ర పాత్యాపరపర్యాయం కావ్యనాటకరూపం వాచికం, తదభినయో రసోచితరాగాదుషంగాః. 'అహార్యాభినయో నాట్యోచితాంతారధారణమ్.' అభినయాదిలక్షణం తు సంగీతచూడామణి—'అభివ్యంజన్విభావానుభావాదీన్నాటకాశ్రయాత్, ఉత్పాదయన్నిహృదయే రసజ్ఞానం నిరంతరం. అనుకర్తృస్థితో యోఽర్థోఽభినయసోఽభిధీయతే, అంగికో వాచికశ్చైవ సాత్వికాహార్యకావీతి. సచతుర్థాకృత స్వదక్షైరాంగికోఽంగక్రియోచ్యతే, రాగాదుషంగియద్వాక్యం నాట్యే తద్వాచికం స్పృతం. సత్త్వక్రియాసాత్వికస్సాన్విదాహార్యో భూషణాదిక' మితి. ధీరోదాత్తాదినాయకానామవస్థా ధీరోదాత్తాదయః. అనియతత్వాదవస్థాత్వమేవ తేషాం న జాతిత్వమిత్యుక్తం నాయక ప్రకరణే. తానామనుకృతిరనుకరణం, చతుర్విధాభినయేనాభివేయతాదాత్త్యపత్తిత్వార్థః. రసాశ్రయమితి. వత్సయణక్రమేణ వాక్యాస్తీభూతరసవిషయమిత్యర్థః. అతోఽత్ర వాక్యార్థాభినయ ఇతి జేదితవ్యం. 'నట అవస్పందవ' ఇత్యస్తాధాతో రీషభృతనాథాణ్ణత్పత్తిత్వయే నాట్యమితి వ్యుత్పత్త్యా సాత్వికాభినయబాహుళ్యం నూచ్యతే.

౧

*భావాశ్రయం తు సృత్యం స్యాన్నుత్తం తాలలయాన్వితమ్.
ఏషా దశరూపకోక్తా ప్రక్రియా

సృత్తసృత్యయోర్నాటకాద్యంగత్వాదిహస్వరూపనిరూపణం కృతమ్.
తథోక్తం దశరూపకే—

*‘మధురోద్ధతభేదేన తద్వ్యయం ద్వివిధం పునః,
లాన్యతాండవరూపేణ నాటకాద్యుపకారకమ్.

—౧౭ దశరూపకనిరూపణమ్ ౧౭—

తేన నాన్యేన దశరూపకాణి భవంతి.

*‘నాటకం సప్రకరణం భాణః ప్రహసనం డిమః,
వ్యాయోగసమవాకారౌ వీధ్యంకేహామృగా దశే’తి.

ప్రసంగాన్నుత్తసృత్తయోర్లక్షణమాహ—భావేతి. భావాఃపదార్థిభూతాః
విభావాద్యా ఆశ్రయా విషయత్వేన లాన్యతద్భావాశ్రయం. అత ఏవాత్ర పదార్థాభి
నయో ద్రష్టవ్యః, సృతేర్గాత్రవిశేషవాచినో నిష్ఠాంతాదవ్యక్తేణ తి సృత్యమితి
పుస్త్యత్వా ఆంకికాభేనయబాహుళ్యం నూచ్యతే. అత ఏవ నాట్యాభేదద్యోతకస్తు
శబ్దః, రసవిషయం సాత్వికబహుళం నాట్యం, భావవిషయమాంగిక బహుళం మార్గాపర
పర్యాయం సృత్యమితి విశేషః. సృత్తమితి. గీతాదిపరిమాణావచ్ఛేదః కాలవిశేష
స్తాశశ్చంచత్పుటాదిః. తదుక్తం—‘కాలో అస్మాదిమితయా క్రియయా సమ్మితో
మితి. గీతాద్యేదధత్తాశస్సచ ద్వేధాబుధైస్సస్పృతః’ ఇతి. అయోఽపి ‘తాళాంతరా
శవర్తీయః కాలోఽసౌ లయనాల్లయ’ ఇత్యుక్తలక్షణః కాలవిశేషః. ఏతదుభయా
శ్రయం దేశ్యాపరపర్యాయం సృత్తమిత్యర్థః.

అన్య న్యకపోతకల్పితత్వం పరిహరతి—ఏషేతి. సృత్యేతి. క్వచిదవాంతరపదా
ర్థాభినయేన శోభాహేతుత్వేన చ నాటకాదాపుపయోగాత్తదంగత్వమితి విశ్లేషం.

తదేతత్వంవాదవ్యాజేనానయోః పునర్దైవిధ్యమాహ—మధురేతి. మధురం
లాన్యం, ఉద్ధతం, తాండవమిత్యర్థః.

తేనేతి. సృత్యసృత్తోపకృతేనేత్యర్థః. దశరూపకాణీతి. నాటికాసప్తకాదీనా
మత్రైవాంతర్భావాదితి భావః. తత్ప్రకారస్తు దశరూపకే ద్రష్టవ్యః.

నాట్యాభేదేఽపి వస్తాదిభేదాన్రూపకభేద ఇత్యాహ—నాట్యాశ్రయత్వేనేతి
సస్తు కథాశరీరం, తస్యేతివృత్తమితి నామాంతరం. తదుక్తం భావప్రకాశే—‘సస్తు
యత్సృత్ప్రబంధస్య శరీరం కవికల్పితం, ఇతివృత్తం తదేవాహుర్నాట్యాభినయ

నాట్యశైల్యతేనాభేద ఇతి శంకా న యుజ్యతే,
వస్తునేతృరసాస్తేషాం రూపకాణాం హి భేదకాః.

౨

వస్తు త్రివిధం ప్రఖ్యాతముత్పాద్యం మిశ్రం చేతి.
తథోక్తం దశరూపకే—

*‘ప్రఖ్యాతోత్పాద్యమిశ్రత్వభేదాత్తత్త్రివిధం మతమ్’ ఇతి.
ఇతిహాసనిబంధనం ప్రఖ్యాతం, కవికల్పితముత్పాద్యం, సంకరాయ
త్తం మిశ్రం చేతి.

ఏవమాదివస్తుభేదాన్నాయకభేదాద్రూపకాణాం పరస్పరం భేదః
తథాహి:—

నాటకే ప్రఖ్యాతమితివృత్తం; ధీరోదాత్తో నాయకః; శృంగారవీరరస
యోరన్యతరన్య ప్రాధాన్యం; అన్యేషాం రసానామంగత్యేనానుప్రవేశః,
ప్రకరణే ఉత్పాద్యమితివృత్తం; ధీరశాంతో నాయకః; శృంగార
రసస్థైర్య ప్రాధాన్యమ్,

భాణే ఉత్పాద్యమితివృత్తం; ధూర్తవిటో నాయకః; శృంగార
వీరయోః సూచనామాత్రసారతా.

కోవిదాః’ ఇతి. తద్ద్వివిధం అధికారికం ప్రాసంగికం చేతి. తత్రాధికారః ఫలస్వామ్యం,
తద్వాసధికారి. అధికారశాధికారిణా నిర్వృత్తమాధికారికం ప్రధానం. యథా
రామాయణే సీతారామవృత్తాంతః, ప్రసంగేన నిర్వృత్తం ప్రాసంగికం అంగభూతం,
తత్తు ద్వివిధం, పతాకా ప్రకరీ చేతి. తత్ర దూరానువర్తిని కథా పతాకా; యథా
సుగ్రీవాదివృత్తాంతః. అల్పానువర్తిని ప్రకరీ; యథా జటాయుశ్చిమవాదివృత్తాంతః.

ఏవమేకమాధికారికం ద్వివిధం ప్రాసంగికమితి త్రైవిధ్యం సిద్ధపత్యత్వ
పునస్త్రైవిధ్యమాహ—వస్తు త్రివిధమిత్యాది. ప్రఖ్యాతం మహావీరచరితాది, ఉత్పా
ద్యం మాతలియాధనీయాది, మిశ్రముత్తరరామచరితాది. ఏవమాధికారికపతాకా
ప్రకరీణాం ప్రత్యేకం ప్రఖ్యాతాదిభేదభిన్న త్వేన త్రైవిధ్యే వస్తునో నవవిధత్వం
విజ్ఞేయం. ఏతదేవాభిప్రేత్యాహ—ఏవమాదివస్తుభేదాదితి. దివ్యసుర్యోభయత్తనా
వస్తునః పునరపి త్రైవిధ్యాంగికాశతద్వదన్యైషి బహవో భేదాః కల్పయితుం శక్యంత
ఏవ, తత్ప్రేమ తే స్యుయమేవోహనీయా ఇతి విస్తరభియా నేహ పృథగ్యుత్పాద్యంతే.

వస్త్యాదయో రూపకభేదకా ఇత్యుక్తం తద్వివక్షి—తథాహిత్యాదిసా,
స్పష్టోద్ధృతః.

ప్రహసనే కల్పమితివృత్తం; పాపంఽప్రభృతయో నాయకాః;
హాస్యరసః ప్రధానమ్.

డిమే ప్రఖ్యాతమితివృత్తం; ఛేవగంధర్వపిశాచాదయో ధీరో
ద్ధతా నాయకాస్తే ఊడశః; శృంగారరసః ప్రధానం; శృంగారవీరయో
రనుప్రవేశః.

వ్యాయోగే ప్రఖ్యాతమితివృత్తం; ధీరోద్ధో నాయకః; వీరరసః
ప్రధానమ్.

సమవాకారేచేవాసురాదయో ద్వాదశనాయకాః; వీరరసః ప్రధా
నం; కల్పితమితివృత్తం ప్రసిద్ధం వా.

విధ్యాం కల్పితమితివృత్తం; ధీరోద్ధతో నాయకః; శృంగారరసస్య
సూచనామాత్రసారతా.

అంకే ప్రఖ్యాత మితివృత్తం; ప్రాకృతజనో నాయకః; కరుణరసః
ప్రధానమ్.

ఈహామృగే మిశ్రమితివృత్తం; ధీరోద్ధతో నాయకః; శృంగార
రసస్యాభాసత్వమ్.

— సంధిపంచకనిరూపమ్, ౧ —

అథ తేహం సామగ్రీ నిరూప్యతే—

తత్ర పంచ సంధయః.

తథా చోక్తం దశరూపకే—

* ‘ముఖం ప్రతిముఖం గర్భః సావమర్శోపసంహృతి’ రితి

సంధిర్నామైకేన ప్రయోజనేనాన్వితానాం కథానామవాంతర
ప్రయోజనసంబంధః తత్రారంభబీజసంబంధో ముఖసంఘః; ప్రయత్న

వస్త్యాదిభేదాద్రూపకభేదో నిరూపితః. అథునా వస్త్యేకదేశవిశేషభూత
సంధ్యాది స్వరూపం నిరూపయతి.—ఆభేత్యాది నా.

తత్ర సప్తతివ్యాజేన సంధీనాం విభాగమాహ—ముఖమితి. సావమర్శా అవ
మర్శసహితా ఉపసంహృతిః విమర్శో నిర్వహణం చేత్వర్థః.

ఏతేహం సామాన్యలక్షణమాహ.—సంధిరితి, ప్రయోజనమత్ర త్రివర్గరూపం
ఫలం, తచ్చ ధర్మాకౌమేష్యైకైకస్య స్వవ్యతిరక్తాభ్యాం ద్వాభ్యాముపస్థానాభ్యాం
వ్యాసేన సమాసేన చ సంబంధే కైవల్యే చ ద్వాదశవిధం. తదుక్తం—‘ఫలం త్రివర్గ

బిందుసంబంధః ప్రతిముఖసంధిః; ప్రాప్త్యాశాపతాకయోస్సంబంధో
గర్భసంధిః, నియతాప్తిప్రకర్యోస్సంబంధో విమర్శసంధిః, ఫలాగమ
కార్యయోస్సంబంధో నిర్వహణసంధిః. తథా చోక్తం దశరూపకే—

* 'బీజబిందుపతాకాఖ్యప్రకరీకార్యలక్షణాః,
ఆరంభయత్నప్రాప్త్యాశానియతాప్తిఫలాగమాః.
అర్థప్రకృతయః పంచ పంచావస్థాసమన్వితాః,
యథాసంఖ్యేన జాయంతే ముఖాద్యాః పంచసంధయః' ఇతి.

—ॐ అగ్రప్రకృతిపంచకరూపమ్. ॐ—

అథారంభాదీనాం లక్షణం నిరూప్యతే—

* బౌత్సుక్యమాత్రమారంభః ఫలభాయ భూయసే. 3

ప్రయత్నస్తు ఫలాప్రాప్తౌ వ్యాపారోఽతిత్వరాన్వితః,

స్తద్దుష్టమేకానేకానుబంధః' ఇతి. తేనైకేన ముఖ్యేనాన్వితానామితివృత్తఖండానా
మవాతరైకప్రయోజనసంబంధస్సంధిత్వర్థః. తదుక్తం—'ఏకకార్యాన్వితేష్వత్ర
కథాంశేష ప్రయోగతః, ఆవాంతరైకకార్యస్య సంబంధస్సంధివ్యతే' ఇతి. అథా
వస్థాగ్రప్రకృతిసంబంధే ముఖాదిసంధయో జాయంత ఇత్యాహ—తత్రేతి.

అత్ర సప్తుతియాహ—బీజేతి. అర్థప్రకృతయః ప్రయోజనసిద్ధిహేతవ ఇతి
శేచిత్. కథాశరీరకారణానీతి భోజరాజాదయః, తద్విశేషాః పూర్వోక్తా బీజాదయః
పంచ, ఫలసిద్ధయే స్వీక్రియమాణస్య నాయకవ్యాపారరూపస్యోపాయస్య పూర్వోక్తా
ఆరంభాదయః పంచావస్థా భవంతి. తదుక్తం—'అవస్థాః పంచకార్యస్య ప్రారంభస్య
ఫలాగ్రాభిరితి. తదేతదుద్భయసంబంధే పంచసంధయో జాయంత ఇత్యర్థః తత్ర
సాధనత్వాద్బీజస్యాదావుపక్షేషః. సాధ్యత్వాత్కార్యస్యాంతే. అవిచ్ఛేదార్థం
బిందోఽప్యాయోర్ధ్వే పతాకాప్రకర్యోస్తు బీజకార్యయోర్ధ్వే. యథాయోగం
నివేశ ఇతి విజ్ఞేయం. తత్ర పతాకాయా వికల్పమాహ కోహభ్యః. తన్నతే పతాకా
స్థానే 'అపతాకే నివేశస్సాన్వితబిందోర్బీజస్య వాక్యచి' దితిభావప్రకాశోక్తా విశేషా
ద్రవ్యేభ్యః. అవస్థానా మద్యేశక్రమసామర్థ్యలబ్ధసన్నివృత్తి ఏవ.

అవస్థాపంచకం క్రమేణ లక్షయతి—బౌత్సుక్యేతి. కాలాత్కమత్వలక్ష
ణోఽభిలాషప్రకర్ష బౌత్సుక్యం; మాత్రశబ్దోపత్యమాణప్రయత్నాదివ్యవచ్ఛేదకః,
ఫలస్య త్రివర్గరూపస్య లాభాయ న పునః కుద్రస్య. అత్ర ఫలగతం భూయస్త్యం
లాభ ఉపచర్యతే. నాయకవ్యాపారస్య స్వరూపాత్కించదుచ్ఛాసత్వమారంభ

ఉపాయాపాయశంకాభ్యాం ప్రాప్త్యాశా కార్యసంభవః. . ర

అపాయాభావతః కార్యనిశ్చయో నియతాప్తికా,

సమగ్రఫలసంపత్తిః ఫలాగమ ఉదాహృతః. ౫

అథ బీజాదిపంచకం నిరూప్యతే—

*స్తోకోద్దిష్టః కార్యహేతుర్బీజం విస్తార్యనేకథా,

అవాంతరాగ్రాధిచ్ఛేదే బిందురచ్ఛేదకారణమ్.

ప్రతిపాద్యకథాంగం స్యాత్ప్రతాకా వ్యాపినీ కథా,

ఇత్యర్థః. ఆరంభాదీనాం సర్వేషాం నాటక ఏవోదాహరణం భవిష్యతీతి లక్షణమాత్ర మత్ర పరీక్ష్యతే—ప్రయత్న స్థితి. ఫలాప్రాప్తావలీ సతి సప్రమా. ఫలప్రాప్తావలీ పాశే విషయసప్తమి. కార్యసంపాదనయోగ్యతాప్రయత్న ఇత్యర్థః. 3

ఉపాయేతి. ఉపాయేనాపాయశంకయా చ కార్యస్య సంభవః సంభావనా ప్రతిబంధకోపనిపాతేన శంక్యమాసత్వం ప్రాప్త్యాశేత్యర్థః.

లక్షయతి—అపాయేతి. ప్రతిపక్షనివృత్త్యా కార్యనిశ్చయో నియతాప్తి రిత్యర్థః. సమగ్రేతి. బాధకబాధనేన ఫలపర్యంతత్వాదాఙ్గం ఫలాగమ ఇత్యర్థః. ౪-౫

అథాగ్రప్రకృతిపంచకం క్రమేణ లక్షయతి—స్తోకేతి, స్తోకోద్దిష్టః స్వల్పపక్షీప్తః, అనంతరమనేకథా మూలస్కంధశాఖాపలాకాదివన్నాయకోపనాయకప్రతి నాయకభేదేన బహుధా విస్తారీ కార్యస్య త్రివర్గరూపస్య ఫలస్య యో హేతు స్తద్బీజ మివ బీజం; తచ్చ క్వచిదాత్రాధీనసిద్ధేర్నాయకస్యాత్మోత్సాహోత్తరకం, క్వచిదమాత్రా ధీనసిద్ధేస్తదుత్సాహోత్తరకం, క్వచిదుభయాధీనసిద్ధేరుభయోత్సాహోత్తరకం చేతి ద్రష్టవ్యం. ఆత్రమాత్యగతోఽపుష్టోత్సాహో యాజకవ్యాపారో యజమానస్యేవ నాయకస్యైవ ఫలం జనయతీతి బోధవ్యం. అవాంతరేతి అవాంతరాగ్రాధిచ్ఛేదప్రయోజనైః విచ్ఛేదే సామర్థ్యాత్పరమప్రయోజనస్యేతి భావః. తదవిచ్ఛేదకారణం బిందుః. తదుక్తం భావ ప్రకాశే—‘ఫలే ప్రదానే విచ్చినే బీజస్యావాంతరైః ఫలైః, తస్యావిచ్ఛేదకో హేతుర్బిందురీత్యాహ కోహళః’ ఇతి. ౬

ప్రతిపాద్యేతి. ప్రతిపాద్యకథాయాః ఫలోద్దేశప్రవృత్తతేన ప్రధానభూతాయాః రామాదిస్తాయకవ్యాపారరూపాయా ఆంగం తత్సంబంధిత్వాదితి భావః. తదుక్తమాచార్యైః—‘ప్రధానం ఫలసంబంధి తత్సంబంధ్యంగమివ్యుత’ ఇతి. తథా భూతా కథా. సుగ్రీవాద్యుపనాయకవ్యాపారరూపా పతాకా వ్యాపినీత్యనేకప్రక రీవ్యవచ్ఛేదః. నను పతాకాయామపి పృథక్ఫలమిచ్ఛంతి కారదాతనయాదయాః. ను

అవ్యాపిని ప్రకరికా కార్యం నిర్వాహకృత్వతే.

2

అథ ముఖం నిరూప్యతే—

*ముఖం బీజనముత్పత్తిర్నాగ్ధరససంభవా,

అంగాని ద్వాదశై తస్య బీజారంభసమన్వయాత్.

౮

గ్రీవాదీనాం తథా దగ్ధనాత్. వైతస్నాయుసహం; అంగానాం ప్రధానఫలేనైవఫలవత్స నియమాదితిచేన్నైష దోషః; దధ్నేంద్రియకౌమస్యేత్యాదావంగభూతానానుపిదధ్యాదీనాం ఫలసంబంధాంగికాగాత్, నన్వంగప్రధానఫలయోగేకాశ్రయత్వం దృష్టాంతే. ద్వారాంతిశ్చ తు న తథేతి వైషమ్యమితి చేన్నైషం; ఫలసంతుప్తవైవాననుచరస్వార్థక్రియాకారిత్యేన తత్ఫలస్వాపి స్వామిఫలత్వాభిమానాత్. అవ్యాపినితి అఘః ప్రకరః ప్రకరీ, గారాదిత్వాన్విష్. తదుక్తం 'స్త్రీస్యాత్కాచిస్త్రుణాభ్యాదిర్విపక్షాపయే యదీతి యథా పుష్పాదిప్రకరః పరేషామేవ జీదీకాదీనాం శోభాయై భవతి ఏవమృతువర్జన జటాయశ్చగ్రుణాదివృత్తాంతరూపా ప్రకర్యపి ప్రధానవైషవ ఫలం జనయతి న పునస్స్వస్యేతి గ్రంథాంతరీక్షా విశేషా ద్రష్టవ్యః. అవ్యాపినితి. విశేషనిషేధస్తు పతాకోక్త ప్రతిపాద్యకథాంగత్వమాత్రాభ్యనుజ్ఞాపర ఇతిద్రష్టవ్యం. కార్యమితి. ప్రధానఫలనిర్వాహకోఽంతిమః కథావయవః కార్యమిత్యర్థః.

3

ఇథనవస్థా ఆర్థప్రకృతయశ్చ నిరూపితాః. తదుభయయుగళపంచకసమన్వయసంభూతసంధిపంచకలక్షణం క్రమేణాహ—ముఖమిత్యాదినా. ఏతదేవలక్షణందశరూపకాదావప్యుక్తం. తత్ర నానాభూతానామర్థానాంప్రయోజనానాం రసానాంచ హేతుర్బీజనముత్పత్తిర్ముఖసంధిరతి కల్పిద్వాప్యచప్తే. నానార్థశబ్దస్య రసవిశేషణత్వమంగీకృత్యానేకప్రకారప్రయోజనరసహేతురిత్యన్యః సుతద్వయేఽపి సర్వేషుపి రూపకేషు లక్షణానుగతిలాభాయాథశబ్దస్య త్రివిధ్యతిరిక్తం ప్రయోజనజాతం వివక్షితం. అత ఏవోక్తమభాభ్యం. తేన త్రివిధ్యసే ప్రమాసనాదౌ రసోత్పత్తిహేతోరీవ బీజత్వమితి. భావప్రకాశకారస్తు—యథా కామోపయోగ్యత్రత్వం గాఢోద్భవ్యతేరసః, అగ్లోపయోగీ వీరస్వాస్య ద్రోహోఽపి స్వాత్మచిత్త్వచిత్. రక్షాహాహేధర్మాగ్లోపయోగీ కరుణో భవేత్. అగ్నిశోఽపి మనః స్త్రీప్రదత్వాత్కామ్యసాహ్యకృత్. తే భయానకబీభత్సహాస్యాః గాఢ్యేషు యోజితాః, తత్తన్నేతృమనోవృత్తివశాత్ప్రతివృత్తివర్గకాః, ఇన్ద్రియే శృంగారాదీనాం యథాయోగం త్రివిధోపయోగిత్య మంగీచకార. తన్నతేన సేకవిధత్రివిధలక్షణప్రయోజనకరసహేతుత్వం వివక్షితం.

బీజారంభానుగుణ్యేన ముఖసంధేరంగాని ప్రయోక్తవ్యాని,

* ఉపక్షేపః పరికరః పరిన్యాసో విలోభనమ్,

యుక్తిః ప్రాప్తిస్సమాధానం విధానం పరిభావనా,

ఉద్బేదభేదకరణాన్యన్వర్తాని యథాక్రమమ్.

— ౧౭ ముఖసంధ్యన్వర్తనాపహమ్. ౧౭ —

యథాక్రమమేతేషాం స్వరూపం నిరూప్యతే—

బీజన్యాస ఉపక్షేపః; బీజస్య బహుకరణం పరికరః; బీజనిష్పత్తిః పరిన్యాసః; బీజగుణవర్ణనం విలోభనం; బీజానుకూలసంఘటనప్రయోజనవిచారో యుక్తిః; బీజసుఖాగమః ప్రాప్తిః; బీజసన్నిధానం సమాధానం; బీజసుఖదుఃఖహేతు ర్విధానం; బీజవిషయాశ్చర్యావేశః పరిభావనా; గూఢబీజప్రకాశనముద్బేదః; బీజానుగుణప్రోత్సాహనం భేదః; బీజానుగుణప్రస్తుతకార్యారంభః కరణం. ఏతాని ద్వాదశముఖసంధేరంగాని. ఏతేషాం మధ్యే ఉపక్షేపపరికరపరిన్యాసయుక్తిగ్బేదసమాధానానామావశ్యకత్వమ్.

అథ ప్రతిముఖసంధిః.

* లక్ష్యైర్లక్ష్యస్య బీజస్య వ్యక్తిః ప్రతిముఖం మతమ్,

బిందుప్రయత్నానుగమాదంగాన్యస్య త్రయోదశ.

బిందుప్రయత్నానుగుణ్యేన ప్రతిముఖసంధేరంగాని ప్రయోక్తవ్యాని.

— ౧౮ ప్రతిముఖగర్భజన్యరూపనిరూపణమ్. ౧౮ —

* విలాసః పరిసర్వశ్చ విధూతం శమనర్హణీ,

లక్షణానుగతిరపి సులభైవ, యదత్ర యుక్తం తద్దాహృతం. అంగానామత్పత్తి మాహ.—అంగా నీతి.

ఉద్దిశతి ఉపక్షేప ఇతి—ఆన్యర్థానీతి. న పృథగ్లక్షణాపేక్షేతి భావః.

తథాపి మందబుద్ధ్యనుగ్రహార్థముపక్షేపాదీనాం క్రమేణ లక్షణం ప్రతిపాద్యతే—యథాక్రమమేతేషా మితి. కంటకశోధనమంగలక్షణానాం యథాయోగముదాహరణ ప్రదేశ ఏవ కరిష్యామః. మిథః ప్రయోగక్రమో న వివక్షిత ఇతి వక్ష్యామః.

అథ సాంగం ప్రతిముఖసంధి మాహ—లక్ష్యేతి, శేన విదంశేన లక్ష్యత్వ మపరేణాంశేనాలక్ష్యత్వం చేత్యర్థః, ప్రత్యేకనిబద్ధకార్యమనాలాశేకప్రయోజనమధ్యే

నర్మద్యుతిః ప్రగమనం విరోధః పర్యుపాసనమ్,
 వజ్రం పుష్పముపన్యాసో వర్ణసంహార ఇత్యపి. ౧౧
 ఏషాం స్వరూపం నిరూప్యతే.—

సంభోగవిషయమనోరథో విలాసః; దృష్టనష్టపదార్థానుసరణం
 పరిసర్వః; అనిష్టవస్తువిక్షేపో విధూతః; అరత్యుపశమనం శమః; పరిహాస
 వచనం సర్వః; అనురాగోద్భాటనోత్థా ప్రీతిర్నర్మద్యుతిః; ఉత్తరోత్తర
 వాక్యై రనురాగభీజప్రకాశనం ప్రగమనమ్; ఛత్తనాహితాగమననిరో
 ధనం విరోధః; ఇష్టజనానునయః పర్యుపాసనం; ముఖనిష్ఠరవచనం
 వజ్రం; అనురాగప్రకాశనవిశిష్టవచనం పుష్పం; అనురాగహేతువాక్య
 రచనా ఉపన్యాసః; చతుర్వర్ణనిర్వర్ణనం వర్ణసంహారః; ఏతేషాం మధ్యే
 పరిసర్వప్రగమనవజ్రోపన్యాసపుష్పాణాం ప్రాధాన్యమ్.

అథ గర్భసంధిః :—

* గర్భస్తు దృష్టనష్టస్య బీజస్యా నేవ్వణం ముహూః,
 అస్యాప్త్యా శాపతాకానుగుణ్యేనాంగోపకల్పనమ్. ౧౨
 పతాకాప్రాప్త్యా శానుగుణ్యేన గర్భసంధేరంగాని ప్రయోక్తవ్యాని.

—౧౧ గర్భగర్భజస్వరూపనిరూపణమ్. ౧౧—

* అభూతాహరణం మార్గో రూపోదాహరణక్రమాః,
 సంగ్రహశ్చానుమానం చ తోటకాఢిబలే తథా,
 ఉద్వేగసంభ్రమాక్షేపా ద్వాదశాంగా న్యనుక్రమాత్. ౧౩
 ఏషాం స్వరూపం నిరూప్యతే:—

ప్రస్తుతోపయోగిచ్ఛద్దాచరణమభూతాహరణం; తత్త్వార్థాను
 కతిపయనిష్పత్తిర్లక్ష్యత్వం కతిపయనిష్పత్తిరలక్ష్యత్వం చేతి మతాంతరం, తాదృ
 శస్య బీజస్య వ్యక్తిః ప్రకాశనం ప్రతిముఖితి. ౧౦—౧౧

అథ సాంగం గర్భసంధిమాహ—గర్భ ఇతి. ప్రతిముఖసంధా అత్యలక్ష్యతయా
 దృష్టనష్టస్య బీజస్యాపాయశంకానుబత్వా విచ్ఛేదానుబృత్యేర్ముహూః పాసపు న్యేనా
 నేవ్వణం గర్భసంధితి. అత్ర పతాకాయా వైకల్పికత్వాత్తదభావపక్షేఽపి ప్రాప్త్యా
 శానియతైవ. పతాకాస్థానే తు బీజవిందోరవ్యతరస్య నివేశ ఇత్యనుపదమేవోక్తమ్.

కీర్తనం మార్గః; వితర్కప్రతిపాదనవాక్యం రూపం; ప్రస్తుతోత్కరాభి
ధానముదాహృతిః; సంచితితారస్థాపి క్రమః; † ప్రస్తుతోపయోగి
సమాధానవాక్యం సంగ్రహః; లింగాదభ్యుహనమనుమానం; రోష
సంభ్రమవచనం తోటకం; ఇష్టజనాతినంధానమధిబలం; అపకారిజనా
ద్భయముచ్ఛ్వేగః; శంకాత్రాసాచ సంభ్రమః; ఇష్టోరోపాయాను
సరణమాక్షేపః; ఏతేషాం మధ్యే అభూతాహరణమార్గతోటకాధి
బలాక్షేపాణాం ప్రాధాన్యమ్.

అథ విమర్శసంధిః—

* గర్భసంధౌ ప్రసిద్ధస్య బీజార్థస్యావమర్శనం,
హేతునా యేన కేనాపి విమర్శస్సంధిరివ్యతే,
నియతాప్రిప్రకర్యుక్తేరంగాన్యత్ర త్రయోదశ.

౧౪

నియతాప్రిప్రకర్యానుగుణేన విమర్శసంధేరంగాని ప్రయోక్తవ్యాని

— విమర్శసంధ్యర్థజన్యరూపనిరూపణమ్. —

* తత్రాపవాదస్సంఘేటో విద్రవద్రవశక్తయః,
ద్యుతిః స్రవంగశ్చలనం వ్యవసాయో నిరోధనం,
ప్రరోచనం విచలనమాదానం తు త్రయోదశ.

౧౫

ఏతేషాం స్వరూపం నిరూప్యతే—

దోషప్రఖ్యాపనమపవాదః; రోషసంభాషణం సంఘేటః; వధబంధా
దికం విద్రవః; గురుతిరస్కృతిర్ద్రవః; విరోధశమనం శక్తిః; తర్జనోఽప్య
జనే ద్యుతిః; గురుకీర్తనం స్రవంగః; ఉపమానం చలనం; స్వశక్తి
ప్రశంసనం వ్యవసాయః; క్రోధసంరభానామన్యోన్యవిక్షేపో నిరోధనం;
సిద్ధవద్భావిశ్రేయఃకథనం ప్రరోచనం; స్వగుణావిష్కరణం విచలనం;
కార్యసంగ్రహ ఆదానమ్.

అథ సాంగం విమర్శసంధి మాహ—గర్భసంధౌ వితి. యేన కేనాపి హేతునా క్రోధ
వ్యసనాదినా అర్థస్యావమర్శనం పర్యాలోచనం క్రోధవ్యసనాదిజన్యో గర్భనిర్భిన్నబీజార్థ
సంబంధః ఘోషప్రాప్త్యవసాయాత్తకో విచారనిర్ణయో విమర్శఇత్యర్థః. తదుక్తమ్—‘గర్భ
నిర్భిన్నబీజార్థసంబంధో వ్యసనాదిజః, విచారనిర్ణయో యస్తు స విమర్శ ఇతి స్మృతః’

౧౪—౧౫

జాం

† ‘ప్రస్తుతోపయోగిసమాధానవచన’ మితి పాతావరమ్.

అథ నిర్వహణసంధిః—

* బీజవంతో ముఖాద్యర్థా విప్రకీర్ణా యథాయథమ్,

ఐకార్థ్యముపనీయంతే యత్ర నిర్వహణం హి తత్. ౧౬

ఫలాప్తికార్యానుగుణ్యాదంగాన్యస్య చతుర్దశే,

ఫలాప్తికార్యానుగుణ్యేన నిర్వహణసంధేరంగాని చతుర్దశే ప్రతిపాద
నీయాని

—ॐ నిర్వహణసంధినిరూపణమ్. ౧౭—

* సంధిర్విరోధో గ్రథనం నిర్ణయః పరిభాషణమ్. ౧౮

ప్రసాదానందసమయాః కృత్యాభాషోపగూహనమ్,

పూర్వభావోపసంహారా ప్రశస్తిశ్చ చతుర్దశే. ౧౯

ఏతేషాం స్వరూపం నిరూప్యతే—

బీజోపశమనం సంధిః; కార్యమార్గణం విరోధః; కార్యోపక్షేపణం
గ్రథనం; బీజానుగుణకార్యప్రఖ్యాపనం నిర్ణయః; మిథోజల్పనం పరి
భాషా; పర్యుపాసనం ప్రసాదః; వాంఛితార్థప్రాప్తి రానందః; దుఃఖప్రశ
మనం సమయః; లబ్ధసిరీకరణం కృతిః; ప్రాప్తకార్యానుమోదన మాభా
షణం; అద్భుతార్థప్రాప్తిరుపగూహనం; ఇష్టకార్యదర్శనం పూర్వ
భావః; కార్యార్థోపసంహతిస్సంహారః; శుభశంసనం ప్రశస్తిః.

అథ సాంగం నిర్వహణసంధిమవా—బీజవంత ఇతి. సంసర్గే మతుష్; బీజయంత్రా
ఇత్యర్థః. యథాయథం యథాస్వం విప్రకీర్ణా, సిజస్థా నేమాపన్యస్తా ఇత్యర్థః. ఏకో
ముఖ్యోఽర్థః ప్రయోజనం యేషాం తేషాం భావస్తత్త్వం; యత్ర బీజయంత్రముఖ
సంధ్యాద్యర్థాః పరమ ప్రయోజనసంబంధం అథంతే. నిర్వహణసంధిత్వార్థః. అప్రోపక్షే
పాదిషు యత్ర క్వచన కార్యకారణభావసద్భావస్తత్త్వైవ క్రమోఽంగీకరణ్యో న త్యన్య
త్ర; ఇస్తుస్వరూపవిచారక క్రమాంగీకారక కారణభావాత్ లక్ష్యేషువ్యుక్తిమదర్శ
నాచ్చ. తదుక్తం—‘ఇస్తు నేతృరసాదీ నామానుగుణ్యేన యోజయేత్, విషత్వోఽత్ర
నాంగానాం క్రమ ఇత్యేవ నిర్ణయః’ ఇతి. న చ తేషాం ప్రధానవస్తుసంబంధవిషయబంధ
నీయ ఇతి వాచ్యం; అన్యభావోపసంహారాత్. తదుక్తం నాటకప్రకాశే—‘ఉపక్షేపా
దయః ప్రబంధేష్వధికారికా వా ప్రాసంగికా వా ప్రయోక్తవ్యాః. యథా సుద
ర్భస్య శోభాయై భవంతి.

ఏవం చతుష్టయ్యంగసమన్వితాః పంచసంధయః ప్రతిపాదితాః.

ఏతేషాం షట్ ప్రయోజనాని సంభవంతి వివక్షితార్థప్రతిపాదనం గోప్యార్థగోపనం, ప్రక్యాశార్థప్రకాశనం, అభినయరాగసమ్మద్ధిశ్చ మత్కూరిత్వ, మితివృత్తివిస్తరశ్చేతి.

తత్రేతివృత్తం సూచ్యమసూచ్యం చేతి ద్వివిధం అసూచ్యమపి ద్వివిధం, దృశ్యం శ్రావ్యం చ. తత్ర సూచ్యస్య సూచనాక్రమః, పంచవిధః తథోక్తం దశరూపకే—

‘విష్కంభచూళికాంకాస్య ప్రవేశాంకావతారణై’ రితి.

ఏతేషాం స్వరూపం నిరూప్యతే—

విభజ్య లక్షితాని సంధ్యంగాని సంఖ్యయా సంకలయ్యోపసంహరతి—ఏవం చతుష్షష్టితి.

తత్రాంగానాం ప్రయోజనమూహ—ఏతేషామితి. అభినయరాగసమ్మద్ధిరితి. అభినయదర్శనేన సాయోజకమనోబంజనసమ్మద్ధిరిత్యర్థః. ఏస్యేతేషాం ప్రయోజనకథన మనుపపన్నం, అంగానాం ప్రధానఫలైశ్చైవ ఫలవత్త్వనియమాదితినవాచ్యం; తస్యా దృష్టఫలవత్త్వే నియతత్వాత్. ఏతత్తు దృష్టం ఫలం, తదుక్తం శృంగారప్రకాశే— ‘అంగానాం వడ్విధం హ్యేతద్దృష్టం శాస్త్రే ప్రయోజన’ మితి.

ప్రయోజనానామేతేషాం లక్ష్యపూదాహరణమూహానీయమిత్యుపేక్ష్య పునరపి వస్తునో ద్వేధా విభాగమూహ—తత్రేతివృత్తమితి ద్వివీధ్యం ద్వేధా విభజితి—అసూచ్య మితి. తత్ర, నీరసోఽనుచిత స్తత్ర సంచూర్ణ్యవస్తువిస్తరః, దృశ్యస్తు మధురోదాత్తరస భావనిరంతరః, ఇత్యాద్యయోగ్యవిస్థాద్రష్టవ్యా. శ్రావ్యం చేత్యత్ర చ శబ్దః శ్రావ్య గతావాంతరభేదాననుక్రమశ్రావ్యభేదం చ సముచ్చినోతి. శ్రావ్యం చ సర్వశ్రావ్యం చేతి ద్విధా, ద్వివీధ్యం చ జనాంతికమపవారితం చేతి ద్విధా. ఏతేషాం లక్షణం తు— ‘సర్వశ్రావ్యం ప్రకాశం స్వాదశ్రావ్యం స్వగతం మతం’ ‘త్రిపతాకః కణాన్యానృపవార్యాంతరాకథాం, అన్యోన్యానుత్రణం యత్స్యాశ్చజ్జనాంతేజనాంతికం. రహస్యం కథ్యతేఽన్యస్య పరావృత్త్యాఽపవారిత’మితి. త్రిపతాకగ్రహణం పతాః స్యాత్పుష్ప లక్షణార్థం. తదుక్తం తద్వేదిభిః—‘త్రిపతాకః పతాకశ్చ గండశ్రోత్రం గతః కరః, జనాంతిక రహస్యే చ దోషే శ్రవసి కీర్తితః’ ఇతి. లక్షణం త్వనయోస్సంగీతరత్నాకశే— ‘తల్లనీమాలసంలగ్నకుంభితాంగుష్ఠకో భవత్, పతాకస్సంహతాకారః ప్రసారిత

— విష్కంభః, ౧౯ —

* పృత్యవర్తిష్యమాణానాం కథాంశానాం నిదర్శకః. ౧౯

సంతేపార్థస్తు విష్కంభో మధ్యపాత్రప్రయోజితః,

స ద్వివిధః, శుద్ధస్సంక్షేపశ్చేతి. కేవలసంస్కృతప్రాయశ్శుద్ధః, సంస్కృతప్రాకృతమిశ్రితస్సంక్షేపః.

అథ చూళికా—

* అంతర్యవనికాసంస్థైశ్చూళికార్థస్య సూచనా. ౨౦

యత్ర నేపథ్యగతైః పాత్రైరర్థసూచ్యతే సా చూళికా.
అథాంకాస్యమ్.—

* అంకాంతపాత్రైరంకాస్య ముత్తరాంకార్థసూచనా,

లాంగుళిః, స ఏవ త్రిపతాకపాన్విద్యక్రితానామికాంగుళిః యతి. విష్కంభేత్యాది
శ్లోకశేషః పునః—‘అర్థోపక్షేపకైర్నూనచ్యం పంచభిః ప్రతిపాదయే’దితి, ప్రథమాంశే
ప్రస్తావనానంతరం విష్కంభం కుగ్యాదితి భోజరాజః, అన్యత్రాంకద్వయమధ్య ఇత్యశ్శే.

మతద్వయమప్యంగీకృత్య తల్లక్షణమహ—వృత్తేతి. ‘పృత్యవర్తిష్యమాణానాం
కథాంశానాం నిదర్శకః, భూతభావికథానూచక ఇత్యర్థః. సంతేపార్థః, సంతేపైకప్ర
యోజనకః, మధ్యపాత్రేణైకేనాసేకేన వా ప్రయోజితః, తత్రైకమధ్యపాత్రోఽనేక
మధ్యపాత్రశ్చేతి శుద్ధోద్వివిధః, నీచమిత్రస్తు సంక్షేప ఏకవిధః, తదుక్తం—‘ఏకానేక
కృత శ్శుద్ధః సంక్షేపో నీచమధ్యమై’ యతి తత్ర సంక్షేపేఽపి మధ్యపాత్రసంభవాత్తతత్ప్ర
యోజితత్వం న విచార్యతే. ఆతఏవ నాత్ర నాయకపాత్రప్రనేక ఇతి వేదితవ్యమ్.

చూళికాం లక్షయతి—అంత యతి. అంతః ప్రధానా యవనికా అంతర్యవనికా,
తత్ర సంస్థా యేషాం తైః, యవనికాంతర్యర్థిభిరప్రవిష్టంబై రిత్యర్థః. ౧౯-౨౦

విశేషమధ్యాపృత్య వ్యాచక్షే—యత్రేతి.

అంకాస్యం లక్షయతి—అంకాంతేతి.

యత్ర పూర్వాంకాంతపాత్రైరుత్తరాంకార్థసూచ్యతే తదంకాన్యమ్.

అథ ప్రవేశకః—

* వృత్తవర్తిష్యమాణానాం కథాంశానాం నిదర్శకః. ౨౦

ప్రవేశకస్తు నాద్యేంకే నీచపాత్రప్రయోజితః,
నీచపాత్రప్రయుక్తః ప్రవేశకః ఆద్యేంకే నయుక్తః.

అథాంకావతారః—

* యత్ర స్యాదుత్తరాంకార్థః పూర్వాంకార్థానుసంగతః. ౨౧

అనూచితాంకపాత్రం తదంకావతరణం మతం,

ఏభీన్నూచ్యం సూచయిత్వా దృశ్యమంకైః ప్రదర్శయేత్.

తత్రాంకస్వరూపం నిరూప్యతే—

* ప్రత్యక్షనేతృచరితో బిందువ్యక్తిపురస్కృతః,

యత్ర కృత్రాప్యంకాంతపాత్రైరితి శంకాంకురముత్పాదయన్ వ్యాచక్షే—
యత్ర పూర్వేతి.

ప్రవేశకం అత్యయతి—వృత్తేతి. నీచపాత్రైశ్చేతీప్రముఖైశ్చేతీన ద్వాభ్యాం
బహుభిర్వా మధ్యమా సంక్లిష్ట ర్వృత్తవర్తిష్యమాణానాం, పూర్వోత్తరాంకశేషుణా
మేవేత్యర్థః.

అత ఏవాస్యఃఏవక్కుంభవత్ప్రథమేంకేన ప్రవేశ ఇత్యాచా—నాద్యేంక
ఇతి. ౨౦

అంకావతారం అత్యయతి—యత్ర స్యాదితి పూర్వోత్తరాంకార్థయో ర్విష్కం
భాదివిచ్ఛేదేన న భావ్యమితి భావః. అనూచితేతి. పూర్వాంకవర్తినామేవ పాత్రాణా
మత్రానుప్రవేశాన్న తత్సూచనమితి భావః. 'అంకాభ్యంతరభావిత్వమంకాస్యాంకావ
తారయోః, భవేదంకబహిర్భావో విష్కంభే చ ప్రవేశకే, ఉభయం చూళికాయాం
తు యథాయోగమితి స్థితి' రితి. ౨౧-౨౩

దృశ్యమంకైః ప్రదర్శయే, దిక్కుక్తం, తత్ర కేదృశోంకః? ఇత్యాకంక్షా
యామాచా-తత్రాంకేతి. ప్రత్యక్షం రంగప్రవేశేన సాక్షాన్నిర్దిశ్యమానం నేతృచరితం

అంకో నానాప్రకారార్థసంవిధానరసాశ్రయః.

౨౪

అథాముఖం నిరూప్యతే—

*సూత్రధారో నటీం బ్రూతే మారిషం వా విదూషకం,

నాయకవ్యాపారో యత్ర స తథోక్తః, బిందువ్యక్తిపురస్కృతః, బిందుసూచనార్థం పరిచ్ఛిన్న ఇత్యర్థః. నానాప్రకారార్థానామనేకావాంతరప్రయోజనానాం సంవిధానానాం కథాసన్నివేశవిశేషాదీనాం 'రసానామంగభూతానామంగినో' వారసస్య చ, స చాలిరసతో దూరం వస్తు విచ్ఛిన్నతాం నయేత్. రసం వాన తిరోదధ్యాద్యస్త్య లంకారలక్షణైః రిక్త్యుక్తరీత్యా పరస్పరానుపమద్వినామాశ్రయః. ఆత్రాంశే— 'దూరాధ్యాసం' వధం యుద్ధం రాజ్యవేళాదివిప్లవం, సంరోధం భోజనం స్నానం మురతం చానులేపనం. అంబరగ్రహణాదీని ప్రత్యక్షాణి న నిర్దిశేత్, నాధికారివధః క్వాపి త్యాజ్యమావశ్యకం న చ. అధికారివధస్యాపి క్వచిత్సాన్వితృప్తివార్హతా, ఆర్యా కృత్కారాత్స పునః ప్రత్యుజ్జీవిష్యతే యది, నాయకస్య యదేకావచరిత ప్రతిపాదకః, ఏకప్రయోజనాశ్చిప్త సత్రైవాసన్న నాయకః. విదూషకాదిభిః పాత్రై ర్యోజ్యత్రైచతురైరపి, సమస్తపాత్రనిష్కూయా వసానోఽంకోఽభిధీయతే ఇత్యాది ప్రతిపాదితా ప్రాచీనాలంకారికపద్ధతిరనుసరణీయా.

౨౪

ఏవం నూచ్యానూచ్యవస్తుఖండప్రతిపాదకమంకవిచ్ఛంభాదికం స్వరూపతో నిరూపితం. అథ సర్వస్యాపి కౌవ్యార్థస్య నూచికౌ భారతీవృత్తిర్నిరూపణీయా. తస్యాశ్చత్వార్యంగాని, ఆముఖం ప్రరోచనా వీధిః ప్రహరణం చేతి. తత్ర వీధి ప్రహరణయోః ప్రాయోగ ప్రబంధాదావనుదాహరణేన కృతాకృతత్వాద్దశరూపక మధ్యే ప్రాధాన్యేనాపి పతితత్వాచ్చ తల్లక్షణం ప్రాచీనాలంకారమార్గేణ తత్రైవ భవిష్యతీత్యుపేక్ష్యాల్ప వక్తవాన్యం ప్రరోచనానుదాహరణసమయ ఏవ దర్శయిష్యకో సంప్రతిసాగ్రస్యాముఖస్య స్వరూపనిరూపణం ప్రతిజానీతే—అథేతి.

తత్ర పురుషవిశేషప్రయోజ్యః సంస్కృతప్రధానో వాగ్వాప్యపారో భారతీ. ప్రస్తుతార్థప్రశంసనేన శ్రోతృజాం ప్రవృత్త్యుద్దఃఖికరణం ప్రరోచనా. తదుక్తం— భారతీసంస్కృతప్రాయో వాగ్వాప్యపారో నటాశ్రయః, ఉన్నభీకరణం తత్ర ప్రశంసాతః ప్రరోచనేతి. ఆముఖవిశేషః ప్రస్తావనేతి కేచిత్, ప్రస్తావనావిశేష ఆముఖ మిత్యపరే. ఆన్వయ పర్యాయః ప్రస్తావనేతి దశరూపక కారః. తన్నతానుసారేణ లక్షణ

స్వకార్యప్రస్తుతాజేపి చిత్తోక్త్యా యత్తదాముఖమ్. ౨౧

ప్రస్తావనా వా యత్త స్యాత్కథోద్ఘాతః ప్రవర్తకం,
ప్రయోగాతిశయశ్చేతి త్రిణ్యంగాన్యాముఖస్య తు. ౨౨

అమఖాజ్యస్వరూపనిరూపణమ్, ౨౩

ఏషామంగానాం స్వరూపం నిరూప్యతే:—

* స్వేతివృత్తసమం వాక్యమర్థం వా యత్త సూత్రిణః,
గృహీత్వా ప్రసజేత్పాత్రం కథోద్ఘాతో ద్విదైవ సః. ౨౪
ప్రస్తూయమానకాలస్య గుణవర్ణనయా స్వతః,

మాహ—నూత్రధార ఇతి. ద్వావత్ర నూత్రధారా. ఏకః పూర్వరంగవిధాయకః
ఇతరస్తు నటస్థాపకాద్యపర్యాయః పూర్వనూత్రధారసదృశగుణాకృతిః ప్రస్తా
వనాప్రవర్తకః. అత్రతు నటీమారిహదిసంభాషణాదయమేవ వివక్షితః. అస్య
గృహీణీ నటీ, మారిషః పారిపార్శ్వకః, సర్వసచివో విదూషకః. ఏతేషాం లక్షణాని
భావప్రకాశే—‘అనూత్రయక గుణాన్నేతుః కజరపిచ వస్తుసః, రంగప్రసాధన
ప్రాధన్యూత్రధార ఇహోదితః. చతురా తోద్యభేదజ్ఞాతత్కళాను విచారదా, కర
ణాభినయజ్ఞాచ సర్వభాషావిచక్షణా, నటానుయోక్తృకృత్యేషు నటస్య గృహీణీనటీ,
భరతేనాభీనీతం యో భావం నానారసాశ్రయం. పరిష్కారోతి పార్శ్వస్థః సభజే
త్పారిపార్శ్వకః, తదాత్మప్రతిభోనర్తచతుశ్చదప్రయోగవిత్, జేదవిస్సర్తవాదీ
యో నేతు స్సస్యాద్విదూషకః’ ఇతి. స్వకార్యమభిమత దూషకప్రయోగేణ
పరిషదారాధనాత్మకం ప్రస్తుతం కావ్యాగ్రహం నస్త్యాదిచతుష్టయం తదాజేపిత్వా
ఉభయప్రతిపాదకయోత్యర్థః. అత ఏవ చిత్తోక్త్యా నాట్యాదికం యస్మాత్తే తదా
ముఖమిత్వర్థః. తదుక్తం—‘పూర్వరంగం విధాయదా నూత్రధారకే వినిర్గతే, ప్రవిశ్య
తద్వదపరః కావ్యాగ్రం స్థాపయేన్నటః. దివ్యూర్త్యే సతప్రాపో మిత్రమన్యతర
స్తయోః, నూచయేద్యస్తు బీజం వాసుఖం పాత్రమథాపి వా’ఇతి. స్థాపకో దివ్యం వస్తు
దివ్యో భూత్వా మార్త్యం వస్తు మర్త్యో భూత్వా మిత్రం వస్తూభయో రన్యతరో
భూత్వా నూచయేదిత్వర్థః. ౨౫-౨౬

అథామఖాంగత్రయే కథోద్ఘాతం లక్షయతి—స్వేతి, పాత్రం కర్తృ; నూ
త్రినూత్రధారస్య వాక్యమర్థం వాక్యాగ్రం వా. ౨౭

ప్రవర్తకం లక్షయతి—ప్రస్తూయమానేతి. కాలస్య ఋతుం కంచి గుహాదాగోతి
పదనప్రాప్తస్య శరద్వసంతాదేర్ధావర్ణనయా ఆసన్నప్రజేశపాత్రసామ్యేనేతి భావః.
‘ప్రకటితరామాంభోజః కాళికాగర్లజ్జానందీ, గురచాపనమనహేతోరయ మవశీ

ప్రవిశేత్సుచితం సాత్రం యత్ర తత్సృష్టివర్తకం. ౨౮

ఏషోఽయమిత్సుపక్షే పాత్సుత్రధారప్రయోగతః,
పాత్రప్రవేశో యత్రాయం ప్రయోగాతిశయో మతః. ౨౯

వీధ్యంగాన్యాముఖాంగత్వాదుచ్యంతేఽత్ర స్వభావతః,
ఉష్ణత్యకావలగితే ప్రపంచత్రిగతే ఛలం. ౩౦

వాక్యేభ్యధిబలే గండమవస్యందితనాల్లికే.
అసత్ప్రేలాపవ్యాహరమృదవాని త్రయోదశ. ౩౧

ఏషాం స్వరూపం నిరూప్యతే:—

గూఢార్థపదపర్యాయమాలారూపే, ప్రశోఽత్తరమాలారూపేణ
చోష్ణాత్యకం ద్వివిధం. అవలగితమపి ద్వివిధమ్.

*యత్రైకత్ర సమావేశాత్కార్యమన్యత్ర సిద్ధ్యతి,
వస్తునోఽన్యత్ర వా యత్సృష్టిద్విధాఽవలగితం మతం. ౩౨

అన్యకార్యచ్ఛద్దనా అన్యకార్యకరణం; అన్యకార్యప్రసంగాత్ప్ర
కృతకార్యసిద్ధిశ్చ; అసద్భూతం మిథస్తాస్త్రిం ప్రపంచః; త్రిగతం
ద్వివిధం; పూర్వరంగాంగం ప్రస్తావనాంగం చైతి, పూర్వరంగే నటాది
సల్లాపోఽత్ర తు సామ్యాదనేకార్యయోజనం త్రిగతం. ప్రియనదృశై

శ్శుంత్సుయః' ఇత్యత్ర రామలక్ష్మణవిక్వామిత్రాణాం శరద్వర్ణనసామ్యేన ప్రవేశ
కథనాత్ప్రవర్తకం. ౩౩

ప్రయోగాతిశయం లక్షయతి—ఏష ఇతి ఏతదిదమారన్యతరశబ్దప్రయోగేణో
పక్షేపాదిత్యధి. ౩౪

నన్వనంతరముద్ధాత్యకాదీని వీధ్యంగాన్యచ్యంతే; కథం తేషామముఖే సంగతికి
రిత్యాశంకోభయేషామం గానామభేదాదవిరోధ ఇతి సంగమయన్నాచ—వీధ్యంగా
నీతి. న చైవ, వీధ్యామఖయోరంగినోర్నామమాత్ర భేద ఇతి శంకనీయం. వీధ్యాం కథో
ద్ధాతాదివిశేషంగవికలత్వం నూత్ర ధారాదినంబంధవైధుర్యం ఉద్ధాత్యకౌదిసర్వాం
గావశ్యకత్వం పాక్షికప్రాధాన్యం చ అముఖే పునరేతద్వైయాప్యమిత్యనయోరత్యంత వి
లక్షణత్వాత్. అథసాధారణాంకాన్యదేశపూర్వకం లక్షయతి.—ఉద్ధాత్యకేత్యాదిసా.

అన్యోన్యాలాపే గూఢార్థపదం తతః పర్యామశ్చేత్యేనమేకా మాలా.
ప్రశోఽత్తరం చైతి ద్వితీయా. ద్వేధాఽవలగిత మిత్యాచ—అన్యకార్యతి, పూర్వత్ర.

ర్వాక్యైరప్రియైర్విలోభనం ఛలం సాకాంక్షస్యాపి వాక్యస్య నివర్తన
ముక్తిప్రత్యుక్తిరూపేణ వాక్యేభిర్ద్వివిధా. స్పర్ధయాఽన్యోన్యవా
క్యాధిక్యమధిబలం. సహసోదితం ప్రస్తుతవిరోధిగండం. రసవశాదుక్తా
న్యథావ్యాఖ్యానమవస్యందితం. సోపహాసనిగూఢార్థప్రహేళికా నాళి
కా. అసంబంధకథాప్రాయః ప్రలాపోఽసత్ప్రేలాపః. అన్యార్థం హాస్య
లోభకరం వచనం వ్యాహారః. దోషాణాం గుణత్వప్రతిపాదనం మృద
వం ఏతేషాం మధ్యే యథాసంభవం కానిచిత్ప్రస్తావనాయాం ప్ర
యోక్తవ్యాని.

ప్రకృతకార్యసిద్ధేః ప్రయత్నపూర్వకత్వముత్తరత్ర ప్రాసంగికత్వం చేత్యర్థ. అసద్భూ
తం పారదార్యాదిప్రసంగేన దుష్టం; పూర్వాచార్యాస్తు స్తోత్రం హాస్యేన విశంపంతి-
'అసద్భూతం మిథస్తోత్రం ప్రపంచో హాస్యకృత్తతః' ఇతి. త్రిగతం ద్వివిధం.
తత్త్రేకం పూర్వరంగంగమపర మాముఖాంగ మితి వివించ స్మభయః క్రమేణ లక్షణ
మాహ—పూర్వరంగ ఇతి. నటాదిసల్లాప ఇత్యత్రాదిగ్రహణాన్వరిషమాత్రధారా
గృహ్యేతే. తదుక్తం భావప్రకాశే పూర్వరంగప్రస్తావే—'యాత్రధారో నటశ్చైవ
తథా వై పారిపార్శ్వీకః, సల్లాపం యత్ర కుర్వంతి తదేవ త్రిగతం స్మృత' మితి.
ఆత్ర త్వితి. ప్రస్తావనాయాం. సామ్యాదితి. శబ్దసామ్యాదిత్యర్థః. తదుక్తం దశరూ
పకే—'శ్రుతిసామ్యాదనేకార్థయోజనం త్రిగతం త్విహ, నటాదిత్రితయాలాపః పూర్వ
రంగే తదిద్యతే' ఇతి. ఛలం వ్యక్తం, సాకాంక్షస్యేతి. నివర్తనం 'ఉపరిప్రస్తుత
మోన్నమశ్చివా'యేతివదితి భావః. ఉక్తేః ప్రత్యుక్తి రుక్తిప్రత్యుక్తిః. ఆత్ర ద్విత్వి
రితి కేవలం ప్రాంచః పూరయంతి. అన్యోన్యవాక్యేతి. పరస్పరసామర్థ్యప్రకాశవాక్యా
ధిక్యమిత్యర్థః. సహసోదితమవిమృశ్యోక్తం ప్రస్తుతవిరోధి గండం; అర్థభేదేన ప్రస్తు
తోపయోగిగండమితి కేచిత్. తదుక్తం—'గండం ప్రస్తుతసంబంధి భిన్నార్థం సహసో
దిత' మితి. రసవశాదితి. ఉక్తేన సంబంధ్యతేన తు వ్యాఖ్యానేన. సోపహాసేతి, నిగూఢో
గోపితో బాహ్య అభ్యంతరో వా ముఖ్యార్థా యత్ర సా తథోక్తా. అత ఏవ అంత
ర్లాపా బహిర్లాపా చేతి ద్వివిధా ప్రహేళికా. తదుక్తం విదగ్ధముఖమండనే—
'ప్యక్షీకృత్య కమప్యర్థం స్వరూపార్థస్య గోపనాత్, యత్ర బాహ్యంతరార్థార్థా
కథ్యేతే సా ప్రహేళి' కేతి. ప్రలాప ఇతి. రసస్వప్నోన్మాదతైశ్చవాదిప్రయోక్త ఇతి
కేవలం. అతఏవ నాయమసంగతిర్నామ వాక్యదోషః. అన్యార్థమిత్యర్థాంతరోద్దేశేన
హాస్యప్రలోభకారీత్యర్థః. దోషానామితి. వైపరీత్యస్యాప్యసంక్షణమేతత్. తదు

అథ దశరూపకాణాం స్వరూపం నిరూప్యతే. తత్ర—

—ॐ నాటకమ్. ॐ—

* సాంఘైర్ముఖప్రతిముఖగర్భమర్శోపసంహృతైః,
పూర్వం ప్రకృతిరన్యేషామాధికారికవృత్తవత్. 33

వీరశృంగారయోరేకః ప్రధానం యత్ర వర్ణ్యతే,
ప్రఖ్యాతనాయకోపేతం నాటకం తదుదాహృతమ్. 34

తత్ర నాందీస్వరూపం నిరూప్యతే:—

—ॐ నాందీస్వరూపనిరూపణమ్. ॐ—

* అర్థతత్త్వద్వితో వాపి మనాక్కావ్యార్థసూచమ్,

క్రం—‘దోషగుణగుణా దోష యత్ర స్వర్చవదం హి త’దితి, ఏతేషా మంగా
నాం కాత్స్త్వేన ప్రయోగవిర్బంధో నాస్తీత్యాహ—ఏతేషామితి.

రూపకోపోద్ఘాతరూపాం ప్రస్తావనాం నిరూప్య సంప్రతి రూపకస్వరూప
నిరూపణం ప్రతిజానీతే—ఆధేతి. తత్రి సర్వప్రకృతిత్వేన ప్రధానస్య నాటకస్య
స్వరూపమాహ—సాంఘైతి. యత్రేత్యమిదం కర్తవ్యమితి కృత్వాన్నగోపదేశాభావే
అన్యతస్సిద్ధాంగాకంక్షయాం తద్వదిదం కర్తవ్యమిత్యుచితేతేన యత్రనుపదిష్టాంగ
పరిపూరణం సా వికృతిః, యదైంద్రాగ్నాదిః. తద్వదత్రాపి సంధిపంచకంగాది
కృత్వాన్నగోపదేశేన పరిపూర్ణత్వా దాతిదేశికాంగయోగేన వికృతిధూతానాం ప్రకరణా
దీనాం నాటకం ప్రకృతిః తదేతదాహ—ప్రకృతిరన్యేషామితి. ఫలస్వామ్యమధి

కారః; తద్వానధికారి. అధికారణాధికారిణానా నిర్వృత్త మధికారికం ప్రధానం.
వృత్తజ్ఞేనాత్ర ప్రఖ్యాతముచితం చేతివృత్తం వివక్షితం. తద్వక్తమిత్యర్థః. ప్రధాన
మిత్యనేన రసాంతరాభావంగత్యేనానుప్రవేశమౌచ్యతే. ప్రఖ్యాతో రాయాయ
ణాదిప్రసిద్ధః నాయకో ధీరోదాత్రో రాజర్షిర్నివోవా. తదుపేతం నాటకం. ఏవ
మేవోక్తం దశరూపకే—‘అభిగమ్య గుణైర్యుక్తో ధీరోదాత్రః ప్రతాపవాక్, కీర్తి
కామా మహాంతాసహ స్త్రయ్యాస్త్రాతామహీపతిః. ప్రఖ్యాతవంశో రాజర్షిర్నివోవా
యత్ర నాయకః, తత్ప్రఖ్యాతం విధాతవ్యం వృత్తమత్రాధికారికం. యత్రత్రానుచితం
కించిన్నాయకస్య రసస్య వా, విరుద్ధం తత్పరిత్యాజ్యమన్యథా వా ప్రకల్పయేదితి.

పూర్వరంగో నామ నాటకాదా కర్తవ్యః ప్రత్యూహపరిపంథీ కర్తవీశేషః.
తదుక్తం—‘యన్నాట్యవస్తునఃపూర్వం రంగవిఘ్నోపశాంతయే, ఘోరీలవా. ప్రభుర్బలః.

యత్రాప్తభిద్వాదశభిరష్టాదశభిరేవ వా.

ద్వావింశత్యా పదై ర్వాఽపి సా నాన్దీ పరికీర్తితా.

౨౫

నాటకాదిరూపకాణా మాదా విహితం పద్యం నాన్దీత్యుచ్యతే. వేణీసంహారే ఽష్టపదా నాన్దీ. అన్వరాఘవే ద్వాదశపదా. బాలరా మాయణే ద్వావింశతిపదా. కైశ్చిన్నాన్ద్యాం పదనియమోనాభ్యు పగతః. నాన్ద్యంతరం ప్రవిష్టేన సూత్రధారేణ రంగప్రసాధనపుర స్సరం భారతీవృత్తాశ్రయణేన శ్లోకైః కావ్యార్థసూచనీయః. తథో క్తం దశరూపకే:—

‘రంగం ప్రసాధ్య మధురైః శ్లోకైః కావ్యార్థసూచకైః,

ఋతుం కంచిదుపాదాయ భారతీం వృత్తిమాశ్రయేత్’ ఇతి.

ఏషా ప్రక్రియా నాటకస్యైవ ముఖ్యా—

పూర్వరంగస్స కీర్తితః’ ఇతి. తస్య ప్రత్యాహారాపి ద్వావింశతిరంగాని. అన్తర్భేదై వశ్యం కర్తవ్యా నాన్దీ. తదుక్తం బాదరాయణేన—‘యద్యప్యం గాని భూయాంసి పూర్వరంగస్య నాటకే, తథాప్యవిశ్యం కర్తవ్యా నాన్దీ విఘ్నోపశాంతయే’ ఇతి ఆత సత్త్వసూత్రం నిరూప్యత ఇత్యాది-తత్ర నాన్దీతి, చంద్రనామాంకితా ప్రాయో మంగళార్థ పరీక్ష్యలా, ఆశీర్వాచస్క్రియావస్తునిరేఖో వా ప్రకల్యంతే ఇత్యాదివిశే షోఽప్యత్ర ద్రష్టవ్యః.

33—3౫

ఆసాధారణత్వమస్యా నివారయన్వాచరణ్—నాటకాదీతి. స్పష్టమన్యతే.

అనంతరకర్తవ్యమాహ—నాన్ద్యంతరమితి. సూత్రధారణ ద్విత్వియేన రంగ ప్రసాధనం నామ సభాపతాపుపవిష్టే రంగప్రవిష్టసాంప్రదాయికసంపాదినో యవని కాపగమావిద్యుతపాత్రవిశేషప్రక్రీణపుష్పాంజలిపరిమల్లతో నృత్యగీతవాద్యవిశేష ప్రయోగః, కేవలగీతవాద్యవిశేషప్రయోగో, గీతాదీ రేకకళః ప్రయోగో వా, ఏత చ్చ ‘సంగీతశ్చైర్ముఖైస్సార్థం నాయకే ప్రేక్షకే స్థితే; ప్రవిశ్య రంగభూమిం తే తిష్ఠంత స్సాంప్రదాయికాః’ ఇత్యాదినా సంగీతరత్నాకర ప్రపంచితం. తదపేక్షాయాం తత్రైవ ద్రష్టవ్యం. భారత్యా లక్షణముక్తం. అత్రాథే సంవాదయాహ—రంగ మితి. అత్ర సోఽన్తీకసంవాదవాక్యగతయోః కావ్యార్థసూచనభారతీవృత్తాశ్రయణ యోగదీక్ష్యవిధేయభావవైమాప్యః ఫలభేదాభావాన్న దోషాయేతి ద్రష్టవ్యం.

అథ ప్రకరణమ్—

* ఉత్పాద్యేనేతివృత్తేన ధీరశాంత ప్రధానకమ్,
శేషం నాటకతుల్యంగం భవేత్ప్రకరణం హి తత్. 31

అథ భాణః—

* భారతీవృత్తిభూయిష్ఠం శౌర్యసాభాగ్యసంస్తవైః,
సూచ్యేతే వీరశృంగాహ విటన నిపుణోక్తినా. 32
కల్పితేనేతివృత్తేన ధూర్తచారిత్ర వర్ణనమ్,
ఏకోఽంకోముఖనిర్వాహశా యత్ర భాణస్స సమ్మతః, 33

‘నాటకేఽంకో న కర్తవ్యః పంచ న్యూనా దశాధికాః’ ఇతి. అస్యాస్సమగ్రాన్య
అసాధారణత్వమానా—ఏషేతి. మఖ్యా నిరుతేత్యర్థః.

ప్రకరణం అత్యుచితం—ఉత్పాద్యేనేతి, ఇతివృత్తేనోపలక్షితం శేషం వస్తు
నాటకతుల్యవ్యంగ్యానుభూదీని యత్ర తత్తథోక్తం. ఆయమతిరేఖో యథాయోగ
ముత్తరత్రాప్యనుమంజనీయః. ధీరశాంత ప్రధానకమిత్యత్ర ప్రధానగ్రహణముద్దేష్టవ్య
ధర్మాతరమాచకం. తాని చ దశదాపకే—‘అథ ప్రకరణే వృత్తమత్పాద్యం
లోకసంశ్రయం, అమాత్యవిప్రవజిజామేకం కుర్యాచ్చ నాయకం. ధీరప్రశాంతం
సాపాయం ధర్మకామార్థశత్పరం, శేషం నాటకవత్సంధిప్రవేశకరపాదకం’ విపదంతరి
తార్థసిద్ధిస్సాపాయః; కించ ‘త్రేధాఽత్ర నాయకా జ్ఞేయా కులస్త్రీ గణికాభయం,
తద్వాకామూషకం త్రేధా తృతీయం ధూర్తసంకులం, గణికా ప్రాకృతం బ్రూతే
కులస్త్రీ సంస్కృతం తథా’ ఇతి, వికృతంతరాషేషయా సంధ్యాపీనాం ప్రకర్షణ
కరణాత్ప్రకరణం. 32

భాణం అత్యుచితం.—భారతీతి. శౌర్యసాభాగ్యయోగసంస్తవైః ధూర్తాః చూత్వ
కరాదయః తేషాం చారిత్రం స్వేనాస్వేన వాఽనుభూతమితి శేషః. సుప్తమనస్తత్.
‘ఏకపాత్రప్రయోజ్యేఽస్తి క్త కుర్యాదాకాశభాషితం, అక్యేనానుక్రమప్రయోగో వచ
శ్చుత్వేవ యద్వదేత్. ఇతి కిం భణసీత్యేతద్భవేదాకాశభాషితం, అస్యాంగదశకం
చాత్ర యోజ్యం గేయపదానికం. భావప్రకాశకాద్యేషు తత్ప్రేరేపంచః పరిత్యజతాం,
అప్రోపకమ్యతేఽస్తాభిరతివస్తాభిరుభిః’ యత్రైక ఏవ విటస్సృకృతం పరకృతం వా
భారతీవృత్తిభూయిష్ఠం భణతి స భాణః. 32-33

అథ ప్రహసనమ్.—

*యత్ర సంధ్యంగవృత్త్యంగవర్ణనం భాణవస్త తమ్,

హాస్యో రసః ప్రధానం స్యాద్భవేత్ప్రహసనం హి తత్. 39

తచ్చ త్రివిధం. శుద్ధం, వైకృతం, సంకీర్ణం చేతి. తత్ర శుద్ధమ్.—

* పాపండువిప్రప్రభృతిచేటిచేటసమాకులమ్,

వేషభాషాదిసహితం శుద్ధం హాస్యవచోఽన్వితమ్. 40

అథ వైకృతమ్.—

*కాముకాదివచోవేషైః పండకంచుకితాపసైః,

ప్రహాసాభినయప్రాయం వైకృతం తత్సంకీర్ణమ్. 41

అథ సంకీర్ణమ్.—

యద్విధ్యంగైస్సమాకీర్ణం సంకీర్ణం ధూర్తసంకుఃమ్.

అథ దీమః—

*యత్ర వస్తు ప్రసిద్ధం ప్వాద్వృత్తయః కైశికీం వినా,

ప్రహసనం లక్షయతి.—యత్రేతి. హాస్యవచః ప్రచురత్వాదిదం ప్రహసన ముచ్యతే. తత్ర కాక్యశ్రోత్రియాదివేషభాషావిజ్ఞప్తం శుద్ధం; విటాకాముకవృద్ధకంచుకి ప్రముఖవచోవేషానుకారి వైకృతం; విధ్యంగవిజ్ఞప్తం ధూర్తచేష్టితసంకులం సంకీర్ణం.

తదేత త్రివిధం విభజ్య క్రమేణ లక్షయతి—తచ్ఛేత్యాదితా.

తత్ర శుద్ధమాహ—పాపంజేతి. పాపండాశ్చాక్యాదయః విప్రజాతిమాశ్రోప జీవినోఽత్యంత మృజవోవా ప్రభృతిపదేన తాదృశా ఏవ వైక్యాదయో గృహ్యంతే. చేట్యాదయో లక్షితచరాః ప్రధానభూతహాస్యరసవిభావధూతైరత్రేస్సమాకులం వేష భాషాదిసహితమితి. అర్థాదేతేషామేవేతి గమ్యతే. 40

వికృతమాహ—అశేతి. కాముకాదయో భుజంగాద్యాః, శేషం వచోవేషా యేషాం తైస్త్రోక్తైః. తథా పండకంచుకితాపస్తద్వేషభాషాయుక్తైరేవాన్వితమితి శేషః. 41

సంకీర్ణమాహ—యదితి. విధ్యంగైరుద్భూత్యకాదిభిః, ధూర్తాశ్చోరద్యుతక రాదయః.

దీమం లక్షయతి.—యత్రేతి. ప్రసిద్ధం వస్తు త్రిపురదాహదయః, వృత్తయః కైశికీపర్వాస్తిస్య; రసా దీప్తా ఏవ. అత ఏవోక్తం—‘శృంగారహాస్యవిభురైరైదీప్తైర్విరంతరః’ ఇతి. అపశ్యాంతరసస్య ప్రసక్తిరేవ నాస్తీతి భావః. రాద్రః స్థాయిత్వేన

నేతారో దేవగంధర్వయక్షరక్షోమహారగాః. ౪౨

భూతప్రేతపిశాచాద్యాః షోడశాత్యంతముద్ధతాః,
హాస్యశృంగారరహితా రసా రౌద్రప్రధానకాః. ౪౩

చత్వారోఽంకాన్సంధయశ్చ చత్వారో మర్శవర్జితాః,
మాయేంద్రజాలసాగ్రామసూర్యచంద్రగ్రహదయః,
శేషం నాటకవత్సర్వం స డిమః పరిక్షీర్తిత్యే. ౪౪

అథ వ్యాయోగః—

*యత్ర ఖ్యాతేతివృత్తం స్యాదుద్ధతో నాయకో మతః,
గర్భావమర్శరాహిత్యం డిమనద్రసపోషణమ్,
ఏకవాసరకార్యం చ స వ్యాయోగో మహారణః, ౪౫

అథ సమవకారః—

*యత్రాముఖం నాటకవత్సంధయో మర్శవర్జితాః,
నేతారో ద్వాదశ పృథగ్గులా దేవాసురాదయః. ౪౬

ప్రధానం యేషం తే రౌద్రప్రధానకాః. మర్శో విమర్శః, మాయాదయోఽనుభవాః, తత్ర మాయేంద్రజాలయోగక్షణం భావప్రకాశే—‘సర్వాపొద్భావనా మాయాస్వత ఏవాసతః పురా, అథ వాఽన్యపదార్థానామన్యభావ్యుత్పత్తిరేవ వా. అదేశకాల పారోక్ష్యం పరోక్షవైవచనము. మంత్రైవధాదిభిన్నోఽయమింద్రజాల ఇతీరితః, ఇతి చంద్రగ్రహదయ ఇత్యత్రాదిశబ్దేశోల్లాసైర్భూతాదయో గృహ్యంతే. గతమన్యత్. ‘డిమ సంఘాతే’ ఇతి భావో నాయకసంఘాతవ్యాపారాత్కత్యా డ్డిమ ఇతి ధనికః. ౪౭-౪౮

వ్యాయోగం లక్షయతి.—యత్రేతి శాంతశృంగారహాస్యరహితా రౌద్రప్రధాన కాష్ఠద్రసాః కైశోవ్షమితరవృత్తయశ్చ త్యేతద్దిమవద్రసపోషణమిత్యతిశేషే అభ్యుతే అస్మిన్మిత్రోఽత్ర మహారణః. తదుక్తం—‘అస్మిన్మిత్రసంగ్రామో జామదగ్న్య జయో యథే’ తి. వ్యాయుజ్యం తేఽస్మిన్నహవః పురుష ఇతి వ్యాయోగః. ౪౯

సమవకారం లక్షయతి.—యత్రేతి, ‘శేషం నాటకతుల్యంగ’ మిత్యతిదేశానువంగాదేవానువదిష్టాముఖాద్యభిలాంగలాభేఽప్యత్రాముఖం నాటకవదిత్యతిదేశో రూప కాణామిదమావశ్యకమితి నూచనాయేతి ద్రష్టవ్యం. ఏకకార్యాణామపి నాయకానాం పయోధిమథ నేనుభాలక్షీప్రముఖఫలభేదం దృష్ట్వాఽఽహ-నేతారఇతి. వీరప్రధానా ఇత్యేవేన శృంగారాదీనానుంగత్యేనానుప్రవేశః, అత ఏవాత్ర మందక్ష

వీరప్రధానాశ్చ రసాస్త్రయోఽంకాస్తేషు చక్రమాత్,
వస్తుస్వభావదైవాదికృతాన్యుః కపటాస్త్రయః. ౪౭

పురరోధరణాగ్నాద్విదివిమిత్తా విస్తవాస్త్రయః,
ధర్మాకామానుగుణాస్త్రిస్తశ్శృంగారరీతయః. ౪౮

ప్రథమేఽంకే నిబద్ధవ్యాకథా యామత్రయావధిః,
యామావధిర్ద్వితీయేఽంకే తృతీయేఽంకేఽగ్రయామికా,

అసౌ సమవకారస్యాద్వీధ్యంగైః కైశ్చిదన్వితః. ౪౯

అథ వీధీ—

*యత్ర భాణవదంగానాం క్షప్తిర్వృత్తిస్తు కైశ్చి,

శృంగారః పరిపూర్ణత్వాత్సంచనీయోఽతిభూయసా,

శిశో వృత్తయశ్చేతి గమ్యతే. త్రయోఽంకా ఇతి ప్రథమేఽంకే ముఖప్రతిముఖయోః ద్వితీయే గర్భస్య తృతీయే నిర్వహణస్య చ నిబంధో ద్రష్టవ్యః. అంకత్రయే కపట విద్రవశృంగారత్రికాణాం త్రయాణాం క్రమేణ నిబంధఇత్యాహ—తేషు చ క్రమాదితి. కపటో నామ మోహః, తదంతం భావప్రకాశే—‘కపటస్య స్వరూపం నుభృమా మోహత్తకః స్పృత’ ఇతి. స చ నిమిత్తానరోధేన త్రివిధ ఇత్యాహ—వస్తుస్వభావేతి. ‘వస్తుస్వభావకపటః పురసత్వాదిసంభవః, దైవికః కపటో వహ్నివప్నవా తాది సంభవః, శత్రుజః కపటస్తత్ర సంగ్రామాదిసముదభవః’ కపటజన్యం పలానసం విద్రవః; సోఽపి కపటవత్త్రివిధ ఇత్యాహ—పురోధేతి. పురరోధరణాదివిమిత్తోఽర్థి కృతో విద్రవః; అగ్నాద్విదిమిత్తో దైవికో విద్రవః; వ్యాకథ్యాస్రాదివిమిత్తో వస్తుస్వభావకృతో విద్రవః; ప్రతాదిజనితః కామా ధగ్గశృంగారః; మహారాజ్యాద్యర్థప్రాప్తిహేతురర్థశృంగారః; పరిచారసురాపానాదినుఖలీతః కామశృంగారః. అంకత్రయవర్తినో వస్తునః కాలనియమయా, —ప్రథమేఽంక ఇత్యాది. యథా లాభముద్భూత్యకాదీనామనుప్రవేశ ఇత్యాహ.—వీధ్యంగైతి, సమాన్వాదవకీగ్యం చేఽన్వీన్నర్థా ఇతి సమవకారః. కేవలం స్పష్టమ్. ౪౭-౪౯

వీధీం లక్షయతి.—యత్రేతి. ఏకోఽంకో ముఖనిర్వాహవిత్వాదికో భాణవదిత్యతిదేశలభ్యః. విశేషయాహ—వృత్తిరిత్యాదినా, శృంగారోఽతిభూయసా నూచనీయ ఇత్యనేన రసాంతరాణామత్యల్పశమ్నూచనం గమ్యతే. ఉద్భూత్యకాదీని ప్రస్తావనాయాముక్తాని. యత్రైవం సామగ్రీ సా వీధీ, వీధీవ దంగానాం మాన్యవత్పత్తివత్వాదుతా, ఏకపాత్రేణ పాత్రద్వయేన వా యోగోఽత్రాన్వయోఽవగంతవ్యః, ఇదమ

ఉద్ధాత్య కాదీన్యంగాని సా వీధి వీధివస్తా.

౫౦

అథాంకః—

*యత్రేతివృత్తం ప్రఖ్యాతం ప్రధానం కరుణో రసః,
స్త్రీణాం విలాసో వాగ్యుద్ధం నేతారః ప్రాకృతా నరాః,
భాణవత్సంధివృత్త్యాది స ఉత్పన్నోఽంకసంజ్ఞతః.

౫౧

అథేహామృగః—

* మిశ్రమిహామృగే వృత్తం చతురంకం త్రిసంధికమ్,
మర్త్యదివ్యో చ నియమాన్నాయక ప్రతినాయకౌ.
ధీరోద్ధతౌ స్త్రీయం దివ్యం హర్తుకామా చ కాముకౌ,
అవధం యుద్ధమన్యోన్యమాభాసరసయోస్తయోః.

౫౨

౫౩

ఏషా ప్రక్రియా దశరూపకోక్తరీత్యనుసారేణ.

శ్వల్రనుసంధేయమ్.—‘అస్యాం ప్రాయేణ లాస్యాంగదశకం యోజయేన్నవా, సామాన్య పంక్తియా వా నాయకౌఽల్రుపరాగిణి. ఏభ్యంగప్రాయవస్తుత్వాన్నోచితా కల పాలికౌ, అత్యుపస్యాస్తు విజ్ఞేయం మాధవీ వీధికాదిక’ మితి.

౫౦

అంకం అత్యయతి — యత్రేతి. ఇతివృత్తం ప్రఖ్యాత ముత్పన్నం నేతి కేచిత్ ప్రాకృతాదివివరితైః అతఏవ కారదాతనయేనోక్తం—‘దివ్యైరయంకైః పురుషైశ్చైరవైస్సమన్వితః’ ఇతి. సుగమమన్యత్. య ఏవంవిధస్సౌఽయం పుత్రాదీనా మివ ప్రాకృతినాయకాదీనామాశ్రయత్వాదంక ఇతి సంజ్ఞితః. అయమంకో నానా ప్రకారేతి అక్షరముల్లంఘ్య సుప్తత్వాదుకన్విప్త ఇత్యుచ్యతే. అత ఏవోత్పన్నస్త్రికాంక ఇతి నాటకాంతర్గతాంకవ్యవచ్ఛేదార్థమితి ధనికో వ్యాచప్త.

౫౧

ఈహామృగం అత్యయతి—మిశ్ర మితి, గర్భావమర్కరహితాస్త్రయస్సంధయో యస్తిక్ తత్త్రిసంధికం, అభాసరసయోరనురాగకూన్యనాయకానురక్తత్వాదితి భావః. అత ఏవోక్తం దశరూపకే—‘దివ్యస్త్రియమనిచ్ఛంతీమపహారాదినేచ్ఛతః’ ఇతి. అవధం యుద్ధమజాయద్ధకల్పమిత్యర్థః, గతిమన్యత్. మృగవదలభ్యాం నాయకం నాయకోఽస్తిన్నిహత ఇతిహామృగః. అస్యా రూపకసామగ్ర్యాస్సోన్వేషముంత్యం వార యతి—ఏషేతి.

౫౨-౫౩

నాటకోదాహరణమ్.

తత్ర సాంగం నాటకముదాహరణతే:—

అథ నాట్యే యః

భద్రాం కాతుక వేదిమాగతవతోరన్యోన్యమాసేదుషో-

శ్చైత్రైర్దేరుహిమాచలప్రభృతిభిర్దేవైర్వ రీంప్రాదిభిః,

వ్యాప్తం పార్శ్వయుగేపురోఽంబుజభువాపశ్చాచ్ఛ మేనాదిభి-

స్సాగ్రీభిశ్శివయోరసాంగసరణిర్వైవాహికీ పాతు వః. ౧

† * ఏషా ద్వావింశతిపదా నాందీ. అస్యాం వివాహప్రవృత్తయో

కేవలార్దేశలక్షణాభ్యాం మాపక సామగ్ర్యా గుర్గీకాత్వాపకాంతరాణా
మేతదుదాహరణేనోదాహృతకల్పత్యం చూది నిధాయ జిజ్ఞాసుజనాన్ గ్రహంతం నాటక
మాత్రమత్రోదాహరణక ఇతి ప్రతిజానీతే—తత్రేతి. అథ సాంగం నాటకముదా
హరణమారభమాణో విద్యానాథస్తత్ప్రీత్యాహపరిపంథినః పూర్వరంగస్య ప్రథా
నాంగభూతా మాశిహాపమంగళాన్వితాం నాందీ మాదాపుదాహరణి—భద్రామితి.
భద్రాం విచిత్రవితానమణితోరణాదిపరిష్కారేణ మంగళాం, పార్శ్వయుగే వధూ
వరప్రత్యాసనైర్నరేరుహరిప్రభృతిభిర్వాప్తం, పురోభాగే అంబుజభువా యజ్ఞ
కేన బ్రహ్మణా. తదుక్తం శ్రీకంఠలీలాయాం కల్యాణకాండే—‘దాతా మహీభృతాం
నాథోహోతా దేవశ్చతుర్ముఖః, వరః పశుపతి సాక్షాత్కన్యా విశ్వరణి స్తథేతి
మేనా హిమాచలమహిషీ, తదాదిభిస్సాగ్రీభిః పురంధ్రీభిః, పశ్చాద్భాగే వ్యాప్తం,
కాతుకవేదిం వివాహోత్సవవితర్కికాం, ఆగతవతోః ప్రాప్తయోరన్యోన్యమాసేదుషో,
యథా మిథస్సంస్పర్శస్తథాఽసీనయోరిత్యర్థః, ‘యథాస్థానముపవిశ్యాన్వారభాయా’
మిత్యాపస్తంబస్మరణాత్. శివయోః పార్శ్వతీపరమేశ్వరయోః, ‘పుమాన్ ప్రీయో’
త్యేక శేషః. వివాహే భవా వైవాహికీ, అసాంగసరణిరన్యోన్యవర్తనమిత్యర్థః.
ఇదమపితత్రైలోక్తం.—‘దేవోఽపి దేవీమాలోక్య సలజ్జాం హిమశైలిణాం, న తృప్యతి
నతాపాంగీ సా చ దేవం వృషధ్వజ’ మితి. స వః పాత్వీతి సంబంధః. ౧

అత్యే లక్షణం యోజయతి—ఏషేతి. ౨

† ఏవం కుండలితం చిహ్నితం లక్షణయోజకవాక్యమితి జ్ఞేయమ్. ఏవమగ్రేఽపి,

శ్చివయోర్వర్ణనయా సకలనరేంద్రపరికరస్య ప్రతాపరుద్రస్య కాకతీయ రాజ్యలక్ష్మీప్రాప్తిర్నాటకప్రయోజనయాపాకించిదర్శశక్త్యా సూచ్యతే.]

దేయాత్సిద్ధిం మహాలక్ష్మ్యైర్గర్వితౌధురంధరా,
విష్ణువక్షస్సురస్తాలా విహితాలయతోరణా. ౨

*[ఏషా చ నాందీ ప్రతాపరుద్ర రాజ్యలక్ష్మీమంగళవిధిలక్షణా.]

నాంద్యంతే సూత్రధారః. (సమంతాదవలోక్య సహర్షమ్) —

కథమాసూత్రిత ఏవ సమంతతో రంగమంగళవిధిః?

తథాహి: —

ఆవిష్కృర్వంతి మురజాన్సర్వతశ్శబ్దమాధురీమ్,
సంగీతోపనిషద్విద్యాం వీణాః ప్రస్తావయంత్యమూః. 3

*[ఏతద్రంగప్రసాధనమ్.]

(సప్రహర్షమ్.)

భూభృత్సుతామహాదేవౌ పితరౌ యస్య విశ్రుతౌ,

నాంద్యంత ఇతి, నాందిం ప్రయుజ్య పూర్వసూత్రధారే వినిర్గత ఇత్యర్థః. సూత్రధార ఇతి, ద్వితీయా నటాఖ్య ఇత్యర్థః. రంగప్రవిష్ట ఇతి శేషః. ఇద మన పద మేవ 'రంగం ప్రసాధే' త్యాదినా తత్కృత్యముక్తం. తదాహ—సమంతాదితి.

సహర్షం. మూచనమౌత్రాదేవ సాంప్రదాయైకైస్సన్నద్ధమానధౌదికమితి సప్రసాద మిత్యర్థః.

త్రివిధం రంగప్రసాధనముక్తం తత్ర ద్వితీయమదాహరతి.—ఆవిరితి. కబ్జానాం వాద్యవిశేషణాం మాధురీం శ్రోత్రప్రియత్వం, మాధుర్యశబ్దాత్ వ్యథాంతాత్ జీప్సృత్యయే 'యస్యే'తి యతోపే మాధురీతి సిద్ధం ఆత ఏవాహా వాసునః— 'వ్యథాస్థితృణా దీకాతో బహుళ' మితి. సంగీతోపనిషత్సంగీతరచాస్యం, తామేవ విద్యాం. ఉభయత్ర మారజికా వైజికాశ్చ లక్ష్యంతే. 3

అథ శ్లోకైః కావ్యాధనాచక్రైత్యాదినా భారతీవుత్పాత్రయణముక్తం, తదుదాహరతి.—భూభృదితి. యస్య దేవస్య భూభృత్సుతామహాదేవౌ పార్వతీపరమేశ్వరౌ, పితరౌ మాతాపితరావతి విశ్రుతౌ, 'పితామత్రే'త్యేకశేషః. కదాచిల్లీలయా గౌరీగిరీకా గజాకాశం విహరమాణౌ గజానన మరీచనతాం. తదుక్తం స్థాందపురాణే—'ప్రశస్తమత్రమాతంగవపుహ్నత్వాఽథ భూతపః. భృమమాణో వనే తస్మిన్ ప్రాణం స్వీకృతవాన్విభుః. తమాలోక్య మహాదేవ మహేశేచ్ఛానునర్షసి, కరిణీయాశ

నరనాగాకృతిశ్చీమా నృచవశ్చేయసేస్తు పః.

౪

(ఉద్భవమవలోక్య):—చిరాదనుకూలేన కా లేనాపగతదుర్దినాని దిష్టుఖాని.

యతః.—

విహరప్రాజహంసశ్రీ విలసన్మిత్రమండలః,

ప్రసాదయతి సన్తార్గం ప్రసన్నశృరదాగమః.

౫

*[కావ్యార్థసూచకాభ్యాం శ్లోకాభ్యామృతుసమాశ్రయణేన సంస్కృతప్రాయనరాశ్రితవాగ్వ్యవహారయావా భారతీ వృత్తిః కథితా.]

మార్గాయ తేన సా విచచార హే త్యాది నా. విఃస్త్రిస్త్రితేనరి న్యేతరిస్త్రిక్ కరిణశ్చ కృతిర్వ్యస్థసోఽయం నరనాగాకృతిః, తథాపి శ్రీమాత్ రమణీయ స్స దేవో గణేశో వన్నాయాజకానాం, శ్రేయసే ఆస్తితి వాచ్యార్థః, నూచ్యార్థస్తు, యస్య కథా నాయకస్య, భూభృతుస్తా రాజపుత్రీ మఃమృడంబా, మహాదేవస్తన్నామికో మహా రాజః, పితరావతి విప్రుతౌ నరనాగా నరశ్రేష్ఠాః, 'సంహళాద్దూలనాగాద్యాః పుంసి శ్రేష్ఠార్థగోచరాః' ఇత్యభిధానాత్, ఉపమితిసమాసః, తదాకృతిః, నలనమపదితీ పాదినదృశ ఇత్యర్థః, సచేవో రాజా, 'దేవ స్సుత ఘనే రాజ్ఞీ'తి విశ్వః, ఆత్ర ద్వయోరప్యర్థయోర్వాచ్యత్వా భావాన్న శ్లేషః, నాపి శబ్దశక్తిమూల ఉపమాలంకార ధ్వనిః, సంబంధాంతరే సంభవతి సాదృశ్యమూలకత్వకల్పనాన పేక్షాదాత్, కింతు నూచకత్వసంబంధాచ్ఛబ్దశక్తిమూలో వస్తుధ్వనిః ఆత్ర ఏవోక్తమలంకారసర్వ స్వ శ్లేషాలంకారప్రస్తావీ-యత్ర నూచనవ్యాపారోఽస్తి తత్త్ర శబ్దశక్తిమూలో వస్తుధ్వని రికోపదవ్య' ఇతి.

౪

ఋతుం కంచిదుపాదాయేతీమమంశముదాహరతి—ఉద్భవమిత్యాది నా. విహరస్తీ రాజ్యశ్చంద్రస్య హంసానాం చ శ్రీర్యత్ర సతిథోక్తః అన్యత్ర రాజహంసాః రాజశ్రేష్ఠా ప్రల్లప్తివిహరభూమిర్వ్యర్థః, విలసత్ప్రకాశమానం మిత్రమండలం నూర్యమండలం, అన్యత్ర సుసౌతస్సయాహో యత్ర సతిథోక్తః, ప్రసన్నః, ఏకత్ర మేఘాపగమాదన్యత్ర స్వభావాచ్ఛేతి భావః, సన్తార్గం, అన్యత్ర నాధుమార్దం, ప్రసాదయతి భూషయతి, ఆత్ర ప్రస్తుతశరద్విశేషానామ్యేనాప్రస్తుతరాజసూచనాత్సమాసోక్తిః, ఆతపేదం గుణీభూతవ్యంగ్యం, న పునః పూర్వవధ్వనిరితి బోధవ్యం.

• త్యే అక్షణం యోజయతి—కావ్యార్థేతి.

(నవినయముపన్మత్య సభాభిముఖమంజలిం బధ్వా):—

భోభో మధ్యమభువనభాగ ధేయవివర్తిస్తై కళిలానగరపుణ్యరాశేః
కాకతీయకులదేవతాయాః స్వయంభూదేవస్య సతతమహాత్మవమాసే
దివాంసో విద్వాంసః కల్పావనాట్కవేదాచార్యస్య పుత్రమభినయ
దర్పణం మామభిమతరూపకప్రయోగానుజ్ఞయా పరమనుగృహీత. ౬
(ఆకాశే కర్ణం దత్వా)—కిం బ్రాథ?

‘యస్మిన్ జగన్మంగళమస్తి వస్తు
యస్తై స్వయంభూస్సప్తహయత్యజనమ్,
తచ్ఛ్రోత్రయోగ్లోచనయోః పథాన్నః
శృంగాటకం నాటకమావిరస్తు.

2

ఇతి (సహర్షమ్)—

అస్తన్ననోరథసంవాద్యేవ పరిషదాదేశః; యత్ప్రతాపరుద్రచరి
తానుబంధః ప్రబంధస్సామాజికానాం మనసి వర్తతే.

అహో! సర్వం సుఘటితమనువిధాత్రా విధాత్రా.

యతః—

సభా స్వయంభూపరమేశ్వరస్య ప్రతాపరుద్రస్య గుణా మహోర్ధ్వా,
అహం చ నాట్యశ్రుతిపారదృశ్వా సుధాముచస్తస్య కవేశ్వ వాచః.

అథ సామాజికానుగ్రహమాశాస్తే—సవినయమిత్యాదితా. భాగ ధేయవివర్తిస్తై
భాగ్యపరిపాకస్య, కళ్యాణో నామ నాట్యవేదాచార్యః.

౬

ఆకాశభాషితేన తదీయముత్తరమాహ.—ఆకాశ ఇతి. తల్లక్షణం తు—‘కిం
బ్రవీష్యేవమిత్యాది వినా పాత్రం బ్రవీతి యత్, ప్రత్యేవానుక్రమకేకస్తతాన్య
దాకాశభాషిత’ మితి.

యస్మిన్నితి. స్వయంభూరీశ్వరో యస్తై వస్తు సే అజస్రం స్పృహయతి. ‘స్పృహే
రీప్సిత’ ఇతి సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థి. జగన్మంగళం తద్వస్తు యస్మిన్నాటకేఽస్తితి
యోజనా. వాచికాభినయేన శ్రావ్యత్వాదితరాభినయేన దృశ్యత్వాచ్చహ—శ్రోత్ర
యోరిత్యాది. శృంగాటకం చతుష్పదం; తన్నాటకమావిరస్తు. ఇతిశబ్ద ఉత్తరసమాప్తా.

సంవాదేన సంతుప్తముత్తరార్థముద్ఘాటయతి.—సహర్ష మిత్యాది. అఘటమాన
ఘటకం దైవానుకూల్యం జాతమిత్యాహ—అహోఇతి. సభా గుణగ్రాహిణీతి భావః.
మహోర్ధ్వా మహామూల్యాః, నటానామన్నయో నాట్యం, ‘ఛందోగా క్లిశేతి ఇన్ద్ర

*[ఏమా ప్రశంసయాభిముఖికరణరూపా భారతీవృత్తేరంగం ప్రగోచనా.]

(సవిమర్శం) — కథమన్వత్ప్రేయసీ సంగీతశారితా చిరయతి?

ప్రవిశ్య నటిః — (పురోఽవలోక్య సస్పృహమ్.)

† కింభారతావ సువ్యభి మంజీరరవో సహా ఏ విహరంతీవ,

అహ సంగీతసుభివా విజ్ఞాద ణట్టప్రముహతూరణిణాట.

*[ఏతత్సామ్యాదనేకార్థయోజనరూపం త్రిగతంప్రస్తావనాంగం.

(ఉపసృత్య) — ‡ అజ్ఞ! ఇలమ్మి ఆణవేదు కో ణిటట అణ్ణట్టీలదు త్తి.

సూత్రధారః — ఆర్యే!

యద్దేహే కలకంఠనాదమధురం గాస్యామి గీతిం ధృవాం

లాస్యం చారుభిరంగహారలలితై రావిష్కరిష్యామి యత్.

† కిం భారత్యాశ్చా మతే మంజీరరవస్సుభాయాం విహరన్త్యాః,

అథ సంగీతశ్రుతిర్వా విజ్ఞాతం నాట్యప్రముఖతూర్యనిదాః.

‡ ఆర్య! ఇయమస్మి; ఆక్షాపయతు కో నియోగోఽనుష్ఠితతామితి.

ప్రత్యయః. తస్య శ్రుతిశబ్దేన మాతృవృత్తాదివత్సమానాధికరణసమాసః. తస్యాః పారం దృష్టవాక్ నాట్యశ్రుతిపారదృశ్యా. దృశేః క్వనిప్. సుధామవోఽమృతవర్షిణ్యః.

పురోచనా ముదావారణే యోజయతి — ప్రశంసయేతి. ప్రస్తుతార్థశీతిశేషః. అభిముఖికరణరూపేతి. సామాజికానామితి శేషః. 'ప్రేక్షకాన్యున్నభీకారః ప్రస్తుతార్థప్రశంసయా పురోచ' నేతి అక్షణాత్.

‡ వి.తి. భారతావ ఇత్యత్ర ఏకారస్య 'ఏవోతోః క్వచిత్స్వరూపేణ హ్రస్వ' ఇతి హ్రస్వః. ఏవ మన్యత్రాపి వృత్తానుసారేణ ద్రవ్యవ్యం.

అక్ష్యే అక్షణం యోజయతి. — ఏతదితి. ప్రస్తావనాంగ మిత్యనేన పూర్వరంగాంగ త్రిగతవ్యవచ్ఛేదః.

సూత్రధారో విలంబితవతీం నటిమపాలభతే. — యదితి. ధృవాఅక్షణం వత్సయః. 'మాధుర్యం గాయసివిశేషగుణః; తదాక్తం కార్ణదేవేన — 'మాపయాపనకాలిన్యో గాయన్యో గాతృవస్తతాః, మాధుర్యధుర్యధ్వనయశ్చతురాశ్చతురప్రియాః' ఇతి. చారుభిః ప్రియదర్శనైః. అంగహారేషు లలితైః, లలితాదిసుకుమారాంగహరైరిత్యర్థః. 'సప్తమికౌండై' రితి బహువచనే నాద్యౌగలాభః. లాస్యం మృదునర్తనం;

రమ్యం యత్కిల రంగమంగళవిధిం సంపాదయిష్యామ్యహం
ప్రాగిత్యుక్తవతీ తదద్య నిపుణే! నిర్యూథమేవం త్వయా. ౧౦
* [వతప్రియసదృశైః సియైర్వాక్యైరుపాలంభనాత్ ఫలమ్]
నటీ:—(సభయమ్)—

† నట్టసామగ్గి నమగ్గీకాదుం విభంబిలం సజ్జీకా ఖు ఏసా. కేణ ఊణ
రువ్వపణ పటే ఉలక్కమాలదు?

సూత్ర:—నన్విదమేవ రూపయతు (ఇతి పత్రికాం దదాతి.)

నటీ:—(గృహీత్యా, సంస్కృతమాశ్రిత్య వాచయతి.)

తేజఃపర్యాయహరయోః కిం కిం సంబోధనం మతం?

కిమాశీర్వాదవిషయో? విద్యానాథకృతిశ్చకా?.

౧౧

† నాటసామగ్రిం సమగ్రికర్తం విలంబితం, సజ్జీకృతా ఖిల్వేష. కేన పునా
రూపకేణ ప్రయోగ ఉపక్రమ్యతాం?

‘లాగ్యం తు సుకుమారాంగం మకరధ్వజవర్ధక’ మితి లక్షణాత్, * గాన్ధ్యమిత్యా
దీనాం స్థానినోఽస్పదోఽహమితి విశేషణం ధ్రువాగానాదీనామవిలంబనావసార్థం,
ఆత్ర ధ్రువాగానాదికం సర్వం నిర్వహేమితి ప్రాగుక్తవత్వా భవత్వా సర్వమేవం
నిర్యూథమితి విపరీతలక్షణయా న నిర్యూథమితి లభ్యతే. ఆత్ర సర్వసంపద్యోగి
కరపాదాదికమంగవిశేషః. కరణం తు వుష్పపటాది; తదుక్తం సంగీతరత్నాకరే—
‘స్యాత్క్రియా కరపాదాదేర్విలాసేనాత్మబుద్ధసా, కరణం వృత్తకరణం భేదపద్ధిమ
సేనవదితి. తత్సముదాయసాధ్యో సర్వసప్రయోగవిశేషః. అంగానాముచితదేశ
ప్రాపణేన హరప్రియాంగప్రయోగ త్వేన వాఙంగహర ఇత్యుచ్యతే. తదుక్తం—
‘అంకానాముచితే దేశే హరణం సవిలాసకం, అవేకకరణోత్పాద్యమంగహరోఽభి
ధీయతే. యద్వా హరో హరస్యాయం ప్రయోగోఽంగైః సీ స్పృశః, ఇతి. అలితాది
లక్షణం బహ్వశేషమిహ విస్తరభంగున్న లిఖ్యత ఇత్యుచ్యతో ద్రష్టవ్యమ్. ౧౦

సంస్కృతమాశ్రిత్యేతి, పత్రికాగత్య స్యభాషితత్వాభావాత్ వాచయతి
పతతి. పచి రయం చారాదికః.

నాళికొఖ్యమంగం వత్తుం బహిర్లాపాం ప్రహేళికాయాహ—తేజ ఇతి. నాళి
కాంతజే సోపహసవిశేషణం కృతాకృతమితి హృదయం ఆత ఏవోక్తమేష
నిగూఢార్థా నాళికేతి.

౧౧

నటీ:— (సమందస్థితమ్)—*నిగూఢాత్మంఘవదంఛేతణం వలణం
పడిభాఞ్. కీరిసం ఉత్తరం నిరూపేదు అజ్ఞో?.

నూత్ర:—అయి! సువ్యక్తమేతత్. ప్రతాపరుద్రకల్యాణమితి
ప్రతీయత ఏవ.

*[ఏషా నిగూఢార్థా నాలికా]

నటీ:—

†కహం కహణాలలణామహేతణబంధమనోహరంఘనాడలమ్.
పటోవోపవదకిలం తస్య రణ్ణో నామ కహం జాలతి పుచ్చీలది.

నూత్ర:—ప్రియే! శ్రూయతాం.

తం సుజాతం సముద్వీక్ష్య త్కోణ్యం రవిమివోదితం,
ప్రతాపరుద్ర ఇత్యాఖ్యామకరోత్కాకతీశ్వరః.

౧౨

అన్యచ్ఛ—

విష్ణో ర్విశ్వైకవీరస్య కాకతీయకులే స్థితం,

అవతానమముం జ్ఞాత్వా వీరరుద్రం ప్రచక్షతే.

౧౩

నటీ:—†లోతణ కణ్ణజాలశస్య భాలసేవణ ఏద నామజాలశం సుణీలది.

* నిగూఢార్థం ఖల్వేతచ్ఛేకానాం వచనం ప్రతిభాతి కీదృశమత్తరం
నిహపయత్వార్యః ?

† కథం కథానాయకనామధేయానుబంధమనోహరం ఖలు నాటకం?

ప్రతాపోపపదాంకితం తస్య రాజ్ఞో నామ కథం జాతమితి పృచ్ఛ్యతే.

† లోకానాం కర్ణయుగళస్య భాగధేయేన ఏతన్నామయుగళంశ్రూయతే. చిర
స్య నాట్యవిద్యానువర్తనం ఫలితం యేన లోకమంగళంకౌకతినరేంద్రచరితమభిసీయతే.

నిగూఢాత్మ మితి, ఛేకా విదగ్ధాః.

కథం కథానాయకనామధేయానుబంధమనోహరం ఖలు నాటకం. ఆత్ర కథ
మిత్యాశ్చర్యే. ప్రతాపోపపదాంకితం తస్య రాజ్ఞో నామ కథం జాతమితి పృచ్ఛ్యతే.
ఆత్ర కథంజ్ఞః కారణవాచీ, 'కారణేఽవికథం తస్మాద్విస్తయే సంపదుద్భవ' ఇతి,
భావప్రకాశవచనాత్.

మూర్యసదృశత్వాత్ప్రతాపరుద్ర ఇతి సంజ్ఞా సంజాతేక్ష్యత్తరమాహ-తమితి
వీరావతారత్వాదీవీరరుద్రసంజ్ఞాఽపి సమభూదిత్వాహ—విష్ణోరితి. ౧౨, ౧౩
లోకానాం కర్ణయుగళస్య భాగధేయేనైతన్నామయుగళం శ్రూయతే.

చిరస్స నిట్టవిజ్ఞానవట్టణం ఫలితం జేణ లోలమంగళం కాక ఇణ్ణరిందచరి
అంలభిణిజ్ఞాని.

*[ఏతన్నాట్యప్రసంగేన ప్రకృతకార్యావలగనాదవలగితం ద్వితీయం.]
సూత్ర:—అహో! ప్రజాసంవాదోఽయ మాయుష్కత్యాః! యదియం
కవినాం ప్రశ్నోత్తరమాలికా.

యథా కిల.—

కిం లోక శ్రవసోర్భాగ్యం మంగళశ్రవణం ముహూః?!

కిం మంగళం ప్రతాపాంకరుద్రస్య చరితాద్భుతమ్! ౧౪

*[ఏతత్ప్రశ్నోత్తరమాలారూపముద్ఘాత్యకం]

నటీ:—

‡అయ్య పరివట్టజేణ సవ్యం సఘటితది.

సూత్ర:—ఆర్యే!

త్వయా దాతైరుదారశ్రీర్నాట్యసంపదియం మమ,

ప్రబంధలక్ష్మీరీత్యేవ విదర్భఫణితిస్పృశా. ౧౫

*[ఏష మిథస్తోన్మిత్రరూపః ప్రపంచః]

నటీ—† ఏతరీసగుణమహర్ష్యపలవరుద్దచరితం అహికరితతో

తస్యకణ్ణో సంపుణ్ణో సరస్వతాపసాదో.

సూత్ర:—ఆర్యే! ఏవమేవ నన్వేషా కవిభారత్యో ర్వాక్యే-లికి.

‡ ఆర్య! పరివర్తనేన సర్వం సంఘట్యతే.

† ఏతాదృశగుణమహర్షప్రతాపరుద్రచరితమధివర్వత స్తస్య కవేః సంపూర్ణ.
సరస్వతీప్రసాదః.

అథావలగితస్య ద్వితీయం భేదముదాహరణి—చిరస్మితి. ప్రకృతకార్యం
నాటకప్రయోగరూపం.

అహోఇతి. ప్రతాపాంకర్షిహ్నం యస్య రుద్రస్య తథోక్తస్య.

ద్వితీయ ఉద్ఘాత్యక భేదోఽయమిత్యాహ—ఏతదితి.

మిథస్తోన్మిత్రమౌత్తమపి ప్రపంచక్షణం మత్వాఽఽహ—అయ్యేత్వాదినా.

త్వయేతి. దాతైః కళశ్రేణ 'భార్యా జాయాఽథ పుంభూమ్ని దారా' ఇత్య
మరః, విదర్భకవిప్రియా ఫణితిర్విదర్భఫణితి, తత్స్మిన్మిత్రోత్పాదకాభిప్రాయా. ౧౪-౧౫

‡ 'అయ్య పరివట్టజేణ' (పరివర్తనేన.) ఇతి పాతాంతరమ్.

యథాకాల—

మాత! ర్భారతి! వత్స! కిం? తవ కృపాం యాచేఽద్య కిం ప్రస్తుతం?
 జిహ్వకాకతివీరరుద్ర నృపతే స్తుత్రాయ సన్నహ్యతి,
 జ్ఞాతంతే విహరంతు వాగ్లహరయ సంధ్యానటద్ధూర్జటి-
 త్వంగస్తాఖితరంగిణీకలకలారంభ ప్రియంభావుకాః. ౧౬
 * [ఏషాఽన్యోన్యసంలాపయావా వాక్కేలి.]

నటీ—అమ్మాణం ఈరినణరింద చరితణుడొలొ ణ్టాడంబరో
 హోణిణవేత్తి నజ్జ నేణ నేవణి మే హిలలం

సూత్ర—(కించిత్ సాసూయం) అః కిముచ్యతే? నిరవద్యా నను మ
 న్నాట్యవిద్యాసామగ్రి! కీదృశీ పునస్తవ గీతిర్యోగ్యతయా భవిష్యతి? *

† అస్తాకమిద్యనకేంద్రచరితానుకూలో నాట్యాడంబరో భవతి నవతి
 సాధ్యసేన వేపతే మే హృదయమ్.

కవిభారత్యోరుక్తిప్రత్యుక్త్యోక్తిర్రావృత్తిరూపాం వాక్కేలిమాహ—మాత
 రితి, ఆత్ర మాతృకజ్ఞేన కపేగ్భారత్యాం భక్తివిశేషో నత్నకజ్ఞేన తస్యాస్తస్మిన్వాత్య
 ల్యాతిశయ్య సూచ్యతే. కవిరాహ—తవేతి. భాంతీప్రయోజనం పృచ్ఛతి—
 ఆశ్చ్యేతి, కవిస్తరాహ—జహ్నేతి. భారతీస్తరణమభినయేవాహ—జ్ఞాతం త ఇతి.
 ప్రార్థనానిమిత్తమితి శేషః. సంధ్యానటద్ధూర్జటిత్వంగస్తాఖితరంగిణీకలకలారంభస్య
 సంధ్యా తాండవప్రవృత్తిఖండపరశువోధూయమానజటాజాటవిజృంభమాణశాన్నవీ
 కల్లోలశోలాహలస్య ప్రియా భవంతీతి ప్రియంభావుకాః. తత్కల్పా ఇత్యర్థః. 'కర్తరి
 భవః' ఇతి ఖుకల్పిత్యయే ముమాగమః. వాగ్లహరయో వాగ్వేఖర్యః. విహరంతు
 ప్రవర్తంతాం, యదిజ్ఞాతమిత్యేకం వాక్యం, తదా 'సమానవాక్యే నిఘాతయన్తద
 స్పదాదేకా ఏకవ్యాః' ఇతి నియమాద్వాక్యోత్తరవర్తిపదస్య నిమిత్తత్వాయోగా
 త్పదాత్పరస్య యన్తదో విధీయమానః 'తేమయా వేకవచనస్యేతి తయాదేవో న
 స్యాత్'. ౧౭

అమ్మాణమితి, సూత్రధారః స్వసామర్థ్యమావిష్కూర్వన్నాహ—కించిదిత్యాది.
 అః శోపే. ననురవధారణే, యోగ్యతయా సామర్థ్యేన కర్తవ్యి.

నటీ:—సంగీతసారస్వముహాణ్ణవోడవోళ్ళు. అవహాణాణపత్తం ఆరోహదు అజ్ఞో.

*[వీరదన్యోన్యవాక్యాధిక్యాదధిబలమ్.]

నూత్ర:—చిర మనహిత ఏవాసి నన్వియుముపక్రమ్యతే ధ్రువా?

*[నటీ కర్తృకధ్రువాగానప్రతిజ్ఞావచనం సంభ్రమోదిత మితి గణ్ఠమ్.]

నటీ:—(సస్మితమ్) కహం అజ్ఞో ధులం గా అయి?

నూత్ర:—అయి! కథ మర్థోక్త ఏవ త్వరా నాట్యవిద్యేతిశేషం న జిఘ్రితి.

*[వీరదుక్తస్యాన్యథాయోజనరూపమవన్యందితమ్.]

ఆర్యే! నూనం ధ్రువాగానోత్సుకం తవ చేతః తదారభ్యతాంగీతిః.

నటీ:—(తథాకరోతి)

శచ్చీసరస్వతా అ ఇమా ధవళిలభువనాంతరా విరాజంతి,

విశసంతకువళలసిరీ గా అస్స పసాహణ తుణంభి.

౧౭

సంగీతసారస్వ మహర్ణవ ఉద్వేల్యతే. అవధానయానపాత్ర మారోహత్వాఽఽఽ.

కథమార్యో ధ్రువాం గాయతి?

అక్షీసరస్వతీ చేయం ధవళితభువనాంతరా విరాజంతి,

విలసత్కువలయశ్రీ రాజ్ఞః ప్ర సాధనం కురుతే.

నటీ స్వసామర్థ్యాధిక్యమావిస్కరోతి—సంగీతేతి. సంగీతసారస్వ మహర్ణవః

ఉద్వేల్యతే ప్రవర్ధ్యతే, అవధానయానపాత్ర మారోహత్వాఽఽఽ, అవహితోధ శేత్యః.

అతఏవాధిబలమిదమిత్యాహ—ఏతదితి. చిరమిత్యాది గంధాంతం స్పష్టమ్.

నూత్ర ధారవాక్యం విడంబయతి—సస్మిత మితి.

కథమార్యో ధ్రువాం గాయతి. ధ్రువా నాట్యవిద్యేతి మే వివక్షితం. తదర్థోక్త

ఏవ త్వమన్యథా మన్యస ఇత్యాహ—అయీతి. త్వరాకర్త్రీ.

ధ్రువాగానోత్సుకమితి. అన్యథా త స్మయి నారోపయేదితి భావః.

నటీ రాజ్యలక్ష్మీం శరత్కాలసరసీం చ ప్రస్తుత్య ప్రవృత్తాం ధ్రువాం గాయతి-

శచ్చీతి. ఇమా ఇయం లక్ష్మీః రాజ్యలక్ష్మీః, కౌక్ల్యనిమి క్తత్వనిబంధనేన యశసా ధవళి

తాని భువనాంతరాణి లోకాంతరాణి యస్యాసాని తథోక్తా. విలసత్కువలయశ్రీ రుల్లస

దుర్వీమండలతోభావ, రాజ్ఞో నృపస్య, ప్రసాధనం కరోతి. అన్యత్ర ఇయం సరసీ;

నూత్ర:--(ఆకర్ణ్య సరసావేశమ్.)

గాఢాలింగనసమర్థప్రత్యక్షరగళత్సుధామ్,

ధ్రువాం కరోమి సర్వాంగే శ్రోత్రైకామృతివర్షిణీమ్. ' ౧౮

*[ఏష రసవశాదసంగతార్థవ్యాహారయాపోఽసత్ప్రిలాపః]

నటీ:--(సోపహాసం —† సుఉమారా క్తు ఏసా అయ్యస్స ణీద్దఱలిం

గణవేల్లణం ణ సహఇ.

*[ఏష హాస్యలోభకరో వ్యాహారః.]

నూత్ర:--(సవీడం)--

రసాస్వాదేన తరళా యే మాద్యంతి విపశ్చితః,

త ఏవ భావుకా లోకే భవంతి హృదయాశవః. ౧౯

*[ఏతద్దోషస్య గుణత్వారోపా స్మృదవమ్.]

† సుకుమారా ఖర్వేషా ఆర్యస్య నిర్దియాలింగన క్షేపణం న సహతే.

ధవళితం కౌలుష్యపగమేన నిర్మలీకృతం భువనాంతరముదకమధ్యం యస్యాస్మా త్తోక్తా, విలసత్కువలయశ్రీరుల్లసన్నీలోత్పలసంపత్తిశ్చ, రాజ్ఞ శ్చంద్రస్య, ప్రసాధనం కరోతి, రూపకేశు తావన్తార్దాభినయేన ప్రావేశీ ప్రభృతయః పంచధ్రువాః ప్రయోక్తవ్యాః, తదుక్తం 'ధ్రువాః పంచప్రయోక్తవ్యా రసాభినయసిద్ధయే' ఇతి, తత్రేయమంతరానామ ధ్రువా, తల్లక్షణం తు భావప్రకాశే—సర్వాసామంతరా వస్తురసాదివశకల్పితా, అంతరా సా ధ్రువా జ్ఞేయా నాట్యాభినయరంజినీతి, విశేషాంతరాణి తత్రైవ ద్రష్టవ్యాని, విస్తరభయా దిహ న లిఖ్యంతే. ౧౩

రసప్రయుక్తం ప్రలాపముదాహరతి--గాఢేతి, పూర్వం శ్రోత్రయోశకం ముఖ్య మమృతం వర్షతి తాచ్ఛీర్ణ్యతాం తతోక్తాం, సంప్రతి గాఢాలింగనసమృద్ధేన, ప్రత్యక్షరం ద్రాక్షసదృశదశేషాదపివర్ణాద్దళత్సుధాం సతీం ధ్రువాం సర్వాంగే కరోమి.

నూత్రిణోఽసత్ప్రిలాపముద్ఘాటయితుమాహ--సోపహాసమితి, సుకుమారాఖర్వేషా ఆర్యస్య కర్తృర్నిర్దియాలింగనస్య, వేల్లణం క్షేపణం ప్రేరణం, ప్రయోగమితియావత్, న సహతే. 'క్షేప ప్రేరణ' ఇత్యస్య ధాతోః 'క్షిపేత్స్వల్ల' ఇత్యాదినా వేల్లాదేశః.

దోషం గుణికరోతి--రసేతి, తరళా రసజాలా యే విపశ్చితో విదగ్ధాః రసాస్వాదేన మాద్యంతి పరవశా భవంతి, తఏవ లోకే భావుకాశ్చర్యణనిపుణాస్సంతో

నటీ:—అయ్యో అణంతరకరణిజ్ఞం నిరూపేదు.

సూత్ర:—నన్వయమిదానీం సభాపతి ద్వేషస్వయంభూరుపల్లోక్యతే
సర్వాంగవిలసత్సర్వమంగళాంకృతాకృతేః,
రుద్రస్య మహిమా భాతి విశ్వానుగహకారిణః. ౨౦

(సేవధ్యే). భోః! సత్యం సత్యం!! సర్వాంగవిలసత్సర్వమంగ
ళాలంకృతాకృతి రేవాయం రుద్ర ఇతి.

సూత్ర:— (సహర్షమ్) కథముపక్రాంతమేవాస్తద్వాక్యానుగుణ్యేన
ప్రస్తుతస్యానుగుణం కుశలైః కుశీలవైః? యతః కాకతీశ్వరగుణవర్ణ
నాయోద్యతయోర్వైతాళికయో ర్వచనమివోపక్షిప్యతే.

*[అయం కథోద్ఘాతః, ఇదమేవ గుణవర్ణనా త్ప్రేరేపకం చ]
(పురోఽవలోక్య) కథమేతే వై తాళికావిత ఏవాభివర్తతే?

‡ అశ్వీనంతరకరణియం నిరూపయతు.

హృదయాశవస్సహృదయా భవంతి. 'హృదయాదాశుజన్యశేరస్యా' మిత్యాశుచ్ఛ్చ
త్యయః. 'యేషం కౌవ్యామశీలనాభ్యాసవశాద్వికషిభూతే మనోయుకుతే వర్ణనీయతన్న
యాభవనయోగ్యతా, అత ఏవ హృదయసంవాదభాజస్సహృదయాః ఇత్యభినవగుప్తా
చార్యాః. ౧౯

సూత్రధారో నంతరకర్తవ్యం ప్రతిజ్ఞాపూర్వకమాచరతి—నన్విత్యాదినా,
సర్వాంగే విలసంత్యా సర్వమంగళయా పార్వత్యా అలంకృతాకృతేరథాంగజానే
రిత్యర్థః. ౨౦

అత్ర సర్వాంగవాపిసమస్తమంగళాలంకృతత్వలక్షణస్య వీరరుద్రవిషయా
థాంతరస్యానుగుణం సూత్రధారవాక్యమవబంభ్య వచనముపక్షిప్యతే—సేవధ్యే ఇతి.

ఉక్తమర్థముద్ఘాటయతి—కథమితి. కుశీలవా నటవిశేషాః. 'భూమికాభిరసే
కాభిః కర్తవ్యాంగంఽష్టితైః, యథాప్రకృతిసంధానకుశలాస్తే కుశీలవాః, ఇతిలక్ష
ణాత్.

అతఏ వాయం కథోద్ఘాతభేద ఇత్యాహ—అయమితి.

ఏతచ్చబోధకేషాం ప్రయోగాతిశయముదాహరతి—కథమేతావతి, వైతా

*[ఏహోఽయ మిత్సుపక్షేపాత్ప్రయోగాతిశయః ప్రస్తావనాంగమ్.
తదేహి ఆవామప్యనంతరకరణీయాయ సజ్జీభవావః]

(ఇతి నిష్కాంతో)

*[ఇతి సమగ్రాంగా ప్రస్తావనా].

విష్కంభః.

(తతః ప్రవిశతః కాంపిల్యకలూతకౌ వై తాళికౌ.)

ప్రథమః—సహస్వమ్

యోఽయం జాతస్త్రిలోక్సీధిత సుచరితే కాకతీయాన్వవాయే
యస్తై శ్రేయాంస్యజన్తం వితరతి భగవాన్ దేవ దేవస్త్వయంభూః,
యస్యాజ్ఞా సర్వపృథ్వీపతిముకుటమణిశ్రేణిశేఖీవయస్యా
సోఽయంభూపాలమాల్వియతి గుణసుహస్రద్రుదేవో న రేంద్రః.

* [స్త్వయంభూ దేవశ్రేయో వితరణరూపబీజన్యాసాదుపక్షేపోఽంగమ్.]

లిఖతః తు భాషప్రకాశే— 'తత్తత్ప్రహరకయోన్యైరానైస్తత్కాలవాచిభి
స్సోక్తైః, సరభసమేవ వితాళం గాయ నైవతాళికో భవ తీతి, ఇతి ప్రస్తావనా.

కథాదౌ విష్కంభం కుర్యాదితి మతమవలంబ్య ప్రస్తావనా వృత్తస్య వర్తిష్య
మాణస్య చ వీరదుద్రచతస్య నిదర్శకం మధ్యపాత్రద్వయప్రయోజితం శుద్ధ
విష్కంభముదాహరితి—తతః ప్రవిశత ఇత్యాదితా.

ఇతః పఠం స్వస్సోపదేశపర్యంతో వృత్తకథాభాగః. తస్మాదేవముదాహ
రతి—యోఽయమితి. మణిముకుటశ్రేణ్యాః శేఖీవయస్యా క్రీడాగభీ, సర్వై రపి
భూపాలైరస్యాజ్ఞా విరసా ధార్యత ఇతి భావః. యోఽయమిత్యత్రేదంశబ్దః ప్రసిద్ధి
మాత్రపరో న తు యచ్ఛబ్దాపేక్షితార్థబోధకః. అన్యథోత్తరవాక్యే తచ్ఛబ్దప్రయో
గానుపపత్తే. యతోఽనువాదవాక్యగతయచ్ఛబ్దసన్నిహితానాం తదేతదిదమదసాం
ప్రసిద్ధిపరత్వం, ఏవం విధేయవాక్యగతతచ్ఛబ్దసన్నిహితానామేతదిదమదసామపి. తద్దేవ
లోకదేవయోః ప్రయోగదర్శనాదిత్యాదిబహుధా ప్రపంచితమస్య నైహోపాధ్యాయ
మల్లినాథసూరిజై కాశీతరణే. ఆతస్సోఽయమిత్యత్రాశ్లేషమేవ ద్రవ్యవ్యమ్. ౨౧

ద్వితీయః—సఖే! కిముచ్యతే?

యో రుద్రో రజతాచలే స్థితిమగాదధాంగనారిః పురా
సోఽయం సంప్రతి కాకతీశ్వరకులే నర్వాంగనారి స్థితః,
స్థానే యద్విషమావలోకనకళామాత్రేణ భస్మీకృతా-
న్యాసః వైరిపురాణి చిత్రమధునా ఖడ్గే విషం ధార్యతే. ౨౨

ప్రథమః—సఖే! సాధు సమర్థితిమ్!, అన్యథా కథమస్మై మహారా
జాయ స్వప్నే కులగురుసదృశస్వయంభూదేవస్తాదృశీం
శ్రేయస్సంగ్రహకారికాముపదిష్టవాః?

*[స్వయంభూదేవప్రసాదరూపస్య బీజస్య బహుకరణాత్పరికరః]

ద్వితీయః—(నవిమర్శాశ్చర్యమ్)కథమవగతం రాజరహస్యం వయస్యేవ?
ప్రథమః—సఖే కస్య వా న విదితమిదం? యత్సర్వస్మిన్నపి నిజనగరే

పురా కిల కాకతిమలసంభూతే గణపతినామ్ని మహారాజే దుహితృమాత్రసం
తానే కదాచి దైవయోగేన కాలపరిపాకముపేయమి తన్నహిషీ రుద్రదేవీ నామ
రాజ్ఞీ బహూని వర్షాణి తద్రాజ్యమకంటకం పరిపాల్య పరిణతా సతి దౌహిత్రే ప్రతాప
రుద్రే రాజ్యధురాం నిదధే తామిహం కథాం మనసి నిధాయాహ—యో రుద్ర
ఇతి, ఆధాంగం నారీ యస్యాసావధాంగనారిః, సమాసాంతవిధేరిత్యత్వజ్ఞాపనా
'స్పద్యత'శ్చేతి కబభానపక్షే 'గోప్త్రీయో రుపసర్జన' స్వేతి హ్రస్వః, సర్వాంగేణ
నారీ సర్వాంగనారీ, రుద్రదేవీరూపేణ స్థిత ఇత్యర్థః, తిత్తురుపత్వాత్పరవల్లింగతా.
అథవా ఆత్రాపి బహుప్రీహిః, ప్రక్రియాఽపి పూర్వవచేవ అవతారభేదాదాకార
భేదేఽపి తస్మిన్కరుద్రే పారుషభేదాభావో నాశ్వర్యావహ ఇత్యాహ—స్థాన ఇతి
యద్యతః విషమావలోకనం తృతీయదృష్టిః, ఆన్యత్ర క్రోధదృష్టిః, తస్య కళామాత్రే
తాంశమాత్రేణ, వైరిపురాణ్యురనగరాణి సతిస్త్రః పురో భిత్తైర్భ్యో లోకేభ్యోఽను
రాన్ప్రసాదాత్తేతి శ్రుతేతి భావః, అన్యత్ర శత్రునగరాణి, స్థానే యక్రమిత్యర్థే
ఽవ్యయం. కైలాసవాసినో రుద్రస్య కంఠే విషం కాకతిమలవాసేవస్తు ప్రీత్యాపస్య
విషమితి మహాదేవద్రుతమిత్యాహ—చిత్రమితి, 'గుణాః పూజాస్థానం గుణిభు న
చ లింగం న చ వయః' ఇతి భావః. ౨౩

అథ వర్తిష్యమాణః ధాధాగే పరికరముదాహరతి—సఖ ఇత్యాదితా. సంగ్ర
హకారికాం సంగ్రహణ్లోకమ్ రుద్రేశ్వరేణ రుద్రదేవ్యా, ప్రీత్యక్తాపి పుంస్త్యేన
నిర్దేశే స్వయమేవోపపత్తిం వత్స్యతి.

మహాత్మ్యవమాదిశతా రుద్రనరేశ్వరేణ కులదేవతాయాస్స్వ
పోషదిష్టాః ప్రసాదవిశేషాః ప్రఖ్యాప్యంతపవ కులదేవతాప్రసాద
రూపస్య బీజస్య ప్రఖ్యాపనేన పరినిష్పజ్జేః పరిన్యాసః]

ద్వితీయః—అహం నిరంతరప్రసాదోస్తు ఖతా బ్రవస్య! యథా
కాకతీయప్రసవేషు శ్రేయాంస్యత్తరోత్తరమనుబధ్యంతే.

* [వతద్బీజస్య శ్రేయోఽనుబంధరూపగుణఖ్యాపనాద్విలో
భనమ్]

తదస్మిన్నేవ మహీయసి మహే మహీమండలాఖండలం చల
మర్తిగండముపశ్లోకయితుమావయోరయమేవావసరః తదేహి రాజ
కులం ప్రవిశావః.

ప్రథమః—వయస్య సాంప్రతం పురోధాప్రముఖానమాత్య
వృథానపి పురస్కృత్య కల్యాణస్వప్నక్రమం మిమాంసమానో నృపతి
రభ్యంతరాస్థానీమధితిష్ఠతి. తదావా మపి తావదితో గత్వా యథా
వసరం ప్రతీక్షావహే.

(ఇతి పరిక్రమ్య నిష్క్రాంతౌ).

అయం శుద్ధవిష్కంభః.

ప్రథ మో ౭ బృః.

(తతః ప్రవిశతి యథానిర్దిష్టవేషో రాజా చామరగ్రాహిణీ చ).
రాజాః—(సహర్షాతిశయమ్) అహం ప్రసాదాతిశయః పరమేశ్వరస్య

కాకతీయప్రసవేషు కాకతీయసంతానేషు, అనుబధ్యంతే అవిచ్ఛేదిన సంబ
ధ్యంతే. మహీయసి మహే మహాత్మనే, ఉద్బండపురుషఖండకో వీరప్రకాండక
శ్చలమర్తిగండ ఇతి బిరుదశబ్దేనోచ్యతే.

వయస్యేతి. మిమాంసమానో విచారయన్, ఇతి శుద్ధవిష్కంభః.

అంకమారభతే.—తత ఇతి.

సోమార్కాభిజనం తమద్య జయతి శ్రీకాకతీయాన్వయః
పాతివ్రత్యముపైతి సాంప్రతమమిష్యస్తాసు విశ్వంభరా,
అస్తాభి ర్విజదోః ప్రసూతి మధునా ధన్యా మజో మన్యతే
యత్కన్త్యముపాదిత త్తులపతి ద్వేవస్వయంభూస్వయమ్.

పురోధనః—మహారాజ భవాదృశా ఏవ పర మర్హన్తి తాదృశ
మహిమో దేవస్య హితోపదేశాన్. అథవా కిమత్రాభిజనం? పుత్ర
ణాం హితోపదేశాధికారః పితౄణాం. యదితం కథయంతి తద్విదః—

నైవోమా చేతి నిర్దిష్టా సోమా చేతి ప్రథామగాత్,

తవ మాతా శివా సాక్షాద్దేవో గణపతిః పితా.

౨౨

మంత్రిణః—ఏవమేవైతత్. అన్యథా కథమిశ్వర ప్రసాదా
దృతే నిరంకుశం స్త్రీవ్యక్తివిశేషస్య లోకాధిపత్యం? ఏవం మానుష
శింభునా గణపతమహారాజేనాధ్యంతిరస్యానుభవమహిమన్మః సదృశ

హర్షానుభవం ప్రియభావణమాహ—సోమేతి. అభిజనో ముఖః, తం ప్ర
సిద్ధం, అమిష్యేషమనుగ్రహవాత్రేష్వేతి భావః. అజో బ్రహ్మ, నిజదోః ప్రసూతిం
క్షత్రజాతిం 'రాజన్యో మనుష్యాణా' మితి తస్యా బాహుజత్వశ్రవణాత్. తుత
ఇత్యతి అహ—యదితి.

౨౩

రుద్రాంబాయాః పితరౌ సోమాంగబాణపతిదేవా, తయోరుమామహేశ్వరా
త్తక్తిత్వం లోకవిదితం. తతః స్వయంభూమహారాజయోః పితాపుత్రభావోఽస్తి అతో
హితోపదేశో యుజ్యతి ఏవేత్యానా—అథవేత్యాదినా.

నైవేతి. నైవ తవ మాతా ఉమా చేతి నిర్దిష్టా సతి, లోకైతి శేషః. సోమా
చేతి ప్రథాం ప్రసిద్ధిమగాత్. పరిస్పరసముచ్చయార్థా చకారా. పితా గణపతిస్తు, సాక్షా
త్ప్రముఖాధిపః ఇవో దేవ ఇతి తల్పిత్రో శ్చివయో శ్చ తాదాత్మ్యమితి భావః. ౨౪

అథామష్యా భవిష్యతి నిరంకుశః ప్రభావ ఇతి విభాష్య మహారాజో దుహి
తరం పుత్ర ఇతి వ్యవహృతవానిత్యాహ—ఏవమితి. అధ్యంతంస్యానుభవమహిమన్మః,
దుహితృభావిమాహాత్మ్యగోచరాయా అంతఃకరణవృత్తేతిత్యర్థః. అత ఏవాహ తత్త
థవాజ్ఞా విమలతోమహిః కలిదాసః—'సతాం హి సందేహపదేషు వస్తుషు ప్రమాణ
మంతఃకరణ ప్రవృత్తయః' ఇతి. అత్రి దుహితరీ, తదనుగుణా వ్యవహారానుగుణా, రుద్ర
ఇతి పుంస్తేనైవ సమాఖ్యేతిత్యర్థః. ప్రాచామియం కైలీ యదయం లింగవృత్త్యానేన

మత్ర పుత్ర ఇతి వ్యవహారః కృతః. తదనుగుణా చ రుద్ర ఇత్యాఖ్యా.
పురో—(నకాతుకమ్) కీదృశీ దేవస్య స్వప్నోపదేశపరిపాటి?

రాజా—(సాదరమ్) ఇదానీం నివేద్యతే.

కదాచి త్కల్యాణే రజనిసమయే స్తేరవదనం

పురః ప్రాదుర్భూతం స యువతివపు స్సాక్షనిటలం,

ప్రవంతి చంద్రాభ్యాం మహితమకుటం ప్రేక్ష్య కిమపి

స్వయంభూదేవో^౨సావయమితి హతో^౪తాన మభజమ్. ౨౫

దేశ ఇతి. యథా ప్రీత్యక్తా కింజీతి పుంస్తేన వ్యవహారః, యథా చేంద్రం
పుమాంసమపి శ్రుతిరేవ సుబ్రహ్మణ్యేతి ప్రీత్యేన నిర్దిశతి. తథా చ వడ్డింశబ్రాహ్మ
ణమ్—‘సుబ్రహ్మణ్యోం సుబ్రహ్మణ్యోం సుబ్రహ్మణ్యో మితి త్రియ మివ త్రిరా’
హేతి. ఏవ ముత్తరత్రాపి ద్రవ్యమమ్.

స్వప్నోపదేశక్రమమాదరవికాత్పరిజ్ఞాపూర్వకం నివేదయతి—రాజేతి,

కదాచిదితి. కల్యాణే శుభగ్రహయోగాదినా మంగళే రజనిసమయే స్తేరవద
నం ప్రసాదోస్తుఖత్వాత్. సయోవతివపు రథాంగజాని రిత్యర్థః. సాక్షనిటలం, ఫాలలో
చనసహితమిత్యర్థః. ఉభయత్ర బహువ్రీహిగర్భోబహువ్రీహీః. ‘బహువ్రీహౌసక్త్య
జ్ఞో’ రితి షజంతిసాన్నిత్యజ్ఞః. ప్రవంతి మందాకీనీ. కిమపి ఎత్తముశక్యం వస్తుప్రేక్ష్య.
హతశబ్దేన చింతనతటాకోదకాచ్ఛాదితహరిత ద్రవ్యముచ్యతే. తదుత్సార్గమణ
మపి స్వచ్ఛందతో మహూరుదకమాచ్ఛాదయతితి స్వచ్ఛందవ్యవహారో లక్ష్యత ఇత్యుక్త
మాచారై రుద్భిదధికరణే. ఏవ ముత్రిసంభ్రమేణా ప్యాచ్ఛాదనసంభ్రమా లక్ష్యతి
ఇతి ఎదామః. తేన హతో^౪తానం సంభ్రమో^౫మో^౬తానమితి వేదితివ్యం. స్వప్నేదేవతాది
దర్శనే ఫలం వైవిజ్ఞవల్లభే—‘సుగంధపుష్పక్షతపూర్ణకుంభశక్రధ్వజచ్ఛత్రమహీ
పతీనాం, ఉద్యద్ధినీకేందుసుహృత్సురాణాం సిద్ధిద్విజాదర్శనువాసినినాం. సువర్ణధా
న్యాబ్జఫలేగ్రహీణాం భక్త్యుత్సరత్నాంబరవాహనానాం, సందర్శనం శ్రేష్ఠముశంతి
సంతస్పృష్టేవృతానాం చ సుచేష్టితానామ్’ ఇతి. అభజమిత్యనద్యతి నే లజ్జ,
తేన చతుర్థయామాదర్శాచీనస్సస్మ ఇతి మాచ్యతే. తత్ఫలస్య రాజ్యలక్ష్మీప్రాప్తి
రూపస్య, విజయయాత్రయా ద్విత్రయాసవింబసంభవాత్. తదుక్తం బృహస్పతి
మతే స్వప్నార్థాయ—‘స్వప్నస్తు ప్రథమే యామే ఎత్సరణ విపచ్యతే, ద్వితీయే
చాష్టభిర్నానై త్రిభిర్నానై స్తుతీయకే. అరుణోదయవేళాయాం దశాహేన ఫలం
భవేత్, గోవిందరనవేళాయాం నద్యస్సస్మఫలం భవే’ దితి. ౨౫

అనంతరం స్వప్నవచనము—

వపుషా తం సమస్కృత్య స్తువన్ సూన్మతయా గిరా,
స్వామినే కాకతీయానాం రత్నా సనముపాహరమ్. ౨౬

చామరగ్రాహిణీ—అహో దేవస్య ఆణుసంధాన జం సివిణే వికుశ
సామిణో సమారాహణం.

పురోధసః—కిముచ్యతే? ఆవిష్టభక్తయః ఖలు స్వయంభూదేవే కాక
తీయనరదేవాః తతః.

రాజా—

శయ్యాశీరస్థానకృతస్య పూర్ణకుంభస్య తో మైః పరికల్ప్యపాద్యమ్,
అతీందుసారై ర్మణిభిః కిలాహమపూజయం దైవతమస్తదీయమ్.

† అహో దేవస్యాణుసంధానం యత్స్వప్నేఽసి కులస్వామినః మారాధనమ్.

నపుషా సమస్కృత్య నాష్టాంగం ప్రణమ్యత్సర్వః. 'సత్యం ప్రియం చ వచనం
యత్తత్సాన్మతమచ్యతే.' నృతేర్నూపవిభుజాదిత్వా త్కప్రత్యయః 'అశ్యేషా మసి'
ఇతి సోర్ధీర్ఘః. ౨౭

ఆవిష్టం భక్తిశ్యేషామితి లింగసామాన్యే నపుంసకపూర్వపదో బహువ్రీహీః.
స్త్రీపూర్వపదత్వే భక్తిశబ్దస్య ప్రియాదిపాతాత్ 'అప్రియాదిషు' ఇతి నిషేధే 'స్త్రీ
యాః పుంసో దిత్వాదీనా పుంసద్భావప్రతిషేధప్రసంగాత్. అతఏవాహ వృత్తికారః—
'దృఢభక్తిరిశ్యేషమాదిషు స్త్రీపూర్వపదత్వస్యావిషేషత్వాత్సమాధేయ'మితి. భోజ
రాజసు—'కర్తృసాధనవైషణ్య భక్తిశబ్దస్య ప్రియాదిపాతో న భావసాధనస్య. దృఢ
భక్తిరిత్యాదౌ తు భావసాధనత్వా న్న కల్పిద్విరోధ ఇత్యాచా. ప్రపంచితం చైత
త్తత పాదైస్సంజీవిన్యాదౌ తత్తతత్రేత్యస్తాభయపరమ్యతే. తస్మాదత్రాపి స్త్రీ
పూర్వపదో వా బహువ్రీహీరసుసంధేయః.

శయ్యాశీరస్థానే పూర్ణకుంభస్థాపనం మంగళార్థం. తదుక్తం స్మృతిరత్నా
వఖ్యాం—'మాంగళ్యం పూర్ణకుంభం తు శిరస్థానే విధాయ చ, వైదికైర్దైవైర్దైవై
తైరత్నం కృత్వా స్వప్నే నిశ్చ' ఇతి. అతీందుసారై రత్యుజ్జ్వలైః; స్వప్నే దేవతా
ర్చనే 'సుర పూజోత్సవసేవా నైవేద్యం నృత్యగీతవాద్యం, చేత్యాదీనా దైవజ్ఞవల్ల
భోక్తం మహాఫలం ద్రష్టవ్యం, మణిపూజాఫలం చ పుష్పసారసుధానిధా—'సుష్ప
కుసుమైర్దివ్యైర్మణివిరుమవిస్తృతైః, రాజతైర్మృగసంభూతైరథవా చిత్రవస్త్రుకైః.
యోఽర్చయంతి హరిం భక్త్యై సరాస్తే సుర్వరహేశ్వరా' ఇతి. ౨౮

అథ చ. —

విభుస్త్వయుభూరవదమ్భుచిస్త్రితాం
 గిరం స్వవామూర్ధవధూపలాల్లితాం,
 స్పృశన్క రేణాభయదానశాలినా
 కృతాంజలిం మాం విసయానతాననమ్.

౨౮

యత్కిల. —

ఉన్న సకైర్మధ్యమలోకభాగైశ్చ
 సహోవిశేషై రనఘైః పృథివ్యాః,
 సమృక్ష్ణైః సుదృఢైః ప్రజానాం
 ప్రతాపరుద్రోఽయమహావత్సరైః.

౨౯

పత్నీ : కాకతీయమలప్రదీప !

స్వీకృతే పుత్రభావేన దాహిత్రే ప్రాజ్ఞమూర్ఖయా,
 అస్మిన్మధేనా ధారయే గుర్విముర్విధురామితి.

౩౦

పురోధనః—(న ప్రమాదం) మహారాజ ! కాకతీయమలయోగక్షేమ
 విధానదిక్షిణేన దాహిత్రేపతినా సాహజేవమాదిష్టం. తవా
 ప్యయమేవ మనోరథః ప్రియంకరశ్చాయం మహాత్మనః ప్రజా
 నాం. తదారోహతు ప్రాగతిస్పష్టయావరాజ్యస్య ప్రతాపరుద్రస్య
 భుజశిఖరం నాగరమేఖలా తితి సతతః.

పూజానంతరం పుత్రియావా. — విభుః, స్వవామూర్ధవధూపలాల్లితాం పార్వ
 త్యాఽనుమోదితాం, అభయదానశాలినా, ప్రసాదనూచకే నేత్యః.

౩౧

ఉన్న సకైర్మల్లంఘితైః సైశ్చ రతి ప్రభూతై రత్యైః, మధ్యమలోకస్య భాగైశ్చ
 రదృష్టపరివాకైః సహోవిశేషైః కృచ్ఛ్రచంద్రాక్షాదాభిః, సచ్చరతైః స్వస్వపర్ణాశ్ర
 మేచితివ్యాపారైః, అత్ర భాగ్యాదినిమిత్తభేదాద్విచ్ఛిత్తివిశేషం విత్తం మధ్యలోక
 ఏవ సమప్తవృష్టిభ్యామశ్రీతిః. ప్రజాపృథవివ్యతిరక్తమధ్యమలోకాసంధివాదితి
 ద్రష్టవ్యం ఏనం చాస్తిక్ రాజ్యం కాసతి సన్యాకరాదిసంపత్తిః ప్రజాసమృద్ధిశ్చ
 ప్రభవతితి ఫలితమ్.

౩౨

వత్సేతి. రుద్రాంబాయాః పుంస్తేన సంబోధనం, ప్రాగ్గన్యకౌతే. ధురం
 పరాతీతి ధారయో ధురంధరః, 'ధురో యడ్ధకో' వితి ధక్, 'ఋక్సు' రిత్యాదినా
 సమానాంతోఽప్రత్యయః తతస్తుచ్ఛ్.

౩౩

*[ఇయం ప్రయోజననిర్ధారణరూపా యుక్తిః.]

రాజా.—తద్వచనమాకర్ణయంతీ నిర్భరహర్షవికస్వరలోచనా మేది
స్యపి దేవస్య పార్శ్వే దృష్టా.

చామర.—† మహారాజస్య హి అల అణునట్టమాశానీ వసుంధరావ
ఉద్ధిదో ఖు మారిసావిబ్భావో.

* [ఏషా స్వయంభూదేవస్య పచనాకర్ణనేన మేదిన్యానుస్థాగ
మేన ప్రాప్తిః.]

రాజా.—కాకతీయకులశ్రేయసాం దేవపవ ప్రమామితి తస్యాఽజ్ఞా
మయా శిరసి ధృతా. దేవోఽపి సప్రసాదాతిశయమవలోక్యాంత
ర్హితోఽభూత్.

*[ఇదం మేదినిప్రాప్తిహేతోర్భీజస్య స్వయంభూదేవస్యోపదే
శాంగీకరణాత్పరమాధానం.]

మంత్రిణః—విశ్వప్రియంకరః స్వప్న ప్రత్యయః, కింతు కాకతీయసరేంద్ర
వృద్ధోచితమాచారమనువర్తమానస్య దేవస్య సగరనివాస
వైముఖ్యం తథా కులధురంధరస్య వీరవస్త్రస్య శ్వరతూక్షమే బా
హుపరిఘే రాజ్యధురా విక్రంతిరితి చ విషాదహర్షయోస్సీమానం
స్మృతత్యస్తాకం ఘనః.

* [ఏతత్సుఖదుఃఖహేతుఘాతం విధానమ్.]

† మహారాజస్య హృదయమనువర్తమానయా వసుంధరాయా ఉచితః ఖలు
హర్షావిర్భావః.

సప్రసాద మితి—అస్మిన్నర్థే నిప్రతిపత్తేర్భావాదితి భావః. తగుక్తం
బృహస్పతిమతే.—‘దేవతాశ్చ ద్వితీయా గావః పీఠిరో లింగినస్తథా, యద్వదంతి సరిం
స్వప్నేతత్తతైవ వినిర్దిశేదితి ప్రియం కిరోతీతి ప్రియంకరః, ‘తేషాంప్రియసాదే
ఽశ్వేతి ఖశప్రిత్యయః, అతిస్మృతం డత్తం.

స్వప్నశేష మాహ—తద్వచనమితి.

స్వప్ననిషేదనం నిగమయతి—కాకతీయేతి.

విశ్వేతి.—ప్రియంకరాదిశబ్దాః పనుషదమేవోక్తాః. ధురంధరశబ్దస్తు నాయక
ప్రకరణే.

చామర—†అచ్చరిలిం అచ్చరిలిం కుభామచ్చము హేణేవ్వపవ్వఈవల్ల
సేణ ఏవ్వం ఉవదిట్టం.

*[ఇయం బీజవిషయాశ్చర్యరూపా పరిభావనా]

రాజా — (సహస్రాతిశయం) (అమాత్యాన్ ప్రతి) అనుంకాకతీయకుల
శ్రేయః కల్పలతాప్రరోహః స్వయంభూదేవానుగ్రహః సర్వేషా
మపి శ్రవణమహోత్సవః క్రియతామ్.

*[ఏష బీజస్రకాశనా దుద్భేదః.]

మంత్రిణః—యదాజ్ఞాపయతి కాకతీయపరమేశ్వరః.

రాజా.—కిమిదానీం కర్తవ్యమ్?

పురో.—మహారాజ కిమన్యత్? సజ్జీక్రియతాం ప్రతాపరుద్రదేవస్య
రాజ్యాభిషేకసంభారః,

*[ఏష బీజానుగుణప్రోత్సాహనరూపో భేదః]

మంత్రిణః.—దిగ్విజయయాత్రావశీకృతానాం సర్వపార్థివానాం వగై
ణానీతైః సకలత్వీసలితైః ప్రకాశితం స్వయంభూదేవప్రసాదం మహా
భిషేకమనుభవతు రాజపుత్రః.

పురో.—ఉచితమనుమంత్రితం మంత్రిభిః.

రాజా.—త్వం జైత్రయాత్రాసాధనాని సజ్జీక్రియంతాం వడ్డీధాని
బలాని, అహమపి సజ్జో భవామి.

*[ఏష ఆరంభః, ఇదం బీజానుగుణారంభరూపం కరణం. ఏష
మారంభబీజసంబంధరూపః సాంగో ముఖసంధిః.]

† ఆశ్చర్య మాశ్చర్యం!! కులామౌత్యము భేదవై పా ర్వతీనల్ల భేష ఏవముపదిష్టం.

అయం కాకతీయేత్యాది, సుప్టం.

వడ్డీధాని, మాలాదిరూపాణి, బలాని, 'మాలం భృతం సుహృచ్చే'ణి ద్విష
దాటవికం బల' మిత్యుపరకోశాభిధానాత్.

అత్ర విష్కంభాదౌ వైతాళికవాక్యోపక్షిప్తస్యాంగవశాదనువర్తమానస్య
బీజస్య నాయకవ్యాపారస్య స్వరూపాత్క్రించదుచ్చానత్వలక్షణారంభసంబంధా
న్ముఖసంధి రిత్యాహ, ఏష మితి.

(నేపథ్యే) వైతాళికౌ.—సుఖాయ మాధ్యందినీ సంధ్యా భవతు దేవ
స్య. యదిదానీమ్.

లోకాలోకగిరింద్రకఃదరతమన్మదోహదర్పాపహం
త్వత్తేజః పటలం కియంతి భువనాన్యాక్రమ్య సంక్రీడతే,
ఇత్యాలోకనకాతుకీవ శిథిలస్వీయాధికారశ్రమో
భాస్వానేష సమగ్రదీప్తిరథునా వ్యోమాగ్ర మారోహతి.

అపిచ.—

ఉద్ధాయంతి శరన్ని శాకరకరస్తోమత్విష స్త్యద్భుజాః
క్రీడంత్యో మలయాద్రి చందనలతాకుంజే భుజంగాంగనాః,
వీత్వా తత్తదుద్భిష్టవర్ణగళితాం ప్రత్యగ్రధారాం సుధాం
వాతాహారతయా ప్రభూతమయశః ప్రత్యుభయంత్యో నిజమ్.

ఇదానీం ఖలు—

ఆఘ్రాయ కిరణాన్భానో ర్యజురామోదమేదురాఽ,

మధ్యాహ్నవర్ణన మారభతే.—సుఖాయేతి.

లోకే యత్కించన విప్రకృప్తం వస్తు దిదృక్షువో వృక్షాగ్రమద్రిశృంగం
వారోహంతి. తత్సమాధిమావర్తనవికర్తనస్యాహ—లోకాలోకేతి, సంక్రీడతే,
'క్రీడోను సంపరిభృశ్చ' ఇత్యాత్మనేపదం. స్వీయాధికారస్తమాపహత్యలతాదస్త
న్నిమిత్తశ్రమ శిథిలోయస్య స తథోక్తః. ఏతద్వ రాజతేజస ఏవ తచ్ఛారోద్వహనా
దితి నేదితవ్యం. అతఏవాలోకనకాతుకీ నేత్యుత్ప్రేక్ష్యతే. తత్రనిమిత్తముపాదత్తే.
అథునేతి.

30

ఉద్ధాయంతి—మలయాద్రి చందనలతాకుంజే, దివావిహరణే ఇత్యర్థః. తదు
క్తం భావప్రకాశే—'సరితః పులినం వేలా కౌంతారారామ భూధరాః, లతాగృహాణి
చిత్రాణి శయ్యా కిసలయాంచితా, దివావిహరణేకాన్సుప్తిరితి. క్రీడంత్యః, నిజరమజ్ఞై
రితి శేషః. తత్తదితి వీత్వానాం ద్విగభావః ఉదీర్ణవర్ణాదుచ్చురతాక్షరాద్భరితాం,
గళంతి త్యర్థః. 'మతిబుద్ధిపూజాశ్లేభ్య' శ్లేశ్యత్ర చ శబ్దస్యాపి క్తసముచ్చయార్థత్వాత్.
అతఏవాహ వృత్తికారః—'సుప్తశయితేత్యేవమోదయో వర్తిమానే ర్రష్టవ్యాః'
ఇతి. ఇదమేవ కవీ ర్యుచితం. యదన్యత్ర ప్రత్యక్షరగళత్సుధామిత్యవోచత్. అత
ఏవ ప్రత్యగ్రధారా మతిరసా మిత్యర్థః.

31

ఆఘ్రాయేతి—యజుశ్శవామోదః పరిమళవిశేషః తేన మేదురాఽ, తస్యయా
నిత్యర్థః 'యజుశ్వదే తిష్ఠతి మధ్యే ఆహ్నుః' ఇతి శ్రుతే. 'భంజనభాసమిదోఘురచ'

యతః[†] కృతినస్సర్వే కర్తుం మాధ్యాహ్నీం క్రియామ్. 33
రాజా.—(ఆకర్ణ్య సర్వాః ప్రతి) సాధయత యూయమభిమతాచర
ణాయ. అహమపి తావదభ్యంతరం ప్రవిశామి.

(ఇతి యథోచిత ముతాయ పరిక్రమ్య నిష్క్రాంతా స్సర్వే.)
* ఇతి నాటక ప్రకరణే కల్యాణస్వప్నోనామ ప్రథమోఽఙ్కః.

ద్వితీయోఽఙ్కః.

(నేపథ్యే)—† ఇదో ఇదో అజ్ఞో.

(తతః ప్రవిశతి వృద్ధకంచుకీ)

కంచుకీ—(సహర్షం) చిరాయ యావనమతిశయానయా చరితారయా
జరయాఽనయా సంచరే. యయా దీప్తాయమా ప్రతాపరుద్ర
మహాభిషేకమహోత్సవమనుభవితాస్తి.

* [ఏష మధ్యాహ్నవర్ణనయా విచ్ఛిన్నస్య ప్రకృతార్థస్య పున
రవమర్పాద్భిందుః.]

అపిచ.—

పదే పదే స్థలంతం మాం వాచా గత్యాఽథ చేష్టయా,

† ఇత ఇత ఆర్యః.

ఏతేన భానుకిరణానాం పుష్పసమాధిసిద్ధేః జ్ఞాత్యేష్యస్మిన్నగ్రే స్మయేతి పదం బోధ
వ్యం మధ్యాహ్న కర్తవ్యా మధ్యాహ్నీకే. 'కాలాత్పగితి' శైషికః రక్ ప్రత్యయః. 33

ఇతి నాటక ప్రకరణే ప్రథమోఽఙ్కః.

చూలికా ముదాహరతి—నేపథ్య ఇత్యాదినా.

తతః ప్రవిశతి. నేపథ్యమేవ న రంగం; ఆన్యథా చూలికౌలక్షణభంగ ప్రసం
గాత్. యావనమతిశయానయేతి, అత్రైవ పురుషార్థలక్షణాదతి భావః. జరయా సంచర
ఇతి, 'సమస్తృతీయా యుక్తా' దిత్వాత్ నేపదం. పురుషార్థమాహ—యయేతి, అను
భవితాస్తి. ఆనద్యతనే బుద్ధి.

బిందుం యోజయతి—ఏష ఇతి.

ఇతోఽపి జరాయః జ్ఞాఘృత్వమేవేత్యాహ—పదే పద ఇతి.

అవలోక్య హసన్నాస్తే స్వామీ రుద్రనరేశ్వరః.

౧

(సభిమర్శాశ్చర్యమ్.)

కాకతీయనరేంద్రస్య రాజ్యశ్రీస్తూలవేశ్యనః,

యువరాజగృహోనద్య గవాక్షై స్సైవ్యైర మిక్షతే.

౨

*[సష రాజ్యలక్ష్మ్యైః ప్రతాపరుద్రగతాభిలాషా ద్వితీయా.]

(పురోఽవలోక్య) కథమయం రాజపుత్రపరిచారకో దారక

స్వసంభ్రమం మామభివర్తతే?

(ప్రవిశ్య)దారకః—† అయ్య! పణమామి.

కంచుకీః—భద్ర! కల్యాణాస్పదం భూయాః! కిమనుమతం రాజపుత్రస్య

ద్విజయప్రసానం రుద్రనరేశ్వరేణి,

దారకః :—‡ కహం కహం వి అణుమదం.

కంచుకీః—స్వనామానుగణమిదం రాజపుత్రస్య యత్సజ్జీకృతసాధనం

మహారాజం సపాదోపగ్రహం నివార్య స్వయమేవ జైత్రయా

త్రాయాముత్తిష్ఠతే.

దారకః :—§ అయ్య! అణుమహాదజ్జు పరిస్సమో జువరాట, దుక్ఖ

రోఘు దిలంతజట కహం భవిస్సతి?

కంచుకీః—భద్ర! నిరంకుశా స్వయంభూజేవ ప్రవృత్తయః. విఘ్నోరవ

తారః ఖల్వియం పీరరుద్రోఽప్యచింత్యమహిమా.

† ఆర్య ప్రణమామి.

‡ కథంకథమవ్యనుతమ్.

§ ఆర్య! అననుభూతయద్ధపరిశ్రమో యువరాజః. దుష్కరః ఖలు దిగంత
జయః కథం భవిష్యతి?

సపాదోపగ్రహమితి, సవ్యదక్షిణపాణిభ్యాం, సవ్యదక్షిణపాదోపస్పర్శరూపా
గురుసమస్కారః పాదోపగ్రహః, తదుక్తం మనునా,—‘వ్యత్ప్రసపాణినా కార్య
ముపసంగ్రహణం గురోః, సజ్యేన సవ్యస్పృష్టవ్యో దక్షిణేన తు దక్షిణః’ ఇతి,
ఉత్తిష్ఠతే, ఉద్యతే—‘ఉదోనుర్ధ్వకర్తవీ’ త్యాత్త నేపదమ్.

భద్రేతి, అత్ర పూర్వాంశే స్వప్నదృష్ట్య మధ్యాహ్నవర్షనయా నప్తస్య చ
చీజస్య స్వయంభూజేవ ప్రసాదరూపస్య ‘భద్ర! నిరంకుశా’ ఇత్యనేనానుసర్పణాత్పరి
సర్ప ఇత్యర్థః.

*[ఏష దృష్టనష్టబీజానుసరణయాపః పరిసర్యః]

అత్ర స్వప్నవృత్తాంతఖ్యాపనాల్లక్ష్మ్యస్య ద్విజయయాత్రో
ద్యమేనాలక్ష్మ్యస్య బీజస్యోత్పాదనాదుద్భేద ఇతి ప్రతిముఖసంధిరయం]
దారకః.—†ఏవ్యం ఏదం. అమాణుసో ఖుసో పహోవో.

కంచుకీ:—కుశ్రేదానీం రాజపుత్రః ?

దారకః—‡కాలకలకుళదుగ్ధాదేవీసమారాహణేణ నిలలపత్థాణ
మంగలంకాఙ్గేణ తత్తహణుమదలలపేరంత బహిరుజ్జాణే నివేసి
లఖంధావారో అమచ్చ పరిపుదోజువరాట చిట్టఁడు. తా అణుజాణిహి
మమతత్త పత్థాణం.

కంచుకీ:—భద్ర ! సాధయ. అహ మసి రాజకులం ప్రవిశామి.

(ఇతి యథోచితం పరిక్రమ్య నిష్క్రాంతౌ)

ఇయం చూళికా.

ప్ర వే శ కః.

(తతః ప్రవిశతి యథానిర్దిష్టః ప్రతాపరుద్రో మంగ్రీణః పరిజనశ్చ)
ప్రతా.—

కిం రాజ్యేన శమోస్తుఖం రచయతా తాతం కులాలంబనం

† ఏషమేతత్. ఆమానుషః ఖలు స ప్రభావః.

‡ కాకతీయకులదుర్గాదేవీసమారాధనేన విజయప్రస్థానమంగళం కృత్వా తత్ర
హనుమదచలపర్యంతబహిరుద్వానే నివేశితస్కంధావారః అమాత్యపరివృతో యువ
రాజ, స్తిష్ఠతి. తదనుజానిహి మమ తత్ర ప్రస్థానమ్.

అతఏవాయం ప్రతిముఖసంధిరత్యాహ—అత్రేతి ఉద్భేదః ప్రకాశనం, భద్రే
త్యాదివాక్యేనేతి భావః.

ఏవమేతదిత్యాది. స్పష్టం. ఇయం చూళికా.

కిమితి. తాతం శమోస్తుఖం విరక్తం రచయతా రాజ్యేన, మయ్యర్పితేన సతేతి
శేషః. కిం న మే కించిత్సాధ్య మస్తీతి భావః. న శేవల మస్మిన్రాజ్యే పితృవిరూపా

కించాస్తి కొనముదాహరంతి మహతో దోషాన్వహమాన్సారయః,
ధర్మాధ్యాచ ఖలీకృతోఽయ మధునా కస్యచ రే దప్తలం-

స్త న్నేష్టం కిల యావరాజ్య మపి మే బాల్యోత్సవే క్రీడతః. 3

తద్యయం మహారాజభుజపరిఘమస్మణితేషు దిగంతేషు విజయ
యాత్రావిసోదేన విహరామహే.

*[వీరద్రాశ్యేఽనిచ్ఛాభిధానా ద్విధూతం]

మంత్రిణః :—రాజపుత్ర! సర్వపథినయా కాకతీయాన్వయభాగ్య
సంపదా త్వాం ధురంధరం లభ్యా సరేంద్ర శ్చిర మానక్తాం ధురం శిథి
లయితు మధ్యవస్యతి ఆచార శ్చాయం కాకతీయరాణాం యద్ధారేయే
పుత్రే శమోస్తుఖత్వం. కులస్వామినా స్వయంభువాప్యేవమేవాను
శిష్టం అనతి క్రమణీయా రాజపుత్రేణ గుర్వోర్గరీయః ఖల్వాజ్ఞా. కలి
కాలదోషశిథిలధర్మప్రతిష్ఠాం నిర్వోధుం వోధుం చ మహతీం మహీధుర

దిష్టమాని రనేమహాదోషసంభవాదనర్థప్రాప్తిశ్చేత్వాహ. —కించతి. ఆత ఏవోక్తం
మహాభారతే కాంతిపర్వణి భీషం ప్రతి యుధిష్ఠిరేణ—‘అసంతోషోఽప్రమోదశ్చ
మదో రాగోఽప్రశాంతతా. బలమోజోఽభిమాన శ్చ సముద్వేగశ్చ సర్వతః. ఏభిః
పాపైభి రావిష్టం రాజ్యం త్వ మభికాంక్షసీతి సన్వేపం సతి ‘యదహ్నికుమతే కర్త
ప్రజా ధర్మేణ పాలయక, దశవన్ సహస్రాణి తస్య భుక్తే మహత్ఫల’ మిత్యాదివా
రాశ్యే మహాఫలప్రతిపాదకమన్వాదివచనవిరోధస్సాన్విదిత్యాశంక్య తస్య యాగాంతర
విషయత్వాన్న విరోధ ఇత్యాశయేనాహ. —

ధర్మాధ్యేతి. ఆయం యజ్ఞ దానతపోజ్ఞానలక్షణః ఖలీకృతః సంప్రతి పాదయాత్రా
వశ్యత్వాదితి భావః. ఆతఏవోక్తం సూర్యసిద్ధాంతే, ‘కృతాదీనాం పువన్తేయం ధర్మ
పాదవ్యవస్థయేతి ఆదిపురాణేఽపుష్కం. ‘స విద్వత్తా న శుద్ధోఽగ్లో న శుద్ధి ర్ననః
కరా’ ఇతి, అధునా కలికాతే, అప్యలన్నప్రమత్తః, కస్యంచరేత్? న శోఽపి సంఘ
రితుం శక్నూయాదిత్యర్థః, ‘శశి’శ్చేతి లిక్. తృతీయాభావాన్నాత్మ నేపదం. తద్వ్యావ
రాజ్యమపి, నేష్టం కిల. కిమత దుష్టం రాజ్యమితి భావః. మస్మణితేషు నిష్కంటకీ
కృతేషు, ఆతఏవ స్వస్య న ప్రయాస ఇతి వివయోక్తిః.

3

రాజపుత్రేతి. సర్వాన్యథో వ్యాఖ్యపంత్యా సర్వపథినయా. ‘తత్సర్వాదే’ రితి
ఖప్రత్యయః. ఆచారశ్చేతి. ‘ధర్మేణ వర్తమానం స్థాప్య ప్రజా వర్తత ధర్మవత్, పుత్ర
సంక్రామితశ్చైవ సే వస్యేవ వర్తయే’ దితి వ్యాసప్రకాశాత్. గుర్వోర్గివ్యమానుష

మవత్తిస్సు కాకతీయవిజ్ఞానవనసాంప్రదం ప్రత్యాఖ్యాతుమ్.

తాప:—(సానుకథమ్)

స్వయంభూస్తాత ఇత్యేతా వీశ్వరా దివ్యనూనపా,

తయోరన్యతతో రాజా యువరాజోఽస్మి సర్వథా.

మంత్రిణః—రాజపుత్ర! సాధారణోఽయం వినయః కాకతిశ్య
రాణాం స్వయంభువి మహారాజే

*[ఏష ప్రకృతవిషయాంత్యుసశమా చ్చనుః]

పరిజ్ఞానం:_____

† కాటకాటమశటవిరో తల్లిభవంశో సలంఘాదేవో ధురం
ధారేదు. రాజక్యో రజసిరిలం అంకేతరోపేదు.

తాళ—(నమందస్సి తం పరిజననునలోకయతి)

*[నిత త్పరిహాసః చోహం నర.]

పరి:—† చిరేణ చరిత్రా మేషణీ సుపుత్రా

గోత్రగిరిహారణిట్టురవిఅడసిలావసయబబ్బరంగీన,

ఖోజీవ హోదా వాసో బాహుమి పరిపర్యస్త.

జహా నూరిచందన్న భువ జహా రహుణాహన్నబాహు ఫలలిమి

కాని ఇలా చీకటిలో బాహుమి తహా మహీ రమదు.

† కాశీమఠంబద్ధవిగ్రహాకాశ్చయంభుజేనోధురంధరయతు, రాజ
పుత్రః పునరాభ్యుక్తియమంతే ఆరోపయతు.

॥ चिरंजीव पदार्थस्य पूजनं सर्वव्याधिनाशकम् ॥

గోత్ర గిరిశఖరనిష్ఠురవికటశిలా వసతి బర్హరాంగ్యాః,

జ్యోతి భవతు వాసో బాహకా ప్రతాపదుద్రస్యః.

యథా హానిశ్చంద్రస్య భుజే యథా రఘునాథస్య బాహుఫలకే,

కాకతిల్లపత్నే రాబహా తథా మహీ రమతామ్.

యూః, గరియసీ గురుతరా, పూజ్యత మేతి గూఢత్. 'ప్రియస్థి' శత్రావివాగురొద్ద
రాదేశః. కించ ధర్మసంస్థాపనార్థ మేవావస్థిత్యస్య విష్ణుయాత్రైష్టవేదం దుష్పరిహర
విఃత్యాహ—కలికాశేతి, ప్రత్యాఖ్యాతుం పరిహరం.

తర్వాత తాత్పర్యముంభూతమనవనరాజోఽస్తు, పూర్వమునాహం యువ
రాజ బలవంతునిగాని రాజ్యముగీకరితి—స్వయంభూరితి. ఆరభ్యుపశమా ద్విష
యోద్వేషనిష్పత్తేః. బహుశుః.

ప్రతాప:—(సభాపాలుస్సురణచుధోముఖస్థితి)

*[ఏషాపరిజనవచనోతా ప్రీతి ర్నర్తయ్యతి:]

మంత్రిణః:—రాజపుత్ర కాకతీయపురుషోన్మేషమస్య తవ పాణి
గ్రహణాయ స్పృహయంతీ రాజ్యలక్ష్మ్యలంబనం న సహతే.

పరి:—†విజ్ఞాపహళాణం అహి అం దంతూః పఞ్చి నణలవిస్సంభం,
ఖోణీ లచ్చి అ కహం విలంబిత సహాడ జంప రావ 2

మంత్రిణః:—ఇథమేవ.

స్వతేజసా పరివృత్త్య ప్రధానాగారముత్సుకా,

ప్రతీక్షతేఽద్య రాజ్యశ్రీయనరాజసమాగమమ్. ౮

*[ఏష మంత్రిణాం పరిజనస్య చ వాక్యైర్భీజానురాగప్రకాశ
నా త్వగమః.

పరి:—‡ కహం అందరిట ఖి ఏసోమహానబ దిసావిజఅజత్తావ.

*[ఏతద్విగంతయాత్రయా ప్రకృతకార్యవిలంబనాన్నిరోః.]

మంత్రిణః:—(సావజ్ఞం) కథం చిరయంత్యంధ్ర చమూపతయః?
అథవా కిం తైః? వయమపి న కేవలం మంత్రశస్త్రాః, కిం తు బహుశః
సమరాపదానాధితస్వామిన ఏవ.

† విద్యావసూనామధిః దృష్ట్యా పత్యై ప్రణయవిస్సంభం,

ఖోణీ అక్షీశ్చ కథం విలంబితం సహతాం యవరాజే. 2

‡ కథ మంతరిణః ఖల్వేష మహోత్సవో దిగ్విజయయాత్రయా.

సభాపాలుస్సురణమితి. పుంసో దక్షిణభాపాలుస్సురణం శుభనిమిత్తమితి విత్యుతే.
నర్తనచసమనురాగభీజోద్భూతనం.

విజ్ఞేతి. పథునాం భర్తృవల్లభ్యమలౌఽవ్య సతత్త్వ్య స్సముత్సుకా భవంతితి
భావః.

రాజ్యశ్రీయో వాసకసజ్జితోసమాధి మాహ—స్వతేజసేతి, గతార్థ మేతత్. ౮

కహమితి. నిశోధ-అక్షణే ఛర్తనేత్యుక్తం తత్కారణమాప్రోపలక్షణమితి

ప్రప్తవ్యం.

సావజ్ఞమితి. సమరమేవాపదాసమచ్ఛతకర్త తేనారాధితస్వామినః ప్రసాది
తేశ్వరా.

[ఏతన్నిష్ఠురవచనరూపం వజ్రం

(ప్రవిశ్య) దావారికః :—† జేదుజేదు జులరాట. ఏదే ఖుచ
మూపఇణోపడిహారభూమి భాఅస్మి సజ్జేలచఉరంగబలా వట్టంతి.

మంత్రిణః :—అచిరం భోః ప్రవేశయ.

దావా:—తథా. (ఇతి నిష్క్రమ్య సేనాధిపతిభి ససహ పునః ప్రవిష్టః.)

సేనాపః—(యథోచితం ప్రణమ్య) స్వామి! కాకతీయకులతిలక!
సర్వతోముఖాటోపా వాహిన్యః శౌర్యోదన్వంతం. భవంత మనుప్రా
ప్తా ఏవ తదనుగ్రహయాళునా కటాక్షేణ నిరీక్ష్యంతాం.

*[ఏతదనునయవచనరూపం పర్యుపాసనమ్.]

మంత్రిణః :—రాజపుత్ర తస్మి సమాయవ్యతాం ప్రతిపక్షని
వారణో వారణః. అలోక్యంతాం నిరంతరపరిపన్నప్రమాధిన్యో వరూ
ధిన్యః. ప్రస్తుతాయతాం సేనాపురస్సరాక్రాంతసకలసామంతనిజస్థానం
ప్రస్తానం.

† జయతు జయతు యవరాజః. ఏతే ఖలు చమూపతయః ప్రతీహారభూమిభాగే
సజ్జీకృతచతురంగబలా వర్తంతే.

వజ్రలక్షణే ప్రత్యక్షగ్రహణం కేవలస్యాప్రసవలక్షణమిత్యాశయేనాహ—ఏత
న్నిష్ఠురతే.

హ్యకే నియుక్తో దావారికో శత్రుధరః. 'తత్రనియుక్త' ఇతితక్, 'ద్వారా
దీనాంచ' త్రైజాగమః.

స్వామిన్నితి, సర్వతోముఖాటోపాస్సర్వతోదిగ్గంభ్రమా వాహిన్య స్సేనాః,
శౌర్యోదన్వంతమితి దూపకబలాదుదకసంభ్రమవతో నద్యశ్చేతి లభ్యతే. అనుగ్రహ
యాళునా అనుగ్రహీత్రా, కటాక్షేణ, అనుగ్రహదృష్ట్యేత్వం, 'గృహాగ్రహణే,
ఐత్యస్తాద్ధాతో రదంతాచ్చరాణిది 'స్పృహిగృహీ' త్యాదినా ఆకుచ్చిత్యయః,
అతోలోపన్యస్థానివత్వా న్న లఘూపధగుణః.

రాజపుత్రేతి, పరిపంథిప్రమాధిన్యశ్చిత్తుమాతీన్యః. ఐమాధిన్యస్సేనాః,
ప్రస్తుతాయతమితి, ప్రస్తానారంభ ఏవ నాసీరైస్సామంతనగరాణ్యాక్రమ్యంత ఇతి
సేనా బాహుశ్యం నూచ్యతే.

ప్రతాప.—యథాభిరుచితమమాశ్చేత్యధః.
(ఇతి గంధగజాధిరోహణం నాటయతి.)

మంత్రిణః :—

కరోదగ్రేణ మహాసా విష్ణుగాక్రమితుం దిశః,
ఆరోహతి గజం వీరరుద్రో భాస్వానివోదయమ్.

*ఏతత్ప్రకృతానుగుణ్యేన విశేషసంబంధవచనం పుష్పమ్

(సర్వే యువరాజహస్తినిం పురస్కృత్య ససంబాధం కించిత్పరిక్రమంతి)

సేనాపః.—(సోత్సాహప్రణామం) స్వామిన్! ఇతో దీయతాం దృష్టిః.

ధావత్పదాతపాదాహతిదళితమహీరంధ్ర నీరంధ్రనిర్య
ద్ధూళీజాలాంబుదాంతర్విలసదసిల తావిద్యుదుద్దామదీప్తాః,
ఉద్యన్నిస్సాణరాణస్తనితపటపటద్విక్రటాఃప్రారభంతే

యథేతి. గంధోపలక్షితో గజో గంధగజః. యద్యపి గజశాస్త్రే త్రైవిదిక జాతిగ జేషుగంధ ఉక్తః. తథాప్యేచిత్యా దత్ర త్పత్రియజాతియచ్యుతే తదుక్తం.—
'భద్రశ్రీహరితాళగుల్లయిలాగంధోఽతిశూరో రజే నానాశస్త్రనిపాతకేగసహన
స్తనంచేరమః త్పత్రియః, ఇతి. ఆత్మ శుభాశుభగంధవిభాగ ద్వివిధ క్రిష్టానం చ.
తత్రైవోక్తం— 'స్వీదే ద్వారమలే శుభాశుభకరం గంధం నుద్ధీర్లక్షయే త్సేవ్యోభూ
రుహలాజపాటల ఘృతప్రళయః ప్రళస్తాహ్వాయః, ఏతస్తాదపరో శుభోఽయముదితస్స
త్యేన రూపేణ యో యుక్తసోఽపి మతంగజస్సనుచితః కల్యాణ ఇత్యుచ్యతే, ఇతి.

కశతి. కశోదగ్రేణోద్ధతేన మహాసా తేజసా భుజబలేశత్యధః, ఆస్యత్ర
కరైః కిరణైః ఉదయం పూర్వపర్యతం

ఆత్మ మంత్రిణాం వీరరుద్రం ప్రతిరాగప్రకౌశ విశ్లేషవచనాత్పుష్పం నా
మాంగమిత్యాహ—ఏతదితి. ప్రకృతానుగుణ్యేన, బీజానుకూల్యేనేత్యధః. విశేష
బంధో రాగ విశేషబంధ ఇత్యధః.

ధావదితి. పదాతీనాం సమూహః పాదాతం, భీక్షాదిత్వారణ ప్రత్యయః.
నిస్సాణరాణో నిస్సాణధ్వనిః. రాణిఇతి. యద్యపి 'నశిరణ్యోరుపసంఖ్యాన'మితి కబ
భావే ఘోర బాధితః, అత ఏవోక్తమమరణోశే—'రణ క్షణ'ఇతి. తథాపి స్థావాది
వతో బాహుళ్యో ఘోర ద్రష్టవ్యః. పటశబ్దాద వ్యక్తానుకరణా 'న్నిత్యవిప్రయోరితి
ద్విర్యాభి' 'సర్వప్రాతిపదికేధ్య' ఇత్యాచారే కింవత్ కథంచిత్కల్పనీయః. తతో అటః

ప్రావృణ్ణక్షీం ధ్వజస్యః కరికరటతటస్యందిదానాంబుధారాః. ౧౦
(అన్యతో నిరూప్య.)—

బలే చలతి సంభ్రమం ప్రతిభయే విజేతుం దిశః

పురందరహరిజయవ్యవసితాస్సహయోద్ధతాః,

చలంతి చిరమత్సరాశ్శిఖరిణో యథా దంతినో

భరావనమదున్నమద్భుజగరాజఫక్కత్పణాః. ౧౧

పరిజః—(విలోక్య సాశ్చర్యం) †మహంతో ఖి ఎసో తిలంగనుభ
డాణ ముస్సాహాః.

(సంస్కృతమాశ్రిత్య)

ఉద్యోమరదామరాః ప్రతిపదప్రోత్తిః కాక్షేయకాః

స్వైరోద్గీగ్మముసుంధయః పటుతరాశ్చవృద్ధనత్కార్తుకాః,

† మహా ఖల్వేష త్రిలింగసుభటానామత్సాహాః.

శత్రుదేశః, పటదిక్ష్వివైవానుకరణత్వే పూర్వావయవస్య తికారాభావబింత్విః, కరట
తటం గండస్థలం. ౧౦

సేనాంగేషు మతంగజసన్నాహమాహ—బలఐతి. చిరమత్సరాః పక్షచ్ఛేదాత్ప్ర
భృతి ప్రయాధవైరాః, అత ఏవ పురందరహరిజయవ్యవసితాః, ప్రాచీవిజయోద్భుక్తాః
ఇత్యర్థః. ఇయంతం కాలం తూర్ణీం స్థితేదాసిం వైరనిర్యాతనే హేతుమాహ—సహ
యోద్ధతాఐతి. యథా కస్యచిద్వస్తునో భారాక్రంతః కశ్చన భాగో నమతి భాగాం
తరం తూన్నమతి తద్వద్దంతిభారాక్రంతభూతలద్వారా భుజగరాజస్య కేసంబితృ
కానా మవనమనమితకేషుమన్నమనం ద్రష్టివ్యం. ఫక్కనమత్ర సుఖోచః. 'ఫక్క
నీచైరతాచిత్వస్తా ధాతోర్లటశ్చత్రాదేశః. అత్ర యథాశబ్దమాహత్వాద్యద్యప్రసమా
ప్రతీయతే. తథాపుష్పమౌనభూతానాం విశిష్టశిఖరిణాముపమేయదంతిరూపతయా
ఽధ్యూహనాదుత్ప్రేక్షాయాం పర్యవస్యతీతుప్రకృమోత్ప్రేక్షేయం.

పత్రిసంపత్రిమాహ—ఉద్యదితి. తోమరా దండవిశేషః తైర్దామరా భయం
కరాః కాక్షేయకాః ఖడ్గాః 'కులకుక్షీ' త్యానినాథకజ్ఞో ప్రత్యయః. స్వైరోద్గీగ్మము
సుంధయః స్వేచ్ఛోద్భృతదాదుమయాధవిశేషః, కర్తృణే ప్రధవతీతి కార్తుకం ధను
స్తద్విశేషోవా, గదాః ప్రసిద్ధాః, ప్రాసాః కుంతాపరపర్యాయాః క్షేపణీయా ఆయుధ
విశేషాః. తదుక్తం వృత్తికారణం—అకర్తృచ కారకే సంజ్ఞాయామిత్యుక్త 'ప్రాశ్చరణి

భ్రామ్యద్భిమగదా సుమగ్ర విహరత్ప్రిసా స్ఫురత్పట్టసాః

ఖేలంత్యంధ్రచమూభటాః సవపుషో రాద్రప్రకారా ఇవ. ౧౨

మంత్రీణః.—అహో తురంగతరంగాస్త్రిలింగాధిపతే !

ఉత్తి ప్యేత్తి ప్య పాదా రవితురగశిరస్తాడనాయేవ పూర్వా

పాశ్చాత్యభ్యాం పదాభ్యామపి ధరణిమవప్తభ్య సంరబ్ధనున్నాం,

వాల్తై ర్వాధూయమానైః ప్రతిన్మపతిహయో త్సహమున్నార్జయంతః

క్రమంత్యశ్వాస్త్రహేలక్రమణపరిణమత్పంచధారాప్రపంచాః. ౧౩

(విలోక్య.) అహో విదళితపరబలమనోరథానాం రథానాం సంభ్రమః!

ప్రాసాదితి, రాద్రప్రకారాః రాద్రభేదాః. తోమరాదినానుభధానం వైజయంత్యాం—

‘తోమరోఽస్త్రీ లోహచుళదండః కంనూశ్చ సర్వలా. ‘హుళం ద్విఫల

పత్రగ్రం ‘మసుంధీన్యా ద్దారుమయా వృత్తాయఃకీలసంచితా’ కాదుకంతు చతుర్హస్తం,

‘పట్టసోలోహదండో యస్తీక్ష్ణ ధారః త్సురోపయః’ ఇతి. ౧౨

తురంగసామగ్రీమాహ.—ఉత్తి ప్యేతి. పశ్చిమపాదాభ్యాం భువి స్థిత్యా

ముహురగ్రపాదోక్షేపణమశ్వానాం పురుషాఖ్యస్థానభేదః. తదుక్తం.—‘ముహుః

పశ్చిమపాదాభ్యాం భువి స్థిత్యాగ్రపాదయోః, ఉర్ధ్వం ప్రేరణయా స్థానమశ్వానాం

పురుషః స్త్రోత ఇతి, ఆత్ర పూర్వపాదోక్షేపణస్య నూర్యాశ్వశిరస్తాడనఫలకత్వము

తేప్రిత్యతే.—ఉత్తి ప్యేతి. ‘నిత్యవిస్సయో’రితి ద్విర్భాషః. పశ్చాద్భవ పాశ్చాత్య.

దక్షిణాపశ్చాత్పురతస్యక్. సంభ్రా సంరంభవిషయాభూతా సతి, నున్నేతిసం

బంధే సంబంధతూపాతిశయోక్తిః. తాం ధరణిమవప్తభ్యాంబ్య, తత్ర స్థిత్యేతిర్భ్యః

సహేలక్రమణేన వినోదగత్యా, పరిణమంతః. ప్రయత్నం వినా ప్రవర్తమానా

ఇత్యర్థః. ధారా నామాస్కందితాదయో గతిభేదాః పంచ. తదుక్తం వైజయంత్యాం—

‘అశ్వానాం తు గతి ధారావిభిన్నాసా చ పంచధే’తి. ‘అస్కందితం ధారితకం

రేచితం ఎర్చితం ప్లతం, గతయోఽమూః పంచధారా’ ఇత్యమరశ్చ. ఏతాసామే

వాశ్వశాస్త్రే సంజ్ఞాంతరేణోక్తానాం ప్రత్యేకం త్రైవిధ్యే పంచదశవిధత్వం. తదుక్తం—

‘గతిః పులా చతుస్కు చ తద్వస్తధ్యజవాఽపరా, పూర్ణవేగా తథా చాన్యా

పంచ ధారాః ప్రక్షేరితాః. ఏతేకా త్రివిధా ధారా హయఃక్షావిధా మతా,

అస్త్రి మధ్యా తథా దీర్ఘా జ్ఞాత్వైతా యాజమేత్క్రియా’ దితి. తదేత స్తనసి

నిధాయాహ—పంచధారాప్రపంచాదితి. ౧౩

తథా హి.—

రథాస్పరభసం భ్రమన్నిబిడహేమనేమిక్షత-

క్షమాతలసముచ్చేద్యహుభధూభిజాలాంబుదైః,

తిరోహితమసూయయా నపది భానవీయం రథం

విధాయ ముఖరీభవన్త్యనిభృతాక్షధూర్నిస్వనాః. ౧౪

ప్రతాపః—(సర్వతోఽవలోక్య నప్రమోదం) కథం నమగ్రసా
ధనాని సైన్యాని?

బృంహమాణగజాకీరాః హేమమాణహయాకులాః,

సంక్రీడత్స్యందనాః క్షేపడా స్సుభటా సైన్యసంపదః. ౧౫

మంత్రి.—యువరాజులొకనా దుద్వేల సైన్యసాగరో వర్తితే.

అభ్యాపతంతీరభితో మహీభృద్వాహినీర్నవలూః,

లోకే కచ్ఛిప్విరభటః ప్రతీభటమభిధూయ రక్షతి. తత్సమాధిమత్రి భానురథాభి
భావినాం వీరయద్రరథానామాహ. —రథా ఇతి. అనూయయా, స్పర్ధయేతేత్యర్థః.
అక్షణం చక్రేధారకౌస్తానం ధురోఽగ్రాణి ఆక్షుధురః. 'ఆక్షం రథాంగ ఆధార'
ఇతి వైజయంతి. 'అనక్ష' ఇతి నిషేధా 'దృక్ష్వా' రిత్యాది న సమాసాంతః నిభృతో
నిశ్చలౌ న భవతీత్యనిభృతో, నిత్యప్రవృత్త ఇత్యర్థః. విధాయతోఽక్షధూర్నిస్వనో
యేమంతే తథోక్తాః. ౧౪

బృంహమాణేతి. బృంహమాణా బృంహమాణీలాః. తాచ్ఛీర్ణ చానక్ ప్రత్య
యః. నతు కానచ్; 'బృహి శబ్ద' ఇత్యస్య ధాతోః పరస్మై పదిత్వాత్. అత ఏవ
భట్టమల్లః—'హేమతే హేమతేఽశ్వానాం హస్తినాం బృంహతీతి' చేతి. సంక్రీడ
త్స్యందనాః కూజద్రథాః. 'క్రీడోఽనుసంపరిభ్య' త్యేత్యత్ర 'సమోఽకూజన' ఇతి
నియమాత్పరస్మై పదం. అత ఏవోక్తం తేనైవ—'ఉత్పల్లతి సంక్రీడత్యేతా శకట
కూజనే' ఇతి. క్షేపదంతే సింహనాదం కుర్వంతీతి క్షేపడాః. 'ఇక్షిప్వా న్నహన
మోచనయో' రిత్యస్తాధాతోః పచాద్యచ్. పృషోదరాదిత్వాద్దకారస్య డకారః.
కవిశల్పదుమకార స్తు డాంత ఏవాయం ధాతు రిత్యాహ. ధాతునామనేకార్థత్వా
దుక్తార్థలాభః. అత ఏవ 'క్షేపడా తు సింహనాదస్సాస్య' దిత్వమరః. క్షేపదదితి.
క్యచిత్కశ్యత్రంతపాతోఽస్య ధాతో రనుదాత్యేత్వా దుపేక్షణీయః. ౧౫

అభ్యాపతంతీరితి. మహీభృద్వాహినీః శత్రుభూపాతసేనాః, అన్యత్ర పర్యత
ప్రభవా నదీః. తదుక్తం మానసోల్లాసే—'ప్రక్షేదద్ధిరివాక్షోభ్యో నిగరన్నరివాహినీః,

కాకతీయకులాంభోధిరేష స్వైరం గ్రసిష్యతే. ౧౬

సేనాపతయః—యదాదిశంత్యమాత్యః. (ఇతి సప్రణామం)
విజయయాత్రాకుతూహలినోఽధ్వజస్యః స్సాంప్రతం యువరాజస్యాజ్ఞాం
ప్రతిపాలయంతి.

ప్రతాప (సప్రసాద మమాత్యానాలోకయతి.)

మంత్రిణః—(సోత్సాహం) ప్రతిష్ఠంతాం ప్రాచీం ప్రతి వైన్యాని.

సేనాప—యదాదిశంత్యమాత్యః (ఇతి ప్రస్థాననాటితకేన
సమంతాదవలోక్య సహర్షాతిశయం)

పవనేనాసుకూలేన ప్రసారితపటాంచలః,

ఉద్యుంజంత ఇవాక్రప్టుం ధ్వజాస్సోత్తామణీం దిశం. ౧౭

(సర్వే సుశకునమభినందంతి)

*[ఏష ప్రస్థానానుగుణశకునగుణకథనాదుపన్యాసః.]

ప్రతాప—(పురోఽవలోక్య) కథం కరాభ్యాముత్తి ప్రసాక్షత
కనకపాత్ర స్సమాగత ఏవ విప్రవరః?

(ప్రవిశ్య) విప్రః—(సవినయమగ్ర తస్మిత్వా ప్రార్థ్యం దక్షిణ

కూరాణాం సింహనాదైశ్చ హేమరావైశ్చ వాజినామ్, మహారథమహాధ్వనై ర్నృతంగ
ఘనగర్జితైరితి. ౧౮

పవనేనేతి. సుత్రాన్లు ఇంద్రస్వేయాం సోత్తామణీం దిశం ప్రాచీం, మశకునం
శుభ నిమిత్తం, 'శకునం తు శుభాశంసినిమిత్తే శకునః ఖగే' ఇతి విశ్వః అనుకూల
వాయో శుభ నిమిత్తత్వం చ తిత్తెన—'దక్షిణాక్షిపరిస్పందా దక్షిణస్య భుజస్య చ,
మనసశ్చ ప్రసాదేన స్వానుకూలానిలేన చ. ఏవనిమిత్తైర్నిశ్చిత్య విజయం భూపతి
ర్వృజేదతి. ౧౯

ఉపన్యాసాఖ్యమంగం లక్ష్మ్యే యోజయతి.—ఏవ ఇతి. ఉపన్యాసలక్షణేఽపి
ప్రకృతానుగుణ్యే నేత్యేతదనువజ్యత ఇత్యాశయేనాహ—ప్రస్థానానుగణేతి. బీజోప
యోగిత్యా తప్తిస్థానస్య ప్రకృతత్వం. తదనుగుణస్య శకునస్యానురాగ హేతుభూతస్య
కథనాదుపన్యాస ఇతిార్థః.

విప్రవిశేషప్రవేశం నూచయతి—కథమితి.

సవినయమితి—ప్రార్థ్యమాశీర్వాదానుకూల్యకోద్యమ్య, 'అనుకూల్యార్థకంప్రా
ధ్య'మిత్త్యమరః. మకారాంతమవ్యయం చైతత్, సను యాత్రాయాం కనకపాత్రాది
ముంగళద్రవ్యదర్శనం కార్యసిద్ధికరమస్తు. కిం త్వేకస్మిన్ బ్రాహ్మణే దృష్టే కార్యహిని

భుజముద్యమ్య విజయతాం విజయతాం వీరరుద్రః. రాజపుత్ర! స్వయం
భూదేవమహోత్సవాద్యనంతరం మహీసురవంశస్త్వాదవాసితాః కాక
తీయమహారాజేన ప్రేషితాః ఖల్విమే మంగళాక్షతాః.

ప్రతాప—(సప్రణామాదరంగృహీత్వా తాన్నిజోత్తమాంగే
గజమూర్ధని చ నిధాయ)

అమూలా త్ఫలితా ప్రసక్తిలతికా పత్య స్వయంభూప్రభో-
రాజ్ఞాక్షత్రియమాఖిమండనమణే స్తాతిస్య సానుగ్రహః,
విప్రాశీర్వచనాని మంత్రసురభీణ్యాకాంక్షీతాన్యస్వహం
పౌరాణం చ జయోత్తరాణి తదమూరీషజయాస్సృద్ధిశః.

*[ఏష బ్రాహ్మణక్షత్రియాదివర్ణకీర్తనాద్యర్థసంహారః]

మంత్రిణః—రాజపుత్రస్య స్వభావనిరర్గళస్య తవ భుజార్గళయో
రోజాయితస్య కీయతే భూతలవిజయవిడంబనా?

రితి కింవదంత్యాః కాగతి రితి చెన్నైవ దోషః. తిన్యాః పుష్కలబ్రాహ్మణవిషయత్వాత్,
విశిష్టబ్రాహ్మణదర్శనే మహాఫలస్సంజాత్. ఇదమపి తత్రైవోక్తం—‘పూర్ణకుంభే తథాఽఽ
దర్శ్యదగ్ని మద్యే తథామిషే, మీనే శంఖే ధ్వజే ఛత్రే చామరే చారుయోషితి. చాపే
మృగే భరద్వాజే ఫలపుష్పాక్షతేషు చ, వృషభే సమదేనాగే సితవాహే ద్విజోత్తమే,
సువర్ణే దివ్యరత్నే చ నీలాయాం పటపేఽపి చ, బద్ధే చైకపశౌ దృష్టే యాత్రాభవతి
సిద్ధిః’ ఇతి. వసంతరాజీయేఽపుష్కం—‘ధృతాతపత్రశ్శుభిశుక్లవానాః పుష్కర్వితశ్చం
దనచర్చితాంగః, విప్రశ్శిఖావా స్మృతభోజనశ్చ దదాతి దృష్టః పథి సర్వసిద్ధిః’ మితి.
మహోత్సవాదీత్యుక్తాదిజభేన ధేన్వాదిదానం గృహ్యతే. తరుక్తం మానసోల్లాసే—
‘తతః కృత్వా మహాపూజాముద్దిశ్య కులదేవతాం. ధేనుం భూమిం హిరణ్యం చ విప్రే
భ్యో విధినాఽర్పయేత్. తదాశిష స్సమాదాయ సిరాజితహయద్విపః’ ఇతి.

అమూలాదితి—సంపూర్ణస్వయంభూప్రసాద ఇత్యర్థః. పౌరాణామాకాంక్షీ
తాని మనోరథాః. నశ్రుంసకే భావేక్తః. జయోత్తరాణి జయప్రదానాని. తత్తస్తాదమూ
శ్చతస్ర ఏవ దిగః ఈషజ్జయః, సులభజయా ఇత్యర్థః. ‘ఈషద్దు’ రిత్వాదివా ఖల్వి
త్యయః. దిగ్విజయే దేవతాప్రసాదాదికం బృహతీఫలభంజనే మహాఫలప్రయోగమను
కరోపితి భావః.

అంగం యోజయతి—ఏష ఇతి.

రాజపుత్రస్యేతి—‘ఓజశ్చబ్దో వృత్తివిషయే తద్యతి వర్తత’ ఇతి పదమంజరి

†పరి. విలలలచ్చిపాణిగ్రహణసమయదిన్దా విల మంగళంభదాజు మరాఅస్స నీసే దీసింది.

విప్రుః—రాజపుత్ర! త త్తద్విజయవార్తాహరిణః పురుషా నాతి చిరా దేవ ప్రేక్షణీయా ఇతి మహారాజస్యాజ్ఞా.

ప్రతాప—శిరసి కృతస్తాతస్య నియోగః (అమాత్యాప్రీతి) కతిచన యూయం కాకతీశ్వరసేవార్థం నివ ర్తధ్వం. కతిపయే విజయ యాత్రాపణః ప్రవ ర్తధ్వం.

అమాత్యాః—(సప్రణామం) యదాజ్ఞాపయతి యువరాజః

విప్రుః—స్వస్తి విజయాయ శివాః పంభానస్సంతు రాజ పుత్రాయ.

ప్రతాప—(సప్రశ్రియం) భగవన్ననుజానీహి. వయమితః ప్రతిహమహే (ఇతి యథోచితం పరిక్రమ్య నిష్క్రాంతా స్స ర్వే) ఇతి నాటక ప్రకరణే విజయయాత్రావిలాసో నామ ద్వితీయోఽంకః.

తృ తీ యో ౭ జ్కుః.

(తతః ప్రవిశతో లేఖహస్తా జాంఘికా)

*ఏత త్పుర్వాంకాంతపాత్రేణ విప్రేణ నిర్దిష్టయోః పాత్రయో రుత్తరాంకే ప్రవేశాదంకాన్యం.]

విజయఃక్షిపాణిగ్రహణసమయదత్తా ఇవ మంగళాత్తతా యువరాజస్య కీర్తే దృశ్యంతే. ౪౦

కారః. అత స్తదవత స్సింహశార్దూలాదేరివాచరితం ఓహయితం, బలమిత్యర్థః. 'కర్తృ కృజ్జ్నలోప'శ్చేతి కృజంతాద్భుతేక్షః. 'ఓజసోఽపురసో నిత్యమి'తి నిత్య స్సూపః.

స్వస్తితి. విజయాయేతి, క్రియాగ్రహణాచ్చతుర్థీ. రాజపుత్రాయేతి స్వస్తి యోగే. ౪౧

సప్రశ్రియమితి, ప్రతిహమహ ఇతి. 'సమవప్రవిభ్య స్థః' ఇత్యాత్త నేపదమ్. ఇతి నాటక ప్రకరణే ద్వితీయోఽంకుః.

తత ఇతి—జంఘయా చరత ఇతి జాంఘికా వార్తాహరౌ.

అంకాన్యం యోజయతి—ఏతదితి.

ప్రథమః—(సానుసంధానాశ్చర్యం) అహో! ప్రతాపరుద్రస్య మహిమానుభావః! యస్య విజయయాత్రాసంభ్రమేనైవ వ్యాకులీకృతాని ద్వయానామపి భూభృతాం కటకాని.

ద్వితీయః—వయస్య! కిముచ్యతే?

కాకతీయప్రదీపోఽయమంశ శ్చాతుర్భుజ స్వయం,

యద్వజ్రకవచాయంతే ప్రసాదా శ్చ స్వయంభువః.

* [ఏవ స్వయంభూఽవప్రసాదరూపస్య బీజస్యాన్వేషణాద్గర్భ సంధిః]

ప్రథమః :—(అద్వక్లమమభినీను పురోఽవలోక్య) ప్రాప్తేయ మంద్రనగరీ కించిత్ప్రవేశనాటితకేన సమంతతో నిరూప్య) అహో! నిరతిశయ మాచార్యం రుద్రనరేశ్వరస్య! యచేతే నైతాళికా స్సర్వతో భోగావళిప్రముఖాంశ్చాటుప్రబంధానుచైః పతంతః స్వభావరమణీయాః ప్రతిరవేణ పాతయంతీవ కకుభః.

ద్వితీయః—(సమ్యక్స్మిర్వర్ణ్య సప్రత్యభిజ్ఞాశ్చర్యమపచార్య) సఖే! పశ్యపశ్య.

సమ్యక్సాగధవేషధారణతిరోభూతా అపి త్వాభుజః

మహిమానుభావో మహిమాతిశయః. ద్వయానాం పద్వితానాం రాజ్ఞాం చ కటకాని పర్వతనితంబప్రదేశాః రాజధాన్యశ్చ. 'కటకం వలయే సానా రాజధాని తంబయో' రితి విశ్వః.

కాకతీయేతి—చాతుర్భుజో వైష్ణవః. వజ్రకవచాయంతే వజ్రకవచపదాచరంతి. 'కర్తుః కృష్ణసలోపశ్చేతికృష్ణ' ప్రత్యయః. జిత్వాదాత్మనేపదం.

గర్భసంధి యోజయతి—ఏవ ఇతి. బీజస్యేతి. ప్రతిముఖసంధౌ లత్యైలత్యై తయా దృష్టస్యేతి కేవలం. ఏతచ్ఛాన్వేషణాదిత్యనేన లభ్యతే.

తైలాలభోగావళిప్రముఖా ఉక్తలత్యాః. పాతయంతీతి. ప్రతిదిశం ప్రతిధ్వనిరవద్యత ఇత్యర్థః.

అపచార్యేతి—రహస్యకథనార్థమితి భావః.

సమ్యగితి—మాగధత్యైలముక్తం. 'రాజ్ఞః పురజనస్యాపి మంగళాచారశంసినః. మాన్యైర్మాగధికాగీతైర్మాగధా ఇత్యుదీరితా' ఇతి. ప్రభులైవ రహస్యం గూఢం వస్తు.

నూచ్యుడే ప్రభుతారహస్యపిశునై రావిష్కృతైర్లక్షణైః,
హస్తాగ్రైర్ధ్వజచక్రలాంఛితతలైర్వక్షస్థలైర్విస్తృతై-
రాకారైరమనుష్యమాత్రసులభైర్వృత్తైరసీచైరసి. ౨

ప్రథమః—నూనమేతే ప్రతాపరుద్రసమరపరాజ్ఞుఖా వక్షస్థల
విరచితవరాహలక్ష్మణః ప్రాణత్రాణార్థ మనయా రీత్యా కాకతీయమహా
రాజం ప్రసాదయితుమధ్యవస్యంతీతి తర్కయామి.

*[ఏతత్ప్రస్తుతోపయోగి ప్రతిరాజచ్ఛుద్ధాచరణాదభూతాహరణం,
జాంఘికేన పునస్సైన్ద్రలక్షణైర్న రేశ్వరాభ్యూహనాదనుమానం
చ]

ద్వితీయః—అహో; విజయయాత్రాశ్రవణకుతూహలితా పౌరా
ణాం! యదా వామసుసరంతి పునః పునః ప్రశ్నమాలయా తత్సఖే!
ప్రకాశ్యతాం ప్రతాపరుద్రస్య భుజయోర్విజయోదాహరణం.

ప్రథమః—(కించిదుచ్చైః) భో భో! శ్రూయతాం కాకతీయ
కులగ్లాఘాకామధేనుః ప్రియోదంతః.

మౌగధశవతిరోహితత్వాత్తేజమితి భావః. ధ్వజచక్రగ్రహణం రాజ్యనూచకశేఖోప
లక్షణార్థం. తదుక్తం వరాహసంహితాయాం,—‘చక్రబ్జపరశుతోరణశక్తిధనుఃకుంభ
సన్నిభా శేఖాః. కుర్వంతి చమూనాథం మకరధ్వజసన్నిభా మహీపాలం’, ఇతి. పక్షో
విస్తారఫలమసి తత్రైవ—‘ఉరో లలాటం వదనం చ పుంసాం విస్తీర్ణమేవ త్రితయం
ప్రశస్తం’ ఇతి. వృత్తైః, జంఘాదావితి శేషః. ‘వృత్తజంఘో భవేద్భూషో వృత్తలింగో
భవేద్ధనీతి వచనాత్. ఆసీచై రున్నతైః ఎక్షః ప్రభృతిషు దీర్ఘైర్వాచానుప్రభృ
తిషు. తదసి తత్రైకోక్తం—‘పక్షో-౭థ కక్షై నఖనాసికాన్యం కృకాటికాచేతి పదు
న్నతాని.’ ‘హనులోచనబాహునాసికం స్తనయో రంతరమంత్ర పంచమం, అతిదీర్ఘమిదం
తు పంచకం న భవత్యేవ నృణామభూభృతా’ మితి. ఆతఏవామనుష్యమాత్రసులభైః
భూపతివృతిరిక్తదుర్లభై రిత్యర్థః.

నూచితమర్థం దృఢయతి—నూనమితి—అస్యా అపి రీతేద్దాస్యావాంతరభే
దత్వాదితి భావః. యదాహుః—‘పద్యమంగులివిచ్ఛేద ఉరోవిన్యస్త మక్షరం, తన్నా
మకరణం చేతి దాస్యమేతచ్ఛతుష్టయ’ మితి. శిష్టం సృష్టం.

ప్రియోదంతః ప్రియవార్తా.

జేత్రా కాకతీవీరరుద్రవిభునా సర్వా దిశో నిర్జితాః
 క్షౌచాలాః కరదీకృతాః కృతమిదం నిర్వీరముర్వీతలం,
 యస్యోద్యద్భుజవైభవం సరభసారోహద్విషత్కామినీ-
 మంజీరధ్వనిపూర్ణకందరముఖైర్వాక్యకుర్వతే పర్వతాః. 3

*[ఏష తత్త్వానుకీర్తనరూపో మార్గః.]

ద్వితీయః—సఖే! నూనమేషు దివసేషు కాకతీయమహారాజో నిరంత-
 రం పురస్కృతపురోధః ప్రవరామాత్యవృద్ధో యువరాజవిజయ-
 మాశంసమానో గమయతి వాసరాణి.

ప్రథమః—ఉచితమాచింతితం వయస్యేన.

ద్వితీయః—(పురోఽవలోక్య సహర్షం) కథ మన్తదీయం వచనమా-
 కర్ణ్య నూనం మహారాజాయ నివేదయితుమమాత్యపుత్రస్సహ-
 ర్ష సంభ్రమం రాజకులాభ్యంతరం ప్రవిశతి? తదావామపి ప్రతి-
 హరభూమిమధ్యాస్య కాకతీశ్వరావసరం ప్రతిపాలయిష్యావః
 (ఇతి పరిక్రమతః)

*[ఏతద్వితర్కప్రతిపాదనాద్రూపం.

(తతః ప్రవిశత్యమాత్యపుత్రః)

అమాత్యపుత్రః—(సప్రమోదం) అహో! మమ ధన్యతా యదీదృశా-
 నాం మహాత్మవానాం నివేదయితాఽస్మి సంవృత్తః! యన్తయా విజ్ఞా-
 పితైః శ్రవణప్రియంకరైర్వార్తామృతైస్సవ్వుసాక్షాత్ప్రతాపసిన్ధ-
 యంభూదేవప్రసాదా త్ప్రమోదయిష్యతే కాకతీయవృషా.

*[ఏషోత్కర్షవచనరూపోదాహృతిః.]

జేత్రేతి. కరదీకృతాః బలిప్రదాః కృతాః. అభూతతదాభివృద్ధిప్రత్యయేన
 ఇయంతం కాలమజయాపి జితా ఇతి లభ్యతే. నిర్వీరంప్రతివీరహీనం. యే కరం
 సప్రయచ్ఛంతి తే ప్రాజ్ఞైశ్చ వియోజితా ఇత్యర్థః. తతః కిం జాతమత ఆహ-
 యస్యేతి. వ్యాకుర్వతే వ్యాచక్షతే. 3

అప్రియాణి ప్రియాణి క్రియంతే ఏభిరితి ప్రియంకరాణి. 'అధ్యనుభవ-
 త్యాదీనా ఖ్యుక్ ప్రత్యయే ముమూగమః. కాకతీయవృషా కాకతీంద్రః.

(పురోహితావళాక్య) కథమయం మహారాజః పురోహితైరమా
త్యైరన్యేన పరిజనేన చ పరివృతో మహాస్థానమండపమధితి
ష్ఠతి. తదహముపసర్వామి. (ఇతి పరిక్రమతి).

(తతః ప్రవిశతి యథా నిర్దిష్టో రాజా మంత్రిణశ్చ పురోధనశ్చ)

రాజా:—(సవిమర్శాశ్చర్యం అమాత్యాన్ప్రీతి) అహో! నైశవేద్యపు
చితకారిత్వం వత్సస్య వీరరుద్రస్య! యదస్తదనురోధార్థ మిమా
సమాత్యాన్నివర్త్య స్వయమేవ జగీషుః ప్రస్థితః.

మంత్రిణః (సబహుమానం) మహారాజ! భవతా ఖలు పితృమాన్
కుమారః.

పురోధనః—విజయప్రసాదా త్ప్రభృతి సక్తం దివమున్మిషంతి కల్యా
ణాని. తద్విజితా ఏవ దిశో రాజపుత్రేణ.

రాజా:—భవతామాశిష ఏవ కాకతీయకులశ్రేయాంసి స్వయంప్ర
దుహతే.

పరి:—†కాలికులకులస్య కిం ణ ణ సంపుణ్ణం పుణ్ణేణజస్సిం అవఱ్ఱణ్ణో
భవణేక్కభద్దో పఱవరుద్దో.

అమాత్యపుత్రః—(సవినయసంభ్రమముపసృత్య సప్రణామం) దేవ!
మధ్యమలోకపాల! యవరాజప్రేషితో విజయవార్తాహరిణౌ
ప్రఘాణస్రాంగామధివసతః.

*[ఏష సంచిన్త్యమానార్థప్రాప్తిరూపః క్రమః]

(సర్వే సహర్షాతిశయం నిరూపయంతి)

† కాకతీయకులస్య కిన్ము స సంపూర్ణం పుణ్యేన యస్మిన్మహర్షిణో భవనైక
భద్రః ప్రతాపద్రుః.

భవతా ఖలు పితృమానతి. కారణగుణానాం కార్యే సంక్రాంతిరుచితైశ్చి
భావః.

సక్తం చ దివా చ సక్తందివం. 'అచతు' శత్యాదినా సప్తమ్యర్థవృత్తిరన్య
యయో ర్ద్వంద్వసమాసో నిపాత్యతే, కల్యాణాని శుభనిమిత్తాని ఉన్మిషంత్యుద్భవంతి,
ప్రదుహతే దుహతే కర్ష కర్తరి తత్ 'స దుహ' ఇతి యక్రమిషేధః.

మంత్రిణః.—భద్ర! శీఘ్రం ప్రవేశయ.

అమాత్యపుత్రః.—యదాదిశంతి మహామంత్రిణః. (ఇతి నిష్క్రమ్య
సహ తాభ్యాం పునః ప్రవిష్టః.)

పురుషే—(ప్రణమంతాపుపసృత్య) దేవ! విశ్వైకవిజయినా పుత్రేణ
వర్ధసే బాధ మప్రమేయమహిమ ప్రతాపరుద్రభుజసేమా, య
చైశశేవేష్యతిశయితతరుణకాకతీయపరాక్రమస్తస్య విక్రమః.

రాజాః.—(సహర్షాతిశయమమాత్యానవలోక్య) మనోరథాభ్యా మివ
చింతతోపగతాభ్యాం మహార్థం పారితోషికం ప్రతిపాద్యతాం.
ద్విగుణీకృతహర్షయోరనయోర్ముఖాద్వత్సర్య విజయలక్ష్మీ పరి
గ్రహవృత్తాంతశ్రవణమహోత్సవేన చరితార్థయామః శ్రోత
వృత్తిం.)

మంత్రిణః.—యదాజ్ఞాపయతి దేవః. (ఇతి భారిముఖాత్తథా కుర్వంతి.)

*[ఏష సామదానాచరణరూప స్సంగ్రహః.]

పురుషే—(సప్రణామం గృహీత్వా మూర్ధ్ని విధాయ మహారాజ
ప్రసాద మభినందతః.)

మంత్రిణః.—భద్రావిత ఏత్య యవరాజవిజయవిహృతయః పరాక్రమ
పల్లవితా మహారాజసదనః కర్ణపూర్వీకియంతాం.

పురుషే.—సావధానమవధారయతు మహారాజః.

ప్రథమః.—దేవ! దేవస్య ప్రసాదేన వాజినీరాజనానమిధ్యమానస్య
వీతిహోత్రస్య విజయప్రదానేన ద్విగుణితోదగ్రప్రతాపే ప్రతాప
రుద్రే ప్రతిష్ఠమానే.

ప్ర ఘాణో బహిర్ద్వారప్రకోస్తకః. అగారైకదేశే ప్రఘుణః ప్రఘాణశ్చ నిపా
తితః. తత్ప్రాంగణ మధిసతః. 'ఉపాన్వధ్యాజ్వన' ఇతి సకర్తకత్వం.

ధూరి నువర్ణం, తత్ర నియుక్తో భారికః కనకాధ్యక్షః.

నీరాజనా నామ రాష్ట్రసమృద్ధయే శరత్కాలకర్తవ్య శ్యాంతికర్తవీశేషః. సచ
గజప్రాధాన్యేనాశ్వప్రాధాన్యేన చ ద్వివిధః. తద్వక్తం శానకేన—'సవమ్యామాశ్వ
యజ్ఞానే కార్తికాయామధాపి నా, హస్తినీరాజనం కుర్యాద్రాజా జనసమృద్ధయే.
అశ్వనీరాజనం కుర్యాదశ్వానాం హితకామ్యయా, తద్వచ్చైవ వాశ్వయజ్ఞానే పూర్వ

యాత్రారంభమహేష్వహంస్రథమికానిర్యచ్చమూడంబర
 యుష్ణిష్కోణితలోత్థితేతిబహుళే సాంసౌవియద్వ్యాపిని,
 జేతవ్యాస్సకలా దితస్సవిభుతా మంతఃపిఢాయాఢిక
 త్రాసాత్కాప్తి పలాయితా ఇవదృశాం నైవాభవక్ గోచరాః

అనంతరం చ—

ఉద్వేలచ్చతురర్ణవీకలకలో నాయం చమూడంబరో
 నేదం దుష్టుభిగరితం త్రిపురజిహ్వాంతఢక్కారవః,
 ఇత్యాటోపపటీయశీఘ్ర పరితోధాటీఘ్ర భారానమ-
 చ్ఛేషాశేషఘాన విస్మితమథ త్రస్తం దిగీశైరపి. ౫

పురోధనః—అహో! నిరంకుశమోజాయిత మంద్రచమూపతీనాం.
 ద్వితీయః—అథ యవరాజాజ్ఞయా ప్రథమం మూఘవసీం దిశం ప్రచ
 లితాని సైన్యాని.

పక్షే నృపోత్తమః' ఇతి. తత్ర ద్వితీయం ప్రత్యాహ—వాజిసీరాజసేతి. ఏతి
 హోత్రస్య హుతభుజః.

యాత్రేతి. మహేష్వాత్సవేషు, అహంప్రథమోఽహం ప్రథమఇతి యస్యాం
 క్రియాయామసావహంప్రథమికా. మయూరవ్యంసకాదిత్వాత్సమాసః. స్వాగ్ధే
 కప్రత్యయః. స్వవిభుతాం నిజవ్యాపకత్వం; అత్రానుపహితదిగ్గతం విభుత్వం చ ఉపహీ
 తాస్వపి ప్రాచ్యాదిఘాపచర్యతే, అత్ర సేనారణ్యోవ్యాప్తినిమిత్తస్య దిశామదర్శనస్య
 భయనిమిత్తపలాయనహేతుః త్వోత్ప్రేక్షణాదుత్ప్రేక్షణంకారః. ౪

ఉద్వేలదితి. పరితో ధాటీఘ్ర 'శత్రుదేశావమర్దాయ సద్యః సుభటఘోటకైః,
 విజగీమః ప్రవృత్తిర్యా సా ధాటీతి నిగద్యతే' ఇత్యుక్తలక్షణాను, అటోపపటీయ
 శీఘ్ర సంరంభపటుతరాను, సర్వతోముఖసంభ్రమాస్విత్యర్థః. ఇతి విస్మితమిత్యన్వయః.
 ఉద్వేలాల్లవకోలాహతకల్పాంతపటహ ప్రజాదకల్పయోశ్చమూసంరంభదుందుభిగర్జ
 తయోరభూతపూర్వయోరనుభవాదద్భుతమభూదిత్యర్థః. అథ సైనికాభినివేశదర్శన
 సంతరం దిగీశైరింద్రాదిభిరపి త్రస్తం, కిముతావై రంతరాశ్చపర్తిభిరితి భావః. ఉద
 యత్ర భావేక్షః. ౫

మఘోన ఇంద్రస్థేయం మూఘవసీం దిశం ప్రాచీం.

రథేనాభిముఖాయాతం వీరరుద్రో విలోక్య మాం,
మృష్యతే నాయమిత్యర్కసైన్య రేశా తిరోహితః.

మంత్రిణః—తతస్తతః.

౬

ద్వితీయః—అనంతరం సేనాగ్రగై రేవ పౌరస్త్యాక్షాక్షుద్రక్షుత్రియానిర్జ-
త్య సర్వపథీనేనాటోపేన పటీయసి తస్మిన్నహతి బలే ప్రచలతి
యుద్ధాయ సమనవ్యంత కళింగా స్ఫుటపౌరుషాః,
మాద్యద్విపఘటోద్దామసంభ్రమాడంబరోద్ధతాః.

౭

తైస్సార్ధమంద్రచమూపతీనాం పరాక్రమధనే మహత్యా
యోధనే.

పీత్వా మాంసోపదంశం ద్వీరదగలగలద్రక్షమైరేయధారాం
మత్తో మస్తిష్కం లగైర్దళితనృపవపుః కీకసైస్సృష్టదంష్ట్రః,
బిభ్రద్రాద్రాంత్రమాలాం జనితజనభయోభైరవాకారఘోర-
స్సంగ్రామార్వాః కళింగైర్బలివిధిమకరోద్వీరరుద్రస్య ఖడ్గః.
పురోధసః—మానుషవేషతిరోహితేనాపి కాకతియవిష్టునా కించి
దావిష్కృతో నిజప్రభావః.

ద్వైరరజసా నూర్య తిరోహితే సత్యత్యైత్యతే—రథేనేతి,—మామర్క-
మయం వీరరుద్రో న మృష్యతే న సహతే, పరిపంథిబుద్ధ్యేతి భావః.

౮

పౌరస్త్యాక్ష ప్రాచ్యాక్ష, సర్వాక్ష పథో వ్యాఘ్రుతతా సర్వపథీనేన.

యుద్ధాయతి, మాద్యద్విపానాం ఘటాః సంగ్రామాదా సజ్జనాని 'కరిణాం
ఘటనా ఘటే'త్యమరః, తాసామద్దామసంభ్రమేణాధికాటోపేన, ఆడంబరేణ
సంగ్రామపటప్రణాదనః ఉద్ధతాః.

౯

యథే వీరరుద్రఖడ్గస్య కౌలశైంవసమాధిమాహ—పీత్వేతి, మాంసేనోప-
దశ్య మాంసోపదంశం, మాంసముపదంశం కృత్వే త్యర్థః, 'ఉపదంశస్తృతీయాయా,
మితి యుల్పిత్యయః, మాంసస్య దంశనక్రియాకర్తృత్వేన పానక్రియాకరణత్వా-
త్తృతీయోపదత్త్యం, 'తృతీయాప్రభృతీ న్యన్యతరస్యా' మితి విల్వాదుపపదస-
మాసః, మస్తిష్కం నామ మస్తకశీతో గోద్రాపరపర్యాయో మేదోవిశేషః,
తల్లగ్నైః కీకసై రఫీభిః సృష్టదంష్ట్రః.

౧౦

మంత్రిణి:—(సహస్రాతిశయాద్భుతం) అహో! పరాక్రమాతిభూమి ప్రతాపరుద్రస్య!

పరి:—†సరిసం ఖిదం జం మహారాజరుద్రణరేసరణందణేణ కిదంవ్యం జంకాలిగ్గులప్పనవాణం ఖిమంజం కులదేవదావ సలంభూదేవస్య పునత్తివిశేషాణం జుత్తం తం ఖి కిలం జువరావణ.

రాజా—(సప్రమోదగద్గదం) తతస్తతః.

ప్రథమ:—అనంతరమ్—

భిన్నోద్యమైర్వివీరప్రతిభయమకుటాటోపసంజాతరాహు-
భ్రాంతిభశ్యత్పతంగభయకరపృతనారేణుబద్ధాంధకారా,
ఆసీత్సంగ్రామవేళావిహరదశిలతోద్భిన్నమత్రైభకుంభ
ప్రోద్యన్తుక్తోఘతారానికరపరివృతస్వర్వహువక్త్రచంద్రా.

అనంతరం యువరాజాజ్ఞయా—

వృత్రరాతిదిగంతరాశవిజయప్రఖ్యాతవిక్రాంతయః
పారే పూర్వపయోధికల్పితజయస్తంభాస్సురక్షేజనః,
వేలాకాననవాసిగీతవిభవం దేవస్య దోర్విక్రమం
శృణ్వంతో ముహురంధ్రసైన్యపతయః ప్రాప్తాదిశం దక్షిణం.

తత్రచ.—

మునా లోపాముద్రాసుహృది నికటస్థేఽపి మహతా

† సద్వశం ఖశ్యేతిత్ యన్తహారాజరుద్రన కేక్వరనందనేన కర్తవ్యం యత్కా-
కతికులప్రసనానాం తుమం యత్కులదేవతామూః స్వయంభూదేవస్య ప్రసక్తివిశే-
షాణం యుక్తం తత్తులు కృతం యవరాజేన.

భిన్నేతి.—ప్రతిభయేన భయంకరేణ మకుటాటోపేన సంజాతయా రాహు-
భ్రాంత్యా భిశ్యతః క్షిశ్యమానస్య పతంగస్య మూర్ఛాస్యాభయకరణేనాభయసాధనేన,
మకుటాచ్ఛాదకతయా రాహుభ్రాంతినివర్తకత్వేనేతి భావః. చమూకేణునా బద్ధాం-
ధకారా. ఆత ఏవ సంగ్రామవేళాయాం రాత్రిత్వం ప్రతీయతే, తత్రేభకుంభనిగ్ధతాః
ముక్తా ఏవ తారాః; అప్పకోమఖమేవ చంద్రోఽభూదిత్యాహ.—విహరదితి. ౯

వృత్రేతి—వృత్రరాతిరింద్రః, తస్య దిక్ ప్రాచీ, పారం పూర్వపయోధేః
పారేపూర్వపయోధి, 'పారే మధ్యే వస్త్య' వేద్యవ్యయాభావః. ౧౦

మునా వితి.—లోపాముద్రాసుహృది మునావగస్తే, నికటస్థే సమీపస్థేఽపి

భవంత్యేతా నద్యః కలుషపయన సైన్యరజసా,

ఇతీవ వ్యోమాగ్రే మలయపవనాందోళితశిఖాః

పతాకా సస్యేత్ప్రసాః ప్రతిపద మనృత్యన్నతితరాం. ౧౧

అనంతరం పాండ్యప్రముఖాః దాక్షిణాత్యాః క్షీతీశ్వరాః శరణముపగతాః కాకతీయవీరరుద్రస్వచ్ఛమూపతినిర్విశేషం సంభావ్యతైస్సహ ప్రతీచీం దిశం ప్రచలితః.

మంత్రిణః—సాధు సాధు సమాచరిత మాత్మనీనం పాండ్యైర్యత్సూర్వమేవ దేవస్య చరణమూలం ప్రాప్తాః. తతస్తతః.

ద్వితీయః—తత్ర చ—

పాశ్చాత్యానాం ధ్వజేషు స్థిత మధికభరత్రస్తదండేషుగృధ్ర-

వ్రాతైర్యచ్చండతుండాహతివిహతపటేష్వాహతక్షిప్తపక్షైః,

అస్త్రం గారుత్మతం తత్సమజని విజయప్రార్థినా మంద్రపైన్య-

ప్రస్థానాం జన్య మన్య నిజనిబిడభుజాదండకంఢావిడంబః. ౧౨

అగస్త్యోదయే సద్యో నిర్వలా భవంతి. తదుక్తం—వరాహసంహితాయాం.—ఉదయే చ మునే రగస్త్యనామ్నః కుమామయోగమలప్రసూపితాని, హృదయాని సతామివ స్వభావా త్సునరంబూని భవంతి నిర్వలాని' ఇతి. తథాపి కాలుష్యమితి విరోధ ద్యోతకోఽపిశబ్దః. సోత్ప్రసాః సోపహసాః లోకే కన్పితప్రబలం కంచన విజిత్య సోపహసమన్నతస్థతే చలచ్ఛిఖో నరీవర్తి, తద్వదితి భావః. ౧౧

సాధ్వితీ—అత్తనే హితమాత్మనీనం 'అత్తన్విశ్వజ'నేత్యానినా ఖప్రత్యయః.

పాశ్చాత్యానామితి—పశ్చాద్భవాః పాశ్చాత్యాః; 'దక్షిణాపశ్చాత్పురసప్ర్యక్'. తేషాం ధ్వజేషు గృధ్రవ్రాతైః స్థితమితి యత్తదేవ గారుత్మత మస్త్రం సమజని, యథా త్సూర్యం గృధ్రైరేవ తత్ఫలం కృతమితి భావః. తదుక్తం వరాహసంహితాయాం—'క్రవ్యాదకాఃకపాతకకాకకంక్షైః కేతుస్థితైర్నహదుశతి భయం నృప' క్షేతి. అత్ర క్రవ్యాదా గృధ్రాదయ ఇతి తద్వ్యాఖ్యాతోత్పలపరిమళకారః, తస్మి పునర్యుద్ధ్య కిం ఫలమత ఆహ—విజయేతి—ప్రస్థానామగ్రగామినాం, 'ప్రస్థోఽగ్రగామి'నీతి నిపాత్యతే, జన్యం యుద్ధం, కంఢావిడంబః కంఢాయాపనయనం.

అనంతరం—

జిత్వా ప్రతీచీమథ వీరదుద్రః ప్రత్యర్థినారీనయనాంబుపూర్ణాం,
రేవాం సముత్తీర్య గజానుబద్ధసేతుం విజేతుం గతవానుదీచీమ్.
తత్రాంగవంగకళింగమాశవప్రభృతయస్సర్వే భూపాలా మిలి
త్వా యుద్ధాయ బద్ధాదరాః పురతః ప్రాదురభవన్.

మంత్రిణః—అహో! పరమనాత్మవేదితోదీచ్యానాం యత్ప్రతాపరు
ద్రస్యాపి పరిపంథినో భవంతి.

రాజాః—తతస్తతః.

ప్రథమః—అనంతరం సమమనీకినీభిరాపతంతీభిః రాజకాని
విలోక్య సగర్వమేవముక్తం సేనాపతిభిః.

‘రే రే ఘూర్జరజ్వరోఽసి సమరే లంపాక! కిం కంపసే?
వంగ త్వంగసి కిం ముధా? బలరజః కాణోఽసి కిం కోంకణి?,
ప్రాణత్రాణపరాయణో భవ మహారాష్ట్రోపరాష్ట్రోఽస్యమీ
యోద్ధారోఽవయమిత్యరీ సభిభవంత్యంధ్రక్షమాభృద్భటాః.

*[వీరద్రోహసంబంధవచనరూపం తోటకం.] ౧౪

† పరి—సాహు సాహు చమూవతఃణం వలిణం. ఏవ్వం ఫణిలి
ఉణ కీరిసం ఉవ క్కదం తేహిం.

ప్రథమః—కిం కథ్యతే. సైనికానాం నిరుపమః పరాక్రమః?

† సాధు సాధు చమూపతీనాం వచనం. ఏవం ఫణిత్యా పునః కీదృశముప
క్రాంతం తైః.

జితేతి.—క్వాప్రత్యయే నైవాసంతర్యే సిద్ధే ఆథశబ్దో విలంబా భావనూచ
నార్థః నయనాంబుపూర్ణాం, దుస్తరామిత్యర్థః, తరణోపాయమాహ—గజానుబద్ధ
సేతుమితి. రేవాం సర్పవాం. ౧౩

సమమనీకినీభిస్సేనాభి స్సహ, రాజకాని రాజసమూహాః ‘గోత్రోక్షే’ త్యాది
నా పుష్కో ప్రత్యయః.

రేరేఐతి. వ్యాఖ్యాతం నాయకప్రకరణే. ౧౪

రోషసంరబ్ధ వచనరూపమితి. రోషసంబంధసంభ్రమవచనరూపమిత్యర్థః.

† ‘వయమంధ్ర’నాథనుభటాః ప్రత్యర్థివావాసలః’ ఇతి పాతాస్తరిమ్.

యస్తత్రాభవదాహవస్త మఖిలం జానాతి భాగీరథీ
 యాఽత్యాక్షీ తుస్సరభూయకారణనిజాహంకారముచ్చంఖిలం,
 ఆరాద్య్మ్య సమగ్రమంధ్రసుభటప్రొద్ధూర్జఖడ్గావలీ
 ధాన్ తీర్థ ముపేత్య దివ్యనగరీమారోహతో భూపతిః. ౧౫
 అనంతరం తత్ర ప్రలీనాత్మనః ప్రతిపక్షభూపాలానన్వేష్ట
 కామా స్త్రిలింగసైనికాస్తత్తద్దేశేషభాషాదికమావిష్కుర్వా
 ణాస్సర్వతః పర్యటంతి స్త జీవగ్రాహం గృహీత్వా సమానయంతి స్త
 యువరాజాంతికం.

మంత్రీణః—సాధీయాష్టలు సైనికానా ముద్యమః.

*[ఏతత్ప్రకృతోపయోగిత్యేన వంచనాదధిబలం.]

రాజాః—తతస్తతః.

ద్వితీయః—అనంతరం సరపతయో నిజపరిజనేష్యప్యకృతవిశ్వాసాః

ప్రతాపరుద్రస్య పాదమూలమేవ శరణముపగతాః

పరిజనః—†అహో ణరవళణం † సజ్జ సకాలరత్నణం.

† అహో సరపతీవాం సాధ్యసకాతరత్నం ! *

స్వాత్మని తనుత్యజామంతే స్యయమేవ దివ్యత్వం సంపాదయామితి స్వర్గంగా
 యాం యోఽయం మహాసహంకారస్సన్నివారకోఽయం మహాహవః, తదతిశాయ
 మహిమేత్యనుపమసైనికపరాక్రమశత్యాహ — యస్తత్రేతి, సురాణాం భావనుసర
 భూయం 'భువో భావ' ఇతి క్యవ్, అత్యాక్షీత్ త్యక్తవతి, ఆరాత్సనిపే, ౧౫

భయేన ప్రచ్ఛన్నవృత్తిస్సార్థివాక్ ప్రచ్ఛన్నమాగ్నేజైవాసాధయన్నిత్యా
 హ—అనంతరమితి. జీవగ్రాహం గృహీత్యేతి. జీవతీతి జీవః; ఇగుపథలక్షణః కప్రత్య
 యః, జీవతం గృహీత్యేత్యర్థ. 'స చ హన్యాత్స్థలాదూధం న క్లీబం న కృతాంజలిం,
 న భీతం న పరావృత్తం సతాం ధర్తమనుస్సర'న్నితి భీతవధే మనునా నిక్షేధస్సరణా
 దితి భావః, 'సమూలే' త్యాదినా ణముల్పత్తయః కసాదిత్వాదనుప్రయోగః.

ఇన్ద్రజనాతీసంధానమధిబలలక్షణం; తత్రేష్టం ప్రకృతోపయోగి. జనాతి
 సంధానం వంచనమిత్యేవమర్థం మత్వా యోజయతి—ఏతదితి. ప్రకృతోపయోగిచ్చ
 త్సాచరణమాత్ర 'మథూతాహరణం; తేన పరవంచనమధిబలమిత్యనయో క్షేద ఇతి
 'ప్రప్రోక్ష్యం.

నయనం.

† 'జజ్ఞకాలరత్నణం' (యథాధికాతరత్నం) ఇతి పాఠాంతరమ్.

*[ఏషభయప్రతిపాదనాదుద్వేగః.]

రాజా:—(సౌత్సుక్యం) కథం చిరయతి వత్సస్య విజయయాత్రాశ్రవణ మహతోత్సవః?.

ప్రథమః—కి ముచ్యతే కాతర్య మితి?.

అంగాస్సంగరభీరవస్సమభవం శోచ్యేభాః పలాయాకులాః
కాశీరస్సరణీయవిక్రమకథా స్థూణా నిరీణశ్రియః,
లంపాకాభయకంపమానవపుషో వంగా నిరంగీకృతాః
నేపాలాః పరిపాలనవ్యసనినస్సింహాశ్చ నీరంహసః.

౧౬

అపి చ—

కాంభోజాః క్షతకుంభినీపరిచయాః ప్రాప్తవ్రణాస్సేవణా
గౌడాః వీడితవిగ్రహాః శ్రితకులగ్రావాంకణాః కొంకణాః,
లాటాః పాటితమూర్తయః పరిగళద్భీవిహ్వలాస్సింహలాః
కర్ణాటాః పరిపూర్ణవేపథుభృతస్తంద్రాశవోమాళవాః.

౧౭

కించ—భోజా వ్యర్థభుజాయుధాః క్షతనిజస్త్రీకేళయః కేరభాః
పాండ్యాః ఖండితవిక్రమాః ప్రకటితహేజర్జరా ఘూర్జరాః,
పాంచాలాః ప్రణతిప్రపంచితభయశ్చాటూత్కటాః కీకటాః
కాంషిల్ల్యా శ్చిత్రపల్లయః కృతయశోభంగాః కళింగా అపి. ౧౮
(సర్వే హర్షాతిశయం నాటయంతి.)

ఏషఇతి. భయప్రతిపాదనాదితి. ఆపకాంకృతభయప్రతిపాదనాదిత్యర్థః.

కాతర్యమేవ రాజ్ఞాం శ్లోకత్రయేణాహ — అంగాఇత్యాదినా. పలాయః
పలాయనం, తత్రాకులాః ‘ఉపస్థస్థాయతా’ వితి తత్త్వం. నిరీణశ్రియో గతసం
పదః, రీణాతేర్లాదిత్వాన్నిష్ఠానతత్త్వం, నిరంగీకృతాః నిరవయవీకృతాః. నీరంహసో
నిశ్చేగాః.

౧౯

కాంభోజా ఇతి. కుంభినీ భూమిః, తంద్రాశవోఽలసాః, నిరుద్యోగా ఇత్యర్థః.
‘స్పృహిగృహీ’ త్యాదినా ఆజుచ్యుత్యయః.

౨౦

భోజా ఇతి. చాటూని త్రాయస్వేత్యాదీని ప్రియవాక్యోని, తైరుత్కటాః,
శ్చిత్రపల్లయః ప్రాప్తాబ్జగ్రమాః.

౨౧

† ‘ప్రలాపాకులాః’ సా.

పరి—(సాశ్వర్యం) † అహో వీరరుద్రస్స అభినభదతిహువణా ఇ జాఙ్గా
వచాణా ఇ.

రాజా:—(సహర్షం) మహతీం ప్రతిషామారోపితం ఖులు కాకతీయ
కులం విశ్లేష్టకవిజయినా వత్సేన.

పురోధన:—ఆమూలచూడం ఫలితాః ప్రసత్తయః కాకతీయాన్వయ
దేవతానాం.

రాజా—తతస్తతః.

ప్రథమ:—అనంతరం సకలదిగ్విజయసముత్తేజితేజోవిలాసః సర్వసరే
శ్వరాణాం తాని తాన్యుపాయనాని స్వీకృత్య సమగ్రపైన్ద్రై
స్సపత్నై ర్మహీభృద్గణై రాశ్రితేన మహతా బలార్ణవేన న్యవ
ర్తత విశ్లేష్టకవిరో వీరరుద్రః.

మంత్రిణః—(సహర్షం) కుత్రేదానీం రాజపుత్రః ?.

ద్వితీయః—సాంప్రతం కింకుర్వాణరాజలోకస్సర్వానపి సేనాపతీ
న్నగరం ప్రస్థాప్య కలిపయమాలపరివృతః కాకతీయవీరః పైన్ద్ర
రం గోదావరీపరిసరారణ్యేషు మృగయాకుతూహలీ విహరతే.

మంత్రిణః—(సవిమర్శం) మహారాజ ! నూనం త్వయ్యేవ శాసతి వసు
మతీం యావరాజ్యమేవ బహుమన్యతే రాజపుత్రః.

*[ఏషా ప్రాప్త్యాశా. దిగ్విజయాకృష్టసరేశ్వరవత్తాం తస్య వ్యా
పిత్యా తృతాకా నిరూపితా]

రాజా.—తదచిరమేవ యుష్మాభిరానేతవ్యో వత్సః, అనునేతవ్యశ్చ
రాజ్యాభిషేకాయ

మంత్రిణః—యదాఙ్గాపయతి దేవః (ఇతి నిష్క్ర)తాః).

నేపథ్యే—(ససంభ్రమం) భో భోనాగరికాః ! సత్వర మపసరత దూరం
యదిదానీం.—

† అహోవీరరుద్రస్య అతిశయిత ప్రభువనాని యుద్ధాపదానాని.

ఆమూలచూడం ఆమూలాగ్రం, కింకుర్వాణరాజలోకః కింకరీభవద్రాజవర్గః
మూలం మూలబలం.

ఏషా ప్రాప్త్యాశేతి—రాజ్యాభిషేకస్య మృగయాత్మక ప్రతిబంధకోపనిహితేన
శంక్యమానత్వాదితి భావః, పతాకం యోజయతి—దిగ్విజయేతి.

అలానం తరసా నిపాట్య నిగళాన్యచ్ఛిద్య ధూతాంకుశో
 వేగోత్పాతితధూర్గతః కటతటీనిర్యన్త దాంబుస్తుతిః,
 భ్రశ్యత్పణ్యపథం చలద్దజహాయం బిభ్యజ్జనాఘం పురం
 విష్యగ్వ్యాకులయత్యమందరభనస్సైన్వరం కరిగ్రామణీః. ౧౯
 *ప్రష శంకాత్రాసరూప స్సంభ్రమః.]

రాజా:—(ఆకర్ణ్య సస్తితం) కథం వ్యాకులయతి కటకం కరీంద్రః?
 పురుష:—మహారాజ! నూనమిదానీం నగరం ప్రవిశతాం నరేశ్వరో
 పాయనానాం ద్విపానాం గన్ధానిలాయ సంక్రుశ్యన్నిరర్గళో
 జాతః ప్రధానమాస్తీ.

పురో:—

పిత్రా స్వయం భూపతి నోపదిష్టం ప్రతాపరుద్రస్యమహాభిషేకం,
 నిర్విఘ్నమాపాదయితుం గజాస్యః కరేణురాజాకృతిరభ్యుపైతి.
 *ప్రష గర్భబీజోద్భేదనాదాక్షేపః]

రాజా:—(సహర్షం) తస్మా వయమపి ప్రమదవనద్వారప్రాసాదమూ
 రుహ్య గజేంద్రమవలోకయిష్యామః. (ఇత్యుత్థాయ పరిక్రమ్య
 నిష్క్రింతా స్సర్వే.)

ఇతి నాటక ప్రకరణే వీరరుద్రవిజయో నామ తృతీయోఽఙ్కః.

అలానమితి—అలానం బంధనస్తంభః, నిగళాని శృంఖలాని, పాతితధూర్గతః
 పాతితాఢోరణః, కరిగ్రామణీః రాజప్రియో గజపతిర్నామగజక్రేష్ఠః. భ్రశ్యత్పణ్య
 పథమిత్యాదౌ శంకాత్రాసయోర్నిరూపణాత్సంభ్రమ ఇత్యాహ—ప్రష ఇతి.
 కటకం నగరం.

పిత్రేతి—గజాస్యో గజేశః, అత్రే ప్రాథమ్య మహాభిషేకస్య నిర్విఘ్నమిత్యనేన
 గజేశప్రసాదమూపాపాయానుసరణాదాక్షేపః 'ఇప్రాథ్మోపాయానుసరణమాక్షేప' ఇతి
 లక్షణాత్. అథ ఏవాత్ర గర్భబీజోద్భేదనాదిత్యాహ, 'తస్య ప్రాప్త్యాకాసంబంధిత్యై
 నైవంవిధత్యా' దితి. ౨౦

అంతఃపురోచితం రాజ్ఞో వనం ప్రమదవనం 'జ్యోహి' రితి హ్రస్వః.
 ఇతి తృతీయోఽఙ్కః.

చ తు ర్థో ౭ జ్యోః.

(తతః ప్రవిశతి ధాత్రీ చేటిచ) —

ధాత్రీ. — (సరోషం) + హంజే! ఏఆరిససహస్రకజ్జపజ్జాడలరాలఉళమ
 వచాసవే వి సలలావి రలణీ కేణ సమం తువ ణీదా. ఈరిసమహ
 ఘ్నాఈభూసణాఈ కుదో చోరితఈ?. కహం ణవిజ్ఞాదంతయే దా
 సీవఉత్తోవ?. సలలా దిసో జేడణ చడరంతసామంతపరివారో ప
 ఆవరుద్దో ణలరంపవిట్టో. కులదెవదావ పస త్తీవ మహారాలస్సల
 ణ్ణావ పురోహిదాణం లణురో హేణాలమచ్చాణం లణువట్టజేణ ప
 ఆణం భాలహేవణ భోణీవ తవోవిసేనేణ అంహారిసస్స పరిలణస్స
 సుకి అపరిపావణ అబ్బుపగఆ మహారజ్ఞాహే నే ఓజువరాటంసంజాట.
 ఏవ్వం వివఆణణీం మంమవచాసవాడలిలంమోత్తుణకహింతిదా?

† హంజే ఏతాదృశసహస్రకార్యపర్యాకులరాజకులమహోత్సవేఽపి సక
 లాఽపి రజనీ కేన సమం త్వయా నీతా? ఈదృశమహోత్సాహి భూషణాని కుతశోచ్చరి
 తాని? కథం న విజ్ఞాతం త్వయా దాస్యాః పుత్ర్యా? సకలా దిశో జిత్యా చతురంత
 సామంతపరివారః ప్రతాపరుద్ధో నగరిం ప్రవిష్టః, కులదేవతాయాః ప్రసత్యా మహా
 రాజస్యాజ్ఞయా పురోహితానామహోధేన ఆచార్యామనువర్తనేన ప్రజానాం
 భాగధేయేన ఖోణ్యాస్తపోవిశేషేణ ఆస్తాదృశస్థ పరిజనస్య సుకృతపరిపాకేనాభ్యు
 పగతమహారాజ్యాభిషేకో యువరాజ స్సంజాతః. ఏనమపి ఏకాకినీం మాం మహో
 త్సవాకులితాం ముక్త్యా కుత్ర స్థితా.

నీచపాత్ర ద్వయయుక్తం ప్రవేశకం ప్రారభతే—తత ఇతి. తత్ర ప్రతీహర
 ప్రతాకాత్పూర్వః కథాభాగః పూర్వాంకశేషతయా వృత్తః. ఉత్తరంతాత్తరాంకశేష
 తయా వర్తివ్యమాణ ఇతి ద్రచ్చవ్యం. హంజే చేటి! 'హంజే హంజే హాహ హ్వాసే
 నీచాం చేటిం సఖీం ప్రతీ' త్యమరః. ఈరిసేతి. మహోత్సాహి మహామూల్యాని, దాస్యా
 పుత్ర్యా 'పుత్రేఽవ్యతరస్యా' మితి వికల్పాదజ్ఞా.

*[అనేన రోషవశాన్నియతాప్రిప్రదర్శనముభేన బీజస్యావ
మర్శ్యా ద్విమర్శనంధిః. చేటీగతదోషప్రఖ్యాపనా దపవాదోఽంగం]

చేటీ.—¹సామిణి! అవరాహం నహన్స (ఇతి పాదయోః పతతి)

ధాత్రీ—(సభూభంగం) ²దాసీవడి త్రి! పటంచలేణ సప్పందనణం పడి
మజ్జేసిజం పణామేణ ఈరిసాపరాహం సిధిలేసి.

*[ఏష రోషనంభావణరూపస్సంఘేటః.]

చేటీ.—³ఈరిసనహవా ఏవ్య తుమం. తా ణిక్కారణకోవిణీంహో
దీం అణువట్టిడిం అహం ణ పజ్జతా.

ధాత్రీ—(సరోషశిరఃకంపం) ⁴వక్రశీలదుల్లవిలివ లూణకణ్ణాణిసీలం
తుమం బంధిడిణ కారాఘరభాలణం కరోమి. (ఇతి బాహు
బన్ధనం నాటయతి.)

*[ఏష బంధనరూపో విద్రవః.]

చేటీ—(సభయకంపం) ⁵సామిణి! రక్తేహిరక్తేహి అసరణం ణిరవ రాహం
ఇమంజణం. తుహ అత్తిఆవ హిడింబస్సమం గచ్చంతీవ అహం
బలక్కారేణ ణీదా. తత్తపడిడిలం దేవ్వం పసాదలంతీవ బిలం
బిదం కిం కరోమి.

1 స్వామిని! ఆపరాధం సహస్య.

2 దాస్యః పుత్రి! పటంచలేన సర్పదంశనం పరిమార్జయసి. యత్రైతా
మేన ఈదృశాపరాధం శిథిలయసి.

3 ఈదృశస్వభావైవ త్వం. తస్మాన్నిష్కారణకోపిసిం భవతీమనువర్తితుమహం
న పర్యాప్తా.

4 వక్రశీలే! దుల్లలితే! లూణకర్ణనాసికాం త్వాం బధ్వా కారాగృహభాజనం
కరోమి.

5 స్వామిని! రక్ష రక్ష ఆశరణం నిరపరాధమిమం జనం. తవ ఆత్మికయా
హిడింబాశ్రమం గచ్ఛంత్యా అహం బలాత్కారేణ నీతా. తత్ర ప్రతిహతం దైవం
ప్రసాదయంత్యా విలంబితం కిం కరోమి.

విమర్శనంధి యోజయతి,—అనేనేతి, అనేన, గ్రంథసందర్భేభ్యర్థః.
ప్రతిపక్షనిపుత్ర్యా కార్యనిశ్చయో నియతాప్తిః; తస్యాః ప్రదర్శనముభేన బీజస్య
గర్భసంధౌ ప్రసిద్ధస్యావమర్శనాత్, పర్యాలోచనాత్, తవ ఆత్మికయా జ్యేష్ఠ
భగిన్యా 'ఆత్మికాభగినీ జ్యేష్ఠే' త్వమరః.

ధాత్రీ—(సరోషహుంకారం) ¹ఏతరిసం రాలఉలమహాసవం ఉర్ని
అహిడింబాలలగండనేలేనుంకిం త్రిమ త్తలం తాడిజ్జి ఇ మందభాఇణీవ.

*[ఏష గురుతిరస్కృతిరూపో ద్రవః]

చేటి:—²సామిణి ! సహేహి విలంబితం. తువ కాదవ్యం మంగలోవళ
రంసిఘ్నంణివ్వట్టేమి (ఇతి వపుషా ప్రణమతి)

ధాత్రీ—(నప్రసాదం) ³హంజే! ఉత్తేహి ఉత్తేహి.

*[ఏషా విరోధశమనయాపా శక్తిః]

చేటి—(సహర్షముత్థాయ హస్తావలంబం దత్వా.) ⁴ఇద్ధో ఇద్ధో తత్త
హాదీ

ధాత్రీ.—కించిత్పరిక్రమ్య పురో⁵వలోక్య చ) ⁵కహం ఏసో పడిహా
రత్నవరో ససంభమం ణిగ్గట. తా పచ్చానణ్ణోవిల మహాహిసేల
సమట. తేణ రాలపుత్తస్సమంగళణీరాలణదీవరిచోళిం ణివ్వ
ట్టేదుం అభ్యంతరం పవిసావో.

(ఇతి నిష్క్రాంతే.)

పవేశకః.—(తతః ప్రవిశతి ప్రతీహారః.)

ప్రతీ—(సాటోపం పరిక్రమ్య ద్వారే నరపతికులకలకలమసహమానః
సావమానం కనకవేత్తలతాముద్యమ్య)

1 ఏతద్భువం రాజకులమహోత్సవముజ్జిత్యా హిడింబాలయగండశైలేష
మితి మస్తకం తాడయివ్యతి మందభాగినీ.

2 సామిని ! సహస్య విలంబితం. తత్ త్వయా కర్తవ్యం మంగళోపచారం
కీఘ్రం నివర్తయామి.

3 సఖి ! ఉత్తిష్ఠ ఉత్తిష్ఠ.

4 ఇత ఇత స్తత్రభవతి.

5 కథమేష ప్రతీహారప్రవరః ససంభ్రమం నిర్గతః. తత్ప్రత్యాసన్నఇవ
మహాభిషేకసమయః. తేన రాజపుత్రస్య మంగళనీరాజనదీపరిచోళిం నిర్వర్తయితుమ
భ్యంతరం ప్రవిశావః.

ప్రతీహార ప్రవరః పృథప్రతీహారః. దీపరిచోళిం దీపపద్ధతిం.

ప్రవేశకః—

రే రే సరేశ్వరాః ! సంశృణుధ్వమ్.

దంతివ్యూహముపాయనీకృతమముం కుర్వంతు పుర్యా బహి-
ర్యస్యాద్యష్టనబృంహితైర్మఘటికాఘంటాధ్వని శృంగాయతే,
దూరే చాస్తు రథాశ్వమేతదఖిలం యస్యాతిసమర్థతో
నిహామ్రమత్ప్రవిశచ్చ నాగరకులం న సైవైరమాచేష్టతే. ౧

*[ఏష తర్జునోద్వేజనరూపా ద్యుతిః.]

(కించి దుచ్చైః) భోభో కులూమాత్యవృద్ధాగ ప్రధానాధికారిణః
పరిజనాః పౌరాశ్చ! సంశృణుధ్వమ్, ఏషా రుద్రదేవస్యాజ్ఞా. యథాకీల-
పూర్వైః కాకతీవంశజైర్మృపతిభిస్సమ్యగృతాయా చిరం
యస్యా మానుషశంభునా గణపతిఃకోణీభుజాభూత్ప్రథా,
యేయం మద్భుజయా కులాద్రివసతిం విస్తారితా మేదిన్
సేయం సంప్రతి వీరరుద్రభుజయోర్యాతు ప్రతిహం స్థిరామ్.

*[ఏషా న్యవంశజానాం కీర్తనా ధ్రువుకీర్తనరూపః ప్రసంగః].

(పునస్సాతోపం పరిక్రమ్య) అధికృతాః కిమిదానీ మారథ ధ్యే?
కిముపక్రాంతస్వయంధూ దేవసమారాధనవిధిః? కచ్చిద్రతాః పుర
దేవతాభ్యో బలయః? కిమభ్యస్మితాస్స ర్వే వర్ణవృద్ధాః? కచ్చి త్ప్ర
సాధితా మహాభీషేక వేదిః? కిం సజ్జీకృతాని కనకకలశేషు పుణ్యతీర్థసలి
లాని? కచ్చిదభ్యర్చముపసీతాన్యుత్తమాపకరణాని? కిం మంగళ
ముహూర్తే కృతావధానా జ్యోతిర్విదః? కచ్చి దలంకృతాస్త్రిలింగన
గరీమృగీదృశశ్చ? యదిదానీం పసుమతీపాణిగ్రహణోచితమంగళా
చారవేషః ప్రతాపరుద్రః కాకతీయమహారాజ్యలక్ష్మీమహంతఃపురే
వర్తతే. తత్త్వైరధ్వం. (అన్యతో గత్వా సభా) ఔపమవలోక్య) కథం

తతః—దంతి. రథాశ్వమితి. సేనాంగత్వాదేకవద్భావః. నాగరకుల పౌర
సమూహః, సైవైరం అసంబాధేన.

సంశృణుధ్వమితి. సంపూర్వాత్ శృణోతే రవివక్షితకర్త కాత్ 'సమాగమ్యు'
చ్ఛీత్యాదినా ఆత్మ సేవదం.

కాకతీభూపతీనాం భూపరిపాలకముదితోదితం భవతీత్యాహ—పూర్వైరితి.
విస్తారితే త్యక్త 'గతిబు' ద్దీత్యాదినా ఆణి కర్తుః కర్తవ్యం తస్మిన్నభిధేయే కర్తవ్యతః;
'ణ్యంతే' కర్తవ్య కర్తవ్య ఇతి వచనాత్.

ఉత్తమాపకరణాని ఛత్రచామరాదీని; అభ్యర్థనమంతిక ముపసీతాని సమన్వితాని.

రాజానో న విరమంతి? (కించిదుపసృత్య) భో భో భూపాలాః! యథా వకాశమాధ్వం సజ్జీకురుధ్వ ముపాయనజాతం న వృథా సమృద్ధం సహ తే మమ వేత్రయష్టిః.

*[ఏతదవమానరూపం ఛలనం.]

(సమంతాదవలోక్య సగర్వాతిశయం) అహో! తృణీకృతజగ తాం క్షీతిభృతాముద్వేలం సమృద్ధం నివారయతో మమ ప్రభావః. అథవా కాకతీయదావారికాణాం లిఖితపఠిత మేవ రాజనివారణమ్.

*[ఏష స్వశక్త్యావిష్కరణరూపో వ్యవసాయః.]

(ప్రవిశ్య పటాక్షేపేణ దావారికః.)

దావా.—(సాక్షేపమ్) అరే! కేన ఖిల్వసమయవిదా భూపతయో నివారితాః? మహోత్సవ దిదృక్షవస్సర్వే ప్రవిశంతు.

ప్రథమః—(సరోపం) అరే! కాకతీయకులవృద్ధప్రతీహారం మామన మయవేదినముదాహరసి?

ద్వితీయః—భవతు యో వాకోవా భపాన్. ప్రవేష్టవ్యా నరపతయః ఇతి మహారాజస్యాజ్ఞా.

*[ఏతత్ప్రతీహారయోరన్యోన్యరోషసంరబ్ధవచనరూపం విరోధనం.]

ప్రథమః—కేమనేన సమం శుష్కకలహేన? తావత్ప్రధానాగార ద్వారవేదికామధ్యమధ్యాసీనం పురోహితపురస్కృతం యువ రాజ మేవోపసర్పామి (ఇతి పరిక్రామతి.)

ద్వితీయః—అహ మపి యథానిర్దిష్ట మనుతిష్ఠామి (ఇతి పరిక్రామతి). (తతః ప్రవిశతి యథానిర్దిష్టం ప్రతాపరుద్రః పురోధసో మంత్రిణశ్చ)

పురోధసః—కాకతీయకులతిలక! యువరాజేన భవతా లీలమైవ దిశో దశ విజితా ఇత్యమీ సమ్యగద్య సత్యాశిఖో వయం.

లిఖితపఠితమాబాల్యా దభ్యస్తం, న నూతనం భవతీకృష్టం, న్నాతానులిప్తాదీవ 'త్సూర్యకా'శతి సమాసః.

పటాక్షేపేణ సేపథ్యాపసరణేన ప్రవిశ్యేత్యర్థః.

కించు:—

అద్యాన్వయః కాకతిభూపతీనాం ప్రాక్షస్త్రిలోకీప్రథితాంప్రతిష్ఠాం,
రాజన్వతీభూరియమద్య జాతా వీతోపసర్గాస్సకలాః ప్రజాశ్చ. 3
*[ఏషా సిద్ధవద్భావిశ్రేయఃకథనాత్పురోచనా].

మంత్రీణః :—

సూర్యసోమాన్వయామాత్యమహత్తాఽద్యాధరీకృతా,
అస్తాభిరధికుర్వాణైః కాకతీయకులస్థితిమ్.

౪

*[ఏతత్ప్రీకృతానుగుణప్రశంసనాద్విచలనం.]

పురోధనః :—రాజపుత్ర! నజీకృతేయం మహాభిషేకసామగ్రి కాకతీయ
నరేశ్వరక్రమాధిష్ఠితం భద్రాసనం భవదధిరోహణం ప్రతిక్షతే.
తత్పురిపాలయ స్వయంభూదేవానుగృహీతాం మహారాజన్యా
జ్ఞామ్.

*[ఏతత్కార్యసంగ్రహరూపమాదానం]

ప్రతాప—తర్హి కులదేవతాం స్వయంభూదేవం సమస్కృత్య గుర్వా
జ్ఞాం వోఘమిచ్ఛామి.

పురోధనః—సదృశోఽయమాచారః కాకతీయకులప్రదీపన్య భవతః
కిం తు ప్రత్యాసీదతి మహాభిషేకసమయః తదచిరేణైవ విహిత
కర్తవ్యేన రాజపుత్రేణాగతవ్యం. వయమితః కరణీయశేషం
పరిపాలయామః.

అభిషేకానంతరకార్యం సిద్ధవత్కృత్యాహ—అద్యేతి, రాజన్వతీ సురాక్షీ.
'రాజన్వాం తేస్సరాజ్య' ఇతి నిపాతనాత్సాధుః. పీతోపసర్గాః నిరుపద్రవాః.

విచలనం నాను స్వగుణావిష్కరణం; తత్ప్రీకృతానుగుణజ్యేన విశింషక్ యోజ
యతి—ఏతదితి.

రాజపుత్రేతి. భద్రాసనమభిషేకోపయోగీ పీఠవిశేషః. తదుక్తం వాస్తుశా
స్త్రజ్ఞైః.—'శక్త్యం పడంగుళోత్సేధం పోడకాంగులివిస్తృతం, *ద్విద్వాదకాంగుళాం
గుళాయామం క్షీరదారుసముద్భవం, పద్మాకీతం భవేద్భద్రపీఠం స్మృతపకర్తవ్యే' తి.
ఏతత్సింహాసన మితి వసిష్ఠాదయో వ్యవహరంతి.

* ('ద్వావింశదంగుళాయామ మితి పాఠాంతరం),

*[ఏమ స్వయంభూదేవోపదేశనరేశ్వరవిజయప్రముఖసంధ్యాదిబీజనానారానాం మహాప్రయోజనీభూతమహాభిషేకార్థతయా యోజనాన్నిర్వహణసంధిః.]

(సోల్లాసం) నూనమిదానీం.—

స్వప్నేఽప్యాసూత్రితామాజ్ఞాం పాలయంతం కులోద్వహం,
న మాంత్యంతర్దుదశ్శంభోర్విభోరప్యభినందతః.

౨

*[ఏమ ముఖసంధౌ ప్రసిద్ధస్య స్వప్నోపదేశయాపస్య బీజస్యోపగమాత్సంధిః]

(కించి దుచైచిః)

కల్యాణీ నకలాఽపి భూతసరణిః క్షేమప్రదా దేవతాః
శ్రేయఃప్రసవనిర్భరా ద్విజనుషామాశీర్గిరో జాగ్రతి,

ఆత్ర బీజయుక్తానాం ముఖసంధ్యాద్యర్థానాం పరమప్రయోజన సంబంధలాభాన్నిర్వహణసంధిత్వాహ—ఏవ ఇతి.

స్వప్న ఇతి. ఆనూత్రితాం నూచితామప్యాజ్ఞాం పాలయంతమభినందతోఽనుమోదమానస్య శంభోర్విభోర్వ్యాపకస్వాప్యంతర్దుదో న మాంతి, ఆప్రమేయో విచిత్రో హర్షోఽభూదిత్యర్థః.

సంధ్యాఖ్యమంగం యోజయతి.—ఏవ ఇతి. ఉపగమాత్సవగుపగమనాదిత్యర్థః.

౩

కల్యాణీతి. భూతసరణిః పృథివ్యాదిభూతసమూహః, కల్యాణీ, అప్రాప్తవికారతయా శుభశంసినీత్యర్థః. శ్రేయఃప్రసవేణ శ్రేయస్సంపాదనేన నిర్భరా, ద్విజనుషాం ద్విజానామాశీర్గిరో జాగ్రతి, నిత్యం ప్రవర్తంత ఇత్యర్థః గ్రహగణాన్సూర్యాదయః, ఉన్నతం పదముచ్చసంజ్ఞం స్థానం, తదుక్తం వరాహమిహారాచార్యైః—‘అజపుషభిమృగాంగనాకుశీరారుషవణిజౌ చ దివాకరాదితుంగాః’ ఇతి. ఆహుధాః ప్రాప్తాః, ఏతత్ఫలముక్తం పృథ్వసస్థిసంహితాయాం—‘ఉత్పాతదోషాదివిష్టితేఽహ్ని, నరాధిపానామభిషేక ఇష్టః, మూలత్రికోణస్వగృహోచ్చుమిత్రగృహస్థితైర్వాఽథ తదంశసంస్తాః, శుభే విలగ్నౌ సతతం గ్రహేంద్రాదికంతి అక్షీం విఖలాం చ క్షీర్తి’

మితి. మహూర్తజడేనాత్ర వద్వర్గమాసః కాలవిశేషో విమతీతః; స చ క్రూరసామ్యగ్రహసంబంధవశాద్దివిధః, తదుక్తం—‘అగ్నిమర్థం తృతీయాంశో నవాంశో ద్వాదశాంశకః, త్రింశాంశశ్చేతి వద్వర్గః క్రూరసామ్యవశాద్దివిధా’ ఇతి. తత్రాయం

అరూఢాః పదమున్నతం గ్రహగణాశ్చేయాన్మహారత్నశ్చై-
ర్నక్షత్రాణి శివంకరాణి శుభదాశ్చాన్యే నిమిత్తోదయాః. 3

తద్వయమేవ రాజపుత్రానయనాయ ప్రయతిష్యామహే.

*[ఏష ప్రకృతకార్యమార్గణాద్విరోధః]

(సత్యరం పరిక్రమ్య పురోఽవలోక్య చ సహర్ష సంభ్రమం)
సన్వాగత ఏవ ప్రతాపరుద్రః?

విప్రైర్లోగశసూక్తిపాఠముఖరై రాలోకశస్త్రోద్యతై-
ర్భూపాలైః కరసంభృతోపకరణై రాపైరమాత్యాత్మజైః,
క్లాప్త్యై ర్వందిజనైర్దిగంతవిజయక్లాఘాసముద్ఘోషణై-
స్తీన్రివర్తైశ్చ యథోచితం పరివృతో నీరాజనోద్యోగిభిః. ౪

తద్వయం చాస్థానీమేవ గత్వా సముచితమాచరిష్యామః

(ఇతి పరిక్రామంతి)

(తతః ప్రవిశతి యథానిర్దిష్టః ప్రతాపరుద్రో మంత్రిణశ్చ.)

మంత్రిణః—(సవినయమగ్రతో భూత్వా) కాకతీయకులతలక! ఇతః

సౌమ్య ఇత్యాహ—శ్రేయానతి. శుభై సౌమ్యగ్రహైః శ్రేయానతిప్రశస్త ఇత్యర్థః
తదపి తత్రైవోక్తం—‘షడ్వర్గో భవతి సదాశుభఖచరసముదభవ శ్శుభదః. పాపసముత్థ
స్త్యశుభ స్తస్మాద్ద్రాశ్చ్యస్తు సౌమ్యషడ్వర్గః’ ఇతి. నక్షత్రాణి రోహిణ్యాదీని, రోహి
ణ్యా ద్యన్యతమనక్షత్రమిత్యర్థః. ఏకదా బహూ నామసంభవాత్; శివంకరాణి శ్రీమం
కరాణి, యద్యపి ‘మేఘుర్దిభయేఘోఽఞ్’ ఇత్యత్ర శివంకరిశబ్దశ్చందస్యేవ న భాషాయా
మిత్యాహ పదమంజరీకారః. తథాపి ‘శ్రీమంకరోఽరిష్టతాతిశ్చివతాతిశ్చివంకరః’
ఇత్యమరకోశమూలోఽయం ప్రయోగ ఇత్యసంభేదం. నిమిత్తోదయాః దిక్ప్రసా
దాదయాః. 3

విప్రైరితి. మంగళసూక్తైని ‘కనిక్రదజ్జనువం మమాగ్నేషరోఽపి విహవేష్య’
స్త్రీస్త్యేవమాదీని, ఆలోకశబ్దా జనుజయేత్యేవమాదయాః, ‘ఆలోకా’ వందిభావణే’ ఇతి
విశ్వః. భూపా ఆపి వందిభృమభూమయో బభూవురితి భావః. ఉపకరణాని ఛత్రచా
మరాదీని, వందిజనాః ‘వంద్యభూభృదుణోత్కర్షకృతావకా వందిన స్సన్నితాః, ఇత్యుక్త
అక్షరాః. ౪

శుద్ధాంతప్రధానా గార మంతఃపుర ప్రధానగృహం.

ఇతః ఇదం రాజ్యలక్ష్మీసుధాంత ప్రధానాగారం ప్రవిశతు స్వామీ.
న విలంబార్హాః కులదేవతాయా మనోరథాః.

*[ఏతత్పట్టబంధరూపకార్యస్యోపక్షేపణాద్గ్రంథనం]

జ్యోతిర్విదః—(కించిదుచ్చైః) భో భో కులమాత్యాః!

సన్నహ్యధ్వముపాహరధ్వముచితద్రవ్యాణ్యుపాధ్వంసురాన్
సంప్రాప్తస్సుముహూర్త ఏష విజయీ కల్యాణసంపత్తునిః,
యస్మిన్ ప్రాప్య మహాభిషేకవిభవం క్షోణీం ప్రలీనాఖిల-
క్షౌచాలాం చిరమన్వశాద్గణపతిర్భూభృతులగ్రామణీః.

*[ఏష జ్యోతిర్విద్భిరనుభూతార్థఖ్యాపనా నిర్ణయః.]

పరిః—(శ్రుత్వా) †కహపచ్చానణ్ణేవి ముహూర్తే కిం విశబిలది మహా
మచ్చేహి?

మంత్రిణః—(ఉపసృత్య) నాథ! కిం విస్తృతా గుర్వాజ్ఞా? నాయమవ
సరో నర్వేశరవిజ్ఞాపనాకర్ణనస్య. మహాస్థాన్యామేవానుగృ
హ్యంతామమీ.

ప్రతాపః—శిరసి ధృతైవ ఖలు తాతస్యాజ్ఞా కింతు నోపదిశ్యతే పున
రనంతరకరణీయమ్.

*[ఏతత్ప్రకృతానుగుణ్యేనాన్యోన్యపరిభాషణాత్పరిభాషణమ్.]

పురోధనః—(సవినయసంభ్రమముపసృత్య) స్వీకృతమహాభిషేకోచిత
వేషః కనక వేదికామారోహతు ప్రతాపరుద్రః దేవ! మహా
రాజ! పర్యాయేః భవద్భుజశిఖరమారోహయతు మేదినీ.

† కథం ప్రత్యాసన్నైఽపి ముహూర్తే కిం విలంబ్యతే మహామాత్యైః?

పురా ఖలు గణపతిమహారాజో యస్మిన్ ముహూర్తే అభిషేకమనుభూయ
సమస్తాం భువమేకాతపత్రాం బుభుజే, ఏతాదృశోఽయం ముహూర్తస్సంప్రాప్తః.
అథోఽపధానేన దేవతారాధనాదికం కర్తవ్యమిత్యాహ. సన్నహ్యధ్వమితి సన్నహ్య
ధ్వం ముహూర్తే, సావధానా భవతేత్యర్థః. ఉచితప్రవ్యాణీ తీర్థకలకాదీని, సురా
సుపాధ్వమర్యుధ్వం. అత్రేదం పిత్రాదీనామప్ర్యుపలక్షణం. యథాఽహ వృద్ధ
వసన్తః. ఆశిషో వాచనం కృత్వా పూజయేచ్ఛ సురానివృత్త్యా, అముధాని చ
పట్టంచ విప్రాన్సంధాదినార్చయే' దితి, అన్వయాత్, కాస్తేర్లజ్.

ప్రతాప.—తథా భవతు. (ఇతి వేదికామారోహతి).

నృపాః—(నప్రణామం మంగళవేదికాం పరివార్య) విజయతాం విజయతాం కాకతీయకులస్వామీ.

[ఽష సరేశ్వరపరమ్యపాసనాత్ప్రసాదః.]

పరిః—(విలోక్య సామోదకౌతుకం). † పువ్వపవ్వలకణలసాణు సహస్రరస్సే విల సుమేరుకణలతడం మహేందోవిల పక్తిచక్కవట్టిణం చక్కధరో విల కణల వేదిం ఆరూఢోపలపరుద్ధో.

మంత్రిణః—కాకతీశ్వర! సమారుహ్యతామిదం భద్రాసనం. అమీపురోధసో మహాభిషేకాయ తీర్థసలిలపూర్ణాః కనకకలశాః ధారయంతి

ప్రతాప—తథా భవతు. (ఇతి స్వయంభూదేవం కాకతీయకులవృద్ధాం శ్చ ప్రణమౌః సింహాసనే సమపవిశతి)

పురోధసః—(త్రయీసమభిమం త్రణసురభీకృతసలిలాన్క-నకకలశాః అమాత్యహస్తేష్వపి నిధాయ సాదరం.)

ప్రతాపరుద్రనృపతే! కాకతీయకులోచితైః,

ప్రజానురంజనైః క్షోణీం పాలయాచంద్రతారకమ్.

(ఇత్యాశీర్వాదసాధువాదాయమానం పాణిగ్రహణకౌతుకత్వ రమాణః జ్వలక్ష్మీమంజీరశింజితానుమోదితం స్వయంభూదేవ

ప్రమోదాట్టహాసోపబృంహితం కాకతీయకులశ్రేయఃప్రస్తావనా డిండిమం చిరావలంబితధరణీభారఖిన్నానాం ఫణిపతిప్రభృ

† పూర్వపర్యతకనకసానుం సహస్రరత్నిం సుమేరుకనకతటం మహేంద్ర ఇవ పక్షిచక్రవర్తిం చక్రధర ఇవ కనకవేదిమాహుః ప్రతాపరుద్రః.

అనభూతార్థఖ్యాపనాదితి. అనభూతస్య బీజానుగుణస్యాస్థిస్థఖ్యాపనాది త్యర్థః.

త్రయీసమభిమం త్రణసురభీకృతసలిలాన్క, వేదత్రయాభిమం త్రితోదకాని త్యర్థః.

అభిషేకముహూర్తనూచకం జయఘంటికౌర్వనిమాశీర్వాద సాధువాదాది మాపతయా సంభావయతి—ప్రతాపేత్యాది.

తీనాం ప్రహర్షక్షేపావిడంబితం ధర్మప్రతిష్ఠామంగళకాహళీ
కోలాహలమనోహరం మహాభిషేకముహూర్తప్రశంసినం కనక
జయఘంటికానినాదమనునందధానాః సత్వరం ప్రతాపరుద్ర
మభిషేచంతి.)

*[ఏష వాంఛితార్థప్రాప్తిరానందః.]

ఏకతో వైతాళికాః.—(సహస్రాతిశయముచెప్పి.)

హే లోకాః! పిబత శ్రవఃప్రసృతిభిః కల్యాణవార్తామృతం

జాతః కాకతివీరరుద్రస్యపతేరాజ్యాభిషేకోత్పతః,

అద్యారభ్య కలిః కృతః కృతయుగం రాజన్యతీ మేదిసి

దేవాః పూర్ణహవిర్భుజస్తదధునా యూయం కృతార్హికృతాః. 2

అన్యతో వైతాళికాః.—

ఆరూఢే వరవీరరుద్రస్యపతౌ సింహాసనం శాశితుం

తస్యాజ్ఞా క్షీతిపాలమాలివలభీస్వచ్ఛందమారోహతి,

లోకాంస్త్రీనశిరోహతో నిరవధీ కీర్తిప్రతాపా మాతా-

దారోహంతి చ వింధ్యభూధరతటాస్పృత్యర్చిసః పార్థివాః. ౧

అథ విశ్వాతిశాయమహిమ్నో వీరరుద్రస్య రాజ్యాభిషేకమహోత్సవో విశ్వ
ప్రియంకరః ఇత్యాహ—ఏకత ఇతి. ఏకతః, పురత ఇత్యర్థః. శ్రవఃప్రసృతిభిః
శ్రవణచక్రైః, కలిః కృతయుగం కృతః, పరిపూర్ణధర్మత్వాది భావః, కృతః
రాజన్యతీ సురాజ్ఞీ 'రాజన్యాం తస్య రాజ్య' ఇతి నిపాతనాత్సాధుః. మేదిసి 'రాజా
కాలస్యకారణ' మితి భావః. పూర్ణహవిర్భుజ ఇతి. 'యజేత రాజా క్రతుభిర్వివిధై
రాస్తదక్షిణై' రితి విహితాన్యసానాదితి భావః.

అన్యత ఇతి—పశ్చాదిత్యర్థః.

ఆరూఢ ఇతి. స్వచ్ఛందమనందశం, ఆరోహతి. న కల్పిదప్యచిధేయో భూపతి
రస్తీతి భావః. అనేనాస్య రాజ్యః ప్రభుశక్తిరుక్తా. తదుక్తం మానసోల్లాసే—'అజ్ఞా
రూపేణ యా శక్తిస్సత్వమం మూర్ధని స్థితా, ప్రభుశక్తిర్హి సా జ్ఞేయా ప్రభావ
మహితోదయేతి. నిరవధీ ఇతి. మూర్ధ్యాచంద్రమసోస్సీమాచం ఇవ కీర్తిప్రతాపయో
రవిధిభూతః కోఽపి నాస్తీత్యర్థః. హతశబ్దో వ్యాఖ్యాతః. వీరరుద్రే సింహాసనమేక
మారూఢేన తదాజ్ఞాయా స్మృతిర్ని ప్రతాపయో రుత్పరిపంథినాం చ తతోఽపున్య
న్నతాని బహున్యాకోహాన్యానాని బధూవురితి మహాదేవదర్శితమితి భావః. ౧

దక్షిణతో వై తాభికాః—

గాయంతీరనుమోదతే నిజవధూశ్చేషశ్చిరకంపనై -

ర్నత్తిం ప్రీణయతేఽద్య కచ్చపపతిర్వక్షస్థలీదర్శనాత్,
దిక్షాగాశ్చ కరేణుకాశుచమపాకుర్వంత్యనువ్రజ్యయా
దోష్టా కాకతీవీరరుద్రస్యపతౌ విశ్వంభరం బిభ్రతి. ౯

ఉత్తరతో వై తాభికాః—

ప్రశేభ్యః కులభూభృతామపి హరిద్దంతావళానాం మహా-

కుంభేభ్యోఽపి ఫణాభృతామధిపతేర్నూర్ధ్వాం సహస్రాదపి,

కూర్తేంద్రస్య చ కర్పరాదపి జగద్విఖ్యాతసారోన్నతౌ

బాహుకా సంప్రతి వీరరుద్రస్యపతేః ప్రాప్తప్రతిష్ఠా మహీ. ౧౦

*[ఏష సర్వదుఃఖశమనాత్సమయః.]

మంత్రిణః—అహో ప్రభావః కాకతీయాన్వయస్య! యదిదానీం—

ప్రతాపరుద్రస్య మహాభిషేకపయఃకణా యే నిపతంతి రాజ్ఞాం,

ప్రణామనమ్రేషు శిరస్సు తేషాం తైః కల్పితస్వస్వపదాభిషేకః.

పురోధసః—కాకతీయకులీత్రంసరాజ్యలక్ష్మీసంవరణస్రగీవేయము త్తం

సీక్రియతాం. (ఇతి పట్టబంధమాచరంతి).

సర్వే.—(సప్రమోదాతిశయం) ప్రియం నః ప్రియం నః.

*[ఏషా ప్రకృతకార్యస్థిరీకరణాత్కృతిః].

గాయంతీరితి. వ్యాఖ్యాతమేతత్.

ప్రశేభ్య ఇతి. ప్రశేభ్యస్సానుభవ్యః, కర్పరాత్ పృష్ఠాస్థికపాలాత్. ౧౦

ప్రతాపేతి. శరణాగతా మహీపతయః, మహాభిషేకసమయే స్వస్వసజ్జఘ
స్థాపితా ఇతి భావః. ౧౧

ఉత్తంసీక్రియతాం శిరోధూపణం క్రియతామ్. 'శుక్లమాల్యాంబరభృతః
ప్రాజ్ఞుభస్య మహీపతేః. 'పట్టం శిరసి బద్ధీయాత్సంహాసనగతస్య' చేతి వసిష్ఠస్సర
ణాత్. పట్టస్తు 'రాజ్ఞాం సవాంగుళాయామౌ మధ్యేఽష్టాంగుళవిస్తృతః, చతురంగుళ
విస్తారపార్శ్వస్సన్విర్లమయశ్శుభః. పట్టః పంచభో రాజ్యప్రజాసాఖ్యసమృద్ధయౌ
ఇత్యాద్యుక్తలక్షణో ద్రవ్యవ్యుత్పత్తిః.

మంత్రీణః—(సర్వతోఽవలోక్య) కస్కోత్త భోః ? అనీయతాం ఛత్రం
చామరయుగళం చ.

(ప్రవిశ్య ప్రధానప్రతీహారః).

ప్రతీ—య దాజ్ఞాపయంతి మహామాత్యాః (ఇతి పరిక్రమ్య తాన్యుపాన
యతి. ప్రాంతవర్తినో నరపతయోఽభ్యుపేత్య తాని సాదరం
గృహీత్వా యథోచితమాచరంతి).

పురోధనః—(సహర్షాతిశయమ్).

శ్రూయంతే బహవో మహాన్మపతయః కిం తైరనీదృక్క్రమై-

రీదృగ్విశ్వజనీనశౌర్యగరిమా జాగర్తి కః ష్టాతలే?

బాల్యక్రీడితదిగ్జయ స్త్రిభువనక్షేమంకరప్రక్రియః

కింకుర్వాణసమస్తభూపతిగణః శ్రీవీరరుద్రో యథా. ౧౨

*[ఏతదఖిలాతిశాయిత్వకథనముఖేన సక్రతుకార్యానుమోదనా
దాభివణం].

తదిదానీం ఖలు—

యత్కాకతీయన్మపరాజ్యవిలాసచిహ్నం

యచ్ఛాయయా వసుమతీ విజహాతి తాపం,

కస్మ ఇతి. స్వంతస్య కిమావీప్సాయాం ద్విత్యవసం, కస్మాదిత్వాత్సత్వం.

శ్రూయంత ఇతి. మహాన్మపతయో నలనహుషాదయః, ఈదృక్క్రమై, వీర
రుద్రసదృశపరిపాటీ తద్రహితై రనీదృక్క్రమై; తత్ కథమిత్యాశంక్య వీరరుద్రే
విశేషమాహ—ఈదృశితి. విశ్వస్థై జనాయా హితో విశ్వజనీనః శౌర్యగరిమా యస్య
స తథోక్తః. నీతిపురస్కృతపరాక్రమ ఇత్యర్థః. శౌర్యగరిమాణమాహ—బాల్యేతి.
త్రిభువనక్షేమంకరప్రక్రియః సమ్యక్పరిపాలనేన ప్రజాహితస్వభావ ఇత్యర్థః. యథా
హ మనుః—‘సంగ్రామేన్వనివర్తిత్వం ప్రజానాం చైవ పాలనం, శుశ్రూషా బ్రాహ్మ
ణానాం చ రాజ్ఞాం శ్రీయస్కరం పరమితి, న కేవలం పరాక్రమేణ. కింతు
సామాదిభిరపి త్రిభి రుపాయై స్సర్వోఽపి రాజభోజో వశీకృతః ఇత్యాహ—కిం
కుర్వాణేతి. తదుక్తం—ఏవం విజయమానస్య యస్య న్యుః పరిపంథినః, తానానయే
ద్వయే సర్వా సామాదిభి రుపక్రమై రితి. ౧౨

ఛత్రధారణం విశిషష్టి—యదితి. యత్ కాకతీయకులక్రమాగతమిత్యర్థః. యః
చ్ఛాయయేతి, దుష్టనిగ్రహశిష్టప్రతిష్ఠాపనయోరుపలక్షణం. తేన సుహృదో ముక్తౌత

చత్రేణ తేన కృతలక్ష్మణి వీరరుద్రే
ముక్తాతపత్రవిభవాన్సుహృదో ద్విషశ్చ.

౧౩

4[ఏష కాశ్యపాస్తిహేతుభూతచత్రారోహణరూపకార్యదర్శనా
త్పూర్వభావః]

మంత్రీణః—(సవినయముపన్యత్య), నాథ! కాకతీయలక్ష్మీపతే! ననా
థాన్సర్వాః ప్రకృతయస్సురాజానం త్వాం దిదృక్షంతే. త
త్సంప్రతం మహాస్థానీం ప్రసాదయతు దేవః.

పురోధనః—ఆచారోఽయం కాకతీశ్వరాణాం యన్తహాభిషేకానంతరం
ప్రజానాం యోగక్షేమపరీక్షణం.

రాజా—యదాజ్ఞాపయంతి ధర్మవిదః (ఇత్యుత్తివృత్తి)

కాకతీయకులవృద్ధాః—(ససంభ్రమముచైచిః.)

ప్రక్రాంతముర్వీశ్వరమౌళిరత్నైః కుర్వంతు నీరాజనమంబుజాక్షః

ప్రతాపరుద్రస్య లసత్ప్రీతాపప్రదీపనీరాజతదిజ్ఞుఖస్య. ౧౪

నృపతయః—(శిరస్సన్వంజలిం బద్ధ్వా) అవరో చరితారా సాంప్రత

మాస్తాకో చక్షుష్తతా యయా ఖల్వీదృగనుభూయతే

యతః—

నీరాజయంత్యంధపురీరమణ్యః ప్రదీపజాలైర్వరవీరరుద్రం,

పత్రవిభవాః మాక్షికసుతచత్రవైభవాః, ద్విషత్సు త్యక్తాతపత్రాశ్చేత్యభయోప
పాదనం.

౧౩

నాథేతి, సురాజానమితి, 'సపూజనా' దితి స సమాసాంతః.

ఆచారఇతి, అలబ్ధలాభో యోగః, అబ్ధపరిపాలనం క్షేమః, తయోః, పరీక్షణం
విచారః.

అభిషేకానంతరకర్తవ్యం నీరాజనమాహ—కాకతీయకులవృద్ధా ఇతి, ఆంబు
జాక్షీవిశేషణమేతత్, ఉచ్చైఃచరన్నతం 'అధఃప్రవర్తయేద్ధూపం దీపమార్ధ్యం
ప్రపర్తయే' దితి వచనాదితి భావః, ఉర్వీశ్వరమౌళిరత్నైః ప్రక్రాంతమితి, రాజ్ఞాం
ప్రతాపమానంతరమిత్యర్థః, ప్రతాప ఏవ ప్రదీపః తేన నీరాజితాని దిజ్ఞుఖాని యేన
తథోక్తస్య, ఆత ఏవ తత్ఫలం నీరాజనమిహై వానుభూయత ఇతి భావః. ౧౪

అస్తాకమియమాస్తాకో, 'యుష్మదస్తదోరిత్యన్విత్యయే' తస్మిన్నుచితే, త్యస్తాకా
దేశః.

చంద్రాననాగోత్రపతిం రజస్యస్తారాగణై ర్శేరుమివ స్ఫురద్భిః.
(సర్వే జయశబ్దం కుర్వంతి.)

మంత్రిణః—మహారాజ! కాకతీశ్వర! సజ్జీకృతం సింహాసనం సర్వతః
పరిష్కృతమిదం మహాస్థానమండపం సనాథీక్రియతాం

ప్రతీ—(ససంభ్రమం పురో భూత్వా) దేవ! ఇత ఇతః

రాజా—(సకౌరవం పరిక్రమ్య మహాస్థాన్యాం సింహాసనమారోహతి.
సర్వే ప్రణమ్య యథార్హముపవిశంతి)

ప్రతీ—(సమయోచితం పరిక్రమ్య వందమానా మూర్ధాభిషిక్తా
సాభిమానం కనకవేత్తలతయా నిర్దిశ్త్వా.)

కాళింగాత్ర నిషీద కోంకణపతే! దూరే భవాంగేశ్వర!

ప్రాంతం సంశ్రయ మాశవేంద్ర! శనకై స్సోస్విపాయనం ప్రాపయ,
పాండ్యాగ్రే భవ సేవణశీతిపతే! పశ్చాద్భవద్వైవ వః

స్వామీ కాకతీవీరదుద్రస్థపతిః సర్వా క్రమాదీక్షతే.

నృపతయః—(ప్రణమ్య యథార్హముపవిశంతి.)

పురోధనః—స్వస్తి కాకతీయకులవత్సరాయ సౌవర్ణకేతనాయ మహా
మహిమే. అద్య సుప్రజసా కాకతీయాన్వయేన సనాథాని
త్రీణ్యపి జగంతి.

శాసితర్యవినీతానాం నరేంద్ర త్వయి శాసతి,

మధ్యస్థితాన్వయ లోకస్య చిరేణాన్వర్ణతాం గతా.

౧౭

చంద్రాననాః చంద్రసదృశాననాః, ఆవృత్తి చంద్రవీవాఽననం యానాం
తాదృశోక్తాః. గోత్రగృహలస్య పతిం ఆవృత్త గోత్రాణాం పర్వతానాం పతిం. ౧౫
పరిష్కృతం విచిత్రవితానసువర్ణకలకాదినా' భూషితం, సింహాసనలక్షణం
మానసోల్లాసే—'రుచిరేణ సువర్ణేన నిర్మితం రత్నరంజితం, అప్రభిస్సాన్నితీకైస్సిం
హౌర్ముఖైః తత్కునిరాజితం. అథః కాంచన విన్యస్తరత్నవేది త్రయాన్వితం, ఆస్థాన
మండపే రాజ్ఞాం సింహాసనమిదం పర' మితి.

సౌవర్ణకేతనాయ మహామహిమే, గరుడధ్వజావతారాయేత్యర్థః సుప్రజసా
శోభనసంతాపేన, 'నిత్య మసిచ్చి'జామేధయో' రిత్యసిచ్చిత్వయః. శాసితరీతి.

అవినీతానాం దుష్టానాం మిత్రాణామమిత్రాణాం చేతి భావః. ఆత ఏవే
యంతం కాలం స్వర్గపాతాశమధ్యవర్తిత్యేన మధ్యస్థస్య మధ్యమలోకస్య సంప్రతి
పక్షపాతరాహిత్యేన మధ్యస్థమిత్యన్వర్ణతామిత్యర్థః. ౧౬, ౧౭

రాజా—(సవినయమ్) స్వయంభూదేవవరానుకూలానాం భవదాశీర్వాదానాం ఫలమిదం యత్కాకతీయతాత్రం వర్ధతే.

మంత్రిణః—రాజా ! ప్రతాపరుద్ర !

సర్వేషాం కాకతీయానాం భాగధేయవిభూతయః,

ఏవంయాపా వివర్తంతే *గుత్కులప్రభవో భవాన్.

౧౮

పురోధసః—న కేవలం కాకతీయానామేష పుణ్యపరిపాకః, అపి తు

సర్వాసామపి ప్రజానామ్

(ప్రవిశ్య ప్రతీహరః.)

ప్రతీ—దేవ ! సర్వాః ప్రకృతయో వర్ణవృద్ధాన్పురస్కృత్యప్రతీహరమధ్యాసతే.

మంత్రిణః—శీఘ్రం ప్రవేశ్యంతాం.

ప్రతీ—యదాజ్ఞాపయంత్యమాత్యాః (ఇతి నిష్క్రమ్య తాభిస్సహ పునః ప్రవిశంతి.)

(తతః ప్రవిశంతి వర్ణవృద్ధాః.)

వర్ణ—(సహర్షం రాజాన మవలోక్య.)

వరః ప్రతాపరుద్రోఽయం వధూరేషా వసుంధరా-

తయోర్ఘటయితా దేవః స్వయంభూస్సదృశక్రమః.

౧౯

*[ఏతత్ స్వయంభూదేవస్య స్వయం సంధాతృత్వాదద్భుతప్రాప్తేరుపగూహనం.]

(సవినయ ముపసృత్య) స్వామిన్! విశ్వంభరావల్లభ! ప్రతాపరుద్ర

(సర్వాశీఃఫలవిశ్రమైకవసంతేః కిం వా తవాశాస్త్రహే

యద్వా విశ్వవిభౌ స్వయంభువి శివే నస్తస్వతామాశిషః

సశ్యమితి. భాగధేయవిభూతయో భాగ్యసంపదః. ఏవంయాపాః వీరరుద్రయాపాః, వివర్తంతే పరిణమంతి.

౧౮

వరశ్చితి. ఆత్ర వసుంధరావీరరుద్రయోర్యధూవరయోః స్వయంభూదేవస్వయమేవ సంధాతేతి అవహుపఘటనాదద్భుతమితి భావః.

౧౯

అథ స్వయంభూదేవే విదుషామాశీర్వాదమాహ—స్వామిన్నితి. సర్వాశీఃఫలానామైశ్వర్యాదీనాం విశ్రమేణ సంశోచే నైకవసత్తేరుభ్యాధారస్య సర్వాశీ

* 'యత్కులాంబనం భవా' నితి సాతాంతరం.

కించిత్రం న విభుర్భవానపి నమో గౌరీశ్రియో ర్వల్లభా-
వాచద్వాగ్మిమాం క్షమాం కృతయశోరక్షో యువాం రక్షతాం.
మంత్రిణః—స్వామి! న్నేతే స్వాయంభువాః.

(రాజా సాదరం ప్రణమతి)

అన్యే—(సహర్షాతిశయమగ్రతః స్థిత్యా) మహారాజ, కాకతీశ్వర
యస్తద్దోత్ర మహాత్తరస్య జగతాం త్రాతుస్త్వయంభూవిభో-
స్తత్తదృక్పరితాద్భుతైర్ హిమభిస్సీమైర్ద్వితీయోఽభవత్,
దేవోఽసౌ గణపేశ్వరః ప్రతికలం స్ఫారప్రసాదోస్తుభో

నస్తుస్తే కులమండనస్య మహతీం పుష్టాతు రాజ్యశ్రీయం. ౨౧
పురోధనః—రాజ! న్నేతే గణపతీశ్వరసూరయః,

(రాజా! సాదరం సమన్మరోతి)

అపరే—(సప్రశ్నయప్రమోదం) స్వామి! త్రిలింగదేశపరమేశ్వర!
యైర్దేశస్త్రిభిరేష యాతి మహతీం ఖ్యాతిం త్రిలింగాఖ్యయా
యేషాం కాకతిరాజకీర్తివిభవైః కైలాసశైలాః కృతాః,

శ్రేయాంసి ప్రాప్తవత స్తవాశాస్యం నాస్తీత్యర్థః. తథాప్యవాప్తసమస్తకౌమే స్వయం
భువి శివేఽపి దేవస్యానంతభోగోఽస్త్విత్యేవమాంషః. ప్రయంజానానామస్తాకం
తాదృశే త్వయ్యపి నైతవాశ్చర్యమిత్యాహ—యద్యతి. ఆశీర్వాదప్రకారమాహ-
స విభు రితి.

పురా ఖిలు కాకతీయానాం పూర్వో గణపతిమహారాజస్త్వసామాంకితం
గణపేశ్వరం నామ మహేశ్వరం ప్రతిష్ఠాప్య తస్య స్వకులదేవతయా స్వయంభూ
దేవేన సమం నానావిధవైభవం విధాయ తత్ర విద్వాంసో బహవః స్థాపితాః. తేషా
మాశీర్వాదమాహ—మహారాజేతి. యో గణపేశ్వర స్తత్తదృక్పరితైర్భిలషితప్ర
దానాదిభి రద్భుతైస్సీమైర్దహిమభిసాన్మర్త్యైస్తద్దోత్ర మహాత్తరస్య త్వత్కులదేవ
తాయాః స్వయంభూదేవస్య ద్వితీయోఽభవత్. ద్వావపి దేవా కాకతికులయోగ
క్షేమధురీణావిత్యర్థః. అసౌ దేవః ప్రతికలం ప్రతిక్షణం, స్ఫారస్య ప్రభూతస్య
ప్రసాదసోస్తుభుస్సృక్ రాజ్ఞో దేవస్య చాభేదోపచారాద్విరరుద్రస్య నప్రత్యవ్యవ
హరః. తస్య తే రాజ్యశ్రీయం పుష్టాత్వీతి సంబంధః. ౨౧

అథ నగరవాసినాం విహుషమాశీర్వాదమాహ—యైరితి త్రయో లింగమాపాః
శ్రీశైలనాథాదయో దేవా యన్తి దేశే స త్రిలింగోఽంధ్రదేశ ఇత్యర్థః. ద్రాక్ష

తే దేవాః ప్రసరత్ప్రసాదమధురాశ్శ్రీశైలకాళేశ్వర-
 ద్రాక్షారామనివాసినః ప్రతిదినం త్వచ్చేయసే జాగ్రతు. ౨౨
 పురోధసః—(సోల్లాసం), రాజ! న్నేకశిలానగరవాసినో మహాద్విజా
 స్త్వేతే
 (రాజా యథోచితం వందతే).

మంత్రిణః—సాధీయానాశీర్వాదక్రమః (ఇతి యథోచితం సర్వానుప
 వేశయంతి).

పురోధసః—(సోల్లాసం) రాజ! న్నేకశిలానగరీవల్లభ!
 సాహస్రాంశవ మైందవం చ మహతీ యే ద్వే కులే నిర్మితే
 తే జాతే లఘునీ గుణైర్విజయిని శ్రీకాకతీయాన్వయే,
 భూపాలేషు భవత్ప్రతాపయశసాః పూర్ణార్కచంద్రశ్రియోః
 ప్రాప్యౌనగ్రహ మూర్జితేషు పువరప్యేతే లభేతే స్థితిం.
 (రాజా సర్వాన్వశ్యతి) (పురోధసో యథాన్వం సర్వానుప
 వేశయంతి).

ప్రకృతయః—విజయతాం విజయతాం ప్రతాపరుద్రమహారాజః
 భూపాన్సంతు చిరాయ సంశృణుమహే భాన్వత్కులాలంకృతీ
 రామోఽయం స జగము లోచనపథం తేనైవ ఖిన్నా వయం,
 అద్య త్వాం వరివీరరుద్రనృపతే తస్యావతారాంతరం

రామేతి. తత్ర త్యానాచారాచాణాం తదృఘ్నిష్ఠత్వాదితి ప్రాధోక్షికః. వస్తుతస్తు
 దత్తసంబంధిత్యాద్యైర్హారామ ఇతి తన్నామ; తదుక్తం స్కాందపురాణే భీమేశ్వర
 ఖండే—‘దత్తస్యారామభూమిత్యాద్యైర్హారామోఽభిధీయతే’ ఇతి. ౨౩

సాహస్రేతి. నిర్మితే బ్రహ్మణేతిశేషః. లఘునీ జాతే నిస్సాక ఆభూతాం,
 అధునా భవత్ప్రతాపయశసాః పూర్ణార్కచంద్రశ్రియోస్సతోః భూపాలేష్వను
 గ్రహం ప్రాప్య ప్రసరివిరోధే జీవనస్య దుర్లభత్వం మత్సేవితీ భావః. ఊర్జితేషు సమృ
 ధ్దేషు సత్సు తత్సమభివ్యాహారజేతే సోమనూర్యకులే పున రపి స్థితిం ప్రతిష్ఠాం లభేతే,
 మహదనుగ్రహస్య కిమసాధ్య మితి భావః. ౨౪

భూపాలితి. సంతు నామ భూపాః, కిం తైరసర్వగుణాద్భైరితి వాక్యశేషః.
 సచాత్ర విప్రతిపత్తి రిత్యాహ—చిరాయ సంశృణుమహేతి. ‘సమోగమృచ్చి’త్యా
 దినా అత్త సేవదం, సర్వగుణాఢ్యోఽపి రామో న లోచనగోచరం గత ఇతి భేదో

వీక్ష్యేవం చరితార్థతాం సుమహాతీమహ్నయ గాహమహే
మంత్రీణః.—స్వామి! సాంప్రతం యథాహ్వామహ్నయా మానసీ
యాః పారాణాం శ్రేణయః.

రాజా.—(సానందాదార్థ్యం)

జాగర్తు రాజశబ్దోఽయం మమైవాజ్ఞాఫలైకభూః,

రాజ్యోపభోగవిభవస్సర్వసాధారణో హి నః. ౨౫

(సర్వే సప్రమోదం) సదృశోఽయం ప్రసాదః కాకతీయకులతిల
కస్య భవతి.

రాజా—ప్రసీదతు భగవాన్స్వయంభూదేవః (ఇతి పురోహితావర్జిత
కనకకలశసలిలధారాపురస్సరం నకలభోగపురస్సరాన్ గ్రామా
న్సప్రశ్నయాదరసత్కారం విప్రసాత్కరోతి. అన్యేషామపి
నగరవాసినాం యథాప్రభావం సంభావనామాచరతి.)

నృపతయః.—(సామాన్యానురోధముత్థాయ మహార్హణి గజతురగ
రథాభరణవిశేషరూపాణ్యుపాయనాని యథావకాశముపనీయ
వీరచిత్రాంజలియః.) స్వామి! కాకతీయమహారాజ!

రామావతారస్య తవ దర్శనాన్నివృత్త ఇతి ధన్యతామనుభవాను ఇత్యాహ—
భాస్వదితి. ౨౬

అర్హణయా పూజయా.

జాగర్త్వతి. ఆజ్ఞా ప్రభుశక్తిః, నిగ్రహానుగ్రహాదిసామర్థ్యమిత్యంశః, తత్ఫల
స్వానుగ్రహదేశకభూర్ముఖ్యనివాసః, రాజ్య ఏవాజ్ఞాశ్రయత్వాదితి భావః. తదుక్తం
మానసోల్లాసే 'అనుగ్రహే నిగ్రహే చ దాసే చాదానకర్తృణి, ప్రవృత్తై చ
నివృత్తై చ గ్రహణే మోక్షణే తథా. స్వయం సమర్థో యస్సోఽయం రాజా
సాఽఽజ్ఞానిరగ్రశే' తి. ఏవ శబ్దో భిన్నక్రమః. మరూయం రాజశబ్దఏవ జాగర్త్వతి
సంబంధః. రాజ్యః కర్తృ రాజ్యం; పురోహితాదిత్వాద్యధృత్పృథ్యయః ఆజ్ఞామాత్ర
మేవ మే భూయాదనుభవః పునరస్తాకం సర్వేషామితి వాక్యార్థః. ౨౭

అథ పృథివ్యాదిదానమాహ—రాజేతి. ప్రసీదతు భగవానీతి, పరమేశ్వరప్రీతి
సార్థత్వాద్విమలం నాను చతుర్థమిదం దానమితి ద్రష్టవ్యం. యథాఽఽహ
వ్యాసః—'ఈశ్వరప్రీతిసార్థం యదప్రీత్యవితున్న ప్రదీయతే, చేతనా భక్తియుక్తేన దానం
ద్విమలం శివ'వీతి. సలిలధారాపురస్సర మిత్యత్రాపస్తంబః— 'సర్వాణ్యుదకపూర్వాణి

త్రాయస్వేత్యనువాద ఏవ భువనత్రాణైకబద్ధప్రతే
త్వద్భృత్యా ఇతి సిద్ధసాధనమిదం విశ్వైకనాథే త్వయి,
త్వద్గర్భే వసతిం గతాస్త్వ ఇతి చ స్పష్టార్థమంశే హరేః
కుక్షిస్థాఖిలవిష్టపస్య సదృశం కిం వాఽత్రి విజ్ఞాప్యతే? ౨౬

(రాజా సప్రసాదమమాత్యా నవలోకయతి.)

మంత్రిణి:—స్వామి! న్నేతే సోమార్కవంశ్యా నరపతయో మహాతీ
మర్హణామర్హంతి తేన స్వేషు స్వేషు పదేషు ప్రతిష్ఠాపనీయాః
ప్రస్థాపనీయాశ్చ

రాజా—తథా (ఇతి నరపతీక యథోచితం సంభావ్య ప్రస్థాన
మాదిశతి.)

(రాజానః సహర్షాతిశయం ప్రణమ్య కాకతీశ్వరకృపావలోకననిర్వ
ర్తితప్రయాణమంగళా దిగంతవిహరణోద్యతయా తదాజ్ఞయా
కృతసాహాయ్యా నిష్కాంతాః.)

క్రృతయః—చిర మనువర్తయితవ్యా కాకతీయనరేశ్వరపరిపాలనపరి
పాటీ మహారాజేన (ఇతి నిష్కాంతాః.)

పురోధనః—(సాశ్చర్యప్రత్యభిజ్ఞానం.)

చిహ్నస్యస్య పదాబ్జయోః పిశునయంత్యుర్వీశ్వరోపాస్యతాం

దానానీతి. సకలభోగేతి భోగోపకరణసమగ్రానిత్యర్థః. ప్రశ్రయో విషయః, అదర
స్సత్కారః, తత్సహితం పాత్రికమిత్యర్థః. తదుక్తం వ్యాసేన— 'దాతవ్యమితి
యద్దానం దీయతేఽపకారిణే, జేతే కాలే చ పాత్రే చ తద్దానం పాత్రికం స్మృత'
మితి. గ్రామాక విప్రసాత్ బ్రహ్మణాధీనాక, కరోతి 'జయేత్రా'చేతిసాచి ప్రత్యయః

త్రాయస్వేతి. భువనత్రాణపరాయణే త్వయి భువనాంతఃపాలినామస్తాకం
పరిత్రాణప్రార్థనం పునరుక్తమేత్యర్థః. త్వద్భృత్యాఇతి. విశ్వైకనాథే త్వయి
విశ్వాంతర్వర్తినామస్తాకం భృత్యా ఇతి వచనం చర్వితచర్వణమేత్యర్థః. త్వద్గర్భ
ఇతి. స్పష్టార్థం. వ్యుత్పన్నాప్రతి స్థితాలోకమధ్యవర్తినః కలకస్య కలశోఽయ మితి
కథనవ దితిభావః. సదృశ ముచితం. ౨౬

తదాజ్ఞయా కృతసాహాయ్యా ఇతి. తదాజ్ఞాకరా ఇత్యర్థః.

చిహ్ననీతి. పదాబ్జయోః చిహ్నని మాంసలత్వాదీని, ఉర్వీశ్వరోపాస్యతాం పిశు
నయంతి నూచయంతి, తదుక్తం సోమేశ్వరేణ—'మాంసల గూఢగుల్ఫా చ కూర్త పృష్ఠ'

పాణి నూచయత సృచాపకులిశా వుద్వాహలీలాం భువః,
నేత్రే శారదపుండరీకరుచినీ లీలావతారం హరే-

రాఖ్యాతస్త దితిహ సిద్ధవచనం ప్రత్యక్షమితామహే. ౨౭

రాజా—(నవినయప్రేషం.) కిమసాధ్యం స్వయంభూ దేవమూర్త్యంత
రాణాం భూదేవతానాం భవతామనుగ్రహస్య?

పురోధసః—(సాదరం)మహారాజ! కాకతీశ్వరకులవాసనావాసితయా
భవదుపాసనయా పరం ప్రసేదివా? పరస్సహస్రప్రసాదో
న్ముఖః స్వయంభూనాథః కిం తే భూయః ప్రియముపకరోతు?
*[ఏషా వాక్యార్థసమాప్తిరూపా సంహృతిః.]

రాజా—ప్రప్రణామాదరం కాకతీయరాజ్యధురాయామవహితమేవ
స్వయంభూ దేవేన, తథాపీదమస్తు—
భూరస్తు సంపన్ననమస్తసస్యా భూదేవతాః పూర్ణమనోరథాశ్చ,
భూవాశ్చ ధర్మప్రవక్షైక చిత్తా స్సర్వేజనాస్సంతు నిరామయాశ్చ

సమావపి. భవతాం చరణౌ యస్య స భవే త్పుణివీపతిః' ఇతి. పాణి సచాపకులి
శౌధసుర్యజ్ర కేఖాసహితావిత్పర్ణః. తదప్యుక్తం—'చక్రాసిచాపవజ్రాభా కేఖాః
కుర్వంతి భూపతి' మితి. శారదపుండరీకరుచినీ నేత్రే పుండరీకాక్షవతారమాఖ్యాతః
కథయతః ఇతి యత్పూర్వోక్తం సిద్ధస్య కస్యచిదనాగతవిదః పురుషస్య వచన
మథునా ప్రత్యక్షమితామహే. ౨౮

కాకతీశ్వరకులవాసనయా వాసితయా, కులధర్మ త్వేన ప్రాప్తయేత్సర్వః. భవదు
పాసనయా పరం ప్రసేదివానతిప్రసన్నః అత ఏవ పరే సహస్రా త్పరస్సహస్రాః;
'పంచమి' ఇతి యోగవిభాగా తస్మాదసః. రాజదంతాదిత్వా తస్మాదప్రకర్షస్య వరని
పాతే పారస్కరాదిత్వాత్సదాగమః. తస్మాదిభక్తిత్వాద్విసర్జనీయాభావాత్సత్త్వ
మేవేతి దశటి కాసర్వస్యకారః. 'పరశ్చతాద్యాస్తే యేషాం పరా సంఖ్యాకథాదికా
దిత్యమరః. తావతాం ప్రసాదానామస్తుభిస్సయంభూనాథః.

ప్రకృతీసంజ్ఞకం మంగళమాహ—భూరస్త్రితి. సర్వ మన్యత్సుగమం.

ఇతి నాటక ప్రకరణే పంచమోఽధ్యాయః,

*[ఏషా శుభశంసనరూపా స్ర శ స్తిః.]

(ఇతి నిష్కాంతా స్పర్శే.)

ఇతి నాటక ప్రకరణే ప్రతాపరుద్ర రాజ్యాభిషేకోనామ పంచమోఽంకః.

ఏవం సాంగం నాటకముదాహృతమ్.

ఇతి శ్రీవిద్యానాథకృతో ప్రతాపరుద్రయశోభూషణే లంకారశాస్త్రే
నాటక ప్రకరణం సమాప్తమ్.

ఇతి పదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణ శ్రీమహాపాధ్యాయ కోలచల
మల్లినాథనూరినూనూనా విశ్వజనీనవిద్యస్య విద్యన్తణేః పెద్దయార్యస్యానుజేన
కుమారస్వామిసోమపీఠినా విరచితే ప్రతాపరుద్రీయవాఙ్మయ్యానే రత్నాపణా
ఖ్యానే నాటకనిరూపణం నామ తృతీయం ప్రకరణమ్.

ర స ప్ర క రణ మ్.

అథ సర్వేషాం ప్రబంధానాం జీవితభూతస్య రసస్య స్వరూపం నిరూప్యతే—

* విభావానుభావసాత్త్వికవ్యభిచారిసామగ్రీసముల్లాసితస్థాయి భావో రసః.

తథా చోక్తం దశరూపకే—

* ‘విభావై రనుభావై శ్చ సాత్త్వికై ర్వ్యభిచారిభిః,

ఆనీయమానస్సాన్వదుత్సం స్థాయీభావో రసస్తన్మృతః’ ఇతి.

దృశ్యశ్రవ్యభేదేన ద్వివిధా అపి ప్రబంధా నిరూపితాః. తే సమాత్మభూతస్య రసస్య స్వరూపనిరూపణం ప్రతిజానీతే. అథేతి.

రససామాన్యలక్షణమాహ—విభావేతి. పశ్యమాణలక్షణా విభావాదయ ఏవ సామగ్రీ; తయా సరసకావ్యసంగృహీతయా నిపుణునటప్రదర్శితయా వా సామాజిక భావ్యమానయా సముల్లాసిత ఆస్వాద్యమానో నిర్భరానందః, సంవిద్రూపతాం నీయమాన స్సన్నిత్యర్థః. తదుక్తం భావప్రకాశే.—‘ప్రకాశానందచిద్రూపాం రసతాం ప్రతి పద్యతే. ప్రకృవ్యమాణో యో భావస్స స్థాయీతి నిగద్యతే’ ఇతి. ఏవంవిధ సానియాజికనిష్ఠో రత్యాదిస్థాయిభావో రస్యతే స్వాద్యత ఇతి వ్యుత్పత్త్యా రస ఇత్యు చ్యతే. తదుక్తం—‘రసతే సాన్వదవార్థత్వాద్రస్యంత ఇతి తే రసాః’ ఇతి.

ఉక్తార్థే పుద్గసమృతిమాహ—విభావైతి. వ్యంజనాదిసంబంధాదన్న స్వేవ విభావాదినమాశ్రయజేన స్థాయీభావస్యాపి సాన్వదుత్పత్తిత్యర్థః. తదుక్తం—‘వ్యంజనావధిసంయోగో యథాఽన్నం సాన్వడుతాం నయేత్, ఏవం నయంతి రసతా మితరే స్థాయినం శ్రీతాః’ ఇతి అయంచ రసోఽనుకార్యే రామాదా పుత్సన్నో రామాద్య భేదభావనయా నతే ప్రతీయత ఇత్యుత్పత్తివాదినో భట్టలోల్లటాదయః. తాదృశే నతే విభావాదిభిరనుమిత సానియాజికైశ్చర్యైశ్చ ఇత్యనుమితివాదీ శ్రీశంకరః. నటాది గతత్వపరిహారేణ సాధారణతయాఽనుసంధీయమానః ప్రకాశానంద సంవిద్రూపేణ భోగావరసామ్నా భావుకవాప్యపారణ భుజ్యత ఇతి భుక్తివాదీ భట్టనాయకః. పశ్య

*భావస్య స్థాయిత్వం నామ సజాతీయవిజాతీయానభిభూతతయా
యావదనుభవమవస్థానం.

మాణ ప్రకారేణ సామాజికాశ్రయోఽభివ్యజ్యత ఇత్యభిసంప్రదయః. ఆయమేవ
పక్షో యథాయోగం పక్షాంతరనిరాకరణపూర్వకముత్తరత్ర సిద్ధాంతీ కరివ్యతే. ౧

అథ స్థాయిభావస్య లక్షణమాహ—భావస్యేతి. ఇదమత్రానుసంధేయం. కాశ్యే
నాభినయేన వా నివేద్యమానరామాదిసుఖదుఃఖాద్యనుభవజనితవాసనారూపస్సం
స్కారాపరపర్యాయస్సామాజికమనోవికారో భావః; తదుక్తం—‘సుఖదుఃఖాదిభి
రాభివై రాభివ స్తద్భావభావనమితి. తస్య భావుకస్య భావచ్ఛిత్తం తస్య భావనం
వాసితత్వం తద్భావభావనం, స తావద్ద్వివిధః సన్నిహితో వ్యవహితశ్చేతి. తత్రాద్యః—
పటం ప్రతికంతువ ద్రుసం ప్రత్యాకారమాశ్రయహితః స్థాయిభావ ఇత్యుచ్యతే;
తస్య సాక్షాద్రుస భావప్రతిపాదనాత్. తదుక్తం—‘ప్రకృప్యమాణో యో భావో
రసతాం ప్రతిపద్యతే, స ఏవ భావస్థాయితి భరితాదిభిరుచ్యత’ ఇతి ద్వితీయస్తు—
కుపించాదివ ద్భావాంతరవ్యవహితో విభావాదిః. తస్య స్థాయిద్వారా రసోల్లాసకత్వ
సమర్థనాత్. ఏతేన సామాజికమనోవికారవిశేషపాధి బ్రహ్మానందస బ్రహ్మచారిణో
రసస్య సన్నిహితపూర్వాపస్థావిశేషస్థాయిభావ ఇతి ఫలితం. అతఏవోక్తమభియు
క్తైః—‘శృంగారాద్యనుభవయోగ్యతయా యదాత్తనస్సత్వం స భావ’ ఇతి స చ
వస్తుతో భేదమాత్రశంకాశంకరహితస్య నిరుపాధికస్య సత్తాత్రస్థావస్థాసంబంధః
కథమితి శంకనీయం. గగనమధ్యమధ్యాసీనస్య సుధానిధేయదకాద్యుపాధిసంబంధ
నిబంధన చాంచల్యాదివదుపపత్తేః. ఏవంవిధస్య భావస్యోత్పత్తిః. కస్యాంచిన్నాయి
కాయానుసారాగస్య నాయకాంతరవిషయానుసారాగస్సూతీయః తత్ర బీభత్సాది
ర్వికాతీయః తై రనభిభూతతయా అతిరస్కృతత్వేన, అవిరుద్ధత్వేనేతి యావత్.
ఏతచ్చ బృహత్కథామాలీమాధవాదౌ ద్రష్టవ్యం. యథా అవణోదః స్థాయ ప్రవిప్లం
మధురమపి నాజేయముదకం అపాయతి, ఏవమన్యాయస్యాత్మనైక్యం న యతః
స్థాయిభావస్య కుత పై స్సహ విరోధ వాస్తేతి భావః తదుక్తం—‘విరుద్ధైరవిరుద్ధై
ర్వా భావై ర్విచ్ఛిద్యతే న యః, ఆత్మభావం నయత్యన్యాక్ స్థాయివ అవణాకరః’
ఇతి, యావదనుభవమితి. సంస్కారాత్తనోఽస్య భావస్య సంతతచింతాదివశేన
ప్రబోధాదుత్పద్యమానో వికాతీయ ప్రత్యయాసంవలితః ప్రియతమాదిస్ఫుటిసంతానో
విభావాదిమహిమ్నో యావత్తన్నయ మివ కరోతి తావదపస్థానమిత్యర్థః. తదుక్తం—

తథా యోక్తం దశరూపకే—

‘సజాతీయైర్విజాతీయైరతిరస్కృతమూర్తిమాణా,
యావద్దశం వర్తమాన స్థాయీ భావ ఉదాహృతః.’

అథ రసవిశేషాః—

* శృంగారహాస్యకరుణా రౌద్రవీరభయానకాః,
బీభత్సాద్భుతశాంతాశ్చ రసాః పూర్వైరుదాహృతాః. ౧
ఏషాం స్థాయీభావాః.

రతి ర్హాస శ్చ శోకశ్చ క్రోధాత్సహ భయం తథా,
జగుప్సావిస్తయశమాః స్థాయీభావా నవక్రమాత్. ౨

అథ విభావః—

విభావః కథ్యతే తత్ర రసోత్పాదనకారణం,
ఆలంబనోద్దీపనాత్తా న ద్విధా పరికీర్త్యతే. ౩

‘అవస్థితా శ్చిరం చిత్తే సంబంధా చ్ఛానుబంధిభిః, వర్థితా యే రసాత్పాదనే స్పృతాః
స్థాయినో బుధ్ధాః’ రతి. ౨

‘శృంగార ఏక ఏవ రస’ ఇతి. శృంగార ప్రకాశకారః. ‘శాంతవర్జమస్తే రసాః’
ఇతి ధనీకాదయః. ‘శాంతవత్సలసహితా దశే’ త్యశ్యే. ఏవమాదివిప్రతిపత్తిలబ్ధిన్యూ
నాధికసంఖ్యానివారణాయ రసవిభాగమాహ—శృంగారేతి. పూర్వైరభినవగుప్తాచా
ర్యాదిభిః, అత్ర చతుర్వర్గమధ్యే సర్వప్రాణిమలభస్య కామస్య సర్వహృదయంగమ
త్వా త్సృగమం శృంగారః, తత స్తజ్జన్యత్వేన హాస్యః, తత స్తద్విరోధిత్యాత్కరుణః,
తత స్తన్నిమిత్తభూతోఽర్థప్రధానో రౌద్రః, తతోఽర్థకామయోగార్థ మూలత్వా
ద్ధర్మప్రధానో వీరః, తస్య భీతాభయప్రదానసారత్వా త్తదనంతరం భయానకః; తత
స్తత్కరుణభూతో బీభత్సః; ఏరాక్షి ప్రభయానకాద్యనంతరం వీరరసఫలభూతోఽ
ద్భుతః; త్రిసర్గఫలకరసానంతరం మోక్షఫలకశ్శాంతరం ఇత్యేవముద్దేశక్రమోపపత్తిః.

అథ రససామగ్ర్యం విభావస్య విభాగం దర్శయత్ ఆక్షేపమాహ— విభావ
ఇతి. తత్ర, విభావాదిచతుష్టయమధ్య ఇత్యంశః. తత్ర రసశబ్దేనాత్ర తాకిణో రత్యాది
భావః ఓదనం పచతీత్యాదివిద్యావినిం పృత్తిమాత్రిత్య వ్యవహితే; ముఖ్యగ్రస
స్యోత్పత్త్యభావాత్. ఏవమత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం లోకే నాయకాద్యాలంబనకార
ణం విశిష్టదేశకాలాద్యుద్దీపనకారణం చ కౌవ్యనాటకాదిముఖేన సామాజికాంతఃకరణ
ప్రతిబింబితతయా సామాజికనిష్ఠం సత్ ఆలంబనవిభావ ఉద్దీపనవిభావశ్చేతి కథ్యతే

రససమవాయికారణమాలంబనవిభావః, ఇతరత్కారణజాత
ముద్దీపనవిభావః; స చతుర్విధః.

తథా చోక్తం శృంగారతిలకే.—

‘ఆలంబనగుణశ్చైవ తచ్ఛేష్టా తదలంకృతిః.

తటస్థశ్చేతి విశ్లేయశ్చతుర్థోద్దీపనక్రమః.

ఆలంబనగుణో రూపయావనాదిరుదాహృతః,

తచ్ఛేష్టా యావనోద్భూతహావభావాదికా మతాః.

నూపురాంగదహారాది తదలంకరణం మతం,

మలయానిలచంద్రా ద్యాస్తటస్థాః పరికీర్తితాః.’

అథానుభావః.—

*కార్యభూతోఽనుభావస్సౌత్కటాక్షాదిశ్శరీరజః.

౪

అథ సాత్త్వికభావాః.

ఇత్యర్థః. ఏతచ్చ విశేషేణ కావ్యనాటకవ్యాపారజనితేన భావ్యతే జ్ఞాయత ఇతి
విభావ ఇతి పుష్పత్రయ లభ్యతే; తదుక్తం—‘జ్ఞాయమానతయా యత్ర విభావో
భావపాదకృదితి. శిష్టముదాహరణసమయే స్పష్టం భవిష్యతి.

3

అనుభావం లక్షయతి—కార్యేతి, సను కార్యత్వం నాను నియతోత్తరకాల
భావిత్వం; తచ్ఛానుభావస్య కిం రసాపేక్షయా? ఉత స్థాయ్యపేక్షయా? నాద్యః;
‘విభావైరనుభావై’ శ్చేతికరణత్వతీయయా తస్య పూర్వభావిత్వప్రతీతే. నియతపూ
ర్వవర్తిత్వలక్షణకారణవిశేషత్వాత్కరణస్య. స చాత్ర తృతీయాః కర్తృద్యుక్తాం
తరంసంభావ్యతే. ఏవం చానుభావే సతి రసో రసే సత్యనుభావ ఇత్యన్యోన్య్యాశ్ర
యప్రసంగ స్సాన్వితి. అతఏవ స ద్వితీయః; సహి భావుకమనోఽవస్థాయినస్థాన్వియః
పూర్వభావినాం ¹కామినీకటాక్షధ్రువిక్షేపాదీనాం తత్కార్యత్వమితి. అతః స్థాయి
త్వయోగ్యస్య తాకికస్య రత్నాదేః కార్యభూతో యోఽయం కటాక్షాదిరభినయాది
ద్వారా భావుకమనః ప్రతిబింబితస్సహృదయహృదయస్థితం రత్నాదిభావమనుభావయతి
సోఽనుభావ ఇత్యుచ్యత ఇత్యర్థః. తదుక్తం—‘ధ్రువిక్షేపకటాక్షాదివికాశోహృదయ
స్థితం భావం వ్యనక్తి య సోఽయ మనుభావ ఇతిరితః’ఇతి.

౪

1 కామినీకటాక్షధ్రువిక్షేపాదీనాం.

* పరగతసుఖాదిభావనయా భావితాంతఃకరణత్వం సత్త్వం;
తతో భవాస్సత్త్వికాః.

* స్తంభః ప్రళయరోమాంచౌ స్వేదో వైవర్ణ్య వేపభూ,

అథ సాత్త్వికానామపి కార్యభూతానాం కటాక్షాదివద్భావసంఘాతాత్త
కత్వేనానుభావత్వే సిద్ధేఽపి తేషాం బ్రాహ్మణపరివ్రాజకన్యాయేన పృథగుపాదానే
అసాధారణకారణమాహ—పరగతేతి. అభినయాదిముఖేనాన్యగతసుఖదుఃఖాదిభా
వనాయానుంతఃకరణస్యాత్వంతానుకూలత్వం సత్త్వమిత్యర్థః. ప్రత్యయాథమాహ
—తత ఇతి. సత్త్వేన నిర్వృత్తా భావాస్సాత్త్వికా ఇత్యర్థః. అనేనైవవిధేనైవాంతః
కరణేన కటాక్షాదయో భావ్యంత ఇతి తేషామనుభావత్వేన స సాత్త్వికత్వమితి
భావః. తదుక్తం భావప్రకాశే—‘పరస్య సుఖదుఃఖాదేరనుభావేన చేతసః, ఆత్వంతే
నానుకూల్యేన యేన తద్భావభావనం, తత్సత్త్వం తేన నిర్వృత్తాస్సాత్త్వికా ఇత్యుచీ
రితాః. ఆనుభావత్వసామాన్యే సత్యప్రేమం పృథక్తయా. అక్షణం సత్త్వజత్వాద్ధి తే
చ స్తంభాదయః స్పృతాః’ ఇతి. ఆత్ర తద్భావభావనం నామ తన్నయత్వేనావస్థానం.
తదుక్తం.—‘రామాద్యాశ్రీతదుఃఖాదేరనుభూతే స్వదాత్మనా, సామాజికస్య మనసో
భావస్తద్భావభావన’ మితి. ఏవం చ విభావాదిదర్శనజన్యా ఆనురాగనిర్వేదాదిమనో
వృత్తయో విభావాదితన్మయాభవనరూపేణ సత్త్వకబ్ధాభిధేయేన సామాజికమనసో
ఽత్వంతానుకూల్యజన్యేనా సాధారణకారణే నావస్థాంతరమాపన్నాస్తంభాదయో
భావాస్సాత్త్వికభావా భవంతి. తే చ స్వకార్యభూతైరతఏవ సాత్త్వికపదప్రతి
పాద్యైర్పాద్యైర్జడైర్భృతైర్కృత్తైర్జన్మనిర్భాదిభిరనుభావైర్జన్మద్వ్యంతే. తథాచ
రతనిర్వేదాదిభావా ఏవ నూచితా భవంతీతి ఫలితం. తదుక్తమాచార్యహేమచంద్రేణ—
‘బాహ్యేస్తు స్తంభాదయశ్శరీరధర్మా అనుభావాస్తే చాంతరాళికాః భావాః గమయం
తఃపరమార్థతో రతనిర్వేదాదిగమకా ఇతి స్థిత’మితి. ఏవం చ స్థాయిసంచారిసంఘఏవ
జీవస్య మనోమయావస్థాం ప్రాప్య కార్యకారణరూపేణ ద్వివిధం బాహ్యమాభ్యంతరం
చ సాత్త్వికగుణం సంపాదయంతీతి రహస్యం. కేచిదయం మనోమయవర్తీ రత్యాదిగుణః
పంచభూతాత్మకాన్నమయఃకోభకతయా మనోమయతాదాత్మ్యాపన్నం వీడత్యస్మిన్ననో
మయఇతి వ్యుత్పత్త్యా సత్త్వగుణోత్కర్షాత్సాధుత్వాచ్చ సత్త్వకబ్ధాభిధేయం ప్రాణమ
యం ప్రవిష్ట సాత్త్వికత్వమనుభవతి తచ్చ ప్రాణస్య భూభాగానుగ్రహే స్తంభః; జల
భాగానుగ్రహే బాష్పః; తీవ్రతేజోఽనుగ్రహే వేదః; వైపరీత్యే వైవర్ణ్యం; ఆకా
శానుగ్రహే ప్రళయః; అనిలనుగ్రహస్య మందమధ్యకౌక్కుష్టతయా త్రైవిధ్యే

అశ్రు వై స్వర్ణమిత్యప్తౌ సాత్త్వికాః పరికీర్తితాః.

౫

అథ వ్యభిచారిభావాః.—

- * నిర్వేదగ్లానిశంకాఖ్యాస్తథాఽసూయామదశ్రమాః,
అలస్యం చైవ దైస్యం చ చింతా మోహః స్మృతిర్ధృతిః. ౬
- ప్రీడా చపలతా హర్ష ఆవేగో జడతాత్తథా,
గర్వో విషాద బౌత్సుక్యం నిద్రాపస్తార ఏవ చ. ౭
- సుప్తిర్విబోధోఽమర్ష శ్చాప్యవహితమథోగ్రతా,
మతిర్వాధిస్తథోన్మాదస్తథా మరణమేవ చ. ౮
- త్రాన శ్చైవ వితర్కశ్చ విజ్ఞేయా వ్యభిచారిణః,
త్రయస్త్రింశదమీ భావా రసస్య సహకారిణః. ౯

క్రమేణ రోమాంచ కేపథువైస్వర్యాణీతి వసంతి. శీవిద్భావాంతరమైరకేత్యేణ రసా పరోక్షికరణత్వలక్షణో బలవిశేష సుత్వం, తజ్జన్యా సాస్త్వికా ఇత్యాచూః. అస్యే పున రన్నమయప్రాధాన్యే నాభివ్యక్తత్వలక్షణస్తత్వజన్యహ్వోపాధేః కటాక్షాదిసాధారణ్యేఽపి పంకజాదివద్యోగ మాథత్వేన స్తంభాదయ ఏవ సాత్త్వికా ఇత్యాచూః. శీచిత్తుకణాదకాస్త్రప్రసిద్ధ్యా ద్రవ్యాదిత్రయవాచకార్థశబ్దవదలంకారకాస్త్రప్రసిద్ధ్యా స్తంభాదిష్యేపసాత్త్వికవ్యవహర ఇతి వర్ణయంతి. ఏవం ప్రాచామాలంకారికాణా మనేకథా పారిష్టవం వర్తతే. తద్యథా తథావాఽస్తు న తత్రాస్తాక మౌగ్రచూః. కింతు స్తంభాదీనామనుభావాంతర్యావేఽపి శేనచిద్విశేషేణ పాగ్ధక్యమిత్యేతదేవాస్తాభిరశేత్యుత ఇతి విశేషాంతరాక్షిప్తనరహరిమూరివిరిచితే రసనిరూపణే ద్రస్తవ్యాని. విస్తరభిరుభిరస్తాభిరుపరమ్యతే. ౫

‘విశేషాదాభిమాఖ్యేన చరంతో వ్యభిచారిణ’ ఇత్యుక్తదిశా వ్యభిచారిశబ్దవ్యుత్పత్త్యైర నిర్వేదాదీనాం సామాన్యలక్షణా సిద్ధమితి మత్వా తేషాం శేవలం సామాన్యతో విశేషతశ్చోద్దేశమాహ—అథేతి. రసస్య సహకారిణ ఇతి. కల్లోలాస్సాగ రస్యేవ రత్యాదేర్హృదయస్య పరిపోషకతయా సహకారిణస్సంతో నాట్యాదౌ గృభిచారిణ ఇత్యుచ్యంత ఇత్యుక్తః. తదుక్తం—‘మజ్జంతశ్చ నిమజ్జంతః కల్లోలాస్తే యథాఽర్హవే, తస్యోత్కర్షం వితన్వంతి యాంతి తద్రూపతామసి. యథా స్థాయినీ నిర్తగా మృగస్తగా వ్యభిచారిణః, పుష్టంతి స్థాయినం స్వాంశ్చ తత్ర యాంతి రసాత్తథా’ మితి.

తథా చోక్తం కావ్యప్రకాశే.—

‘కారణాన్యథ కార్యాణి సమాకారీణి యాని చ,
రత్యాదేస్థానినో లోకే తాని చే న్నాట్యకావ్యయోః.
విభావా శ్చానుభావాశ్చ కథ్యంతే వ్యభిచారిణః’ ఇతి

లోకే కార్యకారణసమాకారిశబ్దవాచ్యా నాయికానాయకకటాక్ష
భూమిక్షేపనిర్వేదాదయః కావ్యనాట్యయో స్తు విభావానుభావవ్యభి
చారిశబ్దవ్యపదేశ్యా భవంతి.

ఉక్తా శ్చైభియుక్తసంవాదమాహ—కారణానీతి, స్థాయిసః, స్థాయిత్వయోగ్య
స్యేత్కర్తృః. అనుభావా ఉభయేఽపి గృహ్యంతే. సను చేష్టలక్షణోద్దీపనవిభావానాం
భావహావదీనాం శృంగారకార్యతయాఽనుభావత్వం ప్రతియతే. కటాక్షభూమిక్షేపా
దీనానుభావానామనురాగజనకత్వేన సంభవత్వేన విభావత్వం. ఉక్తానానుభ
యేషాం కల్లోలాయమానతయా రసపరిపూర్ణతాత్పర్యాచారితాఽపి, సనుస్తసంచారిణా
మపి చింతాదీనానురాగకార్యతయాఽనుభావత్వం, తద్దర్శనశ్రవణాభ్యామనురా
గాతిశయజననాద్విభావత్వం చానుభూయతే. తదుక్తం భావప్రకాశే—‘విభావోఽ
ప్యనుభావస్సద్విదనుభావోఽపి భావవత్, తౌ పున శ్చారిణౌ స్వాతాంతే చ తౌస్యః
పరస్పర’ మితి. అత్ర పరస్పరశబ్దేన సంచారిణామేవ మిథోఽనుభావత్వం చేత్వాది
ద్రష్టవ్యం. అతః కథం పూర్వోక్తా విభావాదివ్యవస్థేతి చేత్సత్త్వం; కన్యాశ్చిదను
రాగవ్యక్తే ర్వాని కార్యకారణసమాకారిణి తాని తాం ప్రతి తథేవ న కించిదపి
సాంకర్యమస్తి. వ్యక్త్యంతరాపేక్షయా తస్యా ఏవాకారభేదాపేక్షయా వాఽన్యథా
భావే తో విరోధః? యథైకస్య పుత్రపేక్షయా పితృత్వం పిత్రపేక్షయా పుత్రత్వం
చ వ్యవతిష్ఠతే. అతో విభావాదీనామపి ప్రతియోగిభేదాదిభిః కల్పితాకారాంత
రాణాం సాంకర్యశంకానవకాశా ద్విభావాదిరూపతా నియతైవేతి సిద్ధం ఏవం చ
విభావాదీనామగ్రీసంకోచే సతి రసాభాసత్వమిత్యనుసంధేయం.

సనుస్తర్యాదం ప్రవృత్తేనాంగరసేన బాధితః ప్రధానరసో రసాభాసః,
తదుక్తం రసార్థతే.—‘అంగేనాంగీ రసస్వేచ్ఛాన్వృత్తివర్ధితసంపదా, అమాత్యే
నావినీతేన స్వామివాభాసతాం ప్రజేదితి. అంగరసస్య తృప్తీయాంశానుప్రజేతో
మర్యాదోల్లంఘనం తదుక్తం భావప్రకాశే—‘భాగద్వయం ప్రవిష్టస్య ప్రధానస్త్వేక
భాగతః, రసానాం దృశ్యతే యత్ర త్రత్యాన్విదాభాసలక్షణ’ మితి. తత్ర చాస్యాది

శృంగారపీఠకాన్తాద్భుతానాం లోకోత్తరనాయకాశ్రయత్వేన పరి
పోషాతిశయః. అత ఏవ శృంగారస్య మైచ్ఛాదివిషయత్వేత్వాభాసత్వం.
తథాచోక్తమ్.—

‘ఏకత్రైవానురాగశ్చేత్తిర్యజ్మైచ్ఛగతోఽపి వా,

భూయిష్టాః శృంగారాదయ ఆభాసీభవంతి. అత్రైతా సంగ్రహశ్లోకా. ‘హస్యో జాగు
ప్సాశృంగారహస్యో శోకభయనకా, భయనకో రాద్రపీఠ తథా శృంగారవిన్న
యా. బీభత్సకరుణౌ రాద్రశృంగారా చ యథాక్రమం, శృంగారాదీనం ప్రవిశ్య
రసాభాసాన్వితస్యతే’ ఇతి యద్యప్యేవం నవానామపి రసానామాభాసత్వం సంభ
వతి. తథాపి క్విచిద్వికేషమభివక్తుమారభితే—శృంగారేతి. శాంతస్యావృప్తపలతః
మేతత్. లోకోత్తరనాయకాశ్రయత్వేనేతి. ధీరోదాత్తాదినాయకోత్తమవిషయత్వే
నేత్యర్థః. అత ఏవోక్తం లోచనే—‘ధర్మయుద్ధపీఠప్రధానో ధీరోదాతః, పీఠరాద్ర
ప్రధానో ధీరోద్ధతః; పీఠశృంగారప్రధానో ధీరలలితః; దానధర్మపీఠశాంతప్రధానో
ధీరశాంత ఇతి చత్వారో నాయకా’ ఇతి. అత్ర పీఠరససమానయోగక్షేమత్వాదద్భు
తోపాదనం. యదాహ మునిః—‘పీఠస్య చైవ యత్కర్త సోఽద్భుతః పరికీర్తిత’ ఇతి
విదగ్ధజనైకవిషయో రసపరిపోషవికేష ఇతి భావః.

విపక్షే విరోధమాహ—అత ఏవేతి. ఇదమత్రానుసంధేయం. యత్ర విభా
వాదిపరిపూర్తిస్తత్ర ముఖ్యో రసః. తదుక్తం లోచనే.—‘రసస్తు స ఏవ యో
యత్ర ముఖ్యతయా విభావానుభావవ్యభిచారిసంయోజనోచితస్థాయిప్రతిపత్తికస్య
ప్రతిపత్తుస్థానియ్యంశే చర్వణప్రయుక్తవీవాస్వాదప్రకర్ష’ ఇతి. ఉదాహృతం చ
తత్రైవ—‘కృచ్ఛాద్విదూరయుగం వ్యతీత్య నుచిరం భ్రాంత్యా నితంబస్థతే మధ్యేఽస్యా
త్రివళితరంగవిషమే నిష్పందతామాగతా మద్భృష్టిస్తృషితేవ సంప్రతి శనైరా
రవ్యా తుంగా నైనా సాకాంతం ముహూర్తతే జలలవప్రస్థంధిని లోచనే’ ఇతి.
అత్ర హి నాయకాకారానువర్ణ్యమానస్యాత్మప్రతికృతిపవిత్రతదిత్రఫలకావలో
కనాద్యత్సరాజస్య పరస్పరాస్థాబంధమాపో రతిస్థానిభావో విభావానుభావసంచారి
సంయోజనావశేన చర్వణాదూఢఇతి. ఏవం చ యత్ర విభావాదిపరిపూర్త్యభావ
స్తత్రాలోపితో రసః. మైచ్ఛాదౌ తథాభూతత్వాద్రసాభాసత్వమితి భావః ఉక్తాశ్చ
సమ్మతిమాహ — ఏకత్రేతి. అత్ర ఏవేత్యవధారణేనాన్యత్రానురాగత్యంతాభావ
స్సూచ్యతే. యథా మునిశ్చ సీతాయాః. తేన స్త్రీపుంసయోగకత్రానురాగే నాతే.

యోషితో బహుసక్తి శ్చేద్రసాభాస స్త్రిధా మతః' ఇతి.

వ్యభిచారిభావానా ముదయప్రశామ్యదవస్థయా, పరస్పరవిరుద్ధ రసాశ్రితయోర్భావయోః స్ఫుర్ధయా. సంబంధేనాన్యోన్యోపమర్దక తయా, బహునాం సమావేశేన చ చాతుర్విధ్యం.

తథా చోక్తం దశరూపకే. —

‘భావస్య శాంతిరుదయస్సంధిశ్శబలతా తథా’. ఇతి.

అన్యత్రనురాగప్రాగభావే చ విభావాదిసంపూర్తిభావనయా నైవ రసాభాసత్వమితి భావః. అన్యథా ప్రథమజాతానురాగే వత్సరాజే జాతానురాగాయా రత్నావళ్యాః పూర్వానురాగస్యాభాసత్వప్రసంగాత్. మేచ్ఛాస్తీరశ్చామసామ్రాతవైదగ్ధ్యగంధా నామననుభూతవిభావాదిభావానా మభివదనవ్యాపారమాత్ర విలక్షణా స్సహోదరాః. ఆతస్తేషాం ద్వయానా మపి సమానయోగక్షేమత్వాత్సహోపాదానం. ఆత ఏవ శృం గారాభాసస్య త్రైవిధోక్తిరపి. బహుసక్తి రనేకత్రానురాగః. ఆత్రాపి ముఖాంతరేణ సమానురాగ ఫలాభావా ద్విభావాద్యపరిపూర్తిమితి భావః. పునరోపసృజనకానురాగే రసాభాసత్వమితి శేచిత్. తర్హి తన్నతే దక్షిణనాయకానురాగస్య సర్వసంప్రతిపన్న రసభావస్య ఆభాసత్వప్రసంగ ఇతి చేన్ద్రేయం; తస్యాశ్చేకస్యా మేవ గాథానురాగత్వాత్. అన్యత్ర తు క్వచిన్నధ్యత్వం క్వచిన్నదత్వమితి నిశ్చితం. ‘తుల్యోపసృజనత్ర దక్షిణ’ఇతి లక్షణం పునరనేకాను నాయకాస్వనువృత్తిమాత్ర పరత్వేన తుల్యత్వపరమితి ద్రష్టవ్యం. ఆత్ర పక్షద్వయేఽపి క్రమేణ సమానురాగా భావాదవివేకాదనేకానురాగాచ్చ రతేరాశోపితత్వేన వాస్యాస్పదత్వాత్తన్నిబం ధనస్త్రివిధోఽయమాభాస ఇతి వివేకః. నన్వారోపితరసాభావాత్తిర్యగాదిషు కథం చమత్కారః? ఇతి చేచ్ఛక్తికారజతం గృహీత్వా ప్రమాదమానం పృచ్ఛ పశ్యాత్కాలీనపాదస్తు ప్రపంచసత్యత్వాభిమానసమయ సాంసారిక వ్యవహారస్యేవ తాదాత్మికచమత్కారస్య న విరోధీతి రసాభాసోఽపుష్పా జేయ ఏవేత్యలం ప్రపంచేన.

విభావాదిమధ్యే వ్యభిచారిభావానా ముదయాద్యుపాధిచతుష్టయజన్యచమత్కార విశేషనిబంధనం చాతుర్విధ్యమానా — వ్యభిచారితి, అనోన్యోపమర్దకతయేతి, స్వస్వ బాధ్యానాం బాధకత్వే నేత్యర్థో పశ్యమాణోదాహరణానుసారేణ కల్పనీయః రసాభాసాదీనాముదాహరణముత్తరత్ర భవిష్యతి.

అథ యథాక్రమం స్థాయిభావానాం స్వరూపముదాహరణం చ

* తత్ర సంభోగవిషయ ఇచ్ఛా విశేషో రతిః.

యథా.—

శృంగారైకరసః స్వరోఽస్తు జగదానందైకనివ్యందభూ-

రిందు స్థిమత్తు విభ్రమైకవసతి రాగర్తు పుష్పకరః,

సంతృప్త్యేఽపి గుణప్రసాదితదిశః కిం తైరశేషోన్నతో

జాతః కాకతివల్లభో మమ పతిః కామస్య కామోత్సవః. ౧౦

అథ స్థాయిభావేషాదేశక్రమానుసారేణ రతిం లక్షయతి—తత్రేతి. యానో రన్యోన్యానందజనకం దర్శనాలింగనాదికం కర్త సంభోగః; తదుక్తం భావప్రకాశే—‘కామోపచారి స్సంభోగః. కామః స్త్రీపుంసయోస్సఖం, సుఖమానందసంభేదః పరస్పర విమర్దతః. ఉపచార ప్రదానందకారకం కర్త కథ్యతే’ ఇతి. తద్విషయః ఇచ్ఛా విశేష స్సృహాద్యపరపర్యాయః ప్రమోదాత్మా మనోబృత్తివిశేషో రతిరత్వర్థః. తదుక్తం—‘సంపన్నైశ్చర్యసుఖయోరశేషగుణయోక్తయోః, నివయావనయోత్సాహైశ్చ ప్రకృత్యోశ్చృప్తివహపయోః, నారీపురుషయోస్తుల్యా పరస్పరవిభావితౌ, స్సృహాచ్ఛయా చిత్రబృత్తి రతిరత్వభేదీయతే’ ఇతి. స్సృహాఅక్షణమపి తత్రైవోక్తం—‘అత్తోపభోగకరణం స్ఫుశంతీ ప్రియవర్తమా, యా జహాతీతరాక భోగాక సా స్సృహాత్వభిధీయత’ ఇతి.

ఉదాహరణి-శృంగారేతి. జగతామానందస్వానంద హేతో రేకస్వాద్వితీయస్య నివ్యందస్య మృప్తాంశస్య భూస్థానం, గుణైరాభిమాప్యదిభిః ప్రసాదితాః ప్రసన్నీకృతాః దృశో లోకదృష్టయో యైస్తే తథోక్తాః, ‘గుణప్రసాదితదిశ’ ఇతి పాతే గుణాలంకృతదిశో, దిగంతవిక్రాంతగుణా ఇత్యర్థః. అశ్యేగంధర్వగీర్వాణాదయః, తైత్తిరకగుణాశ్రయైః కిం? న, కిమపి సాధ్య మిత్యర్థః. అశేషోన్నత స్ఫుర్వాధికః, అత్ర కామస్యాపి కామోత్సవః కాకతివల్లభో మమ ప్రేయానభూదితి వా గారంభేణ స్వాసురత్వ ప్రియలాభజనితహర్షానుభావేన కస్యాశ్చిన్నాన్నియికాయా అలంబనవిభావభూతాయాః ప్రమోదాత్మా రతిరభివ్యజ్యతే ఇయం చ నిసర్గాదినిమిత్తభేదాత్ప్రప్తవిధా. తత్ర మదశేందువసంతాదివైరాగ్యేణ ప్రియవిషయప్రేక్షా చేయమభిమానమూలేతి వేదితవ్యం. ఇదమేన మమ ప్రియం నాన్యదితి ప్రత్యయ ఏవాభియాన ఇత్యాచూః. భేదాంతతోదాహరణప్రపంచస్తు రిసార్థ వేదప్రవృత్తిః.

*వికృతదర్శనాదిజన్యో మనోవికారో హాసః.

యథా—

విభ్రాణాః కబరీ ధృతాంజనదృశః కృత్వా కుచా కృత్రిమా
స్త్రీవేషాన్నిశి కాకతీంద్రనగరే ప్రచున్నయాపాన్నుపాః,
దృష్ట్వా డౌమమపాస్య వక్షసి కుచావాకృత్య నీవీస్పృశో
హీ హీ కష్ట మితి త్యజంతి విపణిశ్రేణీషు ధూర్తా విటాః. ౧౧

* ఇష్టజనవియోగాదినా ఆత్మని దుఃఖాతిభూమిశ్లోకః.

యథా:—

ధాత ర్నిష్కరుణోఽసి శీఘ్రయసిం కిం వన్యాం శరీరస్థితిం

హాసం అత్యుచితం— వికృతీతి, ఆత్మనః పరస్య వా యే వేషభాషాకారవికార
విరుద్ధాలంకారాశ్చష్టభాషామబ్జత్వాదయః స్తద్దర్శనశ్రవణజన్యో మనోవికారో హాసః.
'స్వవహసా' శ్వేతి వికల్పాత్ ఘోషప్రత్యయః, అయమేవ బాహ్యద్యమభావో
నిద్రాలస్యాదిసహకృతశ్చర్వమణో హాసే సాధురతి పుష్పత్వై హాస్యో భవతి.
సహోత్తమాదిషు త్రిష్యైకైకయగళక్రమేణ వడ్విధః, తదుక్తం—'వికృతాకృతి
వాగ్వైరాత్మనో వా పరస్య వా, హాస స్సాన్యత్పరిపాషేఽస్య హాస్యత్త్రిప్రకృతి
స్పృతః 'స్తితమిహ వికసన్నయనం కించిత్కృత్వద్విజం వాసితం, మధురస్వనం
వివాసితం సాష్టాశరఃకంపమధునితం, అపవాసితం సాస్రాతం విక్షిప్తాన్తం భవత్కృతిహ
సితం, ద్వేద్వే హాసితే చైహం జ్యేష్ఠే మధ్యేఽథమే క్రమశః' ఇతి. ఉత్తమస్య
స్వరూప పరకీయ వికారదర్శనాత్క్రమేణ స్తితహాసితే, మధ్యమస్య వివాసితోద్ధసితే,
అధమస్యాపవాసితాతిహాసితే అతి.

తత్రాధమాశ్రయమన్యదీయవేషవికారజన్యం హాసమదాహరతి-విభ్రాణానితి,
కబరీః స్త్రీజనాచితాః కేశపాశాః, 'జానపదే త్యాదినా జీవ, ఆత్మ బంధిగ్రహం
గృహీతా నతఏవ పలాయనపరతయా స్త్రీవేషధారిణో వైరిభూపతికా నీవీప్రదేశాది
స్పర్శనేన పుమాంస ఇతి జానతాం ధూర్తవిటానామాలంబనవిభావానాం యదవస్య
నస్య హాస్య హీ హీ త్యనుకరణం. ౧౧

శోకం అత్యుచితం—ఇష్టేతి, ఆదిగ్రహణాదనిష్టప్రాప్తి ర్భూతే, దుఃఖాతి
భూమి ర్దుఃఖప్రకర్షః.

ఆద్యం శ్లోకముదాహరతి—ధాతరితి, నిష్కరుణో నృశంసః, వన్యాం ఫలి
మూలాదియాపాం, తత్తదృగ్విభవా, నానావిధభోగోపకరణపరిపూర్ణ ఇత్యర్థః, స్థానం

ఏవా కాకతివీరరుద్ర ఇతి కిం నాక్రావి సప్తాక్షరీ

ప్రయుభ్యత్ప్రీతిపక్షపాథినమహాభూతగ్రహా చ్చాటనీ ? ౧౩

*లోకోత్తరేషు కా ర్యేషు స్తేయాన్ప్రయత్న ఉత్పాహః.

యథా—

క్షుభేష్వభిషు సంభ్రమాత్త్రిభువనగ్రాసేచ్ఛయా సర్వతః

సన్నద్ధేష్వపి పర్వతేషు పరితో గండోపలాక్ వస్తతుమ్,

శక్తా ఏవ వయం నివారణవిధౌ క్షుద్రక్షమాభ్యుజ్జయే

కాః తీ వీరరుద్రస్య నామమాత్రమహామక్త్రం నిశమ్యైవ కాంక్షికచాః కథమజ్యైవ ముద్యుజ్జే భవానీతి భావః. క్రోధోఽయం విపక్షదర్శనానిభావః కంఠగర్జనదంత ఘట్టనాదన్యభావో గర్వామర్షాదివ్యభిచారీ చక్షుర్యాగస్సక్ రాద్రో భవతి. ౧౩

ఉత్సాహం లక్షయతి—లోకేతి, స్థేయూనతిస్థిరః. వివక్షితకార్యవిషయమాత్మన కృషేవాత్ర ధైర్యమితి భావః. 'ఆహుషేవం విధిత్వేషం ప్రాగ్త్యేనాభియానాత్తక ఉత్సాహః' ఇతిలోచనకారః. శారదాతనయస్థు కార్యమాత్రమంగీచకార. తను క్తం.—ఉత్సాహస్సర్వకృత్యేషు సత్సరా మానసీ క్రియా, సహజాహార్యభేదేన స ద్విధా పరి కీర్తితః ఇతి.

ఉదాహరణి—క్షుభేష్వతి. త్రిభువనగ్రాసేచ్ఛయాకల్పాంతవదితిభావః. క్షుభేషు క్షుభితేష్విత్యర్థః ఆత్ర యద్యపి 'క్షుభిచ్ఛాం' తేత్యాదినా నిపాతనాన్నన్యథయాత్ర నాచీక్షుభ్యత్యర్థః తథాపి క్షుభితార్థత్వం కథంచిత్సావ్యక్యాక్కల్పనీయం; సముద్రాణాం మంథ యోగవత్కూలవైవమ్యేఽపి క్షోభసంభవాత్. అత ఏవాహ వృత్తికారః— 'కథం క్షుబ్ధస్సముద్రః క్షుబ్ధా నదీత్యేవయాదాపునమానాదభివ్యతీతి. గండోపలాక్ గండశైలాక్, స్థూలోపలానిత్యర్థః. ఆత్ర వైరిభూపాలవిజయవిషయస్సహజోత్సాహ స్సముద్రసంక్షోభపర్యతసన్నాహానివారణే వయమేవ శక్తా ఇతి వాగారంభేణ వ్యజ్యతే. ఆత్రత్తక్లాఘాన్యధిక్కారాదిసంభవాద్ధీరోద్ధృతోఽయం నానుకః; తస్య వీరరసేఽపి ప్రాధాన్యేనానుప్రవేశసంభవాత్. తదుక్తం లోచనే—'వీరశాస్త్ర ప్రధానో ధీరోద్ధతః ఇతి. అయమేవ ప్రతాపవినయాదిభి ర్విభావితః కరుణా యథా దిభి రనుభావితో గర్వమార్షాదిభిర్భావితో వీరరసో భవతి. స చ త్రివిధః. యథాహ మునిః—'దానవీరం యుద్ధవీరం ధర్మవీరం తథైవ చ. రసం వీరమపి ప్రాహ బ్రహ్మత్రి! విధసమృత, మితి. ధర్మవీరస్థానే దయావీరముక్త్యా త్రివిధ్యనూహ ధనికః. తత్ర దానవీరో బలిజామదగ్నాదుః. యుద్ధవీరో రామాదిః ధర్మవీరో యుధిష్ఠిరాదిః.

ప్లాఘా నః కియతీతి కాకతివిభోర్దంతు పైస్యే భటాః. ౧౪

* రాద్రసందర్శనాదిభిరనరాశంకనం భయం.

యథా—

దూరాదాకర్ణ్య విశ్వప్రసృమరమహాసో వీరరుద్రస్య జైత్ర-
ప్రస్థానారంభభేరినినదమరిసృపాః పూర్ణకర్ణజ్వరారూః,
ఆరుహ్యేంద్రీన్విశంతో గహనమతిమహాత్కంటకాకృష్టకేశా-
స్త్రాయధ్వం ముంచతేతి ప్రతినృపతిధియా పాదపాన్పార్శ్వయంతే
* అర్థానాం దోషసందర్శనాదిభి ర్దర్శనా జగుప్సా.

దయావీరో జీమూతవాహనాదిః. తత్ర ప్రస్వీదరక్తాక్షత్వాద్యనుభావరాహిత్యే
యధావీరస్తత్సహిత్యే రాద్ర ఇతి వివేకః. ౧౪

భయం లక్షయతి—రాద్రేతి. ఆదిగ్రహణాదైద్రశబ్దశ్రవణాదయో గృహ్య
స్తే. తజ్జన్యమనరాశంకనమనశ్చాంచల్యహం భయమిత్యర్థః. ఏతచ్చ ప్రీతిచ ప్ర
భృతీనాం స్వాభావికమత్రయానాం కృతకమిత్యాహు స్తేమచంద్రశారదాతనయా
దయః. సింహభూపాలస్తు సర్వత్ర కృతకమేవేతి ప్రత్యవదత్. అనేకవిధమిత్యస్యే.

తత్ర రాద్రశ్రవణజన్యం భయముదాహరతి.—దూరాదితి. విశ్వప్రసృమర
మహాసో విశ్వవ్యాపీప్రతాపస్య, సరతే 'స్పృశుస్యద' ఇత్యాది నాకర్తృ ప్రత్యయః
కర్ణజ్వరారూః కర్ణవాధిపీడితాః, బధిరీకృతకర్ణాంత్యర్థః. తత్రాప్యతిమహద్దుష్ప్రీతే
శం, గహనమరణ్యం, విశంతః ఖదిరాదికంటకాకృష్టకేశాస్సంతః వ్యాకులంతఃకర
ణాః ప్రతిపక్షబుద్ధ్యా పాదపాత్ త్రాయధ్వమిత్యాదిభిరీక్షిభిః ప్రాఘంశే.
ఆత్రవైరభూపాలసమవేతోభయస్థాయభావో వ్యజ్యతే. ఆయం చ స్వోచితసామగ్రితో
భవతి. తదుక్తం—'వికృతస్వరసత్త్వాదేభ్యభావో - భయానకః, సర్వాంశశేషః
స్వేదశోఫజైవల్లలక్షణః. దైన్యంభ్రమసమ్మోహత్రా సాదిస్తత్సహోదరః.' ఇతి. ౧౫

జగుప్సాం లక్షయతి—అర్థానామితి. రుధిరోద్వాంతాద్యహృద్యపదార్థశ్ర
వణదర్శనాదిజన్యోమనస్సంకోచో జగుప్సేత్యర్థః. ఆయమేవ నానావిధానవిష్టీననా
ద్యనుభావో భయాపస్తారాదిసహకారీ బీభత్సో భవతి స చ విభానాదిభేదాత్ ఊభః
ఉద్యగశ్చేతి ద్విధా. తదుక్తం భావప్రకాశే—'ఊభాత్తా రుధిరాంత్రాదిదర్శన
స్పర్శనాదిజః, ఉద్యగాత్తా క్రిమిచ్ఛర్దిపూతివిస్తాదిజో భవేదితి. వైరాగ్యాన్యవతి
గర్వాసిద్ధస్తృతియో బీభత్స ఇత్యాహ భవికః.

యథా—

విష్వజ్జస్తిష్కపంకే మహతి నిపతితోచ్ఛానమాతంగదేహ-
 శ్రేణీలబ్ధప్రచారాః ప్రవహదురువసామజ్జర క్తప్రవాహాః,
 రాశీభూతాస్థికుటస్థపుటితనికటా నిస్సరద్విస్త్రగంధాః
 కుర్వంత్యా యోధనోర్వ్యోభయమనవిభృతాం వీరదుద్రేణ సృష్టాః
 * అపూర్వార్థసందర్శనాచ్చిత్తవిస్తారో విస్తయః.

యథా—

బౌన్నత్యం మహదస్య దేవ మహితః కోఽప్యేష గంభీరిమా
 కాప్యన్యో సరణిః ప్రతాపయశసోరన్వైవ బాహ్వోః ప్రథా,
 సర్వం నూతనమేవ దుద్రన్మపతేరానే న తన్నిర్మితౌ
 సామగ్రి చతురాననేన కియతీ కీవృక్కమా కల్పితా. ౧౭
 * శమో వై రాగ్యాదినా నిర్వికారచిత్తత్వం.

తత్ర ఖోభణా బీభత్సనుదాహరతి.—విష్వగితి. మహతి విష్వజ్జస్తిష్కపంకే
 సార్వత్రికసేదఃకర్తవ్యే పతితాః గంతుమశక్త్యై ప్రహరే శ్చేతి భావః. తథా మృత
 త్యాగుచ్ఛానా విష్వద్ధాశ్చ తేషాం మాతంగానాం దేహశ్రేణీభు లబ్ధః ప్రచారో గో
 మాయా ప్రభృతీనాం యాసు తాక్షణీకైః, ప్రవహంతః ప్రకర్షేణ స్తవంతః. ఉర
 వోఽధికాః వసాదీనాం వసాదీనాం ప్రవాహాః స్తోతాంసి యాసు తాక్షణీకైః,
 రాశీభూతైరస్థికుటైః కీకససమాప్తైః స్థపుటితాః వికటికృతాః నికటాః ప్రాంత
 దేశాః యాసు తాక్షణీకైః, నిస్సరద్విస్త్రగంధాః ఉద్భవధామగంధాః వీరదుద్రేణ
 సృష్టాః ఆయోధనోర్వ్యో యుద్ధభూమయః సశ్వేషాం భయం కుర్వంతి. ౧౭

విస్తయం లక్షయతి.—అపూర్వ్యతి. లోకసీమాతివృత్తః పదార్థోఽపూర్వార్థః,
 తద్దర్శనాదిజన్యో మనోవిస్తారో విస్తయ ఇత్యర్థః. ఆయమేవాకస్మిక్మమనోరథలాభాతా
 కికపస్తుదర్శనాదివిభావో నయనవిస్తారసాధువాదాద్యనుభావో మార్గావేగాదిసహకృ
 తోఽదృశ్యతః.

ఉదాహరతి — బౌన్నత్యమితి. వ్యాఖ్యాతచరమేతత్; [కాప్యప్రకరణే
 సంఖ్యా ౨౧] ఆత్ర కిమన్యశబ్దాభ్యామలౌకికత్వేన ప్రతీయమానాన్నిత్యాదివిలోకన
 విభావో విస్తయః ప్రతీయతే. ౧౮

శమం లక్షయతి.—శమ ఇతి. ఆత్రాదిశబ్దేన ఈశ్వరానుగ్రహసత్సంగమాదికం
 గృహ్యతే. వికారావిషయాభిలాషుడయః తద్రూపితచిత్తత్వం వైరాగ్యాదిజన్య సృష్టా

యథా—

కిం లబ్ధం చతురాననేన మహతీ మాయాః ప్రథాం గచ్ఛతా
 లబ్ధ్యా సంపదమప్యనన్యసుగమామింద్రేణ కిం వా కృతం;

క్షయాద్యపరపర్యాయో నిర్వచాభ్యో మనోవికారశ్శమ ఇత్యర్థః. అనుమేన యమ
 నియమాద్యజ్ఞభావో ధృతినిర్వేదాదివ్యభిచారి చర్యవ్యమాణశ్శాంతో భవతి.

ఉదాహరణి.—కిమితి. మహతీమాయాః ప్రథాం చతుర్యగసహస్రమేకం
 దిశమిత్యాదిక్రమేన సంవత్సరకతరూపాం, అనన్యసుగమామసాధారణామిత్యర్థః.
 అస్తాంతరుపప్లవా నిరస్తకామక్రోధాదయః, బాహ్యం వాతాతపాదిజన్యమపీత్యర్థః.
 ఉపప్లవం పీడనా అతిదీర్ఘమాయుః క్షుచ్ఛితమైశ్వర్యం చేత్యుభయమాశాస్యం
 సర్వేషాం తత్సంపాదకేషు పరమావధితయా ప్రసిద్ధౌ పితామహపురుషహతాపి
 తృణాయ మన్యమానానాం వైరాగ్యాతిధూమిలక్షణశ్శమః ప్రతీయతే నను 'అష్టా
 నాశ్చే రసాః స్మృతా' ఇతి నియమాన్నవమశ్శాంతరసో న సంభవతీతి చేత్త్వర్థిత
 ఏవం ప్రప్రవ్యాః. కిం మునినా శాంతస్థాయిన ఏవానిరూపణాత్తదభావః? ఉత
 తత్సానుగ్రీవైధుర్యాత్? ఆహా స్విదశ్లాఘ్యత్వాత్? ఆభవాంతర్భావాత్? యద్వా
 పురుషార్థాభావాత్? నాద్యః; నిర్వేద ఏవ శాంతస్థాయీభావ ఇతి మునినాంగీ
 కృతత్వాత్. తచ్చానేకరససాధారణస్య వ్యభిచారిణ స్సతోఽప్యమంగళప్రాయత్వే
 ఽపి సజాతీయగ్రగణిత్యం ప్రాధాన్యేన కంచిద్రసవిశేషం ప్రత్యసాధారణం
 స్థాయిత్యం బోధయతుమితి ప్రతిపాదనాత్, తదుక్తం కావ్యప్రకాశే—'నిర్వేదస్యా
 మంగళప్రాయస్య ప్రథమమనుపాదేయత్వేఽప్యసాదానం వ్యభిచారిత్వేఽపి స్థాయీ
 త్యాభిధానార్థం. తేన నిర్వేదస్థాయీభావశ్శాంతోఽపి నవమోఽస్తి రసః' ఇతి.
 ఉక్తంచ ధ్వన్యాచార్యైః—'తృష్ణాక్షయసుఖస్య యః పరిపోషస్తలక్షణో రసః ప్రతీ
 యత ఏవేతి. ఏతద్వాన్యభ్యావవాన్యజేన లోచనేఽప్యక్తం—'తృష్ణానా విషయాభి
 లాషాణాం సిద్ధో యః క్షయ స్సర్వతో నివృత్తిమాపో నిర్వేదః స ఏవ సుఖం; తస్య
 స్థాయీభూతస్య యః పరిపోషస్తస్య చర్యవ్యమాణతాకృతః స ఏవ అక్షణం యస్య స
 శాంతో రసః ప్రతీయత ఏవేతి. స చ నిర్వేదస్తృష్ణాక్షయత్వా శమపర్యాయో న
 సుఖరూప ఇతి శంకనీయం; వైయాసికానామవిద్యానివృత్తివదస్యాపి సుఖరూపత్వ
 త్తంభవాత్, తదుక్తం—'యచ్చ కామసుఖం లోకే యచ్చ దివ్యం మహత్సుఖం, తృష్ణా
 స్త్యయసుఖవైస్థితే నార్థత ప్లేదకిం కలా' మితి. స ద్వితీయః, వైరాగ్యాదిసామగ్రి
 గ్రహాన్త్యర్థః. తథాపి—వైరాగ్యపరమేశ్వరానుగ్రహప్రాచీనకుశలపరిపాకసత్పు

ఇత్యస్తాంతరుపష్ట వాస్సుకృతినో నోజానతే బాహ్య మ-
ప్యద్యోపష్టవ మంద్రనాథతిలకే విశ్వంభాం బిభ్రతి. ౧౮

అథ శృంగారస్యాలంబనవిభావో యథా—

లావణ్యైకఖిని ర్విధాత్మరచనాశిల్పప్రతిజ్ఞావధిః
శృంగారప్రతిభూ ర్విలాసవిపణిః కందర్పఘంటాపథః,

యమ సేవావేదాంత విచారాదయో నిభావాః, యమనియమాదయో లనుభావాః, రాజ్య
ధురోద్వహనాదయో లసి శాంతస్య జనకాదేరనుభావా ఇత్యుక్తం లోచనే. మతి
స్సృతిచింతా ధృతి వితర్కాదయో వ్యభిచారిణ ఇతి, న తృతీయః; రాగద్వేషకలు
షితాంతఃకరణానామచర్యజీయత్వేనాశ్లాఘ్యత్వే లసి వీతరాగాణాం తదభావాత్.
యది కలిషయాశ్లాఘ్యత్వమాత్రేణ రగత్వాత్ప్రచ్యవేత్, తర్హి వీతరాగాణామశ్లాఘ్య
ఇతి శృంగారో లసి ప్రచ్యవతాం, న చతుర్థః; న తావచ్చృంగారాదావంతర్భావ
స్సంభవతి, అప్రసక్తత్వాత్, నను దానాద్యుపాధినా త్రిభో వీరః, తనుక్తం
మునినా—‘దానవీరం యుద్ధవీరం ధర్మవీరం తథైవ చ రసం వీరమపి ప్రామా బ్రహ్మ
త్రివిధసమిత్’ మితి, ఆయం చ ధర్మ ప్రధానో వీర ఏవేతి తత్త్రైవాంతర్భావ
శ్శాంతస్య సంభావిత ఇతి చేన్న; ఉత్సాహ స్వాహమేవంవిధ ఇత్యేవం ప్రాగిత్వేనాభి
మానమయో వీరః, సర్వాహంకార ప్రశమైకదూషశ్శాంతః ఏవ మనయోరత్యంతతై
జాత్యాత్, తర్హి దయావీకేంతర్భావః ఇతి చేన్న, తస్యా క్షేపంవిధత్వే శాంత
స్వైవ నామాంతరకరణం అనైవంవిధత్వే వీర ప్రభేద ఏవేతి, ఏవమప్యంతర్భావాంగీ
కార సర్వత్రైకరసస్య ప్రసంగః నాపి పంచమః; చతుర్థపురుషార్థస్య ముక్తేకేత
దేకసాధ్యత్వాత్, తదుక్తంభావప్రకాశే—‘సర్వప్రకారైస్సంపూర్ణకామ స్సంతు
ష్టమానసః, ప్రాప్నోతి ముక్తిం చరమే శాంతేనైవం సేవసః’ ఇతి లోచనే యోక్తం—
‘మాతృఫలత్వేన చాయం పరమపురుషార్థనిఘ్నత్వాత్సర్వరసేభ్యః ప్రథానతమస్స
చాయం శాంత రసః’ ఇతి, తస్మాన్నవైవ రసా ఇతి సిద్ధం, వత్సలాదిరసాంతరాణా
మంతర్భావాదికమన్యగో రప్రప్రవృత్తిః. ౧౮

విభావానుభావాదీనాం ప్రతిరస మసాధారణతయా యథారసముదాహర్యము
చితత్వాదాదౌ శృంగారముదాహరిత్యయా సుదాలంబనముదాహరణీ—లావణ్యైశ్చి,
‘ముక్తాఫలేషు ఛాయాయాస్తరశత్రవివాంతరా, ప్రతిభాతి యదం గేషు తల్లావణ్య
మిహోచ్యతే’ ఇత్యుక్తలక్షణః కాంతివిశేషో లావణ్యం; తస్యైకఖినిః, కదాచిదపి
తన్న క్షీయత ఇతి భావః, రచనా శిల్పం అంగోపాంగ సౌష్ఠ్యవిర్మాణం తద్విషయప్రతి
జ్ఞాయా అవధిః, ఇతః పరం విభాతా ప్రతిజ్ఞాతుమపి న శక్నోతి, కిముత విధాతుమితి

నారీణామధిదేవతా చ తరుణీ సేయం కిమన్వైర్ముచై-

రస్యా మన్మథమన్మథః ప్రియతమ శ్శీఘ్రివీరరుద్రో నృపః. ౧౯

ఉద్దీపనవిభావో యథా—

ఉరోమాత్రోత్తేధం భవదపి విలాసైరభినవై -

ర్మగాత్యోస్తారుణ్యం త్రిభువనమిదం వ్యాకులయతి,

స్తనాభోగస్థితం యది కిల భవేత్కా ఖలు కథా

భవిత్రీ కిం వాన్యద్విజితమఖిలం పుష్పధనుషా. ౨౦

అనుభావో యథా—

న్మరన్మేరా న్మందస్మితమధురసారభ్యసుభగా-

న్మనా గ్నీడాజాడ్యా న్ప్రిణయరసకల్లోలభరితాకా,

కృతానేకస్కంధా న్మనసిజనహస్రాణి నృజతః

కటాక్షాన్వామాక్షీ కిరతి పరితో రుద్రనృపతిమ్. ౨౧

భావః. శృంగారస్య ప్రతిధూః. 'స్వామిభృత్యాధమర్ణానాం వ్యవస్థాపరికల్పనే, అన్యో యః క్రియతే శిష్టః ప్రతిధూస్స నిగద్యతే, ఇతి సోమేశ్వరోక్తలక్షణః. యథాప్రతిధూరధమర్ణా ధ్వజముద్ధరితి తథేయ మపి వైరాగ్యా చ్ఛృంగారమితి భావః. విలాసానాం విపణిః పణ్యవిధికా, విలాసాపేక్షాయామత్రైవ సంపాద్యా ఇతి భావః. కందర్పస్య ఘంటాపథో విస్రంభవిహారభూమిరిత్యర్థః. సేయం ప్రసిద్ధా తరుణీ యవతిః నారీణామధిదేవతా చ సర్వగుణాశ్రయత్వేనోపాస్యత్వాదితి భావః. యదాహుః—'గుణాః పూజాస్థాన' మితి గుణసామగ్రిఫలస్య ప్రేయసో లాభాత్కం గణాంతరకథనేనేత్యాహ—కిమన్వైరితి. ఆత్ర లావణ్యాదీనామాలంబనగుణానా ముద్దీపనవిభావత్వేన ప్యాలంబనోపస్కారార్థమేవోపాదానాన్న తత్ప్రధాన్యం.

ఉద్దీపనవిభావముదాహరణి—ఉరఇతి. ఉరోమాత్రే ఉత్తేధ ఉచ్చాసతా యస్తీకా వయసి స్తనాలవాల్మీకి కించిదున్నతమురఇతి ప్రతీతిర్జ్ఞాయతే తదిత్యర్థః. స్తనయోరాభోగో విస్తారః, స్థితం సమృద్ధం, 'స్థాయః స్థి నిష్ఠాయా'మితి స్థిభావః. ఉదయదేవ యావనం జగన్తోహనం జాయతే. ఉదితం పరిపూర్ణం వా కిము విక్రవ్య మితి భావః. ౨౦

అనుభావముదాహరణి—స్మరతి. వాఙ్మతమేరితత్ప్రసంగేన కావ్య ప్రక రణే. ఏవం రసాంతరసంబంధినో విభవానుభవా యథాయోగం స్వస్వరసప్రకరణే ద్రవ్యవాః. ౨౧

అథ సాత్త్వికానాం స్వరూపముదాహరణం చ.

* స్తంభస్వ్యాన్నిష్క్రియాంగత్వం రాగభీత్యాదిసంభవమ్.

యథా—

† కాలఇపురంత్రీటట పెళ్ళంతీట ణ రేందకందప్పం,

మలినసరుక్ణిటట విల ట్టల ణిచ్చళంగీట.

౨౨

* ప్రళయ స్సుఖదుఃఖాద్యైర్గాఢ మింద్రియమూర్ఛనం.

యథా—

‡ జలమలినరూపసారో నహివసో వీరరుద్దణివచందో,

జం దట్టూణ ణిమజ్జగ ముచ్చాలం ఇందిలగ్గామో.

౨౩

* సుఖా ద్యతిశయాజ్ఞాతా రోమాంచో రోమవిక్రియా,

† కాశతిపురస్త్రీయః పశ్యంతో న కేంద్రకందర్పం,

మదనశరోత్క్రిష్టా ఇవ స్థితా నిశ్చలాంగ్వః,

౨౨

‡ జితమదనరూపసారస్సుభి ఏవ వీరరుద్రస్వపవంధ్రః,

యం దృష్ట్వ నిమజ్జతి మూర్ఛాయామింద్రియగ్రామః.

౨౩

సాత్త్వికానాం సామాన్యలక్షణప్రస్తావే బాహ్యభ్యంతరభేదేన ద్వైవిధ్యముక్తం
తత్ర బాహ్యనాం స్తంభాదినాం స్వరూపోదాహరణే ఎత్తం ప్రతిబాసితే—అథేతి.

పక్షి.—స్తంభ ఇతి. విసదవిస్తయాదిజన్యో జాడ్యనిష్కంపత్వాద్యనుభావో
విష్టభచేతనతయా చేష్టావిఘాతః స్తంభ ఇత్యర్థః.

రాగసంభవం స్తంభముదాహరణి—కాల ఈతి. అత్ర పశ్యంత్యో నిశ్చలాం
గ్య ఇత్యసేన సత్యపి చేతనేయ విశ్లేష్టత్వకథనాత్ స్తంభ ఇతి భావః. ౨౨

ప్రళయం లక్షయతి—ప్రళయ ఇతి. సుఖమదనిద్రాప్రహారాదిజన్యం దుఃఖా
భిషంగాద్యనుభావం నిశ్చేతనతయా నష్టచేష్టత్వం ప్రళయ ఇత్యర్థః. తదుక్తం—
'వాక్మ్యమునసాం ప్రాయః ప్రళయో నష్టచేష్టతే'తి.

సుఖమూలం ప్రళయముదాహరణి—జివీతి. సర్వాణీంద్రిగుణి స్వస్వవ్యాపా
రేభ్య ఉపరతాసీత్యర్థః. అత ఏవ నిశ్చేతనతయా నష్టచేష్టత్వమితిభావః. ౨౩

రోమాంచకంపయోరుదాహరణలాఘవార్థం యుగపల్లక్షణమాహ—సుఖేత్వాది
సుఖోత్సాహభయవిస్తయాదిజన్యో గాత్రసంస్పర్శకోల్లసనాద్యభావోరోమాద్యమో

* అశ్రునేశోద్భవం వారి దుఃఖరోషప్రహర్ష జం.

యథా.—

వీరరుద్రస్యపాదీభృతం పాండ్యం మగ్నం పయోనిభౌ,

అన్వేష్టుమివ తద్యోషిదశ్రుధారాపగాయజే.

౨౦

* మతం గద్గదభాషిత్యం వైస్వర్యం ప్రముదాదిజం.

యథా.—

† విలలాన్తి పిషణ సమం ఖామత్థామాక్షరం భంజితీవ,

ఏకో ముణి ఇ అంకో అతం వహుఆవ భణితాణం.

౨౬

వ్యభిచారిభావానాం స్వరూపోదాహరణే,

అథ వ్యభిచారిణాం నిర్వేదాదీనాం స్వరూపముదాహరణం చ.

యథా.—

దుఃఖేర్హ్యత త్వబోధాదేర్నిర్వేదో నిష్ఫలత్వణిః,

తత్ర చింతాశ్రునిశ్వాసదీనతాస్సంభవంతి చ.

౩౦

† విజనే ప్రియేణ సమం ఔమత్తమాక్షరం భంజిత్యాః,

ఏకో జానాత్యనంగోఽర్థం వధ్వా భణితానాం.

౨౯

అస్మాదాహరణి—అశ్వితి. క్రోధహ్నభయజృంభాదిజన్యం శేత్రమార్జనా
ద్యనుభావం నేత్రజలమశ్వితిత్వర్థః.

దుఃఖమూలమస్మాదాహరణి—వీరేతి.

౨౮

వైస్వర్యం లక్షయతి—మతమితి. హర్షశోకభయజ్వరాదిజన్యం స్వరవర్ణస్థా
లిత్యాద్యనుభావం గద్గదభాషిత్యం వైస్వర్యమిత్యర్థః.

హర్షమూలం వైస్వర్యముదాహరణి.—విఆగవ్యాతి. విజనే, నురతసమయ
ఇత్యర్థః. ప్రియేణ సమం ఔమత్తమాక్షరం భంజిత్యాః. నుఖపారవశ్యాదితి భావః.
ఏకో జానాత్యనంగోఽర్థం వధ్వా భణితానాం త్రాయస్య త్వం మే ప్రాణా ఆల
మతం మామేత్యాదీనాం వైస్వర్యప్రేమాంశుర్గాదిసమర్థానాం వచనానామిత్యర్థః.
(ముణి ఇత్యత్ర జానాతేర్ముణాదేశః) ఆత్ర గద్గదవాక్యేనాం కామేద్దిపతిత్వ
మతిమాత్రమధూదితి పరమే భావః.

౨౯

సంచారిణాం స్వరూపోదాహరణే క్రమేణాహ—అశేత్యాదినా. నిర్వేదం
లక్షయతి—దుఃఖేతి. దుఃఖాదిజనితా నిష్ఫలత్వబుద్ధి ర్నిర్వేద ఇత్యర్థః. ఆయం చ విభా

యథా—

† సహి ! కప్పురేణ కిలం కిం కష్టూరీవ మలలజో ఖాడః,

గుణసినిరం జనసురహిం ఆణేహి ¹ పరివరుద్ధం అ. 30

అథ గ్లానిః—

* గ్లానిర్బలస్యాపచయో వై వర్ణ్యరతికారణం.

యథా.—

‡ తైలోక్తం వహతి మహీ తం ధరణి భుట పరివరుద్దస్య,

తం హిలవణ ధరంతీ సాహసికా దుర్బలాంగ్విహ్నిః. 31

† సఖి! కప్పురేణ కృతం కిం కష్టూర్యా? మలయజస్తిప్తతు,

గుణశిరం యశస్సురభీం ఆనయ ప్రతాపరుద్రం చ 30

‡ తైలోక్తం వహతి మహీ తాం ధరతి భుజః ప్రతాపరుద్రస్య,

తం పృథ్వీం ధరంతీ సాహసికీ దుర్బలాంగ్విహ్నిః. 31

వాసుభావరసాంగత్యేన స్వాతంత్ర్యేణ బహుధా సంభవతి. అతః సత్సంగచార్థమిది శబ్దః అస్యానుభావాసాహ—తత్రేతి చశబ్దాదైవవర్ణ్యదయో గృహ్యంతే 30

సంచారిణామపి క్వచిదనుభవత్వం సంభవతీత్యుక్తం. తత్ర ప్రియవియోగ జన్యదుఃఖములం నిర్వేదముదాహరణి-సహితీ ప్రతాపరుద్రం చేతి. చశబ్దోఽపధారణే. కప్పురాద్యతిరిచ్యమానైత్యసారభ్యయోస్తత్రైవ సులభత్వాదితి భావః. 30

ఉదాహరణాంతరాణ్యస్యో ద్రవ్యవ్యాసీత్యుక్త్యే గ్లానిం అక్షయతి.—గ్లాని రితి. తుత్తిపాసానిధువనాదిప్రయాగజనితో బలాపచయో గ్లానిరిత్యర్థః. వైవర్ణ్య రతిగృహణం తామాంగవచనక్రియాద్యుపలక్షణం.

సురతక్రాంతాయః ప్రియగౌరవోద్వహనప్రయాసాపాదనముత్కర్షంత్యాః కస్యోఽపి ద్వైరృప్యముదాహరణి—తైలోక్తమితి. త్రయో లోకాస్తైలోక్తం, విశ్వమిత్యర్థః. చాతుర్వర్ణ్యాదిత్వాత్ ద్వ్యం ప్రత్యయః. పృథ్వీం వత్సన్ధిలేన, సాహసికీ స్వయం తస్యంగీతి విదిత్వాపి ప్రవృత్తత్వాదితి భావః. సహసా బలేన ఆవిమృశ్య వర్తత ఇత్యన్విన్నప్తే 'ఓజస్సహోఽంభసా వర్తత' ఇతి తగంతా త్సాహసిక శబ్దాత్కలోపే ప్రియం నిత్య ఈకారప్రత్యయే ప్రాప్తే సాహసికీతి యాపం. గౌరాదౌ తథావిధానాత్. పుంసో బాలే ర్జ్వ'వేతి వికల్పస్తు ఆప్రాప్తనీలాది శబ్దవిషయ ఇతి సాహసికేత్యాకారాంతపాఠ ఉచేత్తుమియః. 31

1 పా. పరివరుద్ధజీవచందం (ప్రతాపరుద్రస్యచంద్రం).

అథ శంకా.—

అనిష్టాభ్యాగమోత్ప్రేక్షా శంకా రోహదికారణం.

యథా. —

† ఇ ముణదు అణ్ణోత్తి మవ పరిచట పిలన్సకిదో

కిం పలడన్న్తి జణాణం నవ్వంగీణేహిం పుశవహిం.

33

అథానూయా.—

* పరోత్కన్హానహిష్టుత్వమనూయా పరికీర్తితా,

యథా.

† అహిరితాన గుణేహిం రూపేణ అ మజ్ఞ కిం మహీ అహిరి,

జం తం పరివరుద్దో బహుషణ్ణి భాలహేలం తం.

34

అథ మదః—

* మదిరాదికృతో మోహహర్ష వ్యతికరో మదః

† న జానాత్వస్య ఇతి మయా హృదయే పరిచయః ప్రియస్య కృతః,

కిం ప్రకటాన్తి జనానాం సర్వాంగీణైః పులకైః.

35

† అభిజాత్యా గుణై రూపేణ చ మత్రః కిం మహీ ఆధికా,

యతాం ప్రతాపరుద్దో బహుమన్యతే భాగధేయం తత్.

36

శంకాం లక్షయతి—అనిష్టేతి. పరిక్రమ్యానాత్తదుర్నయావాఽన్యప్రాప్తే
రభ్యూనానం శంకేత్యర్థః. ఆదిగ్రహణాదైవస్వవైస్వర్యదిగవలోకనాదయో
గృహ్యంతే.

ఉదాహరణి—ఇమణద్వితీ. ముగ్ధానాం సూక్ష్మానురాగస్య ప్రాకట్యమేవానర్థ
ఇతి భావః.

37

అనూయాం లక్షయతి.—పశ్యతి. గర్వదౌర్జన్యమన్యజన్యం పరోత్కన్హానహి
ష్టుత్వమనూయేత్యర్థః. నిందావజ్ఞాభ్రకుట్యాదయోఽనుభావాః.

ఉదాహరణి—అహీతి. అభిజాతిః కులం, గుణాః దాక్షిణ్యాదయః, యత్ర
చతుర్విధాభరణరూపిత్యేఽపి తత్సాహిత్యేనేవాభాసనం తద్రూపం. ‘అవేధ్యారోప్య
విత్తేప్య బంధనీయైరభూషితం, యద్భూషితమివాభాతి తద్రూపమితి కథ్యతే’ ఇతి
లక్షణాత్. ఆధికా కిం? న భవత్యర్థః. తథాఽపి బహుమానే భాగధేయమేవ
నిమిత్తమిత్యాహ.—యదీతి.

మదం లక్షయతి—మదికలి. మోహో వైచిత్ర్యం, హర్షః ప్రసాదః, మదిరాది

యథా:—

† భణి ఇతి అనుంగతిత్వం హసన్ ఇమందం అ రాతిభరితిచ్చి,
పిరిచింతామణి రాసి పరవసా ఉవహ సామంగి. 3౫

అథ శ్రమ:—

* శ్రమ: భేదోద్వరత్యాదే చ్ఛాతస్సేద్వదాతిభూమికృతే.

యథా:—

‡ ఆతిచ్చి ఏ వ్య పివ కీస కరేంతి గతిగతిసం,
తిమసి సేదజలేహిం సుందరి! భుళిలంగరాతిసి. 3౬

అథాలస్యమ్—

* మందోద్యమత్వమాలస్యం కర్తవ్యేషు ప్రకీర్త్యతే.

యథా:—

ఆస్తాం మృగాయ్యో గృహకృత్యవార్తా
స్వాంగోపచారేషుపి యత్నమాంద్యం,

† భణి చా సంగత్యాం హసత్వమందం చ రాగధరిత్యా
ప్రియచింతామణిరయా పరవసా పశ్యత క్యామాంగి. 3౫

‡ ఆతిచ్చి తేషు ప్రియ కస్తాత్కుర్వతి గతాగతాయసం,
తామసి సేదజలేహిం సుందరి! టితిలంగరాతిసి 3౬

జన్యో హన్త మోహసంకరో మద ఇత్యర్థ: ఆత్ర వాగంగ స్థాతిత్యహనితరుదితాదయో
యథాయోగ మత్తమాదిచ్చినుభావా: [‘సమైహానందసంభేదో మదో మద్యోపయో
గజ: అనునా చోత్తమశ్చేతే మధ్యో హసతి గాయతి అథమప్రకృతిశ్చాసి పరువం
వక్తి రోదితీతి సాహిత్యదర్పణే].

ఉదాహరణి—భణి ఈతి. 3౫

శ్రమం లక్షయతి—శ్రమ ఇతి, అధ్వసురతాదిజన్య: భేద: శ్రమ ఇత్యర్థ:.
సేద ఉపమర్దనాదేరుపలక్షక:.

ఉదాహరణి—ఆతిచ్చి ఇతి. 3౬

ఆలస్యం లక్షయతి.—మందేతి. గర్వశ్రమాగినా ప్రయత్నమాంద్యమాలస్య
మిత్యర్థ: ఆత్ర జృంభోపకేశనాదయోఽనుభావా:.

ఉదాహరణి.—ఆస్తాదితి. గృహకృత్యవార్తాభూపవాసనావితానసంవిధా
నాది ప్రసంగ: స్వాంగోపచారేషు మృగమదానులేపమాల్యాధారణమకరకారచనా

కర్తవ్య మగ్రే దయితస్య యత్ప్యా-
న్నానం బలాత్కారయతి స్తరస్తత్.

32

అథ దైన్యం.—

* సత్త్వత్వాగదనౌద్ధత్యం దైన్యం కార్పణ్యసంభవమ్.

యథా—

† అణేదుం ణరణాహం గదో ఘ్న సహీ జణో విళంబేఇ,
మమహా ! ణమామి చందం సిక్ఖ అ చిరేహీ ఈసిత్తి.

30

అథ చింతా.—

* ఇష్టానభిగమాన్ధ్యానం చింతాశూన్యత్వతాపకృత్.

యథా:—

† అణేతుం నరణాథం గతః ఖలు సభీజనో విలంబతే,
మస్తథ ! నమామి చంద్రం శిక్షయ చిరయ తావదితి.

30

దిఘయత్నమాంద్యం ప్రయత్నశైథిల్యం, ఉపచారకరణం పునరతిమారమితి భావః.
అగ్రే ప్రియాగమనసమయే త్తే ర్తవ్యం ప్రత్యుద్గమనరథ సాక్షేషప్రియభాషణాదికం,
తత్ స్తరో బలాత్ బల్యమాత్రిత్య కారయతి. ల్యిద్దో పే పంచమి. అత్ర 'మందయ'
త్వేతిపాతే విధేయస్య మాంద్యస్య సమాసే గుణభూతత్వాదవిచ్ఛిన్నవిధేయశంకానామ
దోషస్సౌత్. నన్వేకం సుధితస్సరోఽపరం ప్రచ్యవత ఇతిన్యాయేనావిచ్ఛిన్నవిధే
యాంశం పరిహరతోఽనుశాసనవిరోధ స్సౌత్. 'పూరణగు'ణేత్వానా గుణేన షష్ఠీ
సమాసప్రతిషేధాదితి చే నైవం మంఘా; సంజ్ఞాప్రమాణత్వాత్తద్యత్నగౌరవం ప్రస
జ్యేత. చందనగంధ ఇత్యాదిహూత్ర భావ్యకారాదిమహాపురుష ప్రయోగదర్శనాత్తత్త్వ
గుణేషు ప్రతిషేధాభావాత్ 'పూరణగు'ణేతి ప్రతిషేధస్య పటస్య శుక్లఇత్యాద్యిత
త్త్వగుణవిషయత్వాదితి. ప్రపంచితం చైతదస్మదుపాధ్యామైష్టంఽటాపథే 'న చ నన్వీ
కృతమగ్ధగౌరవ' మిత్యేతద్వాఖ్యానావసరే.

33

దైన్యం లక్షయతి.—సత్త్వేతి. సత్త్వత్వాగో దౌర్గత్యాదీరుపలక్షకః తేన స
త్త్వత్వాగదౌర్గత్యాదీజన్యం మనసోఽనౌద్ధత్యం దైన్యమిత్యర్థః. కార్పణ్యవచనం
దేహ వచనమాలిన్యా ద్యనుభావానాముపలక్షణం.

ఉదాహరతి.—అణేదుమితి.

30

+ స్వస్థిహిలం వి గురులణం ణ ల పేక్ష ఇ పుచ్చితి వి ణాలవ ఇ,
ఏసా వి మగ్గ ఇ ఇం హిలలస్స పిఱణుబంధన. 3౯

అథ మోహః.—

* మోహ స్తు మూర్ఛనం భీతిదుఃఖావేశానుచింతనైః,
యథా.—

కథమపి గమయిత్వా వాసరం దీర్ఘ దీర్ఘం
విరచితనవవేషా ప్రేషయిత్వాఽథ దూతీః,
చిరయతి హృదయేశే ప్రాంశుభిశ్చంద్రపాదై-
రభిహతసకలాంగీ మూర్ఛితా కోమలాంగీ. ౪౦

† సన్నిహిత మపి గురుజనం న చ ప్రేక్షతే పృష్టాఽపి నాలపతి,
ఏషఽపి మార్గతి గతిం హదయస్య ప్రియాశబంధస్య. 3౯

చింతాం లక్షయతి—ఇట్లేతి. అపేక్షితానవాప్తిమూలం ధ్యానం చింతేత్వర్థః.
శూన్యతాః శూన్యతాపాదయోఽనుభావాః.

ఉదాహరణి.—సజ్జితమితి. అత్ర ప్రథమాధ్యక్ష శూన్యత్వం ద్వితీయాధ్యక్ష
ప్రియాశవాప్తిమూలం ధ్యానం చోచ్యతే. 3౯

మోహం లక్షయతి.—మోహ ఇతి. భీత్యాదిభిరైవచిత్ర్యం మోహ ఇత్యర్థః
తత్రాక్షాంభోమోత్పాతః పూర్ణనాదర్శనాదయోఽనుభావాః. 1

ఉదాహరణి.—కథమితి. దీర్ఘదీర్ఘం ప్రియాగమనార్థం కదా వా గథ
స్థిమానస్తమియాదితి ప్రతీక్షణేనాదిదీర్ఘమిత్యర్థః. 'ప్రకాశే గుణవచనస్యేతి
ద్విర్భావః, వాసరం కథమపి, తుణగణనయా కథంచిత్ర ప్రయత్నగౌరవవేషేత్వర్థః.
'జ్ఞాతపేతువినతాయామప్యాదికథమన్యాయం, కథమాది తథాప్యంతం యత్నగౌరవబా
ధయో'రిత్యభిధానాత్. గమయిత్వా యాపయిత్వా, విరచితనవవేషా విహితప్రియా
గమనసమయోచితశృంగారా సతీ, అథశబ్దో విశంభాభావనూచనార్థః. దూతీః పుం
ఖానుపుంఖతయా ప్రేషయిత్వా, హదయేశే ప్రాణనాథే, చిరయతి విలంబయానే సతి
కోమలాంగీ అత ఏవ ప్రాంశుభిరాయలైశ్చంద్రపాదైరిందుకిరజైః : కాకత్వై రభి
హతసకలాంగీ మూర్ఛితా అనాథాః పాదైరభిహన్యమానా మూర్ఛితీతి ధ్వన్యతే. ౪౦

1. 'మోహో విచిత్రతాభీతిదుఃఖావేశానుచింతనైః,

పూర్ణనాగాత్రపతనభ్యోనాదర్శనాదీకృ' దితి సాహిత్యసర్వజే.

అథ స్మృతిః.—

* పూర్వానుభూతవిషయం జ్ఞానం స్మృతిరుదాహృతా.

యథా—

ప్రతాపరుద్రస్య భుజే వసంత్యా
క్షోణ్యా తపః కీదృశమార్జితం స్యాత్,
స్మృష్టం సకృద్ద్యేన మదీయమంగం
ప్రాప్నోతి విష్వక్ సుఖవజ్రలేపమ్.

౪౧

అథ ధృతిః.—

ధృతిఃప్రత్యక్షస్య నై స్మృహ్యం జ్ఞానాభీష్టాగమాదిభిః.

యథా—

వీరరుద్రస్మపతౌ హృదయ! త్వ-
ద్వల్లభే త్రిభువనైకధురీణే,
సాధు సాధు కృతకృత్యమసి త్వం
మన్యసే జగదశేషమసారమ్.

౪౨

స్మృతిం లక్షయతి.—పూర్వేతి. సద్భూతాదృష్టచింతాదైశ్చస్యంస్కాన్ దోష్టభే
నతి పూర్వానుభూతార్థవిషయజ్ఞానం స్మృతిరిత్యర్థః. అత్ర భూషణమనశిరఃకంపాద
యోఽనుభావాః.

స్మరనుఖస్తరణముదాహరతి.—ప్రతాపేతి. నిబిడస్సుధారేపో వజ్రలేపః.
అత్ర కన్యచి న్నదంగస్య కౌదాచిత్కః ప్రియకరస్పర్శ స్సర్వాంగేణ మవిచ్ఛిన్నం చ
సుఖం జనయతి. వీరరుద్రభుజే నిత్యనివాసాయ భూమేః కిము వక్తవ్యమితి భావః.

ధృతిం లక్షయతి.—ధృతిరితి. ఆదిగ్రహణాచ్చక్రైదయో గృహ్యంతే. జ్ఞా
నాదిభిష్టస్మృత్యాత్వం ధృతిరిత్యర్థః. † ఏతైశ్చ సంతోషో ధృతిరిత్యన్వే. అన్యగ్ర
భావాదయోఽనుభావాః.

ఉదాహరతి—వీరేతి. హేహృదయ! త్రయణాం భువనానాం సమాహా
రశ్చైభువనం; పాత్రాదిత్యాన్న ప్రీతిత్వం, ధురం వహతీతి ధురీణః; ‘భిక్షుర్వధురా
దిత్యిశ్రయోగవిభాగా త్థప్రత్యయః. సాధుసాధిత్వాభీక్ష్యే ద్విరభావః. అత్రా
భీష్టాగమాధృతిః.

౪౧—౪౨

† ‘జ్ఞానాభీష్టాగమాదైశ్చ సుసంపూర్ణస్మృత్యా తా ధృతిః,
సాహిత్యవచనోల్లాససహసప్రతిభాదికృత్’.

అథ వ్రీడా.—

* చేతస్సంకోచనం వ్రీడానంగరాగస్తవాదిభిః

యథా.—

తథా సమూహోకనకౌతుకానాం

మనోరథై రంగపురాంగనానాం,

విలోకితే రుద్రస్మపే భవంతి

పర్యస్తపత్మ్యాణి విలోచనాని.

౪౩

అథ చపలతా.—

* చాపలం త్వనవస్థానం రాగ ద్వేషాదిసంభవం.

యథా.—

దృష్ట్వా రుద్రనరేంద్రం తరళతరాక్షీవిలాసమృదుహాసా,

కలయతి మాత్తికహారం స్పృశతి చ కర్ణోత్పలం బాలా. ౪౪

వ్రీడాం లక్షణాని—చేత ఇతి, అనంగనిమిత్తో రాగోఽనంగరాగః, స్తవః స్తోత్రం, ఆదిగ్రహణాదాచారభృంశాదయః, చేతస్సంకోచనం ధార్మ్యాభావః మదనాభిలాషాదిర్నసస్సంకోచో వ్రీజేత్యర్థః. ఆత్రాంతర్ధానవైష్ణవాభోముఖత్వాదయోఽనుభవాః.

ఉదాహరణి—తథేతి. అవ్యాసంగేనానిమిషేణ చ తృష్ణామగుణం దృష్ట్వా జన్తనో జీవితశ్చ నయనానాం చ సాఫల్యం సంపాదయామ ఇత్యాదయోఽభిలాషాః మనోరథాః తైస్తేతుభిః, తథాభూతం గాఢమాలోచనకౌతుకం దద్యనోత్కంఠా యాసాం తాసామాంధ్రపురాంగనానాం, విలోచనాని రుద్రస్మపే విలోకితే సతి పర్యస్తపత్మ్యాణి సనిహేషాణి, భవంతి, దృష్టిమపసారయః తీక్ష్ణర్థః. ఆత్ర కృపావలోనానంతరమేవాసురాగోదయల్లజ్జాభూదితి భావః.

౪౩

చాపలం లక్షణాని—చాపలమితి. రాగద్వేషమాత్సర్యాదిమూలమవస్థానం చాపలమిత్యర్థః. ఆత్రామభావాః భర్తసేవపాదుష్యస్యచ్ఛందాచరణాదయః. ఆత్ర రాగమూలం చాపలముదాహరణి—దృష్ట్వేతి. బాలా రుద్రనరేంద్రం దృష్ట్వా తరళతరాక్షీ, అతిలోలదృష్టిత్యర్థః. విలాసమృదుహాసా విలాసప్రధానమందస్మితా చ, భవంతి కేవలం. అత్రి తరళదర్శనాదిచేష్టాచతుష్టయమధ్యే క్షుణ్ణమప్యేకత్ర మనసోఽనవస్థానాచ్ఛాపలం.

౪౪

అథ హర్షః —

* ప్రసత్తి రుత్సవాదిభ్యో హర్ష స్వేదాస్రకంపకృత్.

యథా—

యత్సూర్వం సరసీషు పద్మముకుళవ్యాజాత్తప స్సంచితం
వక్షోజే! యువయోస్తదద్య ఫలితం జాతౌ కృతార్థౌ యువామ్,
దత్తా కాకతివల్లభేన భవతోరేషా న్యవక్ష్యన్థి
కస్తూరీద్విగుణీభవత్పరిమళా కల్పారమాలా యతః. రగ

అథావేగః—

* ఇషానిషాగమాజ్ఞాత ఆవేగశ్చిత్తసంభ్రమః.

యథా—

నిస్సాణధ్వనిమాకలయ్య సహసా హేలావిహారోద్వేగతం
ద్రష్టుం కాకతివీరరుద్రనృపతిం ప్రత్యగ్రకౌతూహలాః,
అర్ధాలంబితమండనాః ప్రతిపదం వ్యత్యస్తభూషా జవా-
దారోహంతి సువర్ణసౌధవలభీశ్చింతాగాణి పౌరస్త్రియః. రగ

హర్షం లక్షయతి.—ప్రసత్తిరితి ప్రియాగమచపుత్రజననాద్యుత్సవాదిజనితో
మనఃప్రసాదో హర్ష ఇత్యర్థః. స్వేదయోఽనుభవాః.

ఉదాహరణి—యదితి. అత్ర కాచిత్కామినీ కుచా సంబోధ్య తయోః
ప్రియదత్తస్వయంధృతకల్పారమాలాలాభజన్యధన్యశ్చింతనవ్యాజేన స్వకీయం హర్ష
మావిష్కరతి. రగ

ఆవేగం లక్షయతి—ఇష్టేతి. ప్రియాదేవస్వ రాజవిద్వరవాత వర్షాదేరనిష్టస్య
చాగమా జ్ఞాత శ్చిత్తసంభ్రమ ఆవేగ ఇత్యర్థః. అత్ర హర్షశోకత్వరాస్తంభాదయో
ఽనుభవాః.

ఉదాహరణి.—నిస్సాణేతి. అర్ధాలంబితమండనాః ఏకస్మిన్నేవ లోచనేఽంజన
మేకస్మిన్నేవ చరణే లాఙ్ఘనలేపనమిత్యాదిక్రమేణేతి భావః. ప్రతిపదం ప్రతిస్థానం,
వ్యత్యస్తభూషాః వైపరీత్యేనాముక్తాభరణాః; కంతాదౌ కాంచ్యాదికం కటితటాదౌ
హారాదికం చ ధారయంత్య ఇత్యర్థః. రగ

అథ జడతా—

* జాడ్యమప్రతిపత్తిస్యదిష్టానిష్టాగమోద్భవా.

యథా—

సమాయాతే నాథే ప్రమనసి గృహా రుద్రస్యపతౌ
వపుస్సందర్యశ్రీవిజితమదనోదారయశసి,
వధూ రంతస్తోషవ్యతికరవశాన్నోపచరితుం
పురస్తాదాభీనాం స చలతి తథా నో విరమతి.

౪౭

అథ గర్వః—

* అన్యధిక్కరణాదాత్మోత్కర్షో గర్వో బలాదిజః.

యథా—

కోవా శస్త్రగ్రహణసమయో మాదృశామీదృశానాం
కీదృగైవరం ప్రతిధరణిభృత్కేటకీమ్యమీషు,
ఇత్యావేశ ప్రతిభయభుజాటోపదుర్వారగర్వాః

జాడ్యం అత్యుతి—జాడ్యమితి, ఇష్టానిష్టాగమోద్భూతం ఇతి కర్తవ్యతామూ
ఢత్వం జాడ్యమిత్యర్థః, అత్రానిమేషవయననిరీక్షణత్వాన్టీంభావాదయోఽనుభావాః.

ఉదాహరణి—సమాయాత ఇతి, గభీసమత్యనిమిత్తజ్ఞాభరణాచ్ఛాదితాను
భావో హ్యోఽంతస్తోషః తస్యవ్యతికరస్సంబంధః, అత్ర నోపచరితుమిత్యత్ర నభోన
చలతి నో విరమతీత్యుభయత్రాత్యనువంగః, తేనోభయత్ర నద్వయేన లజ్జా సంభావి
తస్య చలననిషేధస్యోత్కంఠాసంభావితస్య విమణనిషేధస్య చ నివృత్తి స్సూచ్యతే,
యథాఽఽహ వామనః—‘సంభావ్యనిషేధనివర్తనే ద్వా ప్రతిషేధా’ ఇతి, అస్మో
త్కంఠాపత్రపాభ్యాం ప్రియోపచారం ప్రతి ప్రవృత్తినివృత్త్యుభయత ఆకర్షణా
న్వాయితాయాస్సర్వవ్యాపారప్రతిబంధినీ నేయముభయతః పాశా రజ్జురభూదితి
భావః.

౪౮

గర్వం అత్యుతి—అన్యేతి, బలైశ్వర్యాభిజనలావణ్యాదిజన్యోఽన్యధిక్కారా
వజ్జానసనిలాసాంగవిక్షణాద్యనుభావ ఆత్మోత్కర్షాభిమానో గర్వ ఇత్యర్థః.

బలమూలం గర్వమదాహరతి.—క ఇతి, మాదృశామతి సూర్యప్రతాపానా
మితి భావః, శస్త్రగ్రహణసమయః కోవా?, అత్యుభావాదాయుధగ్రహణావసరో
నాస్తీతి భావః, యే పునః పురోవర్తంతే ప్రతిభటమానిన స్తేషు భిద్యోతకశ్చేషు వైర

సంక్రీడంతే రణభువి భటాః కాకతీంద్రస్య జేతుః. ౪౮
అథ విషాదః—

అథవిషాదశ్చేతసో భంగ ఉపాయాభావచింతనైః.
యథా—

† పేసేమి మణే త్తిముహః తం మం మోక్షాణ వల్ల హే లగ్నం
మం ఉజ్జ్వల ణో గచ్ఛతి మలణో సహి ! కింఁణ కాదవ్వం.
అథాత్సుక్యం—

*కాలాక్షమత్వమాత్సుక్యం మనస్తాపత్వరాదికృత్.
యథా—

‡ అంశపురభామిణిజణోలంగా ఇ పసాహి ఊఁణ తురమాణో,
రుద్ధణ రేందాగమణే విళంబలం సహ ఇ కిచ్ఛేణ. ౫౦

† ప్రేషమామి మన ఇతి యథా త స్తాం ముక్త్యా వల్లభే లగ్నం,
మా నుజ్జ్వత్వా నో గచ్ఛతి మదహః శభి! కిన్ను క ర్తవ్యం. ౪౯

‡ ఆంశపురభామిణిజణోలంగాని ప్రసాధ్య త్వరమాణః,
రుద్ధనకేంద్రా మనే విలంబితం సహ తే క్షేణ. ౫౦

విర్జనమపి అజ్ఞానమామేకత్వాహ—తీర్థగతి, ఆవేశః ఆగ్రహః, సంక్రీడంతే నెవ
ప్రయానముభవంతీతి భావః. 'క్రీడోనుసంపరిభ్య' శ్చేతి తత్త్వ. ౪౮

విషాదం లక్షయతి—విషాద ఇతి, ప్రార్థనకార్యభంగాదురారోపవిభక్తిని విష
దాదిభవ స్మృత్త్యంతయో విషాద ఇత్యర్థః. ఆయం చోపాయాన్వేషణజైమనస్య
ముఖోపాద్యమభావతారతమ్యదుత్తమాద్యాశ్రయత్యేన త్రివిధ ఇత్యాచుః.

తత్రోత్తమాశ్రయం విషాదముదాహరతి—పేసేమితి, మన ఇతి సపుంసక త్యే
నేదమన్యత్ర రిరంసారహితమితి మత్వేతి భావః. ఆతవనోక్తం పూర్వైః—'సపుం
సక మితి జ్ఞాత్వా తాం ప్రతి ప్రేషితం మనః, తత్తు తత్తైవ రమతే చాతాః పాణిని
నావయ' మితి. ఆత్ర కింక ర్తవ్యమిత్యసాయగ జేషణగోచరవా గారంభనూచితయా
చింతయా విభావో వ్యజ్యతే. ౪౯

బౌత్సుక్యం లక్షయతి—కాలేతి, ఇష్టవిరహారమ్యవస్థుదివృత్తాదిజన్యం మనస్తా
పత్వరానిశ్వాసానిద్రాద్యమగౌఢం కాలాక్షమత్వమాత్సుక్య మిత్యర్థః.

ఉదాహరతి—ఆంధేతి, భామయత్వవ్యక్తం కుప్యంతీతి భామిని, 'భామ క్రోధే'
ఇత్యస్తాద్ధాతో శ్చారాదికాదావశ్యకో జినిః, యద్వా—'ప్రీతాం అలితకోపా భా

అథ నిద్రా—

* నిద్రాచిత్తనిమిలనమ్

యథా—

† సివిణే దిట్టం దణ్ణలం వహుత ఆంభిగిదుం కిద్దోఽఘోత,
ఉవహ దరమిలిలచ్చి గలణమ్మ క రే పసారేణ.

౫౧౦

అథాపస్తారః—

* ఆవేశో మోహదుఃఖాద్యైరపస్తారోఽంగతాపకృత్.

యథా—

దృష్ట్వా స్వప్నే కుపితవదనం కాకతీయక్షితీంద్రం
హాహ రక్షేత్యసకలగిర స్సంభ్రమోత్థానభాజః.
ధావంత్యంతర్వణభువి లురంత్యాహ్వాయంత్యాశ్చ బంధూ-
నారాద్భూతానపి రిపుగణా వ్యస్తనామగ్రహేణ.

౫౧౧

† స్వప్నే దృష్టం జయితం వసూరాలింగితం కృతోఽద్యోగా,
పశ్యత దరమిలితాక్షీ గగనే కరా ప్రసారయతి.

౫౧౦

ఇతి భోజరాజః. తదవస్థి భామినీ. ఆత్ర కృచ్ఛ్రశబ్దమచిత్రైశ్చింతానవస్థానగాత్ర
గౌరవశయాభిలాషాద్యనుభావైః ప్రియదిదృశావిషయనాతునకం వ్యజ్యతే. ౫౧౦

నిద్రాం లక్షయతి—నిద్రేతి. చిత్తస్య నిమిలనం బాహ్యేంద్రియసంబంధ
విరహః; చింతావైశ్చింత్యవ్యాయామాదిజన్యం జృంభాంగభంగనేత్రనిమిలనాద్యను
భావం చిత్తనిమిలనం నిద్రేత్యర్థః.

ఉదాహరతి—సివిణఇతి. ఆత్రాభిః ప్రియాలింగనోద్యోగాదనవరతచింతా ప్రతి
తేస్తన్నులేయం నిద్రేతి భావః. ఆత ఏవాహుః ప్రశస్తపథవాదాః—‘య మధ్యమాద్యత
చ్ఛింతయత్ స్వపితి నైవ చింతాసంతతిః ప్రత్యక్షకారా సంజాయతే’ఇతి. ౫౧౧

అపస్తారం లక్షయతి — ఆవేశ ఇతి. అశుచిత్వధాతువైషమ్యభూతావేశాది
జన్యో భూపాతభృమణభజాస్ఫుటవిటోక్తిలాలాశేనాద్యనుభావ ఆవేశోఽపస్తార
ఇత్యర్థః.

ఉదాహరతి — దృష్టేతి. కుపితవదనం, శ్రుకుట్యాదినా భయంకరముఖ
మిత్యర్థః. అంతర్వణభువి వనమధ్యఇత్యర్థః. ‘ప్రని రంతరి’ త్యాదినా ఇత్వం. ఆరా
ద్భూతాక్ సమీపస్థానపి, ఆత్ర శత్రుణాం భయకార్యమోహమాలోఽపస్తారో
దైన్యధావన ప్రభృతిభి రనుభావైర్వ్యజ్యతే.

౫౧౨

అథసు ప్తిః—

* సుప్తిర్నిద్రాసముద్రేకః.

యథా—

విశ్వైకరక్షాజుషి కాకతీంద్రే నిశ్చింతతాం ప్రాప్తవతో మురాళేః

తత్ప్రిచంచద్రాతపవత్తితోఽపి దుగ్ధాంబుధిరైవ భినత్తి నిద్రామ్.

అథవిబోధః.

విశ్వైకరక్షాజుషి కాకతీంద్రే నిశ్చింతతాం ప్రాప్తవతో మురాళేః

* విబోధశ్చేతనావాప్తిర్జ్వలంభాః పరిమార్గకృత్.

యథా—

ప్రతాపరుద్రే నృపమాళిరత్నే విశ్వంభరాం రక్షతి శిషీతారా,

విజృంభమాణాః పరితః ప్రజానాంభాగ్యశ్రియస్త్రక్షణమున్మిషంతి.

అథామర్షః.

అమర్షస్సాపరాధేషు చేతఃప్రజ్వలనం మతం.

యథా—

సుప్తిం లక్షయతి—సుప్తిరితి. నిశ్వాసోచ్ఛ్వాసవిశృంభత్వ సేత్రనిమిల నాద్యనుభావో నిద్రాసముద్రేకస్సుప్తిరిత్యర్థః.

ఉదాహరణి—విశ్వేతి. కాకతీంద్రే విశ్వైకరక్షాజుషి త్రిభువనకర్తాణాం పరాయణే సతి, జుషేః క్విప్. నిశ్చింతతాం ప్రాప్తవతః, అవశ్యభారత్వాదితి భావః. ఆత ఏవ మురాళేః పయోధివృద్ధావపి నిద్రాభంగాభావాత్సుప్తిరిత్యాహ—తదితి. ౫౩

విబోధం లక్షయతి—విబోధ ఇతి. శబ్దస్పర్శాచారపరిణామాదిజన్యా భుజోక్షేపాంగులిసోఘటజృంభణాః విమర్షనాద్యనుభావాచేతనావాప్తిరివిద్రవ్యం విబోధ ఇత్యర్థః.

ఉదాహరణి—ప్రతాపేతి. విజృంభమాణాః వివర్ధమానాః జృంభాం కుర్వాణాశ్చ, ఉన్మిషంత్యుద్భవంతి సేత్రాణ్యున్మిషయంతి చ. ఆత్రేత్యమర్షద్వయస్యాభేదాద్యవసాయాదాశోపితచేతనభర్తాణాం భాగ్యసంపదామున్మిద్రత్వప్రతీతేర్విబోధ ఇతి భావః. ౫౪

అమర్షం లక్షయతి—అమర్ష ఇతి. అధిక్షేపావయానాదినా సాపరాధేషు మనః ప్రజ్వలన మభినివిష్టత్వం; ప్రతిచిక్లేషేతి యావత్. ఏవం విధేఽమర్షే స్వేదకరఃకంప చింతోపాయాశ్చేషణోత్సాహతర్జనాదయోఽనుభావా ద్రుష్టవాన్యః.

అరే భూపాశ్చాపాన్నమయత శిరాంస్యన్నమయత
 ప్రవృత్తాస్వస్తీశామహమహమికా వీరవరణే,
 త్వరంతే నః ఖడ్గాః ప్రతిదళనకేశ్యామితి భటాః
 రణాగ్రే గర్జంతి ప్రకటితరుజో రుద్రనృపతేః.

౫౫

అభావహితా.—

* హర్షాద్యాకారనంగు ప్తిరవహితేతి కథ్యతే.

యథా—

† గోట్టీవ మహిళాణాం సోడోణా పరివరుద్దచరిత్రాః,
 అతిహాస ఓజాఅముహీ ముద్ధా చలణేణ మహిపట్టం.

౫౬

అథోగ్రతా—

* దృష్టేఽపరాధే చండత్వముగ్రతా తర్జనాదికృత్.

† గోష్ఠ్యాం మహిళాసాం శ్రుత్వా ప్రతాపరుద్ర చరితాని,
 అతిఖత్వనినతముఖీ ముద్ధా చలణేన మహిపట్టం.

౫౭

ఉదాహరణి—ఆశేషితి. స్వప్రీతిశామపురసాం, అన్యోన్యం శ్రేష్ఠాఽహమిత్యభి
 మానోఽహమహమికా ‘అహమహమికాతు సా స్యాత్పరస్పరం యో భవత్యహం
 కారః, ఇత్యనురః. అహమితి విభక్తిప్రతిహాపకమవ్యయం నిపాతితం. తస్యవీష్నాయాం
 ద్వీరుక్తిః, సంజ్ఞాయాం కన్ ప్రత్యయః, ప్రతిదళనకేశ్యాం ఖండలక్రీడాయాం. ౫౮

అపరితాం అక్షయతి—హర్షేతి. భయప్రదాకాటిల్యాదిభిర్నర్మైకాకార్యా
 కారగోపనమహితేశ్వర్యః. అత్ర శూన్యస్థితాన్యథాకథనమిథ్యాధైర్యకథాభంగా
 దయోఽనుభావా ఊహ్యః.

ఉదాహరణి.—గోట్టీవ ఇతి. ఆత్ర కాచన నుండరీ ప్రసంగాదాత్మాహరాగ
 ప్రధానాని ప్రియచరితాని శ్రుత్వా ప్రహృత్యంతి లజ్జయా ముఖవికాసాదిసం
 గోపనార్థమధోమఖీ మహీమాలిఖితీత్యహితేతి భావః. మహిపట్ట మితి. ‘పృష్టేఽ
 నుత్తరపదే’ ఇతి నియమే నేత్వాభావాత్. ‘ఋతోఽత్’ ఇత్యత్వం. ‘దిహా మిథస్స’
 ఇతి మహీకారస్య వ్రాస్యః.

౫౯

ఉగ్రతాం అక్షయతి—దృష్ట ఇతి. అపరాధే పుత్రిమిత్రకళత్రాది దోహమా
 నే దృష్టే సతి తర్జనోద్వేజనతాడనబంధనాద్యనుభావా చండత్వం క్రూర్యముగ్రతే
 త్యర్థః. కస్యాశ్చిద్విరహిణ్యా సస్సభీ ప్రియంప్రతి దూతికాం ప్రేషయతి ప్రియమితి,

యథా—

ప్రియ మానీయ మానిన్యా విరహో ర్దిష్ఠి వార్యతాం,
యదేతస్యాః కటాక్షోల్కా వాతై రిందుర్త్వ సీక్వతః. ౫౭

అథ మతిః—

* తత్త్వమార్గానుసంధానా దర్థనిర్ధారణం మతిః.

యథా—

† కోసంసట మహిఅలే చందో ఎవ్వ వీరరుద్దణరణాహో,
జన్మ కరప్పస్సాదో అంగా ఇ మిలంకరణ్ణంతి. ౫౮

అథ వ్యాధిః.

మనస్తాపాద్యభిధ వాఙ్మర్యాది వ్యాధి రిష్యతే.

యథా.—

ప్రతాపరుద్రస్య దిశాం జగీషోః ప్రత్యర్థినారీజనదేహజన్తా,
స్థరజ్వరోష్టాహిమవత్ప్రచేశాన్ స్తర్తవ్యనీహరకథాన్ కరోతి.

† కస్సంశయో మహితశః చంద్ర ఏవ వీరరుద్రసరనాథః,
యస్య కరస్పర్శాదంగాని మృగాంకరత్నంతి. ౫౯

అత్ర సంతాపజననేన సాపరాధస్యోహః కటాక్షజ్వాలాభిర్త్వ సీకరణో
ద్యోగాదుగ్రతేతి భావః. ౬౦

మతిం లక్షయతి — తత్త్వేతి నానావిధశాస్త్రబింతోహఃపోహాదిభ్యోఽర్థ
నిశ్చయో మతిరిత్యర్థః. అత్ర శిష్యోపదేశసంశయచ్ఛేదవిదగ్ధవ్యవహారమనన్వంతోహ
దయోఽనుభావా ద్రప్తవాః.

ఉదాహరణి—కోసంసటమతి. అత్ర ప్రియకరసంస్పృశ్యేదంగానామిందుకీరణ
సంస్పృశ్య చంద్రకాంతానామిష ద్రవీభావాదయం చంద్ర ఏవేత్యధ్యవసాయస్తతిః.

వ్యాధిం లక్షయతి—మనశ్చితి. మనస్తాపదోషవైషమ్యాద్యభిధవజన్తా శీతోష్ణ
జ్వరాది శ్శితాశుతాద్యనుభావో వ్యాధిరిత్యర్థః.

విరహజన్యం తాపజ్వరముదాహరణి—ప్రతాపేతి. దిశామితి. శేషే వస్త్రీ;
‘సలూకే’త్యాదినా కారకవస్త్ర్యః ప్రతిషేధాత్. అత్ర ఉష్ణాశుతయాహిమవత్ప్రచేశ
నాసినోఽపి శత్రుప్రీజనస్య హిమోపేక్షేతి మహియానయం తాపజ్వర ఇతి భావః.

అథోన్మాదః—

*ఉన్మాద స్తుల్యవర్తిత్వం చేతనాచేతనేష్యపి.

యథా.—

ప్రతాపరుద్రస్య జయప్రయాణ-

భేరీధ్వనౌ మూర్ఛతి దిఙ్మఖేషు,

త్రాసాకులా భ్రాంతి ముపేత్య వృక్షౌ-

స్పృచ్ఛంతి మార్గం రిపుభూమిపాలాః.

౬౦

అథ మరణం—

*మరణం మరణార్థస్తు ప్రయతః పరికీర్తితః.

యథా—

† పిలవిరహం అసహంతీ వహులః నిలజీవిలం అవేక్షంతీ,

సేవ్యఞ్జ జోహం దక్షిణపవనస్య తణుం సమప్నేఞ్జ.

౬౧

సాక్షౌ న్మరణస్యామంగళ త్వాన్నోదాహరణత్వముచితం.

అథ త్రాసః—

*ఆకస్మికభయాచ్చిత్తక్షోభస్త్రాసః ప్రకీర్త్యతే.

† ప్రియవిరహ మసహంతీ వహుర్నిజశీవితముపేక్షంతి.

సేవతే జ్యోత్సాన్నిం దక్షిణపవనస్య తణుం సమర్పయతి.

౬౧

ఉన్మాదం అత్యయతి—ఉన్మాద ఇతి, భయస్సపాతేష్టవియోధననాకాదిభి
శ్చిత్తవిభ్రాంతిరున్మాద ఇత్యర్థః, అత్రావిమిత్తస్తిత్రాసంబంధప్రలాపవిస్తృతుకథావనోప
వేశ నోత్థానకోదనాదయోఽనుభావా భవంతి.

భయమూలమున్మాదముదాహరణి—ప్రతాపితి, స్పృష్టమేతత్.

౬౦

మరణం అత్యయతి—మరణమితి, వ్యాధ్యభిఘాతాభ్యాం దేహస్సనసోఽపాయో
హిక్మాత్వాసాద్యనుభావో మరణమిత్యర్థః, ధనకహేమచంద్రాద్యనుసారేణ సాక్షౌ
త్తరుదాహరణస్యామంగళ త్వాత్తరుద్యోగోఽత్ర వివక్షిత ఇత్యాహ—మరణార్థఇతి,
కారదాతనయస్తు—‘మరణేఽభినయో నాస్తీత్యేతత్కాశ్య న పత్యతే’ ఇత్యాహ.

ఉదాహరణి—పివతి, భస్మీకరణబుద్ధ్యేతి భావః.

౬౧

త్రాసం అత్యయతి—ఆకస్మికేతి, ఆకస్మాదేవాకస్మికం వినయాదిత్వాత్వాన్విగ్ధే
రక్ ప్రత్యయః, తకారంతత్వాత్ ‘ఇనునుక్తంతాత్మః’ ఇతి కాదేశః, అవ్య

యథా—

† ప్రణయకువితా చిరేణ వి వహుల సోఽహేణ ఘణఘణత్థణిలం,
దగ్ధలం సరహసవళిల ఆళింగగ్గ వేవమాణంగీ. ౬౦

అథ వితర్కః—

* సందేహాత్కల్పనానంత్యం వితర్కః పరికీర్తితః,

యథా,—

గుణైస్తత్రాసక్తం మమ హృదయమన్యన్న గణితం
సఖభిర్నాలోచి క్షీతిపతిరసా దుర్లభ ఇతి,
ఉపాయః కో వాస్యాత్తదభిగమనే? ముహ్యతి మనః
కియా? నోక్తయం? కీదృ? క్కీయదవధి? రంతర్వ్యతికరః ౬౩

తత్ర సాత్వికానాం వ్యభిచారిణాం చానేకరససాధారణత్వా
న్నవిశేషమపేక్ష్యదాహరణం కృతం. తథాహి—శృంగారే సర్వేషా

† ప్రణయకుపితా చిరేణాపి వధూః శ్రుత్వా ఘనఘనస్తనితం,
దయతం సరభసవలితా ఆలింగతి వేవమాణంగీ. ౬౦

యత్వా ట్టిలోపః. తస్మాద్భూత్, భయహేతోరి త్యన్ధః. విద్యుద్గర్జితభూకంపాది
జన్యఃకంపగాత్రసంకోచకోమాంచమోహద్యనుభావ శ్చేతశ్చమత్కారస్తానభ్యర్థః.

గర్జితమాలం త్రాసుమాహరితి—పద ఏతి. ౬౦

వితర్కం అక్షయతి—సందేహాదితి. ఉపలక్షణం చైతత్. తేన సందేహవిను
ర్వాదిజన్యోఽనేకా సాంభావనాత్తా ధ్రువే శిరఃకంపాద్యనుభావో వితర్క ఇత్యర్థః.

ఉదాహరతి—గుణైరితి, గుణైః మహాకులీనతాదిభిః, తత్ర క్షీతిపతా, అన్య
ద్దైర్లభ్యాదికం న గణితం, మదీయహృదయస్య కామాంధత్వాదితి భావః. సఖభి రితి.
విశేషవతిభిరపితి భావః. నను కిం గతోదకనేతుబంధేన? ఇతః పరం వా ప్రియస్తా
ప్తావుపాయం చింతయాను ఇత్యుక్తే సోఽపి న ప్రతీయత ఇత్యాహ. —ఉపాయఇతి.
తత్ర హేతుమాహ—ముహ్యతి మనఇతి మోహపగమానంతరముపాయశ్చింత్య
తామిత్యాశంక్య ఇయత్తదేదృక్తయేదంతయా వా దురవగమత్వేన దుశ్చికిత్సస్య
మోహమహావ్యాధేరానంతర్యమపి దుర్లభమేవేత్యాశయేనాహ—కియానితి. గచ్ఛతా
కాలేన స్వయ మేవ మోహశాంతేః కిం తయా చింతయేత్యాశంక్య కాలావధిరపి
దురవబోధ ఏవేత్యాహ—కియదవధిః. వ్యతికరో వ్యసనం విపత్తి ర్హా ఇతి.
యావత్, ఏవ మత్ర సందేహేన కల్పనానంత్యా ద్వితర్క ఇతి భావః ౬౩

మనుప్రవేశస్సంభవతి; హాస్యే గ్లానిశ్రమచపలత్వహర్షావహితానాం సంభవః; కరుణే మదభృతిప్రీడాహర్షగర్వాత్సుకోగ్రతాభిర్వినాఽన్యే సంభవంతి? రాద్రే గ్లానిశంకాలస్యదైన్యచింతాప్రీడావేగజడతావిషాద సుప్తినిద్రాపన్నారావహితావ్యాధ్యున్నాదశమత్రాసాః స సంభవంతి; వీరే రాద్రాన్నిర్వేదోఽధికః; భయానకే అసూయామదభృతిప్రీడాహర్షగర్వనిద్రాసుప్తిమర్షావహితోగ్రతామతిభిర్వినాఽన్యే సంభవంతి; బీభత్సేఽద్భుతే చ, చింతాత్రాసాదయో యథాసంభవమూహ్యః శాంతే నిర్వేదభృతీ సంభవతః.

అథ శృంగారచేష్టా నిరూప్యంతే—

భావో హావశ్చ సేలా చ మాధుర్యం చైర్వమిత్యపి,

లీలా విలాసో విచ్ఛిత్తిర్విభ్రమః కిలికించితం.

౬౮

మోహాయితం కుట్టమితం బీబ్బోకో లలితం తథా,

కుతూహలం చ చకితం విహృతం హాస ఇత్యపి.

౬౯

ఏవం శృంగారచేష్టాస్సురప్టాదశవిధా మతాః.

తత్రాసాం స్వరూపముదాహరణం చ,

అథ భావః—

* రసాభిజ్ఞానయోగ్యత్వం భావ ఇత్యభిధీయతే.

నను విభావాదివత్సాత్త్వికఽంచారిణామపి తద్రసప్రస్తావ ఏన కి మితి నోదాహరణం కృతమత ఆహ—తత్రేతి. వ్యభిచారిణామసే రససాధారణత్వముప పాదయతి—తథాహిత్యాదినా.

భావాదయశ్చిత్తరంభాః లీలాదయో గాత్రరంభాః ఉభయేఽప్యనుభావాః. తదుక్తం—‘అనుభావశ్చతుర్థా స్యాన్ననోవాక్కాయబుద్ధిభిరీతి. ౬౮-౬౯

ఏతేషాం యోషిదాలంబనచేష్టామపాణాం యావజన్యానాముద్దీపనవిభావత్వ మపి ప్రాచామచార్యాణాం సమ్మతం. అతస్సంకీర్ణస్వరూపాణామేతేషాం ప్రకరణ నియమాభావేనాయమేవ స్వరూపవిరూపణావసర ఇత్యభిప్రాయేణాహ—అథేతి. పరిగణ నాదేవాప్టాదశవిధత్వే జాతేఽపి కంఠోక్తిర్నతాంతరేష్యేతేషా ముచ్చావచత్వమస్తీతి నూచయితుం. తత్ప్రేపంచ స్తు భోజనాజీయాదిగ్రంథేషు ద్రవ్యవ్యుత్పత్తి.

తత్ర భావం లక్షయతి—రసేతి. బాల్యయావనసంధాపుత్పన్నశృంగార విషయః

యథా.—

† రుద్దణరేందస్స సుణే గాలగ్గ బాలత్తణ్ణి విస్సద్ధం,
లజ్జగ్గ దరపులగ్గట జువగ్గజణో జోవ్వణే కాడం.

౬౬

అథ హావః.—

ఈషద్దృష్టవికారస్సాద్భావో హావః ప్రకీర్త్యతే.

యథా.—

అత్తైవేషత్పులకిత ఇతి.....౬౭

అథ హేలా.—

* సువ్యక్తవిక్రియో భావో హేలేతి ప్రతిపాద్యతే.

యథా.—

‡ మాహోదు కస్సవిప్పుడ ఇయముద్ధే! కుణసి వల్లహంహిలవ,
ఘోసిజ్జగ్గతుహ భాట సవ్వంగీణేహి పుళవహిం.

౬౮

అథ మాధుర్యం—

* అహేషణేపి రమ్యత్వం మాధుర్యమితి కథ్యతే.

† రుద్దనకంద్రస్య సుణాకా గాయతి బాలత్వే విస్సభం,
లజ్జతే దరపులకితో యువతిజణో యావనే గాతుం,

౬౯

‡ మా భవతు కస్యాపి సుఖమితి ముద్ధే! కరోషి వల్లభం హృదయే,
ఘోవ్యతే తవ భావః సర్వాంగీణైః పులకైః.

౭౦

ప్రథమోఽంతఃకరణవికారో భావ ఇత్యర్థః, తదుక్తం—‘చిత్తస్య వికృతి స్ఫుర్త్యం
వికృతే కాంతే సతి, తతోఽల్పా వికృతిర్భావో బీజన్యాదివికారవ’ ఇతి.

ఉదాహరణి—రుద్ధేతి, అత్ర యద్యపి ఈషద్ధక్తే దరశబ్దోఽవ్యయమితి త్రివి
క్రమాః, తథాపీషత్తమత్వమత్ర వివక్షితం. తేన దరపులకితో దుర్లక్షపులక ఇత్యర్థః.

హావం లక్షయతి—ఈషదితి, దరశబ్దస్య ముఖ్యార్థవివక్షాయామిద మేవాత్మో

దారణమిత్యాహ—అత్తైవేషదితి.

౭౧

హేలాం లక్షయతి—సువ్యక్తేతి.

ఉదాహరణి—మేతి.

౭౨

మాధుర్యం లక్షయతి—అభూషణ ఇతి, అత ఏవోక్తం దశదూపకే—‘సర్వా
స్వప్యవస్థాస్వసృజ్యతే మాధుర్య’ మితి.

యథా—

జితత్రైలోక్యలావణ్యా ప్రకృత్యా హరిణేక్షణా,
కింతు భూషయితుం ధత్తే భూషణానీతి మే మతిః.

౬౯

అథ ధైర్యం.—

* శీలాద్యలంఘనం నామ వైర్యమిత్యభిధీయతే.

యథా.—

† కులవహులీణం ణ జుజ్జ్వ మజాతలంఘణం ఖు వినమేవి,
రుద్ధణరిందగుణా ఉణ హిలలహారాః కిం ణ కాదవ్వం?

అథ లీలా

* ప్రియానుకరణం లీలా వాగ్భిర్గత్యాఽథ చేష్టితైః.

యథా.—

‡ పేచ్చహ సహిం ఏసా లచ్చీ రణ్ణో పతవరుదస్స,
చరిత్ర ఇ అణుకుణంతీ రణ్ణీను పథవ్వట జాత.

౭౦

† కులవహునాం న యుజ్యతే మర్యాదాంఘనం ఖలు విషమేఽసి,

రుద్ధనశంద్రగుణాః పునర్హృదయహారాః కిం కర్తవ్యం.

౭౦

‡ ప్రేక్ష్యం సఖ్య! ఏసా లచ్చీ రాజ్ఞః ప్రతాపరుద్రస్య,

చరిత్రాన్యకురుత్వంతి రాజ్ఞీషు పతివ్రతా జాతా.

౭౧

ఉదాహరణి.—జితేతి. ప్రకృత్యా స్వభావేనైవ, న తు ప్రయత్నే నీతి భావః
జితం త్రైలోక్యం యేన తత్తథాభూతం లావణ్యం పూర్వోక్తః కాంతివిశేషో యస్యా
స్స తథోక్తా. అత్ర స్వాభావిక సౌందర్యస్య ప్రసాదసవిధినిఃస్పృహత్వాన్తా
ధుర్యమితి భావః.

౬౯

ధైర్యం లక్షయతి—కిలతి.

ఉదాహరణి—కులేతి, విషమే విపద్యసి.

౭౦

లీలాం లక్షయతి—ప్రియేతి.

ఉదాహరణి—పేచ్చహేతి, అత్ర లచ్చీర్నామ కాచిన్నాయితౌ ప్రియచరి
తానుకరణా లీలావతీ జాతేత్యర్థః. తస్యాః పాతివ్రత్యే హేతుత్వముక్తం సర్వజ్ఞసో
మేశ్వరణే—‘భుక్తే తు భుజ్యే యా పత్యా దుఃఖితే దుఃఖితా యది, మదితే మది
తాఽత్యర్థం ప్రోక్షితే మలినాంబరా, మస్తే పశ్యాతు యా శేతే పూర్వమేవ ప్రబు

అథ విలాసః.—

* తాత్కాలికో వికారస్సృద్ధిలాసో దయితేక్షణే.

యథా.—

సహేలం వశ్యంత్యాః ప్రకృతిసుభగం రుద్రస్థపతిం
తదాత్వప్రత్యుద్యద్వివిధలితాటోపమధురం,
రసప్రాదుర్భావా ద్యుగపదుదయాత్సాత్త్వికమహా!
మృగాఙ్మస్తారుణ్యే కుసుమశరశిల్పం విజయతే,

22

అథ విచ్ఛిత్తిః—

* విచ్ఛిత్తిరతీరమృత్యుం స్వలై ఎరపి విభూషణైః.

యథా.—

† కస్య కిం కేణకేలం కాశ్చలపురణ్దిలణ సౌందర్యం.
సాహారణభూసావ జం సహి తేష్లోక్క రమణిజం ?

23

అథ విభ్రమః—

* విభ్రమస్త్వరయా కాలే భూమాస్థానవిపర్యయః.

† కస్య కృతే కేన కృతం కాశ్చిపుఃస్త్రిణాం సౌందర్యం,
సాధారణభూషయా య త్సఖి! త్రైలోక్యరమణీయం?

23

ధృతే, నాన్యం కామయతే చిత్తే సా విక్షేయా పతివ్రతేతి. రాజ్యలక్ష్మీరపి దాన
భోగాదావత్యంతమనుకూలా రాజ్ఞి నిశ్చలాభూదితి వ్యవృతే.

24

విలాసం లక్షయతి—తాత్కాలిక ఇతి. వికారో శీత్రభూషక్రకర్తణం
విశేష ఇత్యర్థః.

ఉదాహరణి—సహేలమితి. వ్యాఖ్యాతమేతన్నాయక ప్రకరణే(౫౯)ప్రాథో
దాహరణప్రస్తావే.

25

విచ్ఛిత్తిం లక్షయతి—విచ్ఛిత్తిరితి.

ఉదాహరణి—కస్మిన్. సాధారణభూషయా సుకృందనతాంబూలాదినా
25, కేన కృతమిత్యనేన సౌందర్యస్య విధాతృశిల్పవైలక్షణ్యం ప్రతీయతే. కస్య
కృతఇత్యనేన భోక్తౌ తదనుభూషో నోపలభ్యత ఇతి.

23

విభ్రమం లక్షయతి—విభ్రమ ఇతి. కాలే ప్రియతమసమాగమాదిసమయే,
త్వరయా, మదనావేశాదిసంభృమేణేత్యర్థః. భూమణాం హారాంగదాదీనాం స్థాన
విపర్యయో స్థానవ్యత్యాస ఇత్యర్థః.

యథా.—

† సోఁఁణ సహీముహాదో దివసో విరతో త్తి సంభమేణ వహూ,
హత్తేను ణూపురాణి చరణేను కుణిణి వళళిణం. 2౪

అథ కిలికించితం.—

* రోషాశ్రుహర్ష భీత్యా దేః సంకరః కిలికించితమ్.

యథా.—

‡ గేష్ఠాణి కాలిణాహే విటణంమి పడంచళం మిలచ్చీవ,
వేవళి తణూవి ణచ్చళి భుడడీ అవి గగ్గళవాట. 2౫

అథ మోట్టాయితం.—

యథా.—

శ్రీ ముహూరాణి రుద్రణరవళిచరిత్ర వహూన ణం సుణంతీవ,
తణూగోవణేణ పలడో జహ భాట ణ తహ పుళవహిం. 2౬

† శ్రుత్వా సఖీముఖా ద్దివసో విరతి ఇతి సంభ్రమేణ వహూ,
హత్తయోక్తుపురే చరణయోః కరోతి నలయాని. 2౪

‡ గృహ్ణతి కాకతిహాథే విజనే పటంచలం మృగాత్మ్యై,
శపతే తనురపి నృత్యతి భ్రూకుట్యపి గద్గదా వాచః. 2౫

శ్రీ మధురాణి రుద్రనరపతిచరితాని వహ్వా నను శృణ్వంత్యాః,
తనుగోపనేన ప్రకటో యథా భావో న తథా పులకైః. 2౬

ఉదాహరణి—సోఁఁణతి. శ్రుత్వా సఖీముఖాద్దివసో విరతి ఇతి ప్రియా
సక్తచిత్తతయా స్వయం దివనానసానమపి న జానాతీతి భావః. తతస్సంభ్రమేణ
వహూర్హత్తయో హ్నుపురే చరణయోర్వలయే చ కరోతి. 2౪

కిలికించితం లక్షయతి—రోషేతి.

ఉదాహరణి—గేష్ఠాణతి. అత్ర భయాదివికారాణాం కంపాదీనాం మేళనా
త్కిలికించితమ్. 2౫

మోట్టాయితం లక్షయతి—మోట్టాయితమితి. ప్రియగుణకథనాదో స్వాభి
లాషప్రకటనం మోట్టాయితమిత్యర్థః.

ఉదాహరణి—ముహూరాణతి. పులకానాం ప్రియగుణస్తుతిజనితమాన్దభావ
నూచకత్వం భావప్రకాశే—గుణా గ్గణయతి వైరం ఏతత్ భావమంధరం, రో

అథ కుట్టమితమ్.—

* సమృద్ధిఽపి సుఖాధిక్యం రతో కుట్టమితం మతమ్.

యథా.—

నిర్వర్యాదమనోభవోత్సవకథావిస్రంభకర్ణజపై—

రంగైర్విస్తితమానసాం ప్రియసఖిమాలోక్య జాతత్రపా,

వైయాత్యం నిజమాత్మవల్లభకృతాం రాగాంధతాం జానతీ

సద్యో నమ్రముఖేందురిందువదనా క్షోణీం లిఖంతీ స్థితా. 22

అథ బిబ్బికః.—

* మనాక్ ప్రియకథాలాపే బిబ్బికోఽనాదరక్రియా.

యథా.—

లక్ష్మీస్సద్దాని నిర్భరం విహారతాం క్షోణీభుజాలంబన—

మాంహా గద్గదపదా వాక్సేన్విదత్స కపోలయోః. విస్రంభకఫలం దూత్యా తత్సయాగ
మచింతనం, ఏవం గుణస్తుతిభవా భావా మనప్రథమాచకాః ఇతి. 23

కుట్టమితం అత్యుతి—సమృద్ధ ఇతి, కేశాధరాదిగ్రహే సత్యపి బహిః కోప
జనకేఽంతస్సాంద్రానందత్వం కుట్టమితమిత్యర్థః

ఉదాహరణి—నిర్వర్యాదేతి. నిర్వర్యాదో నిర్దయప్రవృత్తో మనోభవోత్సవః
కేశాధరగ్రహాదికామక్రీడైవకథావాదః తస్య విస్రంభకర్ణజపైరుచ్చృంఖలత్వమా
చక్షైర్నఖంతతపదాదిద్వారేతి భావః ‘స్థంబకర్ణయోరమిషసో’ 8 త్యవృత్తయే,
‘తత్పురుషే కృతి బహుభామితి సప్తమ్యా అంకః. వైయాత్యం ధాన్వ్యం, ఆత్మవల్లభ
కృతాం, తత్సంబంధినీమిత్యర్థః. కరోత్యర్థస్య ధాన్వ్యస్సామాన్యత్వా ద్విశేషపర్యవసా
నం రాగాంధతాం విశృంఖలవిహారహేతుభూతామితి భావః. అత్ర లిఖంతీ వర్తమా
నాపదేశేన తత్కారణభూతాయా లజ్జాయా అవిరామన్ముచ్యతే. ఆత్రాభూతపూర్వ
సంభోగచిహ్నసాక్షాత్కారేణ విస్తయమానాం ప్రియసఖీం ప్రేక్ష్యధునా మందాక్ష
మంధరత్వేనాజ్ఞాతచరకేశాధరాదిగ్రహదుఃఖతయో తాదాత్మ్యసుఖాతిభూమినూచ
నాత్కుట్టమితమితి భావః. 22

బిబ్బికం అత్యుతి—మనాగితి, ఉపలక్షణమేతత్. తేన గర్వాభిమానాదినా
దయితే ఽప్యనాదరకరణం బిబ్బిక ఇత్యర్థః.

ఉదాహరణి—లక్ష్మీరీతి, ఆయి సఖి! త్వయ్యవరకపోషాయాం లక్ష్మ్యేది నాయ
కాను నానావిధవిహారైః ప్రేయసీపదం లభయానాను తవ పునర్నావకాశో లభ్యతే.

క్రీడాం నైవ జహాతు కిం చ సతతం వాణీ ముఖే తివ్రతు,
జ్ఞాతం రుద్రన రేశ్వరస్య బహుభిర్విజ్ఞాతనూర్వైః ప్రియ-
వ్యాహరైః కృతమేవ దూతి ! మదనశ్చాపాయ నన్నహ్యతు.

అథ లలితమ్ —

* నుకుమారాంగవిన్యాసో లలితం పరికీర్త్యతే.

యథా. —

పదన్యాసక్రీడారణితమణిమంజీరరశనం
సహేలం వ్యావలత్కరవలయనిక్వాణసుభగం,
స్థితజ్యోత్స్నావీచీదరళవచనం రుద్రస్యపతేః
పురంధ్రీణామూసీదనురహసి సేవావిలసితమ్.

౭౯

అథ కుతూహలమ్. —

* కుతూహలం రమ్యదృష్టౌ చాపలం పరికీర్త్యతే.

యథా. —

వీరరుద్రమధిరూఢసింధురం ద్రష్టుమంద్రనగరీపురంద్రయః,
కుర్వతే రచితసంక్రమత్వరాస్తుంగసద్భిఖరాధిరోహణమ్. ౮౦

ప్రియోహి ప్రియాణి కథయశ్చిత్వేనం ప్రియప్రేషితయా దూత్యా కథితే మాన-
గ్రంధి గ్రథితహృదయతయా మరణేఽపి కృతసంకల్పానూ అనాదృతప్రియకథా-
యా నాయకాయా వచనమేతత్, ఆత ఏవానుం బిబ్బోక ఇతి భావః.

౮౦

అలితం అక్షయతి — నుకుమారాణి.

ఉదాహరణి — పడేతి. అనుగతం రహోఽనురహసమితి ప్రానిసమాసః. అను-
గతం రహోఽస్తిన్నతి బహుప్రిహిచ్ఛేతి పదమంజరీకారః 'అన్యవతప్తా ద్రహసః'
ఇతి సమాసాంతోఽచ్చిత్త్యయః. అత్రాంగ్రనాయకపురంద్రీణామేకాంతసేవా-
యా మణిమంజీరాదిశింజితమంజుళశ్చ కరచరణవిన్యాసస్య క్రీడాసహేలపదాభ్యా-
మాలాపాచాం మండహాసమధురత్వకథనేన చ సాకుమార్యప్రతిపాదనాల్లలితమితి
భావః.

౮౧

కుతూహలం అక్షయతి — కుతూహలః పుతి.

ఉదాహరణి — వీరేతి. అధిరూఢసింధురమారూఢగజం. రచితసంక్రమత్వరాః
కృతగతివేగాః, ఉత్సృజ్యేతిలాగతయ ఇత్యర్థః. తుంగసద్భిఖరాధిరోహణం వార్తా-
గ్రారోహణం కుతూహలాత్కుర్వతే.

౮౦

అథ చకితమ్.—

* చకితం భయసంభ్రమః.

యథా.

అవిజ్ఞాతాయాతం స్వమకథితమా శ్యాఽపి హసితం

హతాదుత్పశ్యంత్యాశ్చకితచకితోదంచితదృశః,

విలాసానుద్వేలానుదితమదనాన్వీక్ష్య సుతనో-

స్తథైవ ప్రత్యేతుం పునరవనిపాలః స్పృహయతి.

౮౧

అథ విహృతమ్.—

* విహృతం ప్రాప్తకాలస్య వాక్యస్యాకథనం హి యా.

యథా.—

ప్రతాపదుద్రస్య భుజాంతరస్థాం కల్పారమాలామమునా స్పృశేతి,

స్తనద్వయే పత్రలిపిం లిఖంతీం సఖీం వధూః పశ్యతి సాభిమానమ్.

చకితం లక్షయతి—చకితః ౨ తి.

ఉదాహరణి—అవిజ్ఞాతేతి. పశ్చద్భాగే పాదస్యాసమాంశ్యేన అవిజ్ఞాతం
ప్రియానవగతమాయాతం స్వస్యాగమనం యస్య తం తథోక్తం హసితం పరిహసితం
పరిహాసార్థమిత్యర్థః. ఆశ్యా సఖ్యాప్యకథితం స్వయాత్మానం హతాదృశ్యమయమా ఉత్ప
శ్యంత్యాః, అసేనైస్సిష్ఠంత ఊర్ధ్వమవలోక్యంత ఇతి భావః. ఆత ఏవ చకితచకితాః
చకిత ప్రకారాః, అజ్ఞోత్కృతాభ్యా మకృతావృత్తనిమిలనోన్మీలనా ఇత్యర్థః. తథా
ఉదంచితా ఊర్ధ్వప్రసారితాపాంగాశ్చ దృశో యస్యాస్తథోక్తాయాః. తల్లక్షణం
భావప్రకాశే—‘మీలనోన్మీలనావృత్తిర్యత్ర తచ్ఛక్తిం విదుః, అపాంగయోరూర్ధ్వ
భాగావలోకనమదంచితః’మితి. విలాసాత్ ‘తాత్కాలికో వికౌస్సాద్విలాసో
దయితే క్షణే’ ఇత్యుక్తలక్షణాత్, వీక్ష్య, తథైవ ఆలింగనాదిసత్కారమననుభూయై
వేత్త్యర్థః. పునః ప్రత్యేతుం, గత్వా పునరాగంతుమిత్యర్థః. సర్వోఽపి మదన
మహోత్సవ కృతేక సుఖస్య పోషకీమపి కళాం నార్హతీతి భావః.

౮౧

విహృతం లక్షయతి—విహృతమితి. ప్రాప్త కాలస్యావసరోచిత స్వేత్త్యర్థః.

ఉదాహరణి—ప్రతాపేతి. భుజాంతరస్థితాం, అమనా స్తనద్వయేన, స్పృశ,
ఆలింగేత్త్యర్థః. ఇతితథాశిదమత్యేతి శేషః. సాభిమానం సఖీవచనస్వేచ్ఛత్వాత్స
కృత్రిమకోప మిత్యర్థః, పశ్యతి న పునః కి మపి బ్రూతే. అజ్ఞయేతి భావః.

౮౨

అథ హసితమ్.—

* ఆకస్మికం తు హసితం యావనాదివికారజమ్.

యథా.—

† జహ జహ హసథ మిలచ్ఛీ జోవ్వణలచ్ఛీసిఖిత మహురం,
తహ తహ కుసుమేసుసరా విలసతి పిలస్య ఆసా అ. ౮౩

అథ శృంగారస్యాంకురితత్వపల్లవితత్వకుసుమితత్వఫలితత్వ
హేతవో ద్వాదశావస్థా నిరూప్యంతే—

* చక్షుఃప్రీతిర్ననస్సంగస్సంకల్పోఽథ ప్రలాపితా,

జాగరః కార్యమరతిర్లజ్జాత్యాగోఽథ సంజ్వరః. ౮౪

ఉన్మాదో మూర్ఛనం చైవ మరణం చరమం మదుః,

అవస్థా ద్వాదశ మతాః కామశాస్త్రానుసారతః. ౮౫

కేచిత్తు దశావస్థా ఇతి కథయంతి.

ఆసాం స్వరూపముదాహరణం చ.

† యథా యథా వాసతి మృగాక్షీ యావనలక్ష్మ్యే శక్తితా మధుగం,

తథా తథా కుసుమేషు శరా వికసంతి ప్రియస్యాశా చ. ౮౬

హసితం లక్షయతి—ఆకస్మికమితి. యావనాదివికారజం న తు హాస్యవత్
వేషభాషాదివికారజమిత్యర్థః. ఆత ఏవాకస్మికమహేతుకంః వ్యాఖ్యాత మేతత్.

ఉదాహరతి—జహేతి. అత్ర యావనజన్యేన మదనోద్దిపకేన మృగాక్షీహసి
తేన ప్రియమనోరథః పృథులీభవతి భావః. ౮౭

ఇథం రససామగ్రిం నిరూప్య శృంగారాస్పదక్రమనిమిత్తభూతా ద్వాదశా
వస్థా నిరూపయతి—అథేత్యాదినా శృంగారస్థేతి. సామర్థ్యాదయోగాఖ్యవిప్ర
లంభశృంగారస్థేత్యర్థః. కామశాస్త్రానుసారత ఇత్యనేన అలంకారశాస్త్రే సంఖ్యా
సంజ్ఞాదా విశేషోఽస్తీతి నూచ్యతే. ఆత ఏవోక్తం భావప్రకాశే—‘దశధా మన్
థావస్థాః భవేద్ద్వాదశధాఽపినా, ఇచ్ఛోత్కంఠాభిలాషశ్చ చింతా స్మృతిగుణస్తుతీ.
ఉడ్వేగోఽథ ప్రలాపస్యాదున్మాదో వ్యాధికేవచ, ‘వాడ్వ్యం మరణమిత్యాద్యో
ద్యౌః కైశ్చిద్దృష్టితే బుద్ధైః’ ణితి. అన్యే తు —‘దృష్టనస్సంగసంకల్పా జాగరః కృశ
తాఽరతిః, ప్రీత్యాగోన్మాద మూర్ఛంతా ఇత్యనంగదశా దశే’ త్యాదుః.

తదేతదాచా... కేచిదితి.

౮౮-౮౯

* ఆదరాద్దర్శనం చక్షుఃప్రీతిరిత్యభిధీయతే.

యథా:—

† సహి ! ఏనో రుద్దణిట ఇలణాణ అతక్కి ఓన్నట జాట,
మలణో వ ముత్తిమంతో చందోవిలముక్కళంఘణోపుణ్ణో. ౮౬

అథ మనస్సంగః.—

* మనస్సంగః ప్రియతమే నిత్యం చిత్తస్య పిశ్రమః.

యథా.—

‡ సఖ మహ మణో విశగ్గణ రుద్దణ రేద్దమ్మి కీన కువిటట ?,
తేనాహం వి విముక్తా సహిట తుమ్మేసు కా వత్తా ? ౮౭

అథ సంకల్పః—

* సంకల్పో నాథవిషయో మనోరథ ఉదాహృతః.

† సఖ ! ఏన రుద్దర్శనో నయనయోరతక్కితోత్సవో జాతః,
మదన ఇన మూర్తిమాక చంద్ర ఇవ ముక్తలాంఘనః పూర్ణః. ౮౬

‡ సదా మమ మనో విలగతి రుద్రినరేంద్రే కస్తా త్కుపితాః?,
తేనాహం మపి విముక్తా సఖ్యో యుష్మేసు కా వార్తా?. ౮౭

అసాం క్రమేణ లక్షణోదాహరణే దర్శయతి—ఆదరాదిత్యాదినా. తత్ర
ప్రత్యక్షచిత్తస్వప్నాదా సాదరం ప్రియదర్శనం చక్షుః ప్రీతిరిత్యర్థః.

ఉదాహరణి—సహితీ. అత్ర రాజ్ఞో నేత్రోత్సవత్వాదిప్రతిపాదనేన
తద్దర్శనేత్యాదరః. ప్రతీయతే. ౮౬

మనస్సంగం లక్షయతి—మన ఇతి. సర్వదా ప్రియవిక్రాంతచిత్తత్వం మన
స్సంగ ఇత్యర్థః.

ఉదాహరణి—సహితీ. సఖ సదా, ఇస్సదాదిష్వి' తి నూత్రేతాత్ర ఆకా
రస్య ఇకారాజేకః. కస్తా త్కుపితాః? యూయమితి శేషః. తేనాహం మపి విముక్తా,
సన్నిహితాపీతి భావః. సఖ్యో యుష్మేసు కా వార్తా?, వ్యవహితాస్వీతి భావః.
తస్తా గ్మమే యుష్మదుపాలంభభాజనత్వమితి భావః. ౮౭

సంకల్పం లక్షయతి—సంకల్ప ఇతి.

యథా.—

† దరహాసిలగర్భిణా ఇం సిజేహాసిణ్ధా ఇ రాతభరిత ఇ,
రుద్దణివవిభో ఇత ఇం కాహే ణ మమ్మి ణివదంతి. ౮౮

అథ ప్రలాపః.—

* ప్రలాపః ప్రియసంశ్లిష్టగుణాలాప ఉదాహృతః.

యథా:—

‡ తహానిజిఉణోతహ మహురోతహసుహాపతహల సోమ్మసభ్యాటే,
ఏకో రుద్దణివో విల ఇది గోట్టి పోథ మహి ఖాణ. ౮౯

అథ జాగరః.—

† దరహాసితగర్భితాని స్నేహస్నిగ్ధాని రాగభరితాని,
రుద్రనృపవిలాకితాని కదా ను మయి నిపతంతి? ౯౦

‡ తథా నిపుణ స్తథా మధుర స్తథా సుభగస్తథా చ సౌమ్యస్వభావః,
ఏకో రుద్రనృప ఏవేతి గోష్ఠీ ప్రాథమహిఖానామ్. ౯౧

ఉదాహరణి—దశతి. దరహాసితం మందస్థితం తద్గర్భితాని, సంభోగాత్సుక్య
నూచకానీత్యర్థః. 'కటాక్షైర్హాసగర్భైస్తు సంభోగాత్సుక్యభావనే' తి ఐచనాత్,
స్నేహస్నిగ్ధాని రాగభరితాని, స్నేహోనామాఽర్ద్రాంతఃకరణత్వం; తదుక్తం—
'మనసో యద్ద్రవిభావో విషయేషు మమత్వతః. భయశంకావసానాత్తా స ఏవ స్నేహ
ఉచ్యతే' ఇతి. తత్ప్రకీర్ణో రాగః; తదుక్తం—'దుఃఖమప్యధికం చిత్తే సుఖత్వేనైవ
రజ్యతే, యేన స్నేహప్రకర్షణే స రాగ ఇతి కథ్యతే' ఇతి. రుద్రనృపవిలాకితాని
కదా మయి నిపతంతి? ౯౦

ప్రలాపం లక్షయతి.—ప్రలాపఇతి, ప్రియగుణస్తుతిః ప్రలాపఇత్యర్థః.

ఉదాహరణి—తహేతి. తథా నిపుణో విదగ్ధః, కృత్యవస్తుషు చతుర ఇత్యర్థః.
తథా మధురః ప్రియదర్శనః ప్రియంవదో వా, తథా సుభగో గంభీరగుణో నాయక
విశేషః. తల్లక్షణం వక్ష్యామః. తథా సౌమ్యస్వభావస్సృజితః, ఏకో రుద్రనృప ఏవేతి
గోష్ఠీ ప్రాథమహిఖానాం. సర్వత్ర తథాశబ్దః పూర్వానుభవపరః. అత్ర నిపుణత్వాది
గుణయోగాత్ప్రతాపరుద్రవివాహాకమభిగమ్య ఇతి ప్రాధాన్యం. ప్రసంగంతుర్వ
స్తీతి భావః. అత ఏవోక్తం భావప్రకాశే—'మహాదయో మహాభాగ్యః కృతజ్ఞో
యావవాక్ యవా, మాసీ సుకీలస్సుభగో విదగ్ధో వంశసంభవః. అహర్నిద్రో
మధుర వాగభిగమ్యా భవేత్ స్మియా' ఇతి. రుద్దణివో విల రుద్రనృప ఏవ, 'విల
అనే అవధారణే' ఇత్యవధారణార్థే విల కేల ఇత్యేతా శబ్దా నిపాతితా. ౯౧

* జాగరస్తు వినిద్రత్వమ్.

యథా—

† గమితం కథా జహ వి దిణం చందాదవదూనహః జిహా దీహః,
మ అణో వి పుంఖిలసరో ణిద్వా వి జిహో వి ణోవేష!   ౯౦
అథ కార్యమ్.

* కార్యమంగస్య తానవమ్.

యథా—

చంద్రాస్యే! కథమంగుళీయకమిదం కేయూరితం తే? సఖి!
ప్రేష్టాం ప్రేయసి! వైభవై స్సఖిలుకో? భూమే స్వపత్నీయతః,
జ్ఞాతం మానిని! కాకతీయస్మపతౌ సక్తాసి సత్యం శుభే!
శ్యామాంగీం స ఖలు స్థిరాం రమయతే త్వం తాం చలైలస్తనీం.

† గమితం కథమపి దినం చంద్రాశపదుస్సహా నిశా దీర్ఘా,
మదనోఽపి పుంఖితశశో నిద్రాఽపి నృపోఽపి నోనైతి.   ౯౦

జాగరం లక్షయతి—జాగర ఇతి.

ఉదాహరణి—గమిత మితి. గమితం కథం కథమపి దినం, ప్రియాగమన ప్రతీ
క్షణాదిభిరితి భావః. చంద్రాశపదుస్సహా నిశా అతివివ దీర్ఘా. నిద్రాపి నోపైతి.
స్వప్నసమాగమస్యాపి పరిపంథీ జాగరమాతతో జాగ ర్థితి భావః.   ౯౦

కార్యమాహ—కార్యమితి.

ఉదాహరణి—చంద్రాస్య ఇతి. అంగుళీయకమితి. 'జిహ్వహాలాంగు శేఘ్ర' ఇతి
ఛప్రత్యయే స్వాధికః కన్ ప్రత్యయః. కేయూరితమంగదీకృతమిక్యన్థః. నాయికాహ
—సఖితి, ప్రేష్టాం ప్రేమాదీనాం, ప్రియవిషయరత్యవస్థావిశేషాణామిత్యర్థః. తరు
క్తం—ప్రేమా మానః ప్రణయ స్నేహో రాగో ఽనురాగ శ్చ, అంగురపల్లవకలి
కాకాంకశలభోగభాగయం క్రమశః' ఇతి. 'సప్తమీ శౌండై' రితి వచాద్యర్థభావః.
సఖి ప్రేమవిషయం పృచ్ఛతి—స ఖలు క ఇతి. నాయికాత్తరమాహ—భూమేరితి.
యత ఇతి. సార్వవిభక్తిక స్తనీః యేనాహం భూమేస్వపత్నీ భవేయం స ఇతిన్యః.
సఖి నాయికాభిప్రాయమద్భూటయతి—జ్ఞాతమితి. నాయికాఽంగీకరోతి—అభితి.
భూకల్పయా స్తవాపి సర్వథా తద్వదేనోపభోగో భవిష్యతి కి మేతేన కాశ్చ్యే
నేతి సఖి నాయికా మపలాలయతి—శుభ ఇతి. శ్యామాంగీం యావనయంత్రాంగీ మన్య
త్ర కృశాంగీం. శైలస్తనీం శైలసదృశస్తనీం అన్యత్ర స్తనాయమానశైలా మిత్యర్థః.

అథారతిః—

* అన్యత్ప్రతి రతిః.

యథా—

† దూనేతి చందస్త్రిం నిందతి మళతిశస్స మాహప్సం.

ఉశవపరంముహీ సా సుహతి తుమం కింఁ మంతేసి? ౯౨

అథ లజ్జాత్కాః—

* వ్రీహత్కాగోఽథ నిర్లజ్జా.

యథా—

‡ లంఘితమహి శాసమలం తహ భణితం మణిదువిణీదావ,

జహ సోఽణ గురులణో ఓనరతి విశ్ట దూరం. ౯౩

అథ జ్వరః—

* తాపాధిక్యం జ్వరో మతిః.

యథా—

ృ మోహసిసిరోవతరా వహుల విహజ్జరేణ గురువణ,

దాణిం రుద్దణరేనర! కాంఖతి తహ దంసణామలలం. ౯౪

† దూషయతి చంద్రస్త్రిం నిందతి మలయానిలస్య మాహత్స్యం,

ఉత్సవపరాజ్ఞుభీ సా సుభగత్వం కిం స మంత్రయనే? ౯౨

‡ లంఘితమహి శాసమయం తథా భణితం మదనదుర్విసితయా,

యథా శ్రుత్వా గురుజనోఽపసరతి విలజ్జితో దూరం. ౯౩

ృ మోఘశిరోపచారా వహూ ర్విరహజ్వరేణ గురుణా,

ఇదాసిం రుద్రనశ్వర! కాంక్షతి తవ దర్శనామృతకం. ౯౪

ఆరతిం లక్షయతి—అన్యత్రేతి, ప్రియన్యతిరిక్తవిషయవైరాగ్యమగతిరత్సర్గః.

ఉదాహరతి—దూనే తుతి, సుభగత్వమితి, సుభగో నామ నాయకవిశేషః;

తగుక్తం—‘సపత్నీనఖదంతాదివిహ్నం యత్ర న దృశ్యతే; విస్తాగ్యనూతనా శీర్ష్య

స్సుభగస్సోఽభీదియతే’ఇతి ఆతపవాత్ర విషయాంతరాజ్వరైరాగ్యలింగభావేన

ప్రేమాస్పదత్వం ద్రవ్యవ్యవస్థా. ౯౨

లజ్జాత్కాగ ముదాహరతి—లంఘివతి, లంఘితమహి శాసమయం సురతవ్యతిరిక్త

కాలే లజ్జా ప్రసంగముః; కిం విలంబ్యతే? చుంబనాదికమిహానీకేష కర్తవ్య

మిత్యాదికం తథాశబ్దార్థః. ౯౩

జ్వరం లక్షయతి—తాపేతి,

ఉదాహరతి—మోహేతి, ౯౪

ఉన్నాదమరణయోః ప్రాగేవోదాహరణం దర్శితమ్.

అథ మూర్ఖా—

* మూర్ఖా త్యాభ్యంతరీన్నత్తిర్బాహ్యేంద్రియనిమిలనాత్.

యథా—

† చింతితీవ ఇరేందం దత్తం హి అంతఃకర్మ మిచ్చివ,

కరణా ఇ బాహిరా ఇ వినంతి అబ్బంతరం వి స్తుతా. ౯౫

అథ శృంగారః—న ద్వివిధః, సంభోగో విప్రలంభశ్చేతి ‘సంయుక్తయోస్తు సంభోగో విప్రలంభో వియుక్తయో’ రితి శృంగారతిలకే. సంభోగస్య పరస్పరావలోకనసంభాషణాలింగనచుంబనాద్యనేకవ్యాపారమయత్వేనానంత్యాదేకవిధత్వేన గణనా కృతా.

యథా—

రహః ప్రత్యాసన్నే హృదయదయితే రుద్రస్వపతౌ

† చింతయంత్యా నకం ప్రాప్త్యు హృదయస్థితం మృగాత్మ్యః,

కరణాని బాహ్యేని వికంతి అభ్యంతరమపి శూన్యాదుః. ౯౬

అఃస్థాద్యయం వ్యభిచారి ప్రస్తావి ఏవోదాహృతమిత్యాహ—ఉన్నాదేతి. స్థాయిభావనాకారత్వేనోపాధినా సంచారిత్వం. రసాన్వాదనిమిత్తత్వేనోపాధినా అవస్థాత్వం చేతి విశేషః.

మూర్ఖా లక్షయతి—మూర్ఖేతి. బాహ్యేంద్రియజాం చక్షురాదీనాం నిమిలనం స్వస్వరూపయగ్రహణాభావః. అతి ఏవాభ్యంతరే అవృత్తిః, శూన్యాంతఃకరణత్వమితిర్థః.

—ఉదాహరణి—చింతంతి ఏషితి, శూన్యాదుః చింతయా, శూన్యాంతఃకరణాయ ఇత్యర్థః. అస్మి మూర్ఖాయా మోహభ్యుసంచారి సమానయోగ తేమత్వేనోన్మాదాది విరుదాహరణాతిదేశార్హత్వేనైవి పృథగుదాహరణం చమత్కారవిద్యోతనా చేతి ద్రష్టవ్యమ్. ౯౭

అథ రసవిశేషమనితోద్దేశ క్రమానుసారణ విభాగపూర్వకం అక్షణోదాహరణాభ్యాం దర్శయతి—అథేత్యాదినా. తత్ర సంభోగస్యా వాంతరవిభాగాభావే హేతుమాహ—సంభోగస్యేతి.

ఉదాహరణి-రహః ఇతి. రహః ప్రత్యాసన్నే విజన ముపగతే, హృదయదయితే ప్రాణవల్లభే, మానః కోపవిశేషః, ‘ప్రీతామిర్నాకృతఃకోపో మానో’న్యాయః గి

నివృత్తా మానాజ్ఞా విరళమపి లజ్జావిలసితం,

కిమన్యతే గోప్యం? బహిరబహిరానందమస్మణః

స్తరావేశః కోఽపి ప్రియసఖ! నృపేక్షైకయతి మామ్. ౯౬

* విప్రలంభః పునరభిలాషేష్ట్యావిరహప్రవాసహేతుకత్వేన చతుర్విధః.

* అభిలాషో నామ సంభోగాత్ప్రేక్షానురాగః.

యథా—

అన్యోన్యభాషణ మనంగవిలాసగోష్ఠీ

శయ్యాచ సార్థమపదాని మనోరథానాం,

‘ప్రియే’ ఇతి లక్షణాత్. తస్మాజ్ఞాతిత్వగ్రవశత్వపిత్యర్థః, లజ్జావిలసిత మపి విరళం నివృత్తపిత్యర్థః, సురతసమయే స్త్రీణాం ప్రాగల్భ్యాభూషణత్వాదిభావః. అత్ర విప్రలంభః హరవిరోధినోర్లజ్జామానయోద్వివృత్తిః కనాచన్తర్యాసో విమర్ష స్సంవృత్త ఇతి సూచ్యతే.

తత్ఫలమాహ—కిమితి. అవత్తప్యం తేనాస్తీత్యర్థః. బహిరబహిరానందమస్మణః విరళితవేద్యాంతర త్వేనాపఃచ్ఛిన్నానందసమయిత్యర్థః. అతఏవాతాక్షణోఽయం స్తరావేశో దుర్నిశ్చయస్వరూప ఇత్యాహ—కోఽపితి. కిం బహునా? తదానీయావ యోస్సామరస్యం సమజనీత్యాహ—నృపేక్షేతి. ఏకాం కళాతి ఏకయతి. ఏకశబ్దా ‘తత్కలలోతితి క్యంతా’ద్వర్తమానసామీప్యే వర్తమానవద్యేతి వర్తమాన ప్రత్యయః. అత్ర హృదయదయితపనోదితేనాలంబనవిభాజేన రహశ్యబ్రహ్మచైవద్విపసవిభాజై ర్దాన నివృత్తివ్యంఙ్గిర్హృద్వివృత్తిచారిభిరనురక్తసిద్ధిస్సంభాదిభిరనుభావైశ్చ పరిపాపం ప్రాప్తో రత్యాఖ్య స్థానియభావ శృంగారతామంగీచకాశేతి వేదితవ్యమ్.

విప్రలంభం విభజతే—విప్రలంభ ఇతి.

తత్రాద్యం లక్షయతి—అభిలాషఇతి. ఆయోగ పూర్వానురాగాద్యపరపర్యాగౌ విప్రలంభ విశేషోఽభిలాష ఇత్యర్థః.

ఉదాహరతి—అన్యోన్యేతి. అన్యోన్యభాషణ మిష్టలాపరూపం, తతోఽనంగ విలాసగోష్ఠీ, నర్తకధాత్రసంగ ఇత్యర్థః. సార్థం శయ్యా, సహ శయనం చేత్యర్థః. ‘సంక్షాయం సమజ’ నీత్యాదిసా క్యవప్రత్యయః. అత్ర యద్యపి శరతే ఽత్రేత్యధి కరణవృత్తృత్వా శయ్యాశబ్దః కుట్యపరో న శయనపరః; అథాపి భృత్యాదిశబ్దాదత్రాపి భావానువృత్త్యా భావార్థత్వమభిషేచే కవిత్వమసంభేదం. మనోరథానా మపదా

ప్రేమానుబంధముదయద్భవము భానురాగం
లభ్యేత రుద్రస్వపతేరవలోకితం వా.

౯౭

* ఈర్ష్యా నామ నాయకస్యాన్యసక్తభావా చ్ఛ్రియక్రియా.

తయా విప్రలంభో యథా.—

లక్ష్మీరస్య విలోచనాబ్జవసతిస్సేర్ష్యా త్వదాలోకనే
వక్త్రస్య చ సరస్వతీ న సహజే సాకం త్వయా భాషణం,
లీలాకర్షణవిఘ్నకృత్వయి మహీ బాహుస్థితా కాకతి-
క్షోణీంద్రే న హి కైతవాని సుభగే మానేన కిం తామ్యసిః

స్వస్థానాని, ఆవిషయా ఇత్యర్థః మనోరథవిషయమాహ—ప్రేమేతి, 'సప్రేమా య
న్విధో యూనోర్విహాణం భాషబంధన' మిత్యుక్తలక్షణేన ప్రేష్టాఽనువిధం యుక్తం,
తథా ఉదయస్సుదీప్యమానో బహుభానురాగో యత్ర తత్తథోక్తం, 'రాగోఽను
వృత్తో విచ్ఛిన్నమనురాగ ఉదాహృత' ఇతి. రతేకవాప్తావిశేషః. ప్రేమాదయః
ఇత్యుక్తం రసార్థజే—'అమరపల్లవకలికా ప్రమానఫలభోగభాగయం క్రమః
ప్రేమా మాన స్సేవః ప్రణయో రాగోఽనురాగ' శ్చేత్యుక్తేః. ఏతాదృశ
మవలోకితం వా లభ్యేత. ప్రార్థనాయాం లిక్ష.

౯౮

ఈర్ష్యా విప్రలంభం లక్షయతి—నాయకస్యేతి. స్వప్రియస్యాన్యసక్తభావా
న్నయికాంతరాసక్తత్వాద్వశ్యనశ్రవణాదుమానైరపలభ్యాదితి శేషః. ఆన్యథేర్ష్యాను
దయాదితి భావః. చిత్తవిక్రియా ఈర్ష్యా, మానదూషిత్యర్థః. అత ఏవోక్తం దశ
రూపజే—'స్త్రీణామిర్ష్యాకృతః కోపో మానోఽన్యసంగిని ప్రియే, శ్రుతే
వాఽను మితే దృష్టే ఈర్ష్యాకోపస్స ఉచ్యతే'ఇతి. ఆది ఏవాన్యమిర్ష్యావిప్రలంభః
స్త్రీణామేవ న పురుషాణామితి ద్రష్టవ్యం. తదుక్తం హేమచంద్రేణ.—'ఈర్ష్యా
మానః స్త్రీణామేవేతి.

ఉదాహరితి—లక్ష్మీరితి. అత్ర సేత్రాననభామవాసిన్యస్థివాణీధరణ్యోయథా
క్రమం త్వదాలోకనసంభాషణలీలాకర్షణాని ప్రతిబద్ధుంతి. కాకతిసాధోఽయం
పునర్న తథా కేతవః తస్మాన్మ తత్ర మానః కార్య ఇత్యర్థః. కైతవాభావోఽత్ర
నాయక విశేషవాచినా సుభగశబ్దేన సూచ్యతే. తల్లక్షణముక్తం భావప్రకాశే—'సప
త్నీనఖదంతాది చిహ్నం యస్య న దృశ్యతే, విస్తార్యమాణమానేర్ష్యస్సుభగస్సోఽ
భిధీయతే'ఇతి. అత ఏవ భారవిణా పుక్తం—'కః ప్రియే! సుభగమానిని మమా?'ఇతి.

* విరహా నామ లబ్ధసంయోగయోః (నాయికా) నాయకయోః
కేనచిత్కారణేన పునః సమాగమకాలాతిశేషః.

యథా.—

అంగేషు జీర్ణేషు విఘ్నశూనాం
వ్యత్యాసమార్గోఽపి ముహూర్తశోభీ,
సఖ్య! స్తదాస్తాం పరికర్తరీతి—
రానీయతాం రుద్రనృపః కిమన్యత్ ?

౯౯

* యూనోద్దేశాంతరవృత్తిత్వం ప్రవాసః.

కేన విప్రలంభో యథా.—

సేవ్యోఽస్తు రుద్రనృపతిర్నిఖిలైర్నృపాలై-
రభ్యుత్సవేషు సులభా న హి వల్లభా నః,
ఇత్థం కలింగసుదృశాం విరహోర్తితాపా-
దంగాని యాంతి తనుతాం దివసా యుగంతి.

౧౦౦

విరహవిప్రలంభం లక్షయతి.— విహరితి. నాయకయోః స్త్రీపుంసయోః.
కేన చిత్కారణేనైతి, అవిద్యమాన ఏవాన్యాయంగ ఇతి భావః. నాయకయోర్నిర్ని-
మిత్తో విప్రయోగః ప్రణయమానాపరపర్యాయో విరహవిప్రలంభ ఇత్యర్థః.
తదుక్తం రఃమంజర్యాం—‘పరస్పరమాజ్ఞోల్లంఘనం ప్రణయమాన’ ఇతి, ఆయం
పునర్ద్వయోరపి భవతి.

తత్ర స్త్రీవిరహముదాహరతి—అంగేషుతి, వ్యత్యాసమార్గః అంగుళియకాదీ-
నాం కటకాదిస్థానేషు ధారణాదితి భావః. ముహూర్తశోభీ, ఆనంతరమతికార్య-
సంభవేన తత్రాపి తేషామనవస్థానాదితి భావః. పరికర్తరీతిః ప్రసాధనప్రకారః.
కిమన్యదితి, కార్యాంతరస్య వృథా విలంబనపాతృత్వాదితి భావః. ఏవం పుంవిర-
హోఽపునరాహంగ్యం

౯౯

ప్రవాసవిప్రలంభం లక్షయతి—యూనోరీతి.

ఉదాహరతి—సేవ్య ఇతి, నిఖిలేతరభూపాలవద్విరహద్రుం స్వప్రియా అసి-
సేవంతాం నామ అకించనైరప్యదరణీయేషూశ్చనదివసేష్వసి తే నో దుర్గభాతభూప-
న్నితి దూయామహే ఇత్యర్థః. ఇత్థమనులపంతీనామితి కేషః. దివసా యుగంతి,
యుగకల్పా భవంతీత్యర్థః. యుగప్రాతిపదికౌదాచారక్విబంతా ద్వర్తమానే లటా.
రాత్రయస్తు దురతివాహా ఏవేతి భావః.

౧౦౦

రసాభాసో యథా.—

ప్రాసాదగర్భవలభీషు కపోతపాల్వాం
పారావతీం రమణచుంబితచంచుకోటిం,
ఆవిర్భవత్సురతకూజతర క్షకంఠీ-
మూలోక్య కాకతివిభుస్త్రితమాతనోతి.

౧౦౧

భావోదయో యథా.—

ముగ్ధే! కస్తవ వర్తతే హృది మనోజన్మైవ నాస్య శ్శవే
సత్యై తస్య కిమత్ర కార్యమపరం కిం జన్మసద్దాదరాత్,
కోఽస్యస్తత్ప్రీతిబింబ ఏవ నిపుణే! జానాసి కామాధికః
ప్రేయా స్తద్రస్యపస్తవేతి కథితా నమ్రాననాభూద్వధూః
అత్ర లజ్జాయా ఉదయః.

త్రిధా రసాభాస ఇత్యుక్తం. తత్ర తిర్విగత ముదాహరతి.—ప్రాసాదేతి. పల
భీషు గోపానసీషు, కపోతపాల్వాం కటంకే చ, రమణచుంబితచంచుకోటిం ఆత ఏవా
విర్భవత్సురతకూజితామయోద్వన్మణితాం, రక్షకంఠీం మధురస్వనాం, అత్ర తిరశ్చోఽః
పారావతయోః కలాకాశలాభావేన తదియశ్చంగారస్య విభావాదిపరిపూర్త్యభావా
దాభాసత్వం ద్రవ్యత్వం, రస ఏవాయం నాభాస ఇతి కేచిత్. తదుక్తం విద్యాధరణ-
'విభావాదిసంభవో హి రసం ప్రతి ప్రయోజకో న విభావాదిజ్ఞానం తతశ్చ తిరక్వా
మప్యస్త్రీప రసః' ఇతి. భేదాంతరాణాముదాహరణమన్యతోఽవగంతవ్యమ్. ౧౦౧

భావోదయముదాహరతి—ముగ్ధఇతి. ముగ్ధే నుందరీతి సంబోధ్య సఖీ పృచ్ఛతి.
అథ నాయితోత్తరమాహ—మనోజన్మైతి. శపథవిశేషేణ సఖీ మత్ర ప్రత్యాఘాయతి-
శపఇతి. 'శపథపాలంభనే' ఇత్యాత్మశేపదం 'వాచా శరీరస్పర్శసముపాలంభ' ఇతి
పృత్తికారః. క్లాగుహ్నుత్' ణేత్యాదినా సఖ్యా ఇతి సంప్రదానత్వాచ్చమర్శీ. పుర
స్సఖ్యాహ—తస్యేతి. అత్ర మనసి. తస్య మనోభవః. నాయికా ప్రతివక్తి—అపరి
మితి. జన్మభూమిస్సేవాదన్యత్క్రిమపి నాస్తీత్యర్థః. కామ స్తావదాస్తాం ద్విపీయః
క ఇతి సఖీ పృచ్ఛతి—కోఽస్య ఇతి. తత్ప్రీతిబింబాదన్యః కోఽపి నాస్తీత్యుత్తిర
మాహ ఉచితి. పునస్సఖ్యాహ—నిపుణఇతి. జానాసి. ప్రతారణప్రకారమితి శేషః.
ఃమ్రాననా లజ్జయేతి భావః.

౧౦౨

భావశమో యథా.—

లక్ష్మీస్వం పురుషోత్తమస్తవ పతిః శ్రీవీరరుద్రో నృపః
సృష్ట్యా మంబుజవిష్టరస్య సదృశోర్యోగశ్చింతనభృతః,
తస్మాత్కృత్రిమ మప్యసాంప్రత మిదం వాం వై మనస్యం మనా-
గిత్యాఖిం ప్రణతాం విలోక్య వికసద్వక్త్రాంబుజా మానినీ. ౧౦౩

అత్ర కోపస్య ప్రశమః.

భావసంధి ర్యథా.—

ప్రతాపరుద్రస్య దిగంతజైత్ర-
యాత్రాప్రభూతైః పటహప్రణదైః,
ప్రియానులాపైశ్చ తథా భటానాం
రోమాంచవర్ణావృతమంగమాసీత్.

౧౦౪

అత్ర వీరశృంగారకృతయోర్హర్షయోస్సంధిః.

భావశబలతా యథా.—

నిదంత్యద్య కులస్త్రియః ప్రియతమో లభ్యస్సుఖం కేన వా
భాగ్యేనానుమతం న కిం గురుజనైః కావా సఖి ప్రేమ్యతే,

భావకాంతి ముదాహరణి—లక్ష్మీరీతి. అంబుజవిష్టరస్య కమలాసనస్య, సదృశో
స్సమానయోః, తస్మాత్ వాం యువయోః, వైమనస్యం మనాగల్పం, కృత్రిమం,
భావ్యామపీత్యర్థః. అసాం ప్రతమయుక్తం. యతో 'న పునశ్చేతి గతం చతురం వయః'
ఇతి భావః. ఇత్యుక్తేర్వీతి కేవలః. ప్రణతా మాఖిం సఖీం విలోక్య వికసద్వక్త్రాంబుజా,
ఘృకుటి వైవర్ణ్యాదికోపానుభావాపగమాదిత్యర్థః. కోపశ్శాంత ఇతి భావః.

భావసంధిముదాహరణి—ప్రతాపేతి. ప్రియాణాం ప్రేయసీనానునులాపై
రనురాగతరంగితై స్తత్కాలోచితవచనాప్రేడితైశ్చ. అత్ర పరస్పరవిరుద్ధవీరశృం
గారాశ్రీతయోర్హర్షయో స్పృహర్థయా సంబంధకథనా ద్భావసంధికేవ చర్వణాశ్చద
మిత్యర్థః. తదేతదాహ. —అత్రేతి. ౧౦౪

భావశబలతాముదాహరణి. నిదంత్యితి. ప్రాప్తకాలే లోబ్ధ. ఆద్య, ఆత్మోప
సరణాపసర ఇత్యర్థః. అనేన కార్యకారణమూలా లజ్జా వ్యజ్యతే ప్రియతమఇతి.
అత్ర ప్రియసాలభ్యే కిం వా భాగ్యం నిమిత్తమిత్యూహకథనాద్విమర్శమూలో వితర్కః.
అనుమతమితి. అత్ర కిమర్థం వా గురుజనానుమతిర్నాభూదితి కార్యణ్యోక్త్యాదైవ్యం
ధ్వన్యతే. ప్రియనయనార్థం కా వా సఖి ప్రేమ్యత ఇతి రహయా శ్వేషణేనాను

కిం లోకస్య భవేత్ప్రసిద్ధ మచిరా త్వచ్ఛుండ మంకం కదా
రోక్మ్యమి స్థిరతా కదా హృది భవే ద్యాతవ్యవప్రియః.

అత్రోత్సుక్యాదీనాం శబలతా.

అథ రససంకరస్యోదాహరణమ్.

తత్ర శృంగార కరుణయోన్మంకరో యథా.---

అసన్నేఽపి మహాోత్సవే కథమిత స్తవ్త్వాప్రవాసంవ్రజే-

ర్దిగ్ధి క్నాహస ! మావయో ర్విఘటనం కో వా విధిః కాంక్షతి,

ఇత్థం స్వప్ననివారితప్రియతమప్రసానబుద్ధి సతో

బుద్ధ్యా మూర్ఛతి కాకతీయనృపతే ! త్వద్వైరినారీజనః. ౧౦౬

భావేన ప్రాసభక్తకార్యానిర్వహణములో విషాదో వ్యజ్యతే. కిమితి. ప్రసిద్ధమితి. స్వరర్వి
నీతవైభవమితి శేషః. అత్ర సన్నాహనర్థో త్వేచ్ఛా లక్షణా శంకేయమితి భావః. అచి
రాదితి. స్వః స్వకీయశ్చందోఽభిప్రాయో యస్మిన్నర్తజితత్వచ్ఛుండం, స్వేచ్ఛయే
త్యర్థః. అంకం ప్రియస్యేతి శేషః. అత్ర కాలాక్షమత్యలక్షణమాత్మక్యం ప్రతీయతే.
స్థిరతేతి. అత్ర హృదయశ్చైర్వాకాంక్షయా వైస్పృహ్యలక్షణా ధృతిరవధార్యతే. యా
తవ్యోఽభిసరణీయ ఏవ ప్రియ ఇత్యనేన తత్వనిర్ధారణాత్తి కా మతి రితి. అత్ర లజ్జా
దీనామప్టానామపి భావానామనోనోయోపమర్దకతయా సమావేశాద్భావశబలతేత్యర్థః.
అత్ర లజ్జా వితక్తేణ బాధ్యతే దైన్యం విషాదేన శంకా బౌత్సుక్యేన ధృతి ర్నత్యే
త్యేషమనోవ్యత బాధ్యబాధకభావేన ద్వంద్వో భవంతీ భావశబలతాం తతో గత్వా
మతేకేవ ప్రాధాన్యమాదధానా పరమాస్వాదప్థానమిత్యర్థః. ౧౦౭

తదేతదభిసంధాయాహ—అత్రేతి. అ త్రానాచేరప్యాత్మకృత్యస్యాదిత్యేనోపా
దానమన్యేషామాత్మకృతీవితత్వనూచనార్థమిత్యనుసంధేయం. అత్ర లజ్జాదీనామభి
సరణ విరోధిత్యాద్బాధ్యత్వం. వితర్కాదీనాం తు తదభావాద్బాధకత్వమితి వివేకః.
నను ప్రత్యేకనాద్ధి పంకస్యదూరాదస్పర్శనంభరమితి న్యాయేన లజ్జాదీనాంబాధ్యానా
మనుపాదాన మేవ శ్రేయ ఇతి శంకనీయం. విరోధినామపి రసాదీనామాధికారికరసదా
ర్థార్థమంగత్యేనోపనిబంధనపదత్రాపి తదుపాదానవ్యన్యాయ్యత్వాత్. తదుక్తంధ్యన్యా
చార్యైః—‘వివక్షితే రసే లబ్ధప్రతిష్ఠే తు విరోధినాం, బాధ్యానామంగభావం నా
ప్రాప్తానా ముక్తిరచ్చ’రేతి. అత్రోక్తభావోదయాదీనాం రాజానుగతవివాహప్రవృత్త
భృత్యవత్కదాచిదంగిత్వంపయంగీక్రియతే. తదుక్తం కావ్యప్రకౌశే—‘ముఖ్యే రసే
ఽపి తేఽంగిత్వం ప్రాప్నువంతి కదాచ సేతి.

అథ రాద్రబీభత్సయోస్సంకరో యథా.—

వీత్వా మాంసోపదంశం ద్విరదగళగలద్రక్తమైరేయధారాం
మత్తో మస్తిష్కలగైర్నర్ధభితస్పృహపమృషికపైః స్పష్టదంష్ట్రః,
బిభ్రద్రాప్తంత్రమాలాం జనితజనభయోభైరవాకారఘోరః
సంగ్రామార్వాః కలింగైర్బలివిధిమకరోద్విరరుద్రస్య ఖడ్గః.

ఏవమన్యదపి యథాసంభవముదాహర్యం.

భావమేతన్ ప్రకంగాద్రసమేతనమప్యుదాహర్యం ప్రతిహాసితే—అథేతి.

తత్ర శృంగారసంకీర్ణం కరుణాదాహరణి-అసన్న ఇతి. వ్యాఖ్యాతమేతత్కావ్య ప్రకరణే (పుష్టే-౬౧ శ్లో-౨౫) మధ్యమకైశివ్యరాసారణే.

బీభత్సంకీర్ణం రాద్రముదాహరితీ—పీత్యేతి. వ్యాఖ్యాతమిదమపి నాటకే తృతీయే-౭౦ శ్లో (పుష్టే-౧౦౩, శ్లో-౮) అత్రోదాహరణద్వయే ద్వయోః కరుణ రాద్రయోర్విశ్రాంతిభామత్యేన చర్యణా యం ప్రథమభావిత్యాత్మప్రధాన్యేనాంగి త్వం. శృంగారబీభత్సయోస్తదుపస్కారక త్వేనాంగత్వమితి వివేకః. అత ఏవోక్తం భావప్రకాశే—‘రసః కార్యవకాత్సత్వ మిశం త్వేన పరస్పరం, ప్రథమం యో రసః ఖ్యాతః స ప్రధానో భవన్య’ తీతి. నవ్యయమంగభూతో రసః పరిపోషణ స్రాప్తః? ప్రాప్తో వా? నాద్యః; రసత్వవ్యాపూతాత్. న ద్వితీయః; ఉపస్కార్యత్వేనాంగత్వ భంగాత్. తస్మాదయక్తా రససంకరవాచో యుక్తిరితి చేన్ద్రేయం; పరిపోషణ భేదపి కస్యచిత్ కదాచిదుపస్కారకత్వేనాంగత్వాంగికారాత్. తదుక్తమభినవగుప్తా చార్యైః—‘సంభూతాన్యపి రసాంతరాణి స్వవిభావాదిసామగ్ర్యాం స్వావస్థాయాం యద్యపి అబ్ధపరిపోషణి చమత్కారగోచరతాం ప్రతిపద్యంతే, తథాపి చమత్కార స్తావత్త్వేన పరితుల్యకా న విశ్రామ్యతి, కిన్తు చమత్కారాంతరమునుధావ, తీతి. అంగంగిభావే సర్వత్రేయమేవ భంగ్యంగీకరణీయా. తదుక్తమాచార్యైః—‘గుణ కృతత్వసంస్కారః ప్రధాన మనుష్యతే’ ప్రధానస్యోపకాశ హితథా భూయసి వర్తతే, ఇతి.

౧౦౩

తచ్చంగత్వం స్వాభావికం దూపకాదిబలాదాలోపితం చేత్యాదివిశేషా స్తస్య న్యతో ద్రుప్త్యా ఇత్యాశయేనాహ—ఏవమితి. అయం చ రసో తాకికాతాకిక భేదన ద్వివిధః. తత్రాద్యః కదర్భిరసాలాదిఫలాస్వాదజన్యానందనదృశః కార్యశ్చ. ఇతిో బ్రహ్మనందన బ్రహ్మనందన నిత్యశ్చ.

అత్ర రసో నాయకాశ్రయ ఏవ యది పరం నిపుణనటచేష్టయా తథావిభకావ్యశేషణబలేన స సామాజికైస్సాక్షాద్భావ్యతే తదా పరగతస్యాపి రసస్య సమ్యగ్భావనయా పరత్ర నిరతిశయానందజఃస మవిరుద్ధమ్.

అథవా మాలత్యాదిశబ్దభ్యో యోషిస్తాత్రప్రతీతౌ రావణాది

తత్రాద్యస్యాశ్రయమాహ—అత్రేతి, రసో రాజికః నాయకోఽనుకార్యో రామాది రాశ్రయో యస్య స తథోక్తః. ఏవకారః అశ్రయంతరవ్యవచ్చేదార్థః. యద్యేపం సామాజికానాం పాసఃపున్యేనాభినయావేక్షణకావ్యశ్రవణకాతుకమున్నతచేష్టితం స్వాదత ఆహ—యది పరమితి. 'శిల్పవిన్నాముకాదీనాం తాదాత్మ్యాప్రతీ భావుకః, చతుర్థాభినయాభిజ్ఞోఽటో భావాదిభేదవిదిత్యుక్తిలక్షణస్య నిపుణస్య నటస్య చేష్టయాఽభివ్యక్తేన తథావిభక్త్య గణాలంకారపరిష్కృతశబ్దార్థసంఘటనాత్మకస్య కోవ్యస్య శ్రవణబలేన; సమాజస్పృహ తత్ర సమవేతాసాసమాజికాః రామాదితన్త యీభవనయోగ్యమనసాః భావుకప్రేక్షకాద్యపరపర్యాయా స్సహృదయా ఇత్యర్థః. సంపూర్వా దచేష్టయాహవాచినో ఘృణంతాత్ 'సమహయాన్నమవైతి'తి తక్వప్రత్య యః, తైర్వది పరం సాక్షాద్భావ్యతే కేవలం స్వసంబంధిత్వేనానుసంధీయతే చదిత్యర్థః. తస్మి పుత్రాద్యానందదర్శనే విత్రాదిపత్రాప్యానంద ఉపతీతి భావః. ఆతఏవోక్తం భావప్రకాశే. 'యస్తుస్థా తుష్టియాహ్లాతి లోకే లోకముపైతి చ, క్రోధే క్రుద్ధో భయే భీరుస్స శ్రేష్ఠః ప్రేక్షకః స్మృతః 'ఇతి స కేవలం తత్ర తావత్తాత్రం కింతు విశేషోఽప్యస్తీ త్యాహ—పరగతస్యేతి. భావనావిశేషదానందవిశేషో యుక్త ఏవేతి భావః.

అథారాజికరసస్యాశ్రయమాహ—అథవేతి. మాలత్యాదిశబ్దభ్యోఇతి. ఆభినయ వేళాయాం నటాదిసముచ్చారితేభ్యో విశిష్టకావ్యగతేభ్య ఇత్యర్థః. యోషిస్తాత్రప్రతీ తౌ స తు మాలత్యాదివిశేషోల్లేఖోనేత్యర్థః. ఏవమన్యత్రాపి ద్రవ్యవ్యం, స్మృత్యామాధే నేతి. సామాన్యప్రతీతౌ విశేషస్థరణమనయోరవి నాభావమూలమిత్థమసంధేయంసను సామాజికానాం పూయమాణమాలత్యాదివిశేషపరిచయే స్వాభిలషితనాయకాస్తరణే కిం ప్రమాణమితి న శంకనీయం. కావ్యాదా విశేషణామవివక్షితత్వాత్. న హి మహావిభి ర్వాల్మీకీప్రముఖై రివ భ్యానదృష్ట్యై రామాది నా మవస్థాః ప్రాతిస్యికాః నిరూప్యంతే. కింతురామాదికమాశ్రయతయా పరిశిల్పస్య స్వప్రతిభాప్రభావలభ్యాస్స ర్వసాధారణా ఇతి, తదుక్తం నల్లనాస్త్రీకాశేష-ఏభ్య శ్చ సామాన్యగుణయోగేన

శబ్దేభ్యశ్శత్రుమాత్రప్రతీతౌ చ స్పృత్యా యాధేన తత్తద్యోషిద్విశేషే
ణానుకార్యేణ సామాజికాశ్రయత్వమపి న విరుద్ధం. నటస్యానుకరణ
మాత్రపరతయా వై వ రసాశ్రయయోగ్యతా తస్య భావుకత్వాభ్యుపగ
మేఽపి సామాజికత్వమేవ అనుభవాదీనాం ప్రకాశనం తు శిశూ

రసాః నిష్పద్యంతే? ఇతి. తర్హి. తైరపి విశేషమాత్రం విహాయ సామాన్య మేవ కి మితి
నోపాదీయత ఇతి న వాచ్యం. విశేషోపాదానేనైవ శ్రోతృజానామాస్వాదసంభవాత్.
తదుక్తం—‘క్రీడతాం మృణ్మయైర్యద్యద్బాలానాం ద్విరదాదిభిః, స్వేచ్ఛా హి స్వదతే
తద్వచ్ఛేతృజా మర్జనాదిభి’ రితి. యోషిద్విశేషేణేతి నానుకరణసంభావ
తాకననిశ్చయాదీనామప్యవతీతం. యోషిస్త్రేణ రసనిష్పత్తేరభావాత్. నను
భవంతు నామస్పృత్యాః స్త్రీపుంసాదయః, కథం తై రసనిష్పత్తిః? కథం వా రసస్య
సామాజికాశ్రయత్వేమితి చేత్! ఇద మత్రానుసంధేయం, సామాజికాస్తావత్పూర్వం
తాకికనాయకానురాగాద్యధమానేన సంస్కృతహృదయాః కావ్యాదిశబ్దమహిమౌరా
మాదిక సామాన్యాత్త నా స్వసంబంధిత్యేన భావయంతి. తే చ భావితాభావుకమనో
ఽంగణేఽర్తమానవదవభాసంతే. తదుక్తం భర్తృహరిణా—‘శబ్దోపహితయాపాంస్తా
బుద్ధే ద్వివయతాం గతాక, ప్రత్యక్షమివ కంసాదిక సాధనత్వేన మన్యతే. ఇతి.
కంసాదీనాం ప్రత్యక్షరూపమివ శబ్దోపహితయాపమప్యర్థక్రియాకారీత్యర్థః. న చ
సీతారామాదీనాం స్వస్త్రీపుంసతయా భావనాదనాచిత్యం. తేషాం జనకదశరథతసయ
త్వాదివిశేషపరిత్యాగేనస్త్రీపుంసమాత్రానువాదిత్వాదిత్యుక్తత్వాత్, తే చస్త్రీపుంసా
దయో రాకికా ఏవ, కావ్యాభినయముఖేన విభావాదిపదాభిధానరాజ్యాభిషిక్తభావుక్త
రాభివ్యమానా స్సంతో ముద్రాముదితన్యాయేన తదంతఃకరణప్రతిబింబితా స్సామా
జిక నిష్ఠా భవంతి, రత్నాదయోఽపి రాకికా ఏనైవంవిధా స్సంతః స్థాయిభావసామ్రాజ్య
మూర్ధాభిషిక్తా భవంతి, తేఽమి విభావాదయ స్సర్వేఽపి చిత్రతురగన్యాయేన సమ్య
జ్జిథ్యాసంశయసాదృశ్యప్రతీతి విలక్షణచర్వణాది శబ్దవాచ్యాతాకికశబ్దప్రతీతివిషయ
త్వాదరరాకికా ఏవ. తన్నిష్పద్యత్వేనారాకికస్య రసస్య సామాజికాంతఃకరణప్రతిబిం
బిత స్థాయిపరిణామత్వా తానుమాజికాశ్రయత్వం అస్తి స్పష్టే వృద్ధసంవాదః. ప్రకర
ణాంతేఽవత్సతే. తదేతదభిసంధాయాహ—సామాజికాశ్రయత్వమపి న విరుద్ధమితి. అపి
శబ్దః పూర్వోక్తరాకికపక్షం సమన్వినోతి. న పునరరాకికవైవాశ్రయాంతరమసం
భావితత్వాత్ ఆశ్రయాంతరమాశంకమానస్తావదేవం ప్రప్రవ్యః ఆశ్రయః కిమను
కార్యోఽనుకర్తా వా? నాద్యః; ఆతితత్వాత్. న ద్వితీయఇత్యాహ—నటస్యేతి.

భ్యాసపాటవేనైవ ఘటతే. రసాదీనాం పరస్పరవిరోధేఽపి కవిప్రా
 ణోక్తి సమాశ్రయణే నైకత్ర సమావేశో న విరుద్ధః.
 విరోధక్రమః శృంగారతిలకే కథితః.

“శృంగారబీభత్సరసౌ తథా వీరభయానకౌ,
 రాద్రాద్భుతో తథా హాస్యకరుశ్చ వైరిశ్చ మిథః.”

రసాద్రసోత్పత్తిరపి మతా.

తథా చోక్తం శృంగారతలకే.—

“హాస్య భవతి శృంగారాత్కరుణో రాద్రకర్మణః,
 అద్భుతశ్చ తథా వీరాద్బీభత్సాచ్చ భయానకః.”

వ్యభిచారిభావానాం తత్తద్రసానుగుణ్యమేవం ప్రతిపాదితం

అనుకరణమాత్రపరతయా అభినయాభినివృత్తిత్వేన ననుకరాచిద్రామాదితాదాత్మ్యాను
 సంధానాత్సమీక్షిత్యనుమథవతో నటస్యాసంపరదాధీనస్య కథ మభినయప్రకాశన
 మత ఆహ-అనుభావాదీనామితి. నను తత్ర తత్ర రసాంతరసమావేశోన కథం ప్ర
 కృత రసభంగమేతుః? రత ఆహ-రసానామితి. ఆపిశబ్దాడవిరోధే కిము వక్తవ్యో
 మితిభావః. ప్రాణోక్తిసమాశ్రయణేనేతి. రసానాం విరో విరోధోఽస్తుయావా,
 కస్య చిదంగిత్యాంగికాచణేతరేసం పరిపాషభావాన్నాస్తి విరోధ ఇతి కవినమ
 యాశ్రయణా దిత్వర్థః. తదుక్తం ధ్వన్యాచారైః—‘అవిరోధీ విరోధీ వా రసోఽం
 గిని రసాంతరే, పరిపాషం న నేతవ్యస్తదా స్యాదవిరోధితేతి. న కేవలమవిరోధః,
 ప్రత్యుత తథావిధే విషయే సమ్బదయానాం ప్రహ్లాదాతిశయవేత్త్యపి తత్త్రవోక్తం.

ఏకత్ర ప్రబంధే వా వాక్యే వా రసవిరోధక్రమం సమ్యగివ్యాకేనాహ—
 శృంగారేతి.

ప్రసంగాచ్చుంగారాదిభ్యో హాస్యాదీనామత్పత్తిమాహ—రసాదితి.

అత్ర బాహ్యార్థసంబంధస్య యథాయోగం సత్త్వరజస్తమోఽహంకారసహి
 తస్య మనసో వికారవికేషః శృంగారాదయః, ఏతేభ్య ఏవ సత్త్వరజస్తమోఽహం
 కాచేష యథాయోగమావాపేధారసహితేభ్యో హాస్యాదయ ఉత్పద్యంత ఇతి నార
 దాదయః వాసుకి నోక్తో వికేషో భావప్రకాశే ద్రవ్యవ్యుత్పత్తిః.

అథ వ్యభిచారిభావానాం వ్యవస్థాయాహ—వ్యభిచారిభావానామిత్యాదితా.

శృంగారతిలకే. తథాహి.—

“శంకాఽసూయా భయం గ్లానిర్వాసిధిశ్చింతాస్తృతిర్ధృతిః,
 బౌత్సుక్యవిస్తయావేగా వ్రీడోన్మాదా మదస్తథా.
 విషాదో జడతా నిద్రాఽవహిత్యా చాపలం మృతిః,
 ఇతి భావాః ప్రయోక్తవ్యాః శృంగారవ్యభిచారిణః.
 శమ శ్చపలతా నిద్రా స్వప్నో గ్లానిస్తథైవ చ,
 శంకాఽసూయాఽవహిత్యా చ హాస్యే భావా భవంత్యమి.
 సంత్రాసో మరణం దైన్యం గ్లానిశ్చైవ భయానకే,
 అపస్తారో విషాదశ్చ భయం రోగో మృతి ర్మదః.
 ఉత్సాహశ్చేతి విజ్ఞేయా భావా బీభత్ససంభవాః,
 ఆవేగో జడతా మోహో హర్షణం విస్తయః స్మృతిః.
 ఇతి భావా నిబద్ధవ్యా రసజ్ఞైరద్యుతే రసే,

దైన్యం చింతా తథా గ్లాని ర్నిశ్చేదో జడతా స్మృతిః.
 వ్యాధిశ్చ కరుణే వాచ్యా భావా భావవిశారదైః,
 హర్షోఽసూయా తథా గర్వ ఉత్సాహో మద ఏవ చ.
 చాపల్య ముగ్రతా చైవ రోదే భావాః ప్రకీర్తితాః,
 అమర్షః ప్రతిబోధశ్చ వితర్కోఽథ మతిర్ధృతిః.
 క్రోధోఽసూయాఽథ సమ్మోహ ఆవేగశ్చోపహర్షణం,
 గర్వో మదస్తథోగ్ర త్వం భావా వీరే భవంత్యమి.
 రసస్సర్వోఽపి సంపూర్ణస్తిరోధ త్తే రసాంతరమ్” ఇతి,

భారతీయోక్తప్రక్రియయా యద్యప్యేక ఏవ రసస్తథాపి మహాకవి
 ప్రసిద్ధ్యా రససంకరః స్వీక్రియతే.

* తత్ర రసాదేరప్రాధాన్యే రసవదాద్యలంకారా భవంతి.

అథ రసవదాద్యలంకారమారభతే—రసఇతి. వాక్యార్థేన ప్రధానభూత
 ఇత్యర్థః. సంపూర్ణః స్వస్వవిభావాదిసామగ్రీ పరిపుష్టః, రసాంతరమంగభూతం.

మహాకవిప్రసిద్ధ్యేతి. అంగభూతస్య విక్రాంతివిషయత్వాభావేన రసత్వాభావే
 ఽపి మహాకవిభీరసత్వేన వ్యవహారాదిత్యర్థః. వస్తుతస్తు తదాసీనులంకారత్వమేన
 రసాదీనా మపీతి భావః.

అన్యోగత్యేన రసనిబంధనే రసవదలంకారః. భావనిబంధనే ప్రయోగ-
లంకారః రసాభాసభావాభాసనిబంధనే ఊహ్యస్విదలంకారః భావనిబంధ-
నే సమాహితాలంకారః. తథా భావోదయోదయోఽపి.

ఏతదలంకారసర్వస్వే ప్రపంచేనోక్తం. 'రసభావతదాభాస-
తత్ప్రశమననిబంధనే రసవత్ప్రయోగస్విత్ప్రమాహితాని. భావోదయ-
భావశాంతిభావసంధిభావశబలతాశ్చ పృథగలంకారాః' ఇతి. ఏతేషా-
ముదాహరణ మలంకారప్రకరణే భవిష్యతి.

గుణాలంకారశ్రీకృతపరికరో భావవిభావ-

స్ఫురత్పాదుర్భావః క్రమగభితవేద్యాంతరమతిః,

తదేవ వినిశ్చి-తత్రే త్యాదినా. ఆత్ర రసవదలంకారసోదాహరణం యథా-
'అయం స రశనోత్కర్షీ పీనస్తవవిమర్దనః, నాధ్యురజఘ-స్పర్శీ నివీచిస్తంసన-
కరః.' రణభవి పతితం ధూరిశ్రవసో భుజం దృష్ట్వా తస్మైయసీనామయం విలాపః.
అత్రాధికారికస్య కరుణస్యాంగధూతశృంగారోఽలంకారతామాపద్యతే. ఏవ-
మన్యదపుదాహర్యమ్.

అథ ప్రతిపత్తిసౌకర్యార్థం రసస్వరూపం శ్లోకత్రయేణ సంగృహ్ణాతి-గుణేతి.
గుణాలంకార గ్రహణం వృత్తిరీత్యాదీనామప్రపంచతాత్పర్యం. తేషాం శ్రీయ సుపత్యై-
కృతపరికరో విశిష్టకావ్యప్రతిపాదితవిభావాద్యభివ్యక్త ఇత్యర్థః. ఆతఏవ స్ఫురత్స్ఫు-
త్పద్యమానః ప్రాదుర్భావో రసోన్ముఖత్వం యస్య స తథోక్తః. భావవిభవో రత్యాది-
స్థాయీ భావవర్గః. ప్రథమం తావత్కావ్యాభినయాభివిష్టవ్య సామాజికస్య రసప్రా-
దుర్భావః మయే నతే రామాదిప్రతీతిదార్థ్యముత్పద్యతే. తతస్సామాజికానుకార్య-
హృదయయో రభేద ప్రతీతిః. తతస్సామాజికహృదయం నృతగీతాదినానావిధ-
నాట్యధర్మేషు నిమజ్జతి. తతో వేద్యాంతరమతిర్విగళతి. తదానీమతాకితో రసో యోగీ-
తేద్య బ్రహ్మానందనదృశస్సయమేవ చర్యణాస్పదం భవతి యదాహుః- 'పాత్యాదభ-
ధ్రువాగానా తతస్సంపూరితే రసే, తదాస్వాదభరైకాగ్రో హృద్యత్వంతస్తుభు-
క్షణం, తతో నిర్విషయస్యాస్య స్వరూపావస్థితో నిజః, వ్యజ్యతే హ్లాదనివ్వందో-
యేన తుద్యుతి యోగినః' ఇతి. తదేతత్సర్వం మనసి నిధాయాహ-క్రమగభితవేద్యాం-
తరమతిరితి, ఇయాంస్తు విశేషః, బ్రహ్మానందానుభవే వేద్యాంతరం కి మపి న స్ఫురతిర-
సాస్వాదే తు విభావాదివ్యతిరిక్తవేద్యాంతరనిరాసఇతి, తద్విభావాదిప్రతీతావఖండా-
నందానుభవః కథం? మితి చే త్సత్యం. 'ద్రాక్షమధుకఞ్చూరకాశ్చరైస్సహాయకైః,
తుల్యైః కల్పితం పూతం కీతం కర్పూరవాసితం. పానకం పంచసారాఖ్యం దాహ-

సుఖం వా దుఃఖం వా నిబిడయతు యూనోస్సహృదయే

త్వ మందానందాత్తా పరిణమతి పూర్ణో రసభరతః. ౧౦౮

రసో వాక్యార్థ స్స నివిలసతి పదార్థాః పునరమీ

తృప్తానివ ర్తక' మిత్త్యుక్తతత్తణనానారసకదంబస్వరూపపానకరసన్యాయే సేతిబ్రూమః
నన్యానందమూలే శృంగారాదావస్తు నామ సుఖాస్వాదః, శోకమూలే పునః కరుణే
కథమేత? దిత్వాశంక్యానుకార్యవిషయేయమాస్వాదవైచిత్రీ న సామాజికవిషయే
త్యాహ—సుఖంవేతి, ఆత్మాస్య సూత్రస్య శాటకం వయేతి న్యాగేన భావినీం
వృత్తి మాత్రీత్య లాకిణో రత్నాదిభావశ్లేషభంగ్యా భావ విభావశబ్దేనోచ్యతే.
అయం యూనోః ప్రీతిపుంసయో సుఖం లాకికం శృంగారాదౌ దుఃఖం కరుణే నిబి
డయతు దృఢం కరోతు. యే హం, కావ్యానుశీలనాభ్యాసవశాద్వికడిభూతే మనో
ముకుతే వర్ణనీయతన్తయీభవయోగ్యతా ఆత ఏవ హృదయసంవాదభాజ స్సహృ
దయా ఇత్త్యుక్తతత్తణే సహృదయే తు పూర్వః, పూర్వోక్తరీత్యా విభావాది సముల్లా
సితస్సన్నిత్యర్థః, రసభరతః, పూర్వస్య భారత్వం యుక్తమేవేతి భావః. అమం దానం
దాత్తా బ్రహ్మానంద ఇవ నిరతిశయసుఖస్వరూపః పరిణమతి నను యద్యయ హానం
దాత్తకః కథం తస్మి భావుకానాం కరుణాత్మకకావ్యశ్రవణే తథావిధానప్రధారావి
రాభవః? ఇతిచే న్నైషదోషః, సంభోగసమయే ప్రీతా మధరదంశనాదౌ కృత్రిమ
దుఃఖానుభావసీత్కారవద్రా పుష్పపత్రైః, సుఖేఽపిదుఃఖవరుపచారః కుట్టమిత'మితి
తల్లక్షణాత్. యద్యస్యాపి సహజదుఃఖాత్త కత్వం స్యాన్న కోఽపి సామాజికస్త్ర
ప్రవర్తత తత శ్చ కరుణైకరసానాం రామాయణాదీనాముచ్ఛేదప్రసంగస్సాస్యత్.
తస్మాద్ర సాంతరవ త్కరుణస్యాప్యానందాత్త కత్వమేవేతి నిరవద్యం. నను రసాస్వాదే
వికేసా భావాత్కథం నవధా విభాగ? ఇతి చే తృప్త్యం. యథైస్య బ్రహ్మానందస్య
చంద్రకాంతసోపానప్రక్తిప్రతిబింబితచంద్రబింబవ దుపాధిభేదా దనేకధా కల్పనం,
తద్వదత్రాపి వ్యంజకవిభావాదిభేదా ద్వస్తుతః ఏకస్యాపి నానాత్వమితి వేదితవ్యం.

అగైహంవిధో రసః కావ్యాదౌ కేన కారణేన ప్రసీయత? ఇత్యాకాంక్షయా
మాన-రస ఇతి, వాక్యార్థ ఇతి, కవిసంరభవిక్రాంతే రసవైషవ ప్రధానత్వాదివి భావః,
తదుక్తం.—'కవే ర్వివక్షయా యత్ర ప్రాధాన్యం పరికల్ప్యతే, భవేత్స ఏవ వాక్యార్థ
ఇతి నిర్ణీయతే బుద్ధై రితి, న చాస్య పదార్థసంస్కరాదిమాపవాక్యార్థవన్తభేదీన
వాచ్యత్వం లక్ష్యత్వం వా సంభవతి, ఆభిధానతత్తణయోరత్రావకాళాత్, తాత్పర్య

విభావాద్యా యస్మిన్నిల దధతి విక్రంతి ముచితాం,

అతో భావా ఏవ క్రమసముచితాన్యోన్యవిభవాః

రసీభావం బిభ్రత్సథ చ పటతాం తంతవ ఇవ.

౧౦౯

భావే స్థాయీని వర్ధమానవిభవే రత్యాదికే సింధువ-

విశేష స్తు వ్యంజనాంతరూపిత ఏవేతి ప్రతిపాదితం కావ్యప్రకరణే. అతోఽయం
వాక్యాన్తో వ్యంగ్య ఏవేతి వేదితవ్యం. అమీ రసవ్యంజకౌ విభావాద్యాః పునః పదార్థాః.
యద్యపి విభావాదీనాం వ్యస్య వాక్యాపేక్షయా వాక్యాన్తత్వం, తదుక్తం-స్థాయీవా
సాత్వికో వాఽపి సంచారీ వా క్షయిత్వచిత్, భావో వాక్యాన్తామేతి తత్త
ద్భావ విశేషతః. ఇత్యాదినా. తథాపి రసం ప్రత్యవాంతరవ్యాపారత్వద్వార్థవ్యవ
హరః. ఏవం చ పదార్థస్థానీయభావాదిప్రతిక్షుత్తరకాలీనస్ఫురణతయా రసో
వాక్యార్థస్థానీయ ఇతి నిష్కర్షః. రసం ప్రతి విభావాదీనా మ్మవాంతరవ్యాపారత్వం
నిర్వహతి—యస్మిన్నితి. ఉచితాం విక్రంతిం దధతి, కారకజ్ఞాపకభావవైలక్షణ్యేన
వ్యంజనధ్వనన చరణచమత్కారాదిశబ్దవాచ్య రసగోచరక్షాన విశేషపయోగిత్యం
భజంత ఇత్యర్థః. అత ఏవోక్తం లోచనే—‘విభావాది రత్రన జ్ఞాపకో నాపి కారకః,
అపితు చరణోపయోగీ’ ఇతి. అత ఏవాలాకికత్వము స్వేతి భావః. ఏతచ్ఛాఘటిత
ఘటన నూచకేన కిలశబ్దేన ద్యోత్యతే. అత ఇతి విభావాదివిక్రంతేత్యర్థః. భావాః
స్థాయీభావా ఏవ, క్రమేణాం కుఃతకందభిరపల్లవిరత్వాదిమాపేక్ష సముచితోఽన్యో
న్యవిభవాః వ్యస్యపరిపాహో యేషాంతే క్రమసముచితాన్యోన్య విభవాః. యద్యప్యన్యో
న్యశబ్దః కర్త వ్యతిహాసే ద్విర్భావితః, తథాప్యచిత్వా దుక్తార్థే యోజనీయః. అథ
చ, విభావాదిసన్నిభా నానంతరమేవేత్యర్థః. చోఽచధారణే, అనేన వ్యంగ్యవ్యంజ
కయోః రసవిభావాద్యోరస్త్రేప క్రమః. కింతు శత పత్రపత్రశతవ్యతిభేదవదా
శుభాచిత్వా న్మసంలక్ష్యత ఇతి నూచితం భవతి. రసీభావం బిభ్రతి పూర్వం వాసనా
మాత్రావస్థాయీః స్థాయీనో విభావాది మహిమా రసాత్మనా పరిణమంతి, రసాది
శబ్దప్రతిపాద్యత్వం చ భజంత ఇత్యర్థః. తత్ర దృష్టాంతమాహ—పటతాం తంతవఇతి.
తదుక్తం—‘యథాహి తంతవో వేముత్యాదిక్రియయాన్వితాః, పటాత్మనా పరిణతాః
పటవాచ్యా భవంతి తే. త్తథైవ స్థాయీనో భావా విభావాదిభిరన్వితాః, రసాత్మనా
పరిణతా రసవాచ్యా భవంతి తే’ ఇతి.

౧౧౦

అథ నిర్వహదీనాం రసపోషకాణామవస్థానక్రమమభిదధానః ప్రతిపత్తి
దార్ధ్యార్థం పూర్వోక్తమేవ రసస్యాక్రయం స్మరియతి—భావఇతి. వర్ధమానవిభవే,

తల్లొలొలా ఇవ సంభవంతి విలయం చాయాంతి భావా ముహూః.
నిర్వేదాద్యుపభోగభావితనిజాస్వాదాతీరేకో రసో

విభావాదిభి రితి భావః. యథార్థజే కల్లోలా ఉత్పద్యంతే విలీయంతే చ తద్వద్రత్వాది
స్థాయిభావే నిర్వేదాదయో నిమజ్జంత్యున్నజ్జంతి చేతీ భావః. తదుక్తం— 'మజ్జంతశ్చ
నిమజ్జంతః కల్లోలాస్తే యథార్థజే, తస్యోత్కర్షం వితన్వంతి యాంతి తద్రూపతామపి.
తథా స్థాయినీ నిర్మగ్నా మ్యున్నగ్నా వ్యభిచారిణః, పుష్పంతి స్థాయినః స్వాంశ్చ
తన్నయంతి రసాత్తతామితి. తతః కిమత ఆహ—నిర్వేదేతి, నిర్వేదాదీనా ముపభోగేన
చర్వణయా భావిత ఉత్పాదితః నిజః, స్వగోచర ఇత్యర్థః. స్వస్వాదభిన్నస్వాపి స్వయా
పస్య స్వేనైవ విషయాకరణసంభవాత్. యదాహుః—ఆత్మన మాత్మన్యవలొకయంత
మితి, తథాభూతస్వాదాతీరేకోఽతాకికచమత్కరాత్తా యస్య స తథోక్తస్సకా,
రసోఽఖండానందాత్తతో భవతి. ఆయం చ లోకే స్వాత్, తాకికశ్చేదిత్యర్థః. అను
కాశ్యే రామాదావేవ నాన్యత్ర. నాత్యే తు, అతాకికశ్చేదిత్యర్థః సామాజికే కథిత
ఇతి. అత్ర రసో నాయకాశ్రయ ఏవేత్యత్రేతిశేషః. అత ఏవోక్తం లోచనే—'స చ న
వ్యతిరిక్తయాధారమపేక్షతే. కిం తస్యనకార్యాభిన్నాభిమతే సర్తకే ఆస్వాదయితా
సామాజికః. తేన నాట్య ఏవ రసానామనుకార్యాది' పీవీతి. ఉక్తం చ కారదాతన
యేన—వ్యాపారేణ చ కౌన్యస్యతదీయాభినయేన చరసాత్తత్వం నీయమానస్థాయీ
స్వాద్యత్వ మేవ్యతి. సామాజికాదికేవాస్య రసస్వాశ్రయఉచ్యతే, రసస్య వర్తమాన
త్వాన్నానుకార్యస్య సంభవః. అనుకార్యస్య రామాదీః కాలాతిక్రమదర్శనాత్,
నాతిక్రాంతాను కార్యస్య రసోద్భావనయా కవిః. బద్ధాంతి కావ్యం య తస్మాద్రస
స్సామాజికాశ్రయః' ఇతి. శేచిదేతత్, సామాజికాశ్రయత్వమోపేతం స తు
ముఖ్యమిత్యాహుః. తదుక్తం మహోపాధ్యాయనరహరినూరిణాః—'ఏవం సామాజిక
సమవేతతాం రసస్వాంగీ కృత్యాతాకికతా వర్జితా, పరమార్థతః పునః పరిపూర్ణాఖం
దైకరసానందరూప పరమేశ్వర పర్యాయస్వాస్య రసస్వాధికరణచింతా కుతోవా? స
సత్యానందాత్తకే బ్రహ్మణ్యపి పదమాసాదయేదితి విచారచతురైరనాదికవిభిరనాధా
రో రస స్సామాజికైః పరం చర్వ్యతే విభావాదిభిః పరంవ్యజ్యతే. యోగిగమ్యత్వ
మాత్రేణేశ్వరస్య యోగిమనోనివాససంవాదవత్సామాజికాధికరణత్వారోపాఽపి
సహ్యతే ఇత్యాదిభిర్యక్షిభిః ప్రతిపాదికమ్ అధికరణత్వమేవ సిద్ధాంతః. అత ఏవాయం
బ్రహ్మనంద ఏవ, ఇయాంస్తు విశేషః బ్రహ్మనందో యోగగమ్యః. ఆయం తు విభా
వాద్యనుసంధాన గమ్య ఇతి. ఇద మపి తేనై వోక్తం—'సర్వత్రైకైవానందవ్యక్తి

లోకే స్యాదనుకార్య ఏవ కథితో నాప్యే తు సామాజికే.

ఇతి శ్రీవిద్యానాథకృతో ప్రతాపరుద్రయశోభూషణేఽలంకారశాస్త్రే
రసప్రకరణం సమాప్తమ్.

రొక కం నుఖమితి వ్యవస్థియతే. ఆతాకికవిభావాద్యభివ్యక్తై కవిసమయమాత్ర
ప్రసిద్ధ్యనుసారాదతాకికా రస ఇతి కథ్యతే. నానావిధవిమలకర్త నిర్మలాంతఃకరణేషు
శమదమాదిసాధనసంపన్నేషు శ్రవణమనననిధిభ్యాసనపరేషు పరమయోగిషు నిర్వి
కల్పకసమాధ్యభివ్యక్త్య బ్రహ్మేతి పరమాత్మేతీశ్వర ఇతి శబ్ద్యతే. ఇతి. ఉక్తం చ
స్వాత్మయోగప్రదీపే—

‘యా స్థాయీభావరతిరేవ నిమిత్తభేదా-

చ్ఛృంగారముఖ్యవననాట్యరసీభవంతీ,

సామాజికాంతస్సహృదయా నృటనాయకాదీ-

నానందయేత్సహజపూర్ణరసోఽస్తి సోఽహమ్.

౧౧౦

ఇతి సంక్షేపః.

ఇతి పదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణ శ్రీమహాపాధ్యాయ శోలచలమన్
నాథమూరినూననా విశ్వజనీనవిద్యస్య విద్యన్తజ్ఞః పెద్దయార్యస్యానుజేన తుమార
స్వామి సోమపీఠినా విరచితే ప్రతాపరుద్రీయవ్యాఖ్యానే రత్నాపజాఖ్యానే రస
నిరూపణం నామ చతుర్థం ప్రకరణమ్.

దోష ప్రకరణమ్.

అథ కావ్యజీవితభూతరసనిరూపణానంతరం తదుపస్కార హేతునాం గుణానాం సమ్యగ్వివేకాయ దోషా నిరూప్యంతే.—

తత్ర దోషసామాన్యలక్షణమ్.—

* దోషః కావ్యాపకర్షస్య హేతుశ్చబ్దార్థగోచరః,

శబ్దార్థమయత్వాత్ కావ్యస్య తదపకర్ష హేతునామపి దోషాణాం శబ్దగతత్వేన అర్థగతత్వేన చ ద్వైవిధ్యం. శబ్దగతానామపి పదవాక్య గతత్వేన చ ద్వైవిధ్యమ్.

తత్ర పదగతదోషాః కథ్యంతే.—

* అప్రయుక్తమపుష్టార్థమసమర్థం నిరర్థకం;

నేయార్థం చ్యుతసంస్కారం సందిగ్ధం చాప్రయోజకమ్. ౧

క్లిప్తం గూఢార్థకం గ్రామ్యమన్యార్థం చాప్రతీతికం,

అవిమృష్టవిధేయాంశం విరుద్ధమతికృతృథా.

అశ్లీలం పరుషం చేతి దోషాస్తప్తదశ స్మృతాః. ౨

రసనిరూపణానంతరం తదుపస్కారహేతుభూతగుణాలంకారనిరూపణే ప్రసక్తేఽపి తదుల్లంఘ్య మధ్యే దోషనిరూపణం సంగమయన్ ప్రతిపాదితే—అథేతి. గుణానామిత్యలంకారాణామపుష్పలక్షణం, సమ్యగితి. అన్యథా వివేకమాత్రస్య ప్రమాధత్వాభావాదితి భావః.

తత్ర దోషసామాన్యలక్షణమాహ—దోష ఇతి. రసాపకర్ష ద్వారా కావ్యాపకర్ష హేతుర్దోష ఇత్యర్థః. ఆతపివోక్తం కావ్యప్రకాశే—‘ముఖ్యార్థనిహితీర్దోష’ ఇత్యాదినా శబ్దార్థగోచర ఇత్యేతద్విభాగపరమ్.

అత్ర రసాదిప్రతీతేర్విభావాద్యర్థమాలత్వాద్విభావాదేశ్య వాక్యార్థసత్వా ద్వాక్యాణాం చ పదారబ్ధత్వాత్ప్రీతమభివితయా తేషాం తద్దోషనిరూపణం ప్రతిపాదితే—తత్ర పదగతదోషా ఇతి.

ఏషాం స్వరూపం నిరూప్యతే.—

- యదప్రయుక్తం కవిభిరప్రయుక్తం తదుచ్యతే,
ప్రకృతానుపయుక్తార్థమపుష్టార్థం తదుచ్యతే. 3
- యోగమాత్రప్రసిద్ధం యదనన్యథం తదుచ్యతే,
పాదపూరణమాత్రం యత్తన్నిరర్థకముచ్యతే. ౪
- స్వసంకేతప్రసిద్ధార్థం నేయార్థం పరికీర్త్యతే,
శబ్దశాస్త్రవిరుద్ధం యచ్చ్యుతసంస్కారముచ్యతే. ౫
- సందిగ్ధం తస్మాత్తం యత్స్య తస్మిన్దిగ్ధార్థప్రతీతికృత్,
తదప్రయోజకం యత్స్య దవిశేషవిధాయకం. ౬
- క్లిప్తం తదర్థావగతి హూరదూరా యతో భవేత్,
ప్రయుక్తమప్రసిద్ధార్థే గూఢార్థం పరికీర్త్యతే. 2
- పామరవ్యవహారైకప్రసిద్ధం గ్రామ్యముచ్యతే,
యద్రాశిప్రచ్యుతం నామ తదన్యార్థముదాహృతం. ౮
- శాస్త్రమాత్రప్రసిద్ధం యదప్రతీతిక ముచ్యతే,
అవిమృష్టవిధేయాంశం గుణిభూతవిధేయకం. ౯
- విపరీతార్థధీన్యాద్విరుద్ధమతికృత్తం,
అశ్లేలం యదమాంగభ్యజుగ్వాప్రీడధీకరం.
- పరుషం నామ తద్యత్స్యాద్విహితం పరుషాక్షరైః. ౧౦

యథోద్దేశమేతేషాం లక్షణ మాహ—యదప్రయుక్తమిత్యాదితా. ఆభిధానా
దావామూలమపి కవిభి రనాదృతమప్రయుక్తమిత్యర్థః. యోగమాత్ర ప్రసిద్ధం
శాస్త్రమాత్రప్రసిద్ధమిత్యర్థః. మాత్రశబ్దేన వాచకశక్తివిరహః ప్రతి
పాద్యతే. స్వసంకేతప్రసిద్ధార్థమితి. సంకేతమాత్రాధీనార్థమిత్యర్థః. చ్యుత
సంస్కారో వ్యాకరణకృతో యస్తాత్తచ్చ్యుతసంస్కారం, విశేషవిధాయకం స
భవతీత్యవిశేషవిధాయకం, దూరదూరా అతిదూరా, వ్యవహితేత్యర్థః.
ప్రయుక్తమితి. యదభయార్థం సదప్రసిద్ధార్థే ప్రయుక్తం తద్గూఢార్థమిత్యర్థః.
ఏతదేవ నివాతార్థమితి శేవీత్. రూఢేః ప్రసిద్ధేః ప్రచ్యుతం రాశి ప్రచ్యుతం,
అన్యార్థం అవాచకమిత్యపరం. అవిమృష్టః ప్రాధాన్యేనావిర్దిష్టో విధేయాంశో యత్ర
తదవిమృష్టవిధేయాంశం, తదేవాహ — గుణిభూతవిధేయకమితి. శిష్టం స్పష్టం

అత్ర వనస్పత్తీనాం శత్రుస్త్రీణాం వచనేషు దోషా ఉదాహ్రి
యంతే.

అప్రయుక్తం యథా.—

విముఖా దైవతాస్స ర్వే తే నో దుశ్చ్యవనాదయః,

అరణ్యగృహమేధిన్యో యై ర్వయం హంత కల్పితాః. ౧౧

అత్ర దైవతా ఇతి పుంలింగప్రయోగః దుశ్చ్యవన ఇతి చేంద్రపర
త్వేన కవిభి ర్న ప్రయుక్తః.

అపుష్టార్థం యథా.—

వృష్ణాష్టార్థార్థబాహునామమీషామీదృశాం దశాం,

కథం సహామహే ధిగ్ధి క్కఠినం హంత జీవితం. ౧౨

అత్ర వృష్ణబాహుద్వయానామితి వివక్షితే అష్టార్థార్థబాహునా

యథాయోగముదాహరితి—విముఖాఇతి, దైవతాఇతి, ‘బృందారకా దైవ
తాని పుంసీవేత్తమరః, దుస్సహశ్చ్యవనో మునిరశ్యేతి దుశ్చ్యవనః ఇంద్రః,
గృహేణ పత్నీగృహైర్వా మేధంతే సంగచ్ఛంతే ఇతి గృహమేధిన్యో గృహస్థాః,
తత్పత్నీశ్చ గృహమేధిన్యః. ‘గృహం పత్నీం గృహేఽపి చ’ ‘దాశేష్యపి
గృహః’ ‘జాయచ గృహిణీగృహ’ ఇతి విశ్వామరహలాయధాః ‘మేధ్య సంగమే’
చేత్తస్తాథాత్తోర్ణిని ప్రత్యయః. ౧౧

అత్ర దైవతదుశ్చ్యవనశబ్దయోర్యథాక్రమం లింగానుశాసనశబ్దానుశాస
నాన్నా తయోరపి కవీనామనాదరాదుప్రత్యమిత్యాహ—అత్రేతి, ఏకైకోదాహరణ
వివక్షాయాం పదదోషద్వయమేతత్. సముదాయవివక్షాయాం తు వాక్యదోషోఽయం,
‘విరోధినో దుశ్చ్యవనాదిదైవతా ఇతుశ్చే సమాసదోషః, అప్రయుక్తాదీనాం త్రై
విధ్యస్యాపి కావ్యప్రకాశకారాదిభిరంగీకృతత్వాదితి ద్రష్టవ్యం. ఏవముత్తరత్రాపి
యథాసంభవమూహనీయమ్.

వృథేతి, అష్టార్థార్థం ద్వయం తద్విశిష్టే బాహువస్తథోక్తా ఇతి మధ్యమపదతాపి
సమాసః, జీవితమితి ధిక్పభయోగే ద్వితియా తస్య ‘నిత్యవీపుయో రి’త్యాభిక్షేప్యద్వి
ర్భావః

ప్రకృతానుపయుక్తతాం దర్శయతి—అత్రేతి, ఉదాహరణలాఘవమాహు-
ఏతదేతత్. వృథా బాహుద్వయానామితిదమేవేత్యధః అత్ర దుర్దశాప్రస్తావే బాహు

మిత్యనుపయుక్తం. ఏతదేవావిమృష్టవిధేయాంశస్యోదాహరణం.
బాహుద్వయస్య వైయర్థ్యే విధేయే తస్యోపనర్జనత్వం ప్రతీయతే.
అనమర్థం యథా.—

విహాయ వసుధామేనాం చతురంబుధరావృతాం,

క్వను గంతవ్యమస్తాక ? మరణ్యేఽప్యనుఖాస్థితిః. ౧౩

[అత్ర జలధిపరత్వేనాంబుధరపదమనమర్థమ్.]

అనర్థకనేయార్థచ్యుతసంస్కారసందిగ్ధాని యథా.—

విహాయ చ గృహం స్తాన్వై వ్యత్యస్తనవవృత్తయః,

కదా భవిష్యతే వానః కటకేషు మహీభృతాం ? ౧౪

అత్రవై ఇతి నిరర్థకం, వ్యత్యస్తనవవృజ్జేన వనప్రతీతిస్స్వసంకేతమా
త్రాయతేతి నేయార్థకం. భవిష్యత ఇతి భవతే రాత్త నేపదిత్వం శబ్దశా
స్త్రవిరుద్ధమితి చ్యుతసంస్కారం మహీభృతాం కటకేషు వాన ఇత్య

దీక్షేన విధేయస్య వైయర్థ్యస్యాన్వయపదార్థప్రధానబహువ్రీహిపరిపదార్థత్వేన గుణీ
భావాదవిమృష్టవిధేయాంశాభ్యో దోష ఇత్యర్థః.

విహాయేతి—ఆత్రాంబుధరశబ్దస్య సముద్రే కాస్త్రప్రసిద్ధికేవ న తు వాచక
శక్తిః. అతో సమర్థత్వమిత్యాహ—ఆత్రేతి. ౧౩

లాఘువార్థమనర్థకాదిచతుష్టయమేకేన శ్లోకేనోదాహరతి—విహాయేతి.

అత్ర వైశబ్దవ్యత్యస్తస్య కస్యచిదప్యర్థస్యాన్వయాభావాత్పాదపూరణమాత్ర
ప్రయోజకత్వేన నిరర్థకం వైశబ్ద ఇత్యాహ—ఆత్రవైఇతి అత్రవాక్యసంధేరైవకల్పి
కత్వాదాయాదేకాభావః. యమకేషు నిరర్థకం న దోష ఇత్యుక్తం ఘోమచంద్రేణ.
వ్యత్యస్తనవవృత్తప్రవృత్తవృత్తాసేన వనప్రతీతిర్లక్షణమేతి వక్తవ్యం. తస్మాం చ కుశ
లాది వన్నయాభిర్నిమిత్తం. నాపి గంగాయాం ఘోష ఇత్యాదిపత్ప్రయోజనం, కింతు
స్వసంకేతమాత్రం. అతస్తత్రాశక్తేయం లక్షణోపేక్షణీయా. నిరూధాంతక్షణాకాశ్చి
త్సామర్థ్యాదభిధానవత్, క్రియంతే సాంప్రతం కాశ్చిత్రాశ్చిన్నైవ త్వశక్తితః,
ఇత్యాచార్యైస్తస్యానిషిద్ధత్వాత్.

అతో నేయార్థమేతదిత్యాదేనాహ—వ్యత్యస్తనవవృజ్జేన వనప్రతీతి స్స్వసం
కేత మాత్రాయతేతి. స్తాప్రప్థిస్త్వేన భవతేరాత్త నేపదిత్వం న సత్కర్థస్యేతి వైయా
కరణం. అతోఽస్య చ్యుతసంస్కారత్వమిత్యాహ—భవిష్యతి ఇతి. సందిగ్ధమభినయ

నేన రాజ్ఞాం నగరేషు వాసః ? ఉత పర్వతానాం నితంబేష్వితి నందేహః
త్సందిగ్ధం.

అప్రయోజకక్లిష్టేయథా.—

హంత ! వర్తమాహే వజ్రఘట్టనాత్పాక్ చలాత్తసు,

నభస్వదశనారాతిభ్యజ్గజవిరోధిషు.

౧౫

అత్ర నభస్వదశనాస్పర్శాస్తేషామరాతిర్గరుడః స ఏవ ధ్వజో
యస్యేతి విష్ణుస్తస్యగ్రజ ఇంద్రస్తస్య విరోధిషు పర్వతేష్విత్సద్ధ
ప్రతీతేరతిదూరత్వాత్ క్లిష్టం. పర్వతేషు వర్తనం దుఃఖావహామితి
ప్రకృతే వజ్రఘట్టనాత్పాక్ చలాత్తస్వితి పర్వతవిశేషణస్యానుప
యుక్తత్వా దప్రయోజకమ్.

గూఢాఘ్రామ్యూర్ధాని యథా.—

శోణితాబ్జదృశః కామం శ్యామగల్లకటిసలాః,

విదగ్ధహృదయాశ్శోకవహ్నినా రాజకన్యకాః.

అత్ర శోణితశబ్దస్య రుధిరే ప్రసిద్ధస్య పాటలవర్ణపరత్వేన
ప్రయోగాద్రాఘ్రం. గల్లకటిశబ్దా కపోలజఘనపరత్వేన గ్రామ్య
ప్రయుక్తౌ. విదగ్ధహృదయా ఇతివిశేషణం దగ్ధహృదయస్యానాచకత్వా
దన్యార్థం. అప్రతీతికం యథా.—

మనూపదేశాః క్వ గతాః కులాచారైరుదీరితాః,

అత్ర మనుశబ్దో మంత్రపరత్వేన మంత్రశాస్త్రమాత్రప్రసిద్ధ ఇ
త్యప్రతీతికం

దర్శయతి—మహీభృతామితి. అత్ర భృషః పాలనధారణార్థత్వానుశాసనం 'కటకం
ఎలయే సానా రాజధానినితంబయో' రిత్యభిధానం చ సందేహబీజమితి భావః.

హంతేతి. వ్యుత్క్రమేణ అక్షణం యోజయతి—అత్రేత్యాదినా.

శోణితేతి—గ్రామ్యప్రయుక్తౌ పామరవ్యవహారయాత్రప్రసిద్ధావిత్సర్గః, విఘ్న
సమాదగ్ధశబ్దస్య నిఘ్నశాఢ్ధత్వాద్దాహం ప్రత్యవాచకత్వాదన్యార్థమిత్యాహ—విదగ్ధతి
రాజ్యవోప్రతీతికమదాహరతి — మనూపదేశా ఇతి. యథా లోకమాత్రసిద్ధం
ప్రతథా శాస్త్రమాత్రప్రసిద్ధమప్రతీతికమిత్సర్గః, కులాచారైరుదీరిత్యనేన
ఏకకీకరణం. ఇతి శుద్ధిన్ముచ్యతే.

విరుద్ధమతికృద్యథా.—

అంబికారమణస్యాంఘ్రినేవా వ్యర్థా కథం భవేత్ ;

రాజ్ఞామకార్యమిత్రాణాం వినాశం సముపేయమాం. ౧౭

అత్రాంబికారమణశబ్దాన్తాత్మసంభోగకారిణః ప్రతీతిః అకార్యమిత్రశబ్దాదకార్యేషు మిత్రాణీతి ప్రతీతిః. వియోగదుఃఖపరతయా ప్రయుక్తా ద్విసాశశబ్దాన్నాశప్రతీతిరితి విరుద్ధమతికృత్.

అమంగళవీడాజుగుప్సాప్రతీతికరం త్రివిధమస్థిలం యథా.—

అభిప్రేతపదావాసః కదా శం భవిష్యతి ?

నీచం సాధనమేతేషాం పరోత్సర్గజీవినాం. ౧౮

అత్రాభిప్రేతపదావాసశబ్దాప్రేతలోకపదావాసప్రతీతేరమంగళత్వం నీచం సాధనమిత్వనేన తుచ్ఛమేహనప్రతీతేర్విదాకరత్వం. పరోత్సర్గజీవినామిత్యత్రోత్సర్గశబ్దాదధోవాయుప్రతీతేష్టగుప్సాకరత్వం పరుషం యథా.—

కుతః కాంతారవృత్తీనాం కార్తార్యార్థిత్వమస్తి నః ?

అత్ర కార్తార్యార్థిత్వమితి పరుషవర్ణారబ్ధత్వమ్.

అథ వాక్యదోషాః

* శబ్దహీనం క్రమభ్రష్టం వినంధి పునరుక్తిమత్,

వ్యాకీర్ణం వాక్యనంకీర్ణమపూర్ణం వాక్యగర్భితం. ౧౯

అంబికారమణ్యేతి—వినాశం, వియోగదుఃఖమిత్యర్థః. ౧౭

అత్యే అక్షణం యోజయతి—ఆత్రేత్యాదివా. కార్యం ప్రయోజనం వినా మిత్రాణి నిరుపాధికబంధన ఇతి వివక్షితే ఆకార్యవ్యవచితకర్తృసు మిత్రాణీతి విరుద్ధబుద్ధ్యత్వాదనాద్విరుద్ధమతికృత్యాహ—ఆకార్యేతి.

అభిప్రేతేతి—అభిప్రేతపదమిష్టస్థానం. ఏతేషాం స్వభర్తృత్వాణాం నీచసాధనమిష్టస్థానం సహాయసంపత్తిర్నాస్తి త్యర్థః. 'సాధనం నిర్వృతా మేధే' వైశ్యసిద్ధాంతధేగతా'వలీ విశ్వః. పరోత్సర్గః పరకర్తృకత్వాగః 'ఉత్సర్గో తర్జనే త్యాగ' ఇతి విశ్వః. త్రివిధమస్థిలం యోజయతి—అభిప్రేతేత్యాదివా.

కుత ఇతి—కార్తార్యార్థిత్వం ధన్యతాభిలాషిత్యం, పరుషైః కరుణరసాననుగుణత్వేన శ్రుతికటుభిర్వర్జైః సకళదీప్తియసంయోగాదిభిరారబ్ధమిత్యర్థః.

చ్చే భిన్నలింగవచనే చ్చే చ న్యూనాధికోపమే,

భగ్నచ్ఛందో యతిశ్రష్టమశరీరమరీతికం.

౨౦

విసర్గలు ప్తమస్థానసమానం వాచ్యవర్జితం,

సమాప్తపునరాత్తం చ తథా సంబంధవర్జితం.

౨౧

పతిత్ప్రకర్ష మధికపదం ప్రకమభంగవత్,

చతుర్వింశతిరుచ్యంతే దోషా వాక్యసమాశ్రితాః.

౨౨

ఏషాం స్వరూపముదాహరణం చ.

* శబ్దశాస్త్రహతం వాక్యం శబ్దహీనం ప్రకీర్త్యతే.

యథా శత్రువాక్యేషు.—

న సంశ్లేణుమహే హంత ! హితమాప్తైర్నిమంత్రితం,

యేన కాకతిభూభర్తుస్సేవాం హిత్యాహతా వయం.

౨౩

పదదోషానంతరం వాక్యదోషానుద్దేశపూర్వకం లక్షణోదాహరణాభ్యాం దర్శయతి—అథేత్యాదినా నేతి.

అపైర్నిమంత్రితముపదిష్టం హితం న సంశ్లేణుమహే న సమశ్రాప్తేతి వర్తమాన సామీప్యే వర్తమాన ప్రత్యయేన హితాశ్రవణరాజ్యభింశయోరవిరామన్ముచ్యతే, నను చ్యుతసంస్కారనైవశబ్దహీనమితి సంజ్ఞాంతరం న పునః పృథగ్దోషః. వాక్యగత త్వేన పార్థక్యస్య కవ్యప్రకాశకారేణ పదద్వయే యుగపదసాధుత్వాసంభవన పరిహృతత్వాదితి చేత్సత్త్వం; యద్యచ్ఛేకపదమేవాసాధు. తథాపి తదసాధుత్వం పదాంతరసమన్వయసాపేక్షమితి వాక్యదోష ఏవాయం న పదదోషః. తర్హి 'కదా భవిష్యతేవాన' ఇత్యుక్తాపి పదాంతరసన్నిధానాదేవ దోషత్వావగమాద్వాక్యదోషత్వ మేవ కేవలం భవిష్యతేశబ్దస్య ల్పటశ్చక్రత్రాదేశే చతుర్థ్యేకవచనే సత్యసాధుత్వాసంభవా దితి చేత్సత్త్వం; వాక్యవైవాత్ర ప్రయోగయోగ్యత్వాదావశ్యకపదాంతరసన్నిధానే యత్ర వాక్యమాత్రనిర్వాహస్తత్ర పదదోషః. యత్ర పదాంతరవిశేషసహకృతనైవ వాసాధుత్వం యథా ప్రకృతేతత్ర వాక్యదోషః. అన్యథా పదదోషవైవాభావప్ర సంగాదితి తత్సర్వం మనసి నిధాయహ—అత్ర హితమిత్యాది అత్రనే పదిత్య ఇతి. 'సమోగమృచ్ఛి'త్వాదినేతిశేషః. కర్తృణామపాదాననిత మేదితి, అకర్తృకాధికారా దితి శేషః. న చ కర్తృకాంత్యస్య శృణోతే; కథ మకర్తృత్వమితి వాచ్యం; అవివక్షిత

అత్ర హితం న సంశృణుమహే ఇతి పదద్వయప్రయోగే దోషా
విష్కారాద్వాక్యమేతద్దప్తమితి న పదదోషశంకా. సంపూర్వస్య
శృణోతేరాత్మనేపదిత్యే కర్తృణోఽనుపాదాననియమాత్.

అథ క్రమభ్రష్టమ్ —

* క్రమభ్రష్టం భవేదర్థశబ్దో వా యత్ర న క్రమః.

యథా. —

ప్రభవే కాకతీంద్రాయ తురగాఽ కరిణోఽథవా,

ఉపాయసముక్త్యువా వయం దై వేన వంచితాః.

౨౪

అత్ర కరిణో యద్వా తురగానితి వక్తవ్యే వ్యుత్క్రమేణోక్తం.
తురగాపేక్షయా కరిణముత్ప్రప్తత్వాత్ అథవా కరిణ ఇత్యర్థ
క్రమభంగః.

శబ్దక్రమభంగో యథా. —

కా నామ గణనాఽస్తాసు కాకతీయస్య భూపతేః,

యశః ప్రతాపయోర్నగ్నో నూర్యాచంద్రమసావపి.

౨౫

అత్ర యశః ప్రతాపయోశ్చంద్రనూర్యా మగ్నావితి శబ్దక్రమే

కర్తకవైవాత్రాకర్తకత్వాత్. తదుక్తం—‘ధాతో రథా న్తతే వృత్తే ధాత్వర్థేనోప
సంగ్రహాత్, ప్రసిద్ధేరవివక్షతః కర్తృణోక్తికా క్రియా ఇతి.

క్రమభ్రష్టమితి, తత్రాథక్రమభ్రష్టమదాహరతి—ప్రభవఇతి.

అత్యే అక్షణం యోజయతి. — అత్రేతి. దుర్లభత్వాత్కరిణాం సులభత్వాచ్చతు
రగాణామితి. నను ‘యవాగ్నాఽగ్నిహోత్రం జుహోతి, యవానాం పచతీ త్యత్ర
పాఠక్రమానుపపత్తావధ్యక్రమా యథా స్వీకృతః, తద్వదత్రాపి యథాయోగమన్య
యోఽంగీ క్రియశామితి చే తృత్యం; ఆపారపేక్షా వేదవాక్యే యథా తథా
వాఽస్తు పుంవాక్యేతు శ్రవణానంతరమేవ ప్రయోక్తు స్థారతమ్యానభిజ్ఞత్వప్రతీతే
రన్వయవిశంభా సహిష్ణుత్వా ద్దుచ్చత్వ మేవేత్యవద్యమ్.

శాబ్దం క్రమభంగముదాహరతి. — కానామేతి. నూర్యాచంద్రమసావితి.
‘దేవతా ద్వంద్వచేత్యావకాదేశః తత్ర ‘లోకవేదయోరితి ప్రసిద్ధసాహచర్యానా
మేవ దేవతా వాచినాం ద్వంద్వస్య వివక్షితత్వాన్న చంద్రనూర్యావిత్వత్సంకాదేశః.

వ్యుత్క్రమమభివ్యక్తమచితక్రమానుక్తిమభినియ దర్శయతి — అత్రేతి. అద్య
భేదసాంకర్యం పరిహరతి — యశఇతి. యశః ప్రతాపయోరిత్యేకస్సముదాయ

ఉచితే తథా నోక్తం. యశఃప్రతాపయో న్యూర్యాచంద్రమసౌ మగ్నా
వితి సముదాయద్వయాన్వయే యథాయోగ మథాన్వయే సిద్ధే నార్థ
క్రమవిరోధః. అపి తు శబ్దప్రయోగ ఏవ క్రమభంగః.
అథ వినంది.—

* విసంహితో విరూపో వా యస్య సంధిర్విసంధి తత్.

యథా—

శౌర్యాణి ఈదృశాన్యాన స్పృశైశ్వర్యం క్వ వా గతం?

అత్ర శౌర్యాణి ఈదృశానీతి వినంది. స్పృశైశ్వర్యమితి. సంధి
వైయాచ్యుమ్.

నూర్యాచంద్రమసౌ విత్యపరః. తదేతత్సముదాయద్వయముద్భూతావయవభేదం. ఆన్య
థా ద్విసవనానుపపత్తేః. తస్యాన్వయే సతీతి శేషః. యథాయోగమథాన్వయేనార్థ
క్రమవిరోధ ఇతి. అభిధాన క్రమవిరోధ ఇతి. అభిధాన క్రమేణాభిధేయ క్రమాచిత్యే
ఽపి కవి సమయసిద్ధోపమానోపమేయభావానుసారణ వర్తిపదార్థానాం కీర్తిప్రభృతీ
నాం వ్యుత్క్రమేణాపి సంబంధేఽసంతరోదాహరణవద్బాధకాభావాన్మార్గక్రమభం
గ ఇత్యర్థః. తుత్ర తస్మి క్రమభంగ ఇత్యాశంఖయామాహ—అపి తు శబ్దప్రయోగ
ఏవేతి. యథాసంఖ్య న్యాయోల్లంఘనాదితి భావః. నను ద్వంద్వసమానే వర్తిపదాని
ప్రత్యేకం స్వసమాచరితపదార్థాంతరాణ్యపి యుగపదభిదధతీతి వార్తికకాశమతం.
తదుక్తం—‘యుగపదధికరణ వచనే ద్వంద్వ’ ఇతి. తస్తతే యశశ్చజ్ఞేనాపి యుగ
పద్యశః ప్రతాపావభిషీయేతే ప్రతాపశబ్దేనాపి. ఏవం నూర్యాచంద్రమసౌ విత్యత్రాపి
ద్రష్టవ్యం. తథా చ విధోఽన్వయే శాబ్దోఽపి క్రమభంగో న సంభవతీతి చైనైష
దోషః. సర్వదా శేషపదానామేకైకార్థవాచకత్వాద్వర్తిపదానామపి మతభేదేన
తథాభావాత్ ప్రాయేణ సర్వేషామప్యేవమేవ వ్యుత్పత్తిః. ఆత్రాప్యతాకికానేకార్థ
వాచకత్వ నిబంధనమక్రమం బాధిత్యాక్రమవైఖ్యం జాగరూకత్వాత్. యదాహ పద
ముజరీకారః—‘పాస్త్రాశ్చైత్యాదౌ యుగపదధికరణవచనతయా ద్వంద్వేఽపి క్రమస్య
ప్రతీతేస్స ఏవ నియామక’ ఇతి.

విసంహితఇతి. విగతా సంహితా వర్ణానాం పరస్పరసన్నికర్షో యత్ర స వి
సంహితః, విశ్లిష్ట ఇత్యర్థః. విమాపకః, కర్ణకతోర ఇత్యర్థః.

శౌర్యాణి ఈదృశానీత్యత్ర సవర్ణదీర్ఘాభావాద్విశ్లేషః స చాత్ర వ్యాకరణ
విరోధః; వాక్యసంధేర్వైపక్షికత్వాత్. తదుక్తం—‘సంహితైకపదే నిత్యా నిత్యా
ధాతూపసర్గయోః, నిత్యా సమానే వాక్యే తు సా వివక్షానుపేక్షితే’ ఇతి.

అథ పునరుక్తిమత్.—

* శబ్దార్థపానరుక్త్యే తు తద్వాక్యం పునరుక్తిమత్,
యథా—

జీర్ణకాననసంకీర్ణే వింధ్యే కాననవృత్తయః

అథ వ్యాకీర్ణం.—

* వ్యాకీర్ణం తద్విభక్తీనాం వ్యాకీర్ణే చ మిథోఽన్వయే.
యథా—

సుఖార్థినో మహిపాలా వర్తధన్వం కాకతీశితుః,

ఆజ్ఞామురసి బిభ్రాణా శ్చిరసి క్రోడముద్రికాం.

౨౬

అత్ర క్రోడముద్రికామురసి శిరస్యాజ్ఞాం బిభ్రాణా ఇతి సంబంధః.

అథ వాక్య సంకీర్ణం.—

* వాక్యాంతరపదైః కీర్ణం వాక్యసంకీర్ణముచ్యతే.

యథా.—

మానేన మహతాఽస్తాభిర్వనే వక్త్రేణ తిష్ఠతాం,

వింధ్యస్య జీవితం త నో జాతమద్య తృణం కృతం.

౨౭

అత్ర మహతా మానేన యత్తృణం వక్త్రేణ కృతం తదద్య
వింధ్యస్య వనే తిష్ఠతాం నో జీవితం జాతమితి వాక్యద్వయపదానా
మన్యోన్యసంకీర్ణతా.

పునరుక్తమాహ—శబ్దార్థపానరుక్త్య ఇతి.

శబ్దమాత్రపానరుక్త్యే త్వలంకారత్వగుణమాత్రపానరుక్త్యేవోచత్వం వక్యతి.

వ్యాకీర్ణమితి. విభక్తీనాం విభక్త్యంతానాం పదానా మిత్యర్థః. సంకీర్ణపదమేకం
వాక్యం వ్యాకీర్ణమిత్యర్థః.

సుఖార్థిన ఇతి, క్రోడముద్రికాం కాకతీయధ్వజపరామాముద్రాం, హాస్యరూప
త్వాత్తద్ధారణశీల్యేతి భావః. తదుక్తం—‘పద్యమంగులివిచ్ఛేద ఉరోవిస్వప్త మక్షరం,
తన్నామకరణం చేతి దాస్యమేతచ్ఛురుప్తయ’ మితి.

౨౮

మానేన ఇతి, అత్ర వాక్యద్వయపదానాం మిథస్సంకీర్ణత్వాద్వాక్యసంకీర్ణ
మిత్యాహ—ఆత్రేతి.

అథాస్తావనం.—

అపూర్ణం తద్భవేద్యత్ర న సంపూర్ణః క్రియాన్వయః.

యథా.—

తైలే శ్చస్తాకమావాసో వన్యైః సోచ్ఛ్వసితా వయం,

మృగైర్బంధుమతశ్చస్తాన్వశ్యధాతా ప్రమోదతాం. 29

అత్ర శైలవాసాః వన్యవృత్తీ స్మృగబంధవాన్వశ్యన్నితి వివక్షితసంబంధో న సంపూర్ణః.

అథ వాక్యగర్భితం.—

* తద్వాక్యగర్భితం యస్య మధ్యే వాక్యాంతరం భవేత్.

యథా:—

జ్ఞాతాఽప్యంధ్రపురీంద్రస్య క్రోధాగ్నిమతిమస్పహం,

యన్వా న లంఘ్యతే దైవం తస్మిన్నిపతితా వయం. 30

అత్రాతిమస్పహం క్రోధాగ్నిం జ్ఞాత్వాఽపి తస్మిన్నిపతితా వయమితి వాక్యమధ్యే యన్వా న లంఘ్యతే దైవమితి వాక్యాంతర మనుప్రవిష్ట మితి వాక్యగర్భితత్వమ్.

అథ భిన్నలింగవచనే.—

* యత్రోపమా భవేద్భిన్నవచనా భిన్నలింగకా,

తద్భిన్నవచనం భిన్నలింగం చాహుర్తనీషిణః. 31

తైలేశ్వీతి. వన్యైః కందమూలఫలబింబైః, సోచ్ఛ్వసితా సుప్రాణాః, అత్ర బంధుమత శ్చేతి చక్రజ్ఞేనాఽస్తద్ధృవిశేషణరూపా శైలవాసవన్యవృత్తీ సముచ్చీయతే.

తత్ర దర్శనక్రియాయా ఆస్తద్ధృద్వారా బంధుమత ఇత్యనేనైవ సంబంధో న శైలవాసవన్యవృత్తిభ్యామితి క్రియాన్వయాపరిపూరణాదపూర్ణ మిత్యాశయేనాహ - ఆత్రేతి.

తదితి. వాక్యేన వాక్యాంతరేణ గర్భితం సంజాతగర్భం వాక్యం, వాక్యగర్భిత మిత్యర్థః. ఉపాహరణం సుప్తం, వన్యత్ర వాక్యార్థస్యాపి వాక్యాంతరగర్భితత్వేనోభయదోషత్వసంభవేఽపి వాక్యార్థప్రతీతావంతరంగత్వేన ప్రాధాన్యాద్వాక్యదోషప్రాయపాత ఇత్యనుసంధేయం. ఏవ మన్యత్రాపి యథాసంభవమూహ్యమ్.

భిన్నలింగభిన్నవచనయోగక్షణోదాహరణే దర్శయతి.—యత్రేత్యాదినా.

ద్వయోరుదాహరణం యథా.—

సముద్రా ఇవ గంభీరం మనో యాదవభూభుజః,

గిరిణేవాంధ్రనృపతిధ్వజన్య కలుషీకృతం.

30

అత్ర సముద్రా ఇవ గంభీరమితి భిన్నవచనం గిరిణేవ ధ్వజస్యేతి భిన్నలింగం.

అథాధికన్యూనోపమే —

* యత్రోపమానమధికం న్యూనం వా స్యాద్విశేషణైః,

తత్రాధికోపమం పూర్వం న్యూనోపమమతః పరం.

31

ద్వయోర్మూల్యథాక్రమముదాహరణం.—

తౌమతౌమముఖాః కాంతాః కాననే మాళవేశీతుః,

గ్రీష్మే నద్య ఇవ మ్లానపద్మోత్పలబినావిలాః.

32

అత్ర తౌమతౌమముఖానాం కాంతానాముపమానసూతాను నదీషు మ్లానపద్మత్వమాత్రం వక్తవ్యం మ్లానోత్పలబినావిలా ఇత్యధికం. న్యూనోపమం యథా.—

హారాంగరాగసుభగా నగరేషు యథా వయం,

తతైవ నిర్ఘరాకీర్ణా విభాంతి ధరణీభృతః.

33

అత్ర హారస్థానే నిర్ఘరా ఉక్తాః అంగరాగస్థానే కిమపి నోక్త మితి న్యూనోపమత్వం.

సముద్రా ఇవ గంభీరం మన ఇతి ఆత్రోపమానోపమేయమోద్భిన్నలింగ త్వేపి ముఖం చంద్ర ఇతేతివత్సన్మదయానామద్యేగాభివాద్భిన్నవచనైః సచయదాహరణం. ఆతపివోక్తం ఉదాహరణేణ.—‘న భిన్నలింగవచనే న చ స్యాదాధికే తథా, ఉపమా దూషణాయామం యత్రోద్వేగో న భీషతా’ మితి. 30

తదేతన్నసి నిధాయహ—అత్ర సముద్రా ఇవ గంభీరమితి భిన్నవచన మితి.

యత్రేతి. ఆత్రోపమానబద్ధః కరణవ్యుత్పత్త్యా ఉపమానవాచీ. తేనాధికవిశేషణోపమాన సుధికోపమం న్యూనవిశేషణోపమానం న్యూనోపమం. తేన సాధారణ భర్తాధిక్యేపిధికోపమం తన్నువత్వే న్యూనోపమమితి ఫలితం. ఉభయోరుదాహరణం మగమం.

అథ భగ్నచ్ఛందోయతిభ్రష్టే.—

* ఛందోభగ్నం వచో యత్ర తద్భగ్నచ్ఛంద ఉచ్యతే,
యత్ర ఘానే యతిభ్రంశ స్తద్యతిభ్రష్టముచ్యతే.

3౫

యథా—

వింధ్యారణ్యకృతకుంటుంబరక్షణస్య, కిం భద్రం భవతి జనస్య మా
దృశస్య;

అత్ర వింధ్యారణ్యేతి తృతీయవర్ణే యతిభంగః పాదాంతవర్ణస్య గురు
త్వాభావాచ్ఛందోభంగః.

అథాశరీరం.—

* క్రియాపదేన రహితమశరీరం ప్రకీర్త్యతే.

యథా—

హంత నిష్కరుణో ధాతా క్రీడతో మణికుట్టిమే,

కాననే కంటకాకీర్ణే ధితాన్వాండ్యశిఖానిమా.

3౬

అత్ర క్రియాపదం న విహితం ఏతదేవానన్వయాఖ్యం దూషణమ్

ఛందోభగ్నమితి—భగ్నం ఛందోవృత్తం యత్ర తచ్ఛందోభగ్నం, యతీర్వి
చ్ఛేద ఇతి ఛాందసాః, భిష్టా యతిర్యత్ర తద్యతిభిష్టం, ఉభయత్ర 'వాహితా
గ్నాది' ప్రియే పరనిపాతః.

3౫

వింధ్యారణ్యేతి, తృతీయవర్ణే యతిభంగ ఇతి, ప్రహర్షిణీవృత్తే తృతీయదశమ
వర్ణయోర్విచ్ఛేదో విహితః. తదుక్తం వృత్తరత్నాకరే—'హర్షాక్షౌ గప్రిదశయతిః
ప్రహర్షిణీయ' మితి, తత్ర తృతీయవర్ణే తదభావా ద్యతిభిష్టం పాదాంతవర్ణస్య
గురుత్వాభావాచ్ఛందోభంగశ్చ, ననుకవచిదవసానేఽపిలఘ్యంత్యమితివచనేపాదాంత్య
లఘోర్వికల్పేన గురుత్వవిధానా దత్రాపి గురుత్వాంగీకారే న చ్ఛందోభంగః ఇతి చే
త్సత్యం, యత్రేంద్రవజ్రోఽపేంద్రవజ్రాదౌ పాదాంతవర్ణస్య వాక్షణికగురుత్వేఽపి
క్రావ్యత్యభంగాభావ స్తత్ర మాభూచ్ఛందోభంగః ప్రహర్షిణీ వైతాఖ్యవసంత
తిలకాదౌ తు వైపరీత్యాదస్త్యేవ దోష ఇతి ప్రాచీనాః.

క్రియాపదేనేతి—హంతేత్యనుకంపాయం, పాండ్యశిఖానితి, దర్శనక్రియా
'పేక్షయా' కర్తృణి ద్వితీయా; అత్ర దర్శనక్రియానుపాదానాత్.

3౬

ఆఖ్యాతం సావ్యయకౌరకవిశేషణం వాక్య మితి వాక్యలక్షణాభావేన వాక్య
త్వస్త్రివాభావాదశరీరం నాను దోష ఇత్యాదౌ నాను—అత్రేతి, క్రియాపద

అథారీతికం.—

* రసాననుగుణా రీతిర్యతారీతి తదుచ్యతే.

యథాః—

అఖర్వగర్వదుర్వారదోరర్గళనిర్గళాః,

హ బంధువర్గా స్పర్శ్వైపి కృతాంతాతిథయః కృతాః. 32

అత్ర కరుణేనుచితో వర్ణాడంబరః.

అథ విసర్గలుప్తం.—

* ఓత్వం లోపో విసర్గస్యానకృల్లుప్తవిసర్గకం.

యత్ర విసర్గో బహుధా ఓత్వం లోపం వాప్రాప్నోతి తద్విసర్గలుప్తం

యథా.—

వ్యర్థో మనోరథో యాతో జాతో వాసో ధ్రువోమకా,

మూనా దీనా హతా జీర్ణా వనాంతే స్వీదృశా వయం. 33

అథాస్థానసమాసం.—

* అపదస్థానసమాసం తత్సమాసో యత్రనోచితః.

రాహిత్యేనాన్వయాభావాచ్ఛానన్వయ ఇత్యన్వయ నామాంతరం మతాంతరేణ త్యాహ—ఏతజ్జేతీ.

ఆరీతికమితి. విరుద్ధరీతికమిత్యర్థః.

అఖర్వేతి. అత్ర వర్ణపాదుష్యక్షిర్గుసమాసాదినిబంధనాయాః గౌడరీతేః కరుణానుచితాయాః నిబంధనాదరీతికం నామ దోష ఇత్యాకయేనాహ—అత్రేతి. 32

విసర్గలుప్త మితి లుప్తవిసర్గమిత్యర్థః.

ఓత్వమితి. మూనాఇత్యాదౌ పరంపరయా విసర్జనీయస్థానికస్య యకారస్య 'లోపోవ్యోర్వరీతి లోపవిధానా లుప్తవిసర్గత్వం.

వ్యర్థో మనోరథ ఇత్యాదౌ యద్యపి విసర్జనీయస్య సత్వాదిసంధికార్యవశాద్ధుజే. సత్యోత్పమేన లోపః. తథాపి విసర్గాదర్చనా లుప్తవిసర్గవ్యవహార ఇతి ద్రుప్తవ్యం. యదాహురాచార్యాః—'ఆదర్శం లోప' ఇతి. 33

అపదస్థానసమాస ఇతి. అస్థానస్థానసమాసమిత్యర్థః.

యథా.—

కుతో వైముఖ్య మస్తాను బ్రహ్మణః పరమాత్మనః ?

ఇత్కుదగ్రతరభ్రామ్యద్భుకుటికుటిలాననాః.

3౯

అత్ర వేదసే క్రుధ్యతాం నృపాణాముక్తౌ న సమాసః. కింతు కవి
వచసే సమాస ఇత్యుపదిస్థసమాసః.

అథ వాచ్యవరితం.—

* నోక్తం స్యాద్యత్ర వక్తవ్యం తదాహుర్వాచ్యవర్జితమ్,

యథా—

* దుర్దశాం ప్రతిపన్నానామస్తాకం జీవితం మతం,

అత్ర దుర్దశాం ప్రతిపన్నానామపీత్యపిశబ్దో వక్తవ్యో నోక్తః.

అథ సమాప్తపునరాత్తకం పతత్ప్రకర్షం చ.—

* సమాప్య పునరాదానాత్సమాప్తపునరాత్తకం,

పతత్ప్రకర్షం తత్ప్రాప్తిహుః ప్రకర్షో యత్ర విశ్లేషః.

౪౦

ద్వయోరుదాహరణం.—

ధావన్మృగేషు సంభ్రామ్యత్కరి మాద్యత్తరక్షుషు

వింధ్యారణ్యేషు తిష్ఠామః క్షుభ్యద్భల్లాకపక్షిషు.

౪౧

కుత ఇతి. పరుషాత్మనః కవినహృదయస్య; వేదసే క్రుధ్యతామితి. 'క్రుధద్రు
పే' త్యాదినా సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ.

3౯

సమాస ఇతి. క్రోధవ్యంజక ఇతి శేషః కింత్వితి. కవేస్సమాసవ్యంగ్యస్య
క్రోధస్యాభావాదితి భావః.

దుర్దశామితి—అత్ర జీవితస్య హేయత్వం వివక్షితం, తచ్చ దుర్దశాం ప్రతి
పన్నానామపీ త్యపిశబ్దప్రయోగ ఏవ అభ్యతే నాన్యథా. అత స్తదభావాద్వాచ్యవర్జి
తాభ్యోఽయం దోష ఇత్యాహ—అత్రేతి.

సమాప్త్యేతి—సమాప్తస్య వాక్యస్య విశేషణద్వారా పునరుపాదానే
సమాప్త పునరాత్తం.

౪౦

తదత్ర యోజయతి—అత్రేతి.

పతత్ప్రకర్షమపి యోజయతి—అథేతి. తరక్షవో మృగాదనాః తదపేక్షయా
కరిణాం ప్రకృప్తత్వాత్పూర్వ మపాదానం మృగాణాం పునరపకృప్తత్వాత్పూర్వాదీవో
చింతితాని మృగాణామాదాపుపాదానే ప్రకర్షభింకా తపతత్ప్రకర్షమితి భావః.

అత్ర వింధ్యారణ్యేషు తిష్ఠామః ఇతి సమాప్య యుభ్యద్భిల్లాకపక్షి-
ష్వితి పునరాదానా త్సమాప్తపునరాత్తకం. అథ భౌగ్మ్యత్కరిమా
ద్యత్తరతుషు ధావన్త్రగేష్వితి వక్తవ్యే న తథోక్తమితి పతత్ప్రికర్షతా
అథ సంబంధవర్జితం—

* సంబంధవర్జితం తత్స్యాద్యత్రేష్టేనాన్వయో హతః,

యథా.—

భద్రాసనాని దృషదశ్శత్రాణి మహీరుహాః,

దుర్దశా రాజ్యమూర్ధాభిషిక్తాః పున రహా! వయం. ౪౨

అత్ర రాజ్యే భద్రాసనాని దృషద ఇత్యాది సంబంధో నోక్తః.

అథాధికపదం.—

* యత్రాధికపదోక్తి స్సాన్విత్రాధికపదం మతం.

యథా.—

విముక్తా వల్లభైరేతా వనాంతే ఘూర్జరస్త్రియః,

సుధాంశుమండలాకారయాపక్రమవిపాండురాః. ౪౩

అత్ర సుధాంశుమండలాకార ఇత్యేతావతా పరిపూర్ణే మండలా
కారవిపాండురత్వే యాపక్రమ ఇత్యధికమ్.

అథ భగ్నప్రక్రమం.—

* ప్రక్రాంతనియమత్యాగే భగ్నక్రమమిహేష్యతే.

యథా—

గుహాగృహాణి శబరా బాంధవా వింధ్యభూః పురీ,

నరితో దీర్ఘికాః కప్తమాక్రీడాః కాననాని నః. ౪౪

సంబంధేతి—సంబంధే శిష్టయోగేన వర్జితం సంబంధవర్జితం. ఏతదేవ కేచిద
భవన్తతయోగ మాచూః.

భద్రాసనానితి. అత్ర దుర్దశారాజ్య శబ్ద సమాసే గుణీభూత ఇతి న తదన్తో
భద్రాసనాదిభిస్సంబధ్యత ఇత్యాహ—అత్ర రాజ్యఇతి. ౪౨

విముక్తాఇతి. అత్రాధికమంశం వివక్షి—అత్రేతి. ‘వాన్తదైస్సహాపితం
వింధ్యేహంత వల్కలధారిభి’ రిత్యత్రాస్తాభి రితి పదస్య న్యూనత్వాన్మూలపదంనామ
దోషో ద్రష్టవ్యః. ౪౩

బహువచనప్రక్రమభంగముదాహరణి—గుహాఇతి.

౪౪

అత్ర బహువచనతయా ప్రథమం ప్రకమ్య వింశ్యభూః పురీత్యేక
వచనోక్తేః ప్రకమభ్రష్టం.

అథార్థదోషాః—

* అపార్థం వ్యర్థ మేకార్థం ససంశయమపక్రమం,
భిన్నం చైవాతిమాత్రం చ పరుషం విరసం తథా. ౪౫

హీనాధికోపమే స్యాతా మసదృశోపమం తథా,
అప్రసిద్ధోపమం హేతుశూన్యం చ నిరలంకృతి. ౪౬

అశ్లేలం చ విరుద్ధం చ తథా సహచరమ్యతం,
ఏవ మస్తాదశ ప్రోక్తా దోషా అథ సమాశ్రయాః. ౪౭

ఏషాం స్వరూపముదాహరణం చ.

* సముదాయార్థశూన్యం యదపార్థం తత్ప్రీక్షీర్త్యతే.

యథా—

* కుత శ్శువ్యదపా నద్యః కావార్తా చోళమండలే?,
ఫణాస్సహస్రం శేషస్య భారః కతి కులాచలాః. ౪౮

అత్ర న కశ్చిద్వాక్యార్థః ప్రతీయతే

అథ వ్యం.—

* యత్ప్రీయోజనశూన్యం స్యాత్తద్వ్యర్థం పరిక్షీర్త్యతేః

యథా.—

నిర్మలం కులముద్వేలం శౌర్యం వః ప్రథితం యశః,
కిమిత్యంధ్రపతేః పాదపీఠం పాండ్యైర్న సేవ్యతే. ౪౯

అత్ర నిర్మలం కులమిత్యాదిప్రశంసా సేవా కర్తవ్యేత్యుపదేశే
నోపయుజ్యతే.

అథార్థదోషాణామద్వేషపూర్వకం లక్షణోదాహరణే దృశ్యుతి—అథేత్యా
దిన్తా. ౫౦-౫౩

సముదాయార్థశూన్యం వాక్యార్థశూన్యం. కుత ఇతి. శువ్యదపా శ్శువ్యజ్జలాః,
'ఋక్సు' రిత్వాదిన్తా సమాసాంతో ౭ ప్రత్యయః. అత్ర దశదాడిమాదివాక్యపదార్థ
శూన్యత్వా దపార్థత్వం. ౫౪

నిర్మలమితి. అత్ర రాజసేవావిధావైశ్వర్యాదిలోభవక్కులాదిప్రశంసాయాః

అథైకార్థం.—

* ఉక్తా భిన్నార్థకం యత్స్యదేకార్థం తన్నిగద్యతే.

యథా.—

విశీర్ణం శతథా చేతో మూర్ఛితాన్వీక్య బాలకాః,

శిశున్నిశ్చేతనా ద్దృష్ట్వా ఖండితం శతశో మనః.

౫౦

అత్ర పూర్వోత్తరార్థయోరభిన్నార్థత్వమ్.

అథ ససంశయం.—

* వాక్యార్థసంశయో యత్ర తత్ససంశయమిష్యతే.

యథా.—

కరికుంభా స్తనావద్య జయేతాం టామతాం గతౌ,

లతా వపుశ్చీయః స్త్రీణాం హసంతు స్థానతాం గతాః.

౫౧

అత్ర కరికుంభయోః స్తనయోశ్చ లతానాం వపుశ్చీయాం చ కర్తృకర్తృత్వసంశయః.

అథాపక్రమం.—

* యత్ర పూర్వాపరీభావవిహతి స్తదపక్రమమ్.

యథా.—

హంత వ్యాదాయ వక్త్రాణి నిద్రాంత్యంతర్వణం స్త్రీయః,

తృణైస్తత్పతీలై రస్తాః శిక్షయంత్యస్తథా క్రమం.

౫౨

అత్ర నిద్రోత్తరకాలీనముఖవ్యాదానస్య పూర్వకాలత్వముక్త మిత్యపక్రమత్వమ్.

ఉక్తాభిన్నార్థక మితి, పునరుక్తార్థః.

కరికుంభావితీ, ఆనర్హ రాఘవే—‘విజయేతాం రామలక్ష్మణౌ కుంభకర్ణమేఘ నాదా’ విత్యుత్రైవారివాక్యే కర్తృకర్తృసంజ్ఞాపి న దోషః. నాయకాభ్యుదయ నూచకశయా తత్రైవ కవిసంరంభవిక్రాంతేః.

౫౧

హంతేతి విహతే, వ్యాదాయ విపృత్య, వసేద్యంతర్వణం విభక్త్యర్థేఽప్యయా భావః. ‘ప్రనిరంతరత్యావినాణత్వం. తత్పతీలైః పక్తపతీలైః. శిక్షయంత్యస్తథా క్రమమితి. తృణం గ్రసిత్వా భవంతోఽపి జీవంత్యుత్పన్నానుపదిశంత్య ఇవేత్యర్థః.

౫౨

అత్ర నిద్రాపక్తవ్యాదానయోర్లోకే ప్రసిద్ధం పూర్వాపర్యం విహితమితీద మప

అథ భిన్నమ్.—

* సంబంధవర్జితం యత్స్వత్తద్భిన్నం పరికీర్త్యతే.

యథా.—

నూనం ఫాలేషు లాటానాం న ధాత్రా లిఖితా లిపిః,

యదస్తాకం కుటుంబాని విషీదంతి మరుసలే.

౫౩

అత్ర మరుస్థలనివాసవిషాదస్య ఫాలస్థలగతలిప్యభావస్య చ సంబంధః.

అథాతిమాత్రం.—

* యత్సర్వలోకాతీతం తదతిమాత్రం ప్రకీర్త్యతే.

యథా.—

మా భూదేకార్ణవం విశ్వమితి సంకోచితాశ్రుభిః,

అరణ్యే లాటనారీభిరనంఖ్యా నిమ్నగాః కృతాః.

౫౪

అత్రాశ్రుభిర్జగదేకార్ణవమిత్యత్యుక్తిః.

క్రమమిత్యాహ—అత్రేతి. పూర్వకాలత్వముక్తమితి, ‘సమాసః ర్నైకయోః పూర్వకాల’ ఇతి విహితేన క్త్వప్రత్యయేనేతి శేషః. నను ఎక్త్రం వాద్యాయ స్వపితీత్యత్ర వ్యాదానస్య పూర్వకాలత్వాభావాత్ క్త్వప్రత్యయనుపపత్తిరితి వోదయిత్వా అనం తరభావిస్యన్నా పేక్షయా పూర్వకాలత్వసంభవాన్నానుపపత్తిరితిపరిహారం మహాభాష్యే. తథైవ వ్యాఖ్యాతం కైయతేన. యద్యపి స్వప్నక్షణానాం వ్యాదానా త్పూర్వకాలతా. తథాపి తద్వ్యాదానానంతరభావిస్యన్నక్రియాపేక్షం వ్యాదానస్య పూర్వకాలత్వమస్తీతి. అతః కథమత్ర పౌర్వాపర్యవిహతి? రితి చేస్త్వం వ్యాదానా త్పూర్వకాలిన స్వప్నక్రియాపేక్షయా పౌర్వాపర్యవిహితాదస్త్యేనాపక్రమ వోదాఽత్రేతి హృదయమ్.

భిన్నతత్వం సంబంధవర్జనం దర్శయతి.—అత్ర మరుస్థలేతి. ప్రతీయమానస్తు హేతుహేతుమద్భావో న వాస్తవ సతి భావః.

మాభూదితి—ఏకార్ణవభియాఽశ్రుసంకోచేఽప్యసంఖ్యానద్యః ప్రవృత్తా ఇత్యతి మాత్రలాకికార్థప్రతిపాదనాదత్యుక్తిరవాయం వోదా నాతిశయోక్తి రలంకారః ఇతి భావః.

౫౪

అథ పరుషమ్.

* అతిక్రూరార్థసహితం పరుషం పరికీర్త్యతే.

యథా.—

దావానలేధనం సద్యః క్రియంతామర్భకా ఇమే.

అత్ర ఫలాని యాచమానాః శిశూనుద్దిశ్యాతిరుషోక్తిః.

అథ విరసమ్.—

* అప్రస్తుతరసం యత్తద్విరసం పరికీర్త్యతే.

యథా.—

చంద్రాననాః కటాక్షైర్నః పశ్యతామృతవర్షభిః,

శోచిత్యాఽలమితి క్లిప్తాః కిరాతైశ్చోభనమభ్యవః.

౫౫

అత్ర పురుషవియోగభిన్నానాం ప్రీతాం వనచరైస్సంభోగప్రార్థనం విరసమ్.

అథ హీనోపమమ్.—

* హీనం యత్క్రోధమానం స్యాత్తద్ధి హీనోపమం మతం.

యథా.—

శునకైరివ సారంగా భవద్భిర్నిహతా ద్విషః,

కృగతం పౌరుషం తద్వః కాననైకనివాసివామ్?

౫౬

అత్ర శునకైరివ భవద్భిరితి హీనోపమమ్,

పురుషముదాహరణి—దావానలేతి, ఇమే ఫలాని యాచమానా ఇత్యర్థః.

చంద్రాననా ఇతి—శోచిత్యాఽలం, న శోచితవ్యమిత్యర్థః. 'అలంభిత్వో'రిత్యాది నా త్ప్రత్యయః. ఇత్యుత్ప్రక్తిప్తాః క్లిప్తాః క్లిప్తాతే 'మాదితో' వేతి వికల్పా 'ద్యస్య విభాషే'తి నిషేధః. 'క్లిశః త్వానిష్ఠయో'రితి వికల్పాదివభావః. ౫౫

సంభోగప్రార్థనం విరసమితి, అనాచిత్యప్రవృత్తత్వాదితిభావః. తదుక్తం భవన్యాచార్యైః—'ఆనాచిత్యాదృతే చాన్యద్రసభంగస్య కారణ'మితి.

హీనమితి, కాశ్యా ప్రమాణేన వేతి శేషః. ఏవమధికమిత్యత్రాపి ద్రష్టవ్యం. అత ఏవ పూర్వోక్తాభ్యాం న్యూనాధికోపమాభ్యామనయోక్తేభ్యః.

కాలిహీనముదాహరణి—శునకైరితి. ప్రమాణహీనోదాహరణం తు సుస్ఫులింగ ఇవ భానుమానిత్యాదౌ ద్రష్టవ్యం. ౫౬

అథాధికోపమం.—

* యశ్రోపమాన మధికం తద్భవేదధికోపమమ్.

యథా.—

అమీ పాశే సరస్తీరం బకా నిశ్చలమూర్తయః,
మహర్షయ ఇవాస్థాభి రద్య సోపద్రవాః కృతాః.

౫౭

అత్ర బకా మహర్షయ ఇవేత్యధికోపమమ్.

అథానదృశ్యోపమమ్.—

* యదతుల్యోపమానం తద్భవేదనదృశ్యోపమం.

యథా.—

ఏష వింధ్యాచలస్సంద్రకుంజోచ్చలితనిర్దురః,
ఫాలేక్షణస్ఫురద్వహ్నిశిఖాలోప ఇవేశ్వరః.

౫౮

అత్ర కుంజోచ్చలితనిర్దురస్య వింధ్యాచలస్య ఫాలేక్షణస్ఫురద్వహ్నిశిఖరస్య చ మిథో న సాదృశ్యమ్.

అథాప్రసిద్ధోపమమ్.—

* అప్రసిద్ధోపమానం య దప్రసిద్ధోపమం మతమ్.

యథా.—

బాహ్వాంబుక్లిన్న నేత్రాణి ముఖాన్యం! మృగీదృశాం,
హిమదూషితపత్రాణి కుముదానీవ నిర్దుదామ్.

౫౯

జాత్యధికముదాహరణ—అమీ ఇతి, పాశే సరస్తీరస్య పాశే సరస్తీరం, 'పాశే మధ్యేషస్థా'నేత్యవ్యయాభావః, ప్రమాదాధిరోదాహరణంతు 'పాతాళమివసాభిస్త' ఇత్యాదౌద్రవ్యవ్యతిరేకం, అత్ర సర్వత్ర సాధర్మ్యేణ చమత్కారాదు వివక్షితార్థస్య శునకాధిభిః ప్రతిపత్తిపరిక్షోభణేన కదర్శికంజాదనాచిత్తేన దోషత్యమితి భావః, ఆత ఏవోక్తం కావ్యప్రకాశే—'ఉపమానస్య జాతిప్రమాణకృతం న్యూనత్యవధి కతావా తాదృశ్యమచితాగత్యం దోషః' ఇతి.

౬౩

యదితి, స హ్యత్ర వింధ్యవిహపాక్షయోస్తభిర్మయో శ్చ విహ్నినిర్దురయో హ్నిదృశ్యప్రసిద్ధిరస్తి, స చ ధర్మణోర్ధర్మద్వారా సాదృశ్యం ధర్మయోశ్చ ధర్మి ద్వాకలితాచ్యుష్మ; ఇతరేతరాశ్రయత్వప్రసంగాత్, యథాహ—'బహ్వామి కావ్య శశినం విరతార్థరశ్చ'మిత్యత్ర వాచనః 'తదేవమితరేతరాశ్రయదోషో దురుత్తరః' ఇతి.

తదేతత్సర్వం మనసి నిధాయాహ—అత్ర కుంజేతి,

అత్ర ముఖానాం కుముడాన్యపమానతయా కవిలోకే న ప్రసిద్ధాని
అథ హేతుశూన్యమ్.—

* హేతోర్వినిర్భకథనం హేతుశూన్యం ప్రచక్షతే.

యథా.—

ముధానుధావనం జాతం మార్గేస్తి నైక్తికాంతే,

అన్వేష్టుమన్యతో యామి పదవీయం న సుభువః. ౬౦

అత్ర సుభువః పదవీయం న భవతీత్యత్ర హేతుర్నోక్తః.

అథ నిరలంకృతిః—

* అలంకారేణ రహితం నిరలంకారముచ్యతే.

యథా.—

ఆహ్లాదయ సురభేర్యోనిమున్నైర్దీర్ఘమేహనైః,

మహాత్మైర్లంబమానాంజైర్విష్వగ్వాక్యకులితం వనమ్. ౬౧

అత్ర న కశ్చిదలంకారః. శ్లాఘ్యవిశేషణాభావా న్న స్వభావోక్తిః.

అథాశీలమ్.—

* అశీలార్థస్య కథనమశీలం పరికీర్త్యతే.

అస్యాపి పూర్వమేవోదాహరణమ్

హేతోర్విసేతి—హేతునా విసేత్యర్థః. 'పృథగ్విసే' త్యాదినా పంచమీ.
మాక్తికాంకిత ఇతి. కంఠీరవాకృష్టకరికుంభాదిగళితమాక్తికాంకిత ఇత్యర్థః. ముధాను
ధావన మితి. ప్రియాంకారమాక్తికాంకిత ఇతి భాగిత్యేతి భావః. ౬౦

పదవీయం న భవతీతి. ఆత్రేతి శేషః. హేతుర్నోక్త ఇతి. 'ఆభ్యున్నతా పుస్తా
దవగాధా జఘనగౌరవాత్పశ్యా' ది త్యాన్య క్తలక్షణపదప జ్ఞప్త్యా భావాచియాహే హేతు
ర్నోక్త ఇత్యర్థః.

ఆహ్లాదయేతి—మహాత్మైః పుంగవైః 'ఆచతుశే' త్యాదినా నిపాతనాత్సమః.
విచ్ఛిత్తి విశేషభావాదితి భావః. వర్ణ్యమానవస్తుస్వభావస్తు గ్రామ్యధర్మతయానన్య
దయ శ్లాఘానధిరోహాన్ స్వభావోక్తిబీజం. తయక్తం చక్రవర్తినా—'స్వభావోక్తి
ద్వధో' స్వేయవస్తు స్వాభావ్యవర్ణన' మితి. ౬౧

తజ్జతవాహ—శ్లాఘ్యవిశేషణాభావా న్న స్వభావోక్తి రితి.

అశీలార్థస్యేతి. అశీలార్థస్య, ఆమంగళజగుహాని ప్రీడబుద్ధిజనక స్వేత్యర్థః.

తత్ర ప్రీడబుద్ధిజనకస్యాశీలస్య పూర్వమేవోదాహరణ మిత్యాహ—అస్యాపీతి!

అథ విరుద్ధమ్.—

* విరుద్ధం దేశకాలాదివిరుద్ధం బహుధోచ్యతే.

యథా.—

దిశ్యుత్తరస్యాం నేదీయాను స్వలో లవణార్ణవః,

మరుదేశేఽపి గంగా నః పీసాసాం శామయిష్యతి. ౬౨

అత్ర దిశ్యుత్తరస్యాం లవణార్ణవ ఇతి దిగ్విరోధః. మరా గంగేతి దేశవిరోధః.

అరణ్యమహిషోదగ్ర విషాణోదరజన్మనాం,

మహాత్యర్హేఽపి ముక్తానాం స్త్రియో ముక్తావిభూషణాః. ౬౩

అత్ర మహిషవిషాణేభ్యో ముక్తానాం జన్మేతి లోకవిరోధః. ఏవం విరుద్ధాంతరమప్యుదాహర్యమ్.

అథ సహచరభ్రష్టమ్ —

* మతం సహచరభ్రష్టమతుల్యానాం నిబంధనే.

అత్ర పర్యాయైః పృథ్విర్థస్య సుపచత్వాత్పదవినిమయానుసృష్టాః పదదోషాద్వల్లీలాదముష్క భేదః, ఇతరభేదవ్యయస్యోదాహరణం స్వయమూహనీయం.

విరుద్ధమితి, దేశకాలాదీత్యాదిశబ్దేన విద్యాస్వభావాదయో గృహ్యంతే. నేదీయాసంతికతమః, అన్యథోత్తరదేశేఽపి అక్షయోజనవ్యవహితే లవణోదస్య సంభవేన విరోధాభావాదితి భావః, శామయిష్యతీతి, చరాదిణిచ్యవధావృద్ధిః, శామయిష్యతీతి పాశే చంద్రమతే మితాం హ్రస్వః, మరుదేశ ఇతి దేశవిరోధః. ౬౨

అరణ్యేతి, అర్హే మూర్త్యే, మహాత్యపి, ముక్తామయాని విభూషణాని యాసాంతాః ముక్తావిభూషణాః. (గుంజవిభూషణా ఇతి పాతాంతరం). ౬౩

అత్ర — “కరీతుజీమాతవరాహశంఖమత్సాన్వహిశుక్త్యుద్భవజేబుశాని, ముక్తాఫలాని ప్రథితాని లోకే తేషాం తు శుక్త్యుద్భవమేవ భూరి” ఇతిపచనాద్దళాదీనా మేవ ముక్తాకరత్వం ప్రసిద్ధం. నాన్యేషాం. తస్మాత్తహిషవిషాణానాం ముక్తాకరత్వం లోకవిరుద్ధమత్యాహ. అత్రేతి, విరుద్ధాంతరం విద్యావిరుద్ధాదికం యథా — “సదాస్మాత్వానిశిఖిన్యాం సకలం వాసరం బుధః, నానావిధాని శాస్త్రాణి వ్యాచక్షేచశృణోతి చ” అత్ర రాత్రో స్నానం ధర్మశాస్త్రవిరుద్ధం ఏవ మన్యదప్యుదాహర్యమ్.

యథా—

శాంత్యా శ్రుతం హియా నారీ మస్తథేన రతోత్సవః,

శ్రుతేన ధిషణావన్యవృత్త్యా జీవంతి శాత్రవాః.

౨౪

అత్ర శ్రుతధిషణాభ్యాం నారీరతోత్సవయోరపకృష్టత్వాత్ సహ చరభ్రష్టం. ఏవం దోషాంతరాణి యథాసంభవమూహ్యేని రసభావా దీనాం స్వశబ్దవాచ్యతా దుష్టేవ.

ఇతి శ్రీవిద్యానాథకృతో ప్రతాపరుద్రయశోభూషణే ౭లంకారశాస్త్రే దోష ప్రకరణం సమాప్తమ్.

కాంత్యేతి—శ్రుతధిషణాభ్యాం, శాంతిశ్రుతాలంకృతత్వేన సర్వేషామత్యంతో పాదేయతయా సర్వోత్కృష్టాభ్యామిత్వం. నారీరతోత్సవయోర్జ్ఞామస్తథాసమే తయోః కతిపయోపాదేయతయా ౭పకృష్టత్వాదిత్వం. వన్యవృత్త్యా జీవంతి శాత్రవా ఇత్యేతత్తు సర్వాపకృష్టత్వాత్సర్వభ్య స్సహచరేభ్యో భిష్టమితి ద్రష్టవ్యం. ౨౪

రసేతి. భావాస్సంచారభావాః, ఆదిగ్రహణాత్ స్థాయిభావా గృహ్యంతే. తేషాం స్వశబ్దవాచ్యతా రసశృంగారాదిసామాన్యవిశేషకత్వాభిధేయతా దుష్టేవేతి. రస ప్రతీతేర్విభావాదిప్రయోగాన్నయే వ్యతిరేకానుబధానాద్రసాదికబ్ధప్రయోగే ౭పి తదప్రతీతేశ్చ నిత్యవ్యంగ్యస్వరసాదేర్వాచ్యత్వం దుష్టమేవేతి భావః. తదుక్తంకావ్య ప్రకాశే రసదోషప్రకరణే—“వ్యభిచారిరసస్థాయిభావానాం శబ్దవాచ్యతే” తి. అత్రావాద్దససగోచరస్యాపి బ్రహ్మానందస్యోపాధివశాద్యథాతథాదిపదవాచ్యత్వం న దోషః ఏవం బ్రహ్మానందస బ్రహ్మచారిణో రసస్యాపి విభావాద్యనుసంధానాంతరభావిన శ్చర్యమీదాన్య వాచ్యత్వానుపపత్తావపి సహకారివైకల్యే ౭పి పరోక్షతయా ప్రతీ యమానస్య రసస్య శృంగారాదికబ్ధవాచ్యత్వే న కో ౭పి దోష ఇతి ద్రష్టవ్యమ్.

ఇతి పదవాక్యప్రమాణపారావారపారీక్షిత్రీమహాపాధ్యాయ కోలచలమల్లి నాథనూరినూననా విశ్వజనీనవిద్యవ్య విద్వత్తణే పెద్దయార్జ్యస్యానుజ్ఞేన కుమార స్వామి సోమపీఠిసా విరచితే ప్రతాపరుద్రీయవ్యాఖ్యానే రత్నాపకాఖ్యానే దోషనిరూపణం నామ పంచమ ప్రకరణమ్.

గుణ ప్రకరణమ్.

అథ గుణా నిరూప్యంతే.—

* శ్లేషః ప్రసాదస్సమతా మాధుర్యం సుకుమారతా,

అర్థస్య క్షిరుదారత్వం తథా కాంతిరుదా త్తతా. ౧

ఓజస్సుశబ్దతా ప్రేయాన్వారిత్యమథ విస్తరః,

సమాధిస్సాక్ష్యగాంభీర్యే సంక్షేపో భావికం తథా.

సమితత్వం తథా ప్రాధీ రీతిరుక్తిర్గతిస్తథా. ౨

ఏషాం మధ్యే కేషాంచి ద్దోషపరిహారకత్వేన గుణత్వం. కేషాం చిత్వత ఏవోత్కర్ష హేతుత్వాన్మణత్వం. తత్ర యే స్వత ఏవ చారుత్వాతిశయ హేతవస్తే పరముత్కృష్టాః దుష్టత్వపరిహారహేతునాం గుణత్వం న సర్వసమ్మతం. యేతు దోషాభావతయా గుణత్వమిచ్ఛంతి తేషామేవ సాకుమార్యాదయో గుణత్వేన సమ్మతాః. శ్రుతికటురూప దోషనిరాకరణాయ సాకుమార్యం సమ్మతం. గ్రామ్యదోషనిరాకరణాయ కాంతిః స్వీకృతా అపుష్టార్థనిరాకరణాయార్థవ్యక్తిర్గతా న్యూనాధిక పదనిరాకరణాయ సమ్మతత్వం మతం. అనుచితార్థనిరాకరణార్థముదాత్తతా స్వీకృతా. వినంధినిరాకరణాయార్జిత్యం మతం. పతత్ప్రకర్ష నిరాకరణాయ రీతిరిష్టా. క్లిష్టపరిహారాయ ప్రసాదో మతః. అశ్లేల పరిహారార్థముక్తిస్వీకృతా. చ్యుతనంస్కారపరిహారార్థం సాశబ్ద్య

ఇథం యథాసంభవం దోషాన్నితూప్య తత్ప్రతిభటభూతగుణనిరూపణం ప్రతిజానీతే—అథేతి.

తత్ర గుణాస్త్రయ ఇతి భామహదయః. దశేతి వామనాదయః. చతుర్వింశతిరితి భోజరాజః, తత్ర భోజరాజమతేనోద్దేశ మాహ—శ్లేషఇత్యాది.

ఏషాం మధ్యే కేషాంచి ద్దోషపరిహారకత్వేన గుణత్వమితి. తథాపి కేషాంచి న్నతే

మిష్టం. ప్రకమభంగనిరాకరణాయ సమతా మతా. పరుషదోష నివృత్త్యర్థం ప్రేయాస్తతః. ఏవం యథానంభవం కేహంచి ద్దోషపరి హారకత్వేన గుణత్వమ్.

ఏహం గుణానాం స్వరూపముదాహరణం చ. —

* మిథస్సంశ్లిష్టపదతా శ్లేష ఇత్యభిధీయతే.

బహూనాం పదానామేకపదవదవభాసమానత్వం శ్లిష్టత్వం.

యథా —

శ్రీమత్కాకతివీరరుద్రమఖిలక్తాపాలమాఖిస్సుర-
న్మాణిక్యద్యుతిరంజితాంఘ్రిమఖిలప్రఖ్యాతశౌర్యోదయం,
విశ్వత్రాణవినిద్రమక్షయగుణజ్యోత్స్నావితానావృత-
వ్యోమాగారమనల్పవైభవముం స్తోతుం వయం సేశ్శేషే.

అత్ర పాఠసమయే పదానామేకపదవదవభాసమానత్వాత్ శ్లేషః.

అథ ప్రసాదః. —

* ప్రసిద్ధాఢ్యపదత్వం య తస్య ప్రసాదో నిగద్యతే.

యథా. —

ప్రతాపరుద్ర దేవోఽయం భాతి లక్ష్మీపతిస్త్వయం,
యేనాస్య లోచనే పుల్లపుండరీకమనోహరే.

౪

అత్ర ఝుడిత్యర్థసమర్పకపదత్వాత్ప్రసాదః.

ఉత్కర్షణేషుత్వాత్, కావ్యోత్కర్షణేషుత్వాదితి భావః. కో దోషః శేష గుణేన పరిహ్రీయత ఇత్యాకాంతాయామాహ — శ్రుతికటురూపేత్వాదితా.

ఏహం గుణానామితి, సంఘటనాశ్రయత్వే సతి చారుతాపేతవో గుణాదితి వక్ష్యమాణసామాన్యలక్షణానామితి భావః.

మిథాదితి, సంశ్లిష్టాని మన్వదాని పదాని యస్య భావస్తత్తా.

నిష్కర్షణమాహ. — బహూనామితి, తరుక్తం వాచసేన — “యత్రైకపదప ద్భాంతి పదాని సుబహూన్యసి, అనాంతరీతసంధీని స శ్లేషః పరమా గుణః” ఇతి.

ఉదాహరణి — శ్రీమదితి, అక్షయగుణజ్యోత్స్నావితి లాఙ్ఘికచంద్రికావ్యుతికకః, వితానముల్లాసః.

౩

ప్రసాద ముదాహరణి — ప్రతాపేతి.

౪

ఝుడిత్యర్థసమర్పకపదత్వాదితి, వ్యవహితార్థప్రత్యాయకక్షిప్తవిపర్యయోక్తిః.

అథ సమతా.—

* అవైషమ్యేణ భణనం సమతా సా నిగద్యతే.

యథా:—

వదాన్యతరుమంజరీసురభయః శ్రవణపారణం

గుణా విదధతే సతాం జగతి వీరరుద్రప్రభాః,

సుధామధురిమాధరీకరణచాతురీమంచవో

వియచ్చరతరంగిణీవిహరదూర్తిమర్తస్పృశః.

౫

అత్ర పాదచతుష్టయేఽపి కుల్యవద్భణనాత్సమత్వం.

అథ మాధుర్యం.—

* యా పృథక్పదతా వాక్యే తన్మాధుర్యం ప్రకీర్త్యతే.

యథా:—

యశశ్చియః కాకతిభూపతేర్దిశాం

నితంబబింబేషు దుకూలరీతయః,

ఉగోజయోర్ధ్వక్షికహరవిభ్రమా-

శ్చిరస్సు జాతీకుసుమస్రగుజ్జ్వలాః.

౬

అత్ర వాక్యే పాఠసమయేఽపి పృథక్పదత్వప్రతీతేర్మాధుర్యమ్.

అథ సుకుమారత్వమ్.—

* సుకుమారాక్షరప్రాయం సాకుమార్యం తదుచ్యతే.

వదాన్యతరుమః కల్పవృక్షః తన్వంజర్య ఇం సుధామధురిమాధరీకరణచాతురీమంచవః అమృతమాధుర్య
నృక్కరణచాతుర్యవిత్రాః, వియచ్చరతరంగిణీవిహరదూర్తిమర్తస్పృశః. మందాశీని
కల్లోలకల్పా ఇత్యర్థః.

౭

పాదచతుష్టయేఽపి కుల్యవద్భణనా నితి, అనేన ప్రక్రమభంగః పరిహృతః.

యశశ్చియః ఇతి—దిశామిత్యనేన స్త్రీప్రతీతే స్తాసామధోసధోర్ధ్వదేశేషు
నితంబస్తనశిరోఽధ్యవసాయో యజ్యతే. ఉగోజయోరితి, 'స్తనాదీనాం ద్విత్వ
విశిష్టా జాతిః ప్రాయేజేతి వామనవరనాద్ద్వివచనోపపత్తిః. అత్ర మాధుర్యే పృథ
క్పదత్వం దీర్ఘసమాసభావఇతి వామనః.

౮

సుకుమారేతి—సాకుమార్యమపయసత్వమిత్యర్థః.

యథా:—

అమందానందనివ్యందసుందరీవదనేందుభిః,
నగరే కాకతీంద్రస్య దివాప్యభాతి చంద్రికా.

2

అభార్థవ్యక్తి:—

* యత్తు సంపూర్ణ వాక్యత్వమర్థవ్యక్తిం వదంతి తామ్.

యథా—

భాగ్యం మధ్యమలోకనిఘ్నమఘనా యేవాస్య సంరక్షితా
జాతః ఫలతి వీరరుద్రస్యపతి ర్నిస్సమశౌర్యోదయః,
యద్వాత్రీణ్యసి విప్లవాని దధతే ధన్యత్వమంశోహరే—
ర్యతానౌదవతీర్య కాకతికులే స్వైరం సముజ్జ్వలంభతే.

౮

అత్రాప్రతిపాదనే వాక్యస్య నిరాకాంక్షతయా పరిపూర్ణత్వా
దర్శవ్యక్తి:

అథ కాంతి:—

* అత్యుజ్జ్వలత్వం బంధస్య కావ్యే కాంతిరిత్యతే.

అర్థవ్యక్తి:తి. తిథేతా తత్త్వోపచారః,—తదుక్తం. 'యత్రాప్థవ్యక్తిచాతు
త్వం సోఽర్థవ్యక్తి స్పృహో గుణః' ఇతి.

భాగ్యమితి. మధ్యమలోకనిఘ్నం మధ్యలోకాధీనం యద్వాత్రినిత్రయావ
తారస్య కాకతివిభోః కి మనేన సంజ్ఞోచనేత్యాహ—యద్వేతి నిరాకాంక్షతయా
పరిపూర్ణత్వాదిత్యనే క్రియావదరాహిత్యాత్వాకాంక్షత్వేనాపరిపూర్ణానామశరీరాదీ
నాం దోషణాం ప్రత్యుదాహరణత్వం దర్శితం. న చాభిప్రాయనిరాకరణార్థవ్యక్తి
రితి పూర్వోక్తవిరోధః. పరసోషభావలక్షణయోగేన తేషామప్యభిప్రాయత్వాత్,
ప్రకృతానుపయుక్తార్థత్వలక్షణాభిప్రాయస్య తు నిరాకాంక్షత్వేన పరిపూర్ణస్య
ప్రకృతవైరిత్యా భావాన్నాస్తి ప్రత్యుదాహరణత్వమితి ద్రష్టవ్యమ్.

౮

అత్యుజ్జ్వలత్వమితి. యదభావే చిరంతనచిత్రచ్ఛాయేవ ప్రబంధచ్ఛాయా
భవతి. తదాజ్జ్వల్యం, నైవ కాంతిరిత్యర్థః. తదుక్తం—'బ్రాజ్జ్వల్యం కాంతిత్వా
మార్గణం గుణవిపత్తితః, పురాణచిత్రస్థానీయం తేన వంధ్యం కవేర్వచః' ఇతి,

యథా —

జేతుః కాకతివీరరుద్రస్సపతేరైత్రప్రయాణోతితే

క్షోణీరేణుభరే నభస్యతి భృశం భూవిభ్రమం బిభ్రతి,

జాతా ముర్త్యనదీ విశంకటతటీ దీర్ఘా వియద్దీర్ఘికా

గాఢం గూఢతమా చ శౌతమనదీ పాతాలగంగాయతే. F

అథాదార్యమ్.—

* వికటాక్షరబంధత్వమార్యైరౌదార్యమివ్యతే.

జగ్ధ్వా భూయాంసి మాంసాన్యహమహమికయా బధగార్ధ్యాన్సపీత్యా

మస్త్రస్యోచ్చైస్తరాస్త్వత్కమణభవకటతాకరరాగ్రదంష్ట్రాః,

సంబిభ్రాణాః క్షపాటాః ద్విపగభిశవసానిర్ఘరాంతర్నదీష్టా-

స్కుర్వన్త్యా యోధనోర్వ్యోభయమవనిభృతామప్థిపై న్యేనస్పృష్టాః

జేతుః, కాకతివీరనే వ్యాఖ్యాతమ్.

F

ఔదార్యం నామ వికటాక్షరబంధత్వం తచ్చనర్తనబుద్ధ్యత్పాదకపవనిన్యాసః
తదుక్తం—‘వికటత్వం చ బంధస్య కథయంతి హ్యుదారతాం, వైచిత్ర్యం న ప్రప
ద్యంతే యయా శూన్యాః పదక్రమాః, పత్నాదివ గతిర్వాచః పురస్తాదివ వస్తునః’ ఇతి.

జగ్ధ్వతి, అన్యోన్యం ప్రతి శ్రేష్ఠోఽహమిత్యభిమానోఽహమహమికా, అహ
మికా, అహమితి విభక్తిప్రతిమాపః మవ్యయం నిసాలితం, తస్య వీహ్నియాం ద్విరుక్తిః,
సంజ్ఞాయాం కన్ ప్రశ్నయః, పృషోదరాదిరితి సుభూతిచంద్రః, గర్భవీవ గార్ధ్యం; చాతు
ర్వర్ణ్యాదిత్వాదాపమృణినత్వాన్వికే ష్ట్యజ్ఞోప్రత్యయః, తద్బద్ధం యైస్తాక్ జగ్ధగా
ర్ధ్యాక్, సమానాపీతి స్సపీతిః ‘సహపానం నపీతిః స్త్రీనితుల్యపాన’ మిత్యనురః, ‘సమా
నస్య ఛందసీ’ త్యాదినా సమానశబ్దస్య సభావః, ఛాందసత్వేఽపి బాణాదిప్రయోగ
మహిమ్నా లోకేఽపి న విరోధ ఇత్యాహ దశటీకాసర్వస్వకారః, ‘సమానస్యఛందసీ’
త్యత్ర సమానశ్చేతి యోగవిభాగసామర్థ్యాద్భాషాయామపి సపక్షాదిప్రయోగసిద్ధి
రిత్యాహ వృత్తికారః, పదమంజరీకారస్తు—యోగవిభాగాంగీకార తస్య నిత్యత్వా
త్సమానజాతీయశబ్దప్రయోగో న స్యాత్. అస్తి చ ప్రయోగః తస్మాత్సపక్షాదిశబ్దేషు
సదృశార్థస్య సహశబ్దస్య పక్షాదిభిరన్యపదవిగ్రహే బహువ్రీహకా సహశబ్దస్య
‘హోపర్జనశ్చేతి సభావః, భావ్యవార్తికయో శ్చ యోగవిభాగో నోపన్యస్తః’ ఇతి

అథోదాత్తతా.—

* శ్లోమ్యై ర్విశేషజైర్యోగో యస్తు సా స్యా దుదాత్తతా.

యథా.—

బృంహమాణగజాకీర్ణా ప్రేషమాణహయాకులా,

సంక్రీడత్స్యందనా త్వేడభటా రుద్రవిభోశ్చమూః.

౧౧

అథాజః —

* ఓజస్సమాసభూయ స్త్వమ్

యథా—

ఉద్దామద్విరదౌఘదానలహరీసారభ్యలోభభ్రమ-

ద్బృంగశ్రేణినిబద్ధఋంకృతికలావాచాలితప్రాంగణాః,

నిస్సీమప్రథమాసభూమవిభ వారంభప్రియంభావుకాః

మోదంతే భువి వీరరుద్రనృపతేర్విద్వద్గృహశ్రేణయః.

౧౨

అథ సుశబ్దతా—

* సుపాం తిజాం చ వ్యుత్పత్తిస్సశబ్ద్యం పరికీర్త్యతే.

వోచత్. యదత్ర యుక్తం తద్రాహ్యం. అఘ్యుక్తమణుష్ఠీంఘ్నః, కటత్కాఠో
ఽనుకరణజ్జి, త్వాపస్వటంతితి త్వాటాః నక్తంచరాః భూతభేతాభాదయః,
నద్యాం స్నాంతీతి నదీష్టాః కుశలాః, 'సుప్రీతి యోగవిభాగాత్కప్రత్యయః,
'నినదీభ్యాం స్నాతేః కాశలే ఇతి వత్సమ్.

౧౩

శ్లామ్యైరితి—శ్లామ్యైరుచితైః, బృంహణాదీనాం గజాదీనామేవోచితత్వాదితి
భావః. వైపరీత్యేనాచిత్యమనేన పరిహృతమిత్యనుసంధేయం.

బృంహమాణేతి. చానశంతో ఽయం న శానజంతః; బృంహేః పరస్మైపది
త్వాత్. త్వేడభటేతి పచాద్యజంతపాతో న త్వేడదభటేతి శత్రంతపాతః.
తస్యాత్తనేపదిత్వాదిత్వాదిప్రపంచేన వ్యాఖ్యాతం నాటకప్రకరణే ద్వితీయేఽంశే.
అనుచితార్థ పరిహారకోఽయం గుణః.

౧౪

ఉద్దామేతి—వాచాలాని కృతాని వాచాలితాని శబ్దాయమాసత్వర్థః, భూమ
విభవో మహిమాలియః, ప్రియాధవంతీతి ప్రియంభావుకాః. 'కర్తరి భువః జిహ్వు
ఘ్నుకణా' వితి ఘ్నుకణ్యత్వయః. ఆత్ర వీరరుద్రవిదుషాం గణాంతలక్ష్మీర్నాహత్వ్యం
చ ప్రతిపాద్యతే.

౧౫

సుపాం తిజాం చేతి. సుబంతతిజంతవిశేషాణామిత్యర్థః.

యథా. —

అశామండలకూలముద్వహాకథైరభ్రంకమైర్వైభవై-
రక్షస్సు ప్రజనః ప్రజాస్త్రిభువనక్షేమంకరప్రక్రియః,
దుష్టానాం భువి నిప్రహంతం మతులైరాధ్యంభవిష్టుస్థై-
ర్భూమ్నా సంచరతేద్య కాకతికుశేరువతారో హరిః. ౧౩

అథ ప్రేయః. —

* ప్రేయః ప్రియతరాఖ్యానం చాటూక్తౌ యద్విధీయతే

యథా. —

దాక్షిణ్యం త్వయి దక్షతా త్వయి దయా త్వయ్యున్న తత్వం త్వయి
ప్రాగల్భ్యం త్వయి పౌరుషం త్వయి కలా సంపత్త్వయి శ్రీస్తవ్యయి,
బౌదార్యం త్వయి ధీరతా త్వయి జగద్ధారేయతా చ త్వయి
శ్రీమత్కాకతినాథ! పాలయ భువం నైరిం చ కల్పాన్ శతమ్. ౧౪

కూలముద్వహంతీతి కూలముద్వహః కథా యైష్వేగంత ప్రసిద్ధాత్మ్యః. 'ఉది
కూలే రుజివహా'రితి ఖశ్ ప్రత్యయః. అభ్రంకమంతి త్యభ్రంకమః తై రుత్కృష్టై
రిత్యర్థః. 'సర్వకూలాభిరీకేషు కమః'ఇతి ఖశ్ ప్రత్యయః. వైభవైర్వైభవైః,
భోధనా ప్రజా యాసాం తా స్సుప్రజసః. 'నిత్య మసిచ్చి'కామేధయో'రిత్యసిచ్చి
త్యయః. ప్రజారక్షన్నితి హేతౌ శత్రుప్రత్యయః. రక్షణే హేతు సేత్యర్థః. అత ఏవ
త్రిభువనక్షేమంకరప్రక్రియో విశ్వజననవ్యాపార ఇత్యర్థః. 'క్షేమప్రియమద్రే'జ్ఞే
తి ఖశ్ ప్రత్యయః. గుణైశ్చైర్వాదిభి రాధ్యో భవతీత్యాధ్యంభవిష్టుః. 'కర్తృభువ'
ఇతి ఖిష్టుచ్ ప్రత్యయః. దుష్టానాం నిప్రహంతం, 'జాసినిప్రహణే' త్యాది నాకర్తృణి
పశ్యీ. భూమ్నా మహిమ్నా సంచరతే. 'సమస్తతీయా'యక్తౌ' దిత్వాత్త సేవదం. ఇత్త
మత్ర సౌశబ్ద్యం నామ గుణః. తస్య చ్యుతసంస్కారపరివారాగ్ధత్వవచనమయ్యుక్తం;
అనభిహితగుణభావేనాపశబ్దైర్భావమాత్రేణ తత్త్వవిచారసంభవాత్. అత్ర తు సకలస
చేత శ్చేతశ్చమత్కారకారివిష్టపదప్రయోగేణ చారుతా హేతుత్వసంభవాదస్త్యేవ
స్యతంత్రం గుణత్వమితి.

ప్రేయఇతి — చాటూక్తౌ ప్రియోక్తౌ, దాక్షిణ్యం సరళత్వం, దక్షతా క్షి ప్రకా
రితా, భారేయతా ధురంధరత్వం, 'ధురో'యద్ధకా'మితి ధక్ ప్రత్యయః. నిష్ఠురోక్తి
అక్షణపరవప్రాతిపత్త్యం ప్రేయస ఇత్యుక్తం.

అథార్జిత్యం.—

* బౌద్ధి త్యం గాఢబంధత్యమ్.

యథా—

క్షోణీరక్షణదక్షిణాః క్షతజగత్క్షోభా దురీక్ష్యక్రమాః
 తుద్రక్షత్రియపక్షశిక్షణవిధౌ ప్రోత్తిష్ఠకౌక్షేయకాః,
 ఉద్దామోద్యమనస్య రుద్రనృపతే ద్దోర్దండయోశ్చండయో
 ర్గజదుర్జనగర్వపర్వతభిదా దంభోలయః కేలయః. ౧౫

అథ సమాధిః.—

* సమాధిరన్యధర్మాణాం యదన్యత్రాధిరోపణమ్.

యథా—

పుచ్చంతీ చుద్ధసింధుం కుశలమనుసరంత్యాదరాచ్చంకరాద్రిం
 చాటూక్త్యా మానయంతీ ముహూరమరనదీం చంద్రమగ్రే హసంతీ,
 వైధాత్రీం యానహంసావళిమనుకృపయా స్వాగతం వ్యాహరంతీ
 లోకేషు త్రిష్వమీషు ప్రభవతి మహతీ వీరరుద్రస్య కీర్తిః. ౧౬

అథ విస్తరః.—

* సమృద్ధప్రపంచోక్తిరుక్తస్ఫూర్తస్య విస్తరః.

యథా—

లోకేషు త్రిషు కాశతీశ్వరగుణాన్ స్తోతుం ముహూర్వీక్షేతుం
 శ్రోతుం బహ్వభినందితుం చ ఫణినామేకః క్షమో నాయకః,

బౌద్ధి త్యమితి, గాఢబంధత్యమితి విసంధివైలక్ష్యేణేతి భావః.

క్షోణీరక్షణత్యాదిష్టోకో వ్యాఖ్యాతః కావ్యప్రకరణే శబ్దచిత్రే. ౧౫

పుచ్చంతీ—ఆత్మకుశలప్రశ్నాచేచ్ఛేతనధర్మస్యాచేతనాయాం కీర్తాపధిరోపణాత్సమాధిః. ౧౬

సమృద్ధనేతి, విస్తర ఇతి సమృద్ధప్రపంచస్య శబ్దాత్తకత్వేన 'ప్రథనే వావశబ్ద' ఇతి ఘటాః ప్రతిషేధే 'ఋ దోర' బిత్వప్రసక్తయః. 'స తు శబ్దస్య విస్తర' ఇత్యమరః.

లోకేష్వీతి, అభినందితుమనుమోదితుం, స్తోత్రాదిషు ఫణిపతిసామర్థ్యం సమృద్ధ

యద్వక్త్రాణి సహస్రమస్య కృతినో యద్వేద్య సహస్రే దృశ-
స్తా ఏవ శ్రుతయః ఘణా దశశతాన్యత్యద్భుతాందోళనే. ౧౭

అథ సమ్మితత్వమ్.—

* యావదర్థపదత్వం తు సమ్మితత్వముదాహృతమ్.

యథా.—

కాకతీయనరేంద్రస్య కీర్తిచందనచర్చనం,
దిగంగనా వితన్వంతి వతంకీకృతదృణాః. ౧౮

అథ గాంభీర్యమ్.—

* ధ్వనిమత్తా తు గాంభీర్యమ్.

యథా.—

విషం కాక్షేయకే గంగా కీర్తా దిగ్వసనం రిపా,
ఇందు ర్దుభే చ రుద్రస్య కాకతీయస్య దృశ్యతే. ౧౯

అత్ర శంకరస్య కంఠే విషం మాఘా గంగా కట్టిలే దిగ్వస్త్రం
చంద్ర ఇతి ధ్వన్యతే
అథ సంక్షేపః.—

* సంక్షిప్తార్థాభిధానం యత్తత్సంక్షేపః ప్రకీర్త్యతే

యథా.—

వంశోఽస్తి కాకతీయానాం తత్రాసన్నహవో నృపాః,
తేషాం భాగ్యవివర్తోఽయం వీరరుద్రో వరేశ్వరః. ౨౦

యతే—యదితి. యస్తాత్కారణాదిత్యర్థః. అతివశేదం న కావ్యలింగం; హేతువాచక
విభక్త్యాదేరశ్రవణవివ తస్మాత్తా నదితి.

యావదితి. యావంతోఽర్థా యావదర్థమితి తద్ధితాంతేన విగ్రహః. తదుక్తం
హరదత్తేన—‘యావదిత్యవ్యయం చాస్తి తద్ధితాంతశ్చ విద్యతే, అనో నిత్యసమా
నేఽపి తద్ధితాంతేన విగ్రహః’ ఇతి. ‘యావదవధారణే’ ఇత్యవ్యయీభావః. యావ
దర్థం పదాని యస్య తస్య భావ స్తత్త్వం. అభిధేయాపేక్షయా యత్రైకమపి పదం న
న్యూనం నాప్యధికం తత్సమ్మిత మిత్యర్థః.

కాకతీయేతి. గత మేతత్.

౧౮

ధ్వనిమత్త్వముదాహరణే యోజయితి.—అత్ర శంకరస్వేతి

వాచయితి—భాగ్యవివర్తో భాగ్యపరిపాకః.

౨౦

అత్రాతివిస్తరకథనయోగ్యస్యార్థస్య సంక్షేపోక్తేః సంక్షేపః.
అథ సాక్ష్యమ్:—

*అంతస్సంజల్పరూపత్వం శబ్దానాం సాక్ష్యముచ్యతే.

యథా,—

అధ్యభఃపరిసంజిష్టాః పాకృష్ణో భూభాతవ స్సదా,
వర్తంతే కాకతీయేంద్రే కర్త ర్యన్యత్ర కర్తణి.

అత్రాదిష్ఠితి అధఃకరోతి పరిభవతీత్యంతస్సంజల్పరూపత్వాత్సాక్ష్యం
భవతి.

అథ ప్రాధి:—

*ప్రాధిరుక్తేః పరీపాకః ఇతి కావ్యవిదో విదుః.

యథా—

వీప్సా పర్వభవస్య చంద్రమకుటస్యావృత్తిరామ్రేషితం
దైత్యా రేః ప్రతిబింబనం సురగిరేరిందోస్సముత్తేజనం,
కర్ణాదః పునరుద్భవస్సుకతరోస్సర్వస్వమావిష్క్రియా
స్వధేనో రితి తర్కయంతి కవయశ్శ్రీపీఠరుద్రప్రభుమ్. ౨౨

అంతరితి—సూచినో జల్పసంజల్ప వివక్షిత్యాః సోఽంతః కృష్ణోగర్భితో
యత్ర తద్రూపత్వమంతస్సంజల్పరూపత్వం, సాక్ష్యమిశ్యత్వః. అధ్యభఃపరిశబ్దైస్సం
జిష్టాస్సంబధాః, ప్రాకృప్రియైక్తాధ్యాదిశబ్దా ఇత్యర్థః. పాకతీనివృత్తా, దుకృష్ణోకరోణే,
భూసత్తాయాం, ఇత్యేతే భావో 'భూవాదయో భాతవ' ఇత్యుక్తలక్షణాన్బు
విశేషాః, పాకృష్ణాభాతవః కాకతీయేంద్రే సదా కర్తరి వర్తంతే కర్తృవాచిన
ఏవ తిజాదిప్రత్యయాకా దధతీత్యర్థః. అన్యత్ర కర్తృణి కర్తృవాచినో యగాదిప్రత్య
యాకా దధతీత్యర్థః. ఏకచ్ఛ 'స కేవల ప్రకృతిః ప్రయోక్త, జ్యేతి నియమేన
కేవలభావోః ప్రయోగా భావాత్, అః కర్తృణి చ భావే చాకర్తకేభ్యః, ఇతి
ప్రత్యయానామేవ కర్తృకర్తాభి మగ్ననదర్శనాచ్చేతి ద్రవ్యవ్యం. ౨౧

ఫలిత మాహ—అత్రాదిష్ఠితిత్యాది.

ప్రాధిరితి. పరీపాకో వైచిత్రీ విశేషః.

వీప్సేతి. వీప్సా ద్వీర్భావః, నిమిత్తనైమిత్తికయారభేదోపచారాత్. అమ్రే
డితం ద్వీత్విరుక్తం. ప్రతిబింబనం ప్రతిబింబః, సముత్తేజనం కాణోల్లిఖత్వం, సర్వత్ర

అథోక్తిః—

*విదగ్ధపణితిర్యా స్యాదుక్తిం తాం కవయో విదుః.

యథా—

†దిట్టా కమలానత్తి రణ్ణో తుహ మహాలచిత్తచరిలస్య,
భానంతో వి తునుం తం కువలలలచ్చిం పసాహేసి

౨౩

అథ రీతిః—

* యథోపక్రమనిర్వాహా రీతిరిత్యభిధీయతే,

యథా—

షడ్గుణా నేవతే రాజా షడ్రిపూనవమన్యతే,
షడ్గుణాన్యపాదతే షడ్బలాని చ ఏక్షతే.

౨౪

అథ భావికం—

*భావతో వాక్యవృత్తిర్యా భావికం తదుదాహృతం.

† దృష్టా కమలాసక్తి రాజ్ఞ స్థవ ముభగచిత్ర చరితస్య,
భాస్వానపి త్వం తాం కువలయలక్ష్మీం ప్రసాధయసి.

౨౩

ద్వితీయబ్రహ్మాదిరూపత్వమిత్యర్థః. ఆత్ర వీరరుక్తే విరించిస్సద్భావోపలక్షణ
వైచిత్ర్యేణ తాప్రిధిః.

౨౨

ద్వితీ—కమలాసక్తిః ఏత్ర కమలాయామన్యతే, కమలేష్వాసక్తిః కువ
లయ లక్ష్మీం భూమండలలక్ష్మీం ఆత్మోత్పలసంపదం, ఆత్ర రాజ్ఞశ్చంద్రస్యాపి
కమలాసక్తిః. భాస్వతస్సూర్యస్యాపి కువలయప్రసాధనమిత్యేవంరూపాయాం
విదగ్ధభణితాపల్లవం పరిహ్రీయతే.

౨౩

‘షడ్గుణా’ సంధ్యాదీక ‘సంధిర్నా విగ్రహా’ యానయాననం ద్వైధమా
క్రయః, ‘షడ్గుణా’ ఇత్యుపరః, ‘షడ్రిపూ’ కామక్రోధాదీక, ‘షడ్గుణాని పాణి
నియత్రభృతీన్యత్రాని, ‘షడ్బలానిమాంసాదీని. తదుక్తం మాలేశ్వరేణ:—‘మాలం
భృత్యం తథా మైత్రం వైరిణమాటవికం బలం, ఆమిత్రమపరం వత్సం సప్తమం
నోపలభ్యతే, ఇతి. ఆత్ర పాదచతుష్టయేఽప్యాదౌ షట్పదోపాదానాద్యథోప
క్రమనిర్వాహాణ పతత్ప్రకర్షపరిహారి రీతిద్వైప్రవ్యా.

౨౪

భావరీతి, భావః ప్రేమాత్మకీతి భావికం.

యథా,—

స్వామి! స్తాత కులూత్తంస! వీరదుద్ర! జగత్ప్రభా!
 పుత్రిణాం ధురమేషాఽహం పుత్రేణారోపిత స్త్వయా. ౨౫
 అత్ర ప్రేమయాపభావవశా త్వామింస్తాతేతి వాక్యవృత్తిః.
 అథ గతిః—

*గతిర్నామ సురమ్యత్వం స్వరారోహోహయోః.

యథా.—

ప్రకాశ్యే త్రైలోక్యే బలతమతులైః కాకతివిభా-
 ర్హహోభి ర్నిస్సేమైద్దినకరకరాటోపపటుభిః;
 తమః కృత్స్నం శోకజ్వలదనలరోచితపరిచయం
 దధత్స్వపుష్పేత్యరిసృపమనస్సేవ సతతమ్. ౨౬
 అత్ర పూర్వార్థే దీర్ఘాక్షరప్రాయత్వాత్స్వరస్యారోహః. ఉత్తరార్థే
 అవరోహః.

ఏతేషాం గుణానామర్థగతత్వమపి కేచిదిచ్ఛంతి. ప్రాచామూచార్యా
 ణాం మతేన సంఘటనాశ్రయత్వమేవ గుణానాం. తదుక్తమలంకా

స్వామిన్నితి. పుత్రం ప్రతి జనః స్తోక్తిః.

౨౫

భావికం యోజయతి—అత్ర ప్రేమేతి.

గతిరితి. స్వరాణామారోహో దీర్ఘాక్షరప్రాయత్వమవరోహో వైపరీత్యం.

ప్రకాశ్య ఇతి నిస్సేమై రితి మూర్ధ్యానితేజోవ్యతిరేకోక్తిః. వీరదుద్రతేజసి
 విశ్వవ్యాపిని తమసో వైరివృద్ధయాశ్చేదావకాశ ఇత్యాహ—తమఇతి. తత్రాగ్నిసన్ని
 ధానేఽపి తమసోన బాధ ఇత్యాహ—శోకేతి. దధత్స్వపీత్యపిశబ్దో విరోధనూచకః.
 దుఃఖితా ముహ్యంతీతి పరిహరః. ఉద్వేలతి విజృంభతే. అత్ర పూర్వార్థ ఇత్యనేన
 ఉత్తరార్థే ప్రాస్యాక్షరప్రాయత్వాదవరోహ ఇతి ద్రష్టవ్యమ్.

ఏతేషాం గుణానాం మతభేదేనార్థగతత్వముచితం విశేషమాహ—ఏతేషామితి.
 తదుక్తం వామనేన—'ఏకవింశతిః ప్రసాదప్రభృతయోర్లక్షణాః' ఇతి. స్వమత
 మాహ—ప్రాచామితి. సంఘటనాశ్రయత్వమేవేతి. ౨నూనాం పదానామేకపదవచన
 భాసమానత్వాదిలక్షణే క్లేషదావర్థగతత్వస్య దుర్లుభత్వాదితిభావః. అలంకార సర్వ
 స్వఇతి. ఉద్భూతాదిమతానువాదశ్చేనేతి భావః. అనయైవ భంగ్యేతి. సంఘటనాశబ్దా
 ర్థమూపాశ్రయ భేదేన తత్త్వేతి. అన్యథేతి. అత్ర యథేనా భావఇత్యర్థః ననుభవమేత

రసర్వస్వే—‘సంఘటనాధర్మత్వేన శబ్దార్థధర్మత్వేన చ గుణాలంకారాణాం వ్యవస్థాన’మితి. అనన్తైవ భంగ్యా గుణాలంకారాణాం నిరూపితస్వరూపభేదః. అన్యథా స్వరూపభేదస్య దుర్నిరూపత్వాత్. కావ్యశోభాకరత్వమేవ గుణాలంకారస్వరూపత్వం తదుక్తం రుద్రభట్టేన—

‘యో హేతుః కావ్యశోభాయా స్సోఽలంకారః ప్రకీర్త్యతే.

గుణోఽపి తాదృశో జ్ఞేయో దోషస్సాన్యతద్విపరయః’ ఇతి. అతో గుణానాం సంఘటనాశ్రయత్వమేవ యుక్తమ్.

ఇతి శ్రీవిద్యానాథకృతౌ ప్రతాపరుద్రయశోభూణేఽలంకారశాస్త్రే గుణప్రకరణం సమాప్తమ్.

దుపపద్యతేః కావ్యశోభాయాః కర్తానో ధర్మా గుణాః. తదతిశయహేతువస్తులంకారాః’ ఇతి వామనేన తస్య స్వరూపభేదస్యోక్తత్వాదితి చేన్నైతత్సాధ్యుః; ఏకల్పసహత్వాత్. ఇదం హి తద్దర్శనరహస్యం రీతిరాత్మా కావ్యస్య; రీతిశ్చ గుణవిష్టపదరచనా. సా వైదర్భాభ్యోభేదేన త్రివిధా. తత్ర సగ్వగుణవిష్టా వైదిర్భి. కతి పయగుణవిష్టే గౌడీయా పాంచాల్యావీతి. తత్ర సర్వగుణానాం మిథిత్వా కావ్యశోభాహేతుత్వే గాండపాంచాలీహోరవ్యాప్తిః. కతిపయనాం కావ్యశోభాహేతుత్వే ‘అద్రావత్ర ప్రజ్వలతగ్నిరుచ్యైః ప్రాజ్యః ప్రోద్యన్నుల్లసత్సేవధూమః’ ఇత్యాదౌ పర్వతోఽగ్నిమా నిత్యాగ్నిఃకుష్మాస్త్రానుకూళ్యేన కావ్యశ్వరహితేఽప్యోజ్యేషాదిసంభవేనాతివ్యాప్తిస్సాన్యత్. తన్నాన్నగుణానాం తన్నతే కావ్యశోభాకరత్వం. న చ తన్మూలమలంకారాణాం తదతిశయహేతుమితి.

స్వమతేఽభిమతసమృతిం చ దగ్ధమతి—యో హేతుః ఇతి.

ఉపసంహరతి—అత ఇతి. స్వరూపభేదాభావానిత్యర్థః సంఘటనాశ్రయత్వమేవ యుక్తమితి. భేదకత్వేనేతి భావః. ఏతద్బద్ధతాదిమతమలంబ్య జ్ఞేషాదీనాం మాధుర్యావాసంతర్భాషిమంగీకృత్యోక్తం. వస్తుతస్తు భామహాదిమతేనాంతర్భాషేజ్ఞేషాదిగుణానాం రసధర్మత్వ మలంకారాణాం తు శబ్దార్థధర్మత్వమితి విద్యుషవివస్వరూపభేద ఇతి రహస్యం. అత ఏవ స్వయమేవోక్తవాక్ కావ్యప్రకంశే—‘చారాదివ దలంకారాస్తేఽనుప్రాసోపమాదయః, జ్ఞేషాదయో గుణాస్తత్ర శార్వాదయ ఇనస్థితాః, ఆహ్లోక్యర్నావహా’ ఇతి.

ఇతి పదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణ శ్రీమహాపాధ్యాయకోటచలమల్లి నాథ నూరినూరునా విశ్వజివీవిద్యుస్య విద్యన్తజ్ఞః పెద్దమూర్యస్యానుజనేన తుమార స్వామిసోమపీఠినా విరచితే ప్రతాపరుద్రయవ్యాఖ్యానే రత్నాపరామితే గుణ నిరూపణంనామ పఠ్యం ప్రకరణమ్.

శ. బృ ల జ్జా-ర ప్ర క ర ణ మ్.

అథ గుణనిరూపణానంతరమలంకారా నిరూప్యంతే. అలంక్రియ
తేఽనేనేతి చారుత్వహేతులంకారః. తథాచోక్తం కావ్యప్రకాశే.-

పరిశేషదలంకారనిరూపణం ప్రతిపాదితే—అథేతి.

శ్లో. అత్ర తేఽలంకారాశ్చేకానుప్రాసవృత్త్యనుప్రాసా, యమకం పునరుక్తవదాభాసో లాటోపలాతితః ప్రాసః, చిత్రశుభో ఉపమాననన్యయోపమేయోపమాస్పృగణం, రూపకపరిమాణామా ద్వై సంకేహభ్రాంత్యపహ్నవోల్లేఖాః, ఉత్ప్రేక్షాతిశయోక్తీ తథా సహా క్షిప్తినో క్షిప్త, ఉక్తే స్సమాసవక్త్రస్యభాషకవ్యాజపూర్వికా విద్యాత్. మాలనసమాసతదతద్గుణా విరోధో విశేషశ్చ, అధికో విభాషనాఽథో విశేషపూర్వోక్త్యసంగతి స్యాతాం. విచిత్రాన్యోన్యవిషమాస్సమోఽథో తుల్యయోగితా, దీపకం ప్రతిపస్తూపమా దృష్టాంతో నిదర్శనా, వ్యతిరేకశ్లేషపరికరాక్షేపా మృషాస్తుతిః, అప్రస్తుతప్రశంసా చ పర్యాయోక్తం ప్రతీపకం. అనుమానం కావ్యలింగం న్యాసోఽర్థాంతరపూర్వకః, యథాసంఖ్యార్థాపతనే పరిసంఖ్యోత్తరం తథా. నాథచాథౌ ద్వై సమాధిర్నావికం ప్రత్యసీకకం, వ్యాఘాతపర్యాయనూత్నా ఉదాత్తః పరివృత్తికా. హేతుమాలై కావళీ చ మాలాదీపకసారకా, సంసృష్టిసంకరా చేతి పంచసప్తతిరీతితాః. రసవత్ప్రేయ ఉజ్జ్వలీ సమాహిత మథోదయః, భావస్య సంధిశ్చాబల్యం ద్వ్యకీతిరితి మే మతాః.	౧ ౨ ౩ ౪ ౫ ౬ ౭ ౮ ౯ ౧౦

ఏతేషా మలంకారశబ్దవృత్త్యంత్యా తత్సామాన్యతత్కణాలాభం మత్స్యాహ-అలం
క్రియతే ఽనేనేతి, అనియమేన, రస ఇతి శేషః, 'అకర్తరిచకారకే సంజ్ఞాయా'మితి

‘ఉపస్కుర్వంతి తం సంతం యేఽఙ్గద్వారేణ సంశ్రితాః,
హారాదివదలంకారాస్తేఽనుప్రాసోపమాదయః’ ఇతి.

యథా కరచరణాద్యవయవగతైర్వలంకారాదురాదిభిస్తత్తదలంకారతయా ప్రసిద్ధైరవయవ్యేవాలంక్రియతే తథా శబ్దారావయవగతైరనుప్రాసోపమాదిభిస్తత్తదలంకారతయా ప్రసిద్ధైరవయవీభూతం కావ్యముపస్త్రియతే ఆశ్రయాశ్రయిభావేనాలంకార్యలంకారభావో లోకవత్కావ్యేఽపి సన్తుతః. చారుత్వహేతుత్వేఽపి గుణానామలంకారాణాంచాశ్రయభేదాచ్ఛేదవ్యవచేశః సంఘటనాశ్రయా గుణాశ్శబ్దారాశ్రయాస్త్యలంకారః.

తత్ర ప్రథమం శబ్దార్థోభయగత్వేన త్రైవిధ్యమలంకారవర్గస్య. అర్థాలంకారాణాంచాతుర్విధ్యం. కేచిత్ప్రతీయమానవస్తవః, కేచిత్ కరణే ఘట్ ప్రత్యయః, ఏతేనైతేషాం గుణానామివ రసోపకారాసంభవాత్తేభ్యోఽలక్షణ్యం నూచ్యతే.

అస్మిన్నేవాథే వృద్ధసంవాదమాహ—ఉపస్కుర్వంతీతి. యే అంగద్వారేణ శబ్దార్థయోత్కర్షణాధానద్వారేణ తమంగినం రసం సంతం విద్యమాన ముపస్కుర్వంతీత్యనేన రసాభావే చిత్రకావ్యే శబ్దార్థవైచిత్రీమాత్రపర్యవసాయిత్వమలంకారాణామితి నూచ్యతే. తేఽలంకారాః కంతాదీనామయోత్కర్షణాధానద్వారేణ హారాదయ ఇవ సంయోగవృత్త్యా వర్తంత ఇత్యర్థః.

స కేవలమేవం గతి రనేఽనుప్రాసోపమాదిభిస్సాన్విశ్రయభూతాశ్శబ్దార్థా ఏకోపస్త్రియంతే. కింతు తద్వారా తదవయవీభూతం కావ్యమపి త్యేతి ల్లాఙ్కీక దృష్టాంతేనాన-యభేతి. ఆశ్రయాశ్రయిభావేనైతి. సంయోగమూలేనైతి శేషః. లోకే మూలభూత సంయోగో ముఖ్యః. ఆత్ర త్వనిత్యత్వసాధర్మ్యాదోపచారిక ఇతి భేదః. అథాలంకార విభాగం కరిష్యమాణ స్తదుపయోగితయోద్భూదిమతేనోక్తమేవ గుణాలంకారభేదమను వదతి—చారుత్వహేతుత్వేఽపితి.

ఇథేమలంకారస్వరూపం నిరూప్య తద్విభాగమాహ—తత్ర ప్రథమమితి. శబ్దాలంకారా అనుప్రాసాదయః, అర్థాలంకారా ఉపమాదయః, ఉభయాలంకారాః లాటానుప్రాసోభయసంస్పృష్ట్యాదయః, ఏతేషాంకుర్యేఽపి కావ్యోభావేనైతే శబ్దార్థోభయా లంకారవ్యవస్థాయా మాశ్రయాశ్రయిభావవివ్రమాణ మిత్యేతంకార సర్వస్యకారః

ప్రతీయమానోపమ్యాః, కేచిత్ప్రతీయమానరసభావాదయః, కేచి
దస్ఫుటప్రతీయమానా ఇతి. సమాసోక్తిపర్యాయోక్త్యాజ్ఞేపవ్యాజ
స్తుత్యుపమేయోపమానస్వయాతిశయోక్తిపరికరాస్త్రస్తుతప్రశంసాను
క్తినిమిత్తవిశేషోక్తిషు ప్రతీయమానం వస్తు కావ్యోపస్కారతాము
పయాతి. రూపకపరిణామ సందేహ భ్రాంతిమదుల్లేఖాపహ్నవోత్ప్రేక్షా
స్మరణ తుల్యయోగితా దీపక ప్రతిపస్తూపమా దృష్టాంతసహాక్షివ్యతి
రేకనిదర్శనా జ్ఞేషేష్యోపమ్యం గమ్యతే. రసవత్ప్రేయ ఊర్జస్వి సమా
హితభావోదయ భావసంధి భావశబలతాను రసభావాది ర్వ్యజ్యతే.
ఉపమావినోక్త్యధారంతరన్యాస విరోధ విభావనోక్తగుణ నిమిత్త విశే
షోక్తి విషమసమచిత్రాధికాన్యోన్యకారణమాలై కావళీవ్యాఘాతమా
లా దీపకకావ్యలింగానుమానసారయథాసంఖ్యార్థాపత్తిపర్యాయపరి
వృత్తి పరిసంఖ్యావికల్పసముచ్చయసమాధి ప్రత్యసేక ప్రతీపవిశేషనిమి
లన సామాన్యాసంగతితద్గుణాతద్గుణ వ్యాజోక్తివక్రోక్తి స్వభావోక్తి
భావికోదాజ్ఞేషు సహృదయహృదయాహుది స్ఫుటం ప్రతీయమానం
నాస్తి.

అత్రేత మలంకారకఙ్క్షావిభాగః.

సాధర్మ్యం త్రివిధం. భేదప్రధానమభేదప్రధానం భేదాభేద
ప్రధానం చేతి. ఉపమానోపమేయయోస్వ్యతోభిన్న త్వ చ్ఛాద
మేతన్న వాస్తవం రూపకపరిణామసందేహభ్రాంతిమదుల్లేఖాపహ్న
వానామభేదప్రధానసాధర్మ్యనిబంధనత్వం దీపకతుల్యయోగితానిద
ర్శనా దృష్టాంత ప్రతి పస్తూపమాసహాక్షి ప్రతీపవ్యతిరేకాభేద
ప్రధానసాధర్మ్యనిబంధనాః ఉపమానస్వయోపమేపమాస్మరణానాం
భేదాభేదసాధారణసాధర్మ్యమూలతా. ఉత్ప్రేక్షా తుతిశయోక్తి అధ్యవ
సాయమూలే. విభావనా విశేషోక్తివిషమ చిత్రాసంగత్యన్యోన్య
వ్యాఘాతాతద్గుణ భావికవిశేషాణాం విరోధమూలతా. యథాసంఖ్య
పరిసంఖ్యార్థాపత్తివికల్పసముచ్చయానాం వాక్యన్యాయమూలతా

అన్వయవ్యతిరేకావితీ కావ్యప్రకాశకారః. రసభావాద్వ్యజ్యతఇతి. గుణీభూతివ్యం
గ్యజ్ఞేన ప్రతీయత ఇత్యర్థః. చతుర్థా విభక్తేష్యలంకారేష్యవాంతరివిభాగం ప్రతిష్ఠా
పూర్వకమాహ-అత్రేతి. ఇత్యం పశ్యమాణప్రకారేణ. కఙ్క్షావిభాగః, సాధర్మ్యవిరో

పరివృత్తి ప్రత్యసీక తద్గుణసమాధి సమ స్వభావో క్త్యుదాత్త వినోక్త
యో లోకవ్యవహారమూలాః. కావ్యలింగానుమానాథాంతరన్యాసానాం
తర్కన్యాయమూలతా. కారణమాలై కావళీ మాలాదీపక సారాః
శృంఖలావైచిత్ర్యమూలాః వ్యాజోక్తి నక్రోక్తి మీలనాన్యపహ్నవ
మూలాని. సమాసోక్తి పరికరావశేషణదిత్రిమూలా.

అథాలంకారాణాం పరస్పరవైలక్షణ్యం నిరూప్యతే

ఆరోపగర్భ త్వేపస్యారోప్యమాణస్య ప్రకృతోపయోగానుప
యోగాభ్యాం పరిణామరూపకయోర్భేదః ఆరోప్యమాణరూపసంభ
వా సంభవాభ్యాం ముల్లేఖిరూపకయోర్భేదః ఆరోపవిషయస్య సంజేహ
భాంత్యపహ్నవై స్సంజేహభాగ్రింతిమదపహ్నవానాం పరస్పరం భేదః.
సాధర్మ్యమూలత్వేపి తుల్యయోగితా దీపక నిదర్శనా వ్యతిరేక
దృష్టాంతభ్యః సాధర్మ్యస్య వాచ్యత్వాదుపమానస్వయోపమే
యోపమా భిద్యంతే. సాధర్మ్యస్య వాచ్యత్వగమ్యత్వాభ్యాముపమే
యోపమా ప్రతివస్తూమయోర్భేదః వస్తు ప్రతివస్తుబింబప్రతిబింబ
భావాభ్యాం ప్రతివస్తూపమాదృష్టాంతయోర్భేదః. ప్రస్తుతాప్రస్తు
తానాం వ్యస్తత్వ సమస్తత్వాభ్యాం తుల్యయోగితాదీపకయోర్భేదః.
ఉపమానస్య ప్రసిద్ధత్వాప్రసిద్ధత్వాభ్యాముపమోత్పేక్షయోర్భేదః.
అర్థసామ్యశబ్దసామ్యాభ్యాముపమాశేషయోర్భేదః. ఉపమానోపమే
యయోర్భేదాభేదాభ్యాముపమానస్వయయోర్భేదః. ఉపమానో
పమేయభావస్య పర్యాయయాగపద్యాభ్యాం ముపమేయోపమోప
మయోర్భేదః అప్రస్తుతస్య వాచ్యత్వగమ్యత్వాభ్యామప్రస్తుత
ప్రశంసాసమాసాక్ర్యోర్భేదః. వాచ్యవ్యంగ్యయోరుభయోః ప్రస్తుతత్వే
పర్యాయోక్తిః. వాచ్యస్యాప్రస్తుతత్వే అప్రస్తుతప్రశంసా. వ్యాప్తి
పక్షధర్త తాద్యభావాత్కావ్యలింగస్యానుమానాభేదః. సాధారణగుణ
యోగాద్యేదానుపలబ్ధా సామాన్యం. ఉత్కృష్టగుణయోగానున్న
ధాదిమూలత్వేనాలంకారాణాం వర్తనో విభాగ ఇత్యర్థః. ఏతదశేదప్రధానత్వంకాష్ట
మాశోపితం న వాస్తవం న స్వాభావికం,

అథాలంకారాణాం మత్యంతవివేకార్థం మిథో వైధర్మ్యమాహ—అథాలంకా
రాణాం పరస్పరవైలక్షణ్యం నిరూప్యత ఇత్యాదిహ.

గుణతిరోధానే మిలనం అన్యవ్యవచ్చేదే తాత్పర్యాభావాదుదాత్తా
లంకారస్య పరిసంఖ్యాతో భేదః. కాకతాళీయతయా కార్యసాధనే
కారణాంతరోపనిపాతే సమాధిః. అహమహమికయా కార్యసాధనే
బహునాం కారణానా ముద్యమే ద్వితీయే స్సముచ్చయః నిహ్నవస్య
వాచ్యత్వగమ్యత్వాభ్యామపహ్నవ వ్యాజస్తుత్యోర్భేదః అన్యేషాం
భేదస్సప్త ఏవ. యద్యపి వ్యాజోక్తిమిలనసామాన్యేషు కథంచి త్సా
దృశ్య మస్తి. తథాప్యవిపక్షితత్వాన్న సాదృశ్యమూలేషు గణనా

శబ్దాలంకారవిరూపణమ్. ౪౭

అథాలంకారస్వరూపవిభాగానంతరం శబ్దార్థయోర్భేద్యే శబ్దస్యా
ర్థం ప్రత్యంతిరంగత్వాత్ ప్రథమం శబ్దాలంకారా నిరూప్యంతే.

శ్చే కా ను ప్రా ౪౮. ౪౭

* భవేదవ్యవధానేన ద్వయోర్వ్యంజనయుగ్గయోః,

ఆవృత్తిర్యత్ర స బుధై శ్చే కా ను ప్రా న ఇవ్యతే.

౧

యత్రావ్యవహితయోర్వ్యంజనయుగ్గయోర్ద్వయోః పానరుక్త్యం
తత్ర శ్చే కా ను ప్రా నః.

ఇష్టమన్యదుదాహరణ ప్రస్తావ ఏవ సృష్టిభవివ్యతీతి నేనా వివిచ్యతే.

ఇష్టమలంకారాణాం పీఠికాం విధాయ శబ్దాలంకారవిరూపణం ప్రస్తాతి.—
అథేతి. తత్సాప్రిథమ్యే హేతుమాహ—శబ్దస్యేతి. అత్ర శబ్దప్రతీతిపూర్వకత్వాదర్థ
ప్రతీతేశ్శబ్దస్య ప్రతీతావంతరంగత్వం. తేన తస్య ప్రాధాన్యాత్ ప్రాథమ్యమితి భావః.
ప్రథమం తావచ్చబ్ధార్థోదయగతత్వేన త్రివిధం పానరుక్త్యం తత్రాశ్చే కేవలస్వరపా
నరుక్త్యస్య చారుతా హేతుత్వాభావాద్వ్యంజనమాత్ర పానరుక్త్యం. స్వరవ్యంజనసహ
దాయ పానరుక్త్యం చ చారుతా హేతుః తత్రాద్యమపి సంఖ్యానియమే శ్చే కా ను ప్రా సో
నైపరీశ్యే వృత్త్యుపప్రాస ఇతి. సర్వస్య కారః. తదనుసారేణ శ్చే కా ను ప్రా సం అక్షయతి-
భవేదితి. రసాద్యనుగతః ప్రకృష్టో వ్యాసోఽనుప్రా సః తదుక్తః ప్రకృష్టో వర్ణవివ్యా
సో రసాద్యనుగతో హి యః సోఽనుప్రా సః చ చ్చేకవృత్త్యుపాధిగతో ద్విదాః ఇతి.
గృహచరాః పక్షిసృగాదయశ్చే కా ఇతి కేదిత్. విదగ్ధా ఇతి సర్వస్య కారాదయః.
తదుపలానినోఽనుప్రా సశ్చే కా ను ప్రా సః, ద్వయోఽత్యత్ర వీక్షాన్ ప్రప్తవాన్. తేన
యత్ర ద్వయోర్వ్యంజనయుగ్గయోర్ద్వయవధా నేనావృత్తిః సః శ్చే కా ను ప్రా న ఇత్యర్థః.

యథా.—

మహీమహీనవిభవే దత్తే షేమంకరే కరే,

రాజన్యజన్యవిజయీ రాజా రాజన్యగోదయః.

2

—అపృత్యనుప్రా ౫౩ ౪౩—

*ఏకద్విప్రభృతీనాం తు వ్యంజనానాం యథా భవేత్,

పునరుక్తిరసా నామ వృత్త్యనుప్రాస ఇష్యతే.

3

యథా.—

రే రే తుర్రమహీక్షితః ! క్షణమితః శ్రీకాకతిత్వాపతే-

ర్వీక్షధ్వం ధ్వజసిం దురీక్ష్యసుభటాం ప్రాప్సిక్తకాక్షేయతైః,

యోత్యధ్యేయది లభ్యమక్షయపదం కాంతారవృక్షో వృథా

త్వాభృత్కుక్షీచరతరక్షునికరాత్త త్రాతరయో కుతః ?

౪

ఉదాహరణి—మహీమితి, ఆహీనవిభవే, ఛణీం ద్రుపదృశ ఇత్యర్థః. కరే బాహూ రాజన్యాః క్షత్రియాః, 'రాజన్యశురాద్య'దితి యస్మిన్యః, జన్యం యుద్ధం. అప్రపాద చతుష్టయేఽపి వ్యంజనయోగ్యానామవ్యవధానేనావృత్తే శ్చేకానుప్రాస ఇతి ద్రష్టవ్యమ్.

సంఖ్యానియమేన చ్చేకానుప్రాస ముక్త్వా అన్యథా వృత్త్యనుప్రాసమాన-
వీశితి. ప్రభృతిగ్రహణాత్రిచతుగాదిసంగ్రహః. అత్రైశ్వర్య వ్యంజనస్య సకృదావృత్తా
వైచిత్ర్యభావాత్సమర్థ్యాదసకృదావృత్తిర్లభ్యతే ద్వయోస్తు సకృదేవ. అన్యథా
చేకానుప్రాసస్సాత్. వ్యవధానే త్వసకృదావృత్తావపి న విరోధః. త్రాతరీవాం తు
సకృదసకృద్వాప్యవధానేనావ్యవధానేన వా అవృత్తిర్ద్రష్టవ్యావృత్తిజ్ఞేన వైదరభ్య
దయో విపక్షితాః, తదుపక్షితాః, తదుపక్షితోఽనుప్రాసో వృత్త్యనుప్రాసః. 3

ఉదాహరణి—రేరేఇతి. యోత్యధ్యే హనిష్యధ్యే యది, 'యుధసంప్ర
హారే' ఇత్యస్తా ధాతోః కర్తరి లృట్, లభ్యమక్షయపదమితి. 'ద్వావిమా పురుషా
లోకే సూర్యమండలభేదినా, పరివ్రాజ్యోగయుక్తశ్చ రణే చాభిముఖో హతః' ఇతి
స్మరణాదితి భావః. కాంతారపక్షోఽరణ్యవివాసపక్షః, తరక్షునికరాత్ మృగాదన
యూథాత్, దుర్తరణకారణాదరణ్యవివాసాచ్ఛుభోదర్కం యుద్ధమరణమేవ శ్రేయ
ఇతి భావః. అత్రాసకృత్ క్షకారావృత్త్యా వృత్త్యనుప్రాసః. ఏవ మన్యేఽపి భేదా
సూన్యకరకాదా ద్రష్టవ్యాః.

౪

అయమకమ. ౧౭

* యమకం పానరుక్త్యే తు స్వరవ్యంజనయుగ్మయోః.

చేకానుప్రాసే వృత్త్యనుప్రాసే చ స్వరపానరుక్త్య మ్మానుషంగికం. యమకే తు స్వరయోర్వ్యంజనయుగ్మయోరావృత్తిః తస్మాద్విమధ్యాంతగతత్వేన బహవో భేదాః. తత్ర ద్విజ్ఞాత్రముదాహ్రియతే.

ప్రతాపః కాకతీంద్రస్య మహామహిమతేజసః,

శ్రీయం దధాతి పద్మేష్టా మహామహిమతేజసః.

x

అయమకమ. ౧౮

* యత్రార్థః ప్రముఖే కించిద్భాసతే పునరుక్తవత్,

వ్యంజనసూత్రపానరుక్త్యాశ్రయమలంకారద్వయముక్త్యా స్వరవ్యంజనముదా య పానరుక్త్యాశ్రయ మలంకారమాహ—యమకమితి.

నను 'మహి మహినవిభవ' ఇత్యాదౌ చేకానుప్రాసే 'యధిష్ఠిరం చైవతపసే వసేచర' ఇత్యాదావేకదా సాదృశ్యమున్నచే వృత్త్యనుప్రాసే చ స్వరపానరుక్త్య సంభవాత్కథం తత్ర వ్యంజనసూత్రపానరుక్త్యోః మిత్థాశంక్య పరిహరతి.— చేకానుప్రాస ఇతి, అనుసంభావగతమానుషంగికం, అన్వాచయవికల్పం అభ్యుచ్యయ ఇత్యర్థః. స్వరవ్యంజనయుగ్మయోఃత్యత్ర స్వరసహితవ్యంజనతీ మధ్యమపదలోపీ సమాసో వినిశ్చితిః ఇతి వ్యాచక్షణే—యమకేచ్ఛితి. తచ్చ యవ్యమానానాం పాదైక దేశానామాదిమధ్యాంతగతత్వేనానే విధమిత్థాహ—తస్యేతి. ఏతచ్చ వ్లోకార్థ పాదయమకానామప్రపంచము. సర్వైశ్చేతే భేదాన్విరంతరైశ్చ బహుధా ప్రపంచితాః. గురుత్వభేదత్వాన్నేహ ప్రపంచ్యంతే.

తత్రైకముదాహరతి—ప్రతాపఇతి. మహాన్నహిమా అధిక్యం యస్య తేజసో మహామహిమతేజసః, కాకతీంద్రస్య ప్రతాపః పద్మేష్టమహం పద్మప్రియోత్సవాం, అహిమతేజస ఉస్థాంశోః, శ్రీయం దధాతి. అత్ర ద్వితీయపాదస్య చతుర్థే యమనా త్సందేహయమకం నామ యమకభేదః. తదుక్తమన్యత్ర. ఆత్రయమ్యమానయోరు భయో సాన్న్యకత్వం 'విహగాః కదంబసురభా విహగా' ఇత్యత్రైకస్య సార్థకత్వ మితరస్యానకత్వం. 'శలయంత్యనుక్షణమనేకలయ' మిత్థ్యత్రోభయోఽనర్థకత్వం. ఏవం సర్వవిధి యమకేషు ప్రకారత్రయం యథాసంభవం ద్రష్టవ్యమ్.

శబ్దపానరుక్త్యాశ్రితా నలంకారా సభిభావార్థ పానరుక్త్యమాల మలంకార మాహ—యత్రేతి. యత్రలంకారే, అర్థః ప్రముఖే ప్రథమపునరుక్తవత్ పునరుక్తన

పునరుక్తవదాభాసో లంకారస్వతాం మతః.

1

యత్రాః పునరుక్తవదాభాసతో అన్వయవేదాయామన్వయా భవతి
స. పునరుక్తవదాభాసో లంకారః. లంకారకారణ్యే లంకారస్వతాం శబ్దపాన
రుక్త్యాశ్రితత్వాచ్చబాలంకారప్రస్తావే లక్షణం కృతమ్.

యథా.—

జిహ్వారింద్రః క్షీతిభుజాం శ్రీపతిః పురుషోత్తమః,

భాస్వానుర్యస్సురజ్జేజాః కాకాతీంద్రో విరాజతే.

2

— ౧౦ లా టా ను ప్రా సః ౧౨ —

అథోభయపానరుక్త్యాలంకారః కథ్యతే.—

తుల్యం, అతి ఏవ కించిత్ప్రమప్యనన్వితం భాసతే, పరయార్థతస్యన్వయా పర్యవస్య
తీత్యర్థః.

E

అనర్థపానరుక్త్యస్య ప్రయాగదోషత్వాత్ తదేతన్నిష్కృప్య వ్యాచక్షే—
యత్రాథ ఇత్యాదితా, నన్వయ శబ్దాలంకారప్రస్తావీ కా సంకలితః ఆహ—
అర్థతీ. అర్థపానరుక్త్యదేవార్థాశ్రితత్వాదర్థాలంకారత్వే సత్యపీత్యర్థః. శబ్దపాన
రుక్త్యాశ్రితత్వాదితి. పర్యాయశబ్దాశ్రితత్వాదిత్యర్థః. ఆప్రేడితశబ్దవర్పర్యాయ
శబ్దేష్వప్యర్థకత్వసాదృశ్యాదాపచారికం శబ్దపానరుక్త్యం ద్రష్టవ్యమ్.

ఉదాహరణి—జిహ్వారింద్రః, జయశీలో జిహ్వః, క్షీతిభుజామింద్రో రాజాగ్రణీః,
శ్రీపతిస్సుపుద్గః, పురుషోత్తమః పురుషశ్రేష్ఠః, భాస్వాన్ దీప్తిమాన్, నూర్యవన
స్సురజ్జేజాన్సురభృత్ప్రతాపః. అత్ర జిహ్వారింద్రాదిపర్యాయప్రయోగేన
ప్రముఖే భాసయాన్వయ పానరుక్త్యస్యోక్తప్రకారేణాన్వయవేదాయామన్వయా పర్యవ
సానాత్పునరుక్తవదాభాస ఇతి భావః. కేచిత్పునరేవమామః—‘భాతి సదా న
త్యాగః స్థిరతాయా’ మిత్యత్ర సత్పురుషప్రకామేన ప్రకాశితే నైకే పర్యవధూత
ఇత్యస్యోర్ధ్వ దానత్యాగశబ్దవిసృత్తావసంభవాచ్చబాలంకారో లంకారమే.
‘తనువపు’ రిత్యత్ర పృథాగ ఇత్యస్మిన్నర్థే తనుశబ్దవిసృత్తై నాయమలంకార ఇతి
శబ్దాశ్రితత్వం, వపుశబ్దవిసృత్తై నాలంకారత్వవారిత్యర్థాశ్రితత్వం, అత ఉభ
యాలంకారో లంకారమితి. తదుక్తం కావ్యప్రకాశే — ‘పునరుక్తవదాభాసో
విభిన్నాకరశబ్దభావ, ఏకార్థతైవశబ్దరూప తథా శబ్దార్థయోరయ’ మితి.

3

*శబ్దార్థయోః పానరుక్త్యం యత్ర తాత్పర్యభేదవత్,

స కావ్యతాత్పర్యవిదాం లాటానుప్రాస ఇవ్యతే.

౮

యత్ర శబ్దార్థయోస్తాత్పర్యభేదవత్సత్రం స స్వరూపభేదస్తత్ర
లాటానుప్రాసః.

యథా.—

గుణా గుణాస్తే గణ్యంతే యే రుద్రస్థపమాశ్రితాః,

నీతిర్నీతిరసౌ తస్య లక్ష్మీర్లక్ష్మీశ్చ కథ్యతే.

౯

శబ్దార్థయో ర్తైకపానరుక్త్యమాలాసంకారానభేదాయ ఉభయపానరుక్త్య
మాలమలంకారం ప్రతిజ్ఞాపూర్వకమానా—అథేత్యాది నా. శబ్దార్థయోః పాన
రుక్త్యం ప్రమాథవోషః. తద్వ్యవచ్ఛేద్యాం తాత్పర్యభేదవసతి

౮

అనేన యమకవ్యావర్తకశబ్దార్థయోస్సవరూపభేదాభావః ఫలిత ఇతి వ్యావర్తే-
యత్రేతి. లాటజనోపలాపితోఽనుప్రాసో లాటానుప్రాసః; స తు లాటదేశజన్యః
కశ్యనోపకారః కావ్యకీర్తి గోపాలః.

ఉదాహరణి—గుణా ఇతి. అసౌ వీరరుద్రసంబంధినీ, అత్ర ద్వితీయగుణాదిశ
బ్దానామత్కర్తృలక్షణ స్తాత్పర్యభేదః. 'అత్రాబ్జసత్రసయనేనయనేనిమి'త్యేత్యాదౌ
విభిక్త్యాదేరపానరుక్త్యేఽపి శబ్దార్థపానరుక్త్యైల్లాటానుప్రాసత్వం. అత ఏవాయం
పదాశ్రయః ప్రాతిపదికాశ్రయశ్చేతి ద్వేధా లాటానుప్రాస ఇతి సర్వస్వకారః.
ఉద్భవేనాప్యుక్తం—'స్వరూపార్థావిశేషేఽపి పునరుక్తిః ఫలాంతరాత్, శబ్దానాం
ప్రకృతీనాం వా లాటానుప్రాస ఇవ్యతే' ఇతి. నను యథేఽర్థ్యనోఽర్థ్యన ఇవే
త్యత్రైకన్యైవోపమానోపమేయత్వలక్షణే అనన్వయాలంకారేఽపి శబ్దార్థపానరుక్త్య
సంభవాల్లాటానుప్రాసత్వమేవ కిం నేవ్యతే? సత్యం; యద్యప్యనన్వయేఽపానరుక్త్య
మాత్రం లక్షణం. తథాపి నిర్దేశప్రతినర్దేశయోరైకరూపార్థావే పర్యాయప్రక్రమ
దోషప్రసంగాదానుషంగికం శబ్దపానరుక్త్యం. అత్ర తూర్థయపానరుక్త్య మప్యా
వశ్యకమేవేతి విషయభేదాన్న కోఽపి విరోధః. తదుక్తం—అనన్వయే చ శబ్దైక్య
మాచిత్యాదానుషంగికం, అస్తింస్తు లాటానుప్రాసే వాతాదేవ ప్రయోజక' మితి, ౯

— చిత్రలంకారః పద్మబంధాదిః. —

*పద్మాద్యాకారహేతుత్వే వర్ణానాం చిత్రముచ్యతే.

ఆదిగ్రహణాచ్చక్రబంధాదయః.

తత్రాప్తదళపద్మబంధో యథా—

యాతా యస్యా స్సమగ్రాసతి మిహ కనకాస్థానసక్తాసనాయా
యానాసక్తాసనస్థా సుఖయతు కమలాభ్యాససుజ్ఞానమాయా,
యా మానజ్ఞా సుసభ్యా ఖీతిపతితిలకం జ్ఞాతిరక్తా సగేయా
యాగే సక్తా రతిజ్ఞా సుకృతిషు ఫలితగ్రాసనస్యా యతాయా.

చిత్రం లతాయత-పద్మేతి న చ శ్రావణానాం వర్ణానాం పద్మాద్యాకారహేతుత్వం న ఘటత ఇతి వాచ్యం; వర్ణశబ్దేన తత్సారకాణాం లిప్యక్షరాణామాక్షేపాత్. తేషాం ముఖ్యవర్ణాభేదేన లోకవ్యవహారాదస్య శబ్దాలంకారత్వం. పద్మాదిబంధేషు కర్ణికాస్థానవిశేషేషు వర్ణానాం పానయక్త్యాత్పనయక్త్యమాలాలంకారానంతర్యం చ ద్రవ్యవ్యం. యాతేతి. కనకాస్థానే సువర్ణమయసుభామంటపే, సక్తం సీతమాసనం సింహాసనం ఆయతి ప్రాప్నోతితి కనకాస్థానసక్తాసనాయా, ఆయతేః కర్తవ్యం ప్రత్యయః. యాగేషు తురగాదిష్వసక్తాస్యాసనాని కల్యాయనాదీని తత్ర తిష్ఠతి యానాసక్తాసనస్థారాజ్యోపకరణేషు లక్ష్మీరస్తీత్యాగమః. అభ్యాసేన పరిచయేన, ఉపాసనయేత్వర్థః. సుఖేన జ్ఞాయత ఇతి సుజ్ఞానా, 'శృత్యల్పబోధహుభ'మితి కర్తవ్యం. మాయా స్వరూపవైచిత్రీయస్యాస్మా, అభ్యాసమజ్ఞానమాయా, అనుపాసకానాం దురవహోధస్వరూపేత్వార్థః. మానం పూజాం జానాతీతి మానజ్ఞా, సభాయాం సాధవస్సభ్యాః, 'సభాయాయః' ఇతి యప్రత్యయః. తే శోధనా యస్యాస్మా సుసభ్యా, సంపన్నవైవ సభ్యాశ్రయత్వాదితి భావః. జానంతీతి జ్ఞాః వికేసః, 'ఇనపథే'త్యాదినా కప్రత్యయః. తత్ర తిరక్తా, గీయత ఇతి గీయం గానం తేన సహ వర్తత ఇతి సగేయా, స్వనామాంకానేః గీతేత్వార్థః. యాగే సక్తా సంబద్ధా, సమృద్ధవైవ తత్రాధికారాదితి భావః. రతిం స్వవిషయాభిరతిం భక్తిం జానాతీతి రతిజ్ఞా, అతి ఏవ సుకృతిషు, విషయే ఫలితైర్గ్రామసన్తైః కార్త్యైరాయతో మహాకాయశ్శుభావహవిధిర్యస్యాస్మా తథోక్తా, స్వభక్తానాం గ్రామాదిసంపాదనేన ప్రకటితస్యానుగ్రహేత్వార్థః. ఏవంవిధాయా లక్ష్మీర్యవ్యవిభోః ఆసమగ్రామలిసంపూర్ణా మానసిం వశ్యత్వం యాతా సా కమలా లక్ష్మీస్తు ఖీతిపతితిలకం వీరయద్రం, ఇహైవ లోకే జన్మని వా, సుఖయతు సుఖవంతం కరోతు. ఆయనుద్దళపద్మబంధః ఉద్ధారస్తు—

“కర్ణికాది లిఖేద్యర్థాక్రమాద్విత్తు విదిత్తు చ,

కర్ణికాక్రమాద్విత్తు విదిత్తు తు వికర్ణికాక్రమాద్విత్తు

చక్రబంధో యథా—

లక్ష్మీవీక్షితవైభవస్య జగతాం నాథస్య భద్రశ్రియో
దియ్యోరభినిజప్రతాపజనితాం భాకృద్ధురాం యచ్ఛతః,
నిత్యం దుద్రజనాధిపస్య జయినో భాతి ప్రకాశం స్థిరా
రాజత్పాలనమోదితాత్మని భుజే యోగ్యాశ్రితత్వాద్ధరా.

అత్ర చక్రబంధే వైద్యనాథకృతి వీరదుద్రయశ ఇతి ప్రతీయతే.

నాగబంధో యథా—

ఓజస్వీరుద్ర దేవే విభవతి మహిమత్యాజితాన్యప్రతాపే

ప్రవేశనిష్ఠమాభ్యాం తు దిక్షు తే స్యుశ్చతుర్దశ,

వ్యవధానేన తానాద్యే దశేనన్యత్ర త్వనంతరా"నితి.

౧౦

చక్రబంధముదాహరణి—లక్ష్మీతి. కోశాగారనియక్తయేవ లక్ష్మ్యై, వీక్షిత
వైభవస్య విచారిత్రైశ్చర్యః, భద్రశ్రియః, కల్యాణమూర్తేశ్చర్యః. ఆరభ్యసంవర్ణితః,
భాకృద్ధురాం భాస్కరభావం, నిజప్రతాపేన దిక్షు మూర్త్యకృత్యం కుర్వత ఇత్యర్థః.
రాజత్పాలనేన సమ్యక్సంరక్షణేన, మోదితాత్మని సర్వైరనుమోదితస్యదాతే, భుజే
అశవస యోగ్యాశ్రితత్వాత్, ప్రకాశం వ్యక్తం, స్థిరానిఖిలత్వైశ్చర్యః. ధరా
భూమిర్నిత్యం భాతి. ఉద్ధారస్తు.—

“బధ్యతే షడరం చక్రం ప్రత్యరం కన్నవాక్షరం,

త్రయాణామపి పాదానాం దశమం కర్ణికాక్షరం.

అదితస్సస్వతుర్యారై స్త్రయః పాదాశ్చతుర్థగాః,

వర్ణాష్టాష్టాంత్యమూరభ్య సంపతంతేఽంతిమాక్షరైః.

మధ్యే ద్వా ద్వా విసంవాదా షడశేష క్రమాద్భవేత్,

చతుర్థైస్సప్తమైర్వర్ణైర్వర్ణనం కవిస్త్వయో"నితి.

నాగబంధ ముదాహరణి—ఓజస్వీనితి. ఓజో బలం అత్ర సాధు రోజస్యః ప్ర
బలః, యద్వా అహర్వాచినా ఓజస్యశబ్దేన అహస్కరో లక్ష్మ్యతే. తేన ఓజస్వీ మూర్త్య
సదృశ ఇత్యర్థః. ‘ఓజసోఽహని యత్యా’నితి యత్ప్రీత్యయస్య ఛాందసత్వేఽపిమాత్య
శివతాత్పాదివద్య భాషాయాం ప్రయోగో ద్రవ్యస్తః. మహిమత్యాజితోఽస్యేషాం
ప్రతాపో యేన తస్మిన్ కథోక్తే, విద్యాభిర్వేదవేదాం గాదిభిర్వక్తృ క్రేష్టే, ఉర్వ
ధికం, హరిచరితమభి నేతర్యనుకుర్యతి, విష్ణుసదృశ ఇత్యర్థః. ‘న లో’ కేత్యాదివా షష్ఠీ

విద్యావర్జ్యేభి నేతర్యురుహరిచరితం విశ్వవిస్తారభాజి,
 వైరివ్రాతా భజంతే వనమతి మలిఖ్యాతయో దేహవిధా
 వనైర్విద్యన్యవారి క్షతిమతి వివిధే జంతుభిస్సానభాజః. ౧౨
 ఇతి శ్రీవిద్యానాథకృతో ప్రతాపరుద్రయశోభూషణే లంకారశాస్త్రే
 శబ్దాలంకారప్రకరణం సమాప్తమ్.

ప్రతిషేధః. విశ్వవిస్తారం భరణీనుత్తేన భజంతి విశ్వవిస్తారాత్ తస్మిన్, విభవతి
 విధా సతి, అతిమలినఖ్యాతయో వైరివ్రాతాః శత్రుసంఘ్రాః, దేహవిధాః రణే విధ
 దేహసంతః, వనైర్జంతుభిర్వాళ్యశుభృగైస్సహ, క్షతిః క్షయః తద్వతి, వివిధే. నానా
 విధ దుఃఖభాజన ఇత్యర్థః. అవార్యనుదకే, అధ్వని, మరుదేశ ఇత్యర్థః. 'ఆపః స్త్రీ
 భూమివార్యా' రీత్యురః. స్థానభాజః స్థితిం ప్రాప్తాస్సంహో వనం భజంతే నేవంతే.
 ఉద్ధారస్తు.—

“రక్షాభ్యాం చతురగ్రాణి చతుష్కాంస్తాని కల్పయేత్,
 రక్షాద్యయంతరాశే స్యాద్యథా కాష్ఠే గృహస్థకం.
 విదిక్షు కుండలీకర్యా త్రద్రేఖాస్త్రైర్వధాక్రమం,
 దిగ్రేఖాగ్రాణి బాహ్వని యోజయే ద్విక్రయే మిథః.
 ఏత్ర తు ఫణాపుచ్చమేళనం కల్పయేత్తథా,
 అంతరాణ్యక్షయీకర్యాతస్పందంశాస్సుర్యథా మిథః.
 వర్ణావృత్తిస్థలాన్యత్ర కోవకోడాని హేడశ,
 సందంశానాం చతుష్కం చ కంఠశ్చేత్యేకవింశతిః.
 అవృత్తి ర్యగ్గవర్ణానాం నేతరేహమిహ క్వచిత్,
 అక్ష్మణానదశ బ్రహ్మవర్ణాః పాదచతుష్కాః.
 అవక్షేరన్నైర్వృతాదికుండలేష్వప్రదక్షిణం,
 యత్రైవం స్యాత్తథా నిర్ణాక ఫణాతో విన్ననే త్క్రిమాత్.
 త్రింశదస్త్రావింశతిశ్చ పద్వింశతిరనుక్రమాత్,
 నేప్తన త్రితయే వర్ణాః సమాప్తిస్తు గణాత్తురే.
 సర్వమేతన్ని ధాయంతస్సంగృహీతం మహాత్మభిః,
 విదిక్ష్మతే కుండలితం స్వమంగం నేవన త్రిగావేష్వ్య విభంగిభంగం,
 క్షిప్త్వా గతే పుచ్చమహే స్థిత్యస్య సారథ్యః ఫణాతః ఫణిబంధవీమః” ఇతి.

ఇతి పదవాక్యప్రయోగపారావారపారీణ శ్రీ మహాపాధ్యాయ కోలచలమల్లి
 నాశనూనూనవా విశ్వజనేవిద్యస్య విద్యన. కేః పెద్దయాగ్యపాత్రుజేన తుమార
 'వివిధసోమపీఠికా' విరచితే ప్రతాపరుద్రీయవాఖ్యానే రత్నాపరామిషే
 లంకార నిరూపణం నామ సప్తమం ప్రకరణమ్.

అర్థాలజ్ఞానప్రకరణమ్.

అర్థాలంకారాః.—

తత్ర ప్రథమమనేకాలంకారబీజభూతత్వాదుపమా నిరూప్యతే.

అర్థాలంకారాః. ౧౦

*స్వతస్సిద్ధేన భిన్నేన సమతేన చ ధర్మతః,
సామ్యమన్యేన వజ్ర్యస్య వాచ్యం చేదేకదోషమా.

యత్ర స్వతస్సిద్ధేన స్వతో భిన్నేన సహృదయసమతేనాప్రకృతేన
సహ ప్రకృతస్య ధర్మస్సాదృశ్యమేకదా వాచ్యం చేద్యవతి తత్తో
పమా.

స్వతస్సిద్ధేనేత్యనేన ఉత్ప్రేక్షావ్యావృత్తిః; ఉత్ప్రేక్షాయా మప్ర
సిద్ధస్యాప్యపమానత్వసంభవాత్.

యథా.—

కీర్తిః కాకతివీరరుద్రస్మపతేస్సింహాసనాధ్యాసినః
ప్రాచాం భూమిభుజాం యశః పిదధతీ కోటిందుతుల్యద్యుతిః,
రక్షదక్షిణరాజలాభజనితామందప్రమోదోత్థితా
త్రైలోక్యాట్టహాసప్రభేవ కకుభాం ప్రాంతేషు విద్యోతతే. ౨

శబ్దాలంకారనిరూపణానంతరమవసరప్రాప్తత్వా దర్థాలంకార నిరూపణం ప్రతి
బాసితే—ఆశ్చరి.

ప్రథమముపమానిరూపణే నిమిత్తయాహ—తత్రేతి. తత్ర అర్థాలంకారకర్షి
త్యర్థః. అనేకాలంకారబీజభూతత్వాదితి. వాచ్యోపమ్యానామనస్వయాదీనాం గమ్యా
పమ్యానాం చ రూపకాదీనాం ఆన్యేషాం చ సాదృశ్యమాలానాం మాలవాదీ
నాం నిదానభూతత్వాదిత్యర్థః.

లక్షయతి—స్వతః. ధర్మతో గుణక్రియయోరన్యతఃకణేత్యర్థః. సామ్య
మిత్యనేన కార్యకారణాదికయోరసంభవాత్సాధర్మాదన్యవజ్ర్యశబ్దయోరుపమానోప
మేయార్థత్వం ద్రష్టవ్యం.

అత్రానుపం గాధ్యాహారాధిభిష్టమంశం పూరయన్ వ్యాచక్షే — యత్రేతి.

అత్ర ప్రభాశబ్దో జాతివచనః. శ్రేణోక్త్యాట్టహాసప్రభాయాః కవి
ప్రాణోక్తిసంధత్వా నోపమాశంకావకాశః.

స్వతో భిన్నేనేత్యనేనానన్వయవ్యావృత్తిః; అనన్వయే ఏకస్యై
వోపమానోపమేయత్వసంభవాత్.

తథాహి—

నస్తు లోకే సువర్ణాద్విరత్నాకరసుధాకరాః,
తథాపి వీరరుద్రోఽయం వీరరుద్ర ఇవ స్వయమ్.
సమ్మతేనేత్యనేన న్యూనోపమాదివ్యావృత్తిః.

యథా,—

ఉదన్వానివ గంభీరస్సువర్ణాద్విరివోన్నతః,
దిజ్జహేభ ఇవ ఖ్విణీభారేయః కాకతీశ్వరః.

3

అత్ర సముద్రసువర్ణాద్దిదిగ్గజానాముపమానత్వం యోగ్యమిత్వ్య
పమైవేయమ్.

ధర్మత ఇత్యనేన శ్లేషాలంకారవైలక్షణ్యమ్.

తథాహి.—

నీరాజయంత్యంధ్రపురీరమణ్యః ప్రదీపజాలై ర్వరవీరరుద్రం,
చంద్రాననా గోత్రపతిం రజన్యస్తారాగణై ర్చేరుమివ స్ఫురద్భిః.

అత్ర ప్రతాపరుద్రం పురస్త్రీయో నీరాజయంతి మేరుం రజన్య ఇవేతి
నోపమా. గోత్రపతిమితి విశేషణార్థస్య సామ్యాభావాత్. గోత్రశబ్దేన

వ్యావృత్త్యాదికం తు స్వయమేవ వ్యక్తికరిష్యతి—న్యూనోపమాదీతి. న్యూన
విశేషణోపమానం న్యూనోపమం. ఆదిగ్రహణాదధికోపమాదిసంగ్రహః.

సహృదయఃప్రతిం దర్శయతి—ఉదన్వానితి. 'ఉదన్వానుదధా'చేతి నిపాత
నాత్సాధుః. ధురం వహతీతి భారేయో ధురంధరః. 'ధురో యడ్ధకావీతి ధక్
ప్రత్యయః ఖ్విణ్యా భారేయ ఇతి శివభాగవతవత్సమాసః.

3

ధర్మత ఇత్యనేన శ్లేషాలంకారవైలక్షణ్యమితి. శబ్దసామ్యమాలత్వాత్తన్యేతి
భావః.

వ్యావర్త్యం శ్లేషమాలముదాహరతి—నీరాజయంతీతి.

౪

ఏవంవిధస్థలే శబ్దసామ్యేఽపుష్పమైవేతి కావ్యప్రకాశకారః. తదుక్తం—
'సకలకలం పురమేతజ్జాతం సంప్రతి సుధాంకులింబమి'త్యాదిశబ్దమాలాసా

రాజపక్షే కులప్రతీతిః, మేరుపక్షే పర్వతప్రతీతిః. తథా చంద్రాననా ఇతి ప్రీపక్షే చంద్ర ఇవాననం యాసామితి సమాసః రాత్రిపక్షే చంద్ర ఏవాననం యాసామితి శబ్దమాత్రసామ్యేన నోపమాప్రాప్తిః. కింతు శ్లేష ఏవ.

అన్యేన వర్ణ్యస్య సామ్యమిత్యనేన ప్రతీపాలంకారో వ్యావర్త్యతే. తథా హి.—

లోకోఽయమవిశేషజ్ఞః కిం కుర్తుః? కస్య కథ్యతే?

యత్కాకతినరేంద్రేణ సుమేరురుపమియతే. ౫

అత్రాప్రకృతస్య మేరోః ప్రకృతేన రాజ్ఞా సాదృశ్య మితి ప్రతీపాలంకారో నోపమా.

ఏకదా సామ్యమిత్యనేన ఉపమేయోపమావ్యావృత్తిః. ఉపమేయోపమాయాముపమానోపమేయయోరనేకదాసామ్యప్రతిపాదనమ్. తథా హి.—

ధర్మోఽర్థ ఇవ పూర్ణశ్రీరథో ధర్మ ఇవ స్థితిః,

కామస్తావివ తౌ కామ ఇవ దుద్రవరేశ్వరే. ౬

అత్ర ధర్మోఽర్థ ఇవ అర్థో ధర్మ ఇవేత్యనేకదా ఇవశబ్దద్వయేన ధర్మార్థ కామానాం సాదృశ్యం ప్రతిపాద్యత ఇత్యుపమేయోపమా.

శ్లో२౭ సా యుక్తావతి, ఆలంకారసర్వస్వకారః పునఃస్తిన్నేవోదాహరణే గుక్రియా సామ్యవచ్ఛబ్దసామ్యం నోపమా. ప్రయోజకమపి తూపయా ప్రతిభోత్పత్తిపాతం శ్లేష ఏవాపసేయ ఇత్యవోచత్. విద్యానాథస్త సర్వస్వకార సిద్ధాంతక్రద్ధాకుతయా శ్లేషఏవాయం నోపమేత్వాహ—అత్రేత్యాదినా.

అన్యేన వర్ణ్య స్థితి. ఉపమా నేనోపమేయ స్థిత్యర్థః.

లోకోఽయ మితి.

అప్రోపమానోపమేయభావస్య వైపరీత్యాత్పరీతిపాలంకార ఇత్యాహ— అత్రేతి.

ధర్మ ఇతి. అ త్రైకదా సామ్యస్య ప్రధమార్థ మేవ ప్రత్యుదాహరణం. తావతైవోపమేయోపమాయాశ్చురార్థత్వాత్, ద్వితీయం పునరభ్యుచ్చయః. ౭

తదేవాభిప్రాయోక్తం—ధర్మార్థ కామానామితి.

వాచ్యమిత్యనేన ప్రతీయమానాపమ్యానాం రూపకసందేహభ్రాంతి
మదుల్లేఖాపహ్నవతుల్యయోగితాదీపకప్రతివస్తూపమాదృష్టాంతసహా
క్షీవ్యతిరేకనిదర్శనానాం వైలక్షణ్యమ్.

తథాహి.—

ప్రతాపరుద్రస్యపతేర్మండలాగ్రవిధుంతుదః,

అఖండవిక్రమోద్ధామోగ్రసతే రాజమండలమ్. 2

అత్ర మండలాగ్రవిధుంతుదయో స్సామానాధికరణ్యస్యాన్యథాను
పపత్త్యా సాదృశ్యం లక్ష్యత ఇతి నోపమా. కింతు రూపకాలంకారః.

కిమేష నవమో హరిత్పతిరమందసంపత్పదం?

కిమేష దశమః ప్రజాపతిరపూర్వస్సగ్రక్రమః?

కిమేష హరిరుర్వరోద్ధరణమంచురేకాదశ?

శ్రీరాదితి విలోక్యతే జగతి కాకతీంద్రో జనైః. ౩

అత్ర కాకతీశ్వరస్య హరిత్పతిప్రభృతీనాం చ పరస్పరాభేదప్రతీతే
స్సందేహనిబంధనాన్యథానుపపత్త్యా సాదృశ్యమాశీష్యతే. తతస్సందే
హాలంకారః.

కాకతీయవిభోః కీర్తివిభవే వ్యాక్షరోదసి,

దివాపి చంద్రికాబుద్ధ్యా చకోరా యాంతి నిర్వృతిమ్. 4

అత్ర కీర్తివిభవే చంద్రికాబుద్ధిః చంద్రికాసాదృశ్యం వినా న సం
భవతీతి సాదృశ్యాక్షేపాత్ భ్రాంతిమదలంకారః.

లక్ష్మీనివాసగృహమిత్యఖిలా నరేంద్రా

శ్చోర్యాతిభూమిఖనిరిత్యరిపీరవగ్ధాః,

విద్యావిహారపదవీతి చ. లబ్ధవగ్ధా-

శ్రీకాకతీంద్రనగరీమనిశం స్తువంతి. ౧౦

అత్ర నగర్యాం తత్తత్పదార్థతారోపస్సాదృశ్యాదృతే న సంభ
వతీతి సాదృశ్యకల్పనాదుల్లేఖాలంకారః.

వాచ్యమిదమప్యేద్యతయా సాధర్మ్యస్య గమ్యత్వం శేషుచిదలంకారశేషు దర్శ
యతి—తథాహిత్యాదిना. ఉదాహరణశ్లోకా యథాయోగం స్వస్వప్రకరణ ఏవ
వాఖ్యాన్యంతే.

వీరరుద్రస్య భూపాలజయహోమం వితన్వతః,

ధూమరాజిరియం భాతి స చమూరేణురుత్తితా.

౧౧

అత్త్రోత్థితాం చమూరేణుమవలోక్య ధూమపక్షిరిత్యపహ్నవే నారోపస్సాదృశ్యమూల ఏవేతి సాదృశ్యాత్ప్రేషాదపహ్నవః. ఏవం తుల్యయోగితాదివ్యపి సాదృశ్యగమ్యత్వాన్నోపమాశంకా. అత స్సర్వేభ్య స్సాధర్మ్యమూలేభ్యో విలక్షణేయముపమా.

సా ప్రథమం ద్విధా. పూర్ణా లుప్తా చేతి. ఉపమానోపమేయసాధా రణభర్త సాదృశ్యప్రతిపాదకానాం చతుర్థాం ప్రయోగే పూర్ణా; ఏకస్య ద్వయోస్త్రయాణాం వా లోపే లుప్తా పూర్ణా ద్వివిధా. శ్రోతీ ఆర్థీ చేతి. సాక్షాత్సాదృశ్యప్రతిపాదకయథేవాదిశబ్దానాం ప్రయోగే శ్రోతీ; ధర్మివ్యవధానేన సాదృశ్యప్రతిపాదకానాం సదృశసంకాశనీకాశ

ఉపమాయస్వరూప ముక్త్యై విభాగమా—సా ప్రథమమితి. పూర్ణా మాహ—ఉపమానేతి. ఉపమాయతే సదృశీక్రియతే యేనోత్కృష్టగుణేన తదుపమానం చంద్రాది; ఉపమాయతే యదపకృష్టగుణం తదుపమేయం ముఖాది, సాధారణో ధర్మో గుణః క్రియా వా; సాదృశ్యప్రతిపాదకయథేవాదయః; చతుర్థామేతేషాం కంఠోక్తా పూర్ణతత్వర్థః. కతిపయలోపే లుప్తేత్యాహ—ఏకస్యేతి. లోపే కాస్త్రీయే స్వారసికే చ. తత్రాద్యాం విభజితే—పూర్ణేతి. శ్రుత్యా సాదృశ్యప్రతిపాదనా చ్ఛ్రోతీ. అర్థత స్తావీర్ణతత్వర్థః. శ్రోతీం లక్షయతి—సాక్షాదితి. ఆర్థీం లక్షయతి—ధర్మివ్యవధానేనేతి. సదృశాభిధానద్వారతత్వర్థః. నను యథేవాదిశబ్దానాం సదృశాది శబ్దవత్సాదృశ్యవిశిష్టాశ్చ పరత్వాభావాత్కేవలసాదృశ్యపరత్వం వక్తవ్యం. తథా సతి ముఖం చంద్ర ఇతేత్యత్ర ముఖం చంద్రసాదృశ్యమిత్యర్థస్సాన్విత్ ఏవం చ దశ దాడిమాదివాక్యవదసంబద్ధమిదం భవిష్యతీతి చేత్, సత్యం; యథా రాజ్ఞః పురుష ఇత్యత్ర గుణభూతరాజవిశేషగుణాతా వష్టి అనుకాసనబలాదుభయనిష్ఠసంబంధమాత్ర మభిదధానాఽపి తద్వారా ప్రధానభూతం పురుషమప్యార్థీపతి తదుక్తం హరిణా— 'ద్విష్టోఽప్యసా పరాధత్వాద్గుణేషు వ్యతిరిచ్యతే, తత్రాభిధీయమానస్సౌ ప్రధా నేఽపునయజ్యతే' ఇతి. ఏవమపమానవిశేషగుణాతా యథేవాదయశ్చబ్దాః శ్రుత్యా సాదృశ్యం బోధయంతోఽపి శబ్దశక్తిస్సాభావ్యాత్రాత్పర్యణ సాదృశ్యవతి వర్తంతే. ఏవం చ యథేవాదిశబ్దానాం శ్రుత్యా సాదృశ్యపరత్వాత్ప్రయోగే శ్రోతీ; సదృశాది

ప్రతీకాశాదిశబ్దానాం ప్రయోగే ఆర్థి; ద్వే ఆపి వాక్యసమాసతద్ధితగ తత్వేన త్రివిధే, ఏవం పూర్ణోపమావత్ ప్రకారా. లుప్తోపమా ఏకో నవింశతిభేదా. 'తేన తుల్యం క్రియా చే ద్వతి' రితి సదృశార్థే విహితస్య వతేరుపాదానే ఆర్థి; 'తత్ర తస్యే' వేతీవార్థే విహితస్య వతేరుపాదానే శ్రోతి; అత ఏవ సాదృశ్యాద్ధే విహితస్య వతేః ప్రయోగే ధర్మోపాదానఏవాన్వయసాకర్యాదనుక్తధర్తా తద్ధితగా శ్రోతి లుప్తా నాస్తి కల్పబాదిప్రయోగే త్వార్థ్యేవ.

అథోదాహరణాని—

వాక్యగా పూర్ణా శ్రోతి యథా.

ఉద్దామోద్యతవిక్రమే కృతయుగే బాహూ యయాతేర్యథా త్రేతాయాం రఘునాయకస్య మహితఖ్యాతౌ భుజాయాం యథా, దోర్దండే చ యుధిష్ఠిరస్య విలసచ్ఛర్యే యథా ద్వాపరే

విస్రభాఽద్య కతా తథైవ రమతే షోణ్యంధ్రభద్రుర్భుజే. ౧౨

సమాసగా పూర్ణా శ్రోతి యథా.—

భాస్వానివోద్యన్నుదయాద్రిలంబీ భద్రాసనస్థో వరవీరరుద్రః,

శబ్దానాం అర్థాత్సాదృశ్యపరత్వాత్తత్ప్రియోగే త్యాగీతి విశేః; తయోః పునః ప్రత్యేకం త్రివిధ్యమాహ—ద్వేఇతి, ఏకోన వింశతిభేదేతి వక్ష్యమాణప్రకాశజేతి శేషః. ఏతి ప్రత్యయభేదాయపమాభేద ఇత్యాహ—తేన తుల్యమిత్యాదినా. తత్ర శ్రేత్వా విశేసమాహ—అతఏవేతి. అతో ఽస్తాదేవాన్వయసాకర్యా దితి సంబంధః. మార్తవేదిత్యాదివక్ష్యమాణోదాహరణే మేదిసిభాసయాపస్య సమాసధర్మస్యోపాదానఏవాన్వయసాకర్యాదన్యథా తదభావాచ్చ తద్ధితగతాయాం శ్రేత్వాం ధర్మోపాదానమావశ్యక మితి భావః. కల్పబాదిప్రయోగే త్వితి, 'ఈషదసమాప్తా' వితి విహితానాం కల్పజ్ఞేశ్వరీయర్ ప్రత్యయానాం 'విభాషానుప' ఇతి విహితస్య బహుచ్ఛ్రిత్యయస్య చ ప్రయోగ ఇత్యర్థః. ఆర్థ్యేవేతి. ధర్మిన్యనధానేనైవ సాదృశ్య ప్రతిపాదనా దిత్యర్థః.

ఉద్దామేతి, అత్ర యథాశబ్దప్రయోగాదియం వాక్యగా శ్రోతి చ. ౧౩

భాస్వానివేతి, కథమియం సమాసగత్యాకాంక్షాయామాహ—ఇనేన సమా

ఉత్పత్త్యామంద్రపురీజనానాం నేత్రాబ్జజాడ్యం శమయత్యశేషమ్.

అత్ర భాస్వానివేతి ఇవేన సమా నిత్యసమాసః.

తద్ధితగా పూర్ణా ఆర్థీ యథా.

కూర్మవచ్చేషవద్దోత్ర గిరివద్దిజ్ఞ హేభవత్,

భుజే ప్రతాపరుద్రస్య ధురీణే భాతి మేదిసి.

౧౪

వాక్యగా పూర్ణా ఆర్థీ యథా.—

తై స్తైర్మహీపాలనసంవిధానై స్తై స్తైః ప్రజారంజనవై భవై శ్చ,

విరాజతే సంప్రతి కాకతీయలక్ష్మీపతిర్దాశరథేన్సమాసః.

౧౫

సమాసగా పూర్ణా ఆర్థీ యథా.—

తాదృక్పాలనసామర్థ్యసంపదా కాకతీశ్వరః,

హరిదీశ్వరసంకాశశ్శాస్తి మధ్యమవిష్టపమ్.

౧౬

తద్ధితగా పూర్ణా ఆర్థీ యథా.—

హేమాచలవదాన్న త్యే గాంభీర్యే శీరసింధువత్,

ప్రతాపే భానువద్భాతి వీరరుద్రనరేశ్వరః.

౧౭

నిత్యసమాస ఇతి 'ఇవేన సమాసో విభక్త్యలోపశ్చ పూర్వపదప్రకృతిస్వరిత్యం' చేతి వార్తికాదితి శేషః.

౧౩

కూర్మవదితి. 'తత్ర తస్యే'వేతి సప్తమీసమర్థాదివాక్యే పతిప్రత్యయః. అత ఏవేయం తద్ధితగా శ్రావ్యే. ధురం వహతీతి ధురీణే ధురంధకే, 'భుస్సర్వధురా'దిత్య శ్రుభ ఇతి యోగవిభాగా త్థప్రత్యయః. 'గాంభీర్యగిరిమా తస్య సత్యం గంగా భుజంగవ' దితి తస్యేవేతి వశేదదాహరణమ్.

౧౪

తై స్తైరితి. మహీపాలనసంవిధానైః, వాపీహుపతటాకాదినిర్దేశైర్భిత్వర్థః. ప్రజారంజనవైభవైః, చోరాదినివారణపూర్వకైః పాలనవిశేషైర్భిత్వర్థః. అత్ర దాశరథే స్సమాస ఇతి వ్యాసేన సమాసశబ్దోపాదానాదార్థీయముపమా వాక్యగతా చ.

౧౫

తాదృగితి. హరిదీశ్వరేణ దిక్పతినా సదృశో హరిదీశ్వరసంకాశ ఇతి నిత్య సమాసః. 'స్యరుత్తరపడీత్యమి, నిభసంకాశనీకాశ ప్రతికాశోపమాదయః' ఇత్య మరణోశే నిభాదిశబ్దానాముత్తరపదనియమాత్. అతఏవ సమాసగతేయమార్థీ.

౧౬

హేమాచలవదితి. ఔన్నత్యాదా మేర్వాదితుల్యం భాతీత్వర్థః. అత్ర 'తేన తుల్య' మితి విహితస్య వశేః ప్రయోగాదార్థీయం తద్ధితగతా.

౧౭

ఏషూదాహరణేషు ఉపమేయోపమానసాధారణధర్మసాదృశ్యప్రతి
పాదకాని నిబద్ధానీతి పూర్ణత్వమ్.

అథ లుప్తోపమాయా ఉదాహరణాని:—

అనుక్తధర్మా వాక్యగా శ్లోతీ లుప్తా యథా.—

యథారుచాం స్వామినిచక్ర వాక్యో యథాచ నీహారరుచౌ చకోర్యః,
యథా ప్రసూన స్తబకే భ్రమర్యస్తథా ప్రజాః కాకతీవీరరుద్రే.

అనుక్తధర్మా సమానగా శ్లోతీ లుప్తా యథా.—

ప్రతాపరుద్రదేవస్య పాదపీఠీమనారతం,

ఆరాధయంతి భూపాలాః ప్రణతా దేవతామివ.

౧౯

అనుక్తధర్మా వాక్యగా ఆర్థీ లుప్తా యథా.—

కాకతిత్కృపతే రైత్రప్రస్థానపటహధ్వనిం,

తుల్యం దంభోఖినిర్ఘోషై శృంగ్వంత్యరిమహీభృతః.

౨౦

అనుక్తధర్మా సమానగా ఆర్థీ లుప్తా యథా.—

శశ్వత్పురీ మేకశిలాభిధానాం వసోకసారాసదృశీమవేక్ష్య,

నమంతి భూపా భువి కాకతీయరాజ్యప్రతిష్ఠాం బహుమన్యమానాః.

అనుక్తధర్మా తద్గితగా ఆర్థీ లుప్తా యథా.—

ప్రతాపరుద్రస్యపతేర్జగన్త హితజేజనః,

కందర్వకల్పమాకారం పశ్యంత్యంధ్రపురంధ్రయః.

౨౧

ఏషూదాహరణేషుపమానాదిచతురంగనిబంధనాత్పూర్ణత్వమిత్యావా-ఏష్యతి.

అథ లుప్తోదాహరణేషు ప్రథమం ధర్మానుపాదానే పంచోదాహరణాని
క్రమేణాహ—యథేత్యాది. రుచాం స్వామిని నూర్య, వీరరుద్రే, వర్తంత ఇతి
శేషః. అత్ర ప్రతాపాష్టాదసారస్యానాం ధర్మాణానుపాదానమ్.

౧౮

ప్రతాపేతి. అత్ర పాదపీఠీదేవతయోగసూయో ధర్మస్సంపత్ప్రదత్వమనుక్తం.

అనుక్తధర్మా తద్గితశ్చైతి లుప్తా నాస్తీత్యుక్తం.

౧౯

కాకతీతి. దంభోఖినిర్ఘోషైరశనిధ్వనిభిస్తుల్యం తద్వద్భిషగమితి గమ్యతే.

౨౦

శశ్వదితి. వసోకసారాసదృశీమలకౌసమానాం, వైభవ ఇతి నోక్తమ్.

౨౧

ప్రతాపరుద్రేతి. కందర్వకల్పం కందర్వసదృశం, మాపసంపత్తీశేషః.

ఈషదయాస్తా కల్పపుత్రిత్యయః. అనుమేకలోపే లుప్తా పంచవిధా.

౨౨

ఏషూదాహరణేషు ధర్మస్యానుపాదానమ్.

అనుక్తధర్మే వాదిః కర్మకృతా లుప్తా యథా—

దుగ్ధాన్తవీయత్యంభోధీన్ తైలాసీయతి భూధరాన్,

ప్రతాపరుద్రదేవస్య యశోపై శేష్యవైభవమ్.

౨౩

అనుక్తధర్మే వాది ాధారకృతా లుప్తా యథా—

క్రీడాద్రీయతి గోత్రశైలశిఖరేష్వాస్థానసద్రీయతి

ద్వీపేవ్యభిషు దీప్తికీయతి హరిత్స్వేకాంతగేహీయతి

ఉద్యానీయతి సీమపర్వతతటారణ్యే సుపర్వాచలే

ప్రాసాదీయతి వీరరుద్రనృపతేస్సార్థః ప్రతాపోదయః.

౨౪

అనుక్తధర్మే వాదిః కర్మణములా లుప్తా యథా—

పశ్యంత్యాత్మజదర్శమిందుమమరస్తోతస్వినీం సత్పుత్ర-

దర్శం ఊరపయోనిధిం ప్రియసుహృద్దర్శం గిరిం రాజతం,

లీలాదర్పణదర్శ మన్య దమలం తారాదిహారావళి-

దర్శం ఖేలతి వీరరుద్రనృపతేః కీర్తిర్జగద్వాప్యసి.

౨౫

అథ ద్విలోపే లుప్తాం క్రమేణోదాహరతి—దుగ్ధాన్తవీయతీత్యాదినా. అత్ర 'ఉపమానాదాచారే' ఇతి కృచ్ఛ్రత్యయః. 'కృచిచ' ఇతి కారః. ధావశ్యచుత్రసాధర్మ్యం గమ్యతే. అంభోధీన్ దుగ్ధాన్తవానివాచరతీత్యత్ర వాక్యే ప్రక్రొంతం కర్తవ్యయం తత్రోపమానకర్తణ్యంతమాభివ్యక్త్యాత్మజదర్శమేత్యుచితాసావకర్తణో ధాతుః. తదుక్తం—'ధాతోరథాంతరే వృత్తే ధాత్వస్థేనోపసంగచాత్, ప్రసిద్ధేరవివక్షతః కర్తణ్యోఽకర్తకాక్రీయా' ఇతి. కర్తాంతరాపేక్షయా తు స కర్తక ఏవ యథాచాభగవాన్భావ్యకారః—'జ్యేష్ఠ్యాత్మకర్తణీ ఉపమానకర్తాపమేయకర్త చేతి. ఉపమానకర్తాంతమాభివ్యక్తముపమేయేన కర్తణా సకర్తణో భవతీతి ఏవమన్యత్రాపి ద్రష్టవ్యమ్.

క్రీడాద్రీయతీతి. ఆస్థానసద్ర సభామండపః, దీప్తికాః క్రీడానరాంసి, సీమపర్వతో లోకాలోకః, సుపర్వాచలా మేఘః, క్రీడాపర్వతాపిన్దవి కులపర్వతశిఖరాది స్వాచరతీత్యత్ర సుఖసాధనత్వం సాధర్మ్యం గమ్యతే. 'అచికణా' చేతి పచనాత్ కృచ్ ప్రత్యయః. క్రీడాద్రీయతీత్యత్ర 'అపౌతాన్యధాతుకయా' ణితి దీప్యః. అన్యత్ర యథాయోగం ణిలోపే 'కృచి చ' ఇతి కారః.

౨౬

పశ్యంతీతి. అత్తజు పుత్రమివ దృష్టు అత్తజడః; ఏదుముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. 'ఉపమానేకర్తణి చ' ఇతి గమ్యుప్రత్యయే కవాదిత్వాత్సర్వత్ర పశ్యంతీత్యస

అను క్షధర్మేవాదిః కర్తృణములా లుప్తా యథా.—

సృషేషు శిక్షావిధిదండచారం కాంతాను పుష్పాయుధసన్నచారం,

ప్రజాను చాలంబనయప్తచారం చరత్యయం గుర్రన రేంద్రఖడ్గః.

అను క్షధర్మేవాదిః క్విసా లుప్తా యథా.—

సుధాప్రవాహతి సతామసతాం కాలకూటతి,

వీరగుర్రనరేంద్రస్య గుణజ్యోత్స్నా విజృంభితం.

౨౭

ఇతి దశోదాహరణాని, ఏషాదాహరణేషు ద్వయోరనుసాదానమ్,

అంభోధీన్ దుగ్ధాన్లవీయతీత్సప్త కర్తృక్యచి దుగ్ధాన్లవానివ కరో
తీతి, గోశ్రశిఖరేషు క్రీడాద్రీయతీత్యాధారక్యచి క్రీడాద్రీష్వివ ప
ర్తత ఇతి, చంద్రనూత్న జదర్చం పశ్యంతీతి కర్తృణములి ఆత్మ జమివ ప

ప్రయోగః. ఆత్మత్వజన్యాదీనామిందుమందానీమఖ్యానాం చోపయానోపయో
భావే నైర్వృత్తేవ సాధర్మ్యమంబుతి గమ్యతే ౨౮

సృషేషీతి. శిక్షావిధిదండః శిక్షావిధిదండ ఇతి తాదర్థ్యే ఆశ్వసూసాదివత్
వక్త్రీ సమానః. స ఇన చరత్యా తచ్చారణితి 'ఉపయాసే కర్తృణిచేతి చకారాత్క
ర్తరిణమిత్. కషాదిత్వాచ్చరతేనుప్రయోగః. ఆత్మ భీషణోద్దీపనవిగ్రామభూమి
త్వానాం క్రమేణ సమాసధర్మత్వమున్నేయమ్. ౨౯

సుధేతి. గుణజ్యోత్స్నా విజృంభితం కర్తృ, సుధాప్రవాహ ఇవాచుతి సుధా
ప్రవాహతి, తద్వచ్చాప్యమిత్యర్థః. కాలకూటమినాచుతి కాలకూటతి, తద్వ
దసన్యామిత్యర్థః 'సర్వప్రాతిపదికీభ్యః క్విబ్యాచాశ' ఇత్యేక ఇత్యాచాశ క్విప్రీత్య
యః. ఆత్మచారస్య సమాసధర్మత్వం మన్యమానః కావ్యప్రకాశకార 'ప్రచ్ఛాచ
కస్య క్విపస్పర్శలోపాదివాదిహోపా చ్చ ద్విలోపః.' క్యూదా తు ప్రత్యయ
శ్రవణాదీక లోప ఏకీత్యాహ. విద్యానాథస్తు కర్తరి క్యబావస్తునామ ధర్మాత్
రోద్భావనా, శక్తా కథంచి వాచార సాధర్మ్యం. కర్తరి క్యబాదా తూపయానోపయో
యగలో ధావశ్యాదికేన సమాసధర్మో నాచారమాత్రం తస్యాన్యధర్మత్వాదితి మన్య
మానః క్యబాదా వేదీ ద్విలోప ఇత్యాహ. ఏషాదాహరణేషు ద్వయోరనుసాదానమితి.

ఏతదేవ వినివక్తి—అంభోధీనత్వాది. ఇనశబ్దోఽంశగత ఇతి. గమ్యమానార్థ
ఇత్యర్థః. ఏతద్యథోదాహరణమున్న దుద్భూతికధావశ్యాదిసాధారణధర్మస్యాభ్యుపగమ్యం.
తస్య లుప్తమితి, ఆప్రయోక్తమిత్యర్థః. యదాహ కాలకూటః. 'గమ్యమానార్థస్యా

శృంగీతి, శిఖావిధిదండచారం చరతీతి కర్తృణములి శిఖావిధిదండ ఇవ
చరతీతి. ఇవశబ్దోఽంతర్గత ఇతి తస్య లుప్తత్వమ్.

అను క్తధర్మవాదిః కర్తృకృతా లుప్తా యథా.—

జ్యోత్స్నియంతి సుధీయంతి చందనీయంతి సర్వతః,

ప్రతాపపరస్యపతేశ్శుభ్రాః కీర్తేర్హఘోర్తయః.

౨౦

అత్ర కీర్తినాం స్వరూపముపమేయమ్.

అను క్తధర్మవాదిః కర్తృకృతా లుప్తా యథా.

శేషాయతే మహిం వోధుం కల్పశాఖాయతే ఒప్తినాం,

ప్రయోగ ఏవ లోపఃఇతి. క్విబుతోదాహరణం తు స్వయం ప్రతిపన్నత్వాచ్చ విమృశ
మితి ర్ద్రష్టవ్యమ్.

కృచిత్రితోపే లుప్తాయానా—అనుక్తేతి. ధర్మస్వరూపధర్మోఽస్యాస్తీతిధర్మ
శాపమేయం, తచ్చేవాది శ్చాపకృతా యత్రానా ఏవ క్తధర్మవాదిః, అనుక్తేపమేయేవాది
రిత్యర్థః. ధర్మలోపస్తు ప్రసిద్ధః.

కర్తృకృతేతి. యత్ర కృచ్చుత్వమే ప్రకృతిభూతస్యాపమానస్య కర్తృణః
కర్తృవాపమేయం తేనేత్యర్థో ర్ద్రష్టవ్యః. శేషకర్తృకృచ్చుత్వమైవవాభావాత్.

తేన లుప్తాయదాహరణి—జ్యోత్స్నియంతితి. జ్యోత్స్నాన్నివాత్సాహచ
రంతీత్యత్ర ఆత్మన ఉపమేయస్యేవాదిస్సాధర్మస్య నైర్లభ్యచేత్సాహచాదానా
త్రితోపే లుప్తేయమితి భావః. ఆచారసాధర్మ్యవాదిశాం తు ద్విలోప ఏవ, తదుక్తం
కౌప్యప్రకాశే 'కృచీవాద్యుపమేయా' ఇతి. న చ కీర్తిమహోర్వయ ఇత్యుపమేయో
పాదానం ఉపమానాశేషానా భిన్నవిభక్తిఃత్వాత్. న చైతదనుసారేణ జ్యోత్స్ని
యంతి త్యత్ర జ్యోత్స్నాన్నిఇవాచంతితి సమానవిభక్తిత్వకల్పనముపపద్యతే. కర్తృ
కృచ్చుత్వమస్యాపమానవిరుద్ధత్వాత్. న చ శుద్ధా ఇతి సమానధర్మోపాదానం.
తస్యా కర్తృభూతకీర్తివిశేషణత్వేన రత్రేవోపక్షేపత్వాదిత్యలముత్ర సంశయః. ౨౧

పునరపి ధర్మవాదితోపే లుప్తాయానా—శేషాయతేఇతి. శేష ఇవాచరతీతి
శేషాయతే, 'కర్తుః కృచ్చు లోపశ్చ'ఇతి కృచ్చుత్వమే కీర్త్యాదాత్త శేషవం. ఆత్మోప
మానకర్తృరంతర్భూతత్వాదుపమేయకర్తృ సకర్తృకత్వమితి భావ్యకారః. అత్ర
మహింపమానతత్వాస్య సాధర్మ్యస్యాపాదానాత్కిల్పశాఖాయత ఇత్యాదికమేవోదాహ
రణం. శేషాయత ఇత్యేతదేకలోపస్యేతి విచేకః. అతవివాద్య ప్రకరణాయత్కన్నః. అత
ఏవం కర్తృణములి క్విచి చ సమానధర్మస్యాపాదానానుపాదానాభ్యాం నైస్వివిధ్యం

ప్రతాపరుద్రదోర్దండః కాలదండాయతే ద్విషామ్. 29

అనుక్తోపమానా వాక్యగా లుప్తా యథా.—

వదాన్యో నాన్యో ౭స్తి త్రిజగతి సమో రుద్రనృపతే—

ర్గుణశ్రేణీశ్లాఘాపిహితహరిదీశానయశనః,

సమంతాదుద్భూతైర్విరదమదగందైస్సురభయః

క్రీణంతే యద్విద్విజ్ఞానమణిగృహప్రాణభవః. 30

అనుక్తోపమానా సమాసగా లుప్తా యథా.—

వీరరుద్రసమో రాజా నాస్తి నాస్త్యేవ భూతలే,

యస్య ధర్మానుబంధేన కలిః కృతయుగీకృతః. 31

అనుక్తధర్మోపమానా వాక్యగా లుప్తా యథా—

లోకే కాకతివీరరుద్రనృపతే రుద్దామభూమశ్రియః.

కీర్త్యా కాత్రికాకాముదీధవళయా తుల్యం స కించిత్కృచ్ఛిత్,

యన్తాధుర్యవిజృంభితక్షతవిషాం గ్రీవాం విలోక్యాధునా

ద్రిష్టవ్యం. పురుషవ్యాఘ్ర ఇత్యత్ర సామాన్యప్రయోగ ఏవ సామాన్యాధికరణ్యాత్మమాసస్సంభవతి. తదుక్తం హరిణా—‘వ్యాఘ్రశబ్దో యదా శార్వాత్పురుషార్థేఽవతిష్ఠతే. తదాధికరణాభేదా త్మమాసస్యాస్తి సంభవః. పూరశబ్దప్రయోగే తు వ్యాఘ్రశబ్దో మృగే స్థితః, భిన్నేఽధికరణే నృత్యేస్తత్ర నైవాస్తి సంభవః’ ఇతి. అతోఽత్ర ధర్మలోపాదివాదేరభావాచ్చానుక్తధర్మేవాది స్సమాసగా లుప్తేత్యేవ భేదోఽత్రత్య పుస్తకేష్వభావాదున్నయః.

ఉపమానానక్తా వాక్యసమాసగతత్వేనోదాహరణద్వయం క్రమేణాహ—
వదాన్య ఇతి. గతమేతత్. రుద్రనృపతేస్సమో వదాన్యఇత్యుపమేయవాచకసమాస
ధర్మాణాం ప్రయోగః. ఉపమానం తు నోక్తం. 30

వీరరుద్రసమ ఇతి సమాసేనోపమేయవాచకయోః ప్రయోగః. రంజనాద్రాజీతి
సాధర్మ్యకథనం. 31

పూర్వవద్ధర్మోపమానానక్తాపుదాహరణద్వయమాహ—లోకఇతి, కీర్త్యా తుల్యం
మధురం పస్తు కిమపి నాస్తీశ్యర్థః. అత ఏవ సాధర్మ్యోపమానయోరనుపాదానమ్. యన్తా
ధుర్యవిజృంభితైః యస్యాః కీర్తేర్దాధుర్యాతిశయైరిత్యనేన సాధర్మ్యోపాదానమితి స

కంతాలింగనమిశితుర్వితనుతే నీరంద్రమద్రేస్సుతా. 32
అను క్తధర్మోపమానా సమాసగా లుప్తా యథా—

ప్రతాపశ్రీతుల్యం క్వచిదపి న భూతం న చ భవత్
న భావి తై లోకే కేమసి జయినః కాకతివిభోః,
యథా లోకాలోకక్షీతిః రతపేష్వర్కదృవదః

ప్రకాశంతే న క్తందివముదితరోచిఃపరిచయ్యాః. 33

పూర్వోదాహరణద్వయే వదాన్యో నాన్యోఽస్తీతి రాజేతి శబ్దా
భ్యాం వితరణశీలత్వ ప్రజారంజకత్వ సాధర్మ్యముక్తం అనంతరోదా
హరణద్వయే ధర్మస్యాప్యనుపాదానమితి భేదః. ఏషు చతురూదా
హరణేషు ప్రతీపాలంకారశంకా; ఉపమానస్యాక్షేపాభావాత్, ఉప
మేయస్యాధిక్యావివక్షణాచ్చ; యత్రోపమేయస్యాధిక్యవివక్షయా ఉప
మానత్వముచ్యతే తత్రైవ ప్రతీపాలంకారః.

అను క్తేవాదిసమాసగా లుప్తా యథా.—

అసతాముష్ణభానూష్ణం సతాం శీతాంశుశీతభం,

ప్రతాపరుద్రదేవస్య చరితం విశ్వమంగళమ్. 34

శంకనీయం, తస్య వాక్యంతరగతత్వాత్. కింతు మాధుర్యమేవ సాధర్మ్యం వివక్షితం
న కాముదీధవళత్వాదికమిత్యనేన నూచ్యతే. 35

ప్రతాపేతి లోకాలోకక్షీతిధరతేషు. పాశ్చాత్యేష్వపీతి భావః. అర్క
దృవదనుస్సర్వకాంతాః దేశతః కాకత్య పరిచ్ఛేదాతీతత్వాత్ప్రతాపశ్రీతుల్యం
నాస్తీత్యుక్తేపమేయవాచకయోగేవోపాదానమ్. 36

ఏషూదాహరణే స్వాద్యయో రేకలోప మంత్యయో శ్చ ద్విలోపం వివిసక్తి-
పూర్వేతి. అత్రోదాహరణచతుష్టయే. ప్రతీపాలంకారసాంకర్యం వారయతి-ఏషీతి.
'అక్షేప ఉపమానస్య కైమర్థ క్షేప కథ్యతే, యదోపమేయభావస్యాన్య తత్ప్రతిప
ముదాహృత' మితి లక్షణానుసారేణ ద్వివిధస్యాపి ప్రతిపన్నేహనుప్రకేశాభావాన్న
తత్సాంకర్యశంకాకళంకావకాశ ఇతి భావః.

అసతామితి. ఉష్ణభానునివ ఉష్ణముష్ణభానూష్ణమిత్యత్ర వాచకమాత్రలోపా
దేకలోపేలుప్తా సమాసగా. సర్వస్యాపి శబ్దశ్చ శబ్దాంతరసంబంధేన విశేషవాచిత్యా
దుష్టాదిశబ్దానాం తథాత్వేన సామాన్యపచనత్వాభావేఽపి భాష్యోక్తరీత్యా సమాసా
త్సూర్యం సామాన్య పచనత్వేన 'ఉపమానాని సామాన్యపచనై, రితి సమాసః. 37

అను క్షధర్తే వాద్యుపమానా సమాసగా లుప్తా యథా.—

కాకతీంద్రో రణే భాతి భీమసేనపరాక్రమః,

కిం త్వదుశ్శాసనాస్సర్వే యస్య ప్రత్యర్థిపార్థివాః.

3౫

అత్ర భీమసేనస్య పరాక్రమ ఇవ పరాక్రమో యస్య స భీమసేన
పరాక్రమ ఇతి ధర్తే వాద్యుపమానలుప్తా.

ఇతి లుప్తోపమాదర్శితాః.

అథ సాధారణధర్తోపాదానే ద్వైవిధ్యం. ధర్తస్య సకృదుపమానో

సమాసే త్రిలోపముబాహురి—కాంతీంద్ర ఇతి. భీమసేనపరాక్రమ ఇవ
దుస్సహః పరోక్రమో యస్య సా భీమసేనపరాక్రమః. అత్ర విశేషమాహ—కింత్వితి
దుశ్శాసనో దుర్యోధనానజః, తత్సహితా భీమసేనప్రత్యర్థినం వీరయద్ర వైరిస్తు
తద్రహితా ఇతి ప్రాతీతితోఽన్గః. దుష్కరం శాసనం స్వవిషయం యేషాం తే దుశ్శా
సనాః దుస్సాధాః. తేన భవంతిత్యదుశ్శాసనాః, సర్వేఽపి సుసాధా ఇత్యన్గః. 3౫

త్రిలోపం దర్శయతి—అత్రేతి. ధర్తే వాద్యుపమానలుప్తేతి. ధర్తే వాద్యోగమ్య
మానార్థత్వా జ్ఞప్త్యం, ఉపమానస్య తు చార్తికాదితి భావః. తథాహి—సప్తమ్యుప
మానపూర్వపదస్య బహువ్రీహీర్వాచ్యోత్తరపదలోపశ్చ ఇతి వార్తికం. అన్యార్థః—
సప్తమ్యంతం తావదాస్తాం. ఉపమానం పూర్వపదం యస్య సమాసస్య తస్య శబ్దాంత
రేణ బహువ్రీహీః పూర్వసమాసావయవస్యోత్తరపదస్య చ లోప ఇతి. ఏకేనేదం
ఫలితం. అత్రోపమానశబ్దేన మఖ్యోపమానభూతస్య భీమసేనపరాక్రమస్యాశ్రయో
భీమసేనో అత్యంతే. తత్పూర్వపదస్య భీమసేనపరాక్రమ ఇత్యస్య సమాసస్యోపమేయ
వాచినా పరాక్రమశబ్దేన బహువ్రీహీః. భీమసేనపరాక్రమ ఇవ దుస్సహః పరాక్ర
మో యస్యేతి. తతః పూర్వసమాసావయవస్యోత్తరపదస్య మఖ్యోపమానపరాక్రమ
శబ్దస్యతోప ఇతి. తేన ధర్తే వాద్యుపమానానాం లోపా త్రిలోపవతీ సమాసగా,
అత్రాయం సంగ్రహః.—

“సమాసగేవాదిలోపే స్వాదీకా వృత్తివాక్యగే,

ద్వే లోప ఉపమానస్య వాక్యతద్ధివృత్తిగాః,

ధర్తానుక్తా పంచ చైకతోపేక్షా మిథా భిదాః,

కర్తాభారకృతా కర్తకర్త్రో శ్చ నిమలా క్షిపాః,

కృతా కర్తయ్యపమితవృత్త్యా చేవాదిధర్తయోః,

పమేయగతత్వేన నిర్దేశః. ఉభయగతత్వేన వృథగుపాదానం చ. వృథ గుపాదానం చ వస్తుప్రతివస్తుభావేన బింబప్రతిబింబభావేన చ ద్వివిధం. ఏకస్యార్థస్య శబ్దద్వయేనాభిధానం వస్తుప్రతివస్తుభావః; ద్వయోర్థయోర్ద్విరుపాదానం బింబప్రతిబింబభావః.—

సకృన్నిర్దేశో యథా.

నృపాః ప్రణతమూర్ధానస్సేవంతే కాకతీశ్వరం,

అసాధూనాం వినేతారం గురుం శిష్యా ఇవాభితః.

312

అత్ర సరేశ్వరాణాం శిష్యాణాం చ ప్రణతమూర్ధాన ఇతి సకృదేవ సాధర్మ్యముక్తం. తథా అసాధూనాం వినేతార మితి రాజ్ఞో గురోశ్చ తుల్యధర్మత్వం సకృదేవోక్తమ్.

వస్తుప్రతివస్తుభావేన ద్విధా నిర్దేశో యథా.—

వంశోఽయుం కాకతీయానాం వీరరుద్రేణ భూషితః,

అనుక్తా సప్తధర్మోపమానలోపే సమాసగా.

వాక్యగా. చ ద్విధేశ్వేపం ద్విలోపే నవ కీర్తితాః,

క్యచోపమానాన్యలోపే స్యాదేకాఽన్యా సమాసగా.

ఉపమేయాన్యలోపే ద్వే స్యాతామేవం త్రిలోపగే,

లుప్తా భేదా మిలిత్వా న్యుపమేశోనవిశతః.

పూర్ణాభిస్సహ మద్భిస్తు భేదా న్న్యః పంచవిశతః,

ద్వే శ్రాత్యో ధర్మలోపే ౭న్యా అర్థ్య స్సప్తదశ స్త్రుతాః.

కుత్ర చిత్కర్తృణములి తథా౭౭చారక్యపి క్యజి,

ఏకలోపే విలుప్తా స్యాధర్మోపాదానసంభవాత్.” ఇతి.

సమానధర్మోపాదానే సర్వభేదసాధారణం విశేషమాహ—అథేతి. ద్వితీయం ద్వేధా విధజతి—పుష్కలి, తత్రాద్యం అత్యయతి—ఏకస్యేతి. ద్వితీయం అత్యయతి—ద్వయోరితి. ద్వయోః, సదృశయోరితి శేషః. తేన ధర్మ్యపేక్షో వస్తుప్రతివస్తుభావః ధర్మ్యపేక్షస్తు బింబప్రతిబింబభావ ఇతి ఫలితమ్.

నృపాఇతి. అత్ర సమానధర్మస్య సకృన్నిర్దేశం యోజయతి—అత్రేతి.

ద్విధా నిర్దేశఇతి. ఉపమానగతత్వేనోపమేయగతత్వేన చైతి భావః.

313

వంశఇతి. పరిష్కృత ఇత్యత్ర ‘సంపరిభ్యాం కఠోతా భూషణే’ఇతినుదాగ మే.

అన్వవాయః కనుత్స్థానాం రామేజైవ పరిష్కృతః. 32

అత్ర భూషితపరిష్కృతశబ్దాభ్యామేకార్థప్రతీతేర్వస్తుప్రతివస్తు భావః.

బింబప్రతిబింబభావో యథా.—

స్ఫురచ్ఛ్వేతాతపత్రశ్రీః కాకతీయనరేశ్వరః,

హాటకాద్దిరివాభాతి శృంగసంగీందుమండలః. 3౮

అత్ర శ్వేతాతపత్రచంద్రమండలయోస్సాదృశ్యేన కాకతీంద్రనువర్ణాచలయోస్సాదృశ్యమితి బింబప్రతిబింబభావః. [స్వతో భిన్నయోరప్యూపమానోపమేయధర్మయోః పరస్పరసాదృశ్యాదభిన్నయోఃపుకగుపాదానం బింబప్రతిబింబభావ ఇత్యాలంకారికసమయః.]

అపర మపి ద్వైవిధ్య మస్యాలంకారస్య; సమస్తవస్తువిషయా ఏకదేశవర్తినీ చేతి.

యథాక్రమం ద్వయోరుదాహరణమ్.—

విభాతి భూద్వారీవ కాకతీంద్రపురీ విరాజత్యరామవతీవ,

పారాః ప్రథంతే త్రిదశా ఇవర్ధింధత్రే మరుత్వానివ వీరరుద్రః.

ఏషా సమస్తవస్తువిషయా.

వత్సం. అత్ర సంబంధిభేదేన భూషితపరిష్కృతశబ్దాభ్యాం సమానధర్మకథనాద్వస్తుప్రతివస్తుభావః. 3౩

స్ఫురదితి. అత్ర శ్వేతాతపత్రస్వేందుమండలం ప్రతిబింబతయా నిర్దిశ్యతే. కాకతీంద్రనువర్ణాచలయోస్సహపతస్సాదృశ్యాభావాద్విశేషణసాదృశ్యనిబంధనం విశేష్యసాదృశ్యమితి వక్తవ్యం. 3౮

స ఏవ బింబప్రతిబింబభావ ఇత్యాహ—అత్రేతి.

ప్రకారాంతరేణ విభాగమాహ—అపరమితి. సమస్తాని వస్తువస్తువిషయవా శ్చ విషయా యస్యాస్సమస్తవస్తువిషయా. ఆవయవావయవినోరేకదేశే వర్తత ఇత్యేకదేశవర్తినీ.

అద్యాముదాహరణి—విభాతీతి. మరుత్వానింద్రః. 'తసాభిత్వస్థో'ఇతి భసంజ్ఞాయాం పదకార్యం న భవతి. 'యు'ఇతి మగోర్వత్వం. ఇయమనే కేవలపమేతి కేచిత్. ఇవశబ్దాంతరప్రయోగే పానరుక్త్యాపత్రేకకనైవాలమితి విద్యాధరః.

ఏక దేశవ ద్రిసియథా.—

ద్విపైశ్చరద్విధరణీకరైర్వా తురంగమశ్రేణిభిర్యుభిర్యా,
నానాయుక్తైర్వ్యాశజలగ్రహైర్వా బలం త్రిలింగాధిపతేర్ద్వరాపమ్.

అత్ర త్రిలింగాధిపతేర్బలం సముగ్ర ఇవేత్సర్థాత్ ప్రతీతే రేక
దేశవ ద్రిత్వమ్, మాలాయూపేశాప్యయమలంకారో దృశ్యతే.
యథా.—

కుందతి కుముదితి హంసతి హారతి హారతి క్షపాకరతి,

కైలాసతి చ యశశ్శీవై శద్యం వీరరుద్రస్య.

రం

అత్రైకస్యోపమేయస్యా నేకోపమానదర్శనాంతలాత్వమ్. ఉప
మాయాం భేదాభేదసాధారణస్య సాధర్మ్యస్య ప్రయోజకత్వం. ఏవం
భేదాంతరం యథానంభవముదాహర్యమ్.

—ॐ అ న న్న గూ ల జ్ఞా రణః ॥—

* ఏకస్యైవోపమానోపమేయత్వేననన్వయో మతః.

యత్ర ద్వితీయస బ్రహ్మచారినివృత్త్యగ్మేకస్యైవోపమానోపమే
యథావో నిబధ్యతే అనావనన్వయాలంకారః.

ద్వితీయామదాహరతి—ద్విపైశి. ధరణీవరైర్మైశాకాదిభిః, సర్వత్ర
వాశబ్ద ఇవాన్తే, 'వా స్యాన్వీకల్పాపమయోకేవాన్తేసి సముచ్చయే' ఇతి విశ్వా,
త్రిలింగాధిపతేరంధ్రదేశాధీశ్వరస్య, నాటకే వ్యుత్పత్తి రుక్తా. రం

ఏకస్యైవోపమేయస్య బహుపమానోపాదానే మూలోపయా. తామదా
హరతి—కుందతి. సర్వత్రాచాకే క్విప్రతిత్వయః. రం

సాధర్మ్యం త్రివిధమ్. భేదప్రధానమభేదప్రధానం భేదాభేదప్రధానం
చేతి. తత్రాద్యం వ్యతిరేకకాదా, ద్వితీయం కూపకాదా, తృతీయమత్రేత్యాహ—
ఉపమాయామితి. యదాహ భగవాన్సాన్వయకాంః—యత్ర కించిత్సామాన్యం
కల్పిచ్చ విశేషస్త్రోపమానోపమేయే భవతః' ఇతి. 'ఫణితిరివ మతిర్మతి రివ దేహై
చేష్టేవ కీర్తిః' ఇత్యాది రణనోపమాదికమన్యగో ద్రష్టవ్యమిత్యాహ—ఏవమితి.

భేదాభేదసాధారణసాధర్మ్యసూత్రేపమానంతురం ప్రతీయమానవస్తుకయో
రేకవాక్యోక్తయమనన్వయం అక్షయతి.—ఏకశ్యేతి ఏకస్యైవోపమానోపమేయథా
వానన్వయదన్వక్తయం సంజ్ఞా.

వాచ్యాభిప్రాయేనోపమేయస్యైవ ద్వితీయసదృశనివృత్తిలక్షణవ్యంగ్యాభిప్రాయే

యథా.—

సంతు లోకే సువర్ణాద్విరత్నాకరసుధాకరాః,
తథాపి వీరరుద్రోఽయం వీరరుద్ర ఇవ స్వయమ్.

౪౨

—అథ ఉ ప మే యో ప మా ల జ్ఞా రః ॥—

* పర్యాయేణ ద్వయో స్తస్మి న్నుపమేయోపమా మతా.
తస్మిన్నిత్యుపమానోపమేయత్వపరామర్శః

యథా.—

ధర్మోఽర్థ ఇవ పూర్ణశ్రీరథో ధర్మ ఇవ స్థితః,
కామస్తావివ తౌ కామ ఇవ రుద్రనరేశ్వరే.

౪౩

—అథ స్త ర జ్ఞా ల జ్ఞా రః ॥—

* సదృశానుభవాదన్యస్తృతిః స్మరణముచ్యతే.

యత్ర సదృశస్య పదార్థస్యానుభవేన సదృశవత్స్వంతరపరామర్శో
జాయతే తత్ర స్మరణాలంకారః.

జోపమానత్వమన్వేతిత్యభిప్రాయేణ వ్యాచక్షే—యత్ర ద్వితీయేతి.

ఉదాహరణి—సంత్యతి. ఉపమానభావానర్తకః కిం త్రైతి భావః. ౪౨

ఆనన్యాయవైలక్షణ్యేన వాక్యభేదాశ్రయముపమేయోపమాలంకారం లక్షయతి—
పర్యాయేణేతి. పర్యాయో యాగపద్యాభావః, ద్వయోరుపమానోపమేయయోః.

తచ్ఛబ్దస్య ప్రకృతానన్యాయపరామర్శం వారయతి—తస్మిన్నితి. ద్వయోరుప
మానోపమేయభావవినిమయే సత్యుపమేయోపమాలంకార ఇత్యర్థః. ఉపమేయోప
మా ఉపమేయోపమేత్యన్వర్థత్వమ్.

ధర్మ ఇతి. అత్ర వాక్యభేదేన ద్వయోరేనోపమానోపమేయ భావాత్ప్రతీయస
బ్రహ్మచారినివృత్తిలక్షణం వస్తుప్రతీకుతే, అత్ర పూర్ణశ్రీతి ధర్మస్య సాధారణ్యం.
స చ వస్తుప్రతివస్తువిధేశేనాపి దృశ్యతే. ‘సచ్చాగ్రాంభోజుదనాస్సచ్చాయవద
నాంబుజాః, వాచ్యోఽంగనా ఇవాభాంతి యత్ర వాప్య ఇవాంగనాః’ ఇతి. ౪౩

భేదాభేదప్రధానేషు పరిశేషాత్సమరణం లక్షయతి—సదృశేతి. వ్యాచక్షే—
యత్రేతి. ఆన్యశబ్దార్థమాహ—సదృశనిష్ఠంతరేతి. ‘సదృశాదృష్టచింతాద్యాఃస్మృతి
బీజస్య బోధకాః, ఇతి వ్యాయేన సదృశానుభవాత్పూర్వానుభవజనితసంస్కారో
దోషభేదేన సదృశ వత్స్వంతరస్తృతిః స్మరణాలంకార ఇత్యర్థః. సాదృశ్యవ్యతిరక్త

యథా.—

రాజ్ఞా ప్రతాపరుద్రేణ పాలితేయం వసుంధరా,

హరిశ్చంద్రనలాదీనాం ప్రాచాం స్మరతి భూభుజామ్. ౪౪

అత్ర నలనహుమాది తుల్యపాలనప్రవీణతయా ప్రతాపరుద్రం రక్షి.
తారం ప్రాప్తవత్సా మేదిన్యాః పూర్వరాజస్తరణమ్.

భేదాభేదసాధారణసాధర్మ్యనిబంధనాలంకారాః ప్రదర్శితాః. సం
ప్రత్యారోపగర్భాలంకారప్రస్తావః. తత్రాపి ప్రాధాన్యాత్ప్రేమం
రూపకం నిరూఢ్యతే.

అథ హ ప కౌ ల జ్ఞా రః. ౪౫

* ఆరోపవిషయస్య స్యాదతిరోహితమాపిణః,

ఉపరభకమూరోఽప్యమాణం తద్రూపకం మతమ్. ౪౫

అత్రారోపవిషయేస్యేత్యనేన అధ్యవసాయగర్భస్యాత్ప్రేమాదే
రనారోపమూలానాం చోపమాదీనాం వ్యావృత్తిః. అతిరోహితమాపి
ణతిత్యనేన సంక్షేపాభ్రాంతిమదపహ్నుతి ప్రమఖానాం వ్యావృత్తిః.
సందేహాలంకారే విషయస్య సందిహ్యమానతయా తిరోధానం భ్రాంతి

నిమిత్తత్వేన 'ఆత్రానుగోదం పృగయానివృత్తిః—' ఇత్యాదౌ నాయనులంకారః స
చేదమనుమానం; అవినాభావాభావాత్.

ఉదాహరణి-రాజ్ఞేతి, భూభుజామిత్యత్ర 'అధీగ' క్లేత్యాది నా కర్తృణి చక్షీ.

అథ వృత్తానుకథనపురస్కారం ప్రభుత్వకసంగతి మాహ-భేదాభేదేతి. ఆరోప
గర్భాః, ఆభేదప్రధానా ఇత్యర్థః. తేషు రూపకస్య సంగతిమాహ-తత్రాపీతి ఆభేద
ప్రధానేష్యేత్యర్థః. ప్రాధాన్యాదీతి. ఆరోపమూలాలంకారబీజభూతత్వేనేతి భావః.

తస్య లక్షణమాహ—ఆరోహేతి. అన్యత్రాన్యధర్తారోప ఆరోపః. తద్విష
యస్య ముఖాదేః, అతిరోహితమాపిణః అతిరస్కృతస్వరూపస్య, సర్వధనాదిత్వా
దిన్పిత్యయః. ఆరోఽప్యమాణం చంద్రాది, ఉపరంజకం తాన్త్రాప్యప్రతీతిమాత్రజనకం.
అత్రారోపస్య తావత్తైవ చరితార్థత్వాన్న పునః పరిణామవ త్ప్రకృత్యోపయోగాంత
మారోపవిషయేతి భావః. యదేవంవిధం తద్రూపకం. ప్రకృతమప్రకృతేన రూపవత్
క్రియిత ఇతి లక్ష్యనిరుక్తిః. తదుక్తం—'తతో విషయరూపేణ రూపవాన్వివయో
యతః, ఆరోపణేన క్రియతే తేనై తద్రూపకం మతమ్' ఇతి. ౪౫

నిశేషగర్భిత్యమాహ—అత్రారోపవిషయస్యేత్యాది నా.

మదలంకారే భాగ్యం త్యా విషయతిరోధానం. అపహ్నుత్యలంకారే అపహ్నువే నారోపవిషయతిరోధానం. ఉపరంజకమిత్యనేన పరిణామాలంకారవ్యావృత్తిః. పరిణామే ఆరోప్యమాణస్య కృతోపయోగిత్యేనాన్వయో న ప్రకృతోపరంజకత్వేన. అతిస్సాదృశ్యమూలేభ్యః సర్వేభ్యో ఫలక్షణం రూపకమ్.

తస్య ప్రథమం త్రైవిధ్యం; సావయవం నిరవయవం పరంపరితం చేతి. సావయవం ద్వివిధం; సమస్తవస్తువిషయమేకప్రశవ ర్తి చేతి. నిరవయవం ద్వివిధం; కేవలం మాలారూపం చేతి. పరంపరితస్యాపి శ్లిష్టనిబంధనత్వేనాశ్లిష్టనిబంధనత్వేన చ ద్వివిధ్యమ్; తయోరపి ప్రత్యేకం కేవలమాలారూపతయా చాతుర్విధ్యం. ఏవమష్టవిధో రూపకాలంకారః. అథోదాహరణాని.—

* యత్రావయవానా మవయవిన శ్చ సామస్త్యేన నిరూపణం నిబధ్యతే తత్సమస్తవస్తువిషయం రూపకమ్.

యథా.—

యాత్రా ప్రావృషీ పీఠరుద్రనృపతే ర్నిస్సాణధారాధరే
వైరిత్వాపతగర్వపర్వతభిదా భీమం ముహూర్గతి,
శత్రుస్త్రీనయనాంబువృష్టిరసకృజాతా ౭నయా సర్వతో
వర్ధంతే హరిదంతిరేషు జగదానందా యశశకందభాః. ర౬

తిస్య విభాగమాహ—తిస్య ప్రథమమిత్యుచ్యతా.

సమస్తవస్తువిషయం లక్షయతి—యత్రేతి. ఆరోపవిషయపదారోప్యమాణానామపి యత్రశబ్దే నోపాదానం తత్సమస్తవస్తు విషయమిత్యర్థః.

ఉదాహరణి—యత్రేతి. అత్ర యాత్రా ప్రావృషీత్యాదావనయనరూపణం, యశశకందభా ఇత్యవయవనిరూపణం, సమ యశాంసి కందభా ఇత్యుపమితసమాసః ప్రాప్నోతి యశాంశ్యైవ కందభా ఇతి రూపకసమాసోఽపి ఉభయో స్సాధకబాధకాభావాత్ సంకేహానంతర ఏవాయం. తేన రూపకమేవేతి కథం నిశ్చయతే? ఇతిచేత్, సత్యం; జగదానందా ఇతి సామాన్యప్రయోగసంభవాన్నోపమితసమాసః. కింతు మయూరరవ్యంసకాదిత్వాద్రూపకసమాస ఏవ. తేన రూపకమేవేదం నోపమా. ఏవ ముత్తరత్రాపి సాధకబాధకయోరుద్భావనం ద్రష్టవ్యమ్.

* యత్రావయవనిరూపణాదవయవినో రూపణం గమ్యతే తదేకదేశ వివర్తిరూపకమ్.

యథా —

ప్రసాధితాశావలయాంతరాశ్శక్సోర్యాకరః కాకతివీరరుద్రః,
వికస్వరైర్వాసనయా త్రిలోకీం గుణప్రసూనైస్సురభీకరోతి.

అత్రావయవానాం గుణానాం ప్రసూనత్వరూపణేన వృషణేః కల్ప శాఖిత్వం నిరూప్యతే తస్మాదేకదేశవివర్తిత్యమ్.

యథావా. —

మథితా ద్వైరివారాశేర్భుజామందరభూభృతా,

జాతా ప్రతాపరుద్రస్య కీర్తిరోకాః ధినోత్యమూః. ౪౮

అత్ర వైరిజనస్య వారాశేత్వరూపణేన భుజస్య మందరాద్రిత్వరూపణేన చ జాతాయాః కీర్తీస్సుధాత్వమర్థాదాపతతి లోకానామమరత్వం చేత్యేకదేశవివర్తిరూపకమ్.

ఏకదేశవివర్తిరూపకం లక్షయతి — యత్రేతి ఉపలక్షణమేతే. తేన యథా యోగమవయవావయవినోరేకదేశస్య శాబ్దత్వాత్ప్రసూనైర్వాసనైర్వివర్తిరూపకమితి లక్షణం యథోదాహరణం ద్రష్టవ్యం. అత ఏవానాం కావ్యప్రకాశకారః — 'శ్రౌతా అర్థా శ్చ తే నన్విన్నేకదేశ వివర్తిత్యే' ఇతి. ఏకదేశ విశేషేన వర్తనాదేకదేశ వివర్తిత్యర్థః.

ఉదాహరణి — ప్రసాధితేతి. ప్రసాధితాశావలయాంతరాశ్శక్సో వికీర్ణదిజ్జం దళః, వికస్వరైర్వకాసిభిః, 'స్థేభా న' త్యాదినా వరచ్ఛ్రీత్యయః. ౪౯

అవయవరూపణాదవయవనిరూపణం గమ్యతి ఇత్యాహ — అత్రేతి.

ఉదాహరణాంతరమాహ — మథితాదితి. పూర్వోదాహరణే అవయవరూపణాదవయవనిరూపణస్య గమ్యత్వం. అత్ర త్వవయవస్యాపీతి భేదః. 'నిరకాసయద్రవిమ' పేరవసుం వియదాలయాదవరద్గణికా' ఇత్యత్ర రవిభేదే విటప్రతీతే రవయవైః కేశ మౌత్రగమ్యత్వే లక్ష్మీకదేశవివర్తిరూపకత్వం ద్రష్టవ్యమ్. ౫౦

నిరవయవం లక్షయతి — యత్రేతి. పూర్వత్రావయవమాత్రే అన్యత్రావయవాంతరే చ రూపణాభావాన్నిరవయవమితి భావః. అత్రైకస్యాశోపవిషయస్త్రికమేవాశో ప్యయణం చేత్యేవలమ్, అనేకం చేత్తాతతి ద్వీధా.

* యత్రావయవనిరూపణమాత్రే కవిసంరంభవిగ్రాంతిస్తన్నిరవ
యవం రూపకం. అవయవనిరూపణమాత్రేఽపి తదేవ.

తత్ర కేవలం యథా.—

యాత్రారంభవిజృంభమాణసుభటప్రక్ష్యేడితామ్రేడితై-

ర్నిస్సాణభ్యనిభిస్సుస్ఫుటం ప్రవిదళగ్రోదఃకటాహంతరైః,

క్షుభ్దేవ్యభిషు కంపితేషు గిరిషు మ్రుశ్యైవ ముంచత్యసూక్-

భీతాః కాకతివీరరుద్రనృపతేః ప్రత్యర్థినః పార్థివాః. ౪౯

అత్ర రోదసః కటాహత్వం నిరూప్యతే.

మాలానిరవయవం యథా.—

రాజ్ఞాం మాభివిధిషావణస్తగమలా దిక్కుంజరశ్రోత్రయో-

స్సస్ఫరం చామరసూచణం ధరణిభృచ్చృంగేషు గంగాసరితే,

వ్యోమ్నః క్షౌమవితానముజ్జ్వలతరం ముక్తాకలాపో భువః

స్ఫారః కాకతీవీరరుద్రయశసాం జాగర్తి విస్ఫూరితమ్. ౫౦

* రూపకహేతురూపకం పరంపరితరూపకమ్.

రూపకద్వయమాత్రవ్యవస్థితత్వాదస్య న సమస్తవస్తువిషయేఽంత
ర్భావః.

శ్లోప్తకేవలపరంపరితం యథా.—

ప్రతాపరుద్రదేవస్య మండలాగ్రవిధుంతుదః,

తత్రాద్యమదాహరతి—నూత్రారంభేతి. ప్రక్ష్యేడితామ్రేడితైస్సింహాదా
వృత్తిభిః, రోదో బ్రహ్మాండమేవ కటాహః పాత్రవిశేషః, క్షుభ్దేషు, క్షుభితేష్య
త్యర్థః, వ్యాఖ్యాతమేతద్రసప్రకరణే.

ద్వితీయమదాహరతి—రాజ్ఞామితి. గంగా భాగీరథీ, విన్దుష్ణితం విజృంభణం.
అత్రైకస్య యశో మాల్యాద్యరోప్యమాణా సేకత్వాన్మాలానిరవయవమ్. ౫౦

పరంపరితం అత్యయతి—రూపకేతి. రూపకం హేతురస్య తత్రాధోక్తం, అత
ఏవ పరంపరాఽస్య సంజాతా పరంపరితమిత్యన్వర్థం. ఏకరూపకసాపేక్షం రూపకం
పరంపరితమిత్యర్థః.

తేనా సేకరూపకసాపేక్షే సమస్తవస్తువిషయే నాంతరోఽన్యోఽన్యత్వానా—
రూపకద్వయేతి.

ప్రతాపేతి. మండలాగ్రః, అద్దవీవ విధుంతుదో రాహుః, రాజమండలం క్షుత్రియ

అఖండవిక్రమాద్వామో గ్రసతే రాజమండలమ్.

౫౧

శ్లిష్టమాలాపరంపరితం యథా.—

పద్మోల్లాససహస్రభాను రసకృత్సన్తార్గ చర్యాబుధః

త్వాభృత్పక్షభిదాశనిః కువలయాలంకారరాకాశశీ,

నిత్యోద్యత్సుమనోవికాససురభిః కల్యాణసంపత్సర

క్షోణీభృద్భువనాశ్రయాఽబుధిరయం శ్రీవీరరుద్రో నృపః. ౫౨

అశ్లిష్టకేవలపరంపరితం యథా.—

కాకతీయస్య దుగ్ధాభేర్యశోలీలామహోర్తయః,

దిక్కులముద్రజాటోపాః ఖేలంత్యభ్రంకషోచ్చియాః. ౫౩

సమాహ ఏవ రాజమండలం చంద్రబింబః, ఆత్ర మండలాగ్రవిధుంతుద ఇతి యాప
ణం రాజమండలమేవ రాజమండలమితి శ్లిష్టయాపకే నిమిత్తమేకమేవేతి శ్లిష్టకేవల
పరంపరితమ్. ౫౧

పక్షేతి. పద్మాయా లక్ష్మ్యో ఉల్లాస ఏవ పద్మానామల్లాసః తత్ర సహస్రభాను
మూర్తిర్యః, సన్తార్గ సాధుమార్గ ఏవ సన్తార్గో నక్షత్రమార్గః తత్ర చర్యాయాం బుధ
సౌమ్యః, త్వాభృత్పక్షో రాజబలమేవ, త్వాభృత్పక్షాః పర్యతపత్రాణి తద్భిదాయా
మశనిః కులిశం, కువలయస్య భూమండలస్యైవ కువలయోనా ముత్పలనామలంకారే
రాకాశశీ పూర్ణిమాచంద్రిః, నుమనోవికాసో విద్యవాహ్లాద ఏవ నుమనోవికాసః
పుష్పవికాసః తస్య సురభిర్యసంతః. కల్యాణసంపన్నం గళసంపత్తికేవ కల్యాణ
సంపత్ ఆక్షయస్వర్ణసమృద్ధిః, 'కల్యాణమక్షయస్వర్ణే కల్యాణం మంగళేఽపి' చేతి
విశ్వః. తస్మానుసరక్షోణీభృత్సువర్ణాచలః. భువనం లోక ఏవ భువనమదకం
తదాశ్రయస్థాణుబిః. ఆత్ర వీరరుద్ర ఏవ సహస్రభానురిత్యాగ్యాలోపపూర్వ
కస్య పద్మోల్లాస ఏవ పద్మోల్లాస ఇత్యాద్యాలోపస్య క్షేపనిబంధనస్యానేకా విబంధ
నాచ్ఛిష్టమాలా పరంపరితమ్. ౫౨

కాకతీయశ్లేతి. దికాం కాలముద్రజతీతి దిక్కులముద్రజః ఆటోపా
యాసాం తాస్తథోక్తాః, దింతవిక్రాంతసంభిమా ఇత్యర్థః. అభింగపతీత్యభింగిం
కవ ఉచ్చియా యాసాం తాస్తథోక్తాః. 'ఉదిహలే రుజివహాః' 'సర్వకులా'
శ్రేత్యాదినా ఉభయత్ర ఖశ్ ప్రత్యయః. ఆత్ర యశోలీలాకాం మహోర్తిత్వయా
పణం కాకతీయస్య దుగ్ధాభిర్యమృతాధీనమిత్యశ్లిష్టకేవలపరంపరితమ్. ౫౩

అశ్లిష్టమాలాపరంపరితం యథా. —

దోరాశీవిషజిహ్వాయా రిపుననశ్రేణీమహావాత్యయా
శౌర్యోగ్రానలధూమ్యయా జయరమా యోషావిలాసభ్రువా,
సంహృష్యద్ధరణీవిలాసశిఖినీసంవాసయప్త్యా జగ-

త్ప్రసాదాగ్రళయా కృపాణలతయా దుద్ధో నృపః క్రీడతి. ౫౪
అశ్లిష్టమాలాపరంపరితం వైధర్మ్యేణాపి సంభవతి.

యథా. —

త్రాసాంధకారమధ్యాహ్నః కైతవాతపరాత్తయః,

జయంతి వీరరుద్రస్య రణప్రాంగణకేశయః.

౫౫

ఏవమష్టవిధస్యాపి రూపకస్య వాక్యసమాసగతత్వేన షోడశభేదాః
భవంతి.

దోరాశీవిషేతి. వాతానాం సమూహో వాత్యా, ధూమీనాం సమూహో
ధూమ్యా ఉభయత్ర 'పాశానిభ్యోయ' ఇతి యప్ర"స్యః. విలాసశీనీ క్రీడామ
యూరీ, అగ్రణో విష్కంభః. ఆత్మకృపాణలతాయాం జిహ్వస్య నేత్రహవ్య భువా
దీనామాశీవిషద్యారోపప్రతీక్షిత్యాదశ్లిష్టమాలాపరంపరితం. సర్వత్ర చాత్ర
హేతు హేతుమద్భావోఽయం సులంకారసర్వస్య కారమతేనోక్తః. కావ్యప్రకాశ
కారస్తు విపరీత మనోచిత. యదత్ర యుక్తం తద్ద్రావ్యం. ౫౪

వృత్తిరేకతాప్యేతత్సంభవతిత్యాహ—అశ్లిష్టేతి. త్రాస ఏవాంధకారస్య
మధ్యాహ్నః, శక్తస్య తస్య త్రాసాసంభవాదితి భావః. కైతవం కపటమేవాతపరాత్త
రాత్తయః, ధర్మయోధిత్యాత్తస్యేతి భావః. ఏతచ్చ ముఖసంద్ర ఇత్యాదౌ సమాస
గతం. ముఖమేవ చంద్రఇత్యాదౌ వాక్యగతం. అం షోడశైతే భేదాః.

తత్రాశిష్టా భేదా ఆస్యనో ద్రష్టవ్యా ఇత్యాశ్చ నానా-ఏవమితి ఆత్రా
రోష్యమాణ్య ధర్మిత్యా క్లింగసంఖ్యయోర్నైయత్వేఽపి జటావల్కలాలంబినః
కపిలా దావాగ్నయ ఇత్యత్ర ఏకస్య కపిలము సేరి నేకత్వమనేకవిధయాలోపాత్.
తదుక్తమలంకారసర్వస్యే—ఆత్మచారోపమాణస్య ధర్మిత్యాదావిష్టలింగసంఖ్యా
కత్వేఽపి క్వచిత్సన్యోఽసంభవా త్సంఖ్యాయోగస్య విషయసంఖ్యానం ప్రత్యేక
మాలోపా దితి.

అర్థ పరిణామ అర్థా ర్థః ౧౭

* ఆరోప్యమాణమారోపవిషయాత్తతయా స్థితం,

ప్రకృతస్యోపయోగిత్యే పరిణామ ఉదాహృతః. ౫౬.

ఆరోప్యమాణం ప్రకృతోపయోగిత్యనేన సర్వాంకారవ్యావృత్తిః
తస్య సామానాధికరణ్యవైయధికరణ్యాభ్యాం ద్వైవిధ్యమ్.

సామానాధికరణ్యేన పరిణామో యథా.—

శశ్వత్ప్రసాధనవిధానకృతాభిలాషా—

నభైర్భజంతి మకుతైరవనీపవర్గాః,

శ్రీవీరరుద్రస్యపతేః కకుభాం విజేతు—

రాజ్ఞామయీం స్రజమమందవిలాసలక్ష్మీమ్.

౫౭

రూపకాలంకారాత్ప్రకృతోపయోగిత్యవైధర్మ్యం పరిణామం అత్యయతి—
ఆరోప్యమాణమితి. ప్రకృతస్యోపయోగిత్య ఇతి విషయం ప్రమా. ప్రకృతోపయో
గార్థమిత్వస్థః. 'ఆరోప్యమాణం చంద్రాదిక మారోపవిషయాత్తతయా ముఖాదితాదా
త్త్యేన స్థితం. ముఖచంద్రేణ తాపశ్యావ్యతీత్యత్ర ప్రకృతోపయోగాంత మారో
పస్య వివక్షితత్వాత్. ఇస్తుతో ముఖస్యైవ తాపశాంతివిమిత్యేన తాదాత్మ్యాభావే
చంద్రస్య ప్రకృతోపయోగాభావాదితి బాహుః. అతః ప్రకృతమనవహ్యతస్యరూప
మేవారోప్యమాణానా పరిణమతీతి పరిణామాలంకార ఇత్యర్థః. ఏనం చ
యత్రారోపస్య తాదాత్మ్యప్రతీతివాత్తప్యవనాయితయా ప్రకృతమపహ్యతస్య
రూపమప్రకృతిరూపాపన్నం భవతి. తస్మాత్త్రూపారోపణామస్య వైలక్షణ్యం దిర్భిశం.
తదుక్తం చక్రవర్తిణా—'విషయాన్కారమారోప్యవిః యస్థానం యదా. రూపకత్వం
తదా తత్ర రంజనేన సమన్వయః. యదా తు విషయో రూపాత్స్వి స్తదప్రచ్యుతో
భవేత్. ఉపయుక్తే పరాకారం పరిణామస్తనా మతః' ఇతి. ఆస్య ద్వైవిధ్య
మాహ—తస్మేతి. ౫౮

అద్యమదాహరతి—శశ్వదితి. ప్రసాధనవిధానమలంకారవిధిః. అత్ర
రోపేణ ప్రకృతాజ్ఞాతాదాత్మ్యరూపస్సయా అప్రకృతాయస్మిజో ముకుట
ధారణాత్తక ప్రకృతోపయోగాత్పరిణామాలంకారః. అత్ర విషయవిషయిణో
స్వరూపవిభక్తికత్వాత్సామానాధికరణ్యమ్. ౫౯

వైయధికరణ్యేన పరిణామో యథా.—

కిరీటమాణిక్యమయూఖజాలై ర్విధాయ పుష్పాంజలిమర్చయంతే,
 ఫలాత్థినో రుద్రనరేంద్రపాద పీఠాంతసీమాననుదిక్షింతీంద్రాః. ౫౦
 సమాసోక్తావారోఽప్యమాణస్య ప్రకృతోపయోగిత్యేఽప్యవాప్యత్వా
 న్ను పరిణామేఽన్తర్భావః.

— సుందేహీలక్ష్మణ రః. ౧౭

* విషయో విషయీ యత్ర సాదృశ్యాత్కవిసన్తుతాత్,
 సందేహగోచరౌ స్యాతాం సందేహాలంకృతిశ్చ సా. ౫౧

సా త్రివిధా. శుద్ధా నిశ్చయగర్భా నిశ్చయాంతా చేతి.

సందేహమాత్రపర్యవసాయిసీ శుద్ధా యథా.—

కిమేష నవమో హరిత్పతిరమందసంపత్పదం?

కిమేష దశమః ప్రజాపతిరపూర్వసగ్గక్రమః?,

కిరీటేతి. ఆత్ర చ పూర్వసత్పరిణామ ఉద్భావనీయః. కింతు మయూఖజాల
 పుష్పాంజల్యో ర్విషయవిషయినో ర్భిన్నవిభక్తికత్వా ద్వైయధికరణ్య మితి విశేషః. ౫౦

నను ప్రకృతోపయోగావిశేషాత్పరిణామ సమాసోక్త్యోః కో భేదఇత్యా
 శంక్య ఆరోఽప్యమాణస్యాపాదానానుపాదానాభ్యాం భేద ఇత్యాహ—సమాసోక్తావతి.

ఆరోపగోభిష్టనవధారణాత్తకం సందేహాలంకారం లక్షయతి—విషయఇతి.
 కవిసన్తుతాదిత్యనేన స్థానిర్వా పురుషో వేతి సందేహస్వాలంకారతా వ్యావర్త్యతే.
 వర్ణోత్కర్షార్థం కవిప్రతిభోత్థాపితః ప్రకృతాప్రకృతగోచరస్సందేహస్సందే
 హాలంకార ఇత్యర్థః. ౫౧

తస్య త్రేధా విభాగమాహ—సేతి.

ఆద్యముదాహరణి—కిమితి. హరిత్పతి స్లోకపాఠః, ప్రజాపతిర్భిష్టః,
 ఉర్వరోద్ధరణచుంఛుః శ్లోఃకీరతనవత్తః. ఆత్ర సంపదాదిసాదృశ్యాద్విరరుద్రలోక
 పాలాది కోటిద్వయగోచరస్య సందేహస్య తావన్నాత్రపర్యవసాయిత్యాచ్యుత్తోఽ
 యం సందేహ భేదః. నను నవమాదిపదవిరచే కేవలలోకపాలాదీనామారోఽప్యమాణత్వ
 సంభవాదస్తు సందేహః. నవమాదిపద ప్రయోగే తు లోకపాలాదీనాం విరరుద్రత్వేన
 సంభావనాదుత్ప్రేక్షేయం న సందేహ ఇతిచేత్సత్యం; అస్తు సంభావన మారోపా
 వా. యత్ర కోటిద్వయావలంబిత్యం తత్ర సందేహ ఏవేతి స్వమతం. ఏవం విధస్థతే

కిమేష హరిరుర్వరోద్ధరణచుంచు రేకాదశో?

శ్చిరాదితి విలోక్యతే జగతి వీరరుద్రో జనైః.

౬౦

నిశ్చయగరోచ్ఛో యథా:—

కాలాహిః కి మయం మృణాళమృదులం భోగం స ధత్తే పునః?

కాలభూకుటిరేష కిన్న ముఖ ఏవోజ్జ్వలభతే సా పునః?

కాలోగ్రానలధూమపద్ధతిరసా కిం సా పునర్ధూయతే?

వాతేనేతి వికల్ప్యతే ప్రతిభత్తై రుద్రస్య కాక్షేయకః.

౬౧

నిశ్చయపర్యవసానా యథా.—

కిం కల్పద్రుమమంజరీ స్ర జ ఇమే! కిం వా పయోరాశయః?

స్వధ్వేనో! రథవా కి ముజ్జ్వలతరాశ్చింతామణే సుస్పృర్తయః?

కిం వా సిద్ధరసోర్తయశ్చిరమితి వ్యామృశ్య నిశ్చిన్వతే?

సంతః కాకతివీరరుద్రనృపతేః స్తే రాః కటాక్షా ఇతి.

౬౨

అథ భ్రాంతి మ ద ల జ్ఞా రః. ౧౦

కవిసమ్మతసాదృశ్యాద్విషయే విహితాత్మని,

శేదియత్ప్రేక్షాశ్రయ స్సందేహ ఇత్యాహుః. ఉత్ప్రేక్షై కేత్యన్య ఇత్యాది సర్వ మలంకార సర్వస్వే సుప్రమే. ౬౦

ద్వితీయ ముదాహరణి—కాలాహిః. భోగం సర్వశరీరం, కాలభూకుటి రంతి కర్మభంగః, కాలోగ్రానలః ప్రళయకాలగ్నిః, తస్య ధూమపద్ధతిః ధూమశఖా, ధూయతే శంప్యతే, అత్ర కాక్షేయకం కృష్ణసర్పాదిరూపతయా సందిహ్య సుఖ మారశరీరాదివిశేషాదర్శనేన సర్పాదినిషేధనిశ్చయేఽపి కాక్షేయకనిశ్చయాభా వాత్ నిశ్చయ గరోచ్ఛోఽయం సందేహః. ౬౧

తృతీయ ముదాహరణి—కిమితి. సిద్ధరసోర్తయః సుధారసకల్లోలాః, వ్యామృశ్య కల్పద్రుమమంజరీమాల్యాదిరూపేణ సందిహ్య, స్తే రాః స్థితి ప్రధానాః, సానుగ్రహ ఇత్యర్థః. కటాక్షా ఇతి నిశ్చిన్వతే. అతఏవ నిశ్చయంతోఽయం సందేహః. వీర రుద్రకరుణావలోకనవిషయానుశ్చర్య సమృద్ధా జీవంతితి భావః. ౬౨

అన్యథార్థజ్ఞానత్వసాధర్మాత్సందేహానంతరం భ్రాంతిమంతం లక్షయతి—కవీతి. విహితాత్మని అచ్ఛాదితస్వరూపే, భ్రాంతిచ్ఛిత్త ధర్మోఽస్యాస్తీతి భ్రాంతిమాన్, కవి ప్రతిభోత్పాదితః ప్రాకరణికం ప్రత్యప్రాకరణిక త్వేనోపలంభో భ్రాంతిమానిత్యర్థః

ఆరోప్యమాణానుభవో యత్ర స శ్రాంతిమాన్తతః. ౬౩
యథా.—

కాకతీయవిభోః కీర్తివిభవే వ్యాప్తరోదసి,
దివాపి చంద్రికాబుద్ధ్యా చకోరా యాంతి నిర్వృతిమ్. ౬౪

—అపవాదాః—

*నిషిద్ధ్య విషయం సామ్యాదన్యారోపే హ్యపహ్నుతిః.

తస్యాస్త్రివిధ్యం; అపహ్నుత్యారోపః ఆరోప్యపహ్నుతః ఛలాది
శబ్దైరసత్యత్వప్రతిపాదనం చ.

ఆద్యద్వయసోదాహరణమ్ —

ఉద్వేలచ్ఛతురర్థపీకలలో నాయం చమూడంబరో
నేదం దుందుభిగర్జితం త్రిపురజిత్కల్పాంతథక్కారవః,
ఇత్థం నుద్రనరేంద్రధాటిషు మహీభారావసమీధవ-
చ్ఛేషా శేషశరస్సు విస్తృతమథ భ్రష్టం దిగ్గిశైరపి. ౬౫

ఛలాదిశబ్దైరసత్యత్వప్రతిపాదనం యథా.

సర్వాం కాకతీవీరరుద్రధరణీనాథచ్ఛలేన షీతిం
పాతుం మధ్యమలోకపాలపదవీం ప్రాప్తస్వయంభూశ్శివః!,

ఏతేన సాదృశ్యమాత్రనిబంధనానాశ్చక్తిః శతాదిభాగం తేన్నాలంకారత్వమితి దర్శితం, దోషమాలామస్తు కిను తేటి భావః. ౬౩

ఉదాహరణి—కాకతీయైః వ్యాప్తరోదసి వ్యాప్తబ్రహ్మాండే ఆత్ర కీర్త్యాం
చంద్రికానుభవాద్భాగింతిః. ౬౪

సాదృశ్యా ద్వస్త్యంతరప్రతీతిసామ్యాద్భాగింతిమదంతరమపహ్నుతిం అత్యంతి—నిషిద్ధ్యేతి. అన్యారోపే ఆరోప్యమాణప్రతీతావత్యగ్గః.

తస్యాస్త్రివిధ్యం వినివృత్తి—అపహ్నుత్యారోపఇత్యాది.

ఉద్వేలదిత్యారోప్యపహ్నుతః. నేదం దుందుభిగర్జితమిత్యపహ్నుత్యారోపః. సరేంద్రధాటిష్యేతి. కృదికారః. తల్లక్షణం తు—‘శత్రుదేశావమర్దాయ సద్యస్సుభటః ఘోటకైః, విజగీమః ప్రవృత్తిర్యా సా ధాటితీ నిగద్యతే. ఇత్యాదుః. ౬౫

సర్వామితి. ధరణీనాథచ్ఛలేనేత్యత్ర ఛలశబ్దేన నాయం ధరణీనాథః కింతు స్వయంభూశ్శివ ఇతి రాజ్ఞోఽసత్యత్వం ప్రతిపాద్యతే.

నై వం చేన్విషమావలోకనకలామాత్రేణ భస్మీకృతై
ర్జాతం వైరిపురైః కథమవాగ్భూతం చ భూభృద్గణైః.

అర్థ యోగ రుచి శ్లేషై రుల్లేఖన మనేకభా,

* అర్థయోగరుచిశ్లేషై రుల్లేఖన మనేకభా,
గ్రహీతృభేదాదేకస్య స ఉల్లేఖస్సతాం మతః.

౬౭

రుచ్యర్థయోగాభ్యాం యథా.—

లక్ష్మీనివాసగృహమిత్యఖిలా స రేంద్రా

శ్చార్యాతీర్థామిఖనిరిత్యరివీరవర్గాః,

విద్యావిహారపదవీతి చ లబ్ధవర్ణా

శ్రీకాకతీంద్రనగరీమనిశం స్తువంతి.

౬౮

తదేవ సమర్థయతి—తేనైవమితి. విషయావలోకనం నిగ్రహదృష్టిః, అన్యత్ర
తృతీయనయనదృష్టిః, వైరిపురైఃశత్రుత్వీభి శ్చ కర్తృభి ర్భస్మీభూతైః, కథం
జాతం జన్మేః భూభృద్గణైరాజసమూహైః, అన్యత్ర భూభృతా కైలాసేన గణైః
ప్రమత్తైశ్చ, కథమవాగ్భూతం న్యగ్భూతమిత్యుభయత్ర భావేక్షః. ఈశ్వరస్య
గిరిశత్యాత్మమథాధిపత్వాచ్చేతి భావః.

౬౯

ఆరోపగ శ్లేషు పరిశేషాదుల్లేఖం లక్షయతి—అర్థేతి. అర్థేనప్రయోజనేన
యోగాదర్శిత్యం, లిప్సేతి యావత్. రుచిరభిరతిః, శ్లేషః ప్రసిద్ధః, ఏతేస్సమస్తై
ర్వ్యస్తై ర్వా యథాయోగం గ్రహీతృగతై రేకస్య వస్తునో నానాధర్మయోగా దనేక
భోల్లేఖనం నిర్ధారణముల్లేఖాలంకార ఇత్యర్థః, సర్వాలంకారవ్యాపారకేన గ్రహీతృ
భేదా దిత్యనేన విషయభేదోఽపుష్పలక్ష్యతే.

౭౦

లక్ష్మీతి. శార్యాతిర్థామేః పరాక్రమాతిశయస్య ఖనిరాకరః, లబ్ధవర్ణాః
విద్యాంసః, అత్రైకస్యాః కాకతీంద్రనగర్యాస్సమృద్ధ్యాదిధర్మయోగాన్నరేంద్రాది
గ్రహీతృభేదేన రుచ్యర్థయోగాభ్యాం లక్ష్మీనివాసగృహాదియాపతయాఽనేకభోల్లేఖనా
దుల్లేఖః.

౭౧

ఉగ్ర ఇతి. సపత్నేషు శత్రుషు, ఉగ్రః కపర్దీ మూరశ్చ. గుణేషు భాస్వాకా
మూర్యస్తేజస్వీ చ, ప్రతీకేవ్యంశేషు, రామా దాశరథిరభిరామశ్చ, అత్యైవ లీలా
ను పురుషోత్తమా విష్ణుః పురుషశ్రేష్ఠశ్చ, అత్ర గ్రహీతృభేదాభావేఽపి సప
త్నాది విషయభేదా స్లేషేణోగ్రత్యాద్యనేకధర్మోల్లేఖనాదుల్లేఖః.

౭౨

ప్రేషణ యథా.—

ఉగ్రస్సపత్నేషు గుణేషు భాస్వాన్
రామః ప్రతీకేషు రణేషు భీమః,
లీలాసు లక్ష్మ్యోః పురుషోత్తమశ్చే-
త్యాచక్షతే దుద్రన్మపం కపింద్రాః.

౬౯

అథాధ్యవసాయగర్భమలంకారద్వయం నిరూప్యతే—

విషయవిషయిణోరన్యతరనిగరణేన అభేదప్రతిపత్తిరధ్యవసాయః.
స ద్వివిధః విషయనిగరణేన విషయనిగరణేన చ.

—ॐ ఉ త్వే) ఊ ల జ్ఞా.. రః. ౭౭—

* య త్రాన్యధర్మసంబంధాదన్యత్వేనోపతర్కితమ్,

అభేదప్రతిపత్తే రవిశేషేనైవ్యారోపాదధ్యవసాయస్యోత్పత్తిప్రత్యాచ్చారోప
మూలాసంతరముధ్యవసాయమూలాలంకారప్రస్తావ ఇత్యాశయేనాహ—ఆథేతి.

మూలభూతమధ్యవసాయం నిరూపయతి—విషయేతి. ఏకతరపరిశేషో మాభూది
త్యన్యథా వ్యాచక్షే—స ద్వివిధఇతి. నిగరణమసత్యత్వమిత్యర్థః. అన్యథా విషయ
నిగరణేనాభేదప్రతిపత్తిరధ్యవసాయఇతి సర్వసంప్రతిపత్తీన స్వయమపి
పూర్వోక్తే సాధ్యవసాయలక్షణేన విరోధాత్. యదా విషయిణోనైసత్యత్వం తదా
ధ్యవసాయస్సాధ్యః. యదా విషయస్యాసత్యత్వం తదానైధ్యవసాయస్సిద్ధ ఇతి విశేషః.
తథాహి—యదా చంద్రాదివిషయగతం మాధుర్యాదికం విషయభూతే ముఖాదాపుప
నిబద్ధం ముఖా ముఖత్వేన జానన్మేవనూనమిదం చంద్ర ఇతి ప్రయుక్తే తదా
విషయా చంద్రో ముఖత్వే నాసత్యో నిగీర్ణః ప్రతిభాతి. విషయస్థు పరమార్థత స్సత్య
ఏవ. ఏవం సత్యాసత్యయోరభేదప్రతిపత్తే రసంభవా న్మునమాదిశబ్దైర్విషయిణోనైవి
సత్యత్వసమర్థసాదధ్యవసాయస్సాధ్య ఇత్యత్రాధ్యవసాయప్రాధాన్యం. యదా తు
ముఖపదమనుక్త్వా చంద్రోనైవిమితి ప్రయుక్తే తదా ఐదుగోనైసత్యస్యాపి
విషయః స్పృశ్యతా ప్రతీయతే. అసత్యత్వ నిమిత్తస్య ముఖపదప్రయోగస్యాభావాత్.
విషయస్య ఐదుతేస్సత్యస్యావ్యత్యంతాపలా పాదసత్యాభిమతస్య నిగీర్ణత్వాదధ్యవసాయ
స్సిద్ధ ఇత్యత్రాధ్యవసితప్రాధాన్య మిత్యాది సర్వమలంకారసర్వస్యే తద్వాక్యభాగ్యాయం
చ సంజీవిన్యాం ప్రపంచితం. తత్సర్వమనైనైవ గతార్థమితి నేనా విస్తరః క్రియతే.

తత్ర సాధ్యాధ్యవసాయమూలామత్పేక్షం లక్షయతి—యత్రేతి. అన్యథ

ప్రకృతం హి భవేత్ ప్రజ్ఞాస్తా ముత్ప్రేక్షాం ప్రచక్షతే. 20
 యత్రప్రకృతగుణక్రియాసంబంధాదప్రకృతత్వేన ప్రకృతస్య సంభా
 వనముత్ప్రేక్షా. సా ద్వివిధా. వాచ్యా ప్రతీయమానా చ. సంభావనా
 ప్రతిపాదకానాం నూనం ధృవం ప్రాయ ఇత్యేవమాదీనాం ప్రయోగే
 వాచ్యా. అప్రయోగే తు ప్రతీయమానా జాతిక్రియాగుణద్రవ్యా
 ణాం చతుర్థా మధ్యవసాయవిషయత్వేన సా ద్వివిధా. ప్రత్యేకం చతు
 ర్విధా. తేషాం భావాభావరూపతయా ద్వైవిధ్యే అష్టవిధా. అధ్యవసా
 యస్య గుణనిమిత్తత్వేన క్రియానిమిత్తత్వేన చ ద్వైవిధ్యే ప్రత్యేకం
 షోడశ ప్రకారా. నిమిత్తస్య వాచ్యత్వగమ్యత్వాభ్యాం ద్వైవిధ్యం
 వాచ్యోత్ప్రేక్షాయామేవ ప్రతీయమానోత్ప్రేక్షాయామివాద్యనుసా
 దానే నిమిత్తస్య చాప్రయోగే ఉత్ప్రేక్షాయా నిరవలంబనత్వాత్.
 తథా జాత్యాదీనాం స్వరూపేణ హేతురూపేణ ఫలరూపేణ చాధ్యవ

ప్రకృతం, తస్య ధర్మో గుణక్రియాదిరూపః, తత్సంబంధాత్ప్రకృతమన్యత్వేనాప్రకృ
 తత్వే నోపకర్మితం సంభావితం యత్ర భవేత్ తాముత్ప్రేక్షాం ప్రచక్షత ఇత్యర్థః.

తదేతద్వాచ్యచప్తే—యత్రేతి. తస్యా విభాగమాహ—నేతి. వాచ్యాం అక్ష
 యతి—సంభావనేతి. ఆత్రాదిశబ్దేన మన్యే శంకే ధృవమిత్యాదీనాం గ్రహణం. జాతి
 క్రియాగుణద్రవ్యాణాం గౌర్వలతి శుక్లో డిత్థ ఇత్యేవమాదీనామధ్యవసాయవిష
 యత్వేనోత్ప్రేక్షావిషయత్వేన ద్వివిధా వాచ్యా ప్రతీయమానా చ ప్రత్యేకం చతు
 ర్విధేత్యష్ట విధా జాతేత్యర్థః. తేషాం జాత్యాదీనాం, అష్టవిధేతి. ప్రత్యేకమితిశేషః.
 నిమిత్తద్వైవిధ్యేనాస్యా ద్వాత్రింశద్భేదా భవంతీత్యాహ — అధ్యవసాయస్వేతి.
 వాచ్యోత్ప్రేక్షాయాం విశేషమాహ—నిమిత్తస్వేతి. అన్యత్రైతదభావే హేతుమాహ—
 ప్రతీయమానేతి “మహిళా సహస్రభరిషి తుహ తుహి హిఅపి నుఅహ సాఅయా
 అంతితి, దిఅహం అణంణసరణా అంగఃతణుఅం వితణువి హి” [ఛాయా] “మహిళా
 సహస్రభరితే తవ హృదయేసుభగా సా అమాంతీ, దివసమనన్యశరణా అంగం తమకం
 వితనులేహి.” ఇత్యత్ర మహిళా సహస్రభరితే తవ హృదయే అమాంతీత్యుత్ప్రేక్షా
 ప్రతీయమానా; ఇవాదిప్రయోగా భావాత్. తస్యానుంగతనూకరణం నిమిత్తం
 యదినోపాదీయేత తదా తస్యా నిష్ప్రియాణకత్వం న్యాదిత్యర్థః. ప్రకారాంతరేణత్రై
 విధ్యమాహ—తథా జాత్యాదీనామితి. యదా జాతిస్వరూపముత్ప్రేక్ష్యతే తదా

సాయవిషయత్వే బహువిధత్వం. వాచ్యోత్ప్రేక్షాయామపి హేతు
ఫలయోగ్యత్వేత్తావిషయత్వే నిమిత్తస్యాపాదానమేవ. తథాహి—
సాధ్యే అనుపాత్తే సాధనత్వేన నిర్దేశో నాస్వయం పుష్టాతి. తథా సాధనే
అనుపాత్తే సాధ్యత్వేన నిర్దేశోఽపి; తయోరన్యోన్యాపేక్షితత్వాత్.
హేతుత్ప్రేక్షాయాం ఫలం నిమిత్తం. తస్మానుపాదానే కంప్రతి
హేతుత్వం సంగచ్ఛతే? ఫలోత్ప్రేక్షాయాం సాధనం నిమిత్తం తస్మా
నుపాదానే కంప్రతి ఫలత్వేన సంఘటతే?

యథా.—

ప్రతాపరుద్రనృపతేరపారే కీర్తిసాగరే,

మగ్నా దురీశదుష్కీర్తినంగాదిన జగత్ప్రయా.

20

అగ్రోత్ప్రేక్షానిమిత్తస్య మజ్జనస్యానుపాదానే సంగా దితి హేతు
త్ప్రేక్షా న శోభామావహతి.

యథా వా.—

జయశ్రీవాసపద్మస్య వికాసాయేవ భానుమాన్,

ప్రతిబింబమిహత్థదం ప్రవిశత్యంధ్రభూభుజః.

21

తస్య భావాభావరూపతయా ద్వివిధస్యోపాత్తి గణక్రియానిమిత్తభేదాచ్చాతుర్విధ్యం.
నిమిత్తానుపాదేనే తు తత్కృతభేదాభావా ద్వైవిధ్యమేవ. ఇత్థం పాథా చాతివ్యతా
పాత్ప్రేక్షా. ఏవం క్రియాగణద్రవ్యాణాం భేదకల్పనే మిథిత్వా చతుర్వింశతి
స్వరూపాత్ప్రేక్షాభేదాః. హేతుఫలోత్ప్రేక్షయోర్నిమిత్తోపాదాననియమా
త్ప్రేక్ష్యం చాతుర్విధ్యమేవేతి ద్వాత్రింశత్. ప్రతియమాగ్రోత్ప్రేక్షాయాం
సర్వత్ర నిమిత్తోపాదాననియమాన్నిమిత్తానుపాదాననిబంధనభేదాష్టకమ్యువత్వే
ఽష్టైవత్వారంశశ్చేదాః. ఏవం షట్టైవతీభేదా ఇత్యాశయోనోక్తం—బహువిధమితి.
వాచ్యోత్ప్రేక్షాయామపి హేతుఫలోత్ప్రేక్షయోర్నిమిత్తోపాదాననియమమదా
హరణేన హృదయంగమికర్ష మారభితే — తథాహిత్యాదివా. హేతుత్ప్రేక్షా
యాం ఫలం నిమిత్తం. ఫలోత్ప్రేక్షాయాం హేతుర్నిమిత్తం ఏవంచ నిమిత్తనైమిత్తిక
యోరన్యతరోపాదానేఽన్వయపాపాభావాదుభయోపాదాననియమే నిమిత్తోపాదా
నం నియతమేవేతి భావః.

ప్రతాపేతి అస్పృశ్యస్పర్శనే స్నానస్య విహితత్వాదితి భావః.

20

జయశ్రీత్యాది. స్పష్టమ్.

21

అత్రోత్ప్రేక్షానిమి తస్య భానుమత్ప్రేవేశస్యానుపాదానే జయశ్రీ
వాసకమలవికాసాయే వేతి ఫలోత్ప్రేక్షణ మసమీచీనం. అతస్త్వయా
పోత్ప్రేక్షాయామేవ నిమిత్తస్యోపాదానానుపాదానాభ్యాం ద్వై
విధ్యమ్.

అతశ్చేత్థం వాచ్యోత్ప్రేక్షాయా భేదగణనా.

- ౧ ఉపాత్తగుణనిమిత్తజాతిభావస్వరూపోత్ప్రేక్షా.
- ౨ ఉపాత్తగుణనిమిత్తజాత్యభావస్వరూపోత్ప్రేక్షా.
- ౩ ఉపాత్తక్రియానిమిత్తజాతిభావస్వరూపోత్ప్రేక్షా.
- ౪ ఉపాత్తక్రియానిమిత్తజాత్యభావస్వరూపోత్ప్రేక్షా.
- ౫ అనుపాత్తనిమిత్తజాతిభావస్వరూపోత్ప్రేక్షా.
- ౬ అనుపాత్తనిమిత్తజాత్యభావస్వరూపోత్ప్రేక్షా.
- ౭ ఉపాత్తగుణనిమిత్తజాతిభావ హేతుత్ప్రేక్షా.
- ౮ ఉపాత్తగుణనిమిత్తజాత్యభావ హేతుత్ప్రేక్షా.
- ౯ ఉపాత్తక్రియానిమిత్తజాతిభావ హేతుత్ప్రేక్షా.
- ౧౦ ఉపాత్తగుణనిమిత్తజాత్యభావ హేతుత్ప్రేక్షా.
- ౧౧ ఉపాత్తగుణనిమిత్తజాతిభావఫలోత్ప్రేక్షా.
- ౧౨ ఉపాత్తగుణనిమిత్తజాత్యభావఫలోత్ప్రేక్షా.
- ౧౩ ఉపాత్తక్రియానిమిత్తజాతిభావఫలోత్ప్రేక్షా.
- ౧౪ ఉపాత్తక్రియానిమిత్తజాత్యభావఫలోత్ప్రేక్షా.

ఏవం చతుర్దశ భేదా జాత్యుత్ప్రేక్షా. అనేనైవ క్రమేణ గుణక్రియా
ద్రవ్యోత్ప్రేక్షాఽపి పరిగణనీయా. ఏవం చ వాచ్యోత్ప్రేక్షాయాః
షట్పుంశాశ్చ ద్విదాః ప్రతీమానోత్ప్రేక్షాయా స్వప్రచత్వారింశద్ద్విదాః
తత్ర స్వరూపోత్ప్రేక్షాయా మపి నిమిత్తోపాదాన నియమాత్
నిమిత్తస్య గమ్యత్వే గుణరూపత్వేన క్రియారూపత్వేన చ చారుత్వ
విశేషాభావాదేక ఏవ భేదో గణ్యతే. గుణక్రియయోరుత్ప్రేక్షావిష

బుద్ధిసాక్ష్యాత్థం భేదగణనాయా-అతశ్చేత్థాదితా. నిగదవ్యాఖ్యానమేతత్.
ప్రతీయమానోత్ప్రేక్షాయా భేదాష్టకన్యూనత్వే నిమిత్తమాహ-అత్రేతి. యథా
నిమిత్తస్యోపాదానే నిమిత్తభేదాద్భేదస్తథాఽనుపాదానేనాస్తీత్యాహ-నిమిత్తస్యేతి.
గమ్యత్వేనానుపాదానాదిభావః, అతఏవ తత్ర గుణక్రియరూప నిమిత్తభేదనిబంధ

యత్వముత్ప్రేక్షానిమి తత్త్వం చాభ్యుపగతం ప్రాచామలంకారప్రబం
భేషు వణ్ణవతిభేదోత్ప్రేక్షేతి గణనామాత్రం. చారుత్వాతిశయస్తు
షట్పుంచాశత ఏవ. భేదానాం తత్ర యథాసంభవముదాహరణాని.

ఉపాత్తగుణనిమి త్తజాతిభావస్వరూపోత్ప్రేక్షా. యథా,—

కీర్తిః కాకతివీరరుద్రస్థపతేస్సింహాసనాధ్యాసినః

ప్రాచాం భూమిభుజాం యశః పిదధతీ కోటిందుతుల్యద్యుతిః,

రక్షదక్షిణరాజులాభజనితామందప్రమోదోద్భితా

త్రైలోక్యాట్టహాసప్రభేవ కకుభాం ప్రాంతేషు విద్యోతతే. 23

అత్ర ప్రభాశబ్దో జాతివచనః.

త్రైలోక్యాట్టహాసప్రభాయాః కవిప్రాథోక్తిసిద్ధత్వానోపమా
శంకావకాశః.

ఉపాత్తక్రియానిమి త్తజాతిభావస్వరూపోత్ప్రేక్షా. యథా.—

వీరస్య రుద్రస్థపతేః ప్రియవల్లభస్య

రాజ్యాభిషేకసలిలై స్సరసీకృతాయాః,

నద్యస్సముచ్చ్వసితసాంద్రపరాగరేఖా

నస్య విచ్ఛిత్తివిశేషస్యానుత్పన్న పుత్రనామకరణకల్పత్వాత్ ఏక ఏవభేదో గణ్యత
ఇత్యాహ—గుణరూపత్వేనేత్యాది. గుణక్రియయోరితి. న తు జాతిద్రవ్యయో రివ
శేవలోత్ప్రేక్షావిషయత్వమితి భావః.

యథాయోగముదాహరతి—కీర్తిరిత్యాది. పిదధతీ ఆచ్ఛాదయంతీ, 'పప్తివాగురి
రల్లోపమవాప్యో రుపసగ్ధయో'రిత్యకారలోపః. అట్టహాసోఽట్టహాసః, 'స్వనహాసో'
ర్యేతి పక్షికోఽప్రత్యయః, ఏవాప్రమోదగుణనిమిత్తా జాతిభావస్వరూపోత్ప్రేక్షా.

అట్టహాసప్రభాయస్సవిశిష్టత్వేఽపి త్రైలోక్యసంబంధిత్యేన కవికల్ప
తత్వానోపమావకాశ ఇత్యాహ—త్రైలోక్యేతి. అత ఏవ అత్ర ఇవశబ్దోఽపి
సంభావనా వాచకో నోపమావాచకః, తదుక్తం చక్రవర్తినా—'యదాయముపమా
నాంఘో లోకతస్సిద్ధిమృచ్ఛతి, తదోపమైవ యేనేవజబ్దస్సాధర్మ్యమాచకః. యదా
పునరయం లోకాదస్థిః కవికల్పితః, తదోపమైవ యేనేవజబ్ద స్సంభావనాపరః' ఇతి.

వీరశ్యేతి. ప్రియా వల్లభా ప్రేమనీ యస్య ప్రియవల్లభస్య, పులకమంజరీవే

క్షోణ్యః ప్రమోదపులకాంకురమంజరీవ.

అత్ర పులకాంకురమంజరీవేత్యుత్ప్రేక్షాయాం సరసీకరణం క్రియా
రూపం నిమిత్తమ్.

అనుపాత్తనిమిత్తజాతిభావస్వరూపాత్ప్రేక్షా యథా.

ప్రతాపరుద్రస్య సఖేందుకాంతిః ప్రణామభాజాం పదయోర్నృపాణాం,
లలాటలగ్నా విధినిర్మితాయా వర్ణావళ్యర్వాచనదీపికేవ. 27

అత్ర దీపికేవేతి జాతివచనాజ్ఞాతిరుత్తేక్ష్యత్వే.

ఉపాత్తగుణనిమిత్తజాత్యభావస్వరూపాత్ప్రేక్షా యథా.—

ప్రతాపరుద్రస్య గుణామృతోర్తి
ధౌతా విరాజంత్యమలీకృతాంగాః,
ప్రక్షుల్లితాత్ముద్ధతథూమిపాలాః
ఖడ్గాంబుభిస్సచ్చరరా భవంతి. 28

అనుపాత్తనిమిత్తజాత్యభావస్వరూపాత్ప్రేక్షా యథా.

దిశాం జేతుర్విశ్వప్రథితమహసో రుద్రనృపతే-
ర్జయప్రస్థానోద్యత్కరితురగసమర్థజనితం,
రజః కృత్వా గ్రస్తప్రతిబలమనూర్యామివ దివం
ప్రతాపాఖ్యానన్యాత్ దిశిదిశి విధత్తే దినకరాత్. 29
అత్ర అనూర్యామితి జాత్యభావః.

జాతిహేతుత్ప్రేక్షా యథా.—

ఉదారకీర్త్యా భుజయా ప్రతాపరుద్రస్య విశైవకధురంధరస్య,

త్యుత్ప్రేక్షాయామితి. జాతిభావస్వరూపాత్ప్రేక్షాయామిత్వార్థః. క్రియారూపమితి.
నిమిత్తమితి శేషః. 30

ప్రతాపరుద్రస్యేతి. అత్ర వాచనదీపికేవేతి జాతిభావస్వరూపాత్ప్రేక్షాయాం
నిమిత్తం నోపాత్తమ్. 31

దిశామితి. రజః కర్తృ, దివ మనూర్యా మివ కృత్వేత్వత్త జాత్యభావస్వ
రూపాత్ప్రేక్షా అనుపాత్తనిమిత్తా. 32

ఉదారకతి. ఉదారకీర్త్యా ఉదారస్వభావయా. గోత్రమహీత్రవాసం కుశపర్యత
నివాసం, విస్తారితేతి, 'గతిబు' క్లిత్యాదినా అన్యంతకర్త్యా విశ్వంభరాయాః కర్తృత్వం

విశ్వంభరాకోమలశయ్యయేవ విస్తారితా గోత్రమహీధ్రవానమ్.

అత్ర శయ్యయేవేతి జాతిహేతుత్వమ్.—

జాత్యభావహేతుత్వేయథా.

భూమేరకల్పవృక్షత్వాదివ ధాతా విచింతయన్.

సృష్టవాన్కాకతీశానం నిర్వాణజన్మైభవమ్.

2౯

అత్రాకల్పవృక్షత్వాదితి జాత్యభావస్య హేతుత్వమ్.

జాతిఫలోత్పేయథా.—

నూనం విశ్వంభరాధారస్తంభీభవితుమాయతౌ,

వీరరుద్రనరేంద్రస్య భుజావాజానులంబినౌ.

౮౦

అత్రస్తంభీభవితుమితి జాతేః ఫలత్వమ్

జాత్యభావఫలోత్పేయథా.—

పశూనవధ్యానాలోక్య శత్రవః కాకతీశితుః,

ప్రాయేణామానుషత్వాయ తృణవృత్తిం సమాశ్రితాః.

౮౧

అత్రామానుషత్వాదేతి జాత్యభావస్య ఫలత్వమ్.

క్రియాస్వరూపోత్పేయథా.—

శ్రీకాకతీయస్పృహశేర్ద్విషదంగనానాం

శ్వాసోర్ధ్వస్థస్థపది మర్కరితాంతరాశాః,

తస్మిన్నభిధేయే కర్తృణి క్తః. 'ణ్యంతే కర్తుం కర్తృణః' ఇతి వచనాత్. అత్ర శయ్యయేవేతి జాతిభావహేతుత్వేయథాః పర్యతనివాసవిస్తరణం ఫలం నిమిత్తమ్. ౩౮

భూమేరితి. నిర్వాణజనం నిగుపాధికం త్యాగవైభవ మాదార్యాతిశయో యస్య తం తథోక్తం. కాకతీశానం సృష్టవానితి ఫలం ప్రత్యకల్పవృక్షత్వాదితే జాత్యభావ హేతుత్వేయథా. ౩౯

నూనమితి. భుజయోరాజానులంబిత్యం పురుషస్య భాగ్యలక్షణం. రదుక్తం నాటక తృప్తియేఽంశే. అత్రాధారస్తంభీభవితుమితి జాతిభావఫలోత్పేయథాయా మాయ తత్వగుణో నిమిత్తమ్. ౪౦

పశూనితి. అత్రామానుషత్వాదేతి జాత్యభావఫలోత్పేయథాయాం తృణవృత్తి సమాశ్రితయశ్చక్రియా నిమిత్తం. ఏవముత్తరత్రాసి తాదర్థ్యప్రతిపాదకచతుర్థ్యాది

తాసాం నివాసవిధయే కృతయాచనానాం

ప్రత్యుత్తరాణి దధతీవ మనోర్వనాంతాః.

౧౨

క్రియాస్వరూపాభావోత్ప్రేక్షా యథా. —

విముఖే సతి కాకతిక్షిప్తీంద్రే వనసీమాఽపి కపోరకంటకాగ్రా,

చికురేషు వికస్వతి ప్రతీశా సదదానేవ నిజాంతరప్రవేశమ్. ౧౩

అత్రాదదానేతి క్రియాస్వరూపాభావః.

క్రియాహేతుత్ప్రేక్షా యథా. —

రాజ్ఞాం గర్వాంకురోద్భేదాః పరిష్టానా దినేదినే,

కాకతీంద్రప్రతాపార్కతివోష్ణాభిభవాదివ.

౧౪

అత్రాభిభవాదివేతి క్రియాహేతుత్వమ్.

[క్రియాహేతుభావోత్ప్రేక్షా యథా. —

† కపోలఫలకావస్థాః కథం భూత్వా తథావిధా,

అపశ్యంతావివాన్యోన్యమిద్భవీం హృమతాం గతౌ.] ౧౫

క్రియాఫలోత్ప్రేక్షా యథా —

దంభోభిసంరంభమహాజిగోమః ప్రస్థానభేరినినదోఽంధభర్తుః,

శ్రవణే ఫలత్వం తృతీయాదివిభక్త్యా సామర్థ్యేన వా హేతుత్వం చేత్యాదికమూహ సయమ్. ౧౦

శ్రీ కాకతీయేతి. మర్తరః పర్లధ్వనిః, 'అథ మర్తరః, స్వనితే వస్త్రపర్ణానామ్' ఇత్యమరః. తద్వంతి కృతాన్యంతరాళాని యేషాం తే తతోక్తాం ఇతి గుణనిమిత్త కథనం దానోత్ప్రేక్షాయామ్. ౧౨

విముఖఇతి. ప్రతీశాక్ ప్రత్యర్థిభూపతీక్, చికురేషు కేకేషు, 'నిమిత్తా త్కర్తృనంయోగే సప్తమి' వికర్న తీతి. క్రియాదాసాభావోత్ప్రేక్షాయాం నిమిత్తం. ఏవం నిమిత్తానుపాదానే లఘుదాహర్యమ్. ౧౩

రాజ్ఞామితి. పరిష్టానత్వముత్ప్రేక్షాఫలం. క్రియాహేతుభావోత్ప్రేక్షాయాః ప్రతిజ్ఞామాత్రమేవ నోదాహరణమత్ర దృశ్యత ఇత్యన్యతో లిఖ్యతే. 'కపోలఫలకా వస్థాః కథం భూత్వా తథావిధా' అపశ్యంతావివాన్యోన్యమిద్భవీం హృమతాం గతౌ' ఇతి. అత్ర దర్శనక్రియాహేతుభావోత్ప్రేక్షా హృమతాగమననిమిత్తా. ౧౪
దంభోభీతి. మహాజిర్జవాయుద్ధం, అన్యాభిధవ ఇతి యావత్. దంభోభిసంరంభ

† కపోలఫలకానితి స్లోకః కేషుచిన్తూలపుస్తకేదవపి దృశ్యతే.

లీనాని వాన్వేష్టుమరాతివర్గా నివిగామాతే వై లగుహంతరాణి.
క్రియాభావఫలోత్పన్నా యథా.—

సీమాద్రికుంజేష్టు విహారభాజః

సిద్ధాంగనాకల్పితచంద్రికార్హా,

శ్రీవీరరుద్రస్య యశోవిలాసాన్

గాయంత్యసంస్పృష్టు మివాంధకారమ్.

౮౭

అత్రాసంస్పృష్టుమివేతి క్రియాభావస్య ఫలత్వమ్.

గుణస్వరూపోత్పేక్షా యథా.—

చకాస్తీ కాకతీంద్రస్య కృపాలోకనవిభ్రమః,

ప్రకృతిష్టుపి సర్వాను ప్రసాద ఇవ మూర్తిమూన్.

౮౮

గుణాభావస్వరూపోత్పేక్షా యథా.—

ప్రతాపరుద్రస్య మహాభిషేకపయఃకణైశ్చీతలితా ఖిలాంగా,

ప్రశాంతభారార్తఫణీంద్రగాఢశ్వాసానిలోష్ఠేవ విభాతి పృథ్వీ.

అత్ర ప్రశాంతోష్ఠేతి గుణాభావః.

గుణహేతుత్పేక్షా యథా—

జయశ్రీయామాశ్రయతాముపైతి

శ్రీవీరరుద్రస్య రణేకృపాణః,

జయశ్రీయం వై రిమహీపతీనాం

సముత్సుకో హర్తుమసూయయేవ.

౯౦

మేవ మహాజం గోపయత్యాచ్ఛాసయతితి తథోక్తః. తిరస్కృతాశనిధ్వనిత్యర్థః.

అన్వేష్టుమివేతి. అన్వేషణక్రియాఫలోత్పేక్షా గుహంతరగాహనక్రియానిమిత్తా. ౮౭

సీమాద్రితి. సీమాద్రిక్లోకాలోకః, కల్పితః చంద్రికాయాచిహ్నః పూజా

విధిశ్యమం తాక తథోక్తాన్, చంద్రికాసదృశానిత్యర్థః. యశోగానస్యాంధకారా

సంస్పర్శః ఫలమ్.

౮౯

చకాస్తీతి. ప్రకృతిషు ప్రజాను ప్రసాదగుణస్య మూర్తిమద్విశేషణాదు

త్పేక్షాలాభః. నిమిత్తమత్ర నోక్తమ్.

౯౦

ప్రతాపేతి. అన్యత్ర ధర్మిణి ధర్మ్యంతరోత్పేక్షా. అత్ర తు భూయాపే ధర్మ

బ్యాప్తప్రశాంతిలక్షణో ధర్మకత్పేక్ష్యతే తత్ర శీతలాంగత్వం నిమిత్తముపాత్తమ్.

జయేతి. విజృంభవత్సంగృహీ శేకలోఽపి తస్యాన్యత్రావస్థానం న సహత ఇతి

భావః. అతఏవోపాత్తనిమిత్తేయం గుణహేతుత్పేక్షా.

౯౦

అత్రానూయయేవేతి గుణహేతుత్వమ్.

గుణభావహేతుత్వేత్తా యథా.—

జాతా వయం సంప్రతి వీరరుద్ర
నరేంద్రగంభీరిమగుల్ఫదఘ్నః,
ఇత్యప్రమోదా దివ జీవనేషు
మాలిన్యమంభోనిధయో భజంతే.

౯౧

అత్రాప్రమోదాదివేతి గుణభావస్య హేతుత్వమ్.

గుణఫలోత్పేత్తా యథా.—

ఆశిషాం విషధూమ్రాణాం నైర్మల్యార్థమివోత్సుకాః,
భుజంగ్యః కాకతీంద్రస్య గుణా గాతుం సుధాముచః.

౯౨

అత్ర నైర్మల్యార్థమితి గుణస్య ఫలత్వమ్.

గుణభావఫలోత్పేత్తా యథా.—

అరణ్యవాసోచితబంధవాసు మృగీష్వనైర్థామివాశరణ్యాః,
త్రిలింగదేశేశ్వరవైరినార్యః పరాఙ్ముఖాలోచనవిభ్రమేషు.

౯౩

అత్రాపైర్థామితి గుణభావస్య ఫలత్వమ్,

పాతా ఇతి. వార్షనిస్సృతౌ పాదగ్రంథీ గుత్థా తద్దఘ్నస్తత్ప్రమాణాః
'ప్రమాణే ద్వయసః...' ఇత్యాదినా దఘ్నచ్చుత్పత్తయః. నరేంద్రగంభీరేణా గుల్ఫ
దఘ్నః, తదక్షేత్రయాఽతిస్వల్పగంభీర్యా ఇత్యర్థః. జీవనేషాదకేషు వృత్తిషు
చ మాలిన్యం కార్ణ్యం క్లిష్టత్వం చ భజంతే. తత్రాప్రమోదాదివేతి గుణహేతు
భావో త్పేత్తాయా న క్షేపా బాధకః. కింత్వంగమేవ. తదుక్తం రుచకేన—'విష
ఽర్థా శ్రయాఽపి ధర్మవిషయే జ్ఞప్తశబ్దహేతుకా క్వచిద్భృశ్యతే' ఇతి చక్రవర్తి
నాశ్చ్యుక్తం—'క్వచిచ్ఛేషేణ ధర్మాంశగతేనైవ నబాధ్యతే' ఇతి. ౯౧

ఆశిషమితి. విషధూమ్రాణాం విషమలినానామౌషధిం దంష్ట్రాణాం, 'ఆశిరురగ
దంష్ట్రాయామ్' ఇతి విశ్యః. ౯౨

గుణగాననిమిత్తం గుణభావఫలోత్పేత్తం యోజయతి—అత్రేతి.

అర్యణేతి. శరణే రక్షణే సాధుశ్చరణ్యః తద్రహితా అశరణ్యాః, అనాథా
ఇత్యర్థః. అవైరార్థమివేతి. విలాసవిముఖామృగాంగనా విలాసివీర్విలోక్య వైరా
యంతే, తన్నిషే ధార్థమిత్యర్థః. విభ్రమవిముఖత్వమత్ర నిమిత్తమ్. ౯౩

ద్రవ్యస్వరూపాత్ప్రేక్షా యథా—

న నిత్యమస్తిన్వరిపూర్ణ తేతి త్యక్త్వా నభఃక్షోణితలావత్త్వః,
ఆనందమున్నిందు రివ స్వధామ్నా విభాతి లోకే నవకాకతీంద్రః.

ద్రవ్యస్వరూపాభావోత్ప్రేక్షా యథా.—

అనన్యసాధారణదానశౌండే సద్యః కృతార్థీభవదరిసార్థే,
శ్రీకాకతీంద్రే భువి రాజమానే ద్యౌః పారిజాతేన వినాకృతేవ.
అత్ర దివః పారిజాతాభావ ఉత్ప్రేక్ష్యతే.

ద్రవ్యహేతుత్ప్రేక్షా యథా.—

ప్రతాపరుద్రదేవేన త్కృతృత్వవిజృంభితం,
సమున్నూలిత మామూలాదపరేణేవ వజ్రిణా.

౯౬

ద్రవ్యహేతుభావోత్ప్రేక్షా యథా.—

కాకతీయప్రతాపోష్ఠవిలీనాంగేన మేరుణా,

నేతి. అస్తిన్వరిస, నవో గుణైరపూర్వః కాకతీంద్రః. అశ్రేందోః ఖోణిత
లావ తీర్ణత్య కవికల్పితత్వా దుత్ప్రేక్షావిషయత్వ సేకత్వాద్ద్రవ్యత్వం చ. ౯౪

అనన్యేతి. దానశౌండో బహుప్రదః 'స్వర్యదాన్యర్థాలతదానశౌండో
బహు ప్రదే' ఇత్యమరః ఆస్యానన్యసాధారణత్వమర్థాదానఇతి అభ్యతే ఉభయోః
ఖంజకుబ్ధాదివద్విశేషణసమాసః. యద్వా తాదృశదానే శౌండో మత్తః, నస్మిన్మవి
తరణే నిర్విచార ఇత్యర్థః. పారిజాతస్తావదేక ఏవ, తస్య రాజమాపతయ భూలోకే
వర్తమానత్వాత్కుతో దివః పారిజాతః ? ఇతి భావః. ౯౫

ప్రతాపేతి. కృతృత్వవిజృంభితం వైరిభూపాలబలవిజృంభణం, ఆన్యత్ర
పర్వతవత్విజృంభణం. అత ఏవాపరేణేవ వజ్రిణేతి శ్లేషంగా ద్రవ్యహేతు
త్ప్రేక్షా. అత్రాపరశబ్దప్రయోగే శబ్దమాత్రసాధర్మ్యచ్ఛేదఏవ స్యాత్. అగ్రసా
ధర్మ్యే త్వింద్రస్య సిద్ధతయా ప్రతీతే రుపమైవ, తస్మిన్యోగే తు ప్రకృతోరాజై
వాపరవజ్రిత్వేనాధ్యక్షీయతే. తస్మేవశబ్దేన సాధ్యత్వాత్ ప్రతీతావత్ప్రేక్ష్యతే.
ఇవశబ్దప్రయోగే తు సిద్ధత్వాదధ్యవసాయస్యాతిశయోక్తిః. ఇవాపరశబ్దయోగ
భయోరప్యప్రయోగే రూపక మిత్యాదివిశేషా యథాసంభవ మూహసిన్యూః. ౯౬

కాకతీయేతి. విలీనాంగేన ద్రవీభూతావయవేన, ఆనుపర్ణాచలేన, సుపర్ణాచలా
భావేనేత్యర్థః. అత్రాభావాదితో నభః క్రియాసాపేక్ష త్యేనాసమృద్ధిస్యాపి 'సుదన
పుంసకస్య' ఇతిజ్ఞానకా త్కృచి త్సమాస ఇవ్యతే. యదాహ కైయట—'అనమర్థనన్యమా

అనువర్ణాచలేనేవ విరించిర్వాకులీకృతః.

౯౭

అత్రానువర్ణాచలేనేతి హేత్వభావః.

ద్రవ్యఫలోత్పేక్షా యథా.—

దుద్ధార్ణవశతాయేవ కైలాసాచలకోటయే,

నూనం ప్రతాపరుద్రేణ యశో దిక్షు ప్రసారితమ్.

౯౮

అత్ర దుద్ధార్ణవశతాయేతి ద్రవ్యస్య ఫలత్వమ్.

ద్రవ్యాభావఫలోత్పేక్షా యథా.—

వీరరుద్రనరేంద్రస్య జయప్రస్థానసంభవం,

రజఃవిహితద్గోళం నిరాకాశమివ స్థితమ్.

౯౯

అత్ర నిరాకాశమిత్యాకాశాభావాయేత్సర్వః, ఏవం భేదాంతరం యథాసంభవముదాహర్యమ్.

ఇత్యేవమ్యగర్భాలంకారవివేచనమ్.

— ఆ తి శ యో క్త్యు ల్ జ్ఞా రః ॥ —

* విషయస్యానుపాదానాద్విషయ్యుపనిబధ్యతే,

సస్య క్వచిత్సాధుత్పన్నావనానానపుంసకస్యేతి ప్రసజ్యప్రతిషేధ ఆశ్రయతే' ఇతి.

దుద్ధార్ణవేతి నూనమిత్యేతద్వితియోత్పేక్షాసాధకమ్.

౯౮

వీరరుద్రేతి. ఆకాశస్యాభావో నిరాకాశం; ఆర్థాభావేఽప్యవ్యయాభావః.

తతశ్చతుర్థ్యా 'నావ్యయాభావాదతోఽస్తుప్రపంచమ్యా' ఇత్యమ్భావః. 'కస్తూరీతిలకంతి ఫాలఫలకే దేవ్యా ముఖాభోరుహే' ఇత్యాగావుపమాపక్రమాత్పేక్షా. ౯౯

'యత్రోల్లసత్సేవతలిచ్చలేన ముత్రాట్టకానేవ విభాతి సింధుః' ఇత్యాదౌ సావన్నానోత్పేక్షాత్వాదికం తు స్యయమాహనీయమిత్యాహ—ఏవమితి.

ఇథం సాధ్యాధ్యవసాయమూలామత్పేక్షాం నిర్ణీయ సిద్ధాధ్యవసాయమూలామతిశయోక్తిం అక్షయతి. — విషయస్యేతి. యత్ర విషయప్రకృతశ్చంద్రాదిరుపనిబధ్యతే, ప్రాధాన్యేనేతి శ్లేషః. కుతః? విషయస్య ప్రకృతస్య ముఖాదే రనుపాదానాత్ విషయేణ నిగీర్ణత్వాదిత్యర్థః. ఇదమత్రానుసంధేయం. అధ్యవసాయే త్రయం సంభవతి. విషయో విషయా అధ్యవసానవ్యాపారాత్తకం స్వయాపంచ, తత్ర విషయస్య నిగీర్ణత్వేన స్వరూపప్రతిపత్తేర్వాభావాదధ్యవసాయే న కుత్రాపి ప్రాధాన్య

యత్ర సాఽతిశయోక్తి స్వాత్మవిస్తాఢోక్తిజీవితా. ౧౦౦

యత్ర కవిస్తాఢోక్త్యా విషయతిరోధానేన విషయా నిబద్ధ్యతే
సాఽతిశయోక్తిః. తస్యాశ్చతుర్విధ్యం భేదే అభేదః, అభేదే భేదః,
సంబంధే అసంబంధః, ఆసంబంధే సంబంధశ్చేతి కార్యకారణయోః
పౌర్వాపర్యవిపర్యయరూపా త్వవ్యవసాయమూలత్వా ద్వ్యతిరిక్తేన
కింతు స్తాఢోక్తి మూలత్వా దతిశయోక్తి రితి కథ్యతే.

తత్ర భేదే అభేదో యథా —

సానే కల్పతరుర్జాతః కాకతీయకులూదభేః,

లక్ష్మీపతిరసా చిత్రం మర్త్యరూపమహోత్సవః.

౧౦౧

అత్ర ప్రతాపరుద్ర కల్పవృక్షయోరభేదాధ్యనసాయః.

అభేదే భేదోయథా. —

బౌన్నత్యం మహదన్యదేవ మహితః కోఽప్యేష గంభీరమా

కావ్యన్య సరణిః ప్రతాపయశసో రన్యైవ బాహోఽప్యే ప్రథా,

సర్వం నూతనమేవ దుర్జనపక్షేరానేన తన్నిర్మితా

సామగ్రి చతురాననేన కియతీ కీర్త్యక్తమా కల్పితాః? ౧౦౨

అత్రైన్నత్యాదేర్వాస్తవాభేదేఽపి భేదః కల్పితః. స్వతస్సిద్ధక

శంకావకాశః. నూనమాదిశబ్దాధ్యనసాయేన వ్యాసాగ్రాధాన్యేతూత్పేక్షా
దస్మితా నూనమాదిశబ్దాప్రయోగే విషయిణ ఏవ ప్రాధాన్యే అధ్యనసాయః సిద్ధత్వా
దతిశయోక్తిరితి. అతఏవోక్తం రుచకేన — 'అధ్యవస్యే ప్రాధాన్యేత్వతిశయోక్తిం' ఇతి.
ఇదం రజతమిత్యస్యాతిశయోక్తితా మాభూదిత్యుక్తం కవిస్తాఢోక్తిజీవితేతి.

'విభాగమాన — తస్యా ఇతి. నను పంచమస్యాప్యతిశయోక్తి భేదస్య సంభవా
త్కథం చాతుర్విధ్య? మిత్యాశంక్యమా — కార్యకారణయోగితి. కావ్యప్రకాశకా
రోక్తవైచమ్యం తస్యైవ రూపాధ్యాయైశ్చకావళీతరశేనమాహితమితి నేనా ప్రపంచ్యతే.

క్రమేణోరాహరతి — స్థాన ఇతి. కల్పతకోదభేదత్వత్తిరుచితా. కింతు
లక్ష్మీసోదరస్యామర్త్యోపయోగిన స్తస్యేదమదుభేదమితి భావః. ౧౦౧

బౌన్నత్యమితి. వ్యాఖ్యాతమేతత్.

౧౦౨

అత్ర రాజమేర్వాదిసంబంధినోరాన్నత్యాన్యోర్వాస్తవాభేదేఽన్యన్యదేవేత్యా
దినా కల్పనకో భేదః ప్రతిపాద్యత ఇత్యాన... అత్రేతి తర్హస్యిక్తా భేదేవాధ్యవ
సాయలక్షణానుగతిరత ఆహ — స్వత ఇతి. స్వతస్సిద్ధం యదాన్నత్యం తదేవాన్యదేవేతి

విప్రాధోక్తిసిద్ధయోరౌన్నత్యయోక్తేఽప్యభేదాధ్యవసాయః.
సంబంధే అసంబంధో యథా.—

శిలా చింతారత్నం తరురమరశాఘి పశురసౌ
వియద్ధేనుస్వర్వం జగదపి తథా దోషవిధురం,
స సృష్టిర్వైధాత్రీ తదిహ చతురశ్రీః కథమియం
సృశేద్దేవం రుద్రం సకలగుణసామ్రాజ్యనిలయమ్. ౧౦౩

అత్ర విభాతృసృష్టిసంబంధేఽప్యసంబంధ ఉక్తః. అతీతబ్రహ్మసృష్టి
నేశ్వరేణాత్రాభేదాధ్యవసాయః.
అసంబంధే సంబంధో యథా.—

బ్రహ్మనేరుగిరా కృతేఽపి కిమిదం నై వంవిధాస్తే ముదః
స్వామిన్వత్యమధిక్రియాద్య ఫలితా యద్వీరరుద్రః కృతః,
మిథ్యా కిం ను షికత్తసే త్రిజగతస్త్రాణాయ మత్ప్రసృతః
శంభుఃత్వామవతీర్ణవానితి కథా జాతా హరిబ్రహ్మణోః. ౧౦౪

కవిప్రాధోక్త్యై సాత్వికయం. అతస్సృతిస్సిద్ధిప్రాధోక్తిసిద్ధయోరౌన్నత్యయోః
ఫలహాపయోక్తేఽపిఽప్యభేదాధ్యవసాయో న పునః ఫలనోః తయోర్వాస్తవభేదే
సత్యభేదాధ్యవసాయకల్పనాయోగాత్. తదుక్తం చక్రవర్తియా—‘అభేదాధ్యవ
సాయోహి ఫలైఽతీతీయవాదికా, న పునః ఫలినోస్తత్ర భేదేఽభేదో స సిద్ధ్యతి,
ఇతి. కించ ప్రథమేదాహరణేఽపి స్వతస్సిద్ధిప్రాధోక్తిసిద్ధవదన్యత్వయోరేవాభే
దాధ్యవసాయో న రాజకల్పవృక్షయోః, అన్యథా ఏకత్ర ఫలయోరధ్యవసాయోఽ
న్యత్ర ఫలినోరితి వైకూప్యప్రసంగాత్. ఏవం చ ప్రతాపరుద్రకల్పవృక్షయోరభేదా
ధ్యవసాయ ఇతియత్సృష్టముక్తం తత్ఫలగతాభేదాధ్యవసాయవిషయమితి ద్రష్టవ్యమ్.

శిలేతి. యథా చింతారత్నాదికం శిలాత్వాదోషదుష్టం తథా సర్వమపి
జగదితి దుష్టేయం బ్రహ్మసృష్టిః కథమనవద్యాకేషగుణమేనం సంసృశేదితి రుద్ర
దేవస్య బ్రహ్మసృష్టిసంబంధేఽప్యసంబంధకథనం. ౧౦౩

అత్రాప్యధ్యవసాయం సంపాదయతి—అతీత బ్రహ్మసృష్టినేతి. ఆయం చ
స్వతస్సిద్ధిప్రాధోక్తిసిద్ధగణాత్విశయాధ్యవసాయమాల ఇతి ద్రష్టవ్యం.

బ్రహ్మన్నితి. హరివాక్యమేతత్. విరించిరుత్తరమాహ—స్వామిన్నితి. అధి
క్రియా జగత్సర్వసాధికారః, విష్ణుర్విరించికథనమన్యథాకరోతి-మిథ్యేతి, అత్ర అతాః

అత్ర హరిబ్రహ్మణోరేవంవిః గోష్ఠ్యసంబంధేఽపి సంబంధ ఉక్తః.
శంభునా సహ కాకతీంద్రస్య అభేదాన్యనసాయః.

కార్యకారణయోః పౌర్వాపర్యవిపర్యయరూపాతిశయోక్తిర్యథా
మాతః కథం కాకతీనాథ! దృష్టేరగ్రేసరాః కామశరాః పతంతి,
తద్రూపలావణ్యజితః స్వరోఽపి నూనం గతః కింకరతామముగ్ధః.
అత్ర కార్యభూతస్య స్వరశరపాతస్య కారణభూతాత్ప్రియదృష్టి
పాతాత్పూర్వకాలత్వముక్తమ్.

అథోక్తిసామ్యాలంకారనిరూపణే అతిశయోక్తిపేతుకా సహోక్తి
ర్నిరూప్యతే.

అపహోక్త్యలంకారః ౧౧

*సహాధేనాన్వయో యత్ర భవేదతిశయోక్తితః,

కల్పితోపమ్యపర్యంతా సా సహోక్తిః తీవ్ర్యతే.

౧౦౬

కాన్మత్యాదిగుణయుక్తమేనం బ్రహ్మసి నిర్మాతం న శక్నోతీతి భావః.

౧౦౭

ఆసంబంధే సంబంధం యోజయతి—అత్రేతి. పూర్వపదభేదాన్యనసాయ
ఇత్యాహ—శంభునేతి.

పంచమం భేదమనాహరతి—మాతంతి. కామశరీగ్రీవమసహమానాయాశ
స్యాత్పి చైత్ర సహ వివరం. తస్య కాకతీంద్రస్య, అభూషణేఽపి భూషితవద్యాస
మాన ఆకాశో దూషం లావణ్యం కాంతివిశేషః, ఆనయోర్లక్షణముక్తం ఆనువ్య
కాకతీంద్రస్య, కారణం పూర్వమపరం కార్యమితి సర్వత్ర నియమః.

౧౦౮

కవిప్రేక్షోక్త్యా తద్విపర్యయోఽలంకార ఇత్యాశయేనాహ—అత్రేతి. 'అవి
రళవిలోలజలదః కుటబార్జునసీపసురభివనవతః, ఆయమాగచ్ఛతి కాలో హంత
నాతాః పథికగహీన్యః' ఇత్యాదికార్యకారణయాగపద్యమపి పౌర్వాపర్యవిపర్యయ
వీకతి ద్రవ్యవ్యం.

సహోక్తేస్సంగతిమాహ—అథేతి.

అక్షణమాహ—సహాధేనేతి. సహశబ్దస్యాగ్లో యస్య తేన సహాధేన, తత్పర్యా
యేణ చేత్యర్థః. 'అనేన సార్థం విహరాంబురాశేః' ఇత్యాదౌ సహోక్తిమాత్రస్యా
లంకారతా మాభూదిత్యుక్తమ్—అతిశయోక్తిత ఇతి. అత్ర కాంతితమంశమధ్యాహ్
రాదిభిః పూరయన్వ్యాచక్షే—యత్రేతి. ఏకస్య ప్రాధాన్యేనాన్వయ ఇతి, యథా

యత్ర భేదేభేదరూపతయా కార్యకారణపౌర్వాపర్యవిపర్యయ రూపయా చాతిశయోక్త్యా ఏకస్య ప్రాధాన్యేనాన్వయే అపరస్య సహాన్వయే సంబంధే ఉపమానోపమేయభావః కల్ప్యతే తత్ర సహాన్వయః. ప్రాకరణికాప్రాకరణికవిషయత్వాదుపమానోపమేయభావస్య సహాన్వయ సంబంధేన ద్వయోరపి ప్రకృతత్వాన్న తదాత్మతా. కార్యకారణపౌర్వా పర్యవిపర్యయరూపాతిశయోక్తిమూలా సహాన్వయోక్తిర్యథా.

అంద్రక్షమాభృత్సుభటాసిధారా రణేషు నీలోత్పలపత్రభాసః, పతంతి కించేష్వరిభూపతీనాం సాకం సురస్త్రీజనముక్తమూల్యైః.

అత్రకృపాణపతనోత్తరకాలభావినో దివ్యమాల్యపతనస్య సహకాల త్వముక్తమితి పౌర్వాపర్యవిపర్యయః భేదే అభేదరూపాతిశయోక్తిమూ లాశ్లేషగర్భాభేదాధ్యవసాయరూపా చారుత్వాతిశయహేతుర్యథా.

దినేదినే రుద్రనరాధిపస్య ప్రతాపలక్ష్మరుదయం ప్రయాతి, ప్రకాశితాశేషదిగంతరాభావివస్వతా సార్థ మనింద్యభాసా.

పుత్రేణ సహగతః పితేత్యాదౌ పితరగమనాదినా కాబ్జ స్సంబంధస్తద్వదితి భావః అపరస్య సహాన్వయ సంబంధ ఇతి. తత్తైవ పుత్రాదిపదితి భావః, ఉపమానోపమేయ భావః కల్ప్యత ఇతి. 'సహాయక్తేప్రధానే' ఇత్యప్రధానే తృతీయావిధానాత్త దంతస్య గుణభావాదుపమావత్త్వం, ఆర్థాదితరస్య ప్రాధాన్యాదుపమేయత్వం చ కల్ప్యత ఇత్యర్థః. అత ఏవాత్ర భేదప్రధానం సాధర్మ్యమితి ద్రష్టవ్యం. సహ కాఖయా ప్రస్తరం ప్రహరతీత్యత్ర ప్రహరణే కాఖాప్రస్తరయోరిప కాబ్జ ఏవాయం గుణప్రధానభావో న వాస్తవః. పిత్ర సహగతః పుత్ర ఇత్యపి గుణచత్వాత్. ఉపమానోపమేయ భావశ్చాత్రకాల్పనికో న వాస్తవ ఇత్యత్ర నిమిత్తమాహ— ప్రాకరణికేతి. తదాత్మతా అప్రకృతరూపతా.

ఉదాహరణి—అచ్ఛేతి, అత్ర దివ్యమాల్యానీవ ఖడ్గధారాః కంచేషు పతంతీత్యేవం ప్రతీయమానసోపమానోపమేయభావస్య ద్వయోః ప్రాకరణికత్వాద్యై నక్షికత్వం. కంతపతనసాధర్మ్యస్య భేదప్రధానకత్వం చోపమానోపమేయయోస్య హర్ష ప్రయుక్తగుణప్రధానభావనిబంధనం చేత్యాద్యున్నేయం. ౧౦౩

అత్ర కార్యకారణపౌర్వాపర్యవిపర్యయరూపాతిశయోక్తిమూలత్వముపపా దయతి—అచ్ఛేతి. దినే దినఇతి. ౧౦౪

అశ్రోదయం ప్రయాతీతి శ్లేషేణోదయపర్వతాభ్యుదయయోరభే
దాధ్యవసాయః.

అథ సహా క్తిప్రతిపక్షరూపా వినోక్తిర్నిరూప్యతే

—వివోక్త్యలంకారః. ౧౦౭

*వినా సంబంధి యత్కించి ద్విత్రాస్యస్య పరాభవేత్.

అరమ్యతా రమ్యతా వా సా వినోక్తిరితి స్మృతా. ౧౦౮

యత్ర కస్య చిదసన్నిధానాద్వస్తు రమ్యమరమ్యం వా భవేత్సా
వినోక్తిః సా ద్వివిధా అరమ్యతా రమ్యతా చేతి.

అరమ్యతా యథా.—

ప్రతాపరుద్రదేవస్య గుణవర్ణనయా వినా,

కీదృశీ కావ్యరచనా సంశ్చణ్డధ్వం కవీశ్వరాః. ౧౦౯

శ్లేషభిత్తికా భేదాధ్యవసాయోఽత్ర సహా క్తిమూలమిత్యాహ—అశ్రోదయ
మితి. 'కుముదవై సునా సంప్రతి విఘటంతే చక్రవామిఘనాని' ఇత్యత్ర శ్లేష
భిత్తికా భేదాధ్యవసాయో మూలం. ఆత్ర విఘటనం సంబంధిభేదాద్భిన్నం న తిచ్ఛి
ప్రత్య మిత్యాహ సర్వస్వకారః 'ఉత్తిప్తం సహకాశికస్యపులకైః' ఇత్యాదౌ ఇయం మూ
లయాసిద్ధ్యతే. ఆత్ర కర్తృసాహిత్యా త్సహా క్తిః పూర్వత్ర కర్తృసాహిత్యాదితిభేదః.

వినోక్తేస్సంగతి మాహ—ఆథేతి.

లక్షణమాహ—వివేతి. యత్ర సంబంధి యత్కించి ద్వస్తు వినా అన్యస్య
ప్రతిసంబంధినో రమ్యతా శోభనత్వం అరమ్యతా అశోభనత్వం వా పరాభవేన్ని
వర్తత సా వినోక్తిరిత్యర్థః. ౧౧౦

ఫలితం వ్యాచక్షే—యత్రేతి. రమ్య మరమ్యతారహితం అరమ్యం రమ్యతా
రహితం న త్యర్థః వ్యాఖ్యానోక్తం వ్యుత్క్రమం పరిహరణ విభజితి—వేతి. రమ్య
త్వాభావోఽరమ్యత్వాభావశ్చేత్యర్థః. కన్తింభిత్సతి కస్యచిద్రమ్యత్వమరమ్యత్వం
వేతి విధిమాఖేనాసి విచ్చిత్తివిశేషో నాస్తీత్యేవమభిధానమితి ద్రష్టవ్యం. తదాక్షం—
'సదసత్త్వ నివృత్తిశ్చ నివృత్త్యాఽన్యస్య వర్ణ్యతే, తదా ద్విధా వినోక్తిసాన్య
ద్విధిరత్ర ఫలం భవేత్' ఇతి.

అద్యమదాహరతి—ప్రతాపేతి. కీదృశీ రమ్యా న భవతీత్యర్థః. సంశ్చణ్డధ్వం.
వ్యాఖ్యానం. ౧౧౧

అత్ర ప్రతాపరుద్రగుణవర్ణనేన వినా కావ్యశ్రియోఽశోభనత్వముక్తం. అనేన కావ్యశోభామిచ్చద్భిః ప్రతాపరుద్రగుణా వర్ణయితవ్యా ఇతి విధిరేవ ప్రకాశ్యతే.

రమ్యతా యథా.—

కలాపూర్ణే నిత్యం జయతి జగతీందౌ త్రిజగతో

వపుష్పత్యానందే విమలవిభవే రుద్రస్మృతౌ,

వినా లక్ష్మీ స్రావ్య ప్రతిదవనపూర్ణాం నిజతనుం

ప్రకాశస్సాస్య దిందుర్యది దివి భవేత్సోఽపి సుభగః. ౧౧౧

అత్ర ప్రతాపరుద్రే ప్రకాశమానే చంద్రమనః కళం కేన వినా శోభనత్వముక్తం. సకలగుణశాలినః ప్రతిపక్షస్య పురస్తాత్తాదృశగుణవత్తయైవ రమ్యతా నాన్యథేతి.

—ॐ సమాసోక్త్యలంకారః. ౪—

*విశేషణానాం తౌల్యేన యత్ర ప్రస్తుతవర్తినాం,

అప్రస్తుతస్య గమ్యత్వే సా సమాసోక్తిరిష్యతే. ౧౧౨

యత్ర ప్రకృతవిశేషణసామ్యాదప్రస్తుతం గమ్యతే సా సమాసోక్తిః. తత్ప్రవిధం శ్రిష్టవిశేషణసామ్యం సాధారణమాపమ్యగర్భం చేతి.

అలంకారధలం విధిమాహ—అనేనేతి.

ద్వితీయముదాహరణి—కశేతి జగతీందౌ భూలోకచంద్రే రుద్రస్మృతౌ కలాపూర్ణత్యాదివిశేషణైః ప్రతీయమానేన చంద్రాదుత్కర్షణ జయతి సతి ఇందుః కళంకరాహిత్యేన నిత్యం పూర్ణః, ప్రకాశత ఇతి ప్రకాశః ప్రకాశమానో దివి యది స్యాత్ భూలోకే త్యేతత్సన్నిధానేన తథావిధోఽపి స శోభత ఇతి భావః. స చంద్రోఽపి సుభగో భవేత్సత్యశోభనత్వాభావకథనమ్. ౧౧౧

తదేవాహ—ఆత్రేతి. సహోక్తివిరోక్త్యిస్సహోధవిసాగ్ధయోరభావేఽపి తదర్థవివక్షాయాముదాహరణములంకారసర్వస్వాదౌ ద్రష్టవ్యమ్.

ఉక్తిసామ్యత్వమాసోక్తిం లక్షయతి—విశేషణానామితి, స్పష్టం. సమానేన సంక్షేపేణార్థద్వయకథనా త్సమాసోక్తిః. ౧౧౨

విశేషణసామ్యం విభజతే—తదితి.

యత్ర సకృదుచ్చారితకథేనార్థద్వయ ప్రతీయతే తచ్ఛిష్టం. యత్రోభయ

శ్లిష్టవిశేషణసామ్యం యథా —

సద్యో విశ్లేషమేఖలాం పులకితామృజ్వం తనుం బిభ్రతీ
రాగాదంధ్రపతేః కృపాణలతికా గృహ్లాతికంఠేష్వరీకా,
తద్యోగా దనురక్తభావవివశా సృష్టిలితాఽతా శ్చిరం
శూన్యాంతఃకరణా భజంతి ఖలు తే భావస్థితిం కా మసి. ౧౧౩

అత్ర విశ్లేషమేఖలాపులకితామితి శ్లిష్టవిశేషణసహితా కృపాణ
లతికాయా నాయకత్వప్రతీతిః అనురక్తభావవివశా ఇత్యాదివిశేషణ
ద్వారా రిపూణాం నాయకత్వప్రతీతిః.

సాధారణవిశేషణేన యథా.—

వీతప్రీడ మపాస్తమాన ముదయద్వైస్వర్య మావిర్భవ-
త్స్వేదం నిర్భరగాత్రవేపథు మిశన్తూర్ఘం గళద్బాష్పకం,
సంజాతప్రళయం చ కాకతిమహీనాథస్త్రోక్ష్యజితా
భూపాశ్చైలగుహాను యాంతి విజనం భీత్యాసమాలింగితాః.

ప్రవృత్తినిమిత్తైక్యం తత్సాధారణం. యత్రైవమ్యగర్భసమాసవిశేషాశ్రయం తదా
పమ్యగర్భం. తేన సమాసోక్తిరపి త్రివిధా.

తత్రాద్యం భేదముదాహరితి — సద్యఇతి. విశ్లేషా ప్రయోగానుకూలా
మేఖలా కంఠరజ్జుర్యస్యాస్తాం తిథోక్తాం శిఖికాంచీనజాంచ, పులకాచ్ఛాయా
అస్యాస్సంజాతాః పులకితా రోమాచితా చ తాం, ఋజ్వీమకుటిలాం రతావ
వామాం చ, తద్యోగా త్కృపాణలతికాసంబంధాత్, అనురక్తోఽనువృత్తరక్తో
భావస్వరూపం యేషం తే తిథోక్తాః, అత ఏవ వివశాః పరవివశాః, అన్యత్ర తద్యో
గాన్నాయకా సంబంధాదనురక్తభావేన అనురక్తత్వేన వివశాః మిలితాఃః మా
ర్భయా సుఖపారవిశ్వాశ్చ, తథా శూన్యాంతఃకరణా గతిమనపో విగర్భితవేద్యాంతః
కరణాశ్చ, కామసి వక్తుమయోగ్యాం, సాఽదుక్తావమంగళత్వేనాశ్చీలత్వాదితి భావః.
భావస్థితిం వృత్తభావ వికారం, వినాశనిమిత్తమిత్యర్థః. అన్యత్ర కామసి వక్తుమశ
క్యం భావస్థితిం ప్రేమానుబంధం, భజంతి. ౧౧౩

అత్ర శ్లిష్టవిశేషణసామ్యస్థానతాదాయమరిషు నాయకానాయకవ్యవహార
సమారోప ఇత్యాహ—అత్రేతి.

ద్వితీయముదాహరితి—వీతేతి, వ్యాఖ్యాతమేతత్.

౧౧౪

అత్ర శృంగారభయానకసాధారణవిశేషణబలాద్భిత్వా సమా
లింగితా ఇతి నృపాణాం నాయకత్వప్రతీతిః.
ఔపమ్యగర్భవిశేషణేన యథా.—

భృతాత్మ గుణరత్నైః పూర్ణస్సౌజన్యవారినా,

ప్రతాపగుద్రస్యపత్తితే విశ్వంధరాశ్రియమ్.

౧౧౫

అత్ర సమాసోక్తౌ సర్వత్ర వ్యవహారసమారోపవచన జీవితం. స చతు

అత్ర విశ్వప్రదాదివిశేషణానాముఖ్యతైకార్థత్వం నామ్యు, తద్బలాద్భిరూ
ణాం శృంగారనాయకవ్యవహారసమారోప ఇత్యాహ—అత్రేతి.

ప్రీడవ్యయాదిధర్మసమారోపోఽత్ర నిమిత్తం. 'ద్యామాలిలింగముఖమాశుది
శాంచుచుబ'ఇత్యత్ర ఈక్షణాగ్నా యువనాయకవ్యవహారాశోపే అలింగనాదికార్య
సమారోపః కారణం. సాధారణవిశేషణసామ్యే ధర్మకార్యయోగ్యతారోపం వినా
వ్యంజన వ్యాపారోద్భేద నేనా ప్రకృత ప్రతీతేరసంభవాత్. ఏవం చ ద్వితీయో భేదో
ద్వివిధో జాతః.

తృతీయముదాహరణి—భృతాత్మేతి. గుణ రత్నానిశేష్యసమితసమాసస్యగుణా
ఏవ రత్నానితి రూపకసమాసస్య చ సాధకబాధకానావాత్సూదనాసంకరః, తతోగుణ
సదృశై రితైర్విరితి మధ్యమపదలోపి సమాసః. ఏవముత్తరప్రాపి. ఇత్థమాపమ్యగర్భ
విశేషణ సామ్యేన ప్రతాపగుద్రే సముద్రవ్యవహారప్రతీతే సమారోక్తిః. యత్రోప
మాసమాసే సాధకమస్తి. యథా—'దంతప్రభా పుష్పచితా లోలాక్షి చారుచాసినీ,
కేశపాశాలి బృందేన ముచేషా హరిణేక్షణా' ఇత్యత్ర ముచేషత్వం తత్రోపమాసమా
సానంతరం మధ్యమ పదలోపి సమారో ద్రష్టవ్యః. తథా చ తృతీయభేదస్యాపి ద్వై
విధ్యం సిద్ధ్యతీత్యేవం పంచ ప్రకారా సమారోక్తిః. తదుక్తమలంకారసర్వస్వ—'తదే
వంజిప్తవిశేషణసముత్థాపితైకా. సాధారణవిశేషణసముత్థాపితా ధర్మకార్యసమారోపా
భ్యాం ద్విధా. ఔపమ్య గర్భవిశేషణసముత్థాపితా తూపమాసంకరసమాసాభ్యాం
ద్విభేదా'ఇతి యత్ర 'నిరీక్ష్య విద్యన్నయనైః పయోదా' ఇత్యాదా నిరీక్షణాదికం
రూపకే సాధకమస్తి తత్రైకదేశ వివర్తిరూపకమేవ స సమారోక్తిరత్యాదివిశేషే అపి
తత్రైవద్రష్టవ్యాః.

౧౧౫

విశేషాంతరమాహ—అత్రేతి వ్యవహారసమారోప ఏవే త్యేవకారో రూపక
సమారోపవ్యవచ్ఛేదార్థః. తథాపి—యదా విశేషణసామ్యాదప్రస్తుతం ప్రస్తుతవిశేష్య
త్యేన ప్రతీయతే న తు ప్రయజ్యతే తదా నిష్ప్రతియోగికత్యేనాపరిత్యక్తస్యయా

ద్విధః. తాకికే వస్తుని తాకికవ్యవహారసమారోపః శాస్త్రీయవస్తువ్యవ
హారసమారోపశ్చేతి ద్వివిధః. తథా శాస్త్రీయవస్తునిశాస్త్రీయవస్తువ్య
వహార సమారోపః తాకికవస్తువ్యవహారసమారోపశ్చేతి. ఏవం చతు
ర్విధః. యథాక్రమ ముదాహరణాని—

సప్తాంగస్ఫురదుద్దామదానలక్ష్మీవిరాజితః,

ప్రతాపరుద్రో భద్రాత్మా తనుతే సార్వభౌమతామ్.

౧౧౬

అత్ర తాకికే ప్రకృతవస్తుని తాకికస్య సార్వభౌమనామధేయస్య
దిగ్గజస్య వ్యవహారప్రతీతిః.

పద్య ప్రస్తుతస్య రాజాద్యేశేషణసామ్యావగమితేనాప్రస్తుతముద్రత్వాదిధర్మణవిశి
ష్టతయా ప్రతీతేర్వ్యవహారసమారోపః, యదా త్వప్రస్తుతమని విశేష్యం ప్రయుజ్యతే
తదా తత్ప్రస్తుతమగ్నిం స్వేన జూషేణ దూపవంతి కృత్యాన్యభవతి. ప్రస్తుత
మపి స్వరూపం పరిత్యజ్యప్రస్తుతతాద్రూప్యములగృహ్లాతి. అశస్త్రరూపకసమా
రోప ఏన. తదుక్తం—‘అప్రస్తుతం ప్రతీతిం చేడ్చేదకాంచైకసామ్యతః, వ్యవహారం
సమారోప్యప్రస్తుతే న్యగ్భవత్యధః.’ తేనాప్రస్తుతవృత్తాంతానామేవాప్రస్తుతం
స్వయం సంక్షేపేణోచ్యతే యస్తాత్సయాసోక్తిరియం తదా. ‘స్వాద్విశేష్యాంశ
సామ్యం చేత్ప్రస్తుతాకారరూపితం, భిదేదప్రస్తుతం జేద్యం దూపకాలం
కృతిస్తదా’ ఇతి. అత్రాప్రస్తుతస్య ప్రతీయమానత్వాద్వ్యవహారసమారోపఏవేతి
భావః. తం చతుర్థా విభజతి—స ఇతి.

వస్తుని జాత్యాదా క్రమేణోదాహరతి—సప్తాంగేతి. ‘స్వామ్యమాత్యసుహృ
తో శ రాష్ట్ర దుర్గబలాని సప్తాంగాని, స్థానరక్షా దానలక్ష్మ్యై త్యాగవైభవేన
విరాజితః అదేయమస్య కిమపి నాస్తితి భావః. అన్యత్ర సప్తాంగాని కరాదీని తత్ర
సుభింత్వాప్రసంత్యా దానలక్ష్మ్యై మదవైభవేన విరాజితః. తదుక్తం. ‘కరాత్కూటా
భ్యాంమేధా’ చ్చ శత్రాభ్యాం చ మదస్రుతిః’ ఇతి పాకాశ్చ. కరాత్, నాసారం
ద్రాభ్యామిత్యర్థః. భద్రాత్మా మంగళమూర్తిః అన్యత్ర భద్రజాతిః. తల్లక్షణం మతంగజ
ఇతి ప్రతీయతే. సర్వభూమే రీక్షవర సానిర్వభౌమః. ‘తస్యేశ్వరః’ ఇన్యెన్విత్వయః.
అనుశతికాడిత్వాదుభయపదవృద్ధిః. తత్రాంచక్రవర్తిత్వం, అన్యత్ర సార్వభౌమతాం
దిగ్గజ విశేషత్వం తనుతే. అత్ర ప్రకృతప్రతాపరుద్రే అప్రకృతిభద్రగజవ్యవహార
సమారోపః.

తథా.—

గురుప్రమాణేన నిజేన సద్యస్సిరస్కృతోద్భవ్యైతిపక్ష హేతౌ,
ప్రతాపరుద్రస్య సమిత్కుదగ్రే శిష్టే మహాభండనపండితత్వమ్.
అత్ర తాకికేశిష్టే తర్కశాస్త్రప్రసిద్ధవస్తువ్యవహారసమారోపః.

తథా.—

అపూర్వార్థాన్ని గూగురుభణితసారస్యపదవి
శ్రుతిగ్రాహ్యం తత్త్వం కిమపి కలయంతీ ప్రతిపదం,

తాకికేశిష్టని శాస్త్రీయవస్తువ్యవహారసమారోపముచూపారతి.—గుర్వీతి గురుణా శ్రేష్ఠేన ప్రమాణేన, ధ్వజాదీశుభాయ విశిష్టప్రమాణేనేత్యర్థః. ఆయుధానాం ధ్వజాద్యాయ జయవహి ఇతి తద్విదః. అన్యత్ర ప్రమాణేనానుమానేన తస్యైవ కథా సాధనత్వాత్ గౌరవం చాస్య వ్యాప్తిపక్షాద్ధృతానైకస్త్వనిబంధనం ద్రవ్యవ్యం ప్రతిపక్ష్యస్య శత్రోః ప్రతివాదికస్య, హేతిరాయధం, హేతురణమానం చేతి. ఇకారో కారయోక్త్యేషః, ఉద్యదితి, శత్రా ప్రయోగ ప్రారంభ ఏవావయోః పరాభవ ఇతి అభ్యతే. సమితి యుద్ధే సభాయాం చ, ఖండనపండితత్వం విదారణకాశలం అన్యత్ర దూషణనైపుణ్యం. అత్ర విశేషణసామ్యాదైవతండికః ప్రతీయతే. ౧౧౭ శాస్త్రీయే వస్తుని శాస్త్రీయవస్తువ్యవహారసమారోపముచూపారతి.—అపూర్వ్యతి. అపూర్వస్వామంబితస్వార్థస్య, క్లాఘయా కథనేన, గురుణాం క్లాఘ్యానాం, భణితానాం వాక్యానాం, యతానరస్యమభిముఖీకరణయోగ్యత్వం, తస్య పదవీ, స్థానమిత్యర్థః. పదే పదే ప్రతిపదం, శ్రుతిగ్రాహ్యం శ్రోత్రేంద్రియగ్రాహ్యం, కిమపి నిర్వచనీయం, తత్త్వం మాధుర్యరూపం, కలయంతీ ధారయంతీ శ్రుతికట్టాదిహోపరాహిత్యేన క్లేషిది గుణాసాహిత్యేన చ స్రవత్సుధామధురకదౌర్భాగరీతత్వార్థః. ప్రబంధశ్రీః కావ్యనాటకాది ప్రబంధలక్ష్యీర్విజయతే యస్యాం బుధశ్రేణీ విదగ్ధపరిచత్, నిపుణమధికర్తుం రసమాస్వాదయితుం, ప్రభవతి. అధికారస్య ఫలస్వామ్యలక్షణత్వా తస్మాత్తాను ఏవాత్మాని కారీ నాన్య ఇత్యర్థః. అపూర్వాణామర్థానాం చోదనకసమధిగమ్యత్యేన ప్రమాణాం తరాగోచరాణామగ్నిహోత్రాదీనాం క్లాఘయా కథనేన గురుణాం శ్రేష్ఠానాం భణితానాం విధివాక్యానాం యతానరస్యమర్థవాదప్రయత్నం ప్రవర్తనోద్దామ్యం తస్య పదవీ స్థానం, విద్యాదివిచారసద్ధిచీతత్వార్థః. శ్రుతిశబ్దేన శ్రుత్యేకదో గృహ్యతే. తేన శ్రుతిగ్రాహ్యం లక్ష్యాదిప్రత్యయబద్ధ్యం, అతఏవ కిమప్యతాకికం తత్త్వం, శ్రేయస్సాధనతాదూషం ధర్మం; అతఏవోక్తమాచార్యైః—‘శ్రేయస్సాధనతా హ్యేషం నిత్యం చేదా

ప్రబంధశ్రీద్వీరక్షీతిపతికవీనాం విజయతే

బుధశ్రేణీ యస్యాని నిపుణమథికర్తుం ప్రభవతి.

౧౧౮

అత్రాలంకారశాస్త్రీయే వస్తుని తంత్రశాస్త్రప్రసిద్ధవస్తువ్యవహార
మారోపః.

తథా.—

సాలంకారా అనద్వర్తా సగుణా రసనిర్భరా,

త్ప్రీతియతే, తాద్రూప్యేణ చ ధర్మత్వం నిష్పన్నే ద్వియగోచరః. ఇతి. పద్యతే
గమ్యతే ప్రామాణ్యేది మఖీరితి పరాని న్యాసాః, ప్రతిపదం సహస్రేణాపి న్యాయై
రిత్యర్థః. కలయంతి ఇతికర్తవ్యతాదీనామే ప్రతిసాదయంతీత్యర్థః. వినియోగింతి
గమ్యతే. తదుక్తమాచార్యైః—‘ధర్మే ప్రమీయమాణే సా వేదేన కలకాల్పనా, ఇతి
కర్తవ్యతాభాగం మిమాంసా పురియవ్యతి’ ఇతి గుణస్యాం మిమాంసా గుణం బుధ
శ్రేణీ నిగమనిరుక్తాదిద్యావిస్థిత విద్యత్సంఘ ఏవాధికర్తుం ప్రభవతి తస్యైవాప్రాధి
కారాదితి భావః. తదుక్తం జ్ఞానాప్రస్నావే—‘జ్ఞానైకోపసితస్య ద్వితిగా వతిత
శ్రుతేః. జ్ఞాతవిద్యాంతఃస్వయం సా మిమాంసాపురస్సరీ’ ఇతి. అగ్రవా మతాంతరే
జాగ్రాంతరంతు క్రియాదివ్యతిరిక్తం స్థాయీ రంగ్యం ప్రమాణాంతరాగోచరమపూర్వం.
తదుక్తం శారికానాథేన—‘క్రియాదిభిన్నం యశ్చాంగ్యం వేద్యం మనాంతరైర్న
తత్. అతో మానాంతరాపూర్వ మపూర్వ మితి గీయతే’ ఇతి. తదేవాగ్ధో వాక్యాగ్ధః.
ప్రధానత్వాత్; తదుక్తం—‘కార్యవైష్ణవ ప్రధానత్వాద్వాక్యాగ్ధత్వం చ యుజ్యతే’
ఇతి. ఏవమాదే శ్లాఘా కర్తవ్యం, తత్ప్రధానానాం సురుభిణీతానాం సబంధసవివరణాది
ప్రభావరగ్రంథానాం యత్సారస్యం ప్రసన్నగంభీరత్వం తస్య పదవి స్థానం, తథా
విధగ్రంథయుక్తేత్యర్థః. శ్రుతిగ్రాహ్యం లిజాదినాచ్యం, ‘ఏవం కార్యాత్మకే వ్యాఖ్యే
వ్యుత్పద్యంతే లిజాదయః’ ఇతి శారికోక్తేః కిమన్యథాకిం తత్త్వం ‘కార్య త్వేననియో
జ్యం చ స్యాత్త ని ప్రేరయన్న సా, నియోగ ఇతి మిమాంసానిష్ఠాత్రైభిధి మతే’ ఇత్యుక్త
లక్షణనియోగాపరపర్యాయం ధర్మం ప్రతిపదం కలయంతిత్యాది పూర్వవత్. ౧౧౮

లక్ష్యే లక్షణం యోజయతి—అత్రాలంకారేతి. తంత్రశాస్త్రమత్ర భాట్యం
స్రాభాకరం చేత్యుభయం వివక్షితమ్.

శాస్త్రీయే వస్తుని లాకికవ్యవహారసమారోప ముదాహరతి—సాలంకారేతి. ఆలం
కారైరుపమాదిభిః కటకాదిభి శ్చ సహితా సాలంకారా, అనద్వర్తా మధురాక్షరా

భావానుబంధినీ భాతి భారతీ కాకతీశ్వరే.

౧౧౯

అత్రాలంకారశాస్త్రీయే వస్తుని భారత్యాభ్యే తాకికనాయకావ్యవహారసమారోపః సమాసోక్తా విశేషణవిశేష్యయోద్వయోపాదానా భావా వ్యేషాద్విశేషః అన్యేషామప్యలంకారాణాం ఉక్తిసామ్యేఽపి న్లేషగర్భత్వవిశేషా ద్వక్రోక్తిరుచ్యతే.

అపక్రోక్త్యలంకారః ౧౨౦

*అన్యథోక్తస్య వాక్యస్య కాక్వాన్లేషేణ వాధవేత్,

అన్యథాయోజనరి యత్ర సా వక్రోక్తిర్నిగద్యతే.

౧౨౦

యత్ర కయాచి ద్వివక్షయా కేనచిత్ ప్రయుక్తస్య వాక్యస్యాభ్యే నాన్యథా వివక్షయా యోజనాక్రియతే సా వక్రోక్తిః. ఉక్తివక్రత్వే కథంచిత్సంభవత్యప్యేవంవిధలక్షణాభావాత్పర్వాలంకారేభ్యోభిద్యతే.

మనోజ్ఞ కాంతిశ్చ, సమజాన్లేషాదినియంత్రా గాంభీర్యాదినియంత్రా చ, రసేన శృంగారాదినా ఆనురాగేణ చ, నిర్భరా పూర్ణా, కాకతీశ్వరక విషయే, భావోఽభిప్రాయః ప్రేమా చ, తస్మాదుపసంభో విచ్ఛేదాభావః, తద్వతీ భారతీ వాణీ; నాయకా తు గమ్యతే.

౧౧౯

సను యత్ర శ్లిష్టవిశేషణసామ్యం తత్ర శ్లేష ఏవాలంకారః కస్తాన్మ భవతీత్యత్ర హ—సమాసోక్తావతి.

ఆప్రకృతవిశేష్యస్యాపి పృథగుపాదానే శ్లేషః. తదభావాదత్ర న శ్లేషత్వమితిభావః.

వక్రోక్తేస్సంగతిపూర్వకం లక్షణమాహ—ఉక్తిసామ్యవత్త్వాదినా.

అన్యథోక్తస్యేతి. కేనచిదితి శేషః. అన్యథా యోజనమితి. ఆపకశేతి శేషః.

౧౨౦

తదేతద్వ్యాచప్యే—యత్రేతి. సక్యభ్యో భేదమాహ—ఉక్తితి. వక్రత్వే. జైచిత్ర్యం. సంభవత్యపీతి. సర్వాలంకారశ్చేతి శేషః. విచ్ఛిత్తిమాత్రవాచినో వక్రశబ్దస్యాక్రవిశేషే. పర్యవసానాత్సర్వలక్షణత్వమితి భావః.

కాక్వా యథా. —

†బహువల్ల హో ఖు రాజ సహి తస్మినిరిమి ణిబ్బరాసత్తి,
ణూణాసిరిపవితుముం అప్పాణం కింణు లహువసి. ౧౨౧

అత్ర త్వమపి శ్రియో న్యూనగుణా న భవసి. అత స్త్వయ్యపి
నృపతిరాసత్త ఏవ కిమిత్యాత్తానం లఘూకరోషీతి కాక్వా ప్రతీయతే.
శ్లేషేణ యథా. —

కస్తే సుందరి? వర్తతే హృది సదా రాజా కిమిందు? ర్మహి
క్షోణీభృత్తిలకస్సుమేరురయి కిం? నో రుద్ర హో విభవః,
ఈశః కిం సఖి సత్యమాత్థ సుభగే త్వం. గోత్ర సారోద్భవే
త్యాశ్యాం ఖల్వపహాసవాచి విరహం కించిద్వ్యభూర్వ్యస్మరత్.

— స్వభావోక్తిరసా చారు యథావద్వస్తునర్ణనం నిబధ్యతే సా

స్వభావోక్తిః.

† బహువల్లభః ఖలు రాజా సఖి ! తస్య శ్రియాం నిబ్బరాసత్తిః,

న్యూనా శ్రియోఽపి త్వమాత్తానం కిన్ను లఘువసి? ౧౨౧

కాకుమూలాం వక్రోక్తి ముదాహరతి — బహ్వితి. [అప్పాణమిత్యత్ర 'అత్త
నిపః, ఇతి మూత్రేణ అత్త శబ్దే యుక్తవర్ణస్య పకారాదేశః] అత్ర ప్రథమాశ్లే నాయి
కయా సంభావితస్యాత్త న్యూనత్వస్య ద్వితీయార్థే సఖ్యా శ్రియోన్యూనేత్యత్ర
కాక్వా నిషేధయోజనాద్వక్రోక్తిః. ౧౨౧

శ్లేషమూలాముదాహరతి — కఇతి. అత్ర సఖీ నాయికయోరుక్తిప్రత్యుక్తిక
తయనవ వాక్యని యోజనీయని. రాజా నృపశ్చంద్రశ్చ, క్షోణీభృత్తిలకో రాజ
శ్రేష్ఠః పర్వతోత్తమశ్చ, రుద్రదేవః ప్రతాపరుద్రో రుద్రశ్చ, సత్యమాత్థ బ్రాహ్మే,
గోత్ర సారోద్భవా సత్కులప్రమాతా పర్వతరాజపుత్రీ చ. అపహాసప్రధానా
వాచోయస్యా స్తస్యా మపహాసవాచి, విరహం వియోగదుఃఖం, కించిద్వ్యస్మరత్. ౧౨౨

వక్రోక్తివిపర్యయేణ స్వభావోక్తిం లక్షయతి — స్వభావేతి.

యత్ర చారు సమ్యగగ్రామ్యం యథావదన్యూనాతిరేకేణ వస్తునో వర్ణక్రియా
సంస్థానరూపస్య వస్తుస్వభావస్య కవిప్రతిభైకగోచరస్య వర్ణన మసౌ స్వభావోక్తిః.
అత ఏవేదం గ్రామ్యం నాలంకారఇత్యుక్తం దోషప్రకరణే.

యథా.—

మదఘ్నతాన ర్తితక్ష్ణతాశముద్మాతముద్మాత్తి పదస్థితేన,
లోలాగ్రహస్తేన గజేన జాతో నిత్యోత్సవః కాకతివీరరుద్రః.

—అథ వ్యాజోక్త్యం ల జ్ఞా... రః. ౧౨౨

అథోక్తిసామ్యాద్వ్యాజోక్తిరుచ్యతే.

వ్యాజోక్తిస్స సముద్భూతం వస్తు యత్ర నిగూహ్యతే.

యత్ర ప్రకాశం వస్తు సామ్యగర్భిత్వేన నిగూహనార్హ త్వాత్
కేనచిద్వ్యాజేన ప్రచ్ఛాద్యతే సా వ్యాజోక్తిః.

యథా.—

క్షోణీపాణి గ్రహణనమయే సంఘదాద్రోమహర్షే
సర్వాంగీణే వృపతితిలకః కాకతీయాన్వయేందుః,
ధీరోదాత్తశ్శిశిరసలితైః కిన్ను రాజ్యాభిషేకః

కక్ష్యస్సాస్యదితి మృదు హసన్విక్షతే మంత్రివృధాన్. ౧౨౩

అత్రక్షోణీపాణి గ్రహణజనితం రోమహర్షణా ధీరోదాత్తతయా
ప్రతాపరుద్ర దేవేన మహాభిషేకసలిలైత్యవ్యాజేన ప్రచ్ఛాదయతా
మంత్రిణో విక్ష్యంతే.

ఉదాహరణి—మదేతి.

౧౨౩

మదఘ్నతా మదస్రావిణా, న ర్తితక్ష్ణతాశం యథా భవతి తథా, ఉద్మాత
ముద్మాత్తి కంపితకుంభస్థరేన, త్రిభిః పదైః స్థితం స్థితిర్యత్యతేన త్రిపదస్థితేన, ఆగ్రం
చాసా హస్తశ్చేత్యవయవావయవినోరభేదవివక్షాయాం విశేషణసమాసః. యదాహ
వామనః—‘హస్తాగ్రహస్తాదయో గుణగుణిణో శ్చేదాభేదాత్’ ఇతి. అత్రక్రియా
స్వభావవర్ణనం. ఏవం వర్ణసంస్థానయోరుదాహర్యమ్.

వ్యాజోక్తేః సంగతియాహ—ఉక్తితి.

లక్షణయాహ—వ్యాజోక్తిరితి.

వ్యాచప్తే—యత్రేతి. ప్రకాశం నిగూఢచరం, కుతశ్చిన్నిమిత్రాత్ ప్రకట
మిత్యర్థః, అత్ర వస్తుంతరప్రక్షేపమాపయ వ్యాజగత్యే వచనాద్వ్యాజోక్తిరిత్యర్థః.

ఉదాహరణి—క్షోణీతి. సర్వాణ్యంగాని వ్యాప్తోపేతి సర్వాంగీణః, ‘తత్స
ర్వాణే’ ఇతి ఖప్రత్యయః.

౧౨౪

అత్ర నిగూఢః క్షోణీపాణి గ్రహణజన్యో హర్షో రోమహర్షేణ ప్రకాశితస్సలిల

అమోలకాంకరః

వ్యాజోక్తుస్తరం కించిత్ప్రమాన్యనీలనమూచ్యతే.

*మీలనం వస్తునా యత్ర వస్త్రవంతరనిగూహనమ్.

యత్ర వస్తునా వస్త్రవంతరం ప్రచ్ఛాదితం భవతి సమీలనాలజ్ఞాకారః. స ద్వివిధః. సహజేనాగంతుకతిరోధానమాగంతుకేన సహజ తిరోధానం చేతి. యథాక్రమముదాహరణే—

ఉక్తైః కాకతివీరుద్రస్యపత్నేర్దండవిమ్భార్జితైః -

ద్యుద్ధప్రాంగణవర్జితేషు పతిషు క్యాపి ప్రాప్తినాత్రిను,

విష్వక్త్రేవతరస్తరజ్వరజుహమంగే ద్విషద్యోషితాం

సంక్రాంతోఽపి న లక్ష్మితే పథి మహానూప్తా చిరం మారవః.

అత్ర సహజేన రిపుకామినీగతం వస్త్రవంతరం మార్గవశా దాగంతుకో మరూప్తా తిరోధీయతే,

తథా.—

ప్రతాపరుద్రస్య భుజప్రభావాదంతర్భయాద్యామిభుజామజస్రమ్,

స్వేదాశ్రుకంపాద్యుదయేఽప్యనంగగోష్ఠ్యాంస్త్రీయః ప్రేష్ణి న విశ్వసంతి.

తైత్యవ్యాజేనాచ్ఛాద్యత ఇత్యేతా—అత్రేతి ధీగోగ త్తతయా గాంభీర్యాచాచ్ఛా దితస్యాసి హర్షస్య మృదువానేన పునః ప్రకాశనం అక్షణాంతఃపాతీతి రహస్యమ్.

మీలనం సంగమయతి—వ్యాజోక్తీతి.

అక్షయతి—మీలనమితి. ఉక్త్యుష్టవస్తునా అపకృష్టవస్తునిగూహనం మీలన మిత్యర్థః. అత ఏవ గుణసామాన్యనిబంధనా త్సామాన్యవస్య భేద ఇతి ద్రష్టవ్యమ్.

సహజేనాగంతుకతిరోధానముదాహరణి — ఉక్తైరితి వోద్దండవిమ్భార్జితైః భుజ విష్పంభితైః. యద్ధప్రాంగణవర్జితేషు, పతిషు యద్ధప్రాంగణేష్విత్యర్థః. 'వాహితాగ్నాదిషు' ఇతి పరనిపాతః. ౧౨౭

అక్షణం యోజయతి—అత్రేతి.

అగంతునా సహజతిరోధానముదాహరణి—ప్రతాపేతి. భుజప్రభావాత్పరా క్రమాద్భయపేతోరంతర్గతం భయచంతర్భయం. ఆకారగోపనేనానభివ్యక్తమిత్యర్థః. తస్మాద్దేవోః భూమిభుజాం సంబంధిని ప్రేష్ణి విషయే న విశ్వసంతి, ప్రేమ మాలానామపి స్వేదాదీనాం భయానుభావత్వశంకయేతి భావః. ౧౨౮

అత్ర భయజనితేన కంపాదినాఽఽగంతుకేన సమాజస్య ప్రేమజని తస్య కంపాదేస్తిరోధానమ్.

— సామాన్యజ్ఞానః. —

*సామాన్యం గుణసామ్యేన యత్ర వస్త్యంతరైకతా. యత్రైకస్య వస్తునో గుణసామ్యేన వస్త్యంతరైకాత్వం భవతి స సామాన్యాలంకారః.

కైలాసదుగ్ధార్ణవయానహంసే-

వ్వలక్ష్మీ జేష్ఠంధ్రనరేంద్రకీర్తా,

త్రయః పుమాంసః ప్రథమే స్తయంతే

స్వసేవకాః సంభ్రమతో విలోక్య.

౧౨౭

అత్ర ప్రతాపదుర్ద్రకీర్త్యాం జగత్పు విజృంభితాయాం కైలాసప్ర భృతీనాం విమలవస్తూనాం తదైకాత్వమ్.

ఇతరగుణనన్నిధానాతిశయసామ్యాత్తద్గుణ ఉచ్యతే.

* తద్గుణస్వగుణత్యాగాదన్యోత్కృష్టగుణావృత్తిః.

యత్ర న్యూనం స్వగుణం విహాయ సన్నిహితవస్తునస్సకాశాదు త్కృష్టగుణః స్వీక్రియతే స తద్గుణాలంకారః—
యథా.—

ప్రతాపదుర్ద్రదేవాంఘ్రినఖిజ్యోత్స్నావిజృంభితైః,

సమన్నృపతిమాణిక్యమాశయగ్భుచయః కృతాః.

౧౨౮

మీలనసాధర్మ్యత్వదనంతరం సామాన్యం లక్షయతి—సామాన్యమితి. యత్ర గుణసామ్యాత్ప్రేమతస్య వస్తునోఽప్రస్తుతవస్త్యంతరైకాత్వం నిబధ్యత తస్మి మనగుణ సంబంధాత్సామాన్యమిత్యర్థః.

కైలాసేతి. ప్రథమే పుమాంసః శివశేషవరించాః, సంభ్రమతః సంభ్రామ్యతః క్వచిదప్యవతిష్ఠమానాః, స్తయంతే మందం హసంతి.

లక్షణం యోజయతి—ఆశ్రేతి.

తద్గుణం సంగమయత్ లక్షయతి—తద్గుణఇతి. మీలనే వస్త్యంతరనిగూహనం. ఇహ పునరనిగూహితస్వాన్యగుణజేనోపరాగ ఇత్యనయోచ్ఛేద ఇతి సర్వస్వకార హృదయం. తస్మాప్రకృతస్య గుణోఽత్రాప్తీతి. తద్గుణః ఉదాహరణం స్పష్టమ్.

ఆతద్గుణమాహ—తత్ప్రతిపక్ష్యాదిత్యాది నా.

అత్ర ప్రణమతాం భూపతీనాం పద్మమకుటాః స్వాం శోణప్రభాం
ముక్త్యా కాకతివీరరుద్రపదనఖజ్యోత్స్నగతం ధవళిమాసముద్వ
హంతిస్త.

తత్సత్తిపక్ష్యతద్గుణో నిరూప్యతే.—

*సతి హేతా వన్యగుణాన్వీకారస్యా దతద్గుణః.

యత్ర సన్నిధానరూపే హేతౌ సత్యవ్యవ్యగుణీకారో నాస్తి
అసావతద్గుణాలంకారః.

యథా—

ఈశానం సమయా జగత్యటతి తల్లీలాట్టహాసోజ్జ్వలే

దైత్యారిం పరతస్తదంగవిలసన్నీలద్యుతిద్యోతితే,

బ్రహ్మణం నికమా చ తత్రనుమితస్త్వర్ణప్రభాభాస్యకే

పుష్పస్రుద్రనరేంద్రకీర్తివిభవస్త్వా మేవ శుభ్రాం ఛవిమ్. ౧౨౯

అత్ర హరివారవిరించీనాం సమీపవర్తిషు జగత్సుత తన్నానాప్రభా
సమగ్రేష్వపి నిరంతరం విహరమాణస్య ప్రతాపరుద్రయశసో నిరంకుశః
స్వకీయ ఏవ ధవళిమా విజృంభతే.

—౧౨౯ : రోధ అజ్ఞానం. ౧౨౯—

అతద్గుణే కించిత్ప్రకాంతత్వాద్విరోధస్య విరోధాలంకారో నిరూ
ప్యతే—

*అభాసత్వే విరోధస్య విరోధాలంకృతి ర్తతా.

యత్ర ప్రథమమాభాసతయా ప్రతీతో విరోధః పర్యవసానే పరి
ప్రాయతే స విరోధాలంకారః, తత్ర జాతీభ్రాత్యాదినా సహ విరోధే

ఈశానమితి. అత్రే కానాదిసమీపవర్తిని తత్తద్వర్ణవిజృష్టే జగతి కీర్తివిభవః
స్వవర్ణమజహదేవాటిత్యర్థః. ౧౨౯

అతఏవాతద్గుణ ఇత్యాహ—అత్రేతి. ఈశానమిత్యాదౌ 'అభిరః పరిరః...' ఇత్యాదినా ద్విత్వీయా.

విరోధం సంగమయతి—అతద్గుణ ఇతి.

విరోధస్య సత్యవీ సన్నిధానే వన్యగుణాన్వీకారభావతత్త్వజ్యోత్స్నగతః.

అత్యయతి—అభాసత్యఇతి.

వాచపక్షే—యత్రేతి, అత్ర విశేషతో విభాగమాహ—

చత్వరో భేదాః. క్రియాయాః క్రియాగుణద్రవ్యైస్సహ విరోధే
త్రయో భేదాః గుణస్య గుణద్రవ్యాభ్యాం విరోధే ద్వా భేదాః.
ద్రవ్యస్య ద్రవ్యేణ సహవిరోధే ఏకో భేదః ఏవం దశవిరోధే భేదాః.

జాతీర్జాత్యా క్రియయా చ విరోధో యథా.—

పద్మాకరోఽపి విలసతి నితరామజడాశయోఽయముర్చిశః,

విమలతరవారిధారాఽస్యాసీద్వైరిషీతీతతాపకరీ. ౧౩౦

అత్ర పూర్వాశ్చే జాత్యోర్విరోధః. కమలాకరోఽత్యజడాశయశ్చితి
విరోధాత్ ఉత్తరాద్ధే జాతిక్రియయోర్విరోధః. విమలతరవారిధారా
యాః సంతాపకరణవిరోధాత్. అత్ర శ్లేషమూలో విరోధః.

జాతేర్గుణద్రవ్యాభ్యాం విరోధో యథా.

అమదస్సార్వభౌమోఽపి భాస్వానపి కళానిధిః,

వీరరుద్రనరేంద్రోఽయమద్భుతానాం విహరభూః. ౧౩౧

అత్ర సార్వభౌమోఽప్యమద ఇతి జాతిగుణయోర్విరోధః. భాస్వా

తత్ర జాతేతి. క్రియాయస్త్రయో భేద ఇతి. జాత్యా సహైతస్యా విరో
ధస్య జాతేకతయా విరోధేన గతార్థత్వాదితి భావః. ఏవం యథోత్తరమేకైక
న్యూనతా ద్రవ్యవ్యా. ఆత్రాయం సంగ్రహః. శ్లో. “క్రమా జాతిగుణద్రవ్యక్రి
యజాం తత్తదాచిభిః, విరోధే రశభేవాస్సుభ్యుత్పత్తు శ్రిచ్ఛ్యైకభేదతః” ఇతి.

పద్మాకర ఇతి. పద్మాకర స్ఫురోఽత్యజడాశయ ఇతి అదయోరభేదా జ్ఞదా
శయో జలస్థానం న భవతీతి విరోధస్య అక్షీనివాసోఽయమమందబుద్ధిరితి పరిహరః.
విమలతరా ఆతినిర్మలా. వారిధారాపి తాపకరీతి జాతిక్రియయోర్విరోధస్య తరవా
రిరాయథ విశేషః తస్య ధారా కోటి రితి పరిహరః. సర్వత్రాపిశబ్దో విరోధవ్యతిరేకః.

నాయమాద్భుతానామివ విరోధబాధకశ్చేషః. కింతు శ్లేషవిరోధయోరం
గాంగిభావేన సంకర ఇత్యాశయేనాహ—అత్ర శ్లేషమూలో విరోధ ఇతి. ఉత్త
రత్రాశ్చేషంవిధిదాహరణేష్యేషమేవ విరోధ ఇతి ద్రవ్యవ్యప్తమ్.

అమదఇతి. సార్వభౌమా దిగ్దశోఽప్యమదో మదరహిత ఇతి జాతిగుణ
యోర్విరోధః. సర్వభూమిశ్వరోఽపి నిరహంకార ఇతి పరిహరయతే. భాస్వాన్
నూర్యోఽపి కళానిధిశ్చంద్ర ఇతి జాతిద్రవ్యయోర్విరోధః. తేజస్వీ చతుష్షష్టికళా
కుళలఇతి పరిహరయతే.

ఏ కలానిధి రితి జాతిద్రవ్యయోర్విరోధః కలానిధే రేకత్వాద్రవ్యత్వం.
అత్రాపి శ్లేషమూలతా,

క్రియాయాః క్రియయా విరోధో యథా—

ధర్మద్విషా మర్థముపాం చ భంగముత్పాదయన్ కాకతిపీఠరుద్రః,

త్రివర్గసాధారణగోచరోఽపి కరోతి కామద్విషే భావమార్దవమ్.

అత్ర త్రివర్గసాధారణవృత్తేర్ధర్మవిరోధము భంగకరణం కామారా
స్నేహకరణం చ విరుద్ధమ్.

క్రియాయా గుణద్రవ్యాభ్యాం విరోధో యథా.—

ఏవ జిష్ణువిహారోఽపి గోత్రవాత్సల్యలాలసః,

కరోతి కమలోల్లాసం రాజా వ్యంధ్రనరేశ్వరః.

౧౩౩

అత్ర జిష్ణువిహారస్య గోత్రవాత్సల్యమితి క్రియాగుణయోర్విరోధః.
కమలోల్లాసం కుర్వన్నపి రాజేతి క్రియాద్రవ్యయోర్విరోధః. అత్రాపి
శ్లేషమూలత్వేన.

గుణస్య గుణేన విరోధో యథా.—

† రజంతో భువణ మి అంరాఙ్ త్రి జివ సలాహణిజ్ఞోసి,

రుద్ధణిరింద కహం సా రత్తా వి అ పండురా జాల.

౧౩౪

† రంజయన్ భువనమిదం రాజేతి యయా శ్లాఘనీయోఽసి,

రుద్రనరేంద్ర! కథం సా రత్తాపి చ పండురా జాతా?

౧౩౪

ధర్మద్విషామితి. త్రయాణాం ధర్మాణాం కామానాం వగ్ త్రివర్గః, 'త్రినగ్లో
ధర్మకామార్థైః' ఇత్యుతురః. త్రివర్గసాధారణో వైషమ్యరహితో గోచర సేవ్య
త్వేన విషయో యస్య స తథోక్తః, 'స బాధతేఽస్య త్రిగుణః పరస్పర'మితి భావః,
కామద్విషే కామపురుషార్థజ్యేషిణి స్మరహతే చ.

౧౩౫

అత ఏవ క్రియయోర్విరోధస్సమాధీయతా ఇత్యహ—అత్ర త్రివర్గేతి.
పూర్వత్ర ద్వయో రపి విరోధినో జ్ఞిప్తత్వ మత్ర పున రేకత్వేతి విశేషః.

ఏవ ఇతి. జిష్ణో రింద్రస్య విహార ఇవ విహారో వ్యాపారో యస్య తథోక్తః,
తథాపి గోత్రవాత్సల్యలాలసః పర్యతానురక్త ఇతి క్రియాగుణో విరుద్ధా. జయశీల
వ్యాపారః కులానుకూలశ్చేతి సమాహితా. రాజా చంద్రోఽపి కమలోల్లాసం కరో
తితి విరోధస్య క్రియాద్రవ్యగతస్య నృపతిర్లక్ష్మీవిలాస మితి పరిహారః.

౧౩౬

రజంత ఇతి. ['స్తయాణో శత్రుకానయోః' ఇతి శతరి స్తాదేశః 'సలాహణిజ్ఞోసా—'

అత్ర రక్షత్వపాండురత్వయోర్విరోధః.

గుణస్య ద్రవ్యేణ విరోధో యథా.—

జ్వలత్పు తాపరాద్రోఽపి కాకతీయనరేశ్వరః,

భూత్వా జైవాత్మకో భాతి శశ్వ ద్విశ్వప్రియంకరః. ౧౩౫

అత్ర ప్రతాపరుద్రోఽపి జైవాత్మక ఇతి గుణద్రవ్యయోర్విరోధః.

ద్రవ్యస్య ద్రవ్యేణ విరోధో యథా.—

విభాతి కాకతీంద్రోఽయం రుద్రోఽపి చతురాననః,

తథాపి జిష్ణురప్యేష కథ్యతే పురుషోత్తమః. ౧౩౬

ఏవం దశభేదా దర్శితాః. అయ మశ్లేషేణాపి భవతి.

యథా.—

స్వభావశిశిరా దృష్టిరపి కాకతిభూభుజః,

సర్వాంగతాపిని జాతా ప్రతిపక్షమహీభృతామ్. ౧౩౭

అత్ర స్వభావశిశిరాఽపి తాపినితి విరోధః.

అథ విరోధగర్భాలంకారా నిరూప్యంతే.—

— విశేషాలంకారః. —

అధారరహితాధేయమేకం చానేకగోచరమ్,

అశక్యవస్తుకరణ విశేషాలంకృతి స్త్రిధా. ౧౩౮

ఇత్యత్ర 'అః క్షాత్వాఘయోః' ఇతి క్షాఘాశ్చై యక్తవిణ్ణస్య విప్రకర్షః, పూర్వస్య అకారయుక్తతా చేతి వేదితవ్యమ్] ౧౩౪

జ్వలతి. ప్రతాపరుద్రోఽపి జైవాత్మకశ్చంద్ర ఇతి గుణద్రవ్యయోర్విరోధః. జైవాత్మక ఆయుష్షా నితి పరిహారః. ౧౩౫

విభాతి. రుద్రోఽపి చతురాననో బ్రహ్మేతి, జిష్ణు రింద్రోఽపి, పురుషోత్తమా విష్ణురితి చ, ద్రవ్యయోర్విరోధః. రుద్ర ఇతి నామాదిభిః ప్రసిద్ధై రథాంతరైః పరిహర్యతే. ౧౩౬

స్వభావేతి. శైత్యసంతాపయో ర్గుణయోర్జ్విప్రయో ర్విరోధో ఏవయ భేదేన పరిహర్యతే. ౧౩౭

విరోధమూలే వ్యవేకభేదం విశేషమాన—అధారేతి. ౧౩౮

యత్రాధారమంతరేణాధేయో నిబ్యతే స ఏకో విశేషః. ఏకస్యా
నేకగోచరస్త్వే ద్వితీయో విశేషః కృతాదశక్యవస్త్యంతరకరణే తృతీ
యః యథాక్రమముదాహరణాని.—

నలనహుషదిలీపహస్తపుత్రసభృతినరేశ్వరసంశ్రితా యశస్వీః,

అనుదినమధునాఽప్యృషేత్స్యమైత్రీం విలసతి కాకతివీరరుద్రకీర్త్యా.

అత్ర ప్రాచాం భూపతీనామాధారభూతానాం తిరోధానేఽప్య
శ్రితాయాః కీర్తే రవస్థానమ్ —

యథా చ.—

పశ్యంతో భయవిహ్వలాః ప్రతిన్మపాః పశ్యాత్పురః పార్శ్వయో-

రప్యంతర్భూహిరంధ్రపార్శ్వపతిం ప్రోత్తిష్ఠకౌషేయకం,

నిస్సమోబ్బణధావనవ్యతికరప్రభ్రష్టదోరాయుధా-

ఘ్నైలా చైలమటంతి కంపవిగళద్దాంభీర్యశౌర్యశ్రియః. ౧౦౦

అత్ర భయభ్రంతానాం శత్రున్మపతినాం ప్రతాపరుద్రన్మపతిరేకో
ఽప్యనేకత్ర ప్రతీయతే.

తథాచ.—

అపారశరుణానిధే సుదసి వీరరుద్రప్రభోః

ప్రసాదమధురక్రమా లగతి యత్ర దృష్టిస్తే,

ప్రసిద్ధాధారరహితమాధేయమేకం పరిమితం వస్తు యుగపదేవా నీకగోచరం
తథా కించిద్వస్తాసభమాణస్తేనైవ యత్నేనాశక్యంస్త్యంతరమారభత ఇతి త్రయో
విశేషభేదా ఇత్యర్థః.

క్రమేణోదాహరణి—నరేతి, అధునాపి, నలాదీనా మభావసమయేఽపీత్యర్థః.
నలాదీనదృశకీర్తిరయం రాజేతి భావః. ౧౩౯

యోజయతి—ఆత్రేతి.

పశ్యంతఇతి, ధావనవ్యతికరః పలాయనసంబంధః. కంపేతి. కంపేన విగ
ళంత్యమూర్తద్రవ్యవత్పుతంతా గాంభీర్యశౌర్యశ్రియా యోషంతే తథోక్తా ఇత్యతి
కయోక్తిః. ౧౪౦

యోజయతి—ఆత్రేతి.

అపారేతి, సదస్యాస్థానే యత్ర జనే సాధారణే ప్రసాదమధురక్రమా,
ప్రసాదేత్యర్థః. దృష్టిర్లగతి సజనః సర్వాధికో లోకోత్తరస్సన్నరౌకికం బైభవమను

అతీంద్రమతికిన్నరాధిపమశేషలోకోన్నతం

న కిం కి మధితివతి త్రిభువనే? న సర్వాధికః.

౧౪౧

అత్ర సాధారణో జనః ప్రతాపరుద్రదృష్టిప్రసాదపాత్రీకృతః కిం కిం
న లభతే? ఇత్యశక్యవస్త్యంతరకరణమ్.

అథి కా అ జ్ఞా రః. ౧౬

అథారాధేయై చిత్త్యా దధికాలంకారో నిరూప్యతే.—

*అథారాధేయయో రానురూప్యాభావోఽధికో మతః.

యత్రాశ్రయాశ్రయిణోరానురూప్యం నాస్తి సోఽధికాలంకా
రః స ద్వివిధః ఆశ్రయస్యాల్పత్వమహత్త్వాభ్యామ్.

ప్రథమో యథా—

స్తాకే బ్రహ్మాండరంధ్రే విపులతరతయాన్వైరసంచారహేలా.

సంకోచా చ్చకరాశీభవదతనురుచౌ కాకతీంద్రస్య కీర్తా,

ఏతైః ప్రాలేయపృథ్వీధరరజతగిరిస్వస్థదీశీతభాను

క్షీరాంభోరాశిముఖైః ప్రకటితమధునా తద్ధనీభావరూపమ్.

అత్రాశ్రయస్య రోదఃకుహరస్యాల్పత్వం ఆశ్రితస్య ప్రతాపరుద్ర
యశసో వైపుల్యమ్.

ద్వితీయో యథా.—

క్వాపి క్వాపి కలింగమాశ్రవమహారాష్ట్రాంగవంగాదయో

భవతీత్యర్థః. అత్ర పుణ్య కైలాసి ప్రసాద మారథమాణా దృష్టిరప్తైశ్వర్యవిజృంభితా
మారథతే కిం కిమత విశిష్టే జనే? ఇత్యర్థాపత్తి ర్వ్యజ్యతే.

౧౪౧

సంగతిపూర్వకమధికం లక్షయతి—అథాశత్యాదిహ.

తస్య ద్వేధా విభాగమాహ—స ఇతి.

ఆద్యముదాహరణి—స్తాక ఇతి. స్వైరసంచారస్య స్వేచ్ఛావిహారస్య హేలాయాః
విస్త్రంభస్య సంకోచాత్ ప్రాలేయపృథ్వీధరాదిభిర్నద్ధనీభావరూపం ప్రకటితమ్.
అత్రాధారే బ్రహ్మాండే అల్పతమే ఆధేయాయః కీర్తరాధిక్యేన సంచారసంకోచా
త్తత్ర తత్ర పిండిభూతాః కీర్తిఖండా ఏవామీ న తు హిమాచలప్రభృతయ ఇత్య
నయోరానురూప్యాభావః.

౧౪౨

ద్వితీయ ముదాహరణి—క్వాపీతి పూర్వహానం మకరాదిసంజ్ఞితానాం నేనా
సన్నివేశవిశేషణాం ప్రపంచస్య త్రియా సమృద్ధ్యా, నిస్సీమే ఉద్వేలే బలవారిధౌ,

భూపా స్తాదృశసైన్యవై భవసమాక్రాంతాఖిలాశాంతరాః,
 లీనాః కాకతివీరరుద్రస్థపతే ర్హ్యూహప్రపంచశ్రీయో
 నిస్సీమే బలవారిధౌ విదధతే పూర్తిం న కోణేఽప్యహాః!.

అత్రాశ్రయస్య ప్రతాపరుద్రసైన్యాంబుధేర్వైపుల్యం ఆశ్రితానా
 మంగవంగకళింగప్రభృతిరాజకానీకినీనా మల్పత్వమ్.

—ॐ ఆ థ వి భా వ నా - వి శే ష క్తి శ్చ. ॐ—

*కారణేన వినా కార్యస్యోత్పత్తిస్యాద్విభావనా,

తత్సమగ్ర్యా మనుత్పత్తిర్విశేషోక్తి ర్నిగద్యతే.

౧౪౪

యత్ర ప్రసిద్ధకారణపరిత్యాగేన కార్యస్యోత్పత్తి ర్నిగద్యతే సా
 విభావనా. యత్ర కారణసాకల్యే సత్యసి కార్యస్యానుత్పత్తిస్సా
 విశేషోక్తిః.

యథా.—

ప్రతాపరుద్రేణ పరాజితానాం

ప్రత్యర్థినాం వింధ్యగుహాగతానాం,

కళింగమాళవాదిసేనా సేనార్థ మాగతాస్సరిత ఇవ సముద్రే యత్ర కుప్రప్రి కోణే
 విలియంత ఇత్యర్థః. అత్రాధారస్యాధిక్యమాధేయస్యాల్పత్వం చ న ప్రమాణవిరుద్ధం
 కింతు మహాదనమధ్యే భిక్షాకబళ ఇవ నామయాపం. అతఏవోక్త మాధారాధే
 యయోరానుమాప్యాభావ ఇతి.

౧౪౫

అనానుమాప్యసామాప్యాదధికాంతరం విభావనాం తద్విపర్యయరూపం
 విశేషోక్తిం చోద మరణలాఘవాగ్ధం యుగపల్లతయతి—కారణేనేత్యాదిసా. యది
 కారణమాత్రేణ వినా కార్యోత్పత్తిరుచ్యతే తదా విరోధో దుష్పరిహరస్యాన్యత్.
 కారణాన్వయవ్యతిరేకానువిధాయత్వాత్ కార్యత్యేతి.

౧౪౬

అత స్తర్పరిహారార్థమాహ—ప్రసిద్ధేతి.

అతఏవ వైశిష్ట్యేన కార్యస్య భావనాద్విభావనా. సాకల్య ఇతి. కారణానా
 మితీశేషః. అత్రాదివిరోధపరిహారార్థం సామగ్రీ వైగుణ్యమున్నేయం. విభావనాయాం
 కార్యోత్పత్తౌ విరోధః, విశేషోక్తౌ కారణసత్తాయామిత్యుభయవిరోధానుప్రాణితాద్వి
 రోధాక్షతకవిరోధానుప్రాణితయోరసయో శ్చేదః.

ఉదాహరణి—ప్రతాపేతి. అవిద్యమానా రాత్రిః ప్రసిద్ధకారణం యేషం

తమాంస్యరాత్రిణి సముద్భవంతి

తేజాంసి ఘనైష్యపి నోద్భవంతి.

౧౮౫

అత్ర తమఃప్రాదుర్భావస్య ప్రసిద్ధకారణం రాత్రిః తయా వినాఽపి తస్యోత్పత్తిర్నిబద్ధా అప్రసిద్ధం కారణం శోకాద్యస్తేష, తథా అహస్య రవికిరణేషు సత్త్వపి తేజసోఽనుత్పత్తిరితి అత్ర నిష్ప్రతాపత్వాది నిమిత్తమస్తేష.

అసంగత్య అజ్ఞానః.

కార్యకారణవిరోధప్రస్తావా దసంగతిరుచ్యతే:—

*కారణ్యకారణయో ర్భిన్నదేశత్వే సత్యసంగతిః.

యత్ర ఏకదేశవర్తినోరపి కార్యకారణయో ర్భిన్నదేశస్థితిర్నిబద్ధతేఽసా వసంగత్యంకారః.

యథా:—

బిభ్రత్స్యర్వీధురాం గుర్వీం వీరరుద్రనరేశ్వరే,

భవంత్యతితరాం శశ్వన్నమ్రాన్సాముతమాళయః.

౧౮౬

అత్ర రాజ్ఞి భూభారః శత్రుషు నమనమితి విరోధప్రస్తావాద్విచిత్రం నిరూప్యతే.

విచిత్ర అజ్ఞానః.

*విచిత్రం స్వవిరుద్ధస్య ఫలప్రాప్త్యర్థముద్యమః.

తాన్యరాత్రిణి తమాంస్యంధకారా మోహాత్పు ఘనైషు దిశేష్యపి తేజాంసి ప్రకాశాః విశేకాశ్చ.

౧౮౭

యోజయతి—అత్రేతి, అత్ర తమసా ద్వైవిధ్యే లక్ష్యభేదాభ్యవసాయాదేక త్వమతిశయోక్త్యా. సా చాస్యామవ్యవహారికీతి సత్యాభేదాస్యా ఉత్థానం, అపితు తదను ప్రాణితత్వేనేత్యాది విశేషే ఆచారకభేదాశ్చ సర్వస్వే ద్రవ్యవ్యాః.

అసంగతేస్తుంగతి పూర్వకం లక్షణమాహ—కార్యత్వాదినా.

ధూమాగ్నోర్విప కార్యకారణయోస్సమానదేశత్వం న్యామసిద్ధం తదన్యథా కృతం చే దుచితసంగతినిబృత్యేసంగతిర్నామాంకారః.

ఉచాచరతి—విభ్రీతీతి, స్పష్టం.

౧౮౮

విచిత్రం సంగమయక్ లక్షణయతి—విరోధేత్వాది. స్పష్ట హేతోర్విరుద్ధస్య విపరీతస్య ఫలస్యాల్లక్ష్యర్థముద్యమ ఉత్సాహో విచిత్రాంకారః. న చాయం విష

యత్ర స్వవిరుద్ధఫలప్రాప్త్యర్థముద్యోగః క్రియతే స విచిత్రా
లంకారః.

యథా.—

ప్రతాపరుద్రస్థపఞ్చరగ్రే దూరాన్నరేశ్వరాః,

అవరోహంతి హస్తీభ్యస్తానారోఘమనగళం.

౧౮౭

అత్రైవారోఘమవరోహంతీతి విపరీతఫలప్రాప్త్యర్థం ప్రయత్నః.

అథ అవరోహంతి హస్తీభ్యః

అథాన్యోన్యం నిరూప్యతే అస్యాపి విరోధమూలతా.

*తదన్యోన్యం మిథో యత్రోత్పాద్యోత్పాదకతా భవేత్,

యత్ర పరస్పరం క్రియాద్వారకముత్పాద్యోత్పాదకత్వం తదన్యో
న్యాలంకారః.

యథా.—

ఆరోహతా రుద్రనరేశ్వరేణ విరాజతే కాకతిరాజవీరం,

ఆరుహ్య శోభన్జ్వల రత్నభాజా రంజితపిల్లమధికాం బిభర్తి.

అత్ర ప్రతాపరుద్రభద్రాననయోరన్యోన్యాలంకారాలంకార్యత్వం.

అథ విషమాలంకారః.

అథ విరోధమూలం విషమాలంకారః కథ్యతే.—

*విరుద్ధకార్యస్యోత్పత్తిర్యత్రాన్యస్య వా భవేత్,

విరూపఘటనా చాసౌ విషమాలంకృతిస్త్రిధా.

౧౮౮

మా ద్యభజేఽంతర్భవతి. ఇహాపి స్వనిషేధో వైపరీత్యం గమయతి విషమేతు
వ్యభిచారియః ఇతి భేదస్య రుచికేనోక్తత్వాత్.

ఉదాహరణి—ప్రతాపేతి.

౧౮౯

యోజయతి—ఆత్రేతి. అన్యోన్యం నిరూపయతి—అభేత్వాదితా, విరోధమూల
తేతి. సంగతికథనం. క్రియాద్వారకమితి సాక్షాత్పరస్పరజన్యజనకభావస్య విరుద్ధ
త్యాదితి భావః. ఆరోహతేతి.

౧౯౦

అలంకారద్వారా రుద్రభద్రాననయో ర్జన్యజనకభావ ఇత్యాహ—ఆత్రేతి.

సంగతిపూర్వకం విషమం లక్షయతి—విరుద్ధేతి. కారణవిరుద్ధకార్యసేత్కథః
అన్యస్య కేతి ఉత్పత్తిరితి శేషః.

౧౯౧

యత్ర కారణాద్విద్యుత్తకార్యస్యోత్పత్తిస్తచేకం విషమం, అకార్యసూతస్య సర్వస్యోత్పత్తిర్ద్వితీయం, విరూపయో ర్వస్తునో స్సంఘటనే తృతీయం తత్ర స్రవణం యథా.— .

రాజ్ఞః కాకతివీరరుద్రస్థపతేః ఖడ్గాత్తమాలప్రభా-

దుద్భూతాం శరదించుకాంతిధవళాం కీర్తిశ్రియం పశ్యతాం,

లోకానాం మురపైరిపాదకమలాజ్ఞాతాం వియన్నిమ్నగాం

శ్రుత్వా సంప్రతి విస్తయాద్విరమతి ప్రాప్తానుభావం మనః. ౧౫౦

అత్ర నీలవర్ణాత్ఖడ్గాదించుధవళస్య యశస స్సముత్పత్తిః.

ద్వితీయం యథా.—

ఆస్తాం జయాశా రిపుభూపతీనాం

సంగ్రామసీమాసముపాగతానాం,

ప్రతాపరుద్రస్య విలోకనేన

భశ్యంతి జీవై స్సమమాయుధాని.

౧౫౧

అత్ర సమరోద్యోగఫలస్య స కేవలం జయస్యానుత్పత్తిర్యావ

జీవితభ్రంశరూపానరోత్పత్తిరపి.

తృతీయం యథా.—

క్వ భూపాలా స్తాద్యగ్నిభవమహనీయప్రకృతయః?

క్వచేయం కాంతారస్థితిరశివవృత్త్యేకనిలయా?

ఇతి ప్రేక్షం ప్రేక్షం వనభువి రిపూర్ణ రుద్రస్థపతేః

ప్రతాపం క్షాళుంతే శబరపురవీరాః ప్రతిదిశం.

౧౫౨

ఆద్యమదాహరతి—రాజ్ఞ ఇతి.

౧౫౦

అనుగతో భావో దాద్వాంతిః ధర్మో యస్యాసావనుభావో దృష్టాంతః ప్రాప్తాను

భావమనుభూతదృష్టాంతం లోకానాం మనో విస్తయాద్విరమతి అద్వితీయమేవ వస్తు

విస్తయావహం న పున స్సద్వితీయమితి భావః 'జగుహ్సవిరామేత్యాదినా విస్తయాదితి

పంచమి యోజయతి—అత్రేతి.

ద్వితీయోదాహరణం—సృష్టం.

౧౫౧

తృతీయమదాహరతి—శ్వతి.

౧౫౨

అత్ర మహానగరనివాసయోగ్యానాం రాజ్ఞాం అశివానాం వనప్రదే
శానాం విరూపాక్షాం సంఘటనం ఏవం విరోధగర్భాలజ్ఞా రా నిర్ణీతాః.

—అథ సమా అ జ్ఞా రిః. ౧౩. ౧౩—

అథునా విషమ వైధర్మ్యత్వమూలంకారో నిరూప్యతే.

*సా సమాలంకృతిర్యోగే వస్తునోరనురూప సూరిః,
యత్రాన్యోన్యానురూపపదార్థసంఘటనా క్రియతే. స సమా
లజ్ఞా రిః.

యథా,—

† వింజాట సలలాట లంఛనసముం పటవసందంబు,

సంఘటిణ్ణా సుసరిసం హోత్ర కలంఛో నటబహ్వా. ౧౫౩

అత్ర ప్రతాపరుద్రే సకలవిద్యానాం లక్ష్యశ్చ యోగః

అథ గమ్యమానోపమ్యాలంకారవర్గప్రస్తావః.

—అథ తు అన్య యో గి తా అ జ్ఞా రిః. ౧౩. ౧౩—

*ప్రస్తుతానాం తథాన్యేషాం కేవలం తుల్యధర్మతః,

బౌపమ్యం గమ్యతే యత్ర సా మతా తుల్యయోగితా. ౧౫౪

† విద్యా సుకలా అక్ష్యై సముం ప్రతాపరుద్రే,

సంఘటయిత్వా సుసదృశం భవతి కృతార్థస్త్వియం బ్రహ్మ. ౧౫౩

అశివవృత్తానామంగళచరితానామేఽనిలయః ప్రేక్షంప్రేక్షం పునః పునః
ప్రేక్ష్య (అభీక్ష్యేణములితి ద్విర్భావః) దిఃదిశి ప్రతిదిశం (యథాగ్గేఽవ్యయిభావః
ఆవ్యయిభావే శరత్పృథ్విభ్య ఇతి సమాసాంతః)

అథ విరోధగర్భాలంకారాన్నిగమయన్ సమాలంకారం సంగతిపూర్వకం
లక్షయతి—ఏవమిత్యాదినా.

విషమవైధర్మ్య దితి. విషమత్వరీయభేద వైధర్మ్యదిత్యర్థః. ఆయం చాలంకార
స్సంబద్ధమన విస్తునోః జ్ఞాఘృత్వా జ్ఞాఘృత్వాభ్యాం నివిధ ఇత్యనుసంధేయం.

విజ్ఞా ఓఇతి. (స్త్రీయం శస ఉదోతా వితి స్త్రీలింగే విద్యాశబ్దే వర్తమానస్య
శస ఓదాదేశః) అత్ర జ్ఞాఘృత్యైర్లక్ష్య సరస్వత్యో ర్యోగః.

అజ్ఞాఘృత్యోస్తు—‘ధాత్రా నింబఫలాస్వాదే కాకలోకో హి కల్పితః’
ఇత్యాదౌ ద్రుప్తవ్యః. గమ్యాపమ్యానలంకారాణా ప్రస్తావితా—అథేతి. తత్రప్రస్తుతా
ప్రస్తుత వ్యాసాశ్రయాం తుల్యయోగితామాహ—ప్రస్తుతానా మితి. ౧౫౪

యత్ర కేవలప్రస్తుతానాం కేవలప్రస్తుతానాం వా సమానధర్మ సంబంధాదౌపమ్యం గమ్యతే సా తుల్యయోగితా.

ప్రస్తుతానాం యథా.—

భక్తసన్మాధ్యాసిని రుద్రచ్ఛవే తత్త్విరయస్తద్విషదంగనాశ్చ,
అనారతం భ్రాంతివిశేషభాజః త్రిక్షణం పాండురతాం భజంతే.

అత్ర కీర్తనాం ద్విషదంగనానాం చ ప్రాకరణికత్వం పాండురతాం భజంత ఇతి సమానధర్మః.

అప్రాకరణికానాం యథా.—

కూర్ఛేంద్రపన్నగాధీశా హరిత్ర రికులూద్రయః,

మిథో నిస్సారతాం ప్రాప్తాః కాకతీంద్రే మహీభృతి. ౧౫౬

అత్ర కూర్ఛేంద్రభృతీనామప్రాకరణికత్వం నిస్సారతాం ప్రాప్త ఇతి సమానధర్మః అత్ర గమ్యమానౌపమ్యం న వాస్తవం కింతు వైవక్షికం.

—ॐ దీపకాలజ్ఞానః. ॐ—

*ప్రస్తుతాప్రస్తుతానాం తు సామస్త్యే తుల్యధర్మతః,

ఔపమ్యం గమ్యతే యత్ర దీపకం తన్నిగద్యతే. ౧౫౭

యత్ర ప్రస్తుతాప్రస్తుతానాం సమస్తానామేవ సమానధర్మసంబంధే నౌపమ్యం గమ్యతే తద్దీపకం.

కేవలమిత్యుభయత్ర సుయోజ్యవ్యాసజ్ఞే—యత్రేతి. తుల్యస్య యోగోఽస్యాం సంజాత ఇతి తుల్యయోగితేర్వర్గః. సాచ ప్రస్తుతానామప్రస్తుతానాంచ ప్రతిస్వంగజ్ఞేన క్రియయాచ సంబంధే చతుర్విధా. తత్త్వి కేవలప్రస్తుత విషయాం గుణాశ్రయముదాహరతి—భద్రాసనేతి. ౧౫౮

అన్యోదాహరణమాచా—కూర్ఛేంద్రేతి. ౧౫౯

హరిత్రరిణో దిగ్గజాః ఏవమభయత్ర క్రియాశ్రయత్వేనాపునరాహర్యం. నను ప్రస్తుతాప్రస్తుత విషయస్యౌపమ్యస్య కథ మత్రోపపత్తిస్తత్రాచ—ఆత్రేతి.

కేవలప్రస్తుతేషు కన్యచిరుపమానత్వస్య కేవలప్రస్తుతేషు కన్యచిరుపమేయత్వస్య కల్పచిరుపత్వాదితి భావః.

అథ ప్రస్తుతాప్రస్తుత సమానాశ్రయం దీపకమాచా—ప్రస్తుతేతి.

అత్ర ప్రస్తుతాప్రస్తుతానాం సామస్త్యమతఏవౌపమ్యం సాస్తవమితి తుల్యయోగితాతో విశేషః. గమ్యత్వం పునరస్య పునరపదత్రాపి ఇవాద్యభావాత్ ప్రాకరణికాప్రాకరణికమధ్యే తుత్రచిన్నివిష్ట స్వయానో ధర్మః పశ్యధాన్యతః ప్రయాజాదిః

తస్య ధర్మస్య ఆదిమధ్యాంతగతత్వేన త్రైవిధ్యం.
ఆదిదీపకం యథా.—

† భాగ్య లాభా కలిజాలంరహుశిలదీపేణ సోరిణాతేతా,

దావారో తవ జణిణాకలిజాలంవీరయందేణ.

౧౫౮

యత్ర యథా నల రామ ధర్మపుత్రైః కృత శ్రేతా ద్వాపరా
శ్లోభంతే తథా వీరరుద్రేణ కలియుగం శోభత్యత్యైవమ్యం గమ్యతే.
మధ్యదీపకం యథా —

‡ భాశరహింజళణిహిం ఆగ్ర జోహ్వాగ్రపుష్ణిమాచందో,

సుంతీవ కమలహవో కింతీ వ పతవ రుందోవి.

౧౫౯

అత్ర భాగీరథ్యాదిభిన్నముద్రాదయో యథా ర జంతే కీర్త్యా తథా
ప్రతాపరుద్రో రాజత ఇత్యైవమ్యం గమ్యతే.
అంతదీపకం యథా.—

• సురలో రం సురణాహాణ రురలోలం వీరయందణరణాహాణో,

ఫణిలోలం ఫణిణాహాణరం ఖఖణిపపందవోజ్జేలం.

౧౬౦

† భాతి నలైవ కృతయుగం రఘుశులదీపేన శౌరిణా శ్రేతా,

ద్వాపార స్తపోజనినా కలియుగం వీరరుద్రేణ.

౧౬౧

‡ భాగీరథ్యా జలనిధీ రాజతే జోత్స్నయా పూర్ణిమాచంద్రః,

శ్రుత్యా కమలభవః కీర్త్యా ప్రతాపరుద్రోఽపి.

౧౬౨

• సురలోకం సురనాథో నరలోకం వీరరుద్రనరనాథః,

ఫణిలోకం ఫణినాథో రక్షతి నిరుపద్రవోద్భవం.

౧౬౩

పురోదాశశ్యేవేతరాంశస్యోపకరోతి, ఆతపన దీపనాదృశ్యాదీపకమిత్యుచ్యతే. సంక్షా
యాం చేతీవాక్యే కన్పిత్యుచ్యతే.

అత్రవిశేషమాహ—తశ్యేతి. ఆదిమధ్యాంతగతత్వేన ఆదిమధ్యాంతవాక్య
గతత్వేనైత్యర్థః. భా ఈతి.

౧౬౪

రఘుశులదీపేన శౌరిణా రామేణ తపసో జయత్పత్తి ర్యస్య తేన తపోజనినా
ధర్మపుత్రేణ. అత్ర భాతితి. సమానధర్మస్యాదివాక్యగతత్వాదాదిదీపకం. భా ఈరహి
వ ఇతి.

౧౬౫

అత్ర రాజత ఇత్యస్య ద్వితీయవాక్యగతత్వా న్నధ్యక్షిపకం.

సుగతి. అత్ర రక్షణస్యాంతవాక్యగతత్వాదంతదీపకం.

౧౬౬

అత్ర యథా సురలోకఫణిలోకా సురనాథఫణినాథాభ్యాం రక్షితౌ తథా వీరరుద్రేణ సరలోకో రక్షిత ఇత్యోపమ్యం గమ్యతే.

అథ పదార్థగతాలంకారద్వయానంతరం వాక్యార్థగతమలంకార ద్వయం నిరూప్యతే.

అత్ర ప్రతివస్తుపమా అజ్ఞా రః. ౧౭

*యత్ర సామాన్యనిర్దేశః పృథగ్వ్యాఖ్యద్వయే యది,
గమ్యాపమ్యాఽఽత్రితా సా స్యాత్ప్రతివస్తుపమా మతా.

యత్ర వస్తుప్రతివస్తుభావేన సామాన్యం వాక్యద్వయే నిర్దిశ్యతే తేన గమ్యాపమ్యా ప్రతివస్తుపమా. —

సా సాధర్మ్యవైధర్మ్యాభ్యాం ద్వివిధా.

ప్రథమా యథా. —

మంథానాచలపవైకః క్షమస్సింధువిలోడనే,

వ్రతాపరుద్రపవైకః శక్తశ్శత్రువిలోడనే.

౧౮

అత్ర యథా సముద్రవిలోడనే మంథనాచలః క్షమః-తథా శత్రు విలోడనే వ్రతాపరుద్ర శ్శక్త ఇత్యోపమ్యం గమ్యతే.

ఏషాదాహరణేషేక కారకగతత్వేనైకక్రియాదీపకం, ఏవమనేకక్రియా గతత్వేనైకకారకమపి దీపకమస్తి. యథా: —

‘సాధునామపకర్తం లక్ష్మీం ద్రష్టుం విహాయసా గంతుం, న కుతూహలి కస్య మనశ్చరితం చ మహత్తనాం శ్రోతు మితి.

ఆనంతరాలంకారయోగ్యగతిమాహ — ఆథేతి. సమానధర్మస్య పదార్థ గతత్వా దీపకతుల్యయోగితే పదార్థగతే. తన్నిరూపణానంతరం తదాభివాక్యార్థ మాలాలంకారద్వయచ్యుత ఇత్యర్థః.

తత్రాపి పూర్వోక్తరీత్యాఽంతరంగవస్తుప్రతివస్తుభావమాలాం ప్రతివస్తు పమామాహ — యత్రేతి.

౧౯

ఫలితో వ్యాచక్షే — యత్ర వత్తితి. గమ్యాపమ్యేఇతి. ఇవాద్యప్రయోగా దితి భావః. ఆన్యథేయమపమైవ స్యాదితి హృదయం, తేన ప్రతివస్తు ప్రతివాక్యార్థ ముపమా సామాన్యం యస్యాం సా ప్రతివస్తుపమేత్యన్వర్థేయమజని.

తస్యా వైవిధ్యమాహ — సాధర్మ్యేతి.

సాధర్మ్యబోధాహరతి — మంథానేతి.

౨౦

ద్వితీయా యథా.—

ప్రతాపరుద్ర ఏవైకః పటీయాః జనరంజనే,

చంద్రాద్భుతే క్షమా నాన్యశ్చకోరపరితోషణే. ౧౬౩

అత్ర చంద్రేణ యథా చకోరపరితోషణః క్రియంతే తథా వీరరుద్రేణ జనరంజనం క్రియత ఇతి వైధర్మ్యేన పమ్యం గమ్యతే.

—౧౬ దృష్టాంతాలంకారః, ౧౬, ౧౭—

యత్ర వాక్యద్వయే బింబప్రతిబింబతయోచ్యతే,

సామాన్యధర్మోవాక్యజ్ఞే న దృష్టాంతో నిగద్యతే. ౧౬౪

యత్ర బింబ ప్రతిబింబకావేవ సామాన్యం వాక్యద్వయే నిర్దిశ్యతే స దృష్టాంతాలంకారః, సోఽపి సాధర్మ్య వైధర్మ్యభ్యం ద్వివిధః.

ఆద్యో యథా.—

క్షోణీం బిభ్రతు భూభృతః కతిపయే కాఽపి ప్రతిష్ఠా వునః

న్యత్రాద్రే ద్విగధీశవాసనగరీ సందిగ్ధకుంజశ్రియః,

రాజానో జనరంజనం విదగ్ధతాం శ్రీవీరరుద్రసభాః

కోఽప్యన్యో మహిమా జగత్ప్రయథురాధారేయదోశ్చాలినః.

అత్ర సంబంధితేదేన క్షమశక్తశబ్దభ్యాం సమాసధర్మ్య భేదవాద్యస్తుప్రతి వస్తుభావః. వైధర్మ్యోదాహరణి—ప్రతాపేతి. ౧౬౩

‘పటీయానతిపటుః.

దృష్టాంతం లక్షయతి—అత్రేతి. ౧౬౪

ద్వయోస్సద్భవయోరగ్ధయోరసాదానం బింబప్రతిబింబభావఇత్యుక్తం అత్రాపి ఇవాద్యుపాదానే పూర్వవదుపమేవ స్యాదితి ద్రష్టవ్యం, దృష్టాంతో నిశ్చయో యత్ర స దృష్టాంత ఇత్యర్థః.

సాధర్మ్యోదాహరణి—క్షోణీమితి. భూభృతః పగవతః దిగధీశానా మింద్రాదీనాం వాసనగరీత్యేన సందిగ్ధః సందిశావిషయాకృతః కుంజశ్రియో యస్య తస్య తథోక్తస్య తత్ర కుంజేశ్వేన నగరబుద్ధిగుడితితి భావః. సంపూర్వకో దిహిః సకర్తకోఽపి దృశ్యతే, యథా—నామపలభేన నిర్దిశేఽగ్రే న్యాయః ప్రవర్తతే అపి తు సందిగ్ధే, ఇతి. జగత్ప్రయథురాయాం ధారణాభ్యాం ధురంధరాభ్యాం దోర్భ్యాం కాలతే తాచ్ఛిశ్యేన తథోక్తస్య, ధారణయజ్ఞో వ్యాఖ్యాతః.

అత్ర ప్రతాపదుద్రస్య మేరోశ్చ బింబప్రతిబింబభావాదాపమ్యం
గమ్యతే.

వైధర్మ్యేణ యథా.—

కాకతీంద్రకృపాదృష్టిమాత్రాజ్ఞాగ్రతి సంపదః,

తావదజ్ఞాని నిద్రాంతి యావన్నోదేతి భాసుమాన్. ౧౬౬

అత్ర యథా భాస్వమదయమాత్రేణ పద్మాని సముచ్చలంతి తథా
ప్రతాపదుద్రదయావిలోకనమాత్రేణ సంపదస్సంభవంతీతి వైధర్మ్యేణ
బింబప్రతిబింబనమ్.

—ॐ నిదర్శనాంకారః. ౧౬—

అథ గమ్యమానాపమ్యప్రస్తావాన్నిదర్శనాంకారో నిరూప్యతే,

అసంభవధర్మయోగాదుపమానోపమేయయోః,

ప్రతిబింబక్రియాగమ్యా యత్ర సా స్యాన్నిదర్శనా. ౧౬౭

యత్రోపమానధర్మస్య ఉపమేయగతత్వేన నిబద్ధస్యాన్వయాసంభ
వాత్తత్సంబంధార్థం బింబప్రతిబింబకరణమాప్తిష్యతే సై కా నిదర్శనా.

తద్విపర్యయే ద్వితీయా నిదర్శనా.

ప్రథమా యథా.—

రిపులిమిరముదస్యై రత్నసింహాసనస్థ-

స్త్రిభువనమహనీయః కాకతీయక్షితీశః,

వహతి మహితవిశోల్లాసి లీలామభిఖ్యా-

వైధర్మ్యేణోదాహరితి—కాకతీస్త్రీతి.

౧౬౮

నిదర్శనాయస్సంగతిమాన—అథేతి.

అత్ర బింబప్రతిబింబభావోఽభ్యుచ్చయః. అక్షణమాన—అసంభవదితి.
ఉపమానధర్మస్యోపమేయగతత్వేనోపమేయధర్మస్యోపమానగతత్వేన వా సంబంధా
సంభవాద్వాక్యార్థసంబంధా నిదర్శనా ద్వివిధేత్యర్థః. ౧౬౯

వ్యాచక్షే—యత్రేతి.

తద్విపర్యయ ఇతి. ఉపమేయధర్మస్యోపమానగతత్వేనేత్యర్థః.

రిపులిమిరమితి.—ఉదయఃఖరిచూడామంబినః ప్రాచీనపర్వతాగ్రవర్తిసస్త్రీత్ర

ముదయశిఖరిచూడాచుంబినస్త్రీవశానోః.

౧౬౮

అత్ర తీవ్రభానోరభిఖ్యాయాః ప్రకృతే అసంభవాదభిఖ్యాసదృశీ
మభిఖ్యాం వహతీతి బింబప్రతిబింబకరణాక్షేపః.

ఉపమేయధర్మస్య ఉపమానే అసంభవాద్యథా.—

వీరరుద్ర సరేంద్రస్య యశోవైశేష్యసంపదః,

లక్ష్మ్యంతే క్షీరవారాశి లీలాదర్శనగుండలే.

౧౬౯

అత్ర యశోవైశేష్యస్య దుగ్ధార్ణవే అసంభవాత్సదృశ్యోపగమేన
బింబప్రతిబింబనం గమ్యతే.

క్వచిన్నిషేధవశాదాక్షిప్తయా ప్రాప్త్యా బింబప్రతిబింబకరణా
క్షేపో యథా.—

కాకతీంద్ర ద్విషత్కాంతా ధావంత్యః ప్రతి కాననం,

పద్భ్యాం ముంచంత్యలాభాభ్యాం స్థలే రక్తోత్పలశ్రియం

అత్ర ముంచతీతి నిషేధాత్పూర్వం రక్తోత్పలశ్రిప్రాప్తిరాక్షేప్తా.

—౧౭ వ్యతికకాలంకారః. ౧౭—

భేదప్రధానసాధర్మ్యముపమానోపమేయయోః,

భానోః విశ్వోల్లాసిలీలాం లోకాంబిసృజాపామభిఖ్యాం శోభాం వహతి. ౧౭౦

యోజయతి. అత్రేతి.—వీరరుద్రీతి.

౧౭౧

అత్రోపమేయధర్మస్యోపమానే అసంభవాత్ప్రతిబింబక్రియాక్షేపఇత్యాహ—
అత్ర యశ ఇతి.

అత్ర చ విశేషాంతరమాహ—క్వచిదితి.

కాకతీంద్రీతి. అలాక్షాభ్యామలక్తకరహితాభ్యాం, పూర్వం రాజ్యసమయ
ఇత్యర్థః. సంభవద్వాక్యార్థసంబంధాపీయమవ్యైరంగీకృతా, తగుక్తం. 'అభవన్వస్తు
సంబంధో భవన్వాస్త్రకల్పయేత్, ఉపమానోపమేయత్వం కథ్యతే సా నిదర్శనేతి.

ఉదాహరణంతు. 'చూడామణిపడే ధత్తే యో దేవం రవిమౌగతం, సతాంకార్యా
తిథేయీతి బోధయి౯ గృహక్షేధినః' ఇతి. అత్ర చ క్రవర్తీ వ్యాచక్రే 'బోధయన్నితి
'కారీషోఽగ్నిరధ్యాపయ' తీతివద్ధిరిగృహక్షేధినో బోధనక్రియాసమర్థా౯ కరోతీతి
తత్సమర్థాచరణే ణిచః ప్రయోగాత్సంభవతి వస్తుసంబంధఇతి. తతస్తత్సదృశబోధనా
క్షేపః, నైష సర్వాపి పదార్థవృత్తిః, వాక్యార్థవృత్తిర్యథా.—'రత్నావళిసఖరత్నానాం

అధిక్యాల్పత్వ కథనా ద్వ్యతిరేక సృజిత్యే.

౧౭౨

యత్రోపమానాదుపమేయస్యాధిక్యేన న్యూనత్వేన వా ప్రతిపాదనేన భేదప్రధానం సాధర్మ్యముపగమ్యతే న వ్యతిరేకాలంకారః. యథా. —

దినకృతి కుముదైర్ధ్రతతో న రాగః శశిని పరాంచి పరం సరోరుహాశి,

కువలయకమలాదృత ప్రకాశః ప్రభవతి విశ్వసుహృత్ప్రతాపరుద్రః

అత్ర రవిశశినోరసంభవేన సర్వప్రియంకరత్వేన ఉపమేయభూతస్య ప్రతాపరుద్రస్యాధిక్యం కువలయకమలాదృత ప్రకాశ ఇతి శ్లేష సముత్థాపితో వ్యతిరేకః.

— శ్లేషాలంకారః. —

అథ శ్లేషాలంకారో నిరూప్యతే. —

ప్రకృతాప్రకృతోభయగతముక్తం చేచ్ఛబ్జమాత్రసాధర్మ్యం,

శ్లేషోఽయం శ్లిష్టత్వం సర్వత్రాద్యద్వయే నాంత్యే. ౧౭౩

యదలక్షకమార్జనం, ఇదం శ్రీఖండలేపేన పాండురీకరణం విధో'రితి, న చాయం దృష్టాంతః. అత్ర వాక్యయోగస్సాపేక్షత్వాత్, యత్ర నిరపేక్షవాక్యద్వయే బింబప్రతిబింబ భావస్స దృష్టాంతః, యత్ర సాపేక్షవాక్యద్వయే సోఽసానిదర్శనేతి మహాననయోర్భేదః, అత్ర మాలావైదిత్యముపి ద్రష్టవ్యం. అథగమ్యాపమ్యప్రస్తావా ద్వ్యతిరేకం లక్షయతి — భేదేతి. ౧౭౪

భేదో వైలక్షణ్యం తత్ప్రధానం సాధర్మ్యం గమ్యత ఇత్యధ్యాహృత్య వాచస్తేయత్రేతి.

ఉదాహరణి—దినకృతీతి. రాగోఽనురాగః పరాంచి ప్రతికూలాని ఆయంతు కువలయేన భూమండలేన కమలయా లక్ష్మ్యచ ఆశేదాధ్యవసీతైః కువలయకమలైరాదృత ప్రకాశ ఇత్యుపమానాదుపమేయస్యాధిక్య కథనం శ్లేషమాలంకారమనాదుపమేయస్యాల్పత్వపక్షే సహృదయహృదయా నదిరోహదుదాహరణం నోక్తం. భేద ద్వయలక్షణం తు సర్వస్య కారానుసారాదితి రహస్యం. తదీయోదాహరణం—కావ్య ప్రకాశ కారస్సమూహయత్. తత్ప్రకాశో వ్యతిరేక ప్రపంచశ్చ తత్రైవ ద్రష్టవ్యః. 'ఉపమానాద్యదన్యస్య వ్యతిరేకస్స ఏవ స' ఇతి తల్లక్షణమేవ సాధీయః. వ్యతిరేకస్య శ్లేషగర్భత్వాత్తత్ప్రసంగానంతరం శ్లేషం ప్రతిజ్ఞాపూర్వకం లక్షయతి—అథేతి.

యత్ర కేవలప్రకృతయోః కేవలాప్రకృతయోశ్చ క్లేషః కథ్యతే.

తత్ర ప్రకారద్వయే విశేషణవిశేష్యస్లిష్టతా. ప్రకృతాప్రకృతవిషయేఽంత్యభేదే విశేషణమాత్రస్లిష్టతా. విశేష్యయోరసిస్లిష్టత్వే శబ్దశక్తిమూలధ్వనిప్రసంగాత్. కేవలప్రకృతయోః కేవలాప్రకృతయోశ్చ ఏకశబ్దగోచరత్వే తు న ధ్వనిశంకా.

అత్రాధ్యక్ష్యయ ప్రతిపాదనే అప్రస్తుతత్వేన ప్రస్తుతత్వేనవా వైషమ్యాభావాదభిధైవ సమర్థా.

ప్రస్తుతాప్రస్తుతవిషయే తు అభిధాయాః ప్రస్తుతైకపరతంత్రత్వాదప్రస్తుతార్థప్రతిపత్తిర్వ్యంజనవ్యాపారాయజ్ఞేన. తథాచోక్తం—కావ్యప్రకాశే.

యత్ర కేవలప్రకృతయోః కేవలాప్రకృతయోః ప్రకృతాప్రకృతయోశ్చ శబ్దమాత్రసాధర్మ్యముక్తం చేత్ స్లిష్టపరీపరిబంధః కృతశ్లేషిత్వ సోపమావ్యవచ్చేదః ఆయం క్లేషాలంకారః. అత్రాధ్యక్ష్యయే కేవలప్రకృతశ్లేషే కేవలాప్రకృతశ్లేషే చేత్యర్థః. సర్వత్ర స్లిష్టత్వం విశేషణేషు విశేష్యేషుచ శ్లేషఇత్యర్థః. అంత్యే ఉభయశ్లేషే న సర్వత్ర స్లిష్టత్వం కింతు విశేషణేష్యేషేత్యర్థః.

విశేష్యయోరసిస్లిష్టత్వే శబ్దశక్తిమూలధ్వనిప్రసంగః తదితదాహ—ఆత్రేతి.

సనూభయశ్లేష ఏవ విశేష్యస్లిష్టత్వే ధ్వనిశంకా సేవరభేదవ్యయ ఇత్యత్ర కిం నియామకమత ఆహ—కేవలప్రకృతయో రితి. అద్యభేదద్వయే విశేష్యయో రసిస్లిష్టత్వే అధ్యక్ష్యయస్య ప్రస్తుతత్వావిశేషాదప్రస్తుతత్వావిశేషాన్వా అభిధాయా అకుంతితసంచారత్వాత్ ప్రస్తుతాప్రస్తుతా ద్వావప్యర్థా వాచ్యాశేష, అతో నాద్యభేదద్వయే ధ్వనిశంకేతి భావః.

ఉభయశ్లేషే కథం ధ్వనేరవకాశ ఇత్యాకాంతాయా మాహ—ప్రస్తుతాప్రస్తుత విషయేత్వేతి. ప్రకరణాదికం ప్రస్తుతార్థవివాధిధాం నియచ్చతి నాప్రస్తుతార్థే, అతస్తస్య న వాచ్యత్వమితి భావః.

నన మాభూద్వాచ్యత్వం వ్యంగ్యత్వం తు కుతో లభ్యత ఇత్యత ఆహ—ఆప్రస్తుతేతి.

అనేకార్థస్య శబ్దస్య వాచకత్వే నియంత్రితే,

సంయోగాద్యైరవాచ్యాన్తథా భీకృద్వాన్యపృతి రంజనమితి. ౧౭౪
తదేవం ప్రధానేషః.

తత్ర కేవలప్రాకరణికయోర్యథా. —

రాజ్ఞః పూజావిధిం ధత్తే సకలోమాధవే తిథిః,

నీలకంఠకలాపాంకే స్ఫురన్ముఖమితిహి.

౧౭౫

అత్ర పూజావిషయతయో హరిహర స్యాః ప్రాకరణికత్వం
అప్రాకరణికయోర్యథా. —

సదృశః కాకతీంద్రోఽయం మహాకులమహీభృతాం,

అథాంతరస్య వ్యంజనవ్యాపారైక విషయత్వే వృత్తాంతమితియాచా — అనేకఇతి.
అనేకార్థస్యాదేశశబ్దస్య సంయోగాద్యైరవాచ్యాన్తథా విప్రయోగశ్చేత్వాదిభిర్యా
కృతపద్యైరవాచ్యైరర్థనిశ్చయైరవాచకత్వే నియంత్రితే ప్రస్తుతపద్యేన నియ
మితేనతి అవాచ్యాన్తథా భీకృద్వాన్తరప్రతీతివ్యాన్తరప్రతిరంజనం వ్యంజనవ్యాపార
విశేషః. తదేవమితి. ప్రకృతాప్రకృత్యోః చైత్యత్వేనైత్యన్తః, అయం చ క్షేపః. ప్రకా
రాంతరేణాపి త్రివిధః తథాపి-జనుక్త్యాన్తరేన సభంగపదత్వాక్షేపః, ఏకనాశా
వలంబిఫలద్యయవ్యాపారాభంగపదోఽన్త్యక్షేపః, ఉభయనిబాధే కూభయక్షేపఇతి,
కావ్యప్రకాశకారః. పునరిమి మన్యక్షేపం శబ్దక్షేపమేవాత్మాన్తర్యధార్థక్షేపమహా
చత్ తద్వివేకస్తు తత్రైవద్రష్టవ్యం. ౧౭౪

కేవలప్రకృతక్షేపముదాహరణి — రాజ్ఞః ఇతి. నీలకంఠకలాపాంకే మయూర
పింఛచిహ్నా స్ఫురంతి అబ్జమణేః కాన్తుభస్మ త్విద్యస్య తస్మిన్నాధవే సకల తిథిః ప్రతి
పదాదిః రాజ్ఞః పూజావిధిం ధత్తే, నీలః కంఠోయస్యాసానీలకంఠః కలాప్తోదకపాతీతి
కలాప శ్చంద్రోఽంకశ్చేఖరో యస్య స తథోక్తః ఉభయోర్విశేషణసమాసః. తస్మిన్
స్ఫురంతి అబ్జమణేశ్చంద్రకంఠస్య త్విదీప త్విద్యస్య తస్మిన్నమాధవే సకలా తిథిః
పూజావిధిం ధత్తే. తదాద్యాన్తిభయో ద్వయో రిశ్యమరః. సర్వేష్యపి తిథిః హరి
హరా పూజనియావిశ్యన్తః సకలోమాధవేతిథిరిత్యత్ర సభంగపదత్వాచ్చబ్ద
క్షేపత్వం ఆన్యత్రా భంగపదత్వా దర్శక్షేపత్వం చ యథాసంభవం ద్రష్టవ్యం. ౧౭౫

కేవలప్రకృతక్షేపముదాహరణి — సదృశ ఇతి. శిరసా గృహీతో గౌరవేణ
సీక్యతః సన్దర్శస్సాధుమార్గో యేషం తే తథోక్తాః, స్ఫురంత్యః కటకానామలంకా
రాణాం సంపదో యేషం తే తథోక్తాః, ఉభయోర్విశేషణసమాసః. మహాకులం

శిరోగృహీత నన్దాగ్న స్ఫురత్కటక సంపదాం. ౧౭౬

అత్ర మహాకులనాం హరిశ్చంద్రప్రభృతీనాం కులపర్వతానాం
చోపమానత్వేనా ప్రాకరణికత్వం.

ప్రాకరణికాప్రాకరణికయోర్యథా.—

విజితారిపురో మూర్తా విలసత్సర్వమంగళః,

రాజమాఖి ప్రతాపాంకరుద్రో రుద్రఇవాసితః. ౧౭౭

అత్ర ప్రతాపరుద్ర రుద్రయోః ప్రాకరణికా ప్రాకరణికత్వం.
విశేషణ వైచిత్ర్యమూలత్వాత్పరికర ఉచ్యతే.—

— పరికరాలక్కాటక. ౧౭౭ —

యత్రాభిప్రాయగర్భస్యాద్విశేషణపరంపరా,

తత్రాభిప్రాయవిదుషామసౌ పరికరో మతః. ౧౭౮

యత్ర విశేషణాని సాభిప్రాయాణి నిబధ్యంతే స పరికరాలంకారః
యథా.—

రాజ్ఞో యాదవవంశపార్థివమణేః ప్రఖ్యాతశౌర్యశ్రియ

స్త్యంగత్తుంగతురంగసైన్యమహతో మూనైకవిత్తస్య చ,

సద్యో రుద్రస రేంద్రనాయకచమూనాభేన కేనాప్యధ

యేషాం తే మహాకులాః, తే చ తే మహీభృతో రాజానో హరిశ్చంద్రాదయః పర్వతాశ్చ
శిరోభి శ్చిఖర్దైస్సహితః సత్తాగ్తో సత్తత్రమాగ్తో యేషాం తే తథోక్తాః స్ఫురింత్యస్మా
నుసంపదో యేషాం తేషాం మహతాం కులమహీభృతాం కులపర్వతానాం చ సదృశః.

ఉభయశ్లేషముదాహరణి—విశేషణి. విజితారిపురో నిర్జితశత్రునగరస్త్రిపు
రాంతకశ్చ మూర్తా విలసంతి సర్వాణి మంగళాని విలసంతి సర్వమంగళా పార్వతీచ
యస్యః రాజమాఖి రాజశ్రేష్ఠశ్చంద్రశేఖరశ్చ. అత్ర రుద్రప్రతాపరుద్రయో
ర్విశేష్యయోః పృథగుపాదానాం ఆత ఉభయశ్లేషః. ౧౭౯

సంగతిపూర్వకం పరికరం లక్షయతి—విశేషణి. అభిప్రాయగర్భా వ్యంగ్యస్య
వాచ్యోన్మఖత్వేన వాచ్యాతికాయిత్యాభివాత్పరికరభవ్యస్యోపలంకారః.

ఉదాహరణి—రాజ్ఞ ఇతి. రాజ్ఞో న తు యస్యకస్యచిత్, యాదవవంశపార్థివ
మణేర్చహతులీనస్య మ్లేచ్ఛస్య, ప్రఖ్యాతశౌర్యశ్రియోఽనేకథా విహితపరాక్రమస్య
స త్వనామ్రాతరణగంధస్య త్వంగత్తుంగతురంగసైన్యమహతో నైకాకినః, మూనైకవిత్త
స్య న తు యథా కథంచితప్రిణపరాయణస్య సేవణపతేః కేనాప్యధ ప్రచమూపతినా
అధిష్ఠిత్వస్య సతః, ఆచరితాస్యాయుధసన్నాప్తసాదీని సా కబలితసేవణపతిసర్వ

క్షీప్తస్యా చరితాని సేవణపత్తేర్జానాతి సా గౌతమీ. ౧౭౯

అత్ర రాజ్య ఇచ్ఛేవ మాది విశేషజాన్యుత్పానగర్భాణి.
అథాక్షేపాలజ్ఞానః.—

విశేషబోధాయో క్తస్య వక్ష్యమాణస్య వా భవేత్,
నిషేధాభాసకథనమాక్షేప స్స ఉదాహృతః. ౧౮౦

యత్ర విశేష ప్రతిపత్త్యర్థము క్తవక్ష్యమాణయోః ప్రాకరణికయోః
నిషేధాభాసః కథ్యతే స ఆక్షేపాలంకారః.

ఉక్తవిషయే, వస్తునా కథనం వా నిషిధ్యతే వక్ష్యమాణవిషయే
కథనమేవ నిషిధ్యతే తత్రాపి సామాన్యరూపేణ క్రితజ్ఞాయ విశేష
రూపేణ నిషేధః, అంశోక్తా వంశాంతరస్య వా నిషేధః, ఏవం చతుర్వి
ధోఽయమాక్షేపః. క్రమేనైషా ముదాహరణాని.—

సరేంద్రమాణేన వయం తవ సందేశహరిణః,
జగత్కుటుంబినః కశ్చిన్నశత్రు రితి కథ్యతే. ౧౮౧

అత్ర రాజసంధివిగ్రహకారిణముక్తౌ న వయం సందేశహరిణ ఇతి
వస్తునిషేధః.

స చానుపపద్యమానః సంధివిగ్రహకాలోచితకై తవచనపరిహారేణ
తత్త్వవాదిత్వే పర్యవసితః, నర్వజగత్పాలకస్య తవ శత్రుభావేన
స్వా గౌతమీ జానాతీత్యేవం సాధిప్రాణవిశేషణత్వం. ఉత్పానగర్భాణిప్రాణ
గర్భాణిత్యర్థః. ౧౭౯

గమ్యత్వప్రస్తావాత్పరికరానంతరం విశేషగమ్యత్వాక్రయమాక్షేపం అక్ష
యతి—విశేషేతి. యత్రోక్తస్య వక్ష్యమాణస్య వా ప్రాకరణికత్వేన విధాతుమిష్టస్య
ఆతపివ నిషేధానర్హస్య యో నిషేధో విశేషబోధార్థ మభిధీయమానస్సన్నాభాసీభవతి
స ఆక్షేపఇత్యర్థః. ౧౮౦

తస్య చతుర్థా విభాగమాహ—ఉక్తవిషయవిత్పాదనా.

తత్రోక్తవిషయవస్తునిషేధముదాహరతి—సరేంద్రేతి. అజాతశత్రోః కిమర్థం
సంధివిగ్రహకారిణ ఇతి భావః. ౧౮౧

వస్తునిషేధం యోజయతి—ఆత్రేతి.

తత్ఫలం విశేష మాహ—సచేతి. సందేశహరిణు తత్త్వనిషేధోఽనుపపద్యమాన
స్సన్నన్నదీయా రాజానో భృత్యమూపేణ భరణీయా ఇత్యాదివిశేషం బోధయతీత్యర్థః.

నాలోకనీయా రాజానః కింతు భృత్యరూపేణ సంరక్షణీయా ఇత్యేవ
మాది విశేషమాషీపతి.

కథననిషేధో యథా.—

వయమశరణా ఇత్యేవోక్తిః కథం ఘటతే జగ

త్రితయశరణే త్రాయస్వాస్తానితి స్ఫుటమజ్ఞతా,

నకలజనతారక్షదక్షే త్వయి ప్రణతా ఇతి

త్రిభువన నమస్కార్యే సిద్ధం ప్రతాపమసీపశే. ౧౮౩

అత్ర వయమశరణా ఇత్యేవమాద్యుక్తికథననిషేధాభాసరూపాదవ
శ్యం పరిపాలనీయత్వాది విశేషః ప్రతీయతే.

వక్ష్యమాణవిషయే సామాన్యం ప్రతిజ్ఞాయ కథననిషేధో యథా.—

విజ్ఞాపయామస్తే కించి త్కాకతీయకులోద్వహ,

విజ్ఞాప్యతే కిమథవా సర్వజ్ఞే రక్షకే త్వయి. ౧౮౪

అత్ర విజ్ఞాపయామఇతి సామాన్యం ప్రతిజ్ఞాయ(విశేష)కథననిషే
ధాభాసాత్పర్యథా వయం రక్షణీయా ఇతి విశేష ఆషీప్యతే.

అంశోక్తావంతరస్య నిషేధో యథా.—

ప్రతాపరుద్ర స్వయమింద్రతేజా

దైవం చ తద్విక్రమదత్తహస్తం,

యూయం చ తూలోపమసారభాజ

స్తద్యుక్త మేవం యది వా కిముక్తైః? ౧౮౫

కథననిషేధ ముదాహరతి—వయమితి. సర్వమం నాథే రక్షకే సమస్కార్య
చ త్వయి దీప్యమానే, సర్వాంతర్భూతానామస్తాకమశరణాస్త్రాయస్య ప్రణతా
ఇత్యాదీని వచనాని వ్యర్థానీత్యర్థః. ౧౮౬

యోజయతి—అత్రేతి. వయమశరణా ఇత్యేవ మాద్యుక్తిభి ర్యుక్తకథననిషేధః తస్మా
దాభాసరూపాదవిషయప్రవృత్త్యా నిషేధస్య ప్రరోహభావాదాభాసత్వమితి భావః.

వక్ష్యమాణవిషయే సామాన్యం ప్రతిజ్ఞాయ విశేషనిషేధ ముదాహరతి—విజ్ఞా
పయామఇతి. అత్ర ప్రథమాంధే సామాన్యేన ప్రతిజ్ఞాయ నివృత్తిరూర్థే వయం రక్షణీయా
ఇతి విశేషబోధ్యాం విశేషకథన నిషేధాదాత్మేషః. ౧౮౭

అంశోక్తావంతరనిషేధముదాహరతి—ప్రతాపేతి. ఇద్ధతేజాః సమృద్ధ
ప్రతాపః దత్తహస్త మనకులం తూలోపమసారభాజో నిస్సారా ఇత్యర్థః, తదేవం
య్యుక్తమిత్యంశోక్త్యా కిముక్తైరిత్యంతరనిషేధః. ౧౮౮

అత్ర ప్రతాపరుద్రోమహీయా యాయమల్ప ఇత్యంతోక్త్యా
యది వాకిముక్తే రిత్యంతరాంతరనిషేధాభాసేన సర్వధా ప్రణామైః ప్రసా
దనీయోఽయం సత్య సాతిపక్ష్యమవలంబనీయం యుష్మాభిరితి శత్రుస్త్రీవ
చనభంగ్యావిశేష ఆషిష్యతే.

*సమానార్థతయాఽనిష్టవిధ్యాభాసోఽప్యాక్షేప ఇత్యభ్యుపగమ్యతే.

యథా చ ఇష్టనిషేధస్యానుపపద్యమానతయాఽఽభాసత్వం
తథాఽనిష్టవిధేరప్యనుపపద్యమానతయాఽఽభాసత్వం.
యథా. —

నాథ ప్రతాపరుద్రస్య సేవాం త్యజసి చేత్త్యజ,

అరణ్యగృహమేఢిన్యారీతిరభ్యస్యతే మయా.

౧౦౫

అత్రానిష్టసూతం ప్రతాపరుద్రపాదసేవాత్యజనం తద్రిచుకామిన్యా
విధీయతే స విధిరనుపపద్యమాన ఆభాసే పర్యవస్యతి, అరణ్యగృహ
మేఢిన్యారీతిరభ్యస్యత ఇత్యనేన విధ్యాభాస సవ ఉపబృంహితః.

— వ్యాజసుత్యలక్ష్యార్థః. —

అథ గమ్యప్రస్తావాద్వ్యాజస్తుతిరచ్యతే. —

నిందయా వాచ్యయా యత్ర స్తుతిరేవావగమ్యతే,

స్తుత్యా వా గమ్యతే నిందా వ్యాజస్తుతిరసా మతా.

౧౦౬

యత్ర నిందాకథనముఖేన స్తుతిర్గమ్యతే ఏకా, సా యత్ర స్తుతి ము
ఖేన నిందా గమ్యతే సా ద్విధీయా వ్యాజస్తుతిః.

తస్య ఐన్ద్రిగ్యం విశేషమాహ — సర్వభేది.

ఆక్షేపాంతరముపక్షిపతి — సమాసేతి, సమానార్థతయా సమాసన్వాయతయే
త్యర్థః.

తదేవాహ — యథాచేతి. అనుపపత్తివశాద్వినిషేధ క్షేవాఽనిష్టవిధేరప్యాభా
సత్వాదాక్షేపత్యమితి భావః.

ఉదాహరతి — వాభేతి. అనిష్ట విధ్యాభాసం యోజయతి — అత్రేతి.

౧౦౭

అథ గమ్యత్వప్రస్తావాద్వాచ్యాభాసత్వప్రసంగేవాక్షేపాంతరం వ్యాజ
స్తుతిం లక్షయతి — నిందయేతి.

౧౦౮

యత్ర నిందయా స్తుత్యా వా వాచ్యయా ప్రమాణాంతరభాధితస్యమాపయా

కమేణ యథా.—

కాకతీయవిభోః కీర్త్యా కింవాఽద్య ధవళీకృతం,
యత్తదీయారివక్రేష్టు దృశ్యతే కాలిమూ మహాః. ౧౮౭

స్తుత్యా నిందా యథా.—

ప్రతాపరుద్రనృపతే రహణోసాహసికా ద్విషః,
యద్విశంతుఃపథీక శైలా నారోహంతి సమంతతః. ౧౮౮

—అప్రస్తుతప్రశంసాలక్ష్యః—

అథ గమ్యత్వప్రస్తావాదప్రస్తుతప్రశంసోచ్యతే.

అప్రస్తుతస్య కథనాత్ప్రస్తుతం యత్ర గమ్యతే.

అప్రస్తుతప్రశంసేయం సారూప్యాదనియంతి తా. ౧౮౯

యత్ర సారూప్యేణ సామాన్యవిశేషభావేన కార్యకారణ భావేన
చాప్రస్తుతకథనాత్ప్రస్తుతప్రతీతి స్తత్రాప్రస్తుతప్రశంసా.

అప్రస్తుతాత్ప్రస్తుతప్రతీతి రిత్యనేన సమాసోక్తివ్యావృత్తిః,

న చ కార్యా త్కారణప్రతీతావనుమానావిర్భావశంకా.

యథాక్రమం స్తుతి స్పిందా వా గమ్యతే సా వ్యాజేన వ్యాజయసావా స్తుతిరితి ద్వివి
ధాప్యన్యథా వ్యాజస్తుతిరిత్యర్థః.

కాఃప్రీయేతి, 'విశేషనిష్ఠేధేషభ్యనుజ్ఞాన మితి న్యాయేనారవిక్రమ్యతి
రిక్తం విక్లవం కీర్త్యా ధవళీకృతమితి నిందయా స్తుతి ర్గమ్యతే.

ప్రతాపేతి, అత్ర శత్రుజాం సాహసప్రశంసయః భీరత్వం వ్యజ్యతే. ౧౮౮

స్తుతిప్రసంగాద్యాజస్తుత్యనంతర మప్రస్తుత ప్రశంసామాహ-అథేతి, యద్య
ప్యప్రస్తుతమప్రస్తుతత్వాదేవ న కథనీయం తథాఽపి ప్రస్తుతాగ్ధప్రతీత్యర్థత్వాదవి
రోధః. అత్ర గమ్యగమకయోః ప్రస్తుతాప్రస్తుతయోర్నియమకం సంబంధమాహ—
సారూప్యేతి, అదిగ్రహణాత్సామాన్యవిశేషభావః, కార్యకారణభావచ్చ గృహ్యతే,
తేషామేవాన్యాంతరప్రతీతిపాతుత్వాత్, తేన సామాన్యం విశేషః కార్యంకారణం
సహపంచ ప్రస్తుతం స్వస్వప్రతియోగినోఽప్రస్తుతస్య కథనాత్ప్రతీతియత ఇతి పంచా
ప్రస్తుత ప్రశంసాభేదాః, న చేయం సమాసోక్తిస్తద్విపర్యయేణ ప్రవృత్తేరిత్యాహ—
అప్రస్తుతాదితి, కార్యాత్కారణప్రతీతి భేదస్యానుమానేఽంతర్భావం వారయతి—
నచేతి, అతఏవ పర్యాయోక్తవ్యావృత్తిరపీత్యాహ-అనేనేతి, తత్రాభ్యుదయోః ప్రకృ
తత్వాదిభావః.

వ్యంగ్య మత్రాలంకార్య మత ఆహ—నచేతి.

౧౮౯

అనుమానాలంకారే ప్రత్యాయకప్రత్యాయక యోద్వయోపపాదక
రణికత్వా భ్యుగమాత్, అనేన పర్యాయోక్తస్య వ్యావృత్తిరపి, న చా
యం ధ్వనిః, ప్రతీయమానస్య వాచ్యసిద్ధ్యంగత్వాత్.

తత్ర సారూప్యేణ యథా.—

ఆశాసు ప్రశమిత వాసనోదయేభ్యః

కిం లబ్ధం భ్రమరగణైర్జర త్తరుభ్యః,

పున్నాగో నవనవసౌరభప్రసూనై

రామోదం దిశతి నివాసమారభభ్యం.

౧౯౦

అత్ర భ్రమరవృత్తాంతేనాప్రస్తుతేన సర్వానసంపూర్ణ విభవానుర్వీ
శ్వరాన్విహాయ సకలగుణపరిపూర్ణః సర్వజనానందీ ప్రతాపరుద్ర ఏక
ఏవ సర్వేషాం విదుషాం సేవ్య ఇతి ప్రస్తుతం ప్రతీయతే.

సామాన్యాద్విశేషప్రతీతిర్యథా.—

యశస్వినీ పద్మభవస్య సృష్టిరుత్పాదయిత్రి నృపశేఖరాణాం,

తత్పాలనాల్లాలనభాగ్యయోగ్యో జాతశ్చిరాన్త్యమలోక ఏషః.

అత్ర ప్రతాపరుద్రస్య గుణమహత్త్వే ప్రస్తుతే సామాన్య మభిహితం
విశేషా త్సామాన్య ప్రతిపత్తిర్యథా.—

తత్ర హేతుమాహ-ప్రతీయమానస్యేతి. వాచ్యసిద్ధ్యంగత్వాత్ ఆప్రస్తుతస్య
వాచ్యత్వమేవాయుక్త మితి కృత్వా ప్రస్తుతం ప్రతీయమానం తత్సాధనత్వేనోప
కరోతీతి వాచ్యసిద్ధ్యంగం నామ గణిభూతవ్యంగ్యం స ప్రధానమతో న ధ్వనితీ భావః.

తత్ర సారూప్యేణోదాహరణి.—ఆశాస్వినీ, ప్రశమితవాసనోదయేభ్యో నివ
ర్తిత పరిమళప్రచాగభ్యో జరత్తరుభ్యో జీర్ణవృక్షేభ్యః, ఆత్రాప్రస్తుత భ్రమర
వృత్తాంతేన ప్రస్తుత ప్రతాపరుద్రవృత్తాంతసారూప్యేణ ప్రతీయతే, సాధర్మ్యజేద
ముదాహరణం, వైధర్మ్యాదనిబంధనా స్తస్యతో ద్రష్టవ్యాః.

౧౯౧

యశస్వినీతి, ఆత్రాప్రస్తుతరాజసామాన్యవృత్తాంత పల్లవయాప్రస్తుతరాజనిశే
షణ ప్రతాపరుద్రగుణమసామప్రతీతిః.

౧౯౨

†దంటుమణావిణపెంఖి ఇ ణభణి వంతుం సకోఁడూహలావి,
పరిసాసతి వి ణంపస ఇ వణిఆవీరీసీ సింతి. ౧౯౨

అత్ర ముద్ధానాం నవసంగమే మహతీ లజ్జతి సామాన్యేప్రస్తుతే
విశేషోఽభిహితః.

కార్యత్కారణప్రతీతిర్యథా. —

గాధా ఇవాన్తవాజాతా నీచా ఇవ మహాద్రయః,

మహీమవతరత్యస్త్విన్యాకతీయ కులేశ్వరే. ౧౯౩

అత్రాణవాదీనాం గాధత్వాదిభిః కార్యభూతైరప్రస్తుతైః కారణ
భూతం ప్రతాపరుద్రగాంభీర్యాది ప్రతీయతే.

కారణత్కార్యప్రతీతి ర్యథా. —

ప్రతాపరుద్రవృత్తే ర్ధరిత్రీకల్పశాఖనః,

జాతా మయి కృపాదృష్టిః కింవా విస్తయసే సఖే? ౧౯౪

అత్ర కథమిదృశమహావిభవ భాజనమధునా భవసీతి కార్యం పృచ్ఛ
సవిస్తయాయ సుహృదే కార భూతా ప్రతాపరుద్రకృపాదృష్టి రభి
హితా, వాచ్యసంభవాసంభవోభయరూపతయా యథాసంభవం
భేదాః స్వయం ద్రవ్వన్యః.

† ద్రష్టుమనాఆపి న పశ్యతి నభిణతి నత్తుం సకాతూహలాఽపి,

స్పర్శాశయాపి వ స్పృశతి నితాయాః కీదృశీ సృష్టిః. ౧౯౫

దంటుమణావీతి, అత్ర దర్శనాద్యుక్తింతానా మిప్యదిగృహీతా మప్రస్తు
తానాం అజ్ఞావిశేషణా ముక్త్యై ప్రస్తుతలజ్జాసామాన్యప్రతీతిః, అజ్ఞాకార్యణాం
అజ్ఞాత్యహాపచారికం.

గాధాఇతి. అత్రప్రస్తుతాగ్ధవగాధాదికార్యవర్ణనయా ప్రస్తుతప్రతాపరుద్ర
గాంభీర్యప్రతీతిః. ౧౯౬

ప్రతాపేతి. అత్రప్రస్తుతకారణవర్ణనాత్ ప్రస్తుతకార్యప్రతీతిం యాజ
యతి—ఆత్రేతి. ౧౯౭

అత్ర వాచ్యస్య సంభవాద్యుపాధివశాద్భేదాంతరాణి స్వయమూహనీయా
నీత్యాహ—వాచ్యేతి. వాచ్యస్య సంభవే ప్రాచీనాన్యోదాహరణాని. ఆసంభవేతు
‘కస్తయం భోః కథయామి దైవహతకం మాం విధి శాఖోటక’ మిత్యాదావచేత నేన
సహ ప్రశ్నోత్తరకాఽనుపపన్నేతి వాచ్యస్య సంభవః, ఏవమన్యదప్యదాహర్యం.

అర్థాలజ్ఞాన ప్రకరణమ్. ౧౯౧

గమ్యత్వప్రస్తావా త్పర్యాయోక్తముచ్యతే—

కారణం గమ్యతే యత్ర ప్రస్తుతాత్కార్యవర్ణనాత్,

ప్రస్తుతజ్యేష సంబంధం తత్పర్యాయోక్తముచ్యతే. ౧౯౧

యత్ర ప్రస్తుతస్యైవ కార్యస్య వర్ణనాత్ప్రస్తుత మేవ కారణం గమ్యతే తత్పర్యాయోక్తం.

యథా.—

ప్రతిభూపాలశుద్ధాంత దీర్ఘికాస్వాజిభూనరాః,

ప్రక్షాళయంతి గాత్రాణి కాకతియచమూచరాః. ౧౯౨

అత్ర రిపునగదీర్ఘికావారివిహారేణ ప్రతాపదుద్రచమూచరకర్తృకేన కార్యభూతేన సమరప్రారంభ ఏవ స్వపురాణి విహాయ పలాయితాః ప్రతిపుషా ఇతి కారణం ప్రతీయతే.

అర్థాలజ్ఞాన ప్రకరణమ్. ౧౯౩

అథ ప్రతీపం.—

ఆజ్ఞేప ఉపమానస్య కైమర్థ్యేన కథ్యతే,

యద్వోపమేయస్యాద్యత్వం తత్ప్రీతిప ముదాహృతమ్. ౧౯౩

యత్ర ఉపమేయస్య లోకోత్తరత్వాదుపమానాజ్ఞేపః క్రియతే తదేకం ప్రతీపం, యద్వోపమేయస్యోపమానత్వం కల్ప్యతే తద్వివేచితం.

కారణగమ్యత్వప్రస్తావా త్పర్యాయోక్తం లక్షయంతి — కారణమితి. ప్రస్తుతాదిత్యేతదప్రస్తుత ప్రశంసావ్యవహేదార్థం, పర్యాయేణ కార్యాదివ్యారా ప్రతీయమానస్య కారణస్య వర్ణనం పర్యాయోక్తమిత్యర్థః.

ఉదాహరణి—ప్రతిభూపాలేతి. శుద్ధాంతదీర్ఘికాస్వంతః పురక్రీడాపుష్కరిణీషు. ౧౯౪

అత్ర ప్రస్తుతకార్యకథనా త్ప్రీతిపస్యైవ కారణస్య ప్రతీతిం యోజయంతి—అజ్ఞేతి.

స్ఫుటప్రతీయమానానంతరమస్ఫుటప్రతీయమానం ప్రతీపాలంకారం లక్షయంతి—అజ్ఞేప ఇతి. ఉపమేయేనైవోపమానకార్యే సిద్ధే కిమర్థముపమానమిత్యాజ్ఞేపః ఏకం ప్రతీపం, యత్ర సిద్ధోపమానస్య నిర్వర్థముపమేయత్వే క్లేప్తి స్తద్వివేచితం, ఉదాహరణపుష్కరిణీషుపమానప్రతిపల్యాత్ ప్రతీపకృపదేశః. ౧౯౫

ఆద్యం యథా.—

కీర్తా ప్రతాపదుద్రస్య విలసంత్యాం దిగంతరే,
కిమర్థ ముదయత్వేష నిర్లజ్జ శ్శశలాంఘనః.

౧౯౮

ద్వితీయం యథా.—

కాకతీయకులే లక్ష్మీపతిరేష న సంశయః,
అనేన కథమల్పజ్ఞైస్సుమేరుదుపమీయతే.

౧౯౯

అనుమానాలంకారః ౧౯౯

అథ తర్కన్యాయమూలాలంకారా నిరూప్యంతే,
*సాధ్యసాధననిర్దేశే త్వనుమానముదీర్యతే.
రూపకహేతుకత్వేన తర్కనుమానవైలక్షణ్యం.

యథా.—

రజోధూమ స్సేనావ్యతికరభవోయత్ప్రసరతి
స్ఫులింగా దృశ్యంతే భటఘటితకౌశ్లేయకభవః,
తతో మన్యే యాత్రా శుచినమయజో రుద్రనృపతేః
ప్రభూతః కోపాగ్నిర్దహతి రిపునూపాలానగరిః.

౨౦౦

కీర్తా వితి. ఆత్ర కీర్త కవ చంద్రభారోఽప్యహ నా ద్వ్యర్థ శ్చంద్ర ఇత్యర్థః.

కాకతీయేతి. ఆప్రోపమానత్వేన ప్రసిద్ధస్య సుమీరో ర్నికర్తృత్వముపమేయత్వం
కల్పితం, కాకతీంద్రస్యాపమానత్వే వివక్షా ప్రయోజికా.

౧౯౯

అథానుమానాద్యలంకార వర్గ మధికరోతి. అథేతి—తత్రాపి ప్రాధాన్యాదను
మాన మాదా లక్షయతి—సాధ్యేతి. వ్యాపకస్య భర్తృత్వాద్యా వ్యవర్తకసాధ్యం
పక్షధర్తత్వం సపక్షే సత్యం వివక్షా ద్వాన్యస్పృతిరిత్యేతిత్రాపత్రయహితో హేతుస్సా
ధనం యత్ర సాధ్యప్రతితయే సాధనం నిర్దిశ్యతే సోఽనుమానాలంకార ఇత్యర్థః.
తర్కానుమాన వైలక్షణ్యం దర్శయతి—రూపకహేతుకత్వే నేతి.

ఉదాహరణి—రజోధూమవితి, యత్రైవ శుచినమయ ఆపమహాసో గ్రీష్మ
ఇత్యర్థః. ఆత్ర ప్రోధాగ్ని సాధ్యే రజో ధూమః, భద్గభవః, స్ఫులింగాశ్చ. లింగం
సర్వసంప్రతిపన్నరూపత్రయసంపన్నయోధూమాగ్ని రూపకగర్భత్వా దను
మానాలంకారత్వం.

౨౦౦

—౧౦ కౌవ్యలిగాలజ్జా.రః. ౧౦—

అథకౌవ్యలింగం.—

*హేతోర్వాక్యపదార్థత్వే కౌవ్యలింగముదాహృతమ్.

యత్ర హేతు ర్వాక్యగతత్వేన పదగతత్వేన వా ప్రతిపాద్యతే తత్కౌవ్యలింగమ్.

యథా.—

ప్రతాపరుద్ర ఇత్యేషా కాఽపి పంచాక్షరీ శుభా,

హృది యాం బిభ్రతో భూవా వశీకుర్వంతి సంపదః. ౨౦౦

అత్ర వాక్యార్థగతో హేతుః,

పదార్థగతోయథా.—

మూనాఽపిభూభృతాం ఫాలలిపిరుచ్ఛస్వసితా పునః,

ప్రతాపరుద్రదేవాంఘ్రిసఖజ్యోత్స్నాఽమృతోక్షితా. ౨౦౧

అత్ర పూర్వం పరిష్టానాయా భూపాలలిపేః పునరుచ్ఛస్వసే ప్రతాపరుద్రనరేంద్ర చరణసఖచంద్రికాసేచనం హేతుః, తస్య విశేషణ గతత్వా త్పదార్థగతత్వోక్తిః.

అనుమానప్రసంగాత్తదనంతరం కౌవ్యలింగమాహ—హేతోరితి. వాక్యార్థ హేతుకం విశేషణగత్యా పదార్థహేతుకం వా కౌవ్యలింగం ద్వివిధమిత్యర్థః. కౌవ్య గ్రహణం తర్కవైలక్షణ్యార్థం, తేన వ్యాప్తిపక్షధర్మతాదయో న క్రియంతరీరు చకః, అతఏవానుమానాదస్య వైవమృషితి అభ్యతే.

ప్రతాపేతి. అత్ర సంపద్యకరణే వాక్యార్థే ప్రతాపరుద్రపంచాక్షరీ ప్రాశస్త్యలక్షణో వాక్యార్థో హేతుః. ౨౦౦

మూనేతి. అత్ర శత్రుభూపాలఫాలలిపేః పునరుచ్ఛస్వసే నరేంద్రసఖజ్యోత్స్నాఽమృతోక్షితత్వ పదార్థో హేతుః. యత్ర సఖజ్యోత్స్నాఽమృతోక్షితత్వాదితి త్వతలాదిశిరస్సుతయా పదార్థస్య హేతుత్వేనోపాదానే వాక్యార్థహేతుకేహేతుత్వ ప్రతిపాదక యచ్ఛబ్దాదిప్రయోగే చ నాంతరః, తదా హేతుహేతుమద్భావస్య లాఙ్ఘికత్వేన విచ్ఛిత్తివిశేషభావాత్, యత్ర తూపాత్తస్య హేతుత్వం యథోదా హృతే విషయే తత్ర నఃశ్చిద్విరోధాది సర్వస్వరహస్యం, తదేతన్ననసీ నిధాయాహ- తస్య విశేషణగతత్వా త్పదార్థగతత్వోక్తిరితి. ౨౦౧

—అథాంతరన్యాసావిశ్కారః, ౧౭—

అథాంతరన్యాసః.—

కార్యకారణసామాన్య విశేషాణాం పరస్పరం,

సమర్థనం యత్ర సోఽంతరన్యాస ఉదాహృతః. ౨౦౩

యత్ర కార్యకారణభావేన సామాన్యవిశేషభావేనవా ప్రకృతసమర్థనం క్రియతే సోఽంతరన్యాసః.

కార్యకారణభావేన యథా.—

భూపాః ప్రతాపరుద్రస్య సతా భవత నోన్నతాః,

ఉన్నతాన్నమయత్యేష సతా నున్నమయత్యపి. ౨౦౪

అత్ర ఫలరూపేణోన్నత్యేన సమత్వకారణం సమర్థితమ్.

సామాన్య ద్విశేషసమర్థనం యథా.—

ఉద్వేజితా రుద్రనరేశ్వరస్య రణాపదానైః ప్రతిపక్షభూపాః,

విభ్రత్యమీ చిత్ర మచేతనేభ్యో భీతస్య సర్వం భయకారి నూనం

అత్ర భీతస్య సర్వం భయకారీతి సామాన్యమచేతనేభ్యో రిపుభూపా విభ్యతీతి విశేషం సమర్థయతి.

కృత్వాత్కావ్యలింగ సామ్యాత్తదనంతర మథాంతరన్యాసం అత్యుచితీ-కాశ్యపి.

వ్యాచక్షే-యత్రేతి. ప్రకృతసమర్థన మితి సమగ్రవార్తాత్వేనాభిహితస్య ప్రకృతస్యయత్సమర్థన ముపాదానం స త్వపూర్వత్వేన ప్రతీతిరిక్తిమయానవ్యవచ్చేదః, సమర్థ్య సమర్థకభావే సమానేఽపి తాటస్థేన హేతుత్వాత్కావ్యలింగాద్భేదః, నను తాటస్థేన హేతుత్వం సామాన్యవిశేషభావవిషయే న తు కార్యకారణభావే అత్యంతప్రకాశతి రితిచేల్లక్షణాంతరమస్తు యథాయోగమన్యత్ర వాఽంతగర్భవత్ప్రతి సమాధేయం, తదుక్తం చక్రవర్తిసా. 'అప్రతీత ప్రతీతాస్యాదనుమానవ్యవస్థితీః, పరాధాద్వాఽథవాక్యాథాన్నిదేశేనతి హేతుతః. సమర్థనం ప్రతీతస్య కావ్యలింగదర్శనం మతిం, భవేదధాంతరన్యాసస్తాటస్థే హేతుభావః, కార్యకారణభావేతు తస్యోక్తం అక్షణాంతరమితి.

ఉదాహరణి-భూపా ఇతి. కాశ్యపి కారణసమర్థనం యోజయతి—అత్రేతి.

ఉద్వేజితా ఇతి. రణే రణాపదానైరగుభితకర్తృభిః, సామాన్యేన విశేష సమర్థ్యత ఇత్యాహ—అత్ర భీతీతి. ౨౦౫

విశేషాత్సామాన్యసమర్థనం యథా.—

దుష్టోఽపి మహతాం సంగాద్భవత్యేవహి నజనః,

ప్రతాపరుద్రమభ్యేత్య కలిః కృతయుగాయతే. ౨౦౬

అత్ర ప్రతాపరుద్ర సంగతిమహిమ్నా కలిః కృతయుగసదృశ ఇతి విశేషేణ సామాన్యసమర్థనం. కార్యకారణభావేఽపి కారణాత్కార్యసమర్థనం కావ్యలింగేఽంతర్భూతమితి తన్నోక్తం. అతః ప్రకారత్రయయథాంతరన్యాసస్య.

తర్కన్యాయమూలాలంకారానంతరం వాక్యన్యాయమూలాలంకారా నిరూప్యంతే.

ఉద్దిష్టానాం పదార్థానాం పూర్వం పశ్యాద్యథాక్రమం,

అనూదేశో భవేద్యత్ర తద్యథాసంఖ్యామివ్యతే. ౨౦౭

యత్ర యేన క్రమేణోద్దిష్టాః పదార్థాస్తేనైవ క్రమేణానూద్దిశ్యంతే తత్ర యథాసంఖ్యాలంకారః.

యథా.—

గాంభీర్యమాన్నత్య మనగ్గత్యం ప్రతాపరుద్రే సమవేక్ష్య ధాతా, అంభోనిధివద్విషు దిగజేషు సృష్టిం ప్రయానైకఫలామమంస్త.

దుష్టోఽపితి. అత్ర విశేషేణ సామాన్యసమర్థనం యోజయితి—అత్ర ప్రతాపేతి. కారణేన కార్యసమర్థనం కావ్యలింగేఽంతర్భూతత్వాన్నోదాహృతమిత్యాహ—కార్యేతి. ఔచిత్యశ్రయణే వత్సభదా ద్రవ్యవాః. ౨౦౮

తర్కపరిశుద్ధబుద్ధికేవ మిమాంసాయామధికారా తత్సూత్రానంతరమేతత్సూత్రానాం ప్రస్తావ ఇత్యాహ—తక్సేతి.

యథా సంఖ్యం లబ్ధయితి—ఉద్దిష్టానామితి. పూర్వం నిద్దిష్ట ఉద్దిష్టః పశ్యాన్నిదేశోఽనూదేశః, తేనాత్ర పూర్వపశ్యాత్పదేష్సుపూర్ణే. ౨౦౯

వ్యావస్తే—యత్రేతి. ఆగ్నేయాదీనామగ్నేరహంజేవయజ్ఞయేత్కాద్యనమత్రణమంత్రవర్ణితోద్దిష్టక్రమేణానూదేశేనైవ యద్యథాసంఖ్యాలంకార ఇత్యర్థః.

గాంభీర్యమితి, సముద్రాదిభ్యోఽధికమగ్న గాంభీర్యాదికమితి భావః. గాంభీర్యాద్యుద్దిష్టక్రమేణ సముద్రాదీనామనూదేశాద్యథాసంఖ్యాలంకారః; క్రమాలంకారోఽయమితి కేచిత్. ౨౧౦

అథ ఆర్థాపత్తిశ్శ్లోకార్థః ॥

ఏకస్య వస్తునో భావా ద్యత్త వస్తుస్యదాపతేత్,

క్షైముత్యన్యాయతస్మా స్వాదర్థాపత్తిరలంక్రియా.

౨౦౯

యత్త కస్యచిదర్థస్య నిష్పత్తౌ తత్సమానన్యాయాక్షైముత్యేనార్థాంతరమాపతతి సోఽర్థాపత్తిరలంకారః.

స చాత్రానుమానశంకా క్షైముత్యన్యాయసంబంధరూపత్వాత్.
యథా.—

సమంతాదుచ్చేదై ర్వివిధహయధాటీ కలకలై

ర్జగత్యాం క్రామన్నప్యజని విధురస్సేవణపతిః,

మనాకోక్తిధోదంచమ్భు కుటికుటిలే రుద్ర సృపతౌ

సృపాణామన్యేసాం విఫలితగుమాం క్షైవ గణనా?

౨౧౦

అపిచ.—

క్షైలోక్యసారోఽపి సువర్ణక్షైలః ప్రతాపరుద్రేణ సృపేణ తుల్యం,
తులాం సమారోధుమపూర్ణ పవ మహీభృతాం కా గణనేతరేషాం.

వాక్యవిదామర్థాపత్తిశ్చ వ్యాయ ఇతి కృత్వా సంప్రత్యర్థాపత్తిః లక్షణమితి—
ఏః స్వేతి. యక్షైకస్య వస్తునః కస్యచిదర్థస్య భావాన్నిష్పత్తేః, కిముత్రైవ క్షైముత్యం,
చాతుర్వర్ణ్యాదిత్వాత్సాన్వికే వ్యజ్జుర్వియః, తస్మాన్వ్యయోఽన్యదన్తస్తు వస్తువంతర
మాపతేత్సా ఆర్థాపత్తిస్సాన్విదిత్యర్థః.

వ్యాచక్షే—యత్రేతి. యథా దండభటుణాదర్థాపభటుణమర్థాదాపతితం తద్వ
త్కస్యచిదర్థస్య నిష్పత్తౌ తత్సామగ్ధ్యయాపత్సమానన్యాయాదర్థాంతరమాపతతి
సోఽర్థాపత్తిరలంకార ఇత్యర్థః, అత ఏవ సూక్ష్మసూత్రం, దండభూషికయాఽ
ర్థాంతరాపతనమర్థాపత్తి రితి.

అనుమానాంతర్భావం వాగయతి—నచేతి.

ఉదాహరతి—సమంతాదితి. ఆత్ర ప్రాకరణి సేవణపతివృత్తాంతో సృసాం
తరవృత్తాంత మప్రాకరణికమాక్షిపతి.

౨౧౦

క్షైలోక్యేతి. తులాం సాదృశ్యం మహీభృతాం రాజ్ఞానుద్రీణాంచ, ఆత్రాక్షే
ప్యాక్షేపకయోరుభయమహీభృద్వృత్తాంతయో రప్రాకరణికత్వం, మహీభృతామిత్య
త్రక్షేపో విశేషః, ఏవమప్రాకరణికస్య ప్రాకరణికాక్షేపేఽపూర్వాహార్యం. ౨౧౧

అత్ర ప్రతాపదుద్రాపేక్షయా మేనావప్యసానోఽన్యేషాం మహీ భృతామర్థాదసారత్వం కైముత్యాదావతతి.

ఏకస్య వస్తునః ప్రాప్తా వనేకత్రైకదా యది,

ఏకత్ర నియమసాహి పరిసంఖ్యా నిగద్యతే.

201

యత్రైకం వస్తు యుగపదనేకత్ర సంభావ్యమానం ఏకత్రైక నియమ్య తే సాపరిసంఖ్యా. సా ప్రథమం ద్వివిధా ప్రశ్నపూర్వికా తదన్యథాచేతి తయోర్ద్వయోర్వర్జనీయస్య శబ్దత్వార్థత్వాభ్యాం ద్వైవిధ్యే చాతు ర్విధ్యం.

అత్ర శబ్దవర్జనీయా ప్రశ్నపూర్వికా యథా.—

కిం మండనం త్రిలోక్యాః? కాకతీతిలకో న హాటకక్షీతిభృత్,

స్తోతవ్యః కన్సుధియాం? రుద్రనరేంద్రో న మందరఃక్షీతిభృత్

అర్థవర్జనీయా ప్రశ్నపూర్వికా యథా.—

కింవా ఙ్గోమవితానం లోకానాం? కాకతీయకులకీర్తిః,

కిం సౌఖ్యం వసుమత్యా? రుద్రనరేంద్రస్య భుజవానః. 202

అప్రశ్నపూర్వికా శబ్దవర్జనీయా యథా.—

రాగో ధర్మే న విషయసుఖే సంగతిస్సత్సభాయాం

న స్త్రీగోప్యాం వ్యసనమనిశం నీతిశాస్త్రే న చాక్షే,

పరిసంఖ్యాం లక్షయతి—ఏకస్యేతి. ఏకస్య వస్తునోఽనేకత్రైకదా యుగప త్వాప్రాసవ్యతో నివృత్త్యర్థమేకత్ర నియమనం పరిసంఖ్యేత్యర్థః. ఏతేన 'విధిర త్యంతమప్రాప్తే నియమః పాక్షికేతి, తి త్ర చాన్యత్ర చ ప్రాప్తే పరిసంఖ్యేతి గీయత' ఇతి మీమాంసకా క్తనియమపరిసంఖ్యయోగ్యేదో నాలంకారికైరంగీకృత ఇతి ద్రవ్యవ్యం, పరివర్జనేన కిన్యవిదవర్జనేన కుత్ర చిత్సంఖ్యానం వర్జనీయత్వేన గణనం పరిసంఖ్యేత్యన్య క్లేయం. తస్యా విభాగమాచ—నేతి. తయోఃతి. ప్రశ్నపూర్వికా ప్రశ్నపూర్వికాయో రిత్యర్థః. 203

క్రమేణోదాహరతి—కిమితి. అత్ర మండనత్వేన ప్రాప్తయోః కాకతీంద్రకనకా చలయోః కనకాచలకంఠోక్త్యా వర్జయిత్వా కాకతీంద్రే నియమనాచ్ఛబ్దవర్జనీయా ప్రశ్నపూర్వికా పరిసంఖ్యేత్యర్థః, ఏవముత్తరత్రాపి ద్రివ్యవ్యం. 203

కింనేతి. అత్ర వర్జనీయస్య చంద్రికాదేరర్థత్వం.

204

రాగఇతి. అక్షే ద్యుతే. అత్ర విషయసుఖాదివర్జనీయా శబ్దాః. ప్రశ్నాస్తు నాస్తి

కీర్త్యం నిత్యాన్వనచతురతానాథజాతే వినోదో
విద్యాభ్యాసే న చ పరిజనే రుద్రదేవస్య రాజ్ఞః.

౨౧౫

అర్థవర్జనీయా అప్రశ్నఘోర్వికా యథా.—

భూరేవ భువనం దేవః స్వయంభూరేవ పార్థివః,

ప్రతాపరుద్ర ఏచైకశిలైవ నగరీ శుభా.

౨౧౬

క్షోణీం రుద్రనరాధీశే రక్షతి క్షుతివిద్విషి,

బలిసద్వ్యహిభయం త్రిదివే గోస్త్రభిక్తుభా.

అలంకారస్యాస్య శ్లేషేణ చారుత్వాతిశయః.

౨౧౭

ఉత్తరాలక్ష్మరః, ౧౭

ఉత్తరాత్పౌశ్చ ఉన్నేయో యత్ర ప్రశ్నోత్తరే తథా,

బహుధాచ నిబధ్యేతే తదుత్తరముదీర్యతే.

౨౧౮

యశోత్తరాన్నిబధ్యమానాత్ప్రశ్న ఉన్నేయతే తదేకముత్తరం,
చారుత్వార్థమనకృత్యోకోత్తరం ప్రశ్నప్రతిపాదనపూర్వముత్తరం
ద్వితీయముత్తరం.

శ్రమేణ యథా.—

కి మద్య వ్యుత్పత్తిస్తవ సుజనలోకవ్యవహృతా.

యదద్య జ్ఞాతవ్యం ప్రభవత యదా రుద్రస్థపతిః,

భూకవేతి. నస్వర్గాదిరిత్యాకృత్యవ్యవహారా ప్రశ్నరహితా పరిసంఖ్యా. ౨౧౯

క్షోణీమితి, బలిసద్వని పాతాశే, అహిభయం సర్వభయం, స్వపక్షప్రభవం
భయంచ, 'మహీభూతామహిభయం' స్వపక్షప్రభవం భయమిశ్యవరః. త్రిదివే
గోస్త్ర భిక్తుభా ఇంద్రప్రసంగః కులఘాతుక ప్రసంగశ్చ. ౨౧౭

అత్రాభ్యుచ్చయమాన—అలంకారస్యేతి.

పరిసంఖ్యాయం ప్రశ్నప్రసంగాత్తదనంతరముత్తరం లక్షయతి-ఉత్తరాదితి,
యత్రోత్తరాదుపనిబధ్యమానాత్ ప్రశ్న ఉన్నేయతే తదేకముత్తరం, న చేదమనుమా
నం పక్షధర్తత్వాదివిక్షాభావాత్, తథా ప్రశ్నపూర్వకం లోకోత్తరముత్తరం బహు
ధా నిబధ్యతే తదపరం సకృచ్ఛారుత్వం నాస్తీతి బహుధా గ్రహణం, నేయం పరి
సంఖ్యా తద్వదత్ర వ్యవచ్చేదవ్యవచ్చేదకభావస్యావిసమీతత్వాత్. ౨౧౮

శ్రమేణోదాహరణి—కిమద్యేతి, సుజనలోకవ్యవహృతా పాథుజనప్రసిద్ధా

తదారభ్యోస్తూర్థా జయతి విశదో ధర్మవిభవో
మహీదేవా శోభ్యద్వివిధవిభవారంభముదితాః.

209

అత్ర ప్రతాపరుద్రో యదా ప్రభవతి తదారభ్య
పూర్ణధర్మప్రతిష్ఠామహీమహీదేవా అపి తథావిధసంతోషభాజః,
కిమధునా పృచ్ఛస్వ త్సుత్రరాత్రిం ప్రతాపరుద్రరాజ్యే
ధర్మప్రతిపాలనమస్తి? కింసుఖినో భూనురా? ఇత్యున్నీయతే ప్రశ్నః
ద్వితీయం యథా.

* కింఘనణంకులపింజా కోలాహలో సంజణేణ సహవాసో,

కాణాటరీషలసిలా కోరాట వీరరుండణరణాహో.

210

— వికల్పలంకారః —

వాక్యన్యాయమూలస్తస్తావాద్వికల్ప ఉచ్యతే,

విరోధే తుల్యబలయోర్వికల్పాలంకృతిర్నతా.

211

యత్ర తుల్యప్రమాణానుశేషయోర్విరుద్ధయోర్ద్వయోర్యగ ప
త్యాప్తిస్తా ఏకన్యాయసంభవస్తత్ర వికల్పః, ఔపన్యాసాచ్చరుత్విం.
యథా.

భూపాలాః క్రియతాం మూర్ధ్నాం ధనుషాం వా వినమ్రతా,

* కింసు ధనుః? కులవిద్యా కోలాభిః సుజ్ఞనేన సహవాసః,

కానగరీ? ఏకీలా కోరాటా? వీరరుద్ర సరవాభః.

212

పుత్రత్పత్నిర్ధర్మకత్వా ద్విజ్ఞానం తవాద్య కిం యదద్య తచచ జ్ఞాతవ్యం భవతీతిశేషః,

కిం తదిత్యాకాంతాయమాహ—ప్రభవతీతి. ప్రభుర్భవతీత్విః ఉన్నార్థా
పరిపూర్ణ ఇత్యర్థః విశదో నిర్మలో నిరుపాధిః ఇత్యర్థః, మహీదేవా బ్రాహ్మణాశ్చ
ఉచ్యద్భిః విచైర్విభవారంభై రైవ్యవ్యవిజృంభణై ర్ముదితాః.

213

అత్రోత్తరా త్ప్రశ్నోన్నయనం యోజయతి—అత్రేతి.

ద్వితీయముదాహరణి—కిం జ్ఞీవతి. అత్ర వ్యవచ్ఛేద్యవ్యవచ్ఛేదకభావమవివ
క్షితత్వా ద్భవముధా ప్రశ్నోత్తర నిబంధనా దుత్తరాలంకారః.

214

వికల్పం సంగతిపూర్వకం లక్షయతి—వాక్యన్యాయేత్వాదినా, తుల్యప్రమాణ
విశిష్టత్వాత్తుల్యబలయోరేకత్ర యగపత్యాప్తిస్తా విరుద్ధత్వాద్యోగపర్యాయంభవే
వికల్ప ఇత్యర్థః, తాకివికల్పా ద్వైలక్షణ్యం దర్శయతి—ఔపన్యాసాచ్చరుత్వ మితి.

భూపాలా ఇతి. పాదచ్ఛాయ చరిణచ్ఛాయా, అత్రేతి ప్రశ్నంకపర్వతచ్ఛా

పాదచ్ఛాయాఽంధ్రనాథస్య వింధ్యాదేర్వా నిషేవ్యతామ్.

అత్ర ప్రతాపరుద్రే ప్రభవతి రాజ్ఞాం సంభవిగ్రహభ్యాం తుల్యబల
ప్రమాణాభ్యాం శిరోసమనభసుర్నమనే యుగపదవ ప్రాప్తే తయో
ర్విరుద్ధత్వా ద్యౌగపద్యాసంభవే వికల్పః.

— సముచ్చయాలంకారః ౧౭ —

వికల్పప్రతిపక్షభూతః సముచ్చయో నిరూప్యతే. —

* సుణక్రియాయాగపద్యం సముచ్చయ ఉదాహృతః.

యత్ర గుణానాం వైమల్యాదీనాం క్రియాణాం చ దర్శనాదీనాం
యుగపదవస్థానం తత్ర సముచ్చయాలంకారః.

యథా. —

ప్రతాపరుద్రస్యపతౌ భద్రాసనముపేయుషి,

సతాం ప్రసన్నం హృదయ మసతాం కలుషం మనః. ౨౨౪

క్రియాసముచ్చయో యథా. —

† పేచ్చ్యిణమం ణరిందో పవినణి మలణో అ గలణి మాణో అ,

ఘుణ్ణణి మణో ఆసుణ్ణం కిం ఏదం ఉవమా సహిఆట. ౨౨౫

ఏతే భిన్నవిషయత్వే ఉదాహరణే.

వికవిషయిత్వే యథా. —

త్రైలోక్యప్రమానకీర్తిమహితశ్రీవీరరుద్రస్యభోః

† శ్రేత్యతే ఇమాం న కంద్రో ప్రవిశతి మదనశ్చ గళతి మానశ్చ,

ఘూర్ణతే మనశ్చ సూన్యం కిమేతత్పితృత సఖ్యః.

౨౨౫

యా. అత్ర క్లేషో విశేషః.

౨౨౬

లక్షణం యోజయతి — అత్రేతి,

సముచ్చయస్య సంగతిమాహ — వికల్పేతి.

లక్షణ మాహ — గుణేతి,

వ్యాచక్షే — యత్రేతి యత్ర గుణానాం క్రియాణాం చ వ్యస్తానాం సమ
నాం వా యుగపదవస్థానం సముచ్చయాలంకార ఇత్యర్థః.

విషయభేదేన గుణసముచ్చయముదాహరతి — ప్రతాపేతి.

౨౨౪

తత్రైవ క్రియాసముచ్చయముదాహరతి — పేచ్చ్యుతి,

౨౨౫

విషయభేదాభావేన క్రియాసముచ్చయముదాహరతి — త్రైలోక్యేతి. తద్యో

నేవార్థం చిరయత్పు కాకతీపురే భూపేషు తద్యోషితః,
ద్వారం యాంతి విలోకయంతి పురతో నిశ్వాసమాతన్వతే
శున్యంతి ప్రలపంతి యాంతి తనుతాం ముహూర్తముర్భంతి చ.
గుణక్రియాసామస్త్యేన యథా.—

దేవే కాకతివీరరుద్రసృపతౌ జైత్రప్రయాణోస్తుభే
మాద్యద్ధంతి చలత్పదాతి విచలద్వాజి ప్రధావద్రథం,
విచ్ఛాయాననమాకులాక్ష ముదయాత్కార్పణ్య మావిర్భవ
త్కంపం భ్రామ్యతి నర్వతః ప్రతివనం ప్రత్యర్థిభూభృన్దణః.

—ద్వితీయసముచ్చయః. ౧౭—

* ఖలేకపోతన్యాయేన బహునానాం కార్యసాధనే,

కారణానాం సముద్యోగస్య ద్వితీయసముచ్చయః. ౨౨౮

యజైకం కార్యం సాధయితుమహమహమికయా బహునానాం

పితః ప్రాపితభర్తృకాః, ఉత్కృతయా ద్వాం యాంతి పురతో విలోకయంతి,
యావద్దృష్టిః ప్రసరతీతి భావః. నిశ్వాసమాతన్వతే, ప్రియ మదృష్ట్య చింతయేతి
భావః, జ్వరేణ శున్యంతి, మున్యాంతి జడీభవంతి ఇతికర్తవ్యతామూఢమనసో భవం
తీత్యర్థః. యద్వా మోహమూర్ఛమోఘాచార్యసన్ధా భేదేన భేదః. అత్రావస్థా
నామ వివక్షితః క్రమః. ౨౨౯

గుణక్రియసామస్త్యేన సముచ్చయమాహ—దేవ ఇతి. మాద్యద్ధంతి
త్యాగీని చత్వారి ప్రయాణక్రియవిశేషణాని, అత్ర కంపః క్రియా, అన్యే గుణాః.

సముచ్చయత్వసామ్యో ద్వితీయసముచ్చయం లక్షయతి—ఖలేకపోతేతి. పురా
కల కుత్ర చిత్తలే లుబ్ధకేన ప్రసారితే జాలే చిత్రగ్రీవోనామ కచ్చి త్కపోత
రాజః సపరివారో ధాన్యలోభాదాగత్య బద్ధః పరస్పరం మంత్రయిత్యా సర్వైషి
సంభూయ జాతేన సహాక్షీయ లుబ్ధకౌదృశ్యతాం గత్వా కుత్ర చిత్ప్రదేశేహిరణ్య
కనామ్నో మూషికరాజానిత్ర త్పాశ్చేదం లబ్ధ్వా సపరివారస్సగృహం
ప్రవిష్ట ఇతి పంచకం త్రకథాం మనసి నిధాయాహ—ఖలేకపోతన్యాయే నేతి.
యథా పాశ్చేదం ప్రతి సర్వేషాం కపోతానామద్యమః ఏవం కస్య చిత్రార్థస్య
సాధనే బహునానాం కారణానామద్యమే సోఽపి సముచ్చయ ఏతేతి. ౨౩౦

వ్యాచక్షే—యత్రేతి. అనామహమికా వ్యాఖ్యాతా.

కారణానాముద్యమః సోఽపి సముచ్చయ ఏవ; యుగపదనేకేషామవ
స్థానాత్.

యథా —

శుభ్రం యశశ్శౌర్య మహచ్చ వృత్తం విద్యోనవగ్యానిమలంకుంచ,
ప్రతాపరుద్రస్య సశేవ్వరస్య లోకోత్తరాం రీతిముచందయంతి. ౨౨౯
అత్ర యశఃస్రభ్రతీనాం లోకోత్తరరీతిసంపాదనే ప్రత్యేక హేతు
త్వేఽపి యుగపథ్యలేకపోతన్యాయసంబంధః.

—అథ సమాధ్యుజ్జ్వలః. ౨౩౦—

అథ సమాధిరుచ్యతే.—

*ఏకస్మిన్కారణే కార్యసాధనేఽన్యత్పరాపతేత్,

కాకతాళీయనియతస్య సమాధిరుదీర్యతే.

౨౩౦

యజ్జైకస్మిన్ కారణే కార్యసాధనాయ ప్రస్యతే కాకతీయతయా

సముచ్చయత్వే హేతు గూఢా—యుగపతి. ఆస్తిని తత్కారణమితి సంజ్ఞాం
తరం. తదుక్తం—‘తత్త్విద్ధిహేతావేస్మిన్ యత్రాస్య తత్కారణం భవే’ ఇతి.

ఉదాహరణి—శుభ్రీతి. సర్వోగే చేదముచాహరణం. శుభ్రీత్వేన శోభ
వస్య యశసో లోకోత్తరరీతిసంపాదనే శౌర్యమహత్వాదినా శోభశ్చైవైత్యాదిభిస్సము
చ్చయత్. ‘దుర్వారా స్సరయోగ్దణాః ప్రియతమేనూ రే మకోఽప్యతుః’ మిత్యాదౌ
స్సరయోగ్దణానాం దుర్వారత్వేనాశోభనానాం తద్వైతేన ప్రియరమాదిభి స్సము
చ్చయ ఇత్యత్రాసద్యోగః. ప్రియతమావీనాం స్వతి శోభనత్వేఽపి విరహావిషయత్వే
నాత్రాశోభనత్వం జ్ఞేయం. ‘శశీ దివసఘాసో గళితయావనా కామినీ’ ఇత్యాదౌ శశిన
శోభనస్యాపి దివసఘాసరత్వాదశోభనత్వేనపదతత్తద్వైతేన కామినీప్రభృతిభిః
సముచ్చయ ఇతి సదసద్యోగోఽత్ర ద్రష్టవ్యః. ఇతి త్రివిధోఽయం సముచ్చయః.
తత్కారసాదృశ్యాత్తదనంతరం సమాధిం లక్షయతి.—ఏకస్మిన్నితి. ౨౩౦

వ్యాచక్షే—యత్రేతి. కేనచిదారభస్య కార్యస్య కాకతాళీయన్యాయేన
కారణాంతరేణ సమాధానా త్సమాధి రిత్యర్థః. కాకతాళీయేతి, వృత్తివిషయే కాక
తాళశబ్దా కాః తాళసమవేతక్రియావాచినా. తేన కాకాగమన మివ తాళవతన మివ
కాకతాళ మితివాక్థే ‘సమానా చృతద్విషయా’ ఇతి జ్ఞాపకా ‘తుస్త్వ’ పేతి సమాసః.
ఉభయప్రోపమేయంక్ర మేణ దేవదత్తాగమనం దన్యాపనిపాతి శ్చ. తేన దేవదత్తదన్య
సమాగమః కాకతాళసమాగమసదృశ ఇతి అర్థతే. తతిః కాకతాళమివ కాకతాళీయ

అన్యత్కారణమాగత్య తత్కార్యం సుకరం కరోతినసమాధ్యలంకారః
యథా. —

రణాంగణే రుద్రనరేంద్ర రోషశమాయ రాజ్ఞాం విహితస్తుతీనాం,
వక్త్రేషు యద్వాయువశా తృతంతి తృణాని దేవస్య సపక్షపాతః.

అత్ర ప్రతాపరుద్రనరేంద్ర కోశశాంత్యర్థ్యం రణాగ్రే ప్రకాంతస్తు
తీనాం రాజ్ఞాం వక్త్రేషు వాయువశా త్కాకతాళియతయా పతితైస్తృ
ణైః కోపశాంతిలక్షణకార్యసుకరత్వమ్.

అథ లోకన్యాయమూలాలంకారా నిరూప్యంతే. —

— భావికాలంకారః. ౧౭

*అతీతానాగతే యత్ర ప్రత్యక్షే ఇవ లక్షితే,

అత్యద్భుతార్థకథనా ద్భావికం తదుదాహృతమ్.

౨౩౨

యత్రాద్భుతచరితోపవర్ణనా ద్భూతభావినోర్వస్తునోః ప్రత్య
క్షయమాణత్వం భవతి స భావికాలంకారః. స చ భూతభావినోః

మితి ద్వితీయస్తిన్నివాక్తే 'సమాసా చ్చ తద్వివయా' దితి ఛప్రత్యయః. యథా పతతా
తాళఫలేన కాకపదః తద్వరుపనిపతితైర్దస్తుభిర్దేవదత్తస్య వధ ఇత్యర్థః. యదాహ భగ
వాన్ భాష్యకారః — 'ఏవంతద్వా నివాక్తా 'కాకాగమన మివ తాళపతన మివ కాక
తాళం కాకతాళమివ కాకతాళియమ్' ఇతి. తచ్చ వ్యాఖ్యాతం క్రియతే — 'తత్ర
కాకాగమనం దేవదత్తాగమనస్యోపమానం తాళపతనం దన్యాపనిపాతస్య. తాళేన
తు యః కాకస్య విధస్స దేవదత్తస్య దన్యూనా వశస్యోపమానమితి విధాదిః కాకతా
ళియాదిశబ్దవాచ్యస్సంపద్యతే' ఇతి. తేన కాకతాళియం దామాతక్కితోపనకం చిత్రి
కరణముచ్యత ఇతి పృత్తికారః. ఏవం చానువంగిక కారణాంతరస్య సమాధేః సమప్ర
ధానసర్వకారణాత్సముచ్చయా భేద ఇతి రుప్రవృత్తమ్.

ఉదాహరణి — రణాంగణ ఇతి. అత్ర శ్రోధశాంతా స్తుతిః ప్రధానకారణం.
వక్త్రే వాయువశా తృణపతనం కాకతాళియమితి సమాధిః.

లోకన్యాయమూలేషు చమత్కారాతిశయనిదానం భావికం లక్షయతి — అతీ
తేతి. అత్యద్భుతార్థకథనా దితి. తథావిధశబ్దసందర్భేణేతి శేషః. ౨౩౨

వ్యావర్తే — యత్రేతి. లావః కనే భిప్రాయః శ్రోతరి ప్రతిబింబితత్వేనాస్తీతి
భావికం. సను సంబంధోపరమానం చ గృహ్యతే చతురాదివేతి న్యాయేన భూతభా
వినోః ప్రత్యక్షవదవభాసో విరుద్ధ ఇత్యాశంక్య పరిహరణి — నచేతి. తత్ర హేతుమాహ

ప్రత్యక్షవదవభాసో విరుద్ధః; అత్యద్భుతవస్తువర్ణనయా భావికానాం హృది
భావనోదయాత్. తథాచ భావనాయాః పునః పునశ్చేతసి నిదర్శనా
త్ప్రత్యక్షాయమాణత్వం ఘటతే ఏవ. యథా పాంథస్య కామినీ భావ
నయా తస్యాః ప్రత్యక్షాయమాణత్వం. న చేయం స్వభావోక్తిః; త
స్యాం వస్తుస్వభావస్య యథావద్వర్ణనయా ప్రత్యక్షాయమాణతా ఇహ
త్యత్యద్భుతత్వేన. నాపి రసవదాద్యలంకారః; తస్మిన్ విభవానుభావా
ద్యనుసంధానేనైవ రసాదేర్భావ్యత్వం. న త్యత్యద్భుతత్వేన, న చేయ

—అత్యద్భుతేతి. భావికానాం సహృదయానాం భావనోదయాన్నిపాకాగోష్ఠి
ధాత్. న చేదమయుక్తమిత్యాహ—తథాచేతి. భావనాయాః పునరితి. భావనా
విషయాణా మత్యద్భుతవస్తూనా మిత్యర్థః, చేతసి సహృదయహృదయే, నిదర్శనాన్నిత
రాం దర్శనాత్, అదం ప్రత్యయేన ధ్యానమాణత్వాదిత్యర్థః. ప్రత్యక్షాయమాణత్వం
ఘటతే ఏతేతి. యథా తాకికానామింద్రియై ర్వర్ణితమనసంబంధాన్ని సాక్షాత్కారః,
యథా వాయోగినా మైకాగ్ర్యతః కాయా భావనయాఽతీంద్రియాగ్నిసాక్షాత్కారః,
తథా కావ్యతత్త్వవిదాం కావ్యతత్త్వగతత్యద్భుతత్వానుసంధాన్ ప్రయుక్తయా భావ
నయా అతీతానాగతాన్ సాక్షాత్కారో యుజ్యతే ఏవేత్యర్థః. అత్యద్భుతస్థానిమాహ—
యథేతి. పాంథస్య పథిఃస్య, విరహాగత్యర్థః. ‘పథో గతిస్య’ మితి గాప్రసిద్ధయః.
కామినీభావనయా కామినీధ్యానేన తస్యాః కామిన్యాః ప్రత్యక్షాయమాణత్వం. తదు
క్తం—‘సాక్షిగత స్సాక్షికోఽయ గుచ్ఛైతివాదః’ ఇతి. న చేదం స్వభావోక్త్యా వంత
ర్భవతీత్యాహ—నచేతి. కుత ఇత్యాకాంతయా ముఖయోరైవమ్యుమాహ—తస్యా
మితి. వస్తుస్వభావస్య, లాకిక వస్తుగతమాత్మసర్వ స్వేత్యర్థః. యథావ దన్యూనాతిరిక్త
త్వేన వర్ణనయా ప్రత్యక్షాయమాణతానాధారణ్యేన హృదయసంవాదిప్రతీతివిషయత్వ
మిత్యర్థః. ఇహ భావితే తు అత్యద్భుతత్వేన లోకోత్తరాణాం వస్తూనాం సుఘటతయా
తాటస్థేన ప్రతీతిరితి వేద ఇత్యర్థః. అతఏవ రసవదాదో నాంతర్భావఇత్యాహ—
నాపీతి. తస్మిన్ హేతుయాహ—తత్రేతి. విభవానుభావాద్యనుసంధానేనపరమాద్యైత
క్షానినః మమైవైతే శత్రోరైవైతే తటస్థస్యైవైత ఇత్యాదివిశేషపరిహారాత్సాధార
ణ్యేన సహృదయసంవాదిప్రత్యయేనేత్యర్థః. రసాదేర్భావ్యత్వం స్వాద్యత్వమిత్యర్థః.
న త్యత్యద్భుతత్వేనేతి. యథా భావితే భూతిభావనోరత్యద్భుతార్థయోగ్యవర్ణనవైత
స్థేన ప్రతీతిర్న సాధారణ్యేన తదవదత్ర. న భవతీత్యర్థః. స్వత్ర భూతిభావనో ర
ప్రత్యక్షయోః ప్రత్యక్షత్వేనాధ్యవసాయాదివాచరభావాచ్చ ప్రతీయమానోత్ప్రేక్షా

మున్నేతా; అతీతానాగతయోః ప్రత్యక్షత్వేనాధ్యవసాయభావాత్.
న చాయం భ్రాంతిమదలంకారః; భావనాయా అభ్రాంతిరూపత్వాత్.
అతస్పర్వోత్తీర్ణ ఏవాయమలంకారః.

యథా.—

ధ్వజాగ్రే కాకతీంద్రస్య భాతి క్రోడాకృతిర్హరః,

మృద్ధిందు రివ దంష్ట్రాగ్రే యస్యాలక్ష్మత మేదినీ. ౨౩౩

అత్రాష్టాదశద్వీపయుక్తాయా మేదిన్యా దంష్ట్రాగ్రే మృద్ధిందురూప
తేతి అత్యద్భుతవర్ణనయా తథావిధభావనాయాం ప్రత్యక్షవత్ప్రతీతి
సంభవః.

—౧౪ ప్రత్యసీకలజ్ఞానః. ౧౪—

అథ ప్రత్యసీకలజ్ఞానః ప్రతిపాద్యతే.—

*బలినః ప్రతిపక్షస్య ప్రతీకారే సుదుష్కరే,

యస్తదీయతిరస్కారః ప్రత్యసీకం తదుచ్యతే. ౨౩౪

యత్ర ప్రబలస్య ప్రతిపక్షస్య ప్రతీకారాసామర్థ్యాత్తదీయతిరస్కా
రో భవతి తత్ప్రత్యసీకమ్

ఇతో న స్యాదితి ఆహ—న కాయమప్రేక్షేతి. తత్ర హేతుమాహ—ఆతీతేతి.
నచ్యూప్రత్యక్షం ప్రత్యక్షత్వేనాధ్యవసీయతే. కింత్వికౌవ్యాధ్యవిభిః ప్రత్యక్షందృశ్యత
ఇతి నోత్పేక్షేతి భావః. నను భూతభావనోః ప్రత్యక్షత్వే భ్రాంతిమదలంకారః
కం న స్యాది దత ఆహ—న చాయ మితి. తత్ర హేతుమాహ—భావనాయా ఇతి.
కావ్యతత్త్వవిదాం భూతభావి వస్తుసాక్షాత్కారసామగ్రి భావనా తస్యా అభ్రాంతి
రూపత్వాత్. భ్రాంతిం రూపయతి జవయతీతి భ్రాంతిరూపా తస్యా భావస్తత్త్వం.
తదభావాత్, భ్రాంతిజనకత్వాభావాదిత్యర్థః. భూతభావిషయత్వేఽపి భావనామ
హిమా నప్రత్యక్షత్వసాని రితి భావః. కంటకశోధన ముపసంసారతి—ఆతఇతి యదన్య
దవశిష్టం తత్స్వేమలంకార సర్వస్యే ద్రష్టవ్యమ్.

ఉదాహరణి—ధ్వజాగ్ర ఇతి క్రోడాకృతిర్వరాహాకృతిః.

౨౩౩

యోజయతి—ఆతీతేతి.

లోకన్యాయమాలప్రసావాత్ప్రత్యసీకం లక్షయతి—బలినైతి. ప్రతీకార
ఇతి 'ఉపసర్గస్య ఘృణ్యమనుష్యే బహుళ' మితి దీప్తిః. ౨౩౪

యథా.—

కాకతీయపతిశౌర్యమహోష్ణస్యకృతస్వమఃగిమాబడబాగ్నిః,
తద్గభీరిమననాభి మజస్రం బాధతే నిధి మపాం బహిరంతః.

అత్ర సాదృశ్యహేతుకం తదీయస్వామిత్యలంకారత్వమ్,

—అథ వ్యాఖ్యాతాలంకారః. ౧౨—

*యేన యత్సాధితం వస్తు తేనైవ క్రియంతేన్యథా,

అన్యేన తదలంకారో వ్యాఖ్యాత ఇతి కథ్యతే. ౨౩౬

యద్వస్తు యేన కేనచి తక్రూరై యేన సాధనేన సాధితం తద్వస్తు
తేనైవ సాధనేన అన్యేన కర్తృ యదన్యథా క్రియతే స వ్యాఖ్యాతః.

యథా.—

కాకతీయాభిజాతోఽయం నాభిజాతాధికస్థితిః,

దోర్భావం లభ్యోదయాన్ భూపాంస్తాభ్యా మనుదయాః స్పృశతః.

—అథ పర్యాసాలంకారః. ౧౩—

అథ లోకన్యాయమూలాలంకార నిరూపణప్రస్తావాత్పర్యాసాలం
కారో నిరూప్యతే.

*క్రమేణైక మనేకస్మిన్నాధారే వర్తతే యది,

వ్యాచక్షే—యత్రేతి. అనీకస్య నైకస్య ప్రతినిధిః ప్రతినికం, తత్తుల్య
దిదమపి ప్రత్యనీకమిత్యర్థః. ప్రతిపక్షప్రాబల్యప్రఖ్యాపన మత్ర ప్రయోజనమ్.

కాకతీయేతి. తస్య కాకతీయస్య గభీరీష్టా గాంధీర్వణ సనాభిం సువృధం,
'జ్యోతిర్జనపదత్యాదినా సమానశబ్దస్య సభావః. ౨౩౭

అస్యాలంకారత్వమాహ—అత్రేతి.

పూర్వయైవ సంగత్యా వ్యాఖ్యాతం లక్షయతి—యేనేతి. యేనోపాయేన య
ద్వస్తు సాధితం, కేనచి తక్రూరై కేషః. తేనైవోపాయేనాన్యేన కర్తృ తద్వస్తు అన్య
థా క్రియతే చే తస్య వ్యాఖ్యాతోఽలంకారిత్వార్థః. ౨౩౮

కాకతీయేతి. కాకతీయాభిజాతః కాకతీయకులోద్భూతః. నాభిజాతోబ్రహ్మ,
తతోఽధికాస్థితి ర్యస్య స తథోక్తః. దోర్భావ మిశ్వరబాహుభావం, లభ్యోదయాన్
భూపా న్రాజన్యాన్, 'బాహురాజన్యః కృతః' ఇతిప్రశ్నః. తాభ్యాం దోర్భావ
మనుదయానుదయరహితాః, స్పృశన్తితి నిష్పదకస్య నిష్పదితవస్తువ్యాచారీహేతు
త్వావ్యాసూతః. ౨౩౯

వ్యాఖ్యాతే వస్తుసాధనాన్యథాకరణయోక్తమికత్వాత్తత్ప్రసంగేన పర్యాసం

ఏకస్మిన్నథవా²నేకం పర్యాయాబంధకృతి ర్మతా. ౨౩౮

యత్ర క్రమాదేకమాధేయ మనేకస్మిన్నాధారే వర్తతే స ఏకః
పర్యాయః. న చాత్ర విశేషాలంకారః తత్రైకస్యానేక ప్రయుగపద్వర్తనం.
అత్ర క్రమేణ. తథా ఏకస్మిన్నాధారే అనేకమాధేయం వర్తతే
స ద్వితీయః పర్యాయః. న చాత్ర సముచ్చయాబంకారః, తత్రాప్యేకత్రా
నేకేషాం యుగపద్వర్తనం. అత్ర క్రమేణ
యథా. —

దంష్ట్రాయాం కుమానాకిఘేర్భగవతో దేవస్య శౌరేః పురా

పశ్యాన్తస్థకమండలే ఫణభృతః పాతాళలోకేశితుః,

అద్యోర్వీపతిశేఖరస్య మహత స్త్రికాకతీయప్రభో-

ర్బాహూ సర్వధురీణసారమహితే బద్ధోత్సవా మేదినీ. ౨౩౯

అత్రైకస్యా మేదిన్యాః క్రమాదనేకత్ర వర్తనమ్.

ద్వితీయః. —

యేషాం ముఖే నిజవధూసవిధే నృపాణాం

శౌర్యోక్తయస్సమభవ న్నభిమానగర్భాః,

తేషాం ప్రతాపనృపవీక్షణకాతరాణాం

తత్రైవ దీనవచనాని సముద్భవంతి.

౨౪౦

అక్షయతి — క్రమేణేతి. ఏకస్యానేకత్ర వర్తన మశక్త్యైకత్రవర్తనం చేతి
ద్విధా పర్యాయాలంకారః. ఉభయస్య క్రమికత్వా ద్విశేషసముచ్చయయోః క్రమేణ
వ్యవచ్ఛేదః. ౨౩౮

దంష్ట్రాయామితి. కుమానాకిఘేర్భాగవతావరాహస్య, పాతాళలోకేశితుః ఫణ
భృతశ్శేనస్య, సర్వధురాం విహతీతి సర్వధురీణః, 'ఖ' స్సర్వధురా' దితి ఖప్ర
త్యయః. విశ్వధురీణేతి పాతే అత్రైవ 'ఖ' ఇతియోగవిభాగాభిప్రత్యయః. ౨౩౯

ఏకస్యానేకత్ర వర్తనం యోజయతి — అత్రేతి.

యేషామితి. నిజవధూసవిధే యోషిన్తద్యే, అభిమానగర్భా గర్వగుంభితాః,
తత్రైవ ముఖే, దీనవచనాని త్రాసుస్వేత్యాదివాక్యైని, సముద్భవంతి. అత్రైకస్మిన్
ముఖే శౌర్యోక్తీణాం దీనవచనానాం చ క్రమేణ వృత్తిః. ౨౪౦

—ॐ సూక్ష్మలక్ష్మీరః. ॐ—

అథ సూక్ష్మలంకారో నిరూప్యతే.—

*అసంలక్ష్మితసూక్ష్మప్రకాశ స్సూక్ష్మ ఉచ్యతే.

విదగ్ధమాత్రజ్ఞేయాస్యార్థస్య యత్రాకారేంగితాభ్యాం ప్రకాశనం స సూక్ష్మలంకారిః.

యథా.—

†గురులీలాసవిహన్తు వహనాదత్తం లీలాణా రేదం పేసిఅం దూళం,
సవ్వంగేను సహసం కన్తూరివిలేపణం కుణఱి. ౨౮౦

అత్ర కన్తూరివిలేపనేన తిమిరసమయ స్సంకేతకాల ఇతి ప్రకాశః.

—ॐ ఉదాత్తలక్ష్మీరః. ॐ—

అథోదాత్తలంకారః కథతే.—

తస్యాపి లోకన్యాయమూలజై వానేంతర్యకారణమ్,

† గురుజనసవిధే వహన్ద్విష్టానకం ద్రప్రేషితాం దూతం,

సర్వాంగేషు సహసం కన్తూరివిలేపణం కరోతి.

౨౮౦

ఏకత్రానేకవృత్తిప్రసంగే నైకస్య సంలక్ష్మితత్వాసంలక్ష్మితత్వసంబంధాన్నిరూపయానాంతరం సూక్ష్మం లక్ష్యతే — అసంలక్ష్మితేతి. అసంలక్ష్మితస్య స్థూలబుద్ధినా మసంపేద్యస్య, సూక్ష్మస్య ఇంగితాకారాభ్యాం తీక్షణబుద్ధిసంపేద్యస్యాస్థిస్య, ప్రకాశో విదగ్ధం ప్రతి ప్రకాశనం, యత్ర ససూక్ష్మలంకారి ఇతిర్థః.

వ్యాచక్షే—విదగ్ధేతి, ఇంగితాకారయోగక్షణమానా చక్రవర్తి—“అకృతి వ్యంజితాశ్చేష్టా ఇంగితం బుద్ధికారితాః, ఆకారః పునరామ్నాతస్తా ఏవాబుద్ధికారితాః” తథా—“తారాపుటభూద్భూష్టాదేర్వికారానింగితం విదుః, ఆకారాస్సక్త్యా భావా ఆద్యా బుద్ధ్యా పకరన్యథా” ఇతి.

ఉదాహరణి—గుర్వీతి. అత్ర దూత్యాస్సంకేతసమయజ్ఞానాయాం తదీయేన భూతంగాదిసంగితేనోపలభ్య ప్రగల్భనధ్వారాత్రిసమయస్సంకేతకాల ఇతి కన్తూరివిలేపనేన ప్రకాశ్యతే. “నక్రస్యందిస్వేదనిందుప్రబంధైర్దృష్ట్యా భిన్నం కుంకుమం కాఽపి కంఠే, పుంస్త్యం తన్వాన్య వ్యంజయంతి వయస్యా స్థిత్యా పాణౌ ఖడ్గలేఖాం లిలేఖ” ఇత్యత్ర స్వేదనిందునిమిత్తకుంకుమభేదలక్షణాకారనూచితం పురుషయితం పాణౌ కృపాణలేఖనేన పురుషైకయోగ్యేన ప్రకాశ్యత ఇత్యాకార నిబంధన స్సూక్ష్మః.

౨౮౦

ఉదాత్త మాన—అథేతి.

తస్య గంగతి మాన—తస్యేతి.

—ఉదాహరణంకారః. —

*తదుదాత్తం భవేద్వస్త్ర సమృద్ధం వస్తు వర్ణ్యతే.
యత్ర మహాసమృద్ధికాలినో వస్తునో వర్ణనం క్రియతే తత్ప్రదాత్తా
లంకారః.

యథా. —

రమ్యామేకశిలాభిధాననగరీమాసేదివాంసో బుధాః
సావణ్ణేషు గృహేషు రత్నరచితద్వాస్త్రోరణేషు స్థితాః,
ఆరుహ్యంగణమేదినిషు కలభాన్ క్రిడోత్సుకానర్భకా
న్మోదంతే యదవేక్ష్య రుద్రన్యపతే సత్త్వాగలీలాయితం. ౨౪౨

లక్షణమహా—తదితి.

వ్యాచక్షే—యత్రేతి. మహాసమృద్ధికాలినః కవిప్రతిభాప్రాప్తైశ్చగృహకాలిన
ఇత్యర్థాః; త్యక్తకథనాదలంకారశ్యమితి.

రమ్యామితి. ఆసేదివాంసః ప్రాప్తాః, కలభాన్ బాలగజాన్, మోదంత ఇతి
యత్తత్ త్యాగలీలాయితం త్యాగలీలా. లోహితానికృష్ణంశాద్భావేక్షః. అంగ
భూతమహాపురుషచరితం చోదాత్తం. యథా—“తదిదమరణ్యం యస్మిన్ దశరథవ
చనానుపాలనవ్యసనీ, నివసన్ బాహుసహాయ శృకార రక్షః శ్రుయం రామః ఆత్ర
రణేషు వర్ణసేయే రామచరిత మంగత్వేన పరితమితి మతాంతగానుసారణ సర్వస్వకాంక్షః.
తథాహి—యత్ర రసాదయో వాక్యార్థభూతాస్త్ర రసవదాదయోఽలంకారా
ఇత్యలంకారమాత్మరసికా భామహాదయః. తస్మాత్ సుధావాక్యార్థభావాదంగభూతో
రసాది సుధాంగభూతమహాపురుషచరిత వర్ణనాత్మకా ద్వితీయోదాత్త ఉపపద్యతే. ధ్వని
దర్శనేతు కావ్యాత్మనో రసాదేః ప్రాధాన్యదశాయా మలంకార్యత్వా దలంకారభావో
నోపపద్యతే. తదుక్తం ధ్వన్యాచార్యైః—“రసభావతాభాసభావకాంత్యాదిరక్రమః,
ధ్వనేరాత్మాంగభావేన భాసమానో వ్యవస్థితః” ఇతి. యత్ర రసస్వరూపే వస్తుమాత్రే
ఽలంకారతాయోగ్యే వాక్యార్థభావేన ప్రధానేఽంగభూతా రసాదయస్తత్ర రస
వదాద్యలంకారా ఏవ. తదపి తైశ్చోక్తం—“ప్రధానేఽన్యత్ర వాక్యార్థే యత్రాం
గంతు రసాదయః, కావ్యే తస్మిన్మలంకారో రసాదితి యే మతిః” ఇతి. తదా ద్వితీయో
దాత్తస్య విషయ ఏవ నాస్తీతి సర్వస్వహృదయం. అతి ఏవ ధ్వనిదర్శనాశసారీ విద్యా
నాథోఽపి ద్వితీయమాదాత్తం నాంగీచకాకతిరహస్యం. సవ్యేనం తస్మిన్ రసవదాదయః
కిమితి నాంగీక్రియంత ఇతి చెప్పెను; రసప్రకరణ ఏవ తత్స్వరూపనిరూపణాత్.
కింతుదాహరణమలంకారప్రకరణే భవిష్యతితి ప్రతిజ్ఞాయ తేన వాఽభిప్రాయే జేహ
నోదామృతం? అస్తాభిస్తు తత్రైవ దిక్షాత్రముదాహృతమితి నేనా పునఃప్రయత్యతే.

— పరివృత్తిర్నామగః ॥

అథ సమానన్యాయాత్ పరివృత్తిర్నిరూప్యతే. —

* సమన్యూనాధికానాంచ యదా వినిమయో భవేత్,

సాకం సమాధికన్యూనైః పరివృత్తి రసా మతా. ॥ ౧౪౩

సమన్యూనాధికానాం సమాధికన్యూనై ర్వినిమయః పరివృత్తిః సమేన
సమపరివృత్తి ర్నూనాధికపరివృత్తి రధికేన న్యూనపరివృత్తిశ్చేతి.
సమేన సమపరివృత్తి ర్యథా. —

సుధారసముచో వాచో దత్వా కాకతిభూభుజే,

అతో లభంతే కవయ స్సహస్రం గంధసింధు రాణ్.

అత్ర వచసాం గంధసింధురాణాం చ సమత్వం

న్యూనేనాధికపరివృత్తిర్యథా. —

॥ ౧౪౪

ఉపాయనం గజాశ్వాది కృత్వా సర్వేఽపి భూభుజః,

ప్రతాపరుద్రదేవస్య లభంతే సుస్థిం కృపామ్.

॥ ౧౪౫

అత్ర త్యజ్యమానాదుపాయనాచ రాదీయమానస్య ప్రతాపరుద్ర
కృపావిలసితస్యైవాధిక్యమ్.

అధికేన న్యూనపరివృత్తిర్యథా. —

ప్రతాపరుద్రేణ రణే జితాః ప్రత్యగ్భి భూభుజః,

దత్వా భూషాం కిరాతేభ్యో లభంతే వల్కలాదికమ్.

॥ ౧౪౬

అత్ర త్యజ్యమానాదాభరణజాతాదాదీయమానస్య వల్కలాదే
ర్నూనత్వం.

అథ శృంఖలాన్యాయమూలాలంకారా నిరూప్యంతే. —

సమృద్ధికౌర్వత్వాద్వినిమయస్య తిహాసాం పరివృత్తిమదాత్తానంతరం నిహ
పయతి — ఆధేతి. సమానన్యాయాత్ లోకస్యనవారకూపాత్.

సమేతి. కించి ద్దత్వా కస్య చిదాదానం వినిమయః, సమస్య సమేన న్యూన
న్యాధికేనాధికస్య న్యూనేన వినిమయ ఇతి శ్రే ధా పరివృత్తిః. ॥ ౧౪౩

సమేన సమపరివృత్తిమదాహరతి — సుధేతి. అతః కాకతిం ద్రాత్, గంధ
సింధురాణ్ గంధగజాణ్. అక్షణ ముక్తం నాటకే. ॥ ౧౪౪

న్యూనేనాధిక పరివృత్తిమదాహరతి — ఉపాయనమితి.

॥ ౧౪౫

అధికేన న్యూనపరివృత్తిమదాహరతి — ప్రతాపేతి.

॥ ౧౪౬

అనంతరాలంకారచతుష్టయస్య సంకతిమానా — ఆధేతి.

—కారణమాలాజ్ఞానః. ౧౭—

*పూర్వం పూర్వం ప్రతియదా హేతుస్యామత్తరోత్తరం,
తదా కారణమాలాభ్యనులంకరణముచ్యతే. ౨౪౭

యదా పూర్వపూర్వం క్రమేణోత్తరోత్తరం ప్రతి హేతుతాం
భజతే స కారణమాలాభ్యోలంకారః.

యథా.—

విద్యయా వినయోత్కర్షో వినయేన గుణార్జవం,
గుణైః ప్రజానురాగశ్చ క్రమోఽయం కాకతీశ్వరే. ౨౪౮

—ఏకావశ్యజ్ఞానః. ౧౮—

*యస్మింత్తరోత్తరేషాం స్వాత్పూర్వం పూర్వం ప్రతిక్రమాత్,
విశేషణత్వకథనమసావేకావళీమతా. ౨౪౯

యత్ర పూర్వ పూర్వం ప్రతిక్రమేణోత్తరోత్తరం విశేషణత్వం
భజతే స ఏకావశ్యలంకారః.

ప్రతాపరుద్రనగరీ సుజనైరుపశోభితా,
సుజనా స్సీతవిభవైర్విభవాస్త్వైర్యశాలినః. ౨౫౦

ఏతత్ స్థాపనే నోదాహరణమ్. అపోహనేనాపి భవతి.

యథా.—

స తద్రాజ్యం ప్రజా యత్ర స భవంత్యుర్జితశ్రియః,
స తాః ప్రజాః ప్రభుర్నాసాం స స్వయంకాకతీశ్వరః. ౨౫౧

—కారణమాలాం లక్షయతి—పూర్వపూర్వమితి, ప్రతిశబ్దో భిన్నక్రమః.
తేన పూర్వపూర్వస్యోత్తరహేతుత్వే కారణమాలేశ్వరః.

తథా వ్యాచక్షే—యథేతి. ౨౪౭

విద్యయేతి, విద్యాదయో వినయాదీ స్ఫురితి హేతుః. ౨౪౮

ఈమదేతద్వైపరీత్యాదేకావళీం లక్షయతి—యత్రేతి, పూర్వపూర్వం

ప్రత్యుత్తరోత్తర్య విశేషణత్వం స్థాపనే నాపోహనేన చ ద్వైవిధ్యముభవతిత్వేకా
వళీం ద్విధాకరోతి. ౨౪౯

ఆద్యముదాహరతి—ప్రతాపేతి, అత్ర నగర్యాదేః పూర్వపూర్వస్య సుజనా
దుత్తరోత్తరం స్థాపనేన విశేషణత్వం భజతే. ౨౫౦

ద్వితీయుముదాహరతి—స తద్రాజ్యమితి, అత్ర రాజ్యాదేః పూర్వపూర్వస్య
ప్రజాద్యుత్తరోత్తరమపోహనేన విశేషణత్వం భజతే. ౨౫౧

—ॐ హూం ప కా ఆ హ్లా రః. ॥—

* యదా తు పూర్వపూర్వస్య సంభవేదుత్తరోత్తరం,
ప్రత్యుత్కర్షావహత్వం తస్మాలాదీపకముచ్యతే. ౨౫౨

యత్ర పూర్వపూర్వస్య ఉత్తరోత్తరగుణావహత్వం స మాలాదీప
కాలంకారః.

యథా.—

భాగ్యభూమా మహీం ప్రాప్తః కాకతీంద్రభుజం మహీ,
భుజః ప్రతాపమతులం ప్రతాపశ్చ జగత్ప్రియం, ౨౫౩

—ॐ సారాలక్ష్మరః. ॥—

* ఉత్తరోత్తరముత్కర్షః సారాలంకార ఉచ్యతే.

యథా.—

జగత్పు వసుధా భాతి తస్యామేకశిలా పురీ,
కాకతీయాన్వయస్తత్ర తస్మాద్దుద్రవరేశ్వరః. ౨౫౪

సకలభవనసారభూతం ప్రతాపరుద్రం విషయీకుర్వతః చిరాదస్యా
లంకారస్య సార ఇత్యన్వర్థాభిధానమ్.

ఇతి శ్రీవిద్యానాథకృతౌ ప్రతాపరుద్రయశోభూషణ

అలంకారశాస్త్రే అర్థాలంకారప్రకరణం

సమాప్తమ్.

పూర్వపూర్వం ప్రత్యుత్తరోత్తరస్యోత్కర్షహేతుత్వేనైకావళిమక్వా ఉత్త
రోత్తరం ప్రతి పూర్వపూర్వస్యోత్కర్షహేతుత్వే మాలాదీపకమాహ—యదతి.

భాగ్యేతి. ఆత్ర భాగ్యాతిశయాదిభిర్చిహ్యసి నాముక్తిర్నః క్రమేణ విధీయతే.

పరిశేషత్సారం అత్యుతి—ఉత్తరోత్తరమితి.

జగత్స్వీతి. ఆత్ర జగదపేక్షయా వసుధాయా ఉత్కర్షః, తదపేక్షయా
ఏకశిలాయా ఇత్యాదిక్రమేణోత్కర్షోరుద్రవరేశ్వరే విత్రాచ్యతి. ౨౫౪

ఇతి పదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణ శ్రీమహాపాధ్యాయ శోభాచలమల్లి
నాథ నూరినూననా విశ్వజనీనవిద్యస్య విద్యన్వజేః పెద్దయార్యస్యానుజేన
టమారస్యామిసోమపీఠినా విరచితే ప్రతాపరుద్రీయవ్యాఖ్యానే రత్నాపణా
ఖ్యానే అర్థాలక్ష్మరినిరూపణా నామాష్టమం ప్రకరణమ్.

మిశ్రాలక్షారప్రకరణమ్.

అథ సంస్కృష్టిసంకరాన్విరూప్యేతే—

యథా తోక్తానామాలంకారాణాః హిరణ్యయానాం మణిమయానాం చ పృథక్సౌందర్యహేతునామన్యోన్యసంబంధేన చారుత్వాతిశయో దృశ్యతే తథైవ కావ్యాలంకారాణాం రూపకాదీనాం మిథస్సంబంధేన సౌందర్యాతిశయః ప్రతీయతే. స చ సంబంధో ద్వివిధః, సంయోగరూపస్సమవాయరూపశ్చేతి. సంయోగే మిశ్రతిలతండులన్యాయః సమవాయే మిశ్రక్షీరనీరన్యాయః. తిలతండులన్యాయేన సంబంధే సంస్కృష్టిః క్షీరనీరన్యాయేన సంబంధే సంకరః. అనయోః పృథక్చారుత్వాతిశయహేతుత్వాదలంకారధురంధరత్వం, స తు పూర్వోక్తాలంకారశేషతా. తత్ర ప్రథమం సంస్కృష్టి ర్నిగద్యతే.—

—ॐ సంస్కృష్టిః ॐ—

*తిలతండులసంశ్లేషన్యాయా ద్యత్ర పరస్పరం,
సంశ్లేషేయరలంకారానాం సంస్కృష్టి ర్నిగద్యతే.

౧

ఏకైకాలంకారనిరూపణానంతరం మిశ్రాలంకారనిరూపణం ప్రతిపాద్యతే— అథేతి. ఉక్తానామాలంకారాణాం క్వచిత్సూత్రావే కిం పార్థక్యేన పర్యవసానముతాలంకారాంతరత్వమితి విచార్య తాఃకాలంకారన్యాయేనాలంకారాంతరత్వం సిద్ధాంతయతి—యథేతి హిరణ్యయానాం సౌవర్ణాణాం, 'దాండినాయ'నాదిమూత్రేణ నిపాతనాత్సాధుః. పృథక్జీర్ణస్సంబంధాభావేపి సౌందర్యహేతునాం మిథస్సంబంధే చారుత్వాతిశయస్తథైవ రూపకాదీనామిత్యర్థః. సౌందర్యాతిశయహేతో స్సంబంధస్య ద్వైవిధ్యమూహ—సచేతి ఉత్కటభేదస్సంయోగరూపః అనుత్కటభేదస్సమవాయరూప ఇత్యర్థః. అద్యే తిలతండులన్యాయేన సంస్కృష్టిః, ద్వితీయే క్షీరనీరన్యాయేన సంకరః. అనయోః పృథక్సూత్రావానం న పూర్వశేషత్వమిత్యర్థః.

తత్ర ప్రథమముత్కటభేదనిబంధనాం సంస్కృష్టిం లక్షయతి—తిలతి, ౧

యత్ర తిలతండులన్యాయేన పరస్పరసంబద్ధా రూపకాదయో
భవంతి సా సంస్పృష్టిః. సా త్రివిధా, శబ్దాలంకారగతశ్చేన్ద్రాల్లంకార
గతశ్చేన్ద్రోభయాలంకారగతశ్చేన్ద్రాన చ.

శబ్దాలంకారసంస్పృష్టి ర్యథా—

శుంభత్సంభ్రమగంధసింధురథురానిద్వారితోర్ద్వితలా

స్త్యంగత్తుంగతురంగమప్రతిభయా ద్రాక్ష్యంధనస్యందనాః,

తీవ్రారంభసముద్యదుద్భట భటాటోపస్సుటద్విక్షటా

నిస్సీమాః ప్రసరంతి రుద్రస్థపతేజైశ్చప్రయాణోద్యమాః. ౨

అత్ర ఛేకానుప్రాసవృత్త్యనుప్రాసయోసంస్పృష్టిః.

అర్థాలంకారసంస్పృష్టి ర్యథా—

కాకతీన్ద్రచమూర్ధతే మహిమాసముదన్వతః,

గ్రనతే యా ద్విషదూభాపద్వజినీస్తటినీ రివ.

3

అత్ర నిదర్శనోపమయోసంస్పృష్టిః.

ఉభయసంస్పృష్టి ర్యథా.—

ప్రతాపరుద్రదోర్దండో మండలాగ్రేణ మండితః,

దృశ్యతే సమరే పీఠైరుత్పణః ఫణవానివ.

౪

అత్ర వృత్త్యనుప్రాసోపమయోసంస్పృష్టిః.

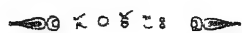
తస్యా శ్రీధా విభాగ మాహ—శితి

శబ్దాలంకారసంస్పృష్టిసూచనావరతి—శుంభదితి. శుంభత్సంభ్రామా దీప్యమాన
సంరంభా యే గంధసింధురా గంధగణాః తద్ధరయా తద్భాగణ నిద్వారితం నిర్భన్న
ముద్వీతతం యేషు తే తథోక్తాః, త్వంగద్భిః ప్లవమానైః తుంగతురంగమైః ప్రతి
భయా భయంకరాః, ద్రాక్ష్యంధనాః శీఘ్రభావనాః స్యందనా రథా యేషుతే
తథోక్తాః, అత్ర ధురధురా భటభటే త్యత్ర ఛేకానుప్రాసో ౨న్వృత్తి వృత్త్యను
ప్రాసశ్చ సంస్పృష్టతే. ౨

అర్థాలంకారసంస్పృష్టిసూచనావరతి—కాకతీంద్రేతి. ఉదన్వతో మహి
మానం భత్త ఇత్యత్రాసంభవద్ధరయోగేన ప్రతిబింబకరణాక్షేపాన్నిదర్శనా
తస్యాస్తటినిరీత త్యుపమయాశ్చ పరస్పరనైరీత్యా త్వంస్పృష్టిః. 3

ఉభయసంస్పృష్టిసూచనావరతి—ప్రతాశితి.

౪

అథ సంకరో నిరూప్యతే.—

క్షీరనీరనయా ద్వ్యత్ర సంబంధ స్సాస్య త్పురస్పరం,

అలంకృతీనామేతాసాం సంకరస్స ఉదాహృతః.

౫

యత్ర క్షీరనీరన్యాయేనాలంకారాణాం మిథస్సంబంధో భవతి స సంకరః. తస్యాంగాంగిభావేన సందేహేన ఏకవాచకానుప్రవేశేన చ త్రోవిధ్యమ్.

తత్రాంగాంగిభావేన సంకరో యథా.—

ఉద్యద్భ్రంహితగర్జితైర్ద్విపఘటా కాదంబినీసంభ్రమైః

క్షోణీభృత్కటకోపరోధపటుభిః ప్రావృడ్విహారా ఇవ,

శత్రుప్రీతబహుశాస్త్రవృష్టిశమితస్త్రాచక్రతాపోదయా

యాత్రాః కాకతీవల్లభస్య జగతామూండమూతస్వతే.

౬

అత్ర యాత్రాః ప్రావృడ్విహారా ఇవే త్యుపమాలంకారేణ ద్వీపఘటా కాదంబినీత్యత్రోపమా ప్రసాధ్యత ఇతి సజాతీయయోరంగాంగి

సంకరం లక్షయతి—క్షీరేతి. యత్రాలంకారాణాం క్షీరనీరన్యాయాదనుక్రూటభేదస్సంబంధః సంకర ఇత్యర్థః.

౫

తస్య త్రేధా విభాగమావా—తక్యేతి

క్రమేణోదాహరతి—ఉద్యదితి. క్షోణీభృత్కటకానాం ప్రైభూపాలరాజధానీసాం అన్యత్ర పర్వతనితంబానాం, ఉపరోధపటుభిర్నిరోధనసమర్థైః, 'కటకం నలయే సానా రాజధానీసితంబయోరితి విశ్వః, శత్రుప్రీతబహుశాస్త్రవృష్టిశమితః స్త్రాచక్రతాపోదయా భూమండలసంతాపాతిశయో యాసు తాస్త్రోక్తాః, దుష్టనిగ్రహేణ భూభారోఽవతరితీతి భావః.

౬

సజాతీయసంకరం యోజయతి—అత్రేతి. ఉపమా ప్రసాధ్యత ఇతి. మాపకత్వే ద్వీపఘటామాపవయ్యుగళే కాదంబినీయాపాపమాన్వైవ సవిశేషణత్వం నోపమేయస్య. అతోఽధికోపమం నామ దోషస్సాన్వితే. తస్మాదుపమా ప్రసాధ్యత ఇతి భావః. యాత్రాః ప్రావృడ్విహారా ఇవే త్యస్యా అనుగ్రన్యాత్వాదంగిత్యం. ద్వీపఘటాకాదంబినీత్యస్యా అనుగ్రహాకత్వాదంగిత్యమ్. అతోఽనయోరంగాంగిభావేన సంకరః. అంగి నోరన్యోన్యం చమత్కారహేతుత్వాన్నిశ్చణేఽపి రామణీయకంద్రప్రవృత్తం. తస్మా

భావః. కాదంబినీవ ద్విపఘటేతి సమాసాశ్రయణాత్ ఖోణీభృత్కటకో
పరోధేత్యుక్త శ్లేషములాతిశయోక్తిః.

విజాతీయసంకరో యథా. —

ప్రతాపరుద్రస్య కృపాణధారా ప్రత్యర్థిసాలేషు పతత్యమందం,
ప్రత్యర్థినాయేవ కృతస్య ధాత్వా తద్వర్తినో దుర్లిపికల్తవస్య.

అత్ర ప్రత్యర్థినాయేవ త్యుత్ప్రేక్షయా దుర్లిపికల్తవస్యేత్యుక్త
రూపకం ప్రసాధ్యతి ఇతి విజాతీయసంకరంగాంగీభావః.

ఏకవాచకానుప్రవిష్టసంకరో యథా. —

విజతారిపురో మూర్తౌ విలసత్సర్వమంగళః,

భువి శంభురివాహతి కాశీతీయసంకరః.

౮

అత్ర విజతారిపురఇత్యర్థసామ్య దుపమా. విలసత్సర్వమంగళ ఇతి
శబ్దసామ్యాత్ శ్లేషశ్చ. తౌ శంభురివేత్యుక్తిన్మివశబ్దేననుప్రవిష్టా.
సందేహసంకరో యథా. —

ద్విపఘటా కాదంబినీ త్యుక్తి శ్లేష సమాసేనోపమాలాభ ఇత్యుక్తం ఖోణీయా మాహా-
కాదంబినీవ ద్విపఘటేతి. ఉపమితం వ్యాఘ్రాదిభిరతి సమాసః. అభ్యుచ్చయమాహ-
ఖోణీభృదితి. ఖోణీభృత్కటకజేన కింతు రజధానీపర్వతసితంబయోరభిధానా
శ్లేషవః. ఉభయోరభేద స్థవసాయాశ్లేషమూలాతిశయోక్తిరత్యర్థః. ఇయం చ
ద్విపఘటా కాదంబినీ త్యుక్తిపరమా అంగం. తేనాతిశయోక్త్యనుగూహితయా తయా
యాత్రాః ప్రావృద్ధిహారా ఇవే త్యుపమానసుగ్రహ్యతి ఇతి ఫలితం.

విజాతీయసంకరముదాహరణి — ప్రతాపేతి. కృపాణస్య ధారాకోటి రుదక
ధారాచ, అమందం అనల్పం, తద్వర్తినః ప్రత్యర్థిఫాలవర్తినో దుర్లిపి కేవలకల్తవం
పంకిం తస్య త్కృతనాయేవేతి ఫలాత్ప్రేక్షా అత్ర త్కృతనాయోగ్యత్య కల్తవస్య ప్రాధా-
న్యం రూపకే జైరలభ్యతే నాన్యథే త్యుత్ప్రేక్షయా రూపకం ప్రసాధ్యతఇతిరూప
కోత్ప్రేక్షయోగ్యతీయయోరన్యాయా పేక్షత్వాదంగాంగీభావః సంకరః.

ఏకవాచకానుప్రవిష్టసంకరముదాహరణి — విజతేతి.

౯

యోజయతి — ఆశ్రేతి. విజతారిపుర ఇత్యుక్త శబ్దపరవృత్తిసహితత్వా దధ
సామ్యం విలసత్సర్వమంగళ ఇత్యుక్త తదిభావా చ్ఛబ్దసామ్యం. తావుపమాశ్లేషా కేక
సి మివశబ్దేననుప్రవిష్టా, తస్మాభయోపకారత్వాదితి భావః.

జాతః ప్రతాపరుద్రేందుః కాకతీయాన్వయాంబుధౌ,
ధత్తే జనచకోరాణాం ప్రసాదజ్యోత్స్నయాంబుధౌ.

౯

అత్ర కాకతీయకులాంబుధావిత్వాదౌ యాపకోపమయోస్సంజేహ సంకరః; కాకతీయాన్వయ ఏవాంబుధిః కాకతీయాన్వయోంబుధి రివేతి సమాసద్వయసంభవాత్. న చాత్ర సాధకం బాధకం వాప్రమాణ మన్యతరస్యాస్తీతి సందేహ ఏవ పర్యవస్యతి సాధకబాధకప్రమాణసంభవేతు సందేహనివృత్తిః.

అత్ర సాధకం యథా.—

ప్రతాపరుద్రనృపతేః పారిజాతాత్పముద్భవాః,
వతంసయంతి దిక్షార్హ్యో మధురాః కీర్తిమంజరీః.

౧౦

అత్ర కీర్తయ ఏవ మంజర్య ఇతి యాపకాలంకారే వతంసయంతీతి సాధకం ప్రమాణం వతంసీకరణే నాభేదప్రతీతిః.

బాధకం యథా.—

సందేహసంకర ముదాహరతి—జాత ఇతి.

౯

యోజయతి—అత్ర కులాంబుధావిత్వాదౌ సమాసద్వయసంభవాదితి. మయా రవ్యంసకౌశీనాం చాకృతిగణత్వాన్యాపకోపమితసమాసద్వయసంభవాదిత్యర్థః. నన్య త్రాన్యతదానన్య సంద్ర ఏవ ప్రక్షిప్త్యాత్ ప్రతాపరుద్ర ఏవేంద్రురితి యాపక మేవ నోపమేతి చేన్మైకం; బౌపచారికస్యాన్యతదానన్య ప్రతాపరుద్రేఽపి సంభవాత్, ఉపమానా బాధకాభావాత్. తేనాత్ర యాపకోపమయోస్సంజేహ ఏవ పర్యవస్య తీత్యాహ—చేతి. సాధకమనుకూలం, బాధకం ప్రతికూలం; తత్స ద్భావే సందేహ ఏవ నివర్తత ఇత్యర్థః.

తర్హి కుత్ర సాధకం కుత్ర వా బాధకమిత్యాకాంక్షయాంక్రమేణ దర్శయతి—ప్రతాపేతి. ప్రతాపరుద్రనృపతియాపాత్సారికాతాత్ (వతంసయంతీ త్యత్ర, 'ఎన్ది వాగురి రల్లోపమవాప్యో రుపసన్యయో, రిత్యకాంక్షాః), అత్ర వతంసీ కరణం మంజరీష్యేవానుగుణ మితి యాపకపరిగ్రహే సాధకమిత్యాహ—ఆత్రేతి. తత్రోపోద్బలమాహ—వతంసీకరణే నాభేదప్రతీతి ఇతి. న పునరుపమాయామివ భేదాభేద ప్రతీతి రితి భావః.

౧౦

కాకతీంద్రస్య నిస్సృణధ్వనౌ దిక్షు విజృంభితే,

వ్యాకులీకృతసత్త్వోద్భూత్ప్రతిపక్షబలాన్మనః.

౧౧

అత్ర ప్రతిపక్షబలాన్మనః ఇత్యుపమాయా వ్యాకులీకృతసత్త్వ ఇతి
బాధకం ప్రమాణం. 'ఉపమితం వ్యాఘ్రానిభి స్సామాన్యాప్రయోగే'
ఇత్యనుశాసనేనసామాన్యప్రయోగస్యోపమాబాధకత్వాత్ అంతఃపారి
శేష్యాద్రూపకాలంకారః ఏవం యథాసంభవమన్యేషా మలంకారాణాం
సంస్పృష్టినంకరౌ బోద్ధవ్యా తత్ర తత్ర ప్రబంధేషు.

ఇతి శ్రీవిద్యానాథమహోపాధ్యాయకృతో ప్రతాపరుద్రయశోభూషణే

అలంకారశాస్త్రే మిగ్రలంకారప్రకరణం

సమాప్తమ్.

బాధకం దగ్ధయతి—కాకతీంద్రస్యేతి. దిక్షు నిస్సృణధ్వనౌ విజృంభితే
వ్యాప్తేనతి, ప్రతిపక్షబలమే వాల్లనో, వ్యాకులీకృతాని కలుషీకృతాని సత్త్వాన్యంతః
కరణాని ప్రాజీన శ్చ యస్య స తిథోక్తః.

౧౧

బాధకంయోజనయతి—అత్రేతి. ప్రతిపక్షబలాన్మనః ఇత్యుపమితసమాసస్య
వ్యాకులీకృతసత్త్వ ఇతి సామాన్యప్రయోగస్య బాధకత్వాత్పరిశేషాద్రూపకమే
వేత్త్యధః అలంకారాంతరసంకరస్పృష్టప్రపంచః ప్రబంధాంతరేషు ద్రష్టవ్య ఇత్యాహ-
ఏవమితి. విచేకినామేతానైవేతరదపి సుబోధమితి విస్తరభీరభిరస్తాభి రుపరమ్యత
ఇతి సర్వ మవదాతమ్.

జగతి నిఖిలవిగ్ధానింధుముషింధునానాం

పరిఫణితిపరీక్షా యుజ్యతే గజ్జనానాం,

త దిహ మమ విబంధే దూషణం భూషణం వా

భవతి యది విదగ్ధైస్తద్భవశ్యం విముశ్యమ్.

ఇతి పదవాక్య ప్రమాణపారావారపారీణ శ్రీమహోపాధ్యాయశోమచలమల్లి నాథ
నూనూనూనా విశ్వజనీనవిద్యుత్య విద్యున్నతేః పెద్దగూగ్య స్వానుజ్ఞే మయారస్వామి
సోమపీఠినా విరచితే ప్రతాపరుద్రీయవ్యాఖ్యానే రత్నాపరమఖ్యానే మిత్ర
లంకారనిరూపణంనామ నవమం ప్రకరణమ్.

ప్రతాపరుద్రీయం నామాలంకార శాస్త్రమ్

సవ్యాఖ్యానం సమాప్తమ్.

చెన్నపుర్యాం: వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రిలు అండ్ సన్స్ ఇత్యేతైః
'వావిళ్ల' ముద్రణాలయే ముద్రితమ్.

